

Аңхәынтшәкәтыжырта  
Акәа 2016



# Цыума Ахәба

ИФЫМТАҚӘА РЕИЗГА

Абжьбатәи атом

Аповест

Ажәабжьқәа

Аочеркқәа

Апублицистика

Апхәынтшәкәтыжырта

Акәа 2016

**Ахәба, Ць. Б.**

Ифымтақәа реизга. 7-тәи атом. Ақхәынтшәкәтыжьырта.  
Акәа, 2016. – 576 д.

Еицырдыруа ақсуа шәкәыффы, Д. И. Гәлиа ихьз зху Ахәын-  
тқарратә премиа занашьоу Цьума Басариан-ица Ахәба  
ифымтақәа реизга абжьбатәи атом ианылеит иповест «Ацыс-  
мфас», ажәабжьқәа, аочеркқәа, апублицистикатә статиақәа.



Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.  
Алицензия ахфылаа шәахәацшырц азы шәтал:  
<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

## ЗЫЛШАРА ХЭААДОУ

Ан рапхыаза илыхшаз лысаби ускак диеигэыргыарым, рапхыаза акыпхы ианылаз систатиа хэычы шака сеигэыргыаз, убаскак хэаа амамыт сгэыргыара, насып змоу сара среигыны схи сыпхыазон.

Акаа итыцуа, еицырдыруа агазетае, сыхыз сыхала еаеаза иаттаоны!.. Мтэыжэада апырроуп!.. Аха иа-арласны, ымышгы мтыцкэа... Дышпакалои ан, лысаби аныкэара дышналагаткэаз, агэылара днакылсны рыоны амца ацреитдар!? Абас ихэаадаз агэыргыарагы сзаанагеит, агэыпжэарагы сақанаршэеит рапхыаза акыпхы ианылаз сажэа. Атызшэа ахылцит. Икалазеи? Исхэазеи?

Ачаирта амаг ахытэеит. Узалалом, ачаи фыхшыа амам. Арахэ ишыртаху итоуп. Еилкаашыа узатом, арака арахэ ирхэыртоу, мамзаргы ауаа ирусуртоу.

Иара изкны ари афыза иапхыаз абригадир,гэгэала дгэааит. Ачаирта саларгыланы, убаскак дсацэхаит, сылабжышкэа хакакэалеит.

Исхэаз иашан, аха изахауаз азэгы дсыдымгылеит. Сы-статиа изамыпхыоз саб, сара саирпхыеит. Даахэыц-хэыцын, ус еааитит: «Ауафы дызкэызша аус каутцеит».

Акыр аныбжыысоуп икалаз анеилыскаа. Ускан адунеи ианымзаацыт «ажэларкэа зегы раб» Сталини Кавказ аца хазына» Бериеи. Ажэак ауафы данакэызуаз аамтан.

Сара сзыхэан ари астатиа хэычы рапхыатэи литературатэ цара духеит. Ажэа акыр шалшоз аргама избеит.

Атх лашыцарафы уныкэозар, улаба нышытакшо, ушыа-пы ахыургыло шгэоумтара, иазхэыцлатэызаап иухэо ажэа, акыпхы иануцо ажэа. Хырқыагас исымоу акоуп – ажэа ианыпшуеит аамта, уи иагыакэызбуеит, иагыахычоит.

Ажэаан зеипшроу амшын ишаныпшуа еипш, ауафы ицэажэашыа ихэыцшыа ианымпшыр ауам аамта, изеипшраз ауаажэларратэ тагылазаашыа, иарбаныз ауаа зыгэра ргоз, иарбаныз мап зцэыркуаз, цэгьарас ирыпхыазоз, бзиас иршыоз.

Сара сабицара шахатс иаиуит адунеитәи атоурых еитак-  
ра дуззақәа. Иаасгәалашәеит абри еипш. Германия анхақәлаз  
акәын. Аибашьра цон хашьхақәа рҕы. Уахык, атх каххаа  
ианыказ, ажәван иналахбааит афашистцәа рхаирплан.  
Абомбақәа канажьуан. Ақыта ианаахыкәшоз иахъзеит  
ххаирплан. Иеихсит. Ҷабла ишабоз амца акит. Уи ахькаҳаз,  
сқыта акалт аҕы иахьаҕы уафы ибоит аҕеыхақәа.

Шәышықәсабжа еҕаагымхо инабжьысит. Абомбақәа  
алажьуа инахылеит еитә хара хажәван. Уажәазы даҕа  
фашистцәак рхаирпланқәа, уаанза исовет республиказ, уажәы  
ххазы хәынтқарроуп зхәаз Қырттәыла ахаирпланқәа. Иара  
убри, анемец фашистцәа рхаирплан ахькаҳаз азааигәара  
иаахылоны, иеихсит цсынтдры зауша хпартизанцәа. Кәыдры  
анырцә иахьаҕы уафы ибоит, уигы аҕеыхақәа.

Анцәа игәарпханы иишаз ахәынтқаррақәа рҕы шышә  
хышә шәышықәса рыфнуцқала икамлашаз аитакра дуззақәа  
калеит сара сызхаанхаз, атоурыхтә аамта кьаҕ иалагзаны.  
Адунеи зырхыцхыцуаз ахәынтқарра гәгәаза, аимпериа дузза  
еилахаит. Сахаанхеит, зышьтахь хгылоу ахәынтқаррақәа  
реикәыпхьазара уалагар, уфнапых анацәкьарақәа анузымхо.  
Акьыпхь аҕы сцәыртцит, исхәаз ажәа, акьыпхь ианылаз, ииа-  
шаз ажәа, ауафы дақәзыр аналшоз. Сахаанхеит, узаламныкәо  
ихахьоу аимаажә акараҕы ажәа пату анакәым. Ала шуеит,  
аҕы хәуеит анырхәо аамта.

Сыхшыф азханы, иахьынзеилыскааз ала, агәра ганы  
сыкоуп акы. Згәыцә хәарехаз атла, пшакгы амысзакәа, аха-  
ла ихжәаны ишкахауа еипш, сызлияаз, адунеи архыцхыцуа  
игәгәаз ахәынтқарра ахала икәыбаса еилахаит, аиаша ахәара  
ауафы дахьахыршыауаз иахьканы, ажәа агас иахьыкарцаз,  
ахшыф аламыси змаз ауаа мыцхәны иахьырыпхьазоз иах-  
каны. Уажәы хазтагыло аамтаан, ахәнтқарра мал-мазарала  
агарраҕы, ламысла алакәраҕы зхароу, ажәа пату ахьақәым,  
аламыс иалахәаахәтуа иахьалагаз ауп.

Ацәҕараҕы абзираҕы ажәа алшара хәаак амам. Арт  
аамтақәа афбаҕы атоурых иатәуп. Афбаҕы, апсуаа ххәашьала,  
хазтагылоу аамтақәоуп. Урт аамтақәа рхаҕсахьақәа, мацзак  
иадамхарҕы, ажәала исызтыхзар, ари, иалкаау сфымтақәак  
рышәкәы, ацхьаф идгалара иапсоуп хәа исыпхьазоит. Имазоу  
даҕа хамхабзиаракгы сымоуп. Ихафыхьоуи хазтагылои  
аамтақәа рзыхәан акыр сызхәазар, пхьака дзырпшыша  
хшыфцәк кьиақәакгы шцаизнамыртцысри ацхьаф.

# А П О В Е С Т

## АТЦЫС-МӨӨС

### Алагамта

Акөөскыа аңхыа ишәтны игылаз, агәилкәа ирхыкәкәаны икатәон азаза. Илаха-лахауа амзырха икәын урт ирхылтуаз афөы-хаа. Иқашә-қашәон иңшқаза аөеира иафыз ахаскын. Амш еилган. Алакытда цылашаауа, амра ағылара иазыңшын ажәған.

Аха, ишашапуа иөагылаз, амра азаза ашьтарбахагы амазеит. Азнык, «ффу» ухәар иааимбгьжәаартә, итағаза ажәған аатцыркәеит цстхәакәак. Иңыжәжәа-ңыжәжәа иңса-кыаны ишатдаңсаз, хәычы-хәычла рееидыркыло, рөааи-ларцалеит. Нас, алашәага иңхартаз асар реиңш, ажәған иатцеибахәа рөаархеит аңта злачкәа. Ихьантаза, ишы-неимартәара, адгьыл инахатәеит.

Амзырха итагьежыауа иныкәсит аңша цәытәы. Ацармакәеиңш алакытда ытцшәаанит ажәған. Игәыргәыруа, игьаргьаруа, дгьыли жәған иидыкшалозшәа, иаадыдит. Еиҥадыдит...

Еилгон иажәхьаз азынреи, аңсабара ахафы цсахуа, ирцкәынуа иааиуаз ааңынреи. Мышкы ынтә-хынтә аөеи-танакуан амш...

Аңтақәа,рымтәыжәөа еикәатцәакәа хьадышьшь, илакәуан, илакәуан. Иаакәашарпкәеит. Аңыкәреи рыкәфдырпуазшәа, акәкәа аарыкәгеит ахыбрақәа. Акырцх!

Згәы аазыртхьаз ашәтқәа, ргәағ икны иагозшәа, рбыгькәа кыдгәыхаа, икәыбаса иөархысны ицеит...

Еилгон азынреи ааңынреи... Идыдуан...

## АКТӘИ АСАЛАМ ШӘҖӘЫ

Иапхъа икәгылаз ателефон аашьтихын, хыыр-хыыррхәә нумерк аалихит Лагәстан.

– Сышәзызырәуеит.

– Мақсма уоума?

– Ааи.

– Шьыжьбзиа!

– Шьыжьума, шьыбжь аахьеите. Салам, салам, икоузеи цәгыароума, бзиароума?

– Икоузеи, умбои, кәыбрык амаха аа-лак ирзыфом. Иахъа иупланузеи? Ухы абахоу?

– Мыширак ахь сымцар калом. Уеилахамзар – уааи, хаиццәп. Капшы, шкәакәеи, бла хааи, хәда цкәашәааи, иааутаххалак калоит... иахцәагозеи, хаакрымфрымып, насгыи ишудыруа еипш, атәым кәтыжь...

– Абзиара узыкалааит!

– Иухьи?

– Исмаҳәзеит!

Ателефон ацәажәара ишафыз иныкәйтцеит. Ицьымшькәа дырлаха-шахо, дхәыц-хәыцуа дтәан. Иахәжәпара инапы алшыуа, ателефон еитәакәихит. «Сыззасрыда? Аа, исгәа-лашәеит»...

– Аа, Лагәыстан уоума? – игәащаза бжьык нтыфит илымхә иадкылаз ателефон. – Сызфәузеи ухәоу?! Абыржәы смашына абензин таңәаны исзааргеит. Рита лычешааибылталак, хныкә-ла-аакәлашт. Уара умашына абакоу, апсы ауршьома иахъа?..

– Ашьапкәа рчаңоит.

– Нас арахь уааи. Сара стәы хазхоит. «Ешыранза» хназап. Цшак наххарсп...

– «Амра», «Ацацха», «Ешыра»!..

– Умгәамцын. Генриетагы дкалоит. Лафк, егык зхәаз еипш.

– Ишәыхъзеи, уара, Мақсмагы уаргы уаха уи шәгәы ахымшәази? Уаргы ееи узымхәеит!

Ателефон «акъахь» инахишьит. «Так, са-ба-ца-ри иахъа? Ахәсагы сгәахы аакыдырхит. Уамашәоуп ишыкоу, абри ахәса. Уацәажәара лтахзамкәа лқышә ушыкәылтцо, уматцура азбахә анаалоухәалак, уаанцәахшахазшәа, духәаччо, дуахәмаруа,



даахэшахоит. Уи нахыс аґацхэа илацэажэо аґыџанахоит  
смацура, сара слыцуп, ус, саамта анааиуа сазыцшны. Нас  
хааицырцуеит, нас еиґах иеырба-еырбо смацура сывар-  
гыланы сґынаскоит. Аџызцэаґы иароуп исзызыцшауа,  
уамашэоуп ишыкоуаматцура,уамашэоуп!..» Ишыапкэа амартак  
икэцан адиван дыкэиан. Инапы нагзаны альбом аакэихын,  
патреткэак днарыхэацшит. Ыара иџызцэа,иара дрылазамкэа,  
ыара – иара рыгэґа дрылагыланы, ачкэынцэа, азґабцэа...  
«Икалап, адиплом снапаґы иааскаанза акэызтґы иџызцэа...  
Аха сара исхароузеи!»... Ихаґы иааиз ари ахшыџцак, иара  
ихаґа даршэеит. Инамыгзакэа, наґ инаикэицарц даґа патретк  
днахэацшит... Имаахыр цштэыз лыблакэа кыа-кыаза,  
дихэацшуан цхэызбак. «Лариса, Лариса... Ехэшыатас акэын  
дшысыґказ. Икалап, убри азэ затэык смацура акэымкэа, сара  
схаґа сылбозтґы, аха уигы уажэшґа седру... Насґы лара  
дґаацэарахахыеит...» Апатреткэа зегы дрыхэампшыкэа, аль-  
бом наиркын, лассы-лассы илацш иґамшэаларц, ашкаф ашэ  
аартны, хара днахан инґеитцеит. «Урткэа зегы исеиџсхыоу  
усуп. Абасоуп аамта шыкоу... Сарґы схы ансыхнахуаз ыґан:  
«Зышхэа уґоу иашэа хэа» хэа азэы ианихэалак, «иашэа  
акэым икэашараґы уацпырны укэашап»... Арадиола ахапыц  
кэашкэа руагы инацэа накэирґэґеит. «Санбанзакоу сымаца-  
ра, ооу, нана, ранина-уаа» – хэа, иґрыхэґэаза, азэы лыбжы  
нґыџит. Атаххэа даґа хапыцк днасын, лыбжы ааґиґцеит.  
«Бымала быґказар, изхарада?»... Илацэакэа еикэцсаны, ади-  
ван дыкэиан. «Ишґасхызгари иахыатэи амґыша?» Иґы  
иешанзамыз,ашэ атэґцэабжы ааґеит.Азнык азыдааґырґеит.  
Аха нас, «иаахда уажэы! Иахыазатэык сыґсы аасдыршыар  
икэлозеи, еикэанґцэаша, сусурґаґ таха сырґом, аџны стэар  
руам!»... Иеимаа ґарґалакэа наишыхаирґан, ишитахзамыз,  
ашышыхэа ашэ ааиртит.

– Лаґэыстан Астана-иґа, асалам шэґы шэымоуп, –  
дчырчыруа ашэ дылагылан игэыла цкэын хыш хычы.

– Иабантэи аауеи?

– Исыздыруам, аха ипахэза иґэны икоуп, – ихэан даач-  
чеит ахэычы.

– Иаагишь ара, иаагишь...

ґаґын ґаґцак неиґыґеикын, амца нахыирсит. Дшыкэиац,  
ишыапкэа харшэшэала, деиґаныкэиахит. Инархэы-аархэуа  
днахэацшит асалам шэґы. «Иґоузеи абри аґара, еимґэачза?

Апхъарада ус сымамшәа!» Иаахиртлеит. «Так, иабазбахъоу, мшәан, ас изышышоу? Дызуствхарыдашь? Дызуствхауада, даакъымтцзакәа иашшуа азәы иакәхап. Уахъ инарышьтуа азмырхакәа, уажәы сыфны адресгы еилыркааит. Пхәыс напушәа... Ацъышәтә, ацсышәала иоуп. «Мшыбзиа, Лагәыстан!» – ахы днапхъеит. «Хох, дабатәида ари, сабхъз ахәарагы лагәамшьакәа, лара сылхәычушәа, сыхъз нтырхәацааны изышоу?».. Апхъара дналагеит.

«Ианбагыцеи абриакара шықәса! Сапхъоит, сеитапхъоит атцыхәтәантәи уажәакәа зынны исзынхаз утелеграмма. «Бынасып сеигәырғъоит, мацкгы ицъасшьоит. Гәыкала ибзыкоу Лагәыстан». Иуцәыззом, рапхъаза иансоуз, уиакара сазымхәыцзеит. Сеигәырғъатцәа снапхъан, имызырц счмадан интаршәны истәахит. Уи аахыс, ишудыруа, фба-хпа шықәса цит, сзырхәыцша, схала исызбаша акыр ус салапшит атаацәарафәы. Акырынтә сазхәыцхъеит, акырынтә исшәахъеит-исзахъеит сынасып, слахъынца. Уажәоуп, уи утелеграммафәы иану ажәак ацакы иаха ианеилыскаа. Утелеграммафәы ианутеит «Ицъасшьоит» хәа. Изакәыз, Лагәыстан, ицъоушьаз? Уара уахымгәыгъоз, угәы ахымфәоз иаалыркәаны сынасып ахысызбаз акәын, ус ами? Иашоуп, уара сызлаудыруаз, сызлеилукаауаз ала уи хымпәада ицъоушьашан, аха, сыгәра га, сара сзыхәан уи иаалыркәаны, сшымгәыгъоз икалаз уск шакәым.

Сахъхәыма? Иаахцәаны уи атак акацара цәгъоуп. Исафсит, ицеит ускәнтәи сымфәа, зышьта налданы ажәфәан инацәблыз аетцәеипш. Иацсоума нас хара ихәфсхъоу ахьцәыуара? Уи уафы изырхынхәуам. Хазхәыцлароуп, егъа удафәра хәкәшәаргы, ханасып злахахъчаша.

Иахъа усура сымцазеит. Афны санаанха, сышәкәкәа срылеимдо, реилырхра сналагеит. Ашәкәкәа сышрылеимдоз аниба, схәычы, дбыжәгәаламуа, инап хәыцкәа рхахо дааин «Нана, ани сыт, ани сыт» хәа ашәкәкәа рыхьцәыуара далагеит. Иаасымпыхъашәаз, ицимжәартә зцәа жәпаз шәкәык неисырkit. Сара асқам сықәгыланы, адулап ахафәы еикәыз ашәкәкәа асаба рыкәсыршәшәон. Схәычы асаара дтәаны, апхъара дазгәышыуазшәа, ашәкәы абгъыцкәа еихыршәшәо дагәылапшуан. «Нана, нана, али дыббома, али дыббома, ихъзеи лыцха?!» – ихәан, инацәкәара хәыцкәа пахә-пахәза, ашәкәәф иибаз сахъак иакәкуа, даагъатцәыгъатцәит.

«Сахъоуп, нан дукәхшоуп, уахәапшла» схәан, уиакара хырф изысмуит. Аха ианимух, иикыз асахъа снахәапшит.

Уара иудыруеит, Лагәыстан, сара анцәа, аѡстаа, аѡныш хәа зәыр дыѡоуп, зәыр кыр имчуп хәа ихастозар. Аха ан, ахәычы аѡстаацәа ипырхагоуп хәа лоухәаргы, лгәы нтыпсаа ицоит, аѡстаа дшыкатѡкәам егәа рыла агәра лгозаргы. Убас сыхыт саргы.

Исыздыруам, Лагәыстан, адунеи аѡы сара зыда адәы дысыкәым, сцәа-сжыы иалцыз ахәычы сапхәа дахытәаз акәу изыхкәаз, аха уи ашәкәы ианыз асахәа саннахәапш, азәы да-асхагыланы аѡыѡхәа азаз ѡасылеикшазшәа, сгәы аатрысит, схәы-сжыы қақаза иѡеилагылеит. Атх лашыца. Зылацәа хәыцкәа уаха ихтны адунеи лашара рымбо назаза еикәыпсаз, асаби дигәытаҳәхәа, дыштыхысаа, иѡы агәра иатцасуа, аккара дылхәхәа днеиуан аб – аѡыуаѡ. Асахәа иахәоит уи зызтыху аѡымт атцакы зегы. Абна рах игеит уи асаби ипсы мцарсны. Иугәаламшәои, Лагәыстан, уи аѡымт? «Иугәаламшәои?» схәахт. Уара уакәхума ани згәаламшәо!

Сара иѡьасшәалон, Лагәыстан, уара угәы-уцсы зегы атаны, ацәанырра мцабз атццаны абри абаллада уанапхәалоз, иадибалазеи, уиакара бзиарас иалоузеи хәа. Исгәалашәоит, җнак акурс аѡы уааҳалагыланы җырхәала уанапхәа, азәгы иахмаҳазазшәа, зынза ҳаузымзырѡозшәа хтәан. Акраамтә җымт, иузымбатәбараханы, икалаз узымдырзо уҳалапшуан. Ашытахь, угәы анпжәа акәхап, «Җаит, шәзакә гәатцәажәпақәоузеи, шәара рыцхәкәа» уҳәан, ашә нкыджлан ундәылтцит. Җара ҳанцәытцачча-аацәытцаччеит...

Шыкәсыла исцәахыцәо иаауан, аха ариабжъарак (изыхкәақәаз ҳаикәшәар, иуасхәап) ашәкәы узѡра иакәкны исыман. Уара иузымдыруаны акәым, Лагәыстан, аха ауаѡы игәтыхәкәа, ихәыцрақәа, деилызкаауа, изааигәоу ианиеихәалак, атәк имаҳазаргы, игәы икычуеит. Уареи сареи ҳаизыкәзаашәа, ҳаицәажәарақәа санрызхәыцлак, гәаартыла уацәажәара азин сыманы избоит. Амала, угәы иалымсын, иахьанзагы исзеилымкаацкәа исзынхеит, атцыхәтәан ҳанеибабаз, угәы сцәыхьшәашәама, иугәампхашаз акыр кастама схәауа, уахьсыхәапшуаз зыхкәаз. Аха уи зхароу ҳаикәшәашәа шыкалаз акәхап. Аѡьашъареи ашанхареи раамыштыхь рыбла ихылозеи нас уаха, гәыкала еизыкәз ѡыѡьа айѡызцәа, акраамтә еибамбацкәа ишыкәз, иаҳа иахьымгәыгзоз атып акны ишымгәыгзәо ианеикәшәалак!..

Уи аѡы, разкыла ҳанеибабахгы, уаѡтас ҳзымеицәажәазакәа, ҳнеипырцит. Уара, атәкпхықәра здыз, ҳқытан

еилкаатэыс иумаз атың ишаакәуцатәкьаз: «Җаибабахп, Лариса», – ухәан, иузыңшны игылаз амашына уңталейт. Сара бзиа-ла хәа уахәашьатәкьагы сақәмшәзакәа, икалаз сзымдырзо сышгылаз, саанхейт. Уцейт, иузыңшыз уусқәа рахь. Хәыңьегы ибаадыруаз, уи «ааигәа» абриакара аамта шахылоз...

Уарей сарей царак хайцалгейт. Аха трак еицыхтәалан, анык иаазаз ажәцарақәа, ианыңырлак нахыс, рымәқәа шы-хазы-хазхо еиңш, хусуртақәа, аңсәзараф хамәқәа хаз-хазы рхы дырхейт. Хазы-хазхейт ханасыңқәагы, ханхартақәагы. Уара узлыңыз, узаазаз, бзиа иубоз ақалақь, ишутахытәкьаз еиңш, уағызаанхейт. Сара исыңсахит ихәзгәакьаз ҳақалақь. Уажәшьта есаaira ссасхойт уи азыхәан, есаaira хай-цәыхарахойт. Сынасың сыңшааит арака, ақытан, абрака исынхартахейт, исынцыртахейт. Ииашоуп, уара унапы иану аус иаха итбаауп, акратанакуейт, аха саргы, схатә акыр рханы ианбасзааиго хәа, зшыапы еиқәыршәны атәара иашьтоу ахәса среиуам. Схы салңшны, сыңәа иагырха, сыфа-сыжә иагырха кәкәы-цыкәкәрала истәз атәара, баша азы иамгарц, насгы сызланагалаз ақыта азгы акы схәартахарц исылшо ахәычала... Саланахалацәан, исымбакәа схы арехәара сала-гейт, сәтоумтан.

Лагәыстан, иудыруандаз шака схы-сгәы ахәо, шака исаңсоу, знык иадамхаргы, хазхара аамта хаманы хайцәажәартә хайбабар. «Азгаб айфызара ахьынзалымоу, хатә дцаанза, ма азәы бзиа дылбаанза ауп, уи нахыс уңсы тасгы дыкам» – абарт, хәмаршақә зны исоухәаз ажәқәа, убасқан ианухәаз аан еиңш, уажәгы срықәшахәтым. Икалап, уи иашахар, иара ус, харантәи аңсшәа ззеилаз рыбжьара, аха уарей сарей ус акәызма хшеибабоз?!

Уара иудыруейт сара шака сзатцәыз. Иудыруейт, схәыцра, сқәыңшра шака уадафрала сыртысыз, хыхь – ажәван, цәка – адгьыл хәа, тынхасгы, фызасгы, уара затцәык уаамышьтахь, уафсы дсымамкәа сшынхалоз. Истахым, анцәа иңьшьоуп, уажәшьта санзалцых, уи зегы агәаларшәара. Аха ауафы зны-зынла дзынхсхәоу имәа дазхәыцлар, цәса дшыказ, уажәы дшыкоу еиңирцлар бзиоуп. Иашоуп, аҗаацәара салана-гаейт, сызхылаңшлаша кәлейт: ахәычы, иара... Аха макьа-на, уадафрак санақәшәо акәзааит, агәырғара ду сымазааит, схы-сгәы утамкәа унасхаштны мышкы мцац. Есымша гәыла суазцаауейт, суацәажәоит, аха, ишубо, атакгы ақатара сара исықәшәоит.

Ари ашәкәы уоуны, атак ансзуоуа, сынасың сшахәаңшуа атәы убаскан, ушәкәы акны, зынтәи узтаарақәа еитасумтарц азыхәан (изыказаалакгы, уара уҕынтә ус азтаарақәа уажәы исахар стахым), заа акык-обак, ракара ртак абра иузаныстцит.

Иугәалашәома, хцара халгарц мзақәак шхагыз, хааицрымшәо еицыз афызцәа шәынсыжбуа, схы шәықәыс-мыршәо салагеит. Ацыхәтәантәи хастипендиала атеатр ахь хаиццарц анахазбазгы, зфызцәа ирыкәкьаз аңсаатә еиңш, сара сымнеизеит. Хфызцәа згәы сзынхазгы калақәеит, хфызара быңсахит хәа. егьырт зеггы ракәым, ускан Бабуца-гы лнапы аалкьан, дгәааны днаспыртцит. Сгылан, сылағырзқәа хакәкәало, изуа-исхәо сақәымшәо, схы зласырқыаша сымазамкәа. Убаскан уара, ауафы еилкааразы, имаршәа акразы зеггы хатцкыс иказаз, хфызцәа уаарылаңшын «дзы-маазар, митә камлеит, афны уск лыман дадхалазар акәхап. Ишәзымдырзои...» ухәан саафухит. «Ишәзымдырзои...» ану-хәа, сгәы иамыхәаша акы уамхахәар хәа ушәан, уажәа намыг-закәа уаасқаңшит. «Ишәзымдырзои афны лымацара дшыкоу, уаф дзышлымам», хәа ухәарц акәхарын... Уи сара еилыскааит. Убасцәкьа ишсахауаз иухәаргы, сгәы иалсзомызт, Лагәыстан. Сара сшыхәыцзас инаркны ажәақәа: «азатцәра», «аетымра» срышыцылеит.

Хфызцәеи сареи хәинуршәан, уареи сареи афныка хәааххеит.

– Лариса, хфызцәа иахьрахауаз исхәаз бахаит, аха сар-гы исгәамцхазеит бахьыкамыз. Ибыхзеи, бфызцәа бгәы рыхшәама? Брыцәтәымуа бзалагазеи? Издыруада зәыр бгәы нирхазар? Ибхабмырштын, зфызцәа ирыкәкьаз аңсаатә хара изцом.

– Мап, ус ахьцоухәо... хфызцәа ироухәаз иашан, сеила-хан...

– Нас сара ахәылцаз бфны снеин, быказамызте? Агәылацәа сразтаан, лееилахәаны дцеит, дахьцаз хаздыруам хәа сархәеит. Бабаказ, исцәыбымзозар?

Сфы ааихыхны ажәакгы уасымхәеит. Исыздыруам исызмырхәаз. Икалап, уи азбахә уасхәар, дугәамцхар, уақә-шахатымхар хәа сшәазар. Икалап, изакаразаалак цъара акала хәишфызара иалахәзамыз, азәгы ишәзымдыруаз ауафы икны аус ахьсоуз, сфызцәа зеггы шәсыңсахызшәа баны акәызтгы, аха угәы иалымсын, исызуамхәеит. Зны затцәык иуцәыстцәахит сымаза.

Убаскан уи ауаџи сарей хайцын. Ажәа уасыршыр хәа сшәоит, уии сарей раґхьаза хшеибадырыз, уи нахыстәи хайбабашья ухәа, уахәара салагар. Бзиабарак шубац, ишуахац, мчыбжыкахьтәзнык-џынтәақытахьтәднеуанхайкәшәаразы. «Сара қыта чкәынак, сгәыразра аамышътахъ, исылоузеи!..» ихәалон. Дыцәгъа, дыбзиа уажәшъта думахәхеит. Сгәы иалоуп шәахъеибамбац, шәнеикәшәаны шәахъымеицәажәац. Иани иаби ыкоуп. Ехәшья затцәык димоуп.

«Саб» хәа, уаџы иазымхәацыз азґаб, абхәа дансоу, сеигәыргъатцәа иматц зуан. Иара ишиахауаз соуцәажәахуаз, аха гәаныла «баба», «баба» ахәаракәын сызфыз. Иара сабхәа жәытә уаџык иоуп, аха ажәытә цас бааґсқәа мыцхәгы ирхьынхалам уаџуп. Анаґшцәа ирхәарызеи хәа ауп акәымзар, агәра згоит, санаанага адырџаечытцәкьа, сагыдиртәалон, сагыирцәажәон. Аха ажәытә цас бааґсқәа рыґсы ықәырханы изкуа еихарак – «анаґшцәа ирхәозеи?» ауп. Амала, санхәа, аи-ашаз, лыґсы тәнацы, лара ланхәа иааллырбаз акы нкалыжыырц лгәы итам. Зегъ реиха хайлибакаауа, еизааигәахаз анхәыґхәи сарей хауп. Ақыта хәауа цқьа иаазаз, дышґақалои, лымаха-шьяха еилақацаза, лзамџақәа ашья рылґхәауа, иґаны илықәу лыхцәы санахәаґшлак, иаасгәалашәоит схәычра, сқәыґшра... Сабшаухала аиџызцәа хәеизакны уара уфы хайкәшәарақәа... Акәашарақәа, ахәмарра, амузыка...

Ицеит уи зегъы, апоет ишихәаз еиґш «ґхызцас, шарґазтәи нақәтас».

Хара шақа хгәыргъоз, хаччоз, хәхәмаруаз акара иласны ицон аамта. Уи иагон хқәыґшра мтарсны. Хара хгәыргъон, иара ахышә илагыланы иаххыччон...

Уажәшъта?.. Уажәшъта урт зегъы, хаштшья зқәым аґхыз ссир иаџызаха, хгәалашәарахъ иниасит. Аґстазара ашышьяхәа егы аган аанархәын, излахамбацыз ала иаахадгылеит, – шәааи, шәыхиазар, шәазықатцазар, хґдибашәап! – ахәозшәа. Зәырџы уи реандраалейт, аамта зларгаша атыґқәа рыґшааит. Зәырџы аамта хара ихәцныкәароуп, ххықәкы хара ишахтәху инахагзароуп хәа амџа иқәлеит. Исыздыруам, хазегъ хамџақәа ахъеихдоу, иахъеиґыло.

Хгәылара дынхоит студентк. Уи уатцәы ақалақъ ахъ дцоит. Абри сысалам шәкәы аґошъта иґаиршәыырц истоит.

Исыздыруам уара иахыухәаауа, аха сара истахын уи астуденти уарей шәеибадыруазар. Иаргы, уара уеиґш ақазара дазфлымхауп, бзиа ибоит. Сара макъана исимырбацт,

аха хгэыла згабцэа ирхэо сахахьеит, ихаҭагыи апатретқәа, аҭсабара асахьақәа тыхуеит хәа. Сара дызбацыҭхьаза ика-рандашыи иблукноти икуп. Уажә ааигәа хашҭа дықәгыланы, еихшьшыи игылоу абахчара дыҭаҭшуан. Амра аҭашәамҭаз акәын. Хәылҭазтәи ашәахәақәа зкәыҭхоз ашәаҭыҭбаҭ рыбгыи еилыҭыҭбауан. Ҷымт дгыла дыҭшуан, хәыцрак дҭанагалан даман. «Ех, абыржәи асахьаҭыхыи дзыҭсоузеи!» – ихәан даакәыҭсычхаит.

– Ааи, ари аҭыза аҭсабара аҭшзара, Левитан ихаҭа изтымхыргыи каларын, – схәеит сара.

– Ишҭабхәеи? Левитан дызустада?

– Сахьаҭыхыи дууп... Уаҭхьака иубаҭ, еилукааҭ уи иҭыхымҭақәа, – схәеит, уиакара инакәмыргәҭакәа. Сгылан сихәаҭшуан...

Лагәыстан, ажәа уасыршьит, саҭоумҭан. Абри ахьынзасоуаз, гәыла, хшыола уааигәа сыкан, суацәажәон. Хәызцәа зегыи хәикәшәаны хәидтәалазшәа, сызхара сшәацәажәазшәа, шәызбазшәа сгәи иснарбон. Сгәи ааскычеит, иуасхәарц истахкәаз рыхәҭак шысзымхәазгыи. Аҭак сазыҭшуп. Гәыкала иузыкоу уҭыза Лариса.

## **АҖБАТӘИ АСАЛАМ ШӘКӘЫ**

Лагәыстан!

Раҭхьатәи ашәкәи анузыздыз аахыс ицеит жәохә мшы реиха. Сыҭшуп, сыҭшуп, аха аамҭа умоузар акәхап, макьаназ аҭак смоуцт. Агәра згоит, иаарласны сышургәыргьо. Аха сара уаанза сзымпшыкәа, даҭәа шәкәыкгыи узыздуеит.

Раҭхьа иузынасышьтыз ашәкәи аҭы сызуазцаарц, сызуацәажәарц истахыз рацәан. Уажәи аригыи ануоулак, еиццаны рҭак сызды.

Иуасхәап, аҭаацәара хәа сахьаанагаз, сышрыдыр-кылаз. Санхәеи сабхәеи уаа кьиақәаны, уаа гәыразқәаны избеит. Ирхшаз рызгаб гәакьа леиҭш, рнапы ыргьежьуа, схаткы камыршәуа, бзиа сырбон. Уара иудыруеит, сара ақалакь аҭы сиит, уа саазеит. Ссөызак слыцны сасрахәа мышкы-оымш сымцацзар, ашәкәқәа сзыҭхьоз ишсархәоз аамышьҭахь, снагәылапшны исымбацызт, исыздыруамызт

ақыта. Ухәансхәанлеи, шәкәылеи, газетлеи акәын ишыздыруаз хәпсуа қабзқәа, хтасқәа. «Бымшәан, урт атасқәа зегыы рынагзара бара ибықәшәом, сани саби устәкыа ажәйтәра зләчәны йкоу нхәцәам» ихәалон иара ханеикәшәалоз.

Санхәа урт атасқәа – амцәажәара, амтәара, акасы хымхра – акгы шысзымдыруаз анылба, илцәымығхазаргы, илынмырпшкәа, сгәы нмырхакәа, сахыцәажәаша, сахымцәажәаша, дсабжыо ислырбон. Сабхәа иґы, агәылацәа, ауацәа, атынхәцәа ухәа доусы рґы исхәаша, иґасташа слырцон. Издыруеит, «бара избәц бакәзар, зегыы бхы рндыбраалон» хәа ушысзәгыуа, иґалап усхыччаргы, аха цкыа усызхәыцыр, сеилукаап. Санхәа изласабжыылгаз ала, сабхәа иґы сцәажәомызт. Ианырбо стәомызт, рацхыа сиасуамызт. Схәтагы схы цыасшыон, иґастақәо санрызхәыцлакы. Сахыччон гәаныла урт атасқәа, аха зегыыцкыа ракәым. Йкоуп мап рыцәкра акәым, иахагы еихәхалатәу. Амала, сара сынасыц иатцанакыз, умахә ишихәахыаз еицш, сабхәа усеицшткыа ажәйтәра зләчәны, дырхынхаланы изку уафым. Ишыапы сызәзәарц саналагалакы: «Баба дбыкәыхшоуп, макыана сара схы сахәартә сыкоуп, сшыапы шцәбсырзәзәои» – хәа, дыччо, схы днагәзуан. Ус анихәалак, иахагы сәадырцсыланы изымуа салагахуан.

Санхәа ицәалшыеит, илакәылшыеит, мчыбжык аатцанза сабхәа умахәи сарей хәхыеиццәыригаз.

– Уара, атахмада, уреигәырґыаны ахәыцқәа зынзаск ухы икәуртәеит. Азәы ибаргы дышәхыччоите, иацы учкәын пхәыс дааиганы иахыа аґацхәа шәеидтәаланы шәшеицәажәо. Шәзеибамбар хәа ушәома?! Иухаштма, уарей сарей шака аамта баба рыцхәа иґы хәиццәырымцыз.

– Хәи, цыушыт, цсрачәнынза исхаштуа сыґахума, буада хшеицәнеикыз! Рыцсы ахынзәтаз, хәрцәыбналон, хәиццәыртцуамызт азы ами, шыта шака ишәтаху шәеиццәыртцла хәа хәаныжыны изахдыртц, – нәґеикит сабхәа... – Уи аткыс ббыста аахазкныбхыр, бґацеи сарей хлатәаны хәзхараф, хәзхаражә, бныхәа-ныпхыан хәагылап.

Сара сырзызырәуан. Инцәытцакны сыччон. Иубазшәа укәндаз санхәеи сабхәеи алаф ааибыхәо, атәы анеиларцо!

Санхәа дантацаз илхылгақәахыаз атасқәа зегыы шысзынамыгзоз, издыруангы ианыґасымцоз шыґаз лбон, аха дсызгәааны лхы слырбомызт. Цыара аанґасра, ма цсрак, бзарак ахы дцаны данаалак, ашта лнапы ыргыежыуа дталон,



сылгәйтәхәхәан сгәйдылкылон. «С-Дыргә хәйчы, аөн ус-кәа зеггы бара ибьдхажьлан бахшыит, бахшыит, быгәнаха хзымгаит», – лхәон схы шышуа, дысхашшаауа.

Умахә уажә ааигәа бригадирс дкартеит. Сара саниццаз арратә дхынхәны аоны дыкан. Шықәсык акараггы цхьан дааийжтеи, аха атцарахьы ацара игәы итазамызт.

– Школк уалгеит хәа иабаухәои. Цара цытк уцар, уоны азггы, ухаблазггы ухәартахап. Сара сутахызар, атцарахьы уца, – дыхтаскуа салагеит.

– Бара мыжда, сара атцара сцәымгу цыбышьома, аха уажәраанза цашьа сымамызт. Згаб хәйчык, арахь лара ашкол дтоуп, далымгацт, тахмадцәакәак аалызныжыны сызлацарыз.

– Нас уажәшьта унызкылозеи?

– Шьтаггы бара цыбабаа рацәахоит. Сара истцахьоу сызхоуп, сымаха-шьаха еибганатцы, амла хакрым.

– Амла иакыр хәа ишәаноума атцара зырцо. Акы убап, акы уахап, убла хтып. Уалганы уаар, утахызар, аеага кынггы урашәала, – исымуа салагеит. Санхәыпхаи сареи мчылатәкьа дхашьтит. Шышықәсатәи акурскәа дрылганы дааит. Уажәы, шықәсык акара аус ааиур, деитацарц ауп атцарахьы.

Аиаша уасхәап, санаанагаз рацхьатәи амшкәа рзы, изуа-исхәо сақәымшәо, ағыц ныкәа сифызан. Иутәыз, иутәымыз сыздыруамызт, катца сымазамкәа сшыгьежы-хынхәуа инеихашәа ихәлон. Срашәозшәа, сымаха-шьаха аацсаха снышталон. Санкарахатәкьоз, асасцәа анааилакь акәын. Мызкы, шымзынгаггы тацабара хәа иеыжәтуан. «Адуinei зәыр дықәэр зеггы абарт ируацәоума, анацалбеит», – схәо снейт. «Унан, сызкәхшаша, ари саншьа ица ианхәпха лхатца иами, ари, зыпсы сакәыхшаша, сахкәажә лыбзыцәашьа иабхәында иами» – хәа, аиуарақәа жәацацъара инеикәыпхьазаны, акасы насхалыршәуан. Иамуит, мчыбжык мцейт, урт аншьцәа, абзыцәашьцәа, рабхәындцәа, рыпхацәа, рхацәа – азәы дмаакәа. Ацара аан ахчи агәабани мацара нхарак ахә аанагеит. Иабатаху, сукәыхшоуп.

Сабхәа зчеицъыка бзиоу нхафуп. Иааиз асас акри-фамцакәа, акримыржәкәа дышцаишьтуеи! Уи сарггы сеигәыргьоит, аха ианахдыркьало калоит акәымзар. Аиаша уасхәап, бжеихан ацшәмацәа раткыс, иааиуа асасцәа ирхароуп. Ацшәма, – иумжәын, – анизымхәалак, асас ацашьа, ажәшьа данакәымшәалак, хара ахәса хачуанкәа шхарххо, хәгра тыгыгьа, хшьахны хрыдгылагәышьоуп.

Издыруеит, иуасхәақәо мбатәбарашәа ишубо. Аха сарггы адунеи сәкәгазаны ськам. Акосмос ахь хцаны хаауеит, аха макъана адггылаф ихагқәоу рацәоуп. Хаамта салиааит, саазеит сарггы. Аха урт атасқәа насмыгзар, срыцымныкәар амуит. Сиашамзарггы ҕалап, аха жәйтәнәтә аахыс изышыцылахоу, ирцахыоу, иахьа-уатцәы ипсыша тахмадцәақәак сырҕагыланы ахшыф дыртдара сзаламгеит, схы ансраалон, инасыгзон иахьынзасылшоз, псыхәа ахьынзамаз...

Схы ансраалон, избанда, уи зеггы шееим, уи аамта шцахыоу шеиликаауаз збон умахә. Иани иаби бзиа ибон, итахымызт акала ргәы нхархар. Иара сарггы сашьтан «илдыруазеи, рыцха, қалақь пхәызбак» – хәа, ахьсзырымхәашаз.

Цьара зык, фархьк аасымгозар, уаха агәашә сынтымтцзакәа, афны афнудҕала мацара мызкакара схызгеит. Ицеит даҕа мызкгы, зны-зынла сгәы ҕыгьуазарггы, сынасып слагәырҕауа.

Аамта цон, ескыынаггы сҕыцызма; ианбанзазуаз тацара. Дара, санхәа, сабхәа, снхәыпха, ишынтаацәоу, ианаашалакь усура ицон. Сара, еимырцәаз ран леипш, снапқәа сгәытапса афны саафнахон сымацара. Иуцәыззом, убас схала санаанхалак, сгәы азхьаауа салагон ақалақь.

Цқьа дазырхәыцны, лхы итагалан санхәа иласхәеит аусура салагар шыстахыз, сымацара афны агәҕыгь сшагоз, сдиломггы шыпхастахоз...

– Баамыццакындаз, нан, макъана. Хазхараггы бхамбацт. Инапшуаггы, ртаца шықәсыкгы дрызныкәмгеит, рхәап.

– Сабажәбо, нана, шәара иаашар, хәлаанза ачаирта шәхыуп, сара сшьамхы еикәыршә афны стәоуп. Атцара сзыл-газггы абасыхәартоу...

– Ацкәын иахихәауазеи?

– Уи шәара ишәасхәарц сеихәеит.

– Нас ишышәтаху, нан, ацкәын дақәшахатзар, бабхәа сара сияцәажәап.

Аусура салагеит, уарггы сарггы хзылгаз атцара иатцанакуаз ала, аклуб аҕы. Аусура салагеит, ус азухәар ауазар. Избанзар, атцла амцан итәаны анхара нап азыркыз сифызан. Разкыс исоугәышьаз аклуб ахыбра ахата бзиан, аха афнудҕа аетра иафызахахьан. Жәохә-мшы рахьтә знык кинок аныкалоз аамыштахь, уаф дызқәымтәоз асқамқәа, асталқәа еилажьын. Асаба рыкәтата, сара исықәлаз шәкәқәак зтапсаз ашкафқәа

уаф илапш иахытдамшәашаз икәагылан. Агазетқәеи ажур-  
налқәеи аclub аҕны иубомызт. Зцапхақәа жьакцахьаз ашкаф-  
қәа аасыртын ашәкәқәа тысхит, асаба рықәсыршәшәеит, еил-  
сырхит. Сара саанза ицагылаз, изласархәаз ала, ақытантәи  
ағар дыпхартдан, дықәтцны дцеит. Уи аахыс, машәыршәа ки-  
нок анааргози еизараки раан иаадмыртуазар, ҳколнхара  
ахантәафы иҳәашьала, «аclub лаф еибыҳәартазма», ашә  
ытцарбака иаркын.

Араион ағы срацәажәо, ашшыпхьызқәа ҫуа, сцо-  
саауа, аколнхара ахантәафы сареи хшынеиҫаххуаз, ашәкәы  
ҫыцқәа аахәаны иаазгеит. Агазетқәа, журналқәа ылзәааит.  
Абригадақәа рахь сцаны, ағар срацажәо, еидахкылеит  
ашәахәаратә гәып. Абәхатәра змаз, ибзианы ашәа зхәоз,  
икәашоз алашәақәеит. Саргы издыруаз акы рыгсырхомызт,  
идсыртон. Хәылпазыла аҫыҫахәа, аclub ҫнырцәажәауа  
идырҫыхеит ағар, иҫнаргалт ацстазара, ағара. Саргы  
сгәырҫатцәа сыҕан. Сгәырҫон исзымдыруаз ақытантәи ағар  
рнаалашьа сахьақәшәаз, бзиа сырбо иахьалагаз.

ҫнак, цәыкьанатц, аclub ашә насыркын, аҫныҕа саа-  
ит. Акәасқәа азал ағы стәаны аҫра саҫын. Сеазыҕакцон  
иҕалараны иҕаз акомғар еизара. Санхәа аматцурта дыҫнан.  
Амра тамшәацызт. Дааит сабхәа. Сара аҫны сшыҕаз имбазеит.  
Аусурантәи смаацыз ҫышыазар акәхап. Аматцурта абарта  
дшаатцалаз, иеигәышә дзгәааны иршәны инкаиҕыт.

– Аҫны быҕоума, бара? – иҳәан санхәа ибжыы налы-  
кәиргеит.

– Ааи, сыгәхьааугама?

– Блафқәа бааркәатцны, аранза бааишь, бзыргәырҫаша  
ажәабжь бзиақ бзаазгеит.

– Икалазеи?

– Бара ари хтаца иҕалто шҫаббои?

Снеилцсаа сцеит, ас анихәа...

– Икалазеи?

– Убрака аусура далахмыргакәан, сара ацсра саундаз...

– Нас уаф иимбац, анцәа-хша дҳаузшәа, аҫны дыҫнакны  
ханбанзалыдтәаларыз?..

– Аусура дзалагазаеи сымхәеит, аха амшгацәа рцәысырта  
аclub аҕны далахмыргар акәын.

– Аус ҫеины илзымуи?

– Иееины бхээхт. Ара баатэеи, ажэабжь басхэап, аены шыыбжьон ажэлар ишрахауаз, сылахь ада шпапцтэеи, иабипс...

– Дарбан уара?

– Дарбан бымбои, хпырсадатла. Ала иаумхэара сеихэеит, ала! – Утаца тахьатасхэа икоу, Тархэына, – ихэеит, – чкэын згаб рхы дыфталан, ыынла амам, уахынла амам, егырааны унеиргы убра аусхэарта аклуб афы: «лаи, лаи, лаи!» хэа – илыма дыкэгылоуп, – ихэеит. – Икалазеи, уара! Зыцмакэа такны кэашара ицаз иеипш, ас убахьоума, – ихэеит. – Шэахэароуп, кэашароуп, изакэ гэыргьароу иахзааз сыздыруам. Ажэфан ахь азэы дыприт рхэан, латцан шаха-шымш икэашон, уажэы, рашэан, даеазэ дыприт рхэан, даеа шаха-шымш икэашон, ашэа рхэон. Ипрыз дпырны дцеит, аха иаанхаз хэплан ишпапсыхэо, уара! Знык-шынтэ, днаганы уафцас слылабжьеит, слацэажэеит, «баба, шыыр» схэеит, – ихэеит, – аусурта бахцазар, уаха ибтахузеи, ашышыхэа баатэараузеи, хара хус зейтабкьозеи? – схэеит, аха исхэаз ллырха акэым, деилашэаны, арахь дысфэпалан, сфы пылжэахьан, – ихэеит. «Ти биукрат» ихэама, урысшэала кааметк салхэеит, – ихэеит. Дегьтацами, ланацалбеит, иаабац, ихэахац ацсыуа тацак леипш, дыпхашьа-пхатцар икалозеи, уара, – ихэеит. – Харгы пату налыкэхамцарыз! Уара ухаца иумбои, Тархэына, хамхкэа арашэара икны иагоит, хчеи хышлаарц егыгым, иахцэахыцеит. Уаалабжьа, Тархэына, – ихэеит, – хара егыхаурым, аха иара инапшуагы бзиа лзырхэарым! – ихэеит.

– Нас уи Тархэына изиоухэагэышьозеи, лхатца дыками, лагэра лыфкьашэа дкалазар– иаалфеикшап, – иааиларпсеит, хцэажэабжьа захуаз ахэса.

– Хы, лхатца шэхэоу?! Лхатца хэа шэызфэу, лара латкыс деицэоуп, ашхы! Еихабы ихэатэы дахымцо, аббат цшқа иашызас ацкэын, ихы атып икэлкьан, деикэикны даахампытцахеит. Амыждараз атцарахьы длышьтуан. Дмаргьапалха даахфэагылеит, уара, дхынхэны данааи. Уи дхамамкэан аус аауам, хеахшыуеит, хеикнаххауеит хэа ианыкэгыла иара ишызцэа ахткьакэа, бригадирс драхтеит. Абас-абас, баба, уцхэыс икалцо еим анысхэа, ицэа дтачны, дпагэза даасфэагылан: – уи икалцо иашоуп, афэр ашэа рхэароуп, икэашароуп. Аусура ада акы рзымдырзо цыушьома хэа, аизарафэы ажэлар ишрахауаз ипхэыс лхашшаара дала-

геит, уара, ипхэыс! Хаца шэымцан, пхэыс даашэымган, чара шэымун схээз цуушьяп! – ихэеит. Ахэса афырфырхэа иааибарччеит. Абас, ажэлар рыгэҭа, сылахь ада ццэаны сықәйтчеит иахьа хпырсадатла. Сақара анышэ сытцазар еиғьасшьеит, аха иабақаз! Рхы ианырфьеит рклуб, иабахҭаху, анцэа икнытэ, иахфаша ҳамоуп, – иаажэша...

Исцэымығхеит,схы агартэ смоуа скалеит,сабхэа ас анихэа, аха исылшоз. Икастцара сзымдыруа, сшьара сықәкьаны саман мчыбжьык ақара. Усура сцон, саауан акгыи сгэи сзақэымкэа. Иуцэыизом, уаанзагыи исзырхэақәахьаз неидысхэыцлан, зегьи сааркэатцны,рклубгыи ацапҭа нарымтцаршэны,ашьшьыхэа афны саатэап хэа сызбеит азнык. Аха исзымгэағьит. Сыла ишабоз зшьапы скхьаз, зхы еихэласкхьаз зегьи нытцаба ицон. Исырхаз афызцэа сзымжьеит. Аилахарақәатцәкьа анықаз, аклуб ахь уаф данымаауаз, агазетқәа, ажурналқәа аашьтыхны аус ахьыруаз ацара салагеит.

Шьыбжьонла, цсшьара ианааилатэалак, сырзапхьон, ажэабжь ҫыцқәа рзеитасхэон. «Лыпсынтцры духааит,хчырчыр хэыц дааит» рхэон аихабацэа – атахмадцэа санырбалак. Аха убригьи аамтала акэхеит. Аума қалазшэа, ақара ахаргыланьы, амца ацратцаны иархэеит сабхэа: «Бырбыр хэа, еихабы длымам, еитцбы длымам, дрыдтэаланы драцэажэоит, рҭатца дахьынхаларц егылыгым» хэа.

Абас ухэан-схэан нахабжьырга-аахабжьырго, атцэи халартцэ мацара, «баба дбыкэыхшоуп» мхэакэа исмацэажэоз, сабхэеи сареи ҳаиваргалеит. Амаҭ ацхэроуп рыбз!

Санхэа (сара уи лакэын апхьа иахагыи сзыцэшэоз) «нан, ибыхэҭам қабымтцан», – хэа аамышьҭахь, уртқәа лхахьи иаалгомьызт, дрыцтыцкэомьызт, лгэи иамыхэозаргыи.

Ус иааигэахеит араион аҫтэи аолимпиада. Харгыи хашэахэаратэ гэып аладырхэт. Ишхалшоз, иаадыруаз ала ибзианы хэазықахцон. Зыбаба бзабаан изпылар зтахымда. Напхгара азызуаз сара сакэын. Срыццар акэхеит иахьықәгылоз.

Асцена иашьыцыламызт,ипхашьоз қалейтамзар,алшарақәа злаҳамаз ала итцегьгыи ҳаиғьны ҳақәгылар ҳалшон. Уеизгыи ареспубликаҫтэи аолимпиада анықало алахэра азин ҳартеит.

Схынхэны афны санааи, умахэ, ахаан дшысымбазацыз, илахь еиқэышьшы, ҫымт-цсымшь дысцылеит. Ахэычы акы ихьыз цыысшан, сгэи нтыпсаа ицеит. Санхэеи сабхэеи

аасыхәәччашәә руит, аха уртҕыы гәалак шрымаз рхы-рҕы  
ианыпшуан.

Иани иаби иахьрахауаз акгыы имхәазеит, хамала  
ханааизынха:

– Бабаҕаз?! – ихәан дҕасықәцәҕеит.

– Сахьыҕаз шҕоузымдыруеи. Иуахәаны ами сышцаз?!

– Анцәа даахәаны сбыхәоит, бырҕәат убарт бызәҕәоу зе-  
гы! Сара сеибганаты азәы дсызныкәымго сыҕам!

– Угәы иалсыртә иҕастазеи? Амла хагоит хәа аума, Даут,  
уара мыжда... Сыла траа аҕны сызлаатәарызеи, атцара сзыл-  
газгыы баша иныбжъаз имҕои!

– Уажәраанза саргыы сбыдгылон. Бара беимакны  
ххантәаҕы Цанцәеи сареи зныкымкәа хаицәхахьеит, хҕәы ни-  
бархахьеит. Аха уи дусым, дзакәу баргыы ибдыруеит, иихәалак  
хачхап, аха...

– Нас ҕыц иаахазцәыртыхда?

– Лариса, сара истәхым, сышьтахь еилацәҕәны исхычча-  
лар стәхым, ибахауазар!

– Иухъзеи, еилацәҕәны иухыччартә?

– Иахьа абригадаҕ сахьнеиз – зныкыр усеипшкәа лхәауа  
уаҕы иахахьазу – Даут, уқалақ хь-тыс умпытпраама, нан!

– хәа атәы алатцаны ҕаалтит Маглониа. Ақырқырхәа иааи-  
барччеит изахауаз ахәса, ахацәа. Лафк аархәазар, иаҕәытып  
сгәахәын, рылаҕысымтзеит. Аха иауаҕәытхуаз:

– Ои, нан, урт ақалақ зҕабцәа хара ихәхәаҕәышьом...

– Бара ибыхәо хәа дааигама, иара ииҕахыз дааигеит.

– Ирымжәои, нан, хачкәынцәа. Рнапхыцкәа шәны, тыркә-  
мыркәхәа, ипшзаза ианырбалак. Аха ара ахәынцәа ианылала,  
ашәишәи иаҕызахоит...

– Уи хтаца данаанага нахысгыы акалашәа дызбон...

– Шәыбз ааташәкыруазеи бара, лхала дцама араион ахь...

– Хых, алакә утахызар! Араион ахь дызцазеи ххәама  
хара... Иаатырҕьаны ихамхәакәа ак бзеилымкаазо...

Абас, инеиххәаало, абыз садыргеит. Изыбтахузеи  
рышәахәараҕь, рыкәашараҕь! Убра аклуб ашьшьыхәа  
быҕнатәаз.

– Уара зегы соумхәазеит исзырхәакәо...

– Сара избасхәои, бназырҕы-аазырҕи, бхата ибахап.  
Акәашашьа дыбмыртҕои арҕарцәа!..

Игәы пжәаны дықан, ауа имаскыр, еихагы еицәастәуан, илағысымтзеит. Уара иудыруеит, Лагәыстан, сара сшыхәычыз инаркны саргәамтцуа иалагеит ацстазара. Икәзаап, уи ауафы иахыихәогы. Зылағырз зыкәааша итәауа среиуазам. Аха ара икастцара, ишыикастцара сзымдыруа сықәхеит. Сырзағыуан атцара хзыртцозгы. Иахдыртцеит Москватәык излеидыртцо апрограма ала. Са сеицш уи атцара иалганы ақытахь иаау, акакала еифыршәшәаны идыруазароуп хтдасқәа, насоуп ауаа ргәы цәымкәкәа рацәажәашьа анидыруа. Уара иухәашт, бықәцаралоуп хәа, ахәара мариоуп, аха... Усызмгәаан. Сара ауадафара уажәы исымбеит.

Сыцшуеит аценцьыр салцшны. Икәышышь ацара иафуп згәы рахатца ацәа хаара иалоу атдых. Хамзырха унықәсны уахьналбаауа агәафә акнытә, ахыу-хыухәа ашбжыы аафәуеит хла. Уамашәа икәышуп уи ала. Атдых анаанаскыалак, ацәарахь ахы анархо аамтәзы, ишуа, ишуа, фынтә-хынтә иҳакәшоит, ахәқәа, агәафарақәа еимнадоит, нас агәы анартцынчлак, иааины ашьшыхәа атра интаианы ицәоит.

Уахынапш-аапшлакгы шыхароуп арака. Ашьхақәа ирықәжыу асы ифалцызшәа, ишкәакәаза ифагылеит амза. Шака хәыцра сзааиуазеи! Уамашәатәкыа ишоуп абри ацстазара. Зны аидара иарчалаз ағынади иафызоуп, ағәазны – зыбга афартын ықәкыо ицо рашьуп. Ағәахаракра злымшаз – дахнакыоит. Иаха игәғәахаз даашьтыхны цыхәапцәара змам амфә инаннаршәлоит. Ицоит, ицоит аанфәсра ақәзамкәа... Иабакоу ҳа ххәыцра, хқәыцшра? Аа, уажәы, дтахәхәа ацәа да-лоуп сара сыцшқа. Изпсоузеи абыржәы сгәы иаатоу зегы засхәаша азәы иацәажәара!.. Малс икоу зегы реиха ауафы иажәа реигъзаап, Лагәыстан. Хәы амазам ауафы иажәа. Абас еицш аан сзацәажәалоз, сышәкәы акны зызбахә уасхәаз асту-дент – асахьагыхыы иакәын. Аха уи уажәы атцарахыы дыкоуп. Санхәыпқа макыана ус еицшқәа рыла ауафы иеилкаара лцәыцәгьоуп. Уи адагы уи лаацынра лгәы ицалан, лыцәа ыкам, лыжә ыкам, шыжыымтанла лыхчы цәаакза дфагылоит.

Сызфыз астудент (иара Леонти ихъзуп) дахытоу аинститут акны, цыоуки узбахә иалацәажәо лаҳазаап. Уи иахыихәаз акәзар аус ахыууа – суеигәырғоит. Суеигәырғоит ахатәы ешыак иеицш. Сара агәра згоит, матцурас уара унапы ианыртцалак, ушапсахо. Иуоулааит иаха-иаха еихау аматцурақәа. Саргы сулағәхәалап...

## АХҢАТЭИ АСАЛАМ ШӘКӘЫ

Лагәыстан!

Ашәкәы иуызфыз амға иқәсымтацқәа ишықаз, иаалырқьаны, сызқәымгәығзоз даға ускгы сақәшәеит. Издыруан, уи хырқашья шамамыз, хара иахтахы-иахтахым, аапынра амам шамуеицш икалеит, аха асцәкья сара схы ианкьоит хәа сыкьамызт.

Иаха хатца дцеит санхәыпха. Дцеит азәгы ихамхәазакәа, лыезаны. Зеггы хәцәафсымта иакәыршәаны ддәылцит. Анасып бзиа анцәа илитааит, аха дахьцаз сгәы иалоуп. Лареи сареи анхәыпхаи тацеи реицш акәмызт хшеибабоз. Ларггы ехәшья длымамызт, сра сеицш. Хәгәтыха, хәмаза еибаххәон.

Умахә, зны абригада реизарахь, аеазны азеицш еизарахь ихәаларын, цәыкьанатц шамаха афныка дзаазомызт. Санхәыпхаи сареи хакәын иааизынхоз. Убас хәанаатәалак уареи сареи хәифызара атәы ласхәон. Иласхәон, уара шака уфызцәа урызфлымхаз, азәы ишыапы нкыдкьар – уара уацхья азәгы ишхазгәамтоз. Апатрет акны аамышьтахь, ухаца ушылымбацызггы, фызак иеицш улдырхьан, лхафь уара уфырцшыганы уаанхеит. Хшеибабоз лахәара саналагалак, ажьра-цәара, ма абзиабара зыбжьам ацкәыни азгаби убас изеибабома хәа ицьалшьон. «Ишцастаху сарггы, Лагәыстан иеицш фызак дсымазар. Арака ешьарала иузааигәам, иутынхам азәы унаиәцәажәар, уаамтаирсрашәа ргәы иабоит» – лхәеит уахык зны.

– Нас бзиа еибабо ишцарцсыхәо, еиуәцәам ацкәыни азгаби ааицныкәар рымуазар? – илхәо збарц слазцааит сара.

– Иахья иааицәажәар, уәцәы иеибагароуп, абз рәадмыргарц ртахызар.

Лашья иасхәар хәа дшәаны, уаанза зымазақәа акы сцәымзакәа исазхәоз азгаб, абзиабара анаалызцәыртц нахыс, дызласымбазацыз ала лееицалкит. Лцәааа лыпсахит.

Хәицәажәо хаштәоу, сара иласхәо лмахазо, дынцәакәкәала ахәыцра дагон. Лыблақәа рыла мацараггы издыруан лгәатца итыхоз, аха, лхала исалхәаанза, лылафьстуамызт. Исахәхьан бзиа илбоз ацкәынггы избахә. Аиашазы, ицеггы еиғьыз ифь аус лоундаз сгәахәт, аха абзиабара еиғьу-еицәоу хәа иаулапшыхуа!



Хәйлпазык лылахь еиқәышышы дхынхәит аоныка. Дышцәыуоз мөашьо, лыблақәа ҕапшьза икан. Дшааиз еипш, акәасқыхь дфыхәнан, лҕылтәахит. Лан ибыхьзеи хәа данлазцаа, «Схы сыхьуеит, сыцәоит» ада уаха акгыы лалымхәеит.

– Дида, дида, ахәычы ачаирта дхыңсылеит, лхы амра иаршақәеит – хәа, дгәәтеиуан лан.

– Акгыы смыхьзеит... – лыблақәа лтәахуан лара.

Сара, лыгәхьаа сымкзашәа, лылафысымтзеит.

– Бгәы нирхама? – схәеит, ххала ханааизынха.

– Дарбан? – днеицрашәеит. Адунеи акы здыруас дыкамызт.

– Иара.

– Иара дарбан?

– Дарбаных, змашьына ахы азаара талало.

– Хьцыс...

(Хьцыс хәа сархәоит ара).

– Сара зегьы здыруеит.

– Ибазхәада?

– Саргыы убас акы аасхызгахьатқәьюшәа аупсхала ишыздырыз. Сара санаауаз, башьа сымтарсны сааигаз ҕыыбшьоума? С-Наҕела хәыц (ари сара ылыхьыстцаз хьызшьароуп), сыгәра ганы исабымхәеит, аха акы сзеилымкаазо ҕыыбшьама?!

– Хьцыс!.. – Леаасгәйдлыжлан, лнапқәа сыхәда иаакәлыршеит. Дхәацыхәапшьха даасфәпшит. Лгәи-лгәи еилапшуа, лхы насыдылцеит.

– Даут идыруама?

– Акгыы сеимхәацт.

– Уи атыхәала аоны исзааргахьоуггы баҳахьоума?

– Мап. Уи сыздырам.

– Хьцыс, сара бара быда уаф дсымазам, гәартыла сзацәажәаша...

– Саргыы исымада?

– Бқәу, Даут ишиабымхәо ала!

Агәра лсыргеит.

– Уи хәоны дыртахзам. Еиҳаракгы хан избахә аалахар, лхы лыхнахуеит, дсыдқәылахьеит. Бара, мшәан, бзиа иббаз би-цымцей? Нас икалои саргыы... Сынасың ҕеимхар, схы иавыз-бап...

– Сара мап хәа басхәома нас?

- Хьтыс, бара бақәшахатума?
- Сзыбмышәаргы, сыбдырхагам.

Ләаасыкәлыршан, саагәыдылкылеит.

Иара ачкәын хқытан амашына дақәтәоуп. Знык сара рыбзиабара сшадгылоз аниаха, схаткы камыршәуа, дсывагые-жыуа, мышкы ыынтә-хынтә аус ахызуаз аклуб аҕны днеиуа далагеит. Ишпазурыз, сақәшахатхеит, аклуб аҕны ианыртаху еицәажәаларц.

Җенак еикәшәарц еибыхәаны ишыказ, илыхь сыздыру-ам, Наҗела дымнеизеит. Дгыжежы-хынхәуа, ииура изымдыруа аены хәлаанза дылзыпшын иара. Ахәылпаз, аклуб ашә ана-сыркуаз, шәкәыбгыц хәычык ыны, дыпхашыа-пхатцо исыз ашәкәы инагәлеитцеит, Наҗела илыстарц.

Аоны сахыааиз, исызгәаамыгзазакәа, схы амыждараз, ашәкәыбгыц шагәылаз сышәкәы астал иныкәыстеит. Наҗела чеихыхра дыкан, дмаацызт. Цас иуазшәа, ауха цәыкыанатц да-аит Даут (ацсуа цасқәа шеилазго умбои: схатца ихыз уасхәеит). Санхәа дыкамызт. Сара акрура саҕын. Даут астал дадтәаланы, иаазгаз ашәкәы дшахәапшуаз, иахәшыа лзы иагәылаз ашәкәы бгыц ааимпчыхашәеит.

– Лариса, бызҗу баакәытцны аранза бааишь! – ихәан, аасықәҗеит.

- Сзыутахузеи?
- Ари бызтада, Лариса?
- Лызак илзиыын, иаазгеит.

– Сара сыбмыргазан. Дызоу, даҗазәу сымбо, ацхашыа схаштыз цыыбшыама?

– Даут, уара мыжда, хани хаби реипш, зықәрахь инеихыоу, жәытә уаак ас рхәар, акы иамусуп. Аха уара? Ицъасшыоит, уар-гы иахырыцургызуа. Иазхоуп уажәшьта, лан илтахымызт, лаб дақәшахатмызт, лан длыдкәылеит, лаб дыөнеикит хәа, хапсуа зҗабцәа, цәанырра рымазамшәа, рыбзиабара ахәәера. Агәы рызтоуп уртгы, ишәахауама, агәы! Уара сара сануццоз, зегы ақәыршахатны аума сшааугаз?

– Сара схатцоуп.

– Ахатца иеипш, лыбзиабара ахақәитра атахуп азҗабгы.

– Бақәытц, Лариса, сара ахшыө сырцара. Хан длыдкәылахыеит, ибахауама? «Амаз импыцатата, уи аччиа баницца, сеыкнаханы сеысымшыуазар, сашыа затә ибақәа аатцыхааит» хәа длыдкәылахыеит. Шыта еилибкаау?!

– Дарбан ан хагоу, лыпқа хатца дцеит хәа зҗыкназхахьюу?!

Хара баша амала ажәа еимахуан. Лымаҗәа хәыцкәа ааилалхәан иаха аҗаацәа ханышьтала дындәылтцны маза дцеит. Шәкәыбгыц хәычык абас антцаны сҗаратра исызталцeit: «Хьцыс, хәәнаҗа зырлашаз сҗаца, сара, хәәны ашә бшьапы анаахыбга нахыс, бзиа бызбеит. Хьцыс, бара исзаабыртит иҗыцзаз адунеи. Исбырkit ашәкәкәа ргәыбылра. Гәыла-псыла сбырҗыхеит. Сара есены сыбҗыпшуан. Сыбҗыпшуан, беиҗамсзо бҗәажәашьаҗ, бҗәашьаҗ, бгылашьаҗ, бусушьаҗ. Бгәы иалымсын, ибамхәакәа сахьцо; ус еиҗа еигьуп. Сара издыруeit сан, саб, сашьа иахырхәаауа. Саҗабымтцан, быблакәа срыкәыхшоуп, сбыхәoit, саҗабымтцарц, сара стыхәала ибаҗәхауазар, ичҗа сахәтыр азы. Бзиала! Бгәыдыскылоит. Быбзиабара сгәатца иҗаршәны изгоит...»

Аухаҗәкьа игәартeit дышцаз. Лаҗәааихьшь кәмҗакәа, алпсаа дхаузшәа, хшеилагьежьюаз иаашeit. «Бара иахзыбымуз акы хмыхьит, бара» хәа иаасҗагылеит.

Сабхәа ихы насыкәкны ажәакгы сеимхәeit. Уи еиҗарак Даут иакәын дыззагьюаз. Санхәа, избахьаз лакәзамкәа, лыҗәгыара зегьы знык еиццәырылгеит.

– Шәыкәҗ, Даут, шәыкәҗ, шәсымбан ара сашҗаҗ. Шәхы дакәхшаны дышәҗиит сызҗаб, шәыпсы дашәҗeit схәычы!

Ашара шаахбаз усура хҗeit Дауҗи сареи. Уажәшьҗа, издыруада лгәашыра еиқәҗәахьазар хәа ахәылпаз аәны санааи, дагьюа, дшәиуа, еиҗагы деицәаханы дыкан. Ихьаазгеит сара. Исыздыруамызт, аҗаа иҗабжьалаз иарбан гәылброу изырзытышаз. Акәараҗы изыкәхәлаз сиҗызахеит. Гәыла-псыла есааира сзатәхон. Уара иудыруeit, Лагәыстан, сара сшыхәычыз салыхәдаахеит ани аби ражәа пшқа, ани аби рыбзиабара, ргәылбра, рыбла хаара аҗапшра.

Саб рыцҗа зынзаскгы дысгәалашәазом, сара сышгараз ддырзит, амхаҗьырра еицәахаз ашықәсқәа раан. Гәыбҗанс илыстарызеи сан. Жәәа шықәса дыпшын, гәыгра лымазамкәа. Лыпсҗазараҗ иреигьыз ашықәсқәа саб изыпшреи сара саазареи ирыдлырзылеит. Данбанзапшуаз. Хатца дцеит. Дҗәыуeit, дхьит, дсыхәeit, сабпса иәныка слыц-царц, аха изымуит. Сымацара, сыла җаа, сеибакәеибаха саб иәны сыәнан. Ғымш, хымш рахьтә знык дааны схы-сгәы шышьны, сыргәыбзыҗны, агәылацәа рнапы санцаны дцон сан. Абас иаххаагеит хышықәса. Дысцәымшәартә сәеидасит

саргы. Сан лгәйблра, лыбзиабара здылташа ахшара лоу-ит. Хәйчы-хәйчла сгәйгәталыжьюа, хәйчыгәгы ихазгәамтәзо, хааицәыхшәашәеит. Аамтә иара атәы канатцоит. Уи иханнатцо ахәра, иара иаргъароуп. Анапы сыгхеит, аеҕымра сныпшит. Уаха иҕацтоз, сныкәызгодаз, уахынла ашкол ахь сныкәон, ҕынла аус зуан. Убас мацароуп ашкол сшалгаз. Уара иудыруеит, хәйызцәа аныччоз, ианыхәмаруаз сара сылахь еиқәышышы, кәакькаҕе сыгәатәаны срыхәапшуан. Сеилызкаауа исымаз азаразәк уакәын. Аҕызцәа-азҕабцәа сыман, аха урт адәахьтәи схаҕы схаччара аамышһахь, сгәатца итәтәахыз азәгы илыздыруамызт. Аеҕымра ауаҕы адәахьала инымпшыргы, игәатцаҕ ашһа аннатцоит. Цәара акала иҕазшыаҕы инымпшырц ауам.

Абри зегы схаштны сыкан, аҕаацәара саланагалеиҕәтеи. Сеиҕеины, дунеи сзылпхазшәа збон. Иашоуп, егъарыла иузааигәахаргы узыхшаз ани аби даҕа цәоуки рыла цсахшыа рымам. Аха сеиҕымра сныпшуамызт, санхәеи сабхәеи рылапш хааны иахьынзасхыз. Схы иазызымуз акы аасмыхьит, аха сиашазу, сиашамзу уара сеилукаап... Лара анасыц бзиа анцәа илиҕааит.

Абри ашәкәы узәра саҕеуп аклуб аҕны. Ахәылпаз аҕныка шцатәу анаасгәалашәалак, сгәы нтыпсаа ицоит. Исычхаит иахьынзасылшо. Аха сшәоит санхәа, сгәатцәа иазеилмыргазо, иаалхәалак сылазо цышыаны, еиҕах иаалҕашәо ахәара далагар хәа. Макьаназ илхәо ацхәа сымхәац, исычхауеит. Исычхауеит, схапцыцкәа еихарҕәҕаны.

Абыржәы иааит, ҕымш-хымш рахьтә знык иаарго аҕошһа. Аха иахьатәи амш сара сзы гәйргъарак аламзаарын. Иухъеи, Лагәыстан?

Даҕа сааткәак роуп, нас аклуб ҕытдыртәауеит. Еиҕкааны ихәмоуп «Амузыка бзиа избо» хәа акружок. Апианино аҕы ахәмаршыа, акәашашыа дсыртцоит. Анотакәа маҕны исымоуп, аха илызәаан, сгәыҕуеит иаарласны иаартип хәа. Асалам сызрыт хәйызцәа!

## АҢШЫБАТӘИ АСАЛАМ ШӘКӘЫ

Лагәыстан!

Иахьа сымызк нтакәкәа иаантәеит схәычы дсыманы ахәышәтәырта стоижътеи. Ахәара уадаууп, ари амызк ала исхызгаз, изгәырѡаз, шаҕа цхы лацәаихъшь ҕамтқакәа исыршаз.

Иузызѡхъаз ашәкәкәа ртак сзынаушътзарггы, арахъ исзаазго дрымамкәа, уаҕа аклуб аҕны ишьтахеит. Ғәалашәаран урт сышәкәкәа еиҳарак изызкыз. Исгәаласыршәон иуадаѡыз схәыцра, цәбаа згымыз сқәыпшра, сиетымра, аҕаацәараҕы сыхтысқәа, сусура... Аха сзынысхьоу амѡаҕы сзықәшәахьоу акы еипшым уажәтәи, схәычы ичымазара. Уи акы анихъ, настәи башоуп. Сшыҕалаз убар – усыцәшәап: исыгхеит, сөысыпсахит. Избан, сара абри аҕара сыпнашәарц заҕаххаз аңсҕазаара?! Имыцхәзами, иазымхазои, шықәса ѡажәеи хәба зхыцуа лзы абри аҕара?

Схәычы дычмазаѡхеит иаалырҕаны, ихъыз хзымдырзо. Сан лбара дсыманы сыҕан. Аены ханааи, аухацәҕьа ашоура ааиоун, уаҕа даазалымтзеит. Сан рыцҳа, сара сааныжыны хатда дахьцаз, иахьаггы лыла ихызбаало цыылшьоит. «Сыцсыр сылцәыуозар, дааины сылбааит», хәа сзыналыцҳаит. Умаҳә ианиаҳа, адырѡаеныцәҕьа машьынак ааирхиан, химаны дааит сан лахъ. Дҳаигәырҕеит, дҳакәшеит лара. Ғәартыла даҳпылеит сабцсаггы.

Сан лыесыкәырша сшылкыз, хәиманы рѡны хныѡналеит. Ркәаскьа азал санынѡнала, аҕы сысызшәа, сшанханы саанхеит. Сылаҕырзқәа аахаҕәкәәлеит. Ауацъаҕ ахаҕны, асаркьа иҕасаны иқәгылан саб ипатрет! Сани сареи хәҕәнаҳа рзымгароуп уи зхарала дҕахаз, ақәыцмакәа! Саб изра атқыс сгәы иалоуп, иара дзырзыз азәык-ѡыцъак иахьаггы рдҕа иалаччо адәы иахьықәу. Сыпсҕазараҕ абри аҕара сҕағәтасра зеггы зхароу, саб ирзроуп. Саб дыҕазтггы, ас сҕаломызт...

Хымш зацәык ракәын сан хәхьынзалтаз. Сусура еитцахон, сыхнымхәыр ауамызт. Исзыпшыз, издыруаз. Иҕы аныбаапсха адырѡаены, шоурак ааиоузар, дыбзиахап сҳәан, усура сцеит. Санааи, еиҕҳара имамызт.

– Аҳақым иахъ дгатәуп, уатцәытцәҕьа, – сҳәан, имаҕәа хәыцқәа ырмәзеира салагеит.

– Дабатәи ҳақьыму. Амған алапш икит ахәычы. Ишааша-лак сара апшы лахь сцит. Саанза җара дызгоит хәа ба-ламган, – лхәеит санхәа.

– Нана, изакәызеи алапш хәа ишәыпшааз, ахәычы ахьта илалазар акәхап, – схәеит.

– Ахьта илалоу, алапш ику, бара исыбмыртдан. Сара абас сыббоит, аха бхатцагы дсаазеит...

Даут араион ахь дыкан. Еизарак рыман, даеа ымшгы дмаар калон. Уи сизыпшыр, ахәычы ичымазара сацәшәеит. Санхәа, ашара шаалбатцәкьаз, ажәжәахәа леааилалхәеит.

– Саанза, газарак хзыбымун. Җара дызгоит хәа баламган. Саншәа рыцха адоу ихны данпыркәз еипш, митәык хзыруеит урт бдехәтырцәа. Сара Азыбжәа, Амзыц-пха слызцит, сла-шәапкны слыхәап. Издыруада, уи дсыкәымшәар, абзыпкәа рәы Азбак избахә ссиршәа ирхәоит, ашәкәы иркәтаны иаазгоит. Ашоура дтанаршәны дшамоу бымбазои, алапш икит, алапш, зылпха иоуша, – лхәан җара хәыцкәак ихамаз аашьтыхны дцеит. Амәақыратцәкьа сымамкәа саанхеит.

Ларей сарей уаанза ихәбжәалахьаз агәынчыхьа, изулак, мац-мацла ахьарцссара сағын. Уажәы ас хәаны данца, даанза ахәычы ахәкьымцәа рахь дызгар, лгәы шысзыкәалоз здыруан. Аха санхәа лгәы иалсуеит хәа, сыла ишабоз, ахәычы ачымаза-ра дысзамыргеит. Дхынхәны дааргы, дсылымтарц далагозар акәхарын. Сцан Леонти иасхәеит. Санней, ахәы дыкәтәаны асахьагыхра дағын.

– Аканторағ ираххәап амашыназ.

– Ибзиоуп, уцаны ирахәа, иуртар убап!

Дук мыртыкәа, амашына иманы дааит. Сгәы иаахәеит агәәкра аан ауафра икаитцаз ххантәаы.

Леонтигы дсыцымцар имуит.

Ахәышәтәыртағ данаахга, дзымцәажәо иғы акхьан. Хыла агәәцәкра, аминингит хәа изышьтоу ачымазара ихьит. Иаага-ра даеа мышкы иахыпар, алыргашәа иоуамызт.

Абар сымызк нтәеит уи аахыс. Уажәшьта, анцәа ихәтәеишьозар, уафдиқәгәыгыртә дыкоуп. Иахьа ашьжьымтан, ипсы штоу сирдырырц итахызшәа, икьышә хәыцкәа ааихирпсан, даапышәарччеит. Рыччапшә шкәакәахароуп уи ипсы еикәзырхаз ахәкьымцәа!

Ахәышәтәыртағ дааган данышьтахта аеныцәкьа, иши-муаз, ағныка дсышьтит дсыцаазгаз агәыла чкәын, аҗаацәа

иреихээрц. Адыршаачы сабхэа рацхэа днаргыланы, аешыара зеггы ааит ахэычы ибара. Дмаазеит санхэа. Ицит мчыбжык. Илзымычхазар акэхап, дааит, ихэы-ибыгышыи катцаны. Дахычмазафхазгы сара исывилбон, аха уи аткыс, цэгбарас икастцаны илыцхэазоз, ахақымыцэа дааганы дахырыстаз ауп. Егыа умхэан, агэакра ауаа еизааигэанатэуазаап. Санхэа данааи, сгэи дрыцханашыейт. Ашныка дыхнымхэзакэа, лыфа-лыжэыкамкэа, уахгыы-еынггы ахэышэтэырта дадтэалан.

Енак ақытантэ хгэыла цхэыск ахэычы ибаразы дааит. Ачымазаф данылба, санхэеи лареи еицны иналбааит ахэышэтэырта абахчахь. Сара ахэычы сидтэалан. Цбака саат антцы, чымазаф бара иааз дцозар, ацсышэак наласхэап сгэахэын, рышка сналбааит. Дара аланахалан, аицэажэара иафын. Агэыла цхэыс ахэычы ихэы злаалгаз ашэыра сыманы, рааигэа снейуаны, лфыза лахь ус фэалтит санхэа:

– Ои, нан, Хауида, иаххэар ихалшозеи амзар, дмымбои сара стэы, хкамчы еишырфа хашлыдылоуггы, хлыхэом! Сшыгбатцыгыатэуаз, асаби даашьтцааны иабыкэу, цыыма, лан лахь длыманы дцан, аа, уажэы, ххи-хтэи неикэтцо, хақэуп. Дкэапца лыфны даакыр, ххэычы акыр ихэуазу...

Снейлууаа сцеит. Иаасыкэлашьцеит. Аха исычхаит. Дара сырбазомызт. Еидарак лгэы иаакэырхызшэа, даакэыпсычхан, уи захаз агэыла цхэысгыы инацлыргызит:

– Ибасымхэеи, мшэан, урт акалақь згабцэа рхы авырвын тоуп, – авырвын. Рхала егырыздыруам, уара иухэо рахауам. Абра ишыкоу – нахьхы иубоит. Атцыс-мшас иафызоуп... Дабакоу, даабымгой, сбыкэыхшоуп, хала дхызар ихахамхуаз сабхэында затэ! Дшылкэоз, дшылкэоз, дынкыдыпсыла дцеит. Ибафгыы хацэлырзит. Убри бмыхэаати баргы...

– Знык схэычы деибганы ипсы соундаз, нас уи...

– Быкэа итасхэоит, хара иаххысны азэы имахааит, аха дзаалгази зыбгэахэуа Минца лычкэын Леонти, абрахь ахэычы длыманы данауаз... Илыцаашаз згаб дыказамзи, ма лхатца, ма бара – азэы шэаахынхэаанза, дыпшыр камлоз?!

– Аа... Абыржэоуп сыблақэа анхыбтыз...

– Нас ишца, мшэан... Ари уажэы мацара аума! Ахабла зеггы ирдыруейт... Зны, – лпатрет тысхуейт, – ихэалап, фазны, лфызак иахь илыштыуаз шэкэкэак адошьта иастарц исылтон хэа аеытцақэа ицшаалап... Мызкахьтэ знык имауаз ацкэын, упшыр, сабша-цыцхэаза афны дшыкоу убоит. Ара? Иара абрахьгыы ес-шымш дзауазеи зыбгэахэуа, ицара кажыны?..

– Ахса!..

Данаахьяащ, саагэалтэит. Ахы налыхэлэшэит. Амца шалыхъан, даасэащит. Сара сгылан, сахьыкоу-сахъану сгэаламшэазо. Снеилууазшэа збеит. Искыз асумка насымкэцэрит. Саатрысын, рышка сфынасхэит, аха сылагырзкэа аеырхэа рэаархан, сыцсы сгэы инкылахэит; ажэак сзымхэит... Сыштыахъа, ахэышэтэыртахъ сышйт.

Шака еидысхэыцлазеи ауа. Цхыбжьонынзагы ахэычы дахышытаз сзышнамлеит. Ахэышэтэырта сдэылтны сцан, снапкэа сгэытацса, снейфеиуа исырхышэашэон амца исыцраз.

Атцх цахъаны, Даут дааит. Изулакъ, сгэы ааикэхэаланы, саапышэырччашэа зун, снейпылт. Издыруан иалтцуаз, ани цей ацэгъа рыбжьасхэар стахымызт. Аха данаасэащ, иааицэымыгхэит.

– Ибыхъзеи, ахэычы деибгоума?!

– Акгы, исыхъзеи? Ахэычы деигъшэа дыкоуп.

– Бзыртэыуаз нас, быблакэа кэпшьза?

Акраамта иасымхэит. Аха имуит, дгэаауа далагеит.

– Угэы ишпаанагои, Даут, ахэычы дахычмазафхаз изхарада? – схэит мацк данаатынчха.

– Хаб анцэа ду! Изхарада, дычмазафхэит, ауаа ргэы шыбаацсхац. Акы наихъзар, дыбзиахап, бгэы кабмыжын.

– Мап, изхароу дыкоуп.

– Дарбан?

– Сара.

– Аиашатэкъа бхэит. Бара дыбхымшар, ичмазафхоз дабакалоз, – ихэит даахыхэмаршэа.

– Даут, аиаша сахэа, анцэа иумхэан, аха ахэычы акы ихыр, акыр схараны иуцхыазо уалагома?

– Ибыхъзеи, Лариса? Зэыр ус акыр беихэама?

– Уи хакэытып. Ахэычы дыбзиахар, ирхаштып. Дачаакгы суазцаар стахуп.

– Изакэызеи?

– Даут, сара ухэыч иан соуп, пату сыкэуцозар, аиаша сахэа.

– Макъаназ маза бытцасымкыцт, седру, ус бхэартэ еипш...

– Мацк угэы сцэыхышэашэазшэа збоит.

– Сгэы шпабцэыхышэашэо, бара мыжда, бара быда уаха исымада. Ииашоуп, анапы сыцэбыгхакэит, аха...

– Мап. Уи са сгэы иалсзом, анхараха, уеилахоуп. Дача гэалак умамзааит...



– Акы баҳаит, исабхәом амзар.  
– Даут, сыгәра угома, сара уара...  
– Изакезеи схәахуан. Сара издыруеит иабаҳаз зеггы, ибазхәазггы... Уи хәаас иҕабымтан...

Сара сиргәыбзыгуан, аха избон агәала шимаз. Издыруан ацәгәхәәцәа шхәбжәаз. Аха изуствәаз сзеилкаауамызт.

– Лариса, цшзала ахәышәтәырта хазтыцыр, хәбацои?  
– Изхухәааи? Аҕныҕа хамцои, уаха хәбацои, сахьынзагхаз ихыбгалар хәа сшәоите аклуб аҕы зхы ааихәлакны исымаз.

– Аҕныҕа, аҕныҕа...

– Иҕалеи аҕны?

– Цкәа ибыздырам иҕоу, бразкы иакит ара бахыиҕоу.

– Избан, Даут?

– Хцап уаха аҕнынза.

– Ихәлахъеите.

– Хцап, ихәлахъазарггы.

Амҕан:

– Лариса, хазы хцаны анхара халагар, ишцаббои?

– Иаба?

– Ма хқытан, ма ақалақь ахь.

– Уани уаби аанхажьуама?

– Мамзар цәгәа хәицынхоит. Ацәытцакәындкәындра сгәы пнацәеит...

– Хәанхраалароуп, ишцакахцо.

– Са исымдыруеи, иахьынзабзиаз – ибзиан, аха знык иаахәызар...

– Сара соуп зеггы зхароу.

– Бзызго бдыруама уаха аҕныҕа?

– Мап.

– Хшынтаацәоу хнеидтәаланы хәицәажәар стахуп.

– Еибаххәозеи?

– Ма ацәгәа хәбжәеибахәара хәкәтцроуп, ма хамәәкәә цароуп хазы-хаз.

Истахымызт сара исыхкәаны иани иаби гәынчыхәажәак реихәар, аха сшәара акгы исмыхәеит. Аҕны хәхьнеиз:

– Сан, ишәыхъзеи бтацеи барей?

– Ихәхъзеи, цым-цым, цәгәк уалхәахзар акәхап...

– Ишәыхъзеи хәа сбазтааит.

– Уара иухъзеи хәа суазцаауеит, уар?! Ахтпшша, акада злазам... Уара уцәоуп, аха ауаа рыла тыху цыушьома...

– Аеадажә, упхәыс улыдгыланы уан улеисуама, уара ар-  
ныг. Уара уанлыхша, еицәоугыи лнаалон. Дыкноухар абна дна-  
ган, – ихәеит иаафналаз иабгыи.

Сара акәаскяхь сыфхалан сеыстәахит, исмахарц. Сыла-  
гызкәа сзынкыломызт. Пытк аабжыысханы, даафналеит Даут.  
Иааишыа сгәампхазт, сшәан, скәыкәза сахьтәаз, сыблакәа  
алагырз хыжжыла снейфапшит.

– Лариса, бгыл...

– Даут, ухы унапафы иааг...

– Бсыццома сара иахысхәо?

– Изхыухәаазеи? Ианбыкәу ухәатәи аныназмыгзац?

– Бееилахәа, бымаҗәкәаа зегь шыгх.

– Иухәо закәызеи, Даут, хаилыцуама?

– Мап, хфыцъеггы хаиццоит.

– Иаба, уеаартынч, угәи пжәаны укоуп. Уаатәеи, уара  
уакәмыз изхәоз хшынҗаацәоу хнейдтәаланы уафцас  
хнейцәажәап хәа.

– Ус акәмыз сгәи иҗаз. Аха иамуит, еибамкит хбызшәа.

– Уан лоуп, акы лхәазаргыи...

– Сара сыңшқам. Сыргәыбзыгра баламган. Исыхтыргахьоу  
сзымдыруеи. Ма барей сарей хаилыцтроуп, ма хфыцъеггы  
харпырцтроуп...

Ажәжәахәа имәҗәкәа ааидихәалеит.

– Бсыццозар, баала...

– Даут...

Икәстоз. Счамадан аашытсхит саргыи. Амзырха  
хаштыцыз, хаипырцтра шыкалаз ахәара цәгьоуп. Ииуа-  
иихәо дакәымшәо, дшәтәышәтәуан иаб. Дхәхпсаарашәа  
лҗыкалцеит санхәа. Иаххәызаргыи калап, аха...

...Ахәычы даапшит ашәкәи узфәра сшафыз. Ибла хәыцкәа  
аахитын, даанаңшы-аапшит.

– Нана...

– Ара сыкоуп, нан, ушеибгоу.

– Папа дабакоу?

– Даауеит уажәытәкәа.

Аиартә даагәылсхын, даасгәытсасыхәхәеит. Абар, ымыз  
цырц егәгым, җажәак неикәкны изымхәо дыкәзижьҗеи.

– Нана, шыта сыбзиахама?

– Убзиахеит, нан убзиахеит.

– Нандураахь ханбацои?

– Хамцои, нан...

– Ианба, нанду дыгәхьаазгеит сара... Нанду дыстахуп...–  
атцәыуара далагеит.

Зны-зынла аихабацәа ахәыцқәа ирҕахтәаша калозаап.  
Дыбзиаханы дҕагылар, дыҕуа, дыхәмаруа днықәло цыишьоит  
дахьиз амзырха. Иидыруази ахәычы, аихабацәа, бжеихан  
ргазарала, рҕаы шейхшәо, ишеилытцуа...

Атх цахьеит. Уаргы ажәа уасыршыит. Издыруада, ичы-  
мазара аеиҕтанамкыр, уажәшҕа лассы ахәышәтәыртә  
хтытдыр. Сыңстазараҕ уаха аеакы сахәомызт, схәычы грак  
изыннамыжкәа, ичымазара далтцында.

Иаасгәалашәеит зны сан исалхәахьаз. Абахтәи  
ахәышәтәыртәи ирыдымцшылац изакәу издыруам хәа.  
уажәоуп ианыздыр уи зхылхәааз. Саб рыцха дантарк, шықәсык  
акара дынкыланы дрыман Дранда. Иахьагы сара Дранда  
салсны санцо, схәы-сжыы ҕеилагылоит, сгәы нтыңсаауеит.  
Икоушь аңсыуа жәлакы, урт ашықәсқәа раан Дранда абахтә  
иадымцшылаз?

Атх ашарахь инеигәахьеит. Уахала сызхара суацәажәеит...  
Избап, иугәалашәозар, уатцәы сара сзыхәан изакә мшу...

... Сгәыргьеит, сургәыргьеит, Лагәыстан!

Сгәыргьеит, схәычы дыбзиаханы, дыҕуа, дыхәмаруа ауада  
дааҕналазшәа. Иахьа ашьжымтан исоуит утелеграмма. Сара  
издыруан, агәра згон иахьатәи сгәыргьара амш сьдныхәалара  
шухамыштүаз.

Лагәыстан, ешьатцас избо сҕыза, ушаазбац, ушызды-  
руа, уҕызцәа урызфлымханы уагынхазаап, атың харакыраҕ  
уаныкалагы.

Уи сеигәыргьеит. Аиаша уасхәап, зны-зынла хәыцрас  
икоу зегы сзаиуан уара узы. Сгәы лакҕакуа, (ус сгәы  
иаанагартә лымхатасқәакгы соухьан), уи уажәшҕа сара  
избахьоу иакәхарым, сара рыцха сеиңш икоу игәалашәома,  
хьзи-ңшеи згым хәа. аңстазараҕ, Лагәыстан, цакантәи хыхь  
ахәнара аткыс, уака, акәаң харакыраҕ уанҕеилак, утың  
уаңсаны аҕықәкра иаха ицәгьоуп. Насгы, ауаҕы ихаҕагы  
дшымгәыгзо, иаарласны, ашьха харакыра днықәдыргылар,  
ихлахат агьежьра мариахоит. Избанзар, ицака еилашуа  
мшыну, зыччароу издырзом. Аңстазара иамоу аңбабаи  
абзабааи, агәырҕеи агәыргьареи пызшәахьоу, аңстазара  
цаңгәыс иамоу ихаҕа зыжәа икәызххьоу – уи дшәартазам;  
ахьз-аңша ихлахат аргьежьып атың тата, уа дықәзыртәаз  
иханарштып хәа.

Аха слакѡакра, иѣеимкѡа узхѡыцра исзааиуаз зегъы, амра шахѡшахѡауа изкѡпхаз атѡаипш, иарзытѡт гѡык-псыкала, ажѡа лыпшаалыхла, игѡыргѡгѡаган, ирхѡыцганы исзаауѡиз ателеграмма.

Ауаѡы, абасеипш амшкѡа раан, дызнысхѡоу амѡахъ дхѡапшуеит, игѡалаиршѡоит ихѡыцра, икѡыпшра... Сара абас санхѡыцуа, иаасгѡалашѡоит, зны сымш ира шымѡаѡагаз... Иугѡалашѡома, Лагѡыстан, уара уи ахѡылпѡаз? Икѡалап сара иахъсызкыз афнытѡ акѡзар, аха, хѡеизакны уѡны аччара, ахѡмарракѡа еицымѡаѡагаз рахътѡ зегъ реихѡа, апхыз ссир еипш, сгѡафы иаанхеит уи аухатѡи хѡипылара. Уи сара, ѡынѡыкѡра ныстдыргъы, исхаштуам.

Сыкѡра иааноумшѡартѡ, исхызгахѡоу ауаѡаѡракѡа зегъы игѡытшѡаагаха исзынрыжъыз амшкѡа, атѡх лашъѡаѡ етѡак лашозар еипш, ирылпѡхаауеит уи ахѡылпѡаз азтѡи хѡицгѡыргѡара.

... Ускан актѡи акурс акны хтѡан. Хѡызѡѡа Бабуѡа, Цѡала, Мажара, уара, сара, хѡхѡѡык хѡамышьѡахъ, егъырт хѡызѡѡа фыцкѡеи хѡреи ахѡылпѡазкѡа еицымѡаѡагартѡ хѡеибамдырѡызт, хѡизааигѡамхѡызт. Шахала хѡидыргалазшѡа, хѡицѡтѡымуа акѡын хшеихѡапшуаз. Урт, реихѡараѡык, акыѡаѡѡа рахътѡ иааз раѡын. Хѡара хѡхѡѡык калаѡын хѡаазаз. Дара хѡара ихѡхѡапшуан аѡалаѡ стилиагаѡѡа хѡа. Хѡара дара хрыхѡапшуан абна иаалѡыз акыѡа уаа хѡа, аха уи шыѡѡсыбжак аѡара акѡын, уи нахыс, хѡанеилибаѡаѡѡа, иахѡагы хѡиѡызѡѡахеит.

... Аѡены, шыѡыжнѡѡы, зегъы шѡапхѡа снейт хѡуѡилишьѡе акны. Сыпшын, хѡызѡѡа рапхѡа зхала изгѡалашѡаны исыдызныхѡалашѡа. Аѡны усгъы исымаѡаз, сымш ира сыдызныхѡалашѡа. Сыпшын, аха истѡахын зегъ рапхѡа уара исыдуныхѡалар. Уареи сареи хъы акѡын «акыѡахш рыбжѡоуп» хѡа изхыхѡмарлѡз. Иудыруан, сара уара уѡѡара исзааигѡаз, уара ушызбѡз, аучилишьѡе акны акѡым, аѡнгы, стынхѡѡа рахъгы уѡа дышсымамыз. Аха уи аѡены, ѡас иууазшѡа, есышьѡыжъ иуухѡоз апсшѡа иаѡыданы чѡапшъкгы улакыѡа иныѡсымбааит. «Ихашѡит, сымш ира акѡым, схѡаѡагы сыпсы ѡас хѡа дыѡазам» – сгѡахѡын, иулаѡысымѡѡзеит. Иудыруанѡаз, шаѡа сгѡы узыпѡѡѡ сааз аѡныѡа.

Ахѡылпѡаз Цѡала дааит сара сѡы. Хѡаѡѡшѡарѡ, хѡицныѡѡарѡ еибѡхѡѡахъан. «Баала, Лариса, киноѡ ахъ хѡап», – лхѡан ишыстѡахымыз хѡнѡыѡѡит. Уѡны ааигѡара хѡанней:

– Лагѡыстан иѡны хъныдгылап, дыѡазар уигъы дахѡап, – лхѡеит Цѡала.

Циала дшузыҕаз, ушылбоз умдыруеи? Аха уара, «аи-  
фызара еиҕау, аишызара еиҕу иарбану, хара ихабжьоугыы  
убри ауп» хэа акэын иухэоз.

– Бикэатц, уи сизгэааны сыҕоуп, – схэеит.

– Избан?

– Егыгэаламшэеит, иахья...

– Ишца?! Бымш ира ихаштну?! Баалеи, баалеи, ибзиашэа  
игэаласыршэап уи сара! – ишызымуаз, ажэак ахэаха  
сымтазакэа, дсыханы лфыналхеит. Ууада ашэаф ханнеи: «ара  
беаанкыл, игэы иеанзамкэа хафналап», – лхэан, ашэгыы  
дамыскэа, длагэтасын иаалыртит. Уафцсы ибжыы мгазеит.  
Илашыцаза сныфнапшит. Икалаз сзымдырт, сгэы нтыпсааит.

– Шэабаҕоу, уара! Даазгеит! – лыбжыы ҕацаза  
иаатлырҕеит Циала. Уи лыбжыы инакэырццакны, алакэ  
аҕеипш, аҕеипхэа алашара аакит. Ууада агэтатцэҕа ирхианы  
игылан астал. Бабуца, Мажара, уара шэфырцбанкэа ртэны,  
ишытыхны шэахагылоуп. Астал икэгылан, спатрет злагылаз,  
шытыцэрак ашэткэа. Ашэткэа еидкыланы рзара иакэршан:  
«Хашэтит Лариса лзы», – хэа зныз аҕьяад шкэакэа. Циалеи  
сарей хфырцбанкэагыы ртэны икэгылан...

Аныхэаҕаҕа, ажэра, афара, аччара... Уара узхара  
иҕамлоз амузыка, ашэахэара, ажэеинраалакэа рыцхара...  
Нас – акэашара. Акэашара, ашара ууада иаафналаанза... Бабу-  
ца, Циала, сара еимданы хашуцкэашоз, уанхараапса, адиван  
уэныкэыршэны ухэхэаза уеааитцухит.

Ашэҕэы узфара сшаҕыз, апалата ашэ ааиртын, ашышыхэа  
азэы даафналеит. Амедицинатэ ехэшыа, ахэычы дылбарц да-  
аиз цыышьян, схы сымфаахэеит. Схэыцра, сгэалашэара ссир,  
алтра стахымызт. Дааин, даасхагылеит ифналаз.

– Леонти уоума?

– Бсыршэеит, ахэычы дыцэазар схэан, ашышыхэа  
сыфналеит.

– Мап, мап, – исхэаша сҕамшэеит.

– Дышцаҕоу?

– Узаазеи, Леонти, ааигэа акэмзи уаныҕаз, уцара уаҕхе-  
ит...

Иблакэа агэыкра рхыхэхэыла дысҕацшуа, снапкэа аани-  
кылеит.

Схэычы даахэцымыцын, даапшит.

– Нана, папа даама?

– Даауеит, нана, ари Леонти иоуп, аа, уихэацши, ду-  
зымдырзеи?..

– Абри сыхъзала быстол икәгылаз. Бнахәаңшла, маңзак ибеипшыны исызтыхзар, – дааччан ақьаад ааиртлан, спатрет астал инықәиргылеит Леонти.

– Леонти, итабуп!..

– Макъаназ уаха еиғыны исызтыхуам, мышкызны...

– Зака исеипшузеи?

– Лагәыстан ибыдиныхәалама?

– Ааи! Иугәалашәома, ааигәа уаныказ, «быңшла, бымш ира аены ибыдимныхәалозар» хәа исоухәаз? Ухәахьа иаша-хеит. Ихамыштзеит...

Акраамта сымала абахчағ стәан схы кны, уи данца... Схәыцуан... Санхәа, сабхәа, аоны... Ани аби рықәңара, рөныка рычкәын ирхынхәразы... Сара – схәың иаб изы, сынасың ахь-чаразы...

Сшымгәығзоз, сзыргәырғьаша даеакгы сақәшәеит иа-хьа. Аус ахьызуа аclub ағны еиғкаау ҳакружокқәа рыхъзала хөык ааит ахәычы дырбарц. Ишсымшираз анраха – аҳамтақәа аахәаны иааргеит.

Аус зцууа, иахьеи-уахеи узлоу уөызцәа, аамтала уанрыкәгахалак, ушырхамыштыз, ухынхәра ишазыңшу агәра ануго – аткыс еиғу икоузеи! Среигәырған, сылағырзқәа җаһәкәәлеит...

Лагәыстан, арт ашымш-хымшк рыла хымпада ҳаибабоит. Снеиуеит, сан лылабара акара игәхьаазго ххәычра, хқәыңшра, хцара шықәсқәа ахьымҗапысыз, ҳаиҗызара ахьалагаз, иахьығәғәахаз ҳақалақь гәакьахь.

Җаибабоит, ҳаибабоит ҳақалақь ағы!..

Угәыуеаныз, ашә самысзакәа сыҗналоит...

Сусқәа уажәы...»

Ажыҗхәа иаакәгыежаан, аҗнеихагыла аңхьа иаангылеит амашына лас.

– Җааит, Лагәыстан Астана-иңа, – ихәеит ашофер.

– Избоит. Слашәу ңушьома!

– Шәалгама алымҗанык шәзыңхьоз асалам шәкәы?

– Сабалго, иказоу умбазои?!

– Изыҗуада иара ари акара?

– Уаха ус змам. Изыҗуада? Җхәысуп, уаха изыҗуада!

Ацара ҳаицтан...

– Аа, еилыскааит, еилыскааит. Ацара шәаналга, аңсазара шәанеиқәнага – еилылкааит бзиа шәшылбоз. Иаабац ароман.

– Сара сусқәа реилкаара атқыс, ацәажәашьа уцар, иаха иузеигьхап. Ифыза диацәажәо цыушыап!.. – дынтытын, агьефхәа амашьына ашә ныдиджьлеит Лагәыстан.

– Уара уеипш азәырфы афнаххьейт уи икыдуькьаз ашә... – даакәындкәындит амашьына ныкәцаф.

Амармалташътә мардуан ашьац пшқеипш, итатаза иафаршәу ауархал дылацало, дафаланы дфөиуан Лагәыстан. Инарцаулары хәыцрак дтагалан даман уи. Изтатәоу рытракәа цсылахацыпхьаза ихәыцхоз иблакәа, иткәйт-цкәйтза, адунеи акәпшра ратәарымшьо акәын ишаапшуаз. Амардуан абжа-ра днеихьан еипш, даатгылеит. «Та-ак, та-ак», – ихәан, иаргьа напы иакыз ашәыра еимгәачы амгәацәа днаснасит. Дгылан дхәыцуа, акы ихаштны игәалаиршәарц итахызшәа. Ишәыра ааиртын, инагзангьы дзамыпхьакәа уахь итеигәаз асалам шәкәы аатигейт. Иахьааипыхьашәаз бгыыцк афы днапхьейт: «Сгәыргьейт, утелеграмма соут. Сара издыруан, издыруан хайфызара...» Иабатәи телеграммоу? Иабатәи мыш ироу, уи ада ус сымамшәа... Афы аст, шәкәык лзызфыр акәын, иахьа, уатфәы шысхәоз... Илзыказтада ателеграмма? Илзыказтада?» Даеа бгыыцк ахьааиртыз днапхьейт: «Лагәыстан ителеграмма боума? – хәа дсазтааит Леонти». – «Аа, уажәшътә еилыскааит. Хымпада, иара иоуп. Ашәкәкәагьы лзицааит, нас шьта, сыхьзала. Уаха ус имамзар!»

Асаатднахәапшит. Жәафә калахьан. Иныкәашәа иаацитан, ыырфортрак иакараз акоридор дыбжьаланы ифөинеихейт. Дрывсуа днеиуан, еилпхаауа афыракәа зынчацалаз, ашәкәа. «Акультура акәша» хәа ахьаныз ашәаф даннеи, иахьа фыц ибозшәа, даатгылан днапхьейт. Ихы-ифы ааипсахын, ашырхәа ашә аартны дныфнашылеит.

– Азәыр дааихьоума? – дналазтааит ихатцгылаз амазаныкәгаф.

– Мап.

– Ателефон азәыр дасхьоума?

– Ааи, Лагәыстан Астана-ипа. Актәи, актәи ихата дасуан.

– Ишпа?! Актәи бхәоу? Нас иабхәазеи?

– Дмааизац схәейт, Лагәыстан Астана-ипа.

– Дмааизац, дмааизац! Бара хыткәеи, шаkantә ибасхәахьуозеи, ашьыжь сара саанза дасуазар, ибхәаша.

– Издыруейт, Лагәыстан Астана-ипа, аха... Аха ускан асаат жәеиза иахысхьан...

– Иихәазеи нас?

– Асаат фба рзеипш деитасуейт.

– «Дмааиц, дмааиц» лхәахт. Шәнеибынеипшны, акәтхы шпашәхагылоу ахәса зеггы! – дкәындкәындуа дныфналан ашә ныдижылеит. Аха акәардә тата дныкәымтәацкәа, истол икәгылаз атәтцәа днаснасит.

– Абар сахыikoу, исашәхәозеи? – аутра итацалаз азыс еипш, атримхәа даафнаңалеит имазаныкәгаф.

– Ибхабмырштын, хыткәеи, ибасхәо...

– Сыцсыргы исхасырштуам.

– Өтәык сымоуп, уи ауп актәигы дзасуаз, сеилахоуп. Азәыр дааиуазар, иахьа адкылара иамшзам. Еилыбкаау?

– Ааи, еилыскааит.

Ицит өбака саат. Уажәы-уажә ателефон дасуан, истол икәыз ақьаад акы нанитцон Лагәыстан.

Ашьшыхәа икабинет ашә аалыртын, лхы аафналкит амазаныкәгаф.

– Ибтахызеи?

– Цхәыск дааин, – дсымбар калом, – лхәеит. Даасыштырма?

– Сара ишқабасхәеи? Иахьа адкылара иамшзам...

– Исахаит, исахаит, – ашә налыркит.

Инапы ихы иатцаргыланы, афра деитаналагеит Лагәыстан. Цәахәақәак ааифхьаны, ихы иааташеит: «арт афымш-хымшк рыла хайфызара ахыз, иахьыгәгәахаз хақалақәаф хайбабоит». Икалам ныкәиіршәын, ажәжәахәа истол ду акьыпшыраф икәыз ашәыра иаатигеит асалам шәкәы. Днахәаңшит ианфыз аамта. «Лара лоуп, хымпада, лара лоуп». Дфагылеит, аха ицәа-ижьы изнымкылазшәа, деитанатәан атәтцәа днасит.

– Даашьты, бизфыз ақхәыс.

– Дцахъеит, Лагәыстан Астана-ица.

– Ишца, дцахъеит бхәоу? Акыр лхәама?

– Мап. Иахьа шәидикылазом, баша шәымпшын анысхәа...

– Дцеижьтеи акыр цуама? – исқам ажәфа иахарқаз икьаф ижәфа интаирцан, дфагылеит.

– Аа, абыржәоуп данцаз. Амардуангы дмылбаацт.

– Лара, хымпада, лара лакәын, – ашырхәа астал дфахытын, ашәахь ифынеихеит длышьталарц. Аха ашәхымс дынхымтыцкәа, кырр аргеит астал икәгылаз ателефон. Адыххәа даатгылеит Лагәыстан. Асаат өба қалахьан. «Иара иоуп!» Длакфакуа ашәхымс дыкәгылан минутк ақара.

Ашьшыхәа даахынхәын, ателефон аақәихит...

*Москва, 1961–1962*



## А Ж Ә А Б Ж Ы Қ Ә А

### АЛҒАТЦӘ

Иареи лареи рымацара роуп ауадағы икоу. Игәыпцәагаха, икәәха-чахауа ацара иафуп атцх, еафратагалара анаахна-га, иаапсаха амцәыжәәқәа еикәазыпсаз азын тцхы. Аңсы нахшәарашәа, итааза ауада ифнапхоит алампа алашара. Апенцьыр иавтышәшәо аңша хьшәашәа иаршәыршәыруеит абырфынтә кыдыршәылақәа. Ацапха ыларшәны иаркуп ашә. Илыкәршоу ахыза аңшықәа лгәағы еидыргәгәала икны акаруат дылатәоуп Амина. Ипсақьаны ылықәпсоуп лыхцәқәа. Ацәыкәбар асуазшәа, икылцәаakup, иркәчуп ахчы. Илызнымкы-лаз лылагырзқәа, амца зәықәхәхәу лзамәқәа ирхыкәкәаны, аиартә илатәоит. Амзырхағынтә иаафуеит, абаф еимакны, еиґағыгуа алақәа рыбжыы. Амина лхы даафәахан, лыблақәа аалрыцқьан, лапшы гәыкыла еипхышышыауа иааимылде-ит уахада дзыфнампшыцыз ауада. Лкаруат иамариашаны атзамц ағы игылан, змартаққәа кадифа иатцәала ихкьаз, ади-ван тата. Уи аханы, атзамц ахышәара-атцышәара иназаазо икыдыршәылоуп иналкьарашәа ахра иаґағыланы ақәасабқәа зну ауархал. Акәакьқәа руак ағы икґағылоуп Амина лтаца матәақәа зтақнархаз ашкаф.

Изқәа леиарханы, харп затәы, ауада агәтатцәкьа игылоу астал гьежь дадтәалоуп Цьансыхә. Уажәы-уажә амца нахьир-сует ататын катца. Акы шиґытцаку, ибылны ианаанцәалак, аґақы неиґытцеикуеит. Итәит ататын хыблааха зтәицсоз. Ами-на илимбацызт Цьансыхә ари акара ататын дахо. Длымбацызт абри акара аамтагы ажәак ламхәакәа, дналыхәамыччакәа ичхауа. Изнапык ахәнацәкьарак ихахәы жәпа иаларпс икуп. Иареи лареи ргәеисра аамыштыахь шытыбжы фныфзом, атцх иагәытцәхәхәа иамоуафны ауада тбаатыцә. Ишпалтаху, лылапш

адхаланы дызхэацшуа инапы лара лхахэы иалархэны икы-  
зар, лхы-лгэы алаишьшыуазар. Аха, уимоу, лыхэацшратэҕа  
ицэыуадаѿуп, сыҕсы аткыс беиҕасшьоит хэа илыдкэылоз  
ауаѿ...

Ихлахатц ҕежьырц аеазнакуашэа, ихы тыууа дѿагылан  
апенцъыр днадгылеит Ыансыхэ. Ахэы аҕынтэ иааѿуан, ауаз  
ахэозшэа икыу-цэыуо зѿыза иашьтаз аты абжыы. Апенцъыр  
адыршэыла днахан, асаркыа дналцшит. Аетцэақэа еидтэатцэала  
ажэѿан иатцатэан. Мзатахамтан. Рымахэқэа хаххала, иката-  
катаза аштэ иқэгылан, иара инапала еиҕаханы, азахэа зқэйтцаз  
ал тлақэа ѿба. Урт рымтан абылра иаҕыз ауахэақэа, алѿатцэ  
хэхэаза ирхылцуан. Убарт ауахэақэа ирықэгылан абыста  
зтаруаз, акэац зтажэуаз ачара чуан дукэа. Амыстхэагақэа,  
ажьыхтэқэа кны, рмахэарқэа цхьартэа иадгылан ачара  
аматц зуаз арцарцэа; Ыансыхэ игэылацэа, иѿызцэа. Ччапшь  
ѿыстаак, хаара атцазамкэа иааиҕықэлан, иҕахзамкэа ихы  
ааирцыстысит. Дыпшуан... Ачуанқэа анрықарх, ззарақэа  
тыблаахыаз ауахэақэа неидырцеит. Ачара еилгеит иацуха.  
Уахаҕы, абар, атх ашарахь инеигэахьеит, аха имыцэазац урт  
ауахэақэа ирыцроу амца. Азын тхы иархьшэашэаз рнапқэа  
еикэдыршазшэа, аидыблылара иаѿуп иахьеиду. Ирхылцуа  
алѿатцэ кахэхэа, аццышэ ацрышэшэо, аетцэақэа рыбла ихы-  
ларц атахушэа, ажэѿан инатцазуеит.

Ихыблаауа иааиуаз атаҕын мца бызбызуа икышэ  
инықэсит Ыансыхэ. «Аѿстаацэа схыччозма, цыаханым  
ртыпхааит!» – ихэан апенцъыр днадцтит. Ихарц кэашза, ишьи-  
ишьи еикэццо дааин, Амина дызлатэаз акаруат днадгылеит.  
ҕымт-цсымшь длыхэацшуан. Иемырцысзо дгылан акраамта.  
Изнапык ала, ашьшьыхэа даарнахеит Амина лыблақэа цэахны  
излалкыз лнапқэа. Лхы дымѿахазеит. Иблақэа рхыпшылара  
дацэшэон. Ахыза аалырчееин, лгэыпхэқэа рҕынза иаахтыз,  
ахатца изыгэхэуаз лцэа кэымшэышэ аалахылѿеит. Аарла  
ишьтихуаз еидарак икэақэа иқэызшэа, ихэда хены лапхыа  
днықэтэеит. Имышьхэылтц ишьамхы инықэиргылан, илахь  
инапсыргэытца цыаҕыа инанитцеит. Ихы иҕеибэхэон таха  
изымтоз хэыцрақэак... «Абат цшқа еипш сышцагазз, иараби.  
Уажэоуп ианеилыскаа, саб рыцха исеихэалоз: – Грас иумоуп,  
Ыансыхэ, угэы кыаҕыаза иаартны, зегыы рыгэра агара. Мыш-  
кызны, ушымгэыҕзо ухы унаркырц укоуп уи. Ауаа ура ишубо  
еипш иссирзар зтахымда, аха иабакоу?!» Дцааимбарзаарын

саб, сар дысымдырзо. Схы егьснаркытѣѣит. Схы снар-  
кит, аха иаба? Реиха зыгѣра згауаз лѣны. Сышѣахѣцкѣоз...  
Раѣхѣатѣи абзиабара, ааѣын заа аѣахѣхѣы, напы иамкыц  
ашѣт пшѣипш, шѣытак амазамкѣа ишыцкѣоу, ишыпшзоу,  
хагѣеинасыпхѣит хѣа»... Еидыгѣгѣалон зытѣра зыцѣмачхѣоз  
игѣы. Итѣаза, акѣятѣара иѣѣу гѣыгѣратѣас, иѣнапхѣон алашѣара.  
Цѣансыхѣа ихы дымѣахѣазакѣа, ибжѣы рхѣыцны дналазѣаит:

– Акыр цуама?

Амина ѣылымтѣеит. Атынчѣра хѣантѣаза иѣнан ауада.  
Дазыпшын Цѣансыхѣа, иара изыхѣан акыр тѣазкуаз изѣаара  
атѣак. Аха Амина илмахѣазазшѣа кѣалѣеит.

– Акыр цуама, Амина, уи аахыс? – деитѣалазѣаит.

Уахык ала адунеи рыкѣыпшышѣа, ауаа рыхѣапшышѣа  
акырза изыпѣсахыз иблѣкѣа агѣыкра, арыцѣашѣара рыхыхѣхѣала  
дналѣапшит.

– Ышыкѣаса... – лхѣеит Амина, лыбжѣы кѣыѣкѣыѣуа.

– Хѣара аус хѣаеижѣтеи хѣа-шыкѣаса ирыкѣауп.  
Изсабымхѣазеи уажѣраанза?

Амина лхы ахчы иныкѣлыжыт, лыблѣкѣа тѣахуа.

– Хѣышыкѣаса... Хѣышыкѣаса раахыс бзиарас, цсыцкѣбарас,  
гѣыгѣра лашѣаран иаасымаз зегѣы лара лакѣын иззыскуаз.  
Схы атѣкыс лыгѣара згон... – ибжѣы тѣганы ихѣала дѣѣажѣон  
Цѣаансыхѣа, – иахѣеи уахѣеи лара лылабара акѣын хѣыцыртѣас  
исымаз...

Рѣеидхѣала, алу иахѣлапѣсауа аѣыкѣѣреи цыракѣа  
реипш, еишѣтѣала-еишѣтѣала ихѣѣы иѣѣыртѣуан раѣхѣаза  
ианеибабазтѣеи амш, раѣхѣаза ианеипѣлазтѣеи ахѣылѣаз,  
уинахыстѣеи ашыкѣѣскѣа...

...Ускѣан дѣѣыпшзан Амина. Рѣытѣан иѣаз чѣарак аѣы  
аѣакала длыхѣапшит раѣхѣаза. Ашѣтѣахѣа ихѣатѣагѣы иѣѣеишѣон  
«уажѣраанза сыблѣкѣа абаѣаз» хѣа. Аха иара арѣысс ихы  
ипхѣазон. Амина дытѣѣрышкѣѣаза, иѣытѣахѣаз ашѣтѣа кѣармеипш  
илызѣауан. Ачѣараѣ аѣытѣхѣа ыжѣны, сас дахѣк инаидыркит.  
«Ура!» шырхѣѣоз аѣатѣхѣа итѣиркѣѣкѣеит асас. Акаѣѣхѣа арѣѣашѣага  
ашѣа ааѣѣырыргѣеит. Уи иазыпшны итѣѣазшѣа, агѣѣаѣхѣа  
еиныркѣѣеит. Акраамтѣа дыпшит, аха уаѣ дыкѣѣломызт акѣашѣара.  
Ашырхѣаа иишѣа дѣѣахыпѣан, изѣара тѣѣыцѣѣаа, дшѣѣаѣхѣартѣуа  
даѣѣѣлеит Цѣансыхѣа. Ипшѣра-исахѣа, иплан датѣѣѣырѣѣо,  
исыцкѣѣашѣа аѣхѣызѣба даѣѣжѣг зхѣѣоз иблѣкѣа шѣѣѣѣо  
азѣѣѣѣѣѣа длѣрылапшѣуан.

– Ишәыхъзеи, уара, згабк дышәзымпшааи, абырскафык ахыгылоу?! – игон абыжкәа. Убасқан, лыхцәкәа қаны икахәхәа, лзамға хәыцкәа тыпхаауа, днаицықәлеит згаб қәыпшзак. «Сара асабицәа срыцкәашом» – иқышә иаақәыххит Ыансыхә. Аха лыкәашашыа ааигәапхан, иаргы дацпыхәан длыцкәашеит. Иаакәтцит. Лнапы аалымыхын, иреигәырғаны ишеинырқьоз итыңағ днатәеит. Ашытахь, ианаатынчраха, афынаха дааипхәан, ихы налыдыкылан, дналғахәытхәытцит:

– Сбыхәоит, исыцкәашаз азгаб лыхъзи лыжәлеи сзеилкаа.

– Илзыууазеи сабик, ани макъана лызбахә уафы ихәома, – наиаталкит афынаха.

– Сара ииашаны сбазцааит...

– Дышпоузымдыруеи, мшәан, Амина хәыц, Хыгә Хасан ипха.

Ихафы ицәыртцуан уи нахыстәи реикәшәарақәа... Аизыпшразы еибырхәоз ажәақәа... Ибла чыц еипш, инасың дахзызауан Ыансыхә. Акыркырхәа дыччо, ианааихәоз лхы иқәлыршәон Амина. Ицеит убас хәышықәса. Ауафы ауаа зегь рыла агәра гауа данрыхәапшуа ақәыпшра ашықәсқәа. Урт, хара змамкәа ицаз ашықәсқәеи, уинахыстәи иқәреи хәаас ирыбжьалеит уахатәи атх.

– Есены сылапш дытмыршәо... Испылеит сынасың! – дфагылан днеи аңенцьыр деитанадгылахт. Ашыхарахь иаа-шырккон. Агәы тыфааны, ацәа агызшәа, аңсы ахыгга амацара ажәфәан икыдыршәылан амза.

– Амина, бычхыртәыуара атқыс, бшақәшәаз зегьы аах-тны исабхәар еигьуп. Ихәа, бзиа дыббозма? Бижьама?

Атак имаҳазеит.

– Сара дыздыруама иара?

Леитцакызыкыыз бжьы акәзан атакс иаҳауаз. Ғымтран. Адәахы, афны иакәтәиаашо, ахәхәахәа иасуан аңша хышәашәа. Иңсақьаны илықәыпсаз лыхцәкәа напыла иныпхәалхәан, лғы аарла иааихылхит Амина:

– Ыансыхә...

Лыбжьы налыхәлашәа ицан, лажәа намыгзакәа даангы-леит.

– Ихәа, бымшәан, ихәа, – ихәеит уажәшьта илхәауа акыр атцанакуазшәа иара изы.

– Сшы, унапала, сшы... Сара... Сара исзымыхъчеит хабзиабара, – лара уи акәын гәтыхас илымаз.

Лылаҕимтзеит Ыансыхэ. Хэашьас иамаз абзиаба-  
ра аткысгыи ейханы уи игэаҕы уахарнахыс иҕсыз. Ажэала  
ихэазаргыи, хнырхэышьа амазма уи уажэшьта?

Аҕытбжыи аафит агэашэ ахьтэ. Иееилахэан иеааиреет  
Ыансыхэ. Иаашарккахьан.

– Бееилахэа, ишеит...

Азаза аҕахэҕэи, ашьхақэа ирхытны иаауан ашара.

– Атаца дахшэырба, атаца!..

– Ицэгьами, ыым, атх шдуугыи, ашьыжь агылара цэгьа-  
ми...

– Шэааи, нан, арахь, иауазеи атаца дшэахмырбакэа.

– Ди, ашьыжь шаанза хшэықэлеит, аха ачқэынцэа ртэи  
иббац...

– Хтаца хэычы даабап...

– Дагыаахныхэап – ххэан...

Ыансыхэ аҕенцьыр дадгылан, иан аҕсшэа залхэоз  
агэыла чқэынцэа дырзыҕшуан. Урт ихлафуан. Андэылтрагыи  
– аҕсрагыи.

– Уҕши, уара, нас аҕатцахэи ыҕам хэала, – ҕааитит иааиз  
руазэык, – абыста ахьауз амца уажэыгыи имыцэазацт. Абан,  
алҕатэ хэхэаза иахьҕеиуа...

– Уара уи улапш иагьанбатцашэеи? – ихэеит даеазэи.

Ишшара аашахьан. Ыансыхэ дгылан, ашы дашьызшэа,  
уажэи-уажэи днеилыуаауа.

– Атацабацэа ааит!.. – иқышэ иаақэххит ыстыаа хыччара  
ччапшык. Ашьшыхэа аҕенцьыр днадтит. Иҕынеихеит ашэахь.  
Даатгылан Амина дналзыҕшит. Уи лхы кны, илырҕеихьаз  
аиартэ дықэтэан.

Дымтцысзо, ашэ амаа кны акраамта дгылан Ыансыхэ.  
Ихаҕы, амцабз зласыз ашьхытэ реипш, еилагьежьуан  
ахэыцрақэа. Урт игэыҕрақэа, игэрагарақэа, ихэыцрақэа абжа-  
кы рымтэыжэақэа хыблаауан... Бжакы...

Ашэ ааиртын ишитахзамыз дындэылтит.

## АУАФ-КЭЫБЧА

### 1

Амѡан аґара ҫара имариам ауафы иеилкаара.

Итҫхъан уахыки-ѡнаки амѡа иґәлеижьҫеи, ѡ-палубак змоу, атуристҫәа ркомфортабельтә ҫба «Рылеев». Иҫон уи, иаґәтәаз аныґҕәәѡҫәа реипш, иарггы аґәазхара иабарҫ атахызшәа, имыҫҫакзѡ, Волга азышышыра ихышышыла. Ирывсхъан азиас нырҫә-аарҫә иахагылоу ақыҫаҕәа. Имаҫымкәа иааннажь-хъан, ҫыхәаҫҫәара амазамшәа, аҫхъа иҫәырҫуаз асакараҕәа. Ҫсааитакратҫас аамҫа къаҫла ирыдгылахъан асҕыала хәыҫҕәа. Иҫаз аныґҕәәѡҫәа пыҫык еибадырхъан. Аха уртҫгы макъана «шәара» хәа акәын азәи-азәи шеиҫәажәауаз. Еибамдырҫкәа, харантә инеихәаҫшы-ааихәаҫшқәозггы дасу егы изыхәан дымѡашыахуа идыруан: еиҫықәуп мѡаки акыр мши-ҫхи изықәхауа амѡа хара. Еиҕарамызт аныґҕәәѡҫәа қарала, ишеипшымыз еипш лахынҫала. Дыҕан араҕа арҫыс, зхәыҫра харакҕәа адгыл аҫтәи аҫґахәыҫра иаахан иадхәашалахъаз, иҫызшәахъаз абзиабара, аҫсахра ауафы инаҫауа аґәырѡа. Аҫынха ґәакъа дзыпҫаз аҫсуа иеипш, иҫаҫа аужын уи, амра аныпҫауаггы ианымҫауаггы ибла иаман аланарҫшыга еиқәатҫәа. Апалуба даанақәлалак дыпшуан ауаа ахыґаҕам, аз-нырҫәҕа. Арҫ аѡахаггы еибамдырҫызт азәи иареи. Дықәын уи ари амѡа ҫҕарас иҕаҫаны: «Азатҫәра – иреиґу насыпуп». Дыҕан аҫхәызба зани заби рҫас хъанҫаҕәа, рыхзызаараҕәа шыаҫак лмырҕаҫѡ, уадыхәҫас изыкәшан иарбаандаѡуаз, уажәы, ма аамҫала дахърымпыҫыҫыз деиґәырҕаҫәа, лґәи лҫәеи-лжы ишырҫаху аҫәра роужны, рыпсы длыршьарҫ зызбаз. Иаалаҫәажәалак рыба дхылауа дрыхәаччон. Ахъз ҫыдаггы лырҫахъан: «Арма лаҫәкәыс, арҕа ҫачча». Дыҕан ан. Уи длыдгылан даалыҫрымшәауа, лыблақәа тыпҫаауа, лыхҫәы хъаҫшәәла икахәхәа иҫаны зкышә ҫаҕақәа хаҫа икышә ахымыкысҫыз, жәохә шықәса ирҫагылаз лыпҫа. Ан лыпҫа убас дылхыбаауан, длыхзызаауа длыхъчауан, илаҫәажәар акәым, иахылыхәаҫшуаз дарґәжәажәон. Уи еилыркаахъан арҫарҫәа. Иҕан араҕа «хара хтәы ҕахҫеит, уажәшьҫа шәара шәыжәѡа инықәшәҫа адунеи» хәа апенсиахъ ииасхъаз; шықәсы наҕыак змахәҫа аихеи аҫырканти иартәуаз, уажәы мызкы аҫсшьара зауз; зҫыыба ҫаҫәыз астудентҫәа, ашкол хәыҫҕәа... Иҕан ауаа

псыцкыкәа, хшыџла аџбабаа збауа, махәфала аус зуа, иҕан ашыццәа, аухәансхәанхәаџәа, аџгәхәыцыџәа, ажәакала, аҗстазара злеибарку аџгәеи абзиеи зеггы рхатарнакцәа. Абри ауаџ абри аџыза абаџхәтәра илоуп хәа азәггы изы ишырларымхәацызгы, еилыркаакәахьан рныкәараф дасу инаигзауа, дзызку, дыззымашәалаз: ишәахәаџу, илафхәаџу, апианино афы ихәмаруа, икәашаџцәоу. Абаџхәтәра гәырґахә зманы, ахзыргареи аибадырреи иаманшәаламыз дара-дара анааифаҗшлак, «мап, хзеибадыруам» хәа рыблакәа нейкәрытхауан. Урт хыхь, апалуба хада аҕынтәи амаакы-ра рхы хырхәхәан, җаҕатәи апалуба икәгылаз аныкәаџцәа ирзыпшуан. Уаҕагы ирдыруа азәггы данырымбалак, җоуuky ырылап азиас аҕы казказра инхыртцауан, җоуuky азы нырҗә-аарҗә ихыкәгылаз ахаблафтәи аџны кәахыкәа рхыбракәеи, зҗарсахыакәа жьакца-жьакцаза уажәы-уажә иааҗырҗуауа ауахәамакәеи ирзыпшуан. Абас җартҗон актәи аџбатәи акласскәа рҕны иҗаз аныкәаџцәа. Усеипш наҗшы-ааҗшыртә змамыз, егызтахымыз ахҗатәи акласс аҕны иҗаз аныкәаџцәа ракәын. Урт рпенҗыр хәычкәа азы рыдыҗеалауан. Даҗеа шыоукзан рхатакәагы; ма аҗалакь дуҗәа рҕнытә афатә аахәаны иргауан, ма ааигәатәи қыҗак, қалакьк ашҕа аус рыма-ны иҗон иҗцакуа. Аҗба аач-маачуа аҗашыа рҕәы җнамжәозар, җсшыара рнатомызт.

Иазааигәахон аҗалакь Углич. Амџа икәлеижьтәи извыс-хыаз аҗалакькәа ари реиҗан, аамҗалагы реиҗа акраамҗа иаанфәсраны иҕан абраҕа. Асқьала иазааигәахыҗыҗаза рышәкәа аатуан акаиутақәа; аныкәаџцәа җцакуан апалубакәа рахь. Ашә маатзеит актәи акласс аҕнытәи каиутак. Аныкәаџцәа рахьтә иилызкаакәахыаз ыҕан, уи, зыхә җәгьоу, иреиҗыиз акаиута, уаџ дшыџнамыз, амџа иахынтәикәлаз Москва инаркны ахә шәаны ишынкылаз. Ирыздыруамызт инызкылаз зуҗҗәақәаз, рымџа ианықәлауаз.

җыҗ рибамҗауа апалубакәа ирыкәгыланы иазыпшуан аҗалакь. Уажәадагы ари аҗалакь аҕны иаахыаз, избахыаз, имааҗыз, иззымдырзоз ирархәауан иахынапшуа ирбауа ауахәамаф ишыҕоу, «зыбз җыхны, злымхәкәа фыхны» ахәынҗқарра знаҗхаз уаџҗсҗас Сибраҕа ихыртҗаз асаркьал. Абри аҗалакь аҕны шакәу, ахәынҗқар-иҗа Дмитри хәыҗы дахыыршыыз...

Аҗба аҗалакь асқьала иадҗырҗ азыхәан минуткәак аанхауан. Аныкәаџцәа радиола ирылахәан аҗба иҗаларҗ. Убаскан,

аскъала анаѡс аулицаѣ, иаангылеит амашына-лас. Арпыск даатыцын, амашына аѣхъа иѣатѡаз аѣхъаызба ашѡ лзааир-тит. Аѣба апалуба иѣѡгылаз аныѣѡѡѣа уахъ ирыѣшыртан. Арпыс ихъанѣаза чамаданк икын. Ижѡѡахыр ихъын апатрет тыхга аппарат. Шѡыра ѣшзак аѣга лмахѡар иахаршѡны, амра лѣаызкша ахаргъ агѡыѣѡ хѡхѡа ныѣкакшо дивагыланы дааиуан аѣхъаызба. Аѣба адѡыѣѡлара маѣзак шаанхазгъы, аѡыѣѡагъы мыѣцакзо, аѣларѣа ашѡ иаадгылеит. Аѣхъаызба лхы дааѡахан еипхытта илѣаѣсаз лыхѣѡѣѡа дрылѣшны «шѡара шѡоума хамѡалаѣѡа» зѣѡауаз лаѣшыла иааимылдеит апалубаѣѡа рѣынѣа ирзыѣшуаз. Арпыс иѣырѣѡа ѣыѣба абилетѣѡа ааѣиган, ашѡаѣ иѣазыжылоз инаиирбеит. Ашѡ-хъча инапы дирбон ирласны иѣаларѣ. Арпыс ичамадан аргылашьеи, инаѣшы-ааѣшышьеи ирхѡауан уаѡ тынчк шиакѡыз.

Аѣба аскъала инадѣтит. Ирышъѣлаѣшуаз игѡартѣит, ѣыѣ иѣалаз аныѣѡѡѣа шыхѡназ хыхъза, актѡи акласс ашѣа, ишыѡналаз иаанкыланы иѣаз, ѡ-тыѣѡ змоу акаиута бзиаза. Зхы хырхѡѡѡаны азы иатѣѡара ихыѣшылозгъы, зылаѣш еим-дауа аѣалаѣѡ иалаѣшуазгъы азѡазѡала ихъеибарѣшуа убарт аѡыѣѡа рааира иазѣшуан. Иѣшуан ѣѡукуы хамѡалаѡѣѡа ѣыѣѣѡа зеипшра уаау ѣѣѡа иаабандаз хѡа, ѣѡукуы абас ибзианы еилахѡѡу, иреигъу акаиута нкыланы измаз изуѣѣѡѡу хдырындаз, насгъы дара-дара шеизыѣѡу хѡа. Иааѣѡлеит апалуба. Алаѣш раѣѡа заахаз аѣхъаызба, амра мыѣхѡѡѡаны изѣѡыѣхаз ашѡѣ еипш, лхы-лѣы аѣаѣшьра ааѣѡлеит. Иѣалѣара лзымдыруа даашанхеит. Дааѣышѡарѣчашѡа луит, аха ианаамѣаз леаанылкылеит. Уи гѡазѣаз арпыс, ихы налыди-кылан дналахѡѣхѡѣтит. Аѣхъаызба лышанхара даалѣтит, лыхгъы дазгѡааит, минутѣ иадамхаргъы иахыылхашѣыз лара дышлы-вагылаз иарбан уадаѡразаалак дзыѣѡшѡалак аѣныѣѡ далыз-гауа ауаѡы. Имахѡар рѣѣѡѡѡаны иаанылкылеит. Арпыс ауаа рылаѣш зегъы иѣаызкшаз ланарѣшыга иатѣѡак ибла инеитан, усс имѣзакѡа, дырхыѣшны, ѣхъаѣѡа, аѣба ахыѣауаз ахъ аѣшра дналагеит. Баша ибжъазит «Арма лаѣѣѣѡыс, аргъа ѣачча» из-лырмазеихъаз алаѣѣѣѡысреи аѣаччаѣшыи.

– Андре, сара ас амѡа хара сыѣѡмлаѣт. Хѡѣалаѣѡ назаза иаансыжъуазшѡѡуп сшыѣѡу. Ус уѣами уаргъы? – лхѡеит аѣхъаызба.

– Ааи, Мари, – ихѡан апалуба иаѣыѣѡыршаз амаа-кы-ра днадгылеит арпыс. Дгылан, убас дтынчза, абрыскак ауаа



рылапш ирызхаз иара изыхэан чынла ажэван икыдхалаз аетцэа псадакэа ирфызан. Убарт афыцэа ааиаанза аҕба иҕаз аныкэащэа, еибадырхыазгы еибамдырхыазгы, зеггы еиха еизааигэаханы, убарт афыцэа рыцэтэымуааны акэын ишырзыпшуаз.

– Абарт ракэзаарын акаиута ззынкылаз, – лхэеит пхэыск илыдгылаз лхы налыдкыланы, дшылзымдырзозгы.

– Ибахау, «Андре» хэа ахэаанхыцтэи хыызтас ауп ихыз шылхэаз, – иналаҕалкит ацэажэара иазгэыхэуа иказ уи аҕхэысгы.

– Иаргы хара хтэала, «Мариа» хэа акэымкэа «Мари» хэоуп лыхыз шихэаз, – иналагеит урт ахэсақэа. Уажэшьта ише-ибадыруа агэра гатэҕкыны.

– Хадгыл иаазаз уаахарым.

– Еихэмаршэа рыхызқэа ус еибырхэазаргы калокит.

– Шака еипшузеи рымаҕэақэа!

– Афыцэеггы кахэха-кахэха, шака анцэа еизишазеи!

– Ешьеи-ехэшьеи реицш цшралагы еицшуп.

– Бзиа ишаазоу машьом.

Еифахэтхэтуан аныкэащэа, ацэажэатэ марианы иахэроуз еигэыргыатцэа. Еибадырхыаз реибадырра урт афыцэа рыла идыргэҕэон, еибаамдырцыз ирзыкалеит излеибадыршаз. Убарт, уаанзатэи аныкэащэа, еизааигэацыпхыаза, арт афыцэа иаха-иаха иркэытханы инаскыаргон. Азэи-азэи еизтауан: «Изуцтэада? Рымэа абанзанагоу?» Насгы еихарак изыргэакуаз «излеизыкоузеи?» хэа акэын. Аҕак анырзымпшаалак, еихагы иацлон ргэахэара.

Санбаналцэуеи хэа дазцшны убри амш ахыааиз деигэыргыан амфы дықэлазшэа, иаанрыжыуаз рықалакы агэхыаа мкзакэа, илапш пхыака ахара ишьтны дгылан Андреи. «Ус иахэтэзар иахэтоуп. Иахэтоу еснагы икаҕалатэуп. Ииашоуп, иныбжахэахаа ицоит мызкы, аха ус икаҕатэуп, сара исмызбеит, иапысымцеит, сара исзыпсахуам уи атас», – ихэауан иара игэанала рымэа ақэлара дазхэыцуа.

Мари: «Изатахузеи, изызбада абри? Изызбада, – иара иани иаби, сара сани саби. Изхароу сара соуп. Сақэшахатуп хэа иахтны исхэар ас амэа хара ақэларагы хақэшэазомызт. Аха ибзиоуп, ибзиоуп ас амэа хахыеицықэлаз. «Истахуп быздырырц» имхэеи? – сидырлааит шака иҕаху, сыкоуп анцэа сшишаз. Абас, сшыкоу сигэацхар–сигэацхеит, сигэамцхар мчыла схы сызшауам. Амала сигэацхар...»

– Мари, базҗши амра, Волга атыхэан инзаалашәоуп иштәшәо, – адгьыл. Мариа лхәыцра ааипиҗеит Андреи.

Хәаа змазам акаршәра атыхэанза адгьыл былуа иналашьшыызшәа итәшәон амра. Ахәлара иаңылауа азиас ихышышыла инеиуан аҗба.

## 2

– Армарахь иадкыл!

Пытраамтак анаабжыслак:

– Арғарахь!..

Аңскы знапы иакыз, шықәса жежәижәаба раахыс Волга азиас итаныкәауа ауаф бырг Александр Михаил-иңа Блохин, акапитан ибжы убаҗкак дашьцылахьан, иара ифнытҗатәи бжыны акәын ишиахауаз, дегьшазхәыцуаз. Инеиуан аҗба «Рылеев», иаңылауаз акатерқәа, атыфқәа зыцрахәаны изгауаз абаржақәа ирывсуа. Азы реиха иахытбааз, аҗх анылашыцоу, ма анакә аныхчылалак аҗба амфа иахымкьарц иаркыз алампа-цәашьқәа идырбауан акапитан, ииашан амфа ишықәыз.

Ахылфа-ңылфа анхыцуеиңш, алашьцара еимыггауа, ихтуан азиас аказказра.

Амра агылара иаңыларц зтахыз азәык-фыңбак цәыртхьан апалубақәа рахь. Ашлиупкатә палуба – апалуба хада аҗны иқәгылан Мариен Андреи. Амра, шәычешәырхиала снейеит ахәозшәа, ахата цәыртцаанза, ашәахәақәа рыла ажәфәан цырлашаауа, азиас ахықәқәа рҗны игылаз ауахәамақәа рҗарсахьа жьакцақәа ырцырцыруа адгьыл акәмпылра иаавтцит.

– Шаҗа иҗаңшызуеи! – лхәеит Мариа.

– Сара схаштра иаҗын Хаҗсадгьылаҗ, Урыстәылан, амра агылашәа. Швецариа, атыхәтәан хара хәхыҗказ, амра ианшалак ашьтахьза, акыр анҗлак акәын ихарақзаны ашьхақәа ианаарывтуаз.

– Унапы ианцаны иааугәйтцоухәхәартә ихәыңны икәымпылза ауп ишыкоу, уазыңши...

– Ажәфәан кеикеиуа ицқоуп азыхәан ауп амра абас ихәыңны изыббо. Асаба, абылрақәа ирхылцуа ахауа хәашь ажәфәан ахь ифеины ажәфәан ианатҗаҗлак, амра дуззаны иу-

нарбоит. Ари азакэан ааиртит, наукала ишыакэиргэгэеит апрофессор...

– Уахэаңши, азы иахьхыңхало, ашэахэакэа изакэңшэахэу иаархэо...

– Ашыыжтэи амра ашэахэакэа рыкаңшыра кэзцо уи ауп, Мари...

– Уи ус изыкоу, егы зыхкьо... Сара истэхым адунеи зегь здыруазарц. Уахэаңши, аңныш иканатцо, амтэыжэақэа азы инзаакшалан, нас амра ашэахэакэа ақэрпхо иарбоит, – лхэеит Мариа дңышэарччо.

Андреи ҕымт дгылан.

– Угэаама, мшэан? Умгэаан, сара заазара уадауу хэычуп. Шака аамта шэыкази Швецариа?

– Атдыхэтэантэи ахэышықэсак.

– Уаанза?

– Доич шпрехе. Анемеццэа...

– Урт рдисциплина цэгьамкэа иреуцааит. Итуазеи хаибамбеижтэи! Сара ухаҕсахьа аарла исгэалашэон. Уңши, уңши, аңныш иканатцауа. Иааины хаҕба амызгэыт аҕы икэтэахьан. Ауаа ишырцэымшэауа ауп ассир! Аҕбақэа рынаскьага-ааскьагацэас ара икоу аңнышкэа ракэзаап.

– Еснагь ауаа рбоит, акрырҕартцоит, ирышыцылеит, – ихэеит Андреи.

Азиас ихыхэхэала иаауаз ашыыжтэи аңша нархьысын, ирыдыхэмарло иааимнадеит. Амра шеишеиуа аҕыхаранакуан. Апалуба акны цьоукы акэардэқэа ирықэтэаны амра реарбылуа ашэкэқэа, ажурналқэа ирыңхьауан, цьоукы ашахмат, апреферанс ихэмаруан. Пңхэыскгы лхала акаиута апенцьыр дадтэаланы, апалубаҕ инеишеиуаз Андреи Мариери ршьаҕақэа лыңхьазозшэа, лыблақэа аарафмыршэо дрышыклаңшуан. Уи илгэалашэон аамта илцэагахьаз лқэыңшра. Даныхэыңыз лгэы зыткэауаз ашэа ссирк амелодиа еиңш, гэалашэаран лгэаҕы иҕыхауан назаза ицэахьаз лыбзиабара. Лыблақэа ашыыцра, агэаҕ рхыланы дылзыңшуан Мариа. Ихынхэны, уи аңхэыс дзыдтэалаз апенцьыр ааигэа ианааи, Мариери аңхэыси рылаңшқэа ааиңылеит. Ллымхэрыоқэа, аңьма акьаркьтамқэа реиңш, икэаталеи-кэаталеиуа, лыхцэы лышьтахьынтэ иңхатца иаацаны лхагэта иқэыргьежьаа икэҕахэаны, уи аңхэыс уажэадагьы лылаңш лыкэшэахьан

Мариа. Еснагъ лыбла ихылбаалоз акы акәын: ашыыцра, ацә-гъахәыцра. «Ихәхәаңшлааит, ихәцашыыцлааит ус еипш иҕоу. Хара азәгы инасың ицәахамгеит», – лхәеит лгәанала Мариа. Илывагылаз Андреи имахәар лыфнапык рыла иа-анылкылеит. Илгәалашәауан Андреи дизхәыцуа ицахъаз ашықәсқәа. Абриақара аамта ардыск дихәампшуа Андреи ихынхәра дахъазыңшыз азыхәан, лфызцәа азғабцәа «баша быңшуп, бихаштхәеит» хәа илархәақәоз, зны лгәы цызжәоз ажәақәа уажәы гәаныла дырхыччауан. Лхы Андреи ижәахыр инадылцеит.

– Хәзааигәахоит Казан ақалақь, – ихәеит Андреи.

– Саб ихәауан уақа амузеи бзиа ыҕоуп хәа, иаабароуп.

– Ақалақьгы халаңшып. Арақами иахыықьо Ленин атара ахытцоз ауниверситет.

– Хәхәзару?

– Расписаниала быжь-саатк иаангылоит хәғба. Хәшца-хымзои. Баала хәеибахтап.

– Уазыңшы азиастә вокзал шақа ибзиоу! Иқәыцраан ицарашәа исаркыаңсароуп!

– Уашьтан, хәнадгылалак бызхара бахәаңшып.

Бжь-саатк рышьтахь, иақәтәац анықәащцәа аманы Казантәи асқьала ааныжьны амәа еиҕанықәлеит «Рылеев». Ақалақь ағьалпал, аилыхара, дара рыццакра ухәа идырқаран, иааңсаха акаиутағ итәан Андреи Мариен. Хәыцра харак дтанәгалан даман Мариа. Шақа дизхәыцуаз ақара лгәы иаҳа-иаҳа изаатуан Андреи, анасың азхәыцра далагазар аахыс, лара илтахыз ақазшыақәа зытауа, лхы-лгәафы ихаралкуаз.

Уажәы лыҕеидцаны дтәан. Илгәалашәон саатқәак рышьтахь Казантәи амузеи ақны асахъаҕыхщцәа дуқәа раңцамтақәа ианрыхәаңшуаз. Лхы дазгәаауа далагеит, уаф ибла аазыргәырғаша, лара лаңхьа иара ишгәаиҕоз анеилыл-каа. Амузеи ақны лхы пхалшьо далагон урт асахъақәа иара иақара лара ишылзеилымкааз анылбалак. Рекскурсиа нтәаны, ағба ахь ианаауаз:

– Андре, сара зегь реиха Кәинңы иҕыхымта «Ақәоура ашытахь» сгәаңхейт, – анылхәа, Андреи даатғылан ғымт дналыхәаңшт. Иңшышьала еилылкааит илхәаз шҕеишьаз. Нас, ишықайтаң еиңш, днахыкәша-аахыкәшауа дналагеит:

– Ибзиоуп уақа Кәинңы ихы иаирхәаз ашәыгақәа, уафы ибла хнакуейт, аха уақа иқам ақазарағ раңхьа иргы-

латәу – атқакы. Абри ала ҳахәаңшуазар, уақа иҗаз зеггы ратқыс еиҗын Гине иҗыхымта «Амза иарлашауа атх», – ихәан уи асахъа еиҗны излаипхъазауаз ахәара дналагеит. Еиҗиршәшәуан ажәала. Убас лхы иҗагаланы агәра лиргеит, еиҗыз сымбазааап хәа Мариа илхәартә. Диқәшахатхеит, избанзар, лара илгәаңхаз зылгәаңхаз ажәала илзеитахәауамызт, Андреи иеиңш.

Лгәалашәарақәа даарылтын, лыбла анааитцылх, игъагъаза аҗашәара иаҗыз амра иаахнакит.

– Андре, арубкаҗ сықәгыланы сыңшыр сҗахуп, – лхәеит.

– Акапитан дахъықәгылауоу?

– Ааи.

– Изыбҗахузеи?

– Исҗахуп, арубкаҗ сықәгыланы Волга анырцә-аарцә, акаршәрақәа сылаңш нрықәтан снаңшырц. Андре, шақа иссирузеи, ишақароузеи Хәаңсадгыл. Абри азымәас ала иныкәахъаз сәыза зҗабк зны исалхәеит: «Изымбаң Волга, уи агәылсны иҗауа адгыл аңшзара, хәаа змам акаршәра – Урыстәыла збахъеит хәа ахәара азин имам!» – хәа. Уажәоуп уи дышиашаз анеилыскаа. Иаабозеи ақалақъ аҗы? Аәнқәа рытзамцқәа, адгыл хәаҗны измоу асфалът. Снаңшып сызхара, – лхәан амардуан лшъапы наҗалыргылоны, Андреи инацәа нақәикит амардуан аганаҗ иадчаңалаз аҗанақъы.

– Уиацәажәа акапитан, азин сиҗааит маңк аамта иадамхарггы арубкаҗ ақәгылара, – лхәеит еиҗах.

– Акапитан илшозеи, баңхъеи арақа иану: «Атәым-уаа арубкахъ ахәнара азин рымам», – инацәа нақәикын даңхъеит Андреи аҗанақъы, разынңштәыла иәны ианыз.

– Ииашоуп, ус ануп, аха зны хҗылак иихәаз уасхәап: «Закәанқәак абақә дуқәа ирәызоуп, узырхыңом, аха рывсра улшоит».

Андреи даахәыц-хәыцын, җынч җааитит:

– Мари, бихәаңши аңскы знапы иаку. Базхәыц, аңскы уаҗы икымкәа, иахъаҗаху иҗауа. Иаҗаху җанатҗауа, ахы иоужьны аҗба азы ихырҗар иахъуа. Пслымзрак инылашышыны икәызгаза иаалахоит, мамзарггы җықәк инадсылан иаахбыкьеит. Убасоуп ауаҗы игәахәареи ихшыҗи шеизықоу. Ауаҗы ихшыҗ мәақәҗагас, ңскыс ирымазароуп игәахәарақәа! – исаат днахәаңшын инациттеит: – хашцәажәоз аамта аума цазаап. Баала, ххәы ырмазеины иқәдыргылахъеит уажәшъа.

Абыржэы, абри аицэажэара ашытахь, аресторан ашқа рёанынарха, Мариа илгэалашэит рацхьаза аҕба аресторан аҕны акрыфара ианнеиз аантэи рыхтыс. Ускан еибамдыр-цызт Степани дарей. Ирыздыруамызт аҕба аресторан аҕны аныкэащэа рзыхэан п̄карас иапыз. Ианыныѡнала, цюуку акрыфара иафын, столкэак р̄кны афатэ мазеины икэгылан уаѡ дадтэалазамкэа. Итацэыз астал иадтэалозу, афатэ мазеины иахыкэгылаз иахатэарызу рзымдыруа иаанхеит. Рылак-ѡakra гээзтаз ахэшаѡы даарыдгылан:

– Шэара уажэада шэааихьюума хресторанаф?

– Мап, – лхэеит Мариа.

– Ус акэзар, абнака шэтэа, – итацэыз столк надирбеит.

Имазеины афатэ ахыкэгылаз, ауаа ааины инахатэаны акрыфара иалагон. Андреи Мариен ус итэан. Уигы азырхакэа ахэшаѡы азэы иифаша афатэ саан к̄апцск ианыргылан иааиган, рыстол ахытацэыз ағанаф иныкэиргылан, акгы мхэазакэа дцеит. Андреи игэаара иацлон. Афатэ хышэашэон, дара ус итэан.

– Хара акрахэашэтцару иахьа? – ихэеит иаарагыны ахэшаѡы дааипхьан Андреи.

– Шэсовет уаазар, – ихэеит ахэшаѡы арцыс, дёацха-фаччо.

– Цюуку рхэы мазеины икэгылоуп. Ишааиз инатэаны акрырфоит, хара, ачциацэа реипш, рёы хтацшуеит!

– Убас шэшааилак имазеины шэхэы шэнахатэоит шэаргы уатцэы. Абыржэы, акрыфаны шэанцауа уаххьа азыхэан ишэфарц ишэтаху фашэтцар, ианышэхэауа аамтазы имазеины инашэзыкэхаргылоит.

– Шыжыхьагы? – деигэыргыеит ари Андреи.

– Ааи.

– Убас еснагы?

– Сара сзы уи еилагашьа змам п̄кароуп.

– Ацэа халахар, афэхэара аныкхатцоз аамтазы? – лхэеит Мариа даацэытцаччан.

– Аа, абри имааиз шэгэыла иеипш, шэхэы еикэыхьшэашэа икэгылазауеит.

– Лафны илхэоит, хагхазом, – ихэеит Андреи.

– Сара ацэа салахоит, – еиталхэахит Мариа. Рыфатэ аага-разы ахэшаѡы данца «Дгарсон бзиоуп, деифкаауп!» – ихэеит уи изы Андреи.

– Уаҕоу дылхатцоуп уи иѡыза агарсон, – лхэеит Мариа.

Афатэ нарымцаиргылт ахэшафы. Убаскан аресторан даафналан, Мариен Андреи зыдтэалаз астал ашка ифааихеит хатцак. Дшааиуаз скамк днацэхасит машэырла, аскам хышэтын, агэара аашытнаргеит.

– Хаи, аскам акэзаап икаҳаз, астал акэыз цыысшыан, – ихэан иаашытихт. Зеггы ааибарччеит.

– Агэылацэа заманақэа соузаап, сымала астал сшахатэаз, – ихэан ахатца Андреи Мариен ыстол днадтэалеит, – гөацхара-чара шэоуааит! – нацитцан, дара атак картцаанза иара акрыфара дналагеит.

– Шхэы мыхышэашэеи? – ихэеит Андреи.

– Ашахмат. Уара арцыс, уамысзои ашахмат?

– Уаха ус ансымам.

– Уатцахоит Максим Иван-ица схэан, мап, уара уоуп иатцахауа ихэеит Баша аамта угоит, уатцахоит схэан, еица мап, ихэеит. Мап, мап шихэоз «мат» ныкастцеит. Иацы сатцаирхан, игэаг сыман. Ихышэашэахазаап сборш. Датасырхеит, аха дышцатасырхеи, сгэы ацсы асыршыеит, – убас гэыштыхрала, гэырғыарала ихэон убри ииааира азбахэ, убри, иатцаирхаз Капбланка иакэны иара Алиохин иакэхазшэа!

– Хаибадырып, зегь акоуп иахьа хаибамдырыргыи уатцэи хаибадыроуп. Сара исыхьзуп Стецан. Стецан стакэажэ дыгэхьаазгаз.

– Дзыгэхьаажэгазеи? – лхэеит Мариа.

– Схэы цхаза исфалцон. Арака акарсет старцалеит. Уаамтаз уанымааи, аа, абас, еиқэыцсы унахатэоит ухэи.

– Шэара ишэтаху аамта алшэхла, – ихэеит Андреи.

– Иахьа иабаздырри, сатцахеит хэа, Максим Иван-ица уатцэи инапы зеицшааны дөахауа. Шэара хатцеи-цхэыси шэоума?

– Макьана мап, – ихэеит Андреи.

– Избан макьана? Ишэырлас. Аамта цшуам. Цсшыара шэцауама?

– Насгы цкьа хаибадырырц, – лхэеит Мариа.

– Ажэакала, ачара аламталазтэи аныкэара. Уаха зтахым. Сара стакэажэи сареи ацхьа хаибагеит, ашытахь хаибадырит.

– Ус жэбахьоу! – ихэеит иаацьеишыан Андреи.

– Ааи, ааи! Адырфачены ашыжымтан, иахьарнахыс бара сыбхатцоуп, анысхэа, иухьзузеи лхэеит.

– Цыф! – лырган дынцэытдаччеит Мариа.

– Ауафы иахьынзахәтоу дузымдыруа, уңстазаратә мөа аҕны ыызас лышьтыхра, сара стәала...– иажәа намыгзакәа иҕааникылеит Андреи.

– Зынза дысзымдыртәҕыоны акәым. Аха уара ишуҳәаз иахьынзахәтоу леилкаара хәа салагар... Ааи, исыкәмтәа-хьаз,– ихәеит,аборш мхатцәиикыз асаан инантцаны,иажәа инаци-цеит: – Аха иахьанзагы илыдсымбалазац лказшьа ҕыцкәа еи-лыскаауеит.

Убасқан, раҕхьаза ианеибадырыз, Сҕеңан Андреи дихәампшозшәа дтәан, аха уи ибауан, Андреи шаҕа идыр-ны, ианахәтоу ишахәтоу ала дшылхылапшуаз Мариа. Далапшны, иреиҕыыз афатә хәтәкәа лсаан ианицауан, афы анлиҕоз афырҕьан шытыхны убас ирпшзаны илыдигалон, илымжәышазаргыи убри ахатыр азы мацара имылхыртә. Лапхьа аныхәәҕа ихәомызт, лапхьа ижәуамызт. «Ас аҕхәыс апату лыкәтцара, лаҳаракра, уажәтәи хҕар ирцәызны иҕоуп. Ари таацәара лыпшаалыхк иаазаз азәы иакәхап», – избеит Сҕеңан Андреи изыхәан.

Хәылпазтәи агәыргьара рҕазырҕатцон. Еизон аны-кәащцәа амузыкәтә салон аҕны. Амырзакан архәафы, ишьам-хы агармошка ықәкны, абжыи рхәычны дыхәмаруан. Апи-анино дадтәалан пхәызбак, аклавишқәа еилырхуа абжыи гәалтауан. Жәохә шықәса зхытцуаз аҕха дызцыз ан, лызҕаб лыбла днытшәар хәа дшәауа длыдыргыланы дыпшын. «Арма лацәҕәыс, арҕа ҕачча» ақкәынцәа азҕабцәа лыкәырша, ркьатеиах птцәауа изырыччоз лафқәак ралхәон. Азатцәра иреиҕу псшьарас изшьауаз арҕыс, изатцәра еилагахьан игәаҕы; акәашара ишналагалак, дицәымтцадырсаанза иара днаипхьарц длызкылпшуан аҕыннтәарак илапш итдимыршәоз аҕхәызба. Еиликаахьан уи аҕхәызба амедицинатә институт дыштоу, лашьа Севастополь арратә флот аҕны дшыҕоу, ибара дышцауа, лара өежәа шықәса шылхытцуа, дшыпшзоу усыгы иблакәа ирбауан.

Иадырхәеит танго. Ғыҕа-ҕыҕыала инықәлеит. Инеит уахьь Андреи Мариен Сҕеңан дрыцны. Танго ааихсыҕын акраамта тынчран. Ашьтахь, ахәара иналагеит ирласны изыцкәашауа вальс. Лөызцәа даарылтын, Андреи ишҕа лҕыналхеит «Арма лацәҕәыс, арҕа ҕачча». Рыблакәа



аапылеит. Акыр дақәзыргәығшаз лапшыла днаихәапшит. Лытқы-тәаға лцәа-лжыы алцхаауа, Андреи блала иалхәеит дицкәашар шылтахыз. Аха ажәак иахәаха лоуаанза, длеи-хырхәан акәашарахь днаипхәеит Мариа. Андреии Мариен убас еикәшәаны, убас амелодиа атакт ианаалан иқәпраа икәашон, кәашара иқәымлакәа игылазгы, икәашауазгы азәазәала ирызхәапшуа мацара, зегы убарт афыңа рыхәапшра иалагеит. Степан игәы иазхауан дахьрыхәапшуаз. Мацкгы шыцра бзиала диташыыцуан Андреи, убри даникәлаз, абас еипш агәырғара, абас еипш апхәызба цшза дигәдкыла дыркәашауа игәы азирхартә аамта ахымоуз. Аха абарт афыңа рыпцтазара абас иахыҕаз, иаргы ибзоураз ыҕан. Азы иамгеит ареволиуциақәеи аибашьрақәеи ирықәзыз иқәыпшра шықәсқәа.

– Шәара ишәхәыцқәоума? – лхәеит цхәыск лхы Степан инаикәкны. Уи илбахъан Степани урт афыңеи столк иеицахатәаны акыршеицырфоз, апату шеикәртцоз.

– Ааи, ахы! – ихы ааиртысит Степан.

– Изаку насыңузеи ишәымоу! – лхәеит апхәыс.

Зыңа илхыбаауаз ан, абри ифыза арпыс дсымахындаз лхәон, лгәанала, Андреи дихәапшуа. Злымхарыққәа аңма акьаркьтамқәа реипш икәаталеиуа, шыцраала Мариа илышыкпацшлоз апхәыс, ахацәа лыхәапшыртә дөеидасзар аахыс дызцыкәашахъаз, лцәа иадихахъаз азәазәала илгәалалыршәон, аха Андреи иатцкыс деиңын ззылхәаша уаф дылгәаламшәеит. Уи Мариа илхаразшәа длызгәааны длышыкпацшуан.

Акәашарақәа рышьтахь Андреи апианино днадтәалеит. Даахәапшын ихагылаз Мариа дналыхәапшит. Инацәкьарақәа ырласны аклавишқәа инарықәирхәмарит. Иҕааникылан дхәыц-хәыцуа мелодиак ааигәалаиршәеит. Нас инацәкьара кәзақәа иқәырхәмараауа архәара дналагоны иапхәаҕа инапы анааөеига, инапхатца асаат илапш нақәшәеит. Дөагылан изызырғауаз днареихырхәеит.

– Шәыхәмарла, шәыхәмарла! – иааиларыпсеит изыпшыз.

– Апсшьара иаамтоуп уажәшьта.

Асаат дахәапшуа ихы Мариа иналыдикилан:

– Хәпсшьара аамта иахыңеит, – ихәеит.

Иааигэахон Астрахан. Ашлиузкэа инартысуа, аехэа ианырцалазшэа, наҕ-ааҕ зхыкэкэа хаҕэчапараз азиас ихышь-шыла ицон «Рылеев». Астрахан ақалақь ааигэахацыпхьаза, ахэыцрақэа, лыгэтыхақэа ирыцлауан Мариа. Убрақа, Астрахан, ианнеилак, ихынхэны рышьтахьқа амға ианықэлауа еинасыпхауоу, бзиабара рзеиламкэа еипырцуоу иалхэарц ажэа илтахьан Андреи.

Амза аграпареңш амғапа хэхэаза ихнатон азы. Итыс-цысуан амғапа, итыс-цысуан амза, разны гэыблаа дук азы аныртэалазшэа, итыс-цысуан аетцэақэа. Азы дзаапшылауа апалуба амаакыра дадгылан Мариа. Андреи инапқэа ихы иатцатаны ақэиарта чыда даниалан.

– Андреи, урыхэаңши аетцэақэа шақа иааигэоу! – лхэеит Мариа. Илтахын, иара ирацэаны дцэажэаларц. Илтахын ажэақэак лахар... илыхэашаз. Ажэақэа, аңхэызба илыланатартэ агэағыра... «Изыстахузеи ажэақэа. Ажэақэа ро-ума аус злоу...»

– Унапы изааушылар азы, уаңсцэык аетцэақэа аатугоит, – лхэеит еиҕа Мариа, Андреи ацэажэара далалгаларц.

– Бтаңалишь, шақа етцэа ҕыбгауа ббап! – ихэеит Андреи.

– Сгэы иалоуп Стеңан дахьақэтыз. Дуаф-бырг бзиан. Хгэы ааирфыхон. Дыҕазар уахагыы сыхэнигон арубкахь, – Мариа акыр зхытца хтыс бзиақ еиңш иаалгэалашэеит иацы, шыыбжьхьафара ашьтахь Стеңан лара абриақара дзеилахауаз арубкахь дшыхэнигаз.

... Стеңани лареи арубкахь ахэнарта амардуан иавсны ишааиуаз, Мариа даатгылан арубкахь днаңшит.

– Быхэнар бтахума? – ихэеит Стеңан.

– Арақа иану шэымбой? – мышқэак рышьтахь Андреи илирбаз атанақыы ианыз аңқара лнацэа нақэылкит.

– Икалом? – дычехырцаауа ҕааитит Стеңан.

– Ус ахэоит.

– Абас ныҕахтар?! – Стеңан инапы рҕьякыаны атанақыы инадикилан иаахиҕеит, – уажэшьта аңқара аблақэа хҕоуп, унавсны уцар – иабазом.

– Азин...– даалакҕакит Мариа.

– Баала, баала! – лмахэар нтаирсын, ашырхэа дҕыхэнигеит. Ажэак, ҕажэак рыла ихэатэахыы дааигеит аңскы рхиаҕы.

– Степан дыказар иахьагы быхәнимгоз, – ихәеит Андреи атәы алатаны.

– Ааи, сыхәнигон... – лхәеит.

– Акапитан беиталбааицарын. Ажәаңка бзиақ саҳахьейт, «умтәан уахьдыргылаша» хәа.

– Акапитан дааианза маң снаңшы-ааңшыма! Аңскы рхиафы Александр Михаил-иңа шақа дуаф қыюу убандаз. Аңскы сиркит. «Арма» аниҳәалақ, арма сақәығәғәон, «арғыа» аниҳәалақ – арғыа. Ашьтахь абинокль ситан, хараза, хараза сыңшуан.

– Изабалақ аңскы ааигәа иназышьтуа, егәа аңскы рхиафы бзиоуп, – ихәеит Андреи.

– Хара шықәсла иахьыцуа атқыс тјеит уи аңскы рхиафыс аус иуеижьтеи. Зеипшааны хнеиуазеи Астрахан уатәы, Андре?

– Ашьжымтан, жәа саатки жәаф минути рзы, – Андреи изеилымкааит атыхәтәантәи асқала иахьазааигәахоз Мариа деигәырғыауазу, лгәы иаланы илхәауазу.

– Ваха-фымш уа хаанхоит. Нас ххынхәуейт. Еиңа жәамш гбала. Хақалақь гәхьаазгеит, иңьоушьаша, атынхацәа, афызцәа ратқыс ақалақь гәхьаазгеит, – лхәеит Мариа.

– Убас игәхьаазгон саргы ахәаанхытц санықаз.

– Ақалақь мацароу? – иааргызмалны диазцааит Мариа.

– Жәашықәса анысхыцуаз сызкәыргаз сфыза зғабкгы дыгәхьаазгон. Лара сыгәхьаалгауазушь?

– Дузыңшын...

– Ибгәалашәоу усқан хшеиңыртыз? – Мариа илаҳәауа ихаҭагы иғәалаиршәон Андреи, – ишқакалеи? Саб адипломатиатә усуразы ахәаанхытқа даниарга сани сареи хғаразы дааит. Бара, бан, баб хнаскьагаразы шәнеит адәығба аанфасыртәф. Ицеитуйи аахыс жәохә шықәса. Ххынхәны сынтәа ханаагы шәара шәтаацәа рақара азәы дахмеигәырғейт.

Афыңьегь иргәалашәауан реиңылара аңхьатәи аминутқәа. Зхәыңра шықәсқәа раан иааиңрымшәауа еиңыз еиңәтәымуаахьан. Афыңьегьы ирхәо рғамшәо еихәаңшуан.

– Мариа, Андреи иами, дыбзымдырзеи? – лхәеит Андреи иан.

Иахьынзеибамбаңыз ажәохә шықәсагы азә ихаҭы егы дхәыңны акәын дынханы дшықаз.

– Бара ибызхаит, – ихәеит Андреи.



бацт», – хәа иихәаз. Мариа усқанцәкыагы еилылкааит уи шихәаз, изихәаз, аха даеакала еиликааит Андреи. Егырыла дизхәцыргыи иахәтамкәаны икайтцаз, ма иихәаз хәа акгыи лзыпшаауамызт, аха илымамызт еилкааны, иарбаныз лгәи «ааи» ахьамхәауаз. Данизхәицлак, лацхьа даагылауан ахәса хәицкәа ззыкәицсычхауа, аазара бзиаза змоу, икәыгоу, теитыпшла хатцак ишьтахь имгылауа арпыс. Лгәи «ааи» алырхәарацы иказшьа бзиақәа акакала дышрызхәицуаз, илгәалашәеит амәа иахьықәзтәи хтыск, иара иәнутцкәтәи идунеи аазырцшыша.

Амәа ианықәлаз амчыбжь азыхәан акәын. Шьыбжьонк Андреи Мариен апалубаф итәаны ашәкәи ишацхьоз згәб хәицык дыфуа-дыфуа дааин апалуба амаакыра лхы кырхәхәан азеилаәеара дзаацшыло далагеит.

– Бҗахауеит, быехыбмырхәхәан, – ихәеит Андреи. Азгәб хәицы дихымхәцзеит. Дәагылан днеин, ашьшьыхәа арахь даадихит.

– Сара Андреи сыхьзуп, бара ибыхьзузеи? – ихәеит дпышәырччан ахәицы длыхәацшуа.

– Сара – Алионушка, – лхәеит ахәицы.

– Амаакыра быехыбмырхәхәалан, азы бҗамхауеи, Алионушка.

– Стәхазом! – лхәан ахәицы днаимпыцкьан, еиҗа амаакыра лхы ныхлырхәхәеит.

– Бан иласхәоит икабцо, – ихәеит Андреи.

– Сан ара дыказам.

– Дабакоу?

– Дыбналеит, – лхәеит ахәицы. Андреи Мариен ааибарччеит.

– Дышпабналеи? Бара дбыцәшәама?

– Шәзырччозеи, дыбналеит папеи сареи хәаныжьны, – Мариен Андреи иаарцәымгхан инеихәацшы-ааихәацшит.

– Нас баб иасхәоит, – ихәеит Андреи.

– Сабгыи ара дыказам.

– Афны ныжьны быбналама бхала?

– Мап, бабаду сааигеит.

– Шака шықәса бхытцуазеи?

– Фба.

– Бан дыгәхьаабымгазои?

– Ишәасымхәеи, саби сареи хәаныжьны сан дыбналеит хәа...

– Афны ибымада?  
– Саб.  
– Уаха?  
– Аласба хэычы.  
– Баб дабакоу уажэы?  
– Астол ихы ықэтданы дыштээз дааныжыны ҳааит баба-  
дуи сареи.

Адырғағены Алионушка, асқам дадтәалан, апластилин  
иалхны ауаа, ауалырқәа, шыапык-шыапык рытатданы, акәыкә-  
баақәа реипш, астолқәа рықатцара дағын.

– Алионушка, изакәхеи икабто?

Дгәыргәеит ахәычы Андреи данылба. Мариа уажэы  
гәахәа дуны илгәалашәеит, ахәычы бзиа дахыылбаз Андреи.

– Икастозеи шәымбо – ауараш жәыртатә бар. Арт  
столқәоуп, ари – ауараш зтиуа иоуп. Арт – изжәуа.

– Астол цыоуки адтәалоуп, егьырт зкажьузеи?

– Икаҳаз ауараш иашьхьоу роуп.

– Алионушка, иабаббахьоу бара ари афыз?

– Бара икабтоз уака? – инацылцеит Мариагы.

– Саб данымаалак сишьталаны уахь сцон. Абыржәы,  
даду даннеиз, сара абра сгылан, «столк» лнапы нақәылкит, –  
атцәыуара сағын. Папа абас дтәан – «ауафы» иха ааларкәны  
астол инықәылцеит.

– Нас бара афныка дыбгама?

– Дадү даафналан саашьтихит. Нандү лахь баала  
ихәан, симаны дааит. Нандү лахь ҳцоит. Папа уажәгы уака  
дтәоуп, аа, абас. Ахәычы илхәаз Андреи игәатцанза иалсит.  
Дибаципхьаза камфетк, шоколадк лзааихәон. Ахәычгы  
убасқак дидхәатцаланы бзиа дылбеит, лабдү диманы ағба  
ианақәтцүаз ихьтцәыуара далагеит.

Абри, Андреи ибзиара зхәауаз ахтыс убас деигәыргәеит  
иахыылгәалашәаз, лыгәтыха ссирк назазар акара. Аха  
иаалгәалашәахт убри иағагылақәаша: асахьатыхыфцәа  
рапцамтақәа хәта-хәтала, хшыфла реиғыршәшәара  
аамышьтахь цәанырра бзиа акы иааизнамырғыхеит.

«Абри акара мши-тхи шәыманы шәахьеицу, акаиутағы  
шәахьеицыкоу бгәыдкыларатцәкыа...» илазцаауан бжык Ма-  
риа, атакгы канатцон иара убри абжы: «Макьана иахәтам,  
хатей-пхәыси анхакәхалак – убасқан. «Ус ами ишихәаз?  
Хатей-пхәыси анхакәхалак. Макьана иахәтам». «Мап, мап,

ус дыкам Андре!» – лхәеит Мариа лхазы. Убри иазыңшызшәа иаалгәалашәеит арубкахь ахәнара атәы... Уи ашьтахь иажәакәа: «Ауафь ишьафә ахьынеихигалак ихы хәсаб азиуазароуп. Икаимтцозароуп иахәтам хәа ззырхәо!» «Апианино архәара данналагоз ауаа изызырфәуан, шакаґы ибзианы иаирхәоз!» «Аамта иахыңеит. Икалоз убри аамта мыжда иахыңар?!» Изахтахыз абри амфә ақәлара? Шака шықәса сизыңшыз ахәаанхытқә даныказ! Сиццоит, сиццоит, Андреи дыбзиоуп. Дызцазеи акаиутахь, сымацара апалубафә сааныжһны?.. «Ақсшьара аамта анааи!..» Зегьы, ақсцәзара зегьы рамкак итацаланы, еснағ расписаниала... Иахәтоу, еснағ иахәтоу хәа ухәыцуа...»

– Мари, – дшымгәығзоз ибжһы аагеит Андреи.

– Ушьтамлазаци?

– Сыбыңшуп.

– Ус иахәтазма?..

– Аазара бзиа змоу икаитцашаз ауп уи.

– «Икаитцашаз ауп», – иажәакәа лхазы еиталхәеит Мариа.

– Атцх наскъеит, ақсшьара аамта акыр иахыңахъеит, –

Ихәеит Андреи.

– Ааи, ааи, еилагеит арасписаниа, – лхәеит Мариа.

– Сыбыңшуп, Мари.

– Андре, ихәала сыхьз иашан, Мариа хәа. Издыруеит уара ишугәаңхо, аха сзамышьцылеит «Андре», «Мари»...

Азиас ихчылаз ахылфә-ңсылфә иаҳа-иаҳа ишкәакәахон. Иааигәахон ашара. Ақалақь Астрахан ацәа иалымтцыызт, ағба «Рылеев» асқьала ианнадгылаз. Фымштәи аанфәсра ашьтахь ағба аныхынхәуа иацхынхәуаз, арака зныкәара нтәауаз наскьагауа, асқьалахьы итцтуан. Ицауазгьы иаанхауазгьы аиңыртра иахыңцакуамызт; еишьцылахьан, имаңзафьын уажәшьта «шәара» хәа еицәажәауаз. «Азатәра – иреиғьу насыңуп», – хәа амфә иқәлаз арңыс «аңхәысхәаф» ихьзыртцахьан. Ибла днытцмыршәауа, ажәа кәандала лгәы хыхуа длыцын иңсы злахаз аңхәызба. «Арма лацәкәыс, арғьа фәчча» – зегьы шлырччац илырыччон, зегьы рзы дгәакьан. Амала, зны-зынла Андреи днеизыңшны даақәыңсычхауан, гәаласгьы илыман иара изыхәан лара лыңсы тасгьы дыкамкәа дахьаанхаз. Имаңфьын иззымдырхьаз Андреи Мариеи злеизыказ, рныкәарагьы хықәкыс иамаз. Дагьыкамызт азәгьы урт еинасыңхауам, еиқәнагом хәа зхахьы иаазгауаз.

Ағба Астрахантәи асқыала ианнадгыла, Мариа лчама-  
дан ааштылхит. Иқалтдоз иахиқәара изымдыруа дшанханы  
длыхәапшуан Андреи. Длазцаанза Мариа ус җаалтит.

– Андреи, уара ағба уацхынхәы, сара ҳаирпланла  
схынхәуеит аһныка.

– Мари, ҳағба анынхынхәуа амш рдыруеит ҳтаацәа.  
Иахпылауеит. Аблетқәагы аахәаны ус ауп ишҳамоу...

– Издыруеит, Андреи, усцәымгәаан.

– Игәхьааганы быццакуазар, сбыццоит саргыы.

– Мап, уара уцсшьара аамта умырзын.

– Мари, бгәы иалсша, иахәтам акыр кастама?

– Мап, акымзаракгы. Иахәтам акы аақаумтеит... иахәтам  
хәа...– лхәеит даапышәарччашәа.

– Сбыцхынхәып ағба ааныжыны саргыы? – ихәеит Андреи  
еиҗа.

– Мап.

– Ибзиоуп.

– Ирласны уакәшахәтымхар, ацсык ааугхеит ззин ур-  
ымтаз акы уахыцарц, – лхәеит Мариа.

– Иутаху иихәо қауцозар, уи еигьу иарбаны?

– Амарҗа, ажәак уахымҗан...

– Абас ҳаипырцзама?

– Уажәазы ииахтәаны акгы сызуахәом, уара ағбала  
ухынхәы, ублет, амарҗа, ипхастоумтәын.

– Бара?

– Сааныж схала. Унеиаанза итегь сазхәыцып.

– Мари, бара ибдыруеит... – лмахәар аанкылан дааиди-  
халеит.

– Азин умазам скысра...– лхәеит Мариа рыцхак  
диепшушәа днаитцапшны.

– Ибзиоуп, – даауижыит.

– Ацсык ааугхеит ажәак уахыцарц. Амарҗа, ағба ала  
уаныхынхәуа уи аһнуцкатәи цкарак уцәеиламгааит...

Ҷаха-Ҷымш рышьтахь ихынхәны амҗа иқәлеит «Рыле-  
ев». Асқыала ианадтцауз аминутцәкьа инақәыршәаны ағба  
дынталейт Андреи. Иеикәа арҗырста царза, кәчырак амамкәа,  
исарочка кәашә игалстук цшза ақәцаны, еснагь еипш убла  
иргәыргәауа деилахәан, ипшнын. Игәартейт имацара дшыказ.



Азэи-азэи еизтаауан, аха иаанхеит ирзеилымкаакэа «анцэа еизишеит» хэа изхэапшуаз ахъеицымыз зыхъяз. Убарт дырфызан, еилкаатцэкъан акгы имамызт, ахаан иахэтам шыафак къазымтац, ажэак зымхэац Андреи ихаџагы.

1963

Москва – Акаа

## АФЕЛДЫШЬ

*Гууль Мендыбаева илхъзынфылоуп*

Уажэшьта ицэган адырра, иарбан мшыз рапхъаза апыцэтцэара ианалагаз апстазареи иареи еимаздоз абзиабаратэ рахэыцкъа. Итэымта уажэ акэын данааџагылоз, шыкэса џежэыхэба нагзаны ихымтыцызт. Абри, реиха иргэырџагаз аџараџ, игэатцанза инаганы агэра игеит, насыџ ыкам, уи азхэан ахэыцрагы башоуп, хыжъжэагоуп хэа.

Иоура итбаара наза-аазан, имаха-шыаха еилашэыгэны убас дуафы еиналаан, инаихэапшлак иааигэалаиршэон еи-цырдыруа аскульптура. Убри аскульптура ахъз, абиблиатэ хъзы, – Даут акэын иаргы ихъыз. Адэахътэи ипшра-исахъа реипштэкъа уафы даткъауан, даргэырџауан уи изџаз агэгы. Аха диит Даут ауафытэыџса игэи ихшыџи ратцкыс, ижэџахыр иаха иахъыртахыз атэылаџ. Амал ду змаз џаацэара дрылы-миааит, «ашъацкъа» злоу дырхылтшътрамызт. Изыџшын акы затэык: ицэа-ижыы пшза аџаамыгэа цэгыа инатцарзытуа, игэы тбаа, игэы раз пхзашала ижэны арцэымсара. Иара иџахымызт усеипш апстазара. Ахшыџ иман ипстазара ахынзачееимыз еи-лыкка изырбашаз. Егы дакэџандазгы имамызт уи зыџсахшаз амч. Издыруадаз, иаб иџсы таны дивагылазтгы, афыџыегыы рыжэџа еибыртар рыбга рзеитцыхыр. Аха иаб, дызфыз ахэаахэтра ицэхыбгалан, ауал аникэшэа, анышь днакэтэан, аокееан дынхыла дцеит. Ыоукуы ирхэон, изныкъымгоз иџаацэа амла ишагауа ибла иаимырбарц дыбналаны даџа тэылак ах дызхытцит хэа, даџа џоукуых – апсызкра дшафыз афыртын тысын, инышьгыы иаргы џааџэрылеит хэа. Изыџшын шыкэсык, џышыкэса. Даут иан длагырызркъақэон аџны дахътэаз. Иара дышзахэоз дцон аокееан ахыкэахъ. Дгыланы дхыџшылон хэаа змазам азы џамџамра. Башан, дыхнымхэит иб.

Дцеит иан псеикэырхагак ахылоуша апшаара. Уи дани-  
боз игэахы ашыакаака танацон Даут. Хаиуантас дныкайон,  
хаиуанк акарагы псы зхоу лакэны дрыцхязомызт, ахтны-  
пхэысс дахыказ. Иара ижэахыр натцаиргылеит, океан  
ихышышыла иаауаз, апсызкыга траулеркаа изхыргоз аидара.  
Имцарыпсоз акарышыкаа, ифатэ иагырханы, ицаа-ижы аар-  
ла иаалахишон.

Изхауан. Анака ыкэтны адгыл аныхтуеипш, Даут  
дфеидасны ихшыа шэыцыпхыаза, иара итагылазаашыа  
далыпшны, апстазара ахыхь икау ирыпстазашыоу еилык-  
ка ибауа далагеит. Урт, анцаа дыззылыпхаз, ахынзахараку  
еиликаацыпхыаза, идыруан дахынзалакаыз иара ихата.  
Дыкан, иеипш зеипшу ишырхауаз еипш, лахынцала абри  
афыза апстазара изшаны. Иара дазыгэыхэуан ауафтыафса  
ипстазара. Игэахэара иазхацыпхыаза ипстазашыеи иареи  
иаха-иаха еифагылон, иаха-иаха реинышэара цэггахон.

Агэылбра иркны еиннаршэеит зынгы, ауафы апстазара  
дадызхэалауа рахытэ ихадоу – абзиабара. Даут иеипш агы  
тбаа, агы цка зызтоу илалауам абзиабара бжамеамны. Игэы  
зитаз – ипсгы литеит. Иидыруаз шака даргэыргыауаз, игэы  
тнагауаз акара уажэшытан игэы тарчакаганы ишызыкалоз.  
Длызхэыцуа игэанала ихэуан ашытахы: «Зегы атэы нахыш-  
ны апхыз салазшэа саалырфыхеит ажэа затэык ала». Ахэа  
иафыхаз уи ажэа, дархынхэит, абзиабара анизцэыртц нахыс  
хшыа дзылытны дыказ – инанамгара ашка. Ар рапхыатэи  
ааха гэгэан. Абри нахыс Даут гэыжыжыагас ишытихит аифызара,  
уи иазхартэауазшэа игэы иацэызыз, иазыргыозшэа ахэра  
ианылаз. Фызас диман кэрала иара икэлаз, иара иеипштэка  
инанамгаз.

Бзиа иибауазаалакгы адгыл инакайтханы ихаразкуаз  
Даут, ифыза игэатца дадхэаланы диман. Ипсеипш диба-  
уан, ихеипш игэра игауан. Еибадырит абиржафы. Убра,  
ркэыпшра шыкэскаа зыкэзытуаз абиржафы, имфасуан  
реифызарагы. Атраулеркаа анаазхытцуаз ифызеи иареи  
еицны инеиуан аскалахы. Рыжэахыр натцадыргылон аи-  
дара. «Хажэахыркаа аидара иарчалеит, хагэкаа апстазара  
итанарчацеит!» – ихэалон Даут ифыза. Уи егылымшеит  
имырхэашыкаа аифызара ахычара. Ифы ааихыхны ажэак  
имхэазеит Даут, ифыза икайтцаз ахэымгара анитидыраа.  
Рфыцеггы еикараны рыпхзы закэтэаз рцабаапса ами-

хын, аиҳарак ихазы иаанкылан, кәрышькәак Даут инаииркит. Реишызара атәы ахышыит убри аены. Ажәак иамхәазакәа днаидтын, гәыршала дытәны дахънеиуаз, гәаныла ахәара дафын Даут: «Издыруада цәгыашыцрала, еибатирала адәы дыкәзарц дишазар ауафытәышса? Абзиабара ыкам, аишызара ыкам. Икам ауафы дзыргәыргыаша, уафы игәы тызгаша хәа акгы». Убри аены апсҗазареи иареи реимадарафы ибжәалеит даеа шышьярак. Убаскан ауп, игәафы ахы аныцнахыз уаанза импан имааицыз. Уи цәырцит ианихәа ихазы: «Икам адунеиаф анасып, агәыргыара! Сыкәпарагы акгы иапсам». Ишьяфа ахъеихигаша хәа икказа имша аатны ибеит цъара затәык. Хыла-хшышала еилкааны дазымхәыццызт, мшафены даниз инаркны ипсҗазара убри, апсра иафагыланы икәпауа ишауаз. Игәафы ахы аныцнах инаркны ихәашьхаха илсны деиманакуан. Ишьяпы зыкәгылаз адгыл ашыцламтә еилабара иафызанатәит. Шада деихацыпхьаза, ишьяпкәа цака иалашьшыны даланахалон.

Имбазеит икьякьаза ианшаз. Аухантәарак дазхәыцуан. Ишәеит-изеит, иныкәитцеит-иаакәихит, аха ихы игәалашәозар инаркны, ипсҗазара неидкылан даназхәыцлак, аетәакәатәкья кыдымкәа, алашьцара згәытатәоу ажәшан лашьца иафызаны акәын ишибоз. Зегы иреицәаз – иапхьяка даныпшлак, уи ажәшанзырлашаша аетәа изыпшаапхәагыгра изцәырцуамызт. Цаны, игәатәф макьяна итааза иакын имыцаәцкәа ауаатәышса рыгәрагара, ргәыблра. Аха уи мацара изхомызт. Даут анасып лашаратәкья изылыпхараны ибомызт, днасыпданы адәы акәзаара иара итахымызт. Убрахь ада мша шизнымхаз данакәшахатха, изаанхеит акы затәык: ишынаигзаша азбара. Агәыгыра изымариан, избанзар, иафагылауаз амчкәа зегы дырнапхяхьан. Ишынаигзаша азбарагы уамак атахымызт. Мчыбжык ашнудкала итәылаф итытцыз агазеткәа аашьтыхны инеихирпхьар уаха атахзамызт. Абар иацтәи агазет: «Ләылшыит шажәа шыкәса зхытцуаз апхәызба цианисти кали ыжәны». «Иеишыит ақкәын абанан ақәцәантәи дыпаны. Уи ицъыба итан абри аипш ашәкәы шны: « Иеигьуп хәыцрак, гәтыхак умазамзар, иуманы уи зланаугзаша алшара, агәамч уамазар аткыс. Узхара афареи, ажәреи, ахәса рыкәаиареи мацара азыхәан иапсам адәы акәзаара, иапсам!» Даут игәы иаатхәаатәкьяны ишын ари ашәкәы бгыц. Аха иара итахымызт усеипш ишны ааныжьра. Анагзаразгы иалихит даеаки.

Ихахә қәчыч цирффеит. Иныкәыршәны исеит ипәца. Аскьала этәыз ацшәма икны днеины, сара стыпан дачезәы дшәыдышәкыл хәа ақьаад бгыц ҫны иитеит. Дыҫнан уи ананамгацәа рыквартал аҕны игылаз ҫнык атцака. Акарс иаҫызаха еикәылашыцан иуада. Иеетцыхны ицәартаҕы даныкәиалак ишыапкәа ицәаак-цәаакза иказ атзамцкәа ина-рыдгылон. Ацшәма пхәыс, атакәажә, ауада ақьыра литеит. Ашыыжтәи амра нахьхы, ацслымз хәыгәрақәа иҫарывтцны, апальма абгышытышыеипш, ашәахәақәа хахаза ажәван иатцанарпхон. Ицәхәыраз ацслымз сакара дықәсны аоке-ан шыказ дцон Даут. Гәымбылцьбарала ихыччозшәа, аша-ра еигәырҕатцәа иапылоз ацсаатәкәа ахынеихыпраа-аихыпраауаз, шәахәарала еикәҫыртуан. Дынхыпшылеит аҫыртынч зытра итаиаз аокеан. Ицыба итацәахны имаз аҕырышкәа ааипшааит. Ииҫап урт анышьхьаҫ, цсызкра схылоит хәа иеихәап, анышь ахала азы ианыххалалак, ацсызкцәа изаарҫап ацшәма. Днеиуан хырпашьа змам аус анагзаразы ицауа ахатца иныкәашәала. Шьаҫак аокеан дазааигәахыцхьаза, ипцтазара аҫхәара кьаҫхон. Ипсеи-кәырхагоу мышкәак рылибаарц итахызшәа, шықәсыла, мыз-ла аҫеиҫыршәшәауа ипцтазаратә мҫа зегьы иапхьа ииа-суан. Днамталеит ацәхәыра асакара иқәгылаз атцлазатә. Уи ашәшыраҫ даннеи ацша хьшәашәаза инаисит. Ихы дааҫахан убри атцла амахәтақәа акакала лапшыла еимдауа днатцпшит. Ацшеи амреи амбауа, ицаланы адгьыл ажәпара иагәылышышь имҫасны ицон ацыха-зы. Уи ахыхь, ацшеи амреи иара азыхәан ипцтыхаха, адгьыл иалиааны иқәгылан атцла ду, атцла пшза. Игәымбылцьбарахеит ажәван убри атцла азыхәан. Апхьа ицәҫеижь-цәҫеижьза ажьакца цшра аахәауа, ихахь-хьала иҫышәшәаны икапсеит абыҕкәа. Ашьтахь, рхыцәкәа катарақәа иаха иахьыпшқаз ныхкычын, хәычы-хәычла из-лыиааз агәыцә ахь иааскьауа аилҫаара иалагеит амахәтақәа. Иааскьон ацсы ахьтоу агәыцә ахь, иааскьон амахәтақәа рыла иалалан иаауаз ацсра. Баша амала амахәтақәа хахха-ла ажәван иатцапшуан; ипсеикәырхагаз ҫамҫак азы азыхәан иашьапкуа. Азы, атцла зықәгылаз адгьыл иагәылашышь иаҫын ацара. Уи тцаулацәан, атцла ацашәкәа уанза изыназомызт. Абас адгьыл иқәҫаауан атцла, атцака инартцауланы ишытцәахыз ацсеикәырхага. Ацашәкәа дача мацзак...



амзар. Уи аҕырхэа раҕхыаза ашыа кылтцэрааит дхатцэрыларц данаауаз.

Ихдырраҕ данааи, амсатэ мыдагыцэа неихирцан дын-тапшит. Афелдышь неифаҕхейт! Инапсыргэйтца иантцаны, иблақэа еихмырсыгы иихэара иҕамшэауа дахэаҕшуан. Уи амшынтэфелдышь, птериа хэа изышьтоуакэын. Икэашза аҕсыз аблеипш ишкээкэан. Еицыгыежыны икэымпылын, иакаран хэыхэ кэтагык. Адунеи рҕыцны изаартуа, иблақэа аҕстазара рыхтауа иҕаҕхон уи Даут. Раҕхыаза азы атцан илаҕш нахь-кысны аҕстазарахь дхынхэырц иара данеихозгы, уажэы, игэылхны инапы иантцаны ианикугы, интқааны дазымхэыцит шака инаҕауа, шака иаҕсоу хэа. Иатнытцауаз ахы акэмызт аус злаз. Уи атцкыс инеиханы, акырза инеиханы, зынзаск даеакын иара изыхэан афелдышь. Адунеи акны ицэызхыаз зегыы игэаҕы иҕыхауа, изыхынхэра иалагеит. Аокееан данхыҕшыла, игэыткыараны инаилсит. Маҕ-маҕла уи гэыткыа-кыҕкыҕыраха исит. Деитцас, аларқача ихыызшэа, иеизышьақэымкуа дтысуан. Цэқэырҕак иара ишка аҕанаанахалалак, анышь ажэақэа аужыны, ихы ларкэны дкэыкэза днантэалон. Иеа-нааикэиклак, афелдышь амра ақэҕхар изытцауазшэа, аҕша асыр импытцыруазшэа, инапсыргэйтцақэа ирыбжыакны дкылцшуа игэышца итцакны уажэы-уажэы дахэаҕшуан. Макыанагы цкыа агэра изымгацызт деиташыкэыҕшуа абри адунеи. Дэагылан афелдышь инапы иантцаны амра инаҕаирҕхейт. Ажэаанаҕ амра шеишеиуан, инапаҕы афелдышь кэалкэаҕон. «Ха-ха-ха!» – ирган ибжыы ыытцаны дааччейт. Ашыҕ-шыҕхэа амтэыжэа кэаш дуқэа кыауа ихыцрааны ицоз альбатрос иччабжы иаршэан ганха ағынанахейт. Деигэыргыаны аҕсаатэ дахэаҕшуан. Ицыруан ажэаан ианаалан, ицшзаны. Иааигэалашэейт аҕсызкцэа игэатаны ирымаз альбатроскэеи абуревестниккэеи цырны ахыкэахь реазааигэартэырц ианцауа, итысуейт аокееан ацэқэырҕара. Ашыҕ-шыҕхэа анышь ажэақэа латишыын, иҕыҕеихейт ахыкэахь. Адгыл аҕы анеира дахыццакуа убриакара игэы итцхауа дцауан дласны, имахэарқэа лассы иааҕсейт. Ржыашэқэа тытцны ицауа ихыуан. Иркэычуа рыҕсы нарылейтдейт. Адгыл ашка дааскыацыҕхыаза иаха-иаха дахызаауан инапсыргэйтца итарҕэҕэаны иикыз афелдышь. Импытшышша ицырны ицозшэа, инацэкыарақэа акакала иаартуа дцэытцыҕшны дахэаҕшуан, дахэаҕшуан.

Агәра игацыпхьаза иаха-иаха дахзызауан. «Анасыпдарақәа зегьы иреицәоуп, унасыпдара ахгашьа анузымдыр. Икоуп, ааи, икоуп анасып! Унапы назоит зны, дачазны изыназом иара ақынза. Агәра агароуп аус злоу, насып шыкоу, агәра агара!» Уи инапсыргәытца ианычцауа ианыз афелдышь атира, ахы, амал атныхра зылшауа мацара акәымкәа, итегь хараза инеихау дачақы акәхацыпхьаза, агәра агара ицәыцәгьахон инапағы ишику. Мыш лашарак имбазауа, мышкызны ишибауахәагы гәыгра имазамкәа алашьцара дагәылак итакыз, реиха даназыпшзамыз, иаалыркьаны, атзамцкәа зегьы неипыртны, адунеи алашара зегьы знык ала иззаатыз ауағы дифызан Даут. Ицәыцәгьахейт ари агәрагара. Игәағы изхьаз зегьы зырыхнхәыз, ипсцәаха-цәикәараха, игәыткьаганы, уажәы зыцәшәара далагаз аокееан еилахәашь ипсы амызхыз инап ағы ишикыткәкоу агәра игацыпхьаза, иахзазаара убаскак иацлауан, инапкәа цыстысуа, деилазызо, иоуразоуроу деитцас ақыцкыцъра далагейт. Афелдышь инапсыргәытцакәа ирыбжьаргәгәа иеырхәаны анышь дахьакәтәаз, рапхьаза игьычыз ауаф иеипш, иблакәа шакь-шакьо днацшы-аапшуан. Аокееан ацша хылауа, ацәкәырцакәа цысуан. Ацсызкцәа ишзахәоз еиханы ахыкәахь ицон, рнышыкәа ажәақәа ашыф-шыф ирытшыуа. Даут убарт ацсызкцәа зегьы рхы икәкны иара ишкә иаауазшәа игәы инарбеит. Абар, иааиуеит, иааикәшоит, илаимпытыржәоит инасып шкәакәа. Аимдара далагейт иахытцәахша. Ицъыбақәа – урт идшәакьала азы рхытцәтәоит, насгьы уака ирласны ирыпшаауеит. Анышьаф? Уакагьы ирбоит... Деицъыпца, инапкәа ишьамхкәеи игәышпи ирыбжьаргәгәа анышь дантәалан, ихы тыхәхәаны уағы димбартә. Мацк иеанааикәик: «Анышь атәартаф сныкәтәан, мамзар уаф дрымбар анышь иара ахала азы иххалан икоуп хәа иаргьы иаауеит», – избеит. Ибга ааитцихын, атәарта агәағы дныкәтәеит. Аокееан ацәкәырцакәа ирыцлахьан. Инахьхьиза, алапш ахьзыназоз, азы еикәареи ажәагани ахьааилало итылашьцааза амамикәара татәан. Апта злачкәа ихьантәхьантәза убрانتәи ифтыцны ажәван цыркьон. Урт аптакәа амра уажәы-уажәы ихырфон, ирымпытыцдуан. Икказа итацәын, нышь цырак хыршәламызт. Иааикәршаны азы дынхыпшылеит. Уи ыыртынчганы инаилсит. Ацсызкцәа ахьызхытцыз, назаза инижьырц дызпыртхьаз адгьыл ахь дыпшуа, инапкәа рых-

хо: «Ижэбома, саргы анасың сымоуп! Агэра шэызгом? Саргы агэра сызгомызт, саргы! Аа, абар, шэахэапш! Ихаибарбап уажэшьта!» – дагыа, амақарра далагеит. Илаша-лашо инапсыргэыта аартны иқэын афелдышь. Ацэқэырқа аңаатас, иышытқан иагазеазит анышь, гэытқыарак афеипш иаилкыеит, инапсыргэыта инықэкэымылааит афелдышь... Днамтасит, деитанамтасит... Уи акэхеит! Инахэлашэеит азы цамтамра!..

Артэаа хэа бжыы тымцеит. Ддысызшэа даагачамкит азы. Изыкалаз агэра изымгеит. Инацэкыарақэа еилартэа иртачкэымны икын инапы. Дшэа-шэо, апхзы иқэнатэо, ашышыхэаинацэкыарақэаааитцихит.Инапсыргэытахэыцықэу аха,акгы анымызт.Азаара ихаланы аимдара даламгеит анышь ианшэалазар хэа. Тынч ихы инапкэа инарнитқан, акраамта ус дтэан. Анышь ианыршэлаз афелдышь амыдагыцэа аашытихын, инархэы-аархэуа днахэапшит, иршэны азы иналаиршэит. Ацэқэырқақэа иахаа-иаха ишытытуа анышь дыршэуан. «Циу-циу» дырган ачнышкэа наихыцрааит. Ихышэашэаза инасит ақша. Идшэакыаланы ишэыз иматэа баазақэа ицэа-ижыы ырхышэашэауа ахыта дадырkit. Ацэқэырқа еилычэа-еихычэо ишааиуаз атазхэа анышь ианаадсыла, иахычэан инеигэйдтэалеит. Ихы дэахан азы цэикэара дынхыпшылеит. Уаанзатэи иччапшыкэа иреипшзамыз цышэырччарак иқышэа иаақэлеит. Уажэраанза инасың зирбоз амра днафапшын: «Хы-хы-хы!» ирган, хаара атцазамкэа иара иитэымыз ччапшыла да-аччеит. Мац-мац аччара дамфэханакит. Дқыызкыызны дтэыуозу, дыччозу узеилымкаауа, бжыыцэгыак ихылтуан. Иеанааикэик, деитанзаапшылеит азы цэикэара. Хзааркэрыла катцаны апшаара, азхэыцрагы иапсамызт. Уи азыхэан иатахын амч фыц, аокееан атынчра. Насгы уажэшьта уи афелдышь ахата акэмызт аус злаз. Уи жэаңагэашэпхыаратас иблаф иаалашан инытабеит. Иааимкыаз алашара инардырит иара, афелдышь, аткыс акырза иапсаз даеакы, хэы змазамыз даеакы...

Агэара-гэара еилашуа ацэқэырқақэа цысит аокееан. Иаршэуан Даут инышь гэцэмакыатас. Уажэшьта иара ао-кеан иатахын дахэланагэарц. Ауаы инапы гэгэакэа рыла анышь ажэақэа аанкылан ашыф-шыфхэа иаатишыт. Мчы-ла ипсы тнахырц амч еикэатэа ижэлацыпхыаза уи иазгэааны иафагылаша амч фыхон ауаы игэафы. Адгыыл акынза макыана



акыр набжъан. Аха, ауаы имаахэыртэ инышь ырманшэаланы, ишилшоз ажэоақэа атцшыа дцон ацэкэырпақэа дракэпауа.

Нахъхы, адгыл цэхэыра асазанраф икэгылан, ифажакны ахсаара иафыз атла. Амахэтақэа рхаха ажэоан иашыапкуан. Ацақа инартцаулан, адгыл иагэылашышь ицон ицсеикэырхагаз ацыха-зы.

1966

## АБЗИАБАРА АХЪЗАЛА

Ацэа далнахит ивара ибызбызуа иацраз ахъаа. Ашыжь-тэи ашара аценцъыр иалцхан, дымчыдаха дахышьтаз ауада ифналахъан. Амш алашара иблақэа ирхыччалар ихъаа иацнатцозшэа, иштахзамыз, уи моу, ишицэымгыз илацэақэа ашышьыхэа иааикэихит. Илацш итцашэауа аилкаара, азхэыцра ихахы иаамгазауа, зегь ззеипшу лацшыла ауада ааипхишышьаан, илацэақэа хъанта-хъантаза еитанеикэипсеит. Иблақэа ахынзахтыз инеипыртцшэа ибеит ихъаа. Ицсы аа-ивиган даакэыпсичхит. Аха илацэақэа егынеикэипсеит, ихъаа иацлауа, аеыргэгаара иналагеит. Убри блеихафэысрак ианаахитгы, иблақэа ирхубаалон назаза иацшэымаханы урт ирхыз: итаулазоу азатцэра иаанагаз агэыкреи, акыр дзыргэафхэоу ихъаа иахылцыз агэжэажэареи. Дахыкысуамызт, напы цшқала ишышыуамызт иахыхыуаз, идыруан ус еипш жьжашъа змоу, ус еипш ргэыбзыграла ихэуа хъаамызт ихыуаз. Диан, аиогцэа рцара ишахэо еипш, игэы фарха, инапқэа хэхэа-хэхэаза ивацса, ихы-ихшыф зегы ацэара иазышьтны. Итахгэышьан, ихъаа мыжда хэыцыртас имамкэа, имгэырсауа, ипсахы уажэы-уажэ ифенамкаауа, мышкы шы-бжъаанза иадамхаргы ихигарц, ихъаа фэхэарала ихыуаны, убри афэхэара анынцэалак иргэафра иакэытцуазшэа. Уажэы убри еипш амш убас дазфэгэхэаауа хэыцыртас иман, цаса, хэартэ аиуам хэа агэыгра ицэызаанза, гэтыхас, хэыцыртас ишимаз еипш, ихъаа назаза далзыргаша ахэшэ ацшаара. Ихфаны икын иблақэа. Диан дымтысзо. Башан. Ихъаа дазымпытцымхит ацэа. Игэаларшэара далагеит ихэыцра, икэыпшра шықасқэа рфнытэ иргэыргыагаз амшқэа. Хараза дызпыртцхъаз ихэыцра ашықасқэа игэыргыахэу мышкы анры-



дыкан уажэгы убри шихэоз. Ацтазарахь дипхьауа, днел-  
пыртцны днаскьауа, дизааигэаны даайдгылауа, ибла дыхгылон.  
Ихэыцра деитаацэнагеит ихьаа. Ицеит ипсеивгагаз аамта  
кьаф, ахаирплани адгьыли рыбжьара апаршиутист ипырра  
аамтеипш. Адгьыл – ихьаа акэын, иеахынакэитхаз гэалас  
ишътнахызшэа, ихьаа амч рфеыцны иакит ивара еидыргэгэала.  
Иблакэа аахитын, деитаныфнапшит дзыфнаиаз ауада. Ихуан  
сасааиртак шдырхиац. Астол гьежы, аскам тата, ахрустальтэ  
графин атэца цага адыргылань. Инапы назартэ иааигэаны  
икэгылан ателефон. Иаха даныфналауаз, ифнагылоу архиа-  
шья хэа агэхьаа мкыкэа, асасааирта аматцуф пхэыс ашэ  
шизаалыртыцэкьаз, иеааилихын днышъталеит. Ихуан ихьаа  
иаха даниауазгы, аха дгэыгуан, цаса ишихыц еипш,  
дааргэакны инаихыцсаап, пытрак даашътанакыргы,  
ашьжымтан ишьяпы дыкэгылап хэа. Ианхымчуазгы,  
шаkantэ, шака шьыжы мчыла ичханы ишьяпы дыкэгылахьаз:  
«Иахьакгы амра схапхауа адгьыл сныкэныкэандаз» хэа.  
Убас – ахэышэтэыртафгы. «Исыхьзауам, сгылартэ сыкоуп», –  
ихэауан реиха ианихьуазгы, шьыжыла ахакым даниазцаалак.  
«Адгьыл сшьяпы ныкэсыргылап иахьакгы. Ажэван сна-  
тапшып иахьакгы». Убас есэны: «иахьакгы, иахьакгы...»  
Ахакымцэа ирхэауан: «Иаарласны убзиахауеит, нас узхара  
иубап дгьылгы жэвангы!» Иара идыруан, дара ахакымцэа  
ишырдыруаз еипш, ражэакэа ишбаша гэыргэгэага ажэакэоу.  
Есышьыжь ифагылауа амра еитафагыларц ахэылцаз ианта-  
шэауа, иара изыхэан иташэазар шалшауаз. Дыкэпауан  
иблакэа хтнатцы амра ашэахэа рхыпхалаларц. Урт ашьжым-  
танкэа раан еипш акэмызт уажэы ишихьуаз. Ихуан цаса  
иаалыркьаны. Уи аамтазы игэыфекаган, ипсырмацган, нас  
инеихыцсааны дааунажыуан. Уажэы – инеипынкылань, иа-  
цымлозар иагымхауа. Ас аеахьаргэгэаз зыхьаз даназхэыцлак,  
амфан адэыгба атагэтасра дахьараапсаз иахареитэуан. Дамань  
иааиуан адэыгба, уаанза збахэлада дналапшны иимбацыз,  
ипсадгьыл ажэытэзатэи ахтны қалақь Киото ашка. Акико лы-  
салам шэкэы итырка цыба иаатыхны уажэы-уажэ дапхьауан,  
иблакэа анакэитхалак авагон аценцьыр далпшны, иармарахь  
дхыпшылон ашэах хчыла агэара-гэара еилашуаз аокан.  
Иаргыарахь – Амрагылара атэыла – Иапония – апсабара  
апшзара зегы иасимволны иахагылоу, ашьхақэа зегы  
иреихау ашьха Фузиама. Ахы кэакэар инаркны мафэахэаранза

иҕаашшза сыла иҕахэхэоу уи ашьха, амра ахьяҕаҕхоз асы еи-  
лаарцыруа илаҕш хнакуан. Шықәсык аахыс иахада ишьапы  
дықәгыланы ашара даҕымлацыт. Иمامызт иацуха ихьаа  
азхәыцха, ихы-ихшыџ еизакны убас цьарак ишьтын, ицәа-  
ижьы иамаз ахьаа, иара инаур ацәеижь иацразшәа, игәахьы  
изнеиуамызт. Ишьапы дықәгыларц азы Акико лгәаларшәара  
шаҕа ихаҕы иааигалоз дазхәыцит уажәгы. Имашьхәылтц  
ааитцаиргылан дөеихеит. Ихьаа аҕатцәыхәа илакшеит. Иблақәа  
алашьцара нархаҳалан, ихлахатц неилууааит. Инартцауланы  
қәыпсычхаратцас «ҕы-ых» ирган ипсы илшәшәан ииартә  
днылаҳаит. Аиартә дахьыланакыз гәахәас ишьтнахызшәа,  
иаахеын, мацк аҕааикәнакит ихьаа. Имыхьзауашәа иара  
ианипхьазозгьы, иахьынзаихьуаз аҕара чымазара зламкьа-  
кьац азәы ихьуазтгьы, чмазащы гәгәас ихы ипхьазауан. Иара  
ихьаа далашьцылахьан, ауащыбжа иуащыбжара дшалашьцы-  
лауа еипш, зызшьапык зыпхаз ианипхаз рапхьатәи амш азы  
дахьуащыбжахаз шыгәнигауа еипш, игәнигауам адырщәены.  
Адырхәены еиҳагы иеиртынчуеит. Ицоит мызкы, щымз...  
Рҕынархоит ашықәсқәа. Дахьуащыбжоу убас далашьцылоит,  
дааизар шыапызатә адәы дықәызшәа. Ачымазарагьы убас  
далашьцылагәышьызоаап ауащы. Хҕырхатцагы – Иапониатәи  
арҕыс Масахито Тазинаки, ихьаа рапхьаза ианизцәыртыз  
иахьатәи ашьыжь акәызтгьы, дапхьахьазаарын ацхьираара,  
дрышьталахьазаарын иреиҕу ахәшәтәыџцәа. Уажәы иара  
диан иеиртынчны, ахала ианхәуа хәа дазпшны, иргәаҕра уалс  
идны, уи анынагазалак ипьырцран иҕазшәа. Ипсы шааивигаз  
еипш азхәыцра далагеит ишьапы дықәгылартә амч илазтцаша.  
Ихаштра иаҕыз мелодиа ссирк еипш, инартцауланы игәаҕы  
иааҕыхан, иааигәалашәеит ихәыцраан дзызхәыцлоз,  
даныџеидасгы хәыцра дуны изыкалаз. Даваланы аҕащқәа  
гәтауа, реиха иахьтшәоу хәа атбаара шәауа, дахәапшуан  
азиас. «џ-ҕықәк еимаздауа ацҳа, аихатәы цҳа...» Ихьаа  
наилақшеит. Акраамта илахь еимарцаҳаны икын. Ипсы анааи-  
вигә, игәалашәара дназхәыцит. «Уажәыгь ицҳадоуп уи азы.  
Мышкызны ацҳа ахцара зәазызкуа, игәеитондаз сара  
иахьазгәастаз аҕаџ тшәа. Уа аҕара иахьыманшәалоу тып  
амам». Ихәыцра наихнацеит ихьаа. Иеаартынчны игәы  
аргәгәара дналагеит. Дгылароуп ес-иҕаитцалакгы, иҕынеи-  
хароуп ашьшьыхәа ақалақь далаланы. Иеыпхьеикып, иара  
дибаанза, Акико дгәалымтарц. Абар днеиуеит Акико дахьталаз,

ашәт шыытәра аикәыршәашәа ахыртцо ашкол – Икебана ааигәара. Еиц-еицны иааиуеит ахәса хәычкәа, урт дрылччаауа дрылагылоуп Акико, еигьуп лара зынзаскгы дгәалымтар, длымбар, аха рылапш ааикәшәар, мамзарггы дшымгәыгзо иааипылар, усқан ажәакгы ламхәазакәа, итырка цыба иааыхны иналиркып, Киото ақалакь аҕны дшааитцәкьаз иааихәаз, агәымшәара, агәылбра ирсимволу сакура – ацатцла – ашәт махә хәычы. «Сзеипшрахаз, ачымазара сахьнанагаз... Мап, еигьуп, слымбар еигьуп, аха знык иадамхарггы лылапш атапшра...» Ахыза днахан, ашышыхәа ишыапкәа иаарыкәихит. Ацша хьшәашәаза ицәа-ижыы ианынахькыыс, игәырҕыхаган амч ааиланатцазшәа ибеит. Ифнапык рыла акаруат ахы аани-кылан, ишыапкәа зны акы нылбааигеит, нас – егы. Ихәамц мыцхәы имыртцысуа, имч еизганы, ииулак ишыапкәа днарыкәгылеит. Дацәшәа-ацәшәауа ашышыхәа ибҕа аитцыхра иеыназикит. Иееитихцыпхәаза, дареицьырц атахны, иацлауан ихәаа... Дынхәадышышыын ҕыцха ииарта дныкәхит. Издыруам шакаамта убас дыкәыз. Иблакәа анаахит аценцьыр иалпхан, амра ашәахәа нархыччалеит. Ацсабара агәымбылцьбарара дахыччозшәа, цышәарччарак пхәаза иныкәсит икышә. «Асеипштцәкьа исымиааицызт!» – Иватцаракәа ифартцакны, иахыыхлац ааныжыны афәада, игәахыы аеаха-ранакуан ихәаа уажәы. «Акико... сәылмырбазакәа... Ашкол агәашә аҕынза... Нас... Нас исыхылакгы...» – даахәыцымцит дөеихарц. Ицәеижь ихымхәыцит. «Изаасымгазеи лысалам шәыкәкәа?» Дышзымгылауаз агәра анига, итаххеит Акико изыләуаз асалам шәыкәкәа имазарц. Дгәыгуан урт рыпхәара ихәаа иханарштып хәа. «Сзымгылазар, изыр?» Лысалам шәыкәкәа, лпатреткәа, иара илзифны иимышытыз ашәыкәкәа, зеггы, ачамадан ацынхәрас, «сгәы згәылатцәаху» хәа дзышытз афурасаика – ачабра цшза – илахәаны итцәахны иман ахәышәтәыртаҕы. Итахгәышьян, даныбналауаз «игәы зтатцәахыз» уи афурасаика игарц. Егәа рыла дазхәыцындазггы имамызт гашәа. Амедицинатә ехәшыцәа, ачапшыацәа, халат шкәакәа аазышәны дызбалак, ирдыруан дшыбналауаз, ирдыруан, избанзар абналар иеазикуаны дакәырккәахьян. Игәалаиршәон лысалам шәыкәкәа рҕны изылыәуаз. Ирну анигәалашәалак ианиоуз аамтагь игәалашәон. Акакала дышрызхәыцуаз, дааит атыхәтәан иоуз асалам шәкәы аҕны. Аха итаххеит абыржәгы деитапхьарц. Иҕамызт инапы

ахыназауаз. Итан икьаф атарка-цъыба. Икьаф ауада акэакьаф  
 игфагылаз ашыкап итакнахан. «Дааиндаз цъара азэы». Иаха  
 асасаирта апшэмапхэыс илеихэеит ашыжымтан егъа аамта  
 дымгыларгы, дьдымырфыхарц. Уи атцыхэтэантэи ашэкэы  
 реипшмызт егырт зеггы, ахэшэтэыртакнытэ дыбналаны ица-  
 ра зхароуггы убри ауп. Дапхьеит адэыгба дталанаы данаауаз  
 ыынтэны, хынтэны. Дапхьеит иацуха, икьафбаза ианиршазгы,  
 дгэыгуан иаапсара ихэаны дынтахэахаа дыцэоит хэа. Блала  
 ишэауан, дзынхалаз акарути ашыкапи ирыбжъаз: шыафак,  
 ы-шыафак... Азхэыцра далагеит убри ашыкап ашэ анааиртлак,  
 лысалам шэкэы акэымкэан, лара лхата дибараны дыказшэа,  
 убрака дгыланы дизыпшуазшэа. Абар, дипхыауа иаалырххеит  
 лнапкэа, аччара рфыхэуп лкышэкэа. «Уааи сышка, абранза,  
 уааи...» – рхэауеит ибара иазгэыкхыоу лыблакэа. Имчмхара  
 убаскак игэы еибанарфеит, убри акара ишыа еиланаршит,  
 имбазеит аиарта данылцыз. Днамтасит иаартыз ашыкап ашэ.  
 Ифнапык рыла ианааникыла, дама лада-аада иаазазеит.  
 Иапхыака азэ дниакъазшэа, ашыкап ашэ итасаз асаркьаф  
 ихэфсахыа ибла иахысит. Ипшра убракара ицэымгхеит, уаха  
 имбарц, афыпхэа асаркьа днахан, инапы афынаирхеит икьаф  
 апыбахы. Апстазара иацэымтаирсуазшэа атцыхэтэантэи  
 агэыргъара, икьаф апыба иаатицааит Акико лысалам шэкэы.  
 Уинахыс акгы игэалашэауам. Ус дыршеггыых ипсмацра мчыла  
 дампытытцау далагеит. Иблацэакэа ааикэихит. Апенцыыр  
 иадтэалан, асаркьа иалпшны икэрткэртэеит ахэыхэ. Иара  
 дыхэхэаза дыкэуп акаруат. Ишыапы дыкэгылазар акара  
 деигэыргэеит аиартаф дахышытаз, дахыкэдымхаз адашма.  
 Асалам шэкэы импытыргэга икуп. Дшааира ихдырраф дана-  
 аи, цэахэа-цэахэа еиштыаланы игэалашэараф афыхара иала-  
 геит, уи асалам шэкэы ианыз. Иблакэа алашара рзымычхазт  
 еитанеикэипсоны, «гиуль-гиуль-гиуль» – аргеит ахэыхэ.  
 «Ихты, ихты ублакэа» ахэозшэа. Дназыпшит. Амтэыжэафкэа  
 неиннакыан, ахэы еиларгыла, аеырчны ихэапшуан. Убаскан  
 ажэван иалхэхэа иааит даеа хэыхэк, иадпырпырлон  
 апенцыыр ахышэ иадтэалаз афыза, «уаала ажэван ахы» хэа  
 иапхыауа. Иныкэыпрааит. Рымтэыжэафкэа еикэдыршозшэа  
 инеизааигэахеит азнык, инеиуан илбаауа, ихалауа... Нас  
 илапш уаха иазнамгазт инеимпытабеит. Аха акраамта  
 ибозшэа ибла ихгылан урт ахэыхэкэа пырпыруа, еипырымтцау,  
 рыбзиабара иазырахафны ажэван иахыалаз. Ус ихыаа афыфхэа  
 иланакшеит... «Кы-ых!» – ирган, ихы-ихшыф ажэван инылба-  
 ан, ицэа-ижы ашка иаахынхэит. Ихыаа иаха-иаха игэахы

ищейуан. Игәхы изааигәахыцхәаза ицсыц алагаѡагара ицәыуадаѡхон. Дзамыцхьар хәа даңышәауа, азхәыцра далагә-ит асалам шәкәы. Игәалашәауан ианыз ажәак аабжьамыжкәа, аха иҗахын лнапала илѡыз ацәахәакәа деиҗанарыхәацшыр, лнацәкьарақәахәхәа-хәхәазаинапаҗыикныдрыхәацшуазшәа. Ииулакь асалам шәкәы аканверт иаатиған, инапкәа цыстысуа иааитцихит. Ибанкәа еилазѡауан иблаҗы. Ашәкәы ианыз ахь кылсуаз хшыѡҗакык аҗны акәын: ицсахит рыбзиабара.. Ицсахит. Иара ицсахит!.. «Имцызаарын абриакара шықәса исоухәауаз ажәакәа». «Ус ауп, ус ауп. Убас ауп ишылдыруа. Издыруан заа убас ишеилылкаауаз. Иашоуп, убасоуп, убасоуп!» – ихәауан игәанала. Игәалашәауан атцыхәтәан иара илзиѡыз ашәкәы. Егьа днахыкәша-аахыкәшаргы, егьа ажәа татала, ажәа цшзала ихәазаргы, хшыѡҗакык акәын уи ашәкәгы иамаз. Хшыѡҗакык, зегь реиха лара дыззыцшымыз, лыцхызгы иаламшәауаз: «Акгы хабжьам иахьарнахыс...» Ашәт иацра-сыз амцабз еицш игәырѡагаха лгәатца иасран иҗаз арт ажәакәа рыгәра агара шылцәыуадаѡхауаз идыруан. Лгәы ишаанагоз далапишәарц азыхәан хәмаршақә иѡит хәа. Убас шакәым, иҗабыргны ишиѡуа, убарт рыда иара иҗынтә уаха ажәа уажәшьта ишылмахауа назаза агәра лгарц азыхәан илзыиѡит: «Акгы схарам, схатагы быда цстазара смоуа, бзиа бызбауеит хәа агәра згауан иахьа уажәраанза, аха сгәы сажеит...» Ишылгәалашәауаз идыруан убри аминут азыхәан еицымѡасыз рхәыцра, еицырхыргаз рқәыцшра, лхакара игәра гауа аррантә ихынхәра дшазыцшыз. «Изла, абри акара аамҗа антцра злаиузи амц!..» «Ус акәыз, ус илдыруеит, ус ами, ус иагьашоуп...» Игәалашәеит атцыхәтәантәи лысалам шәкәы аҗны дышихәауаз илеихәарц дзыхиркьаз. «Еилылымкааи, иамаз еилымкаашьас, илзызмѡи сцханырра сшажьаз... Ус ами, ус ауп, ус акәыз, ус акәу...» Ихьаа игәахы иналакшеит. Ицәыуадаѡхеит ицсыц алагаѡагара. «Азы, азы!..» – инапы ааирххейт, азә дихагыланы азы ааииркраны дыҗазшәа. Инаимпыҗашәеит аҗумбочкаҗ иқәгылаз арепродуктор. Дахьгәақуаз, иргәҗаны иааникылан, арепродуктор архәага ааиргьежыт: «Иҗит ѡаха-ѡымш америкатәи акосмонавт...» – илымха итасын, изызха ихшыбаѡ иналакшеит ажәа «америкатәи». Ақьыцхәа иааирҗәин абжы нахәлапҗәеит арепродуктор. Убасқан иуада ашә азәы днаснасит. «Уѡнал!» – ихы ахчы инакәйтхан дназпшит ашәахь. «Дааиндаз, дыѡналандаз дызустзаалак цьара азәы, дызустзаалакь. Азба, сҗажәкит, азы, азы... Уѡнал». Уаѡ дыѡнамлазейт, ибжы ауада агәҗанзагы

изымназеит. Игэалашэеит ашэ ацапха аларшэны ишаркыз. Уаѡпс ибла атапшразы агэыгра ицэызуа далагеит. Убаскан ашэ иргэгэаны еитасит. Ацапха иаѡаршэны иааиргьежын, ашэ аартны азэ дааѡналеит. Иблакэа инархгылеит ахалат шкэакэа. Рыхътшыран инаилсит. Агэра игеит дахьынтэибналаз, уажэы ицшаара иахьаѡу ахэшэтэыртахьтэ ахақьымцэа дрыпшааит, еита уахь дыргахуеит хэа.

– Шэзыѡналазеи?! – инеиѡытқьеит.

– Сааит шэуада еилсыргарц, шэгыланы шэцахьаз цьысшан.

– Шэызустада?!

– Иаха шэыѡназцаз соуп, сышэхаштма, ас иаарласны, – лхэеит дѡапха-ѡаччо.

– Аа, аиеи, ибзиоуп, ибзиами, усоуп, еилшэырга...

– Амш каххаа еилгоуп, шыбжь аахьеит. Насгы иахьа ныхэоуп.

Игэалалмыршэаргы иаргы идыруан сакура – ацатла ашэтра ишамшыз. Шэыр ѡамлазо, ашэт азыхэан мацара еитархауа уи ацатла ишэтны ианааинтэылауа амчыбжь жэлары зегьы еицырзеипшу ныхэаны ишыкоу. Иахьа убри амчыбжь рапхьатэи амш акэын. Иахьа арпарацэа ргэы иал-нахыз ахэса хэыцкэа иддыркуан сакура амахэтэ хэычы.

– Ауаа ашэткэа ргэыдыхэхэала аулицақэа ирнуп, – лхэеит апхэыс аныхэамш еита игэаларшэауа.

– Ааи, издыруеит, сакура иамшуп. – Игэанала: «Акико... Сакура амахэ сѡыба иѡу... Уи лысымтаргы ма лыбла атапшра ахарантэи»...

– Шэыпсы шэшьозар акэхап...

– Ишьоит, сыпсы сшьоит, саапсеит, иацы цэгьа саапсеит...

Иуадаѡмызт, дматанеиуа ицэажэашьала, апсшьаразы дышиамыз аилкаара, аха асасааирта аматцѡ пхэыс лгэанала: «Сусс иалоузеи, аномер ахэ ишэеит, ианитаху дгылап, ианитаху диап», – лызбан, дналагеит лара илусыз – ауада апссара.

Ихапыцкэа еихаргэгэа ичхауан, қьбжык иѡытцымшэарц. Дшэуан асассаирта аматцѡпхэыс илдырыр ателефон дасуеит, ахэшэтэыѡцэа дрыпхьауеит хэа. «Сыззыбналаз, знык иадамхаргы Акико лыбла атапшразы сзааз, аѡенцьыр афнытэ аамышьтахь амш лашара далымбаазакэа»... Ибла иаахгылауан дахьынтэибналаз ахэшэтэырта, уака ицшьтақэаз, атом адгьыл иқэнарццышэааз ипсадгьыл ақалақькэа Хиросимеи, Нагасакии рфынтэикэа, америкаа Бикини, – Коралловтэи адгьылбжьахаѡы, – атомтэ бомба анпыршэа, Иапония зегьы



арадиоактивтә кәаршәы иахысыз ашътахъ «атомтә чмаза-  
ра» зыхъыз, уи азона иатцашәаз аңсызкцәа, иара иеиңш ар-  
хәтақәа ркынтә асолдатцәа... Шақауы!.. «Убрахъ, еиҭа убри  
ихәышәтәыртахъ... Мап! Дымбакәа, знык иадамхаргыи Аки-  
ко дымбакәа... Иацуха... Аңенцъыр...» Игәалашәауан иацуха,  
адәафы дгыланы аңенцъыр дшазыңшуаз. Лара, уи лдыруазшәа,  
насыпла аңенцъыр ааигәара дтәаны ашәкәы даңхәауан, атцх  
агәы ааиџнашаанза. Данышъталагыи иара дгыланы дшыңшыц  
дыңшуан. Ианааша, дахъыџназ шиңшааз еиңш, дахътоу аш-  
колгыи иңшаарц дтәаңшаауа ақалақь дналалеит. Иҭахын аш-  
кол ааигәара днагыланы изхара дибарц. Имч уаха изымха-  
уа даналага, иңсы ааитеикырц дааит асасаиртахъ. «Иацуха  
затцәык, иахәа, амш-лашара, сара... аңенцъыр. Сакура амахәта...  
Акико...» – ашоура дтанагалан, иихәауаз еилыргашәа амамкәа  
дматанеиуан.

– Шәгәы бзиами? – лхәеит ауада аңссара иалгауаз  
асассаирта аңшәмаңхәыс.

– Сиюуп, сиоуп, ус сиоуп...

– Акыр шәтахызар?

– Сеикәа аңыба, абнақа сеикәа аңыба иҭоу апаратра  
сышәт.

– Аҳақымцәа срыңхьоит, – лхәеит аңхәыс апаратра наи-  
лыркын.

– Аҳақымцәа?! Мап, мап, сгәы бзиоуп, акгыи, акымза-  
ракгыи сыхәуам...

– Шәпатоит, акгыи абашәмыхъуеи! Уажәытцәкәа срың-  
хьоит! – ателефон атрубка аашыҭылхит.

– Мап, мап, шәаагыл, шәааңши, шәысти... Аа, абри жәбома,  
лыхъз, лыжәла, шәаңхъ, абра ишәанахәоит...– аҳақымцәа  
дышрыңхьоз агәра анига, цқьагыи азхәыцха имазамкәа, игәы  
иқәцаны иикыз асалам шәкәы аконверт налзирххеит.

– Ааи, аа, абрақа иахәоит дахъынхо. Шәыст, ижәга, иара  
ахәта лшәырба, илашәхәар, иззылџыз ишшәиҭаз, сахъыкоу да-  
ауеит, нас уи дҳақымуп, иреиҕу хәқымуп...

– Уажәытцәкәа дышәзаазгоит, аконверт иану адрес арақа  
иааигәазоуп. Даазгоит.

– Мап, мап, шәаагыл, шәабацои, шәаагыл, исхәо закәзеи,  
шәақәытц, илашәымхәан, – ихы џышъҭихын, днаңшит ашә  
ахъ. Аңхәыс дцахъан. «Дсымбазакәа, лыбла сыңтамңшзакәа  
еиҭа ахәшәтырта, ңсраенынза ахәшәтырта», – абас  
ихы иааҭагыежыит аңхәыс ателефон анаашыҭылх. Азхәыц-  
хагыи имазамкәа, қәыңсычҳарак еиңш, иамхәхәаз убри

аминутазтәкыа дахьхәит. Дахьхәит, ихгы дазгәаит  
иахыямхәхәаз, аха апхәыс дцахьан.

Ихафы аагара далагеит, Акико шака ицълшьяуа акон-  
верт аныллырклак. Ишцълшьяуа, мызкәак рышътәхь лара  
лыбзиабара мап ацәызкыз, атыхәтәанза акәзаргы еибабарц  
дихәауа ашәкәы анизылшы «хаибабара иахнаҗозеи, акгы  
хзеилам» хәа атак лзаазышътыз, уажәы лбара дшаргәакуа  
анлаҳалак. Убри игәыпжәагаз ахәыцрагы дакәнахит ихьяа.  
Уи аеыргәгәауа игәахы акуан. «Исиаиуеит, уажәшьта исиаа-  
иуеит. Дцазааит, илалхәааит», – ахәауан изгәык. «Җаса, акгы  
хзеилам хәа анылзушы, иумдыруз ишузыпшыз абри амш...  
Иумдыруз, ишкыафыз уеҳәара, ухатцам, ушәеит, ушәеит аҗсра  
абла уантапшы!» – ахәауан егы изгәык. «Илоухәароуп, аиаша  
лоухәароуп!» «Мап, мап, ишылдыруа акәыз. Бзиа дызбауам,  
сажьеит сцәанырра. Ус ауп, ус ами, ус ауп!» «Илахәтәуп ишу-  
хыыз ачымазара, ишахароу атом. Аиашатәкыа. Арра уахыкыз  
уоужьра аеҳәара ишагыз ухынхәра зыхкыз... Лыбзиабара мап  
шацәукыз, ианудыр, учымазара закәйтә чмазароу...» – таха  
инаҗомызт изгәык. «Мап, мап, ишылдыруа акәыз, ишылдыруа...  
Лара, лара лынасып азыхәан. Хәра хабзиабара азыхәан...»  
Инапкәа шытцысцысуаз ахчы иаатдихит аҗаратра. Уака  
итәтәахны иман, дахыкызаалак ицыз, абри ачымазара анихь  
аипырцразы ашәкәы лзиҗаанза арра дахыкоу изыналтирц  
дызлыхәаз, мацәазк иакароу, еикәархәны шытцәрак лыхцәы.  
Икышә иадыргәгәала днагәзит ахцә шытцәра. Инапкәа рымч  
рылшәшәауан. Ицәызуан иаха-иаха ахдырра. Убри аамтазы  
апхәыс шытцәтәы шытбжыкәа гауазшәа иахаит акоридорахтә.  
«Акико лныкәашьоуп... Акико, Акико лшыапыштыбжьоуп».  
Аштыбжы тыкә-тыкә-тыкә – хәа иааигәахауа, ауада даафналан,  
ашышыхәа дахышытоу акаруат даадгылазшәа ибеит. «Ба-  
ама, Акико, баама? Сара истәхымызт... Издыруан, сара изды-  
руан сыпстазара аеҳәара, абри ачымазара... аа, абас... Бара  
быпхәысеибаха... Бара бынасып азыхәан... Хәра хабзиабара  
азыхәан... Еигын, еигын...» Акико лхатәтәкыа лыбжыы хааза  
илымха иташуазшәа иахаит: «Сцеит сара абри ақалакы хәра  
ахь сықәтны, сгәырҗа хгашы сзәҗозар хәа». «Издыруеит», –  
гәаныла дацәажәауан игәы икәышуаз абжы. «Масахито, иуды-  
руан уара узыхәан сшыкәыз адунеи, мап зуказыеи атыхәтәанза  
акәзаргы хәикәшәаразы санухәа?» «Сара, Акико, сара...» –  
Изыкамтеит атак. Изымхәеит мап зыкыз. Итахымызт ичыма-  
зара псыгагәтас дшыканатцахыз лбарц. Итахын изамҗакәа  
еилыпхәауа, иблакәа тышеишеиуа, имаха-шыаха, деилакаца

даны́каз еиңш даанхарц лара лгәалашәараҕ. «Уиашам, уиашам, мышкы иадамхарггы уааигәара, Масахито, сыңстазара, уааигәара...» – еиҕаиахат лыбжы. «Мап, мап, бара ибоурц анасың, аңстазара лаша. Абзиабаразы, хара хабзиабаразы, уи ахызала... Сара издыруан сыҕхәара... Издыруан, Акико...» Ахцә шытцәра наимпытшәеит... Игәы ааидыҕәғәалан, иңсы неихәлахеит, ихъааггы ицәа-ижы анырра иакәтцын, инеихытцит. «Акико!» – қәыңсычхараны лыхыз неиҕытқьеит. Хәхәаратцас: «Масахито, Масахито!» – ихыз хәаны артәаа аатлыргазшәа ихаразаны бжык игәы инықәшит. Инапы на-ирххеит лнапы ааникыларц. Азәггы иаанимкылеит. Имахаит уащңсггы ибжы. Убасқан, акоридорахытә иаагтәқьеит шыңа ахәса ршыапышытыбжықәа. Ауада ишныуааз арадио абжы затцәык акәын. Уи тәылак аҕны атомтә цышәарақәа шымшапыргаз, дәҕа тәылак ағы атом ауаатәышса рыңстазара айҕтәразы рхы ишадырхәауа ухәа ажәабжықәа хәаны иа-налга, иалагеит игәышытыхгаз арратә маршқәа рхәара. Масахито инацкәарақәа тацкәымны иааилатцәан, иааирххеит, ауаатәышса зеггы рзыхәан ажәак ихәарц иҕахны. Инаивахаит инапы, инацкәарақәа реааитцырхит, иажәаггы изымхәеит.

Ихәдаҕ, иңсы ахытаз, иакәыршәыз ахцә шытцәра аңша асуа иқәнархәмараауан.

1965

## АУБЛА ЦКӘЫН

Рыҕза хәа иашытоуп Цсхәы хабла хәычык. Ицәышәажәза, ахықәцә жәытә бааштас ихыжәжәаны игылоу Бырзы ашы-ха ашыапағытцәқьа ишытоуп иара. Атцака акалт инаҕықәсны ицоит, ағыҕа-гәгәахәа зышытыбжы аауа Бзың азиас. Убри ахабла ахахы, пытк уахъаанаскыо, ицыш-цышәа ацақьа унад-гылоит. Иахъа уажәггы ацақьаҕы улаңш нарықәшәоит, акы-ба цымхәрас ишықатцоу мшашыо, ашыц лабақәа аларқаца-аларқацаны.

...Цәгъарас ирыбжылаз, еимаркыз здырхуада, еиҕацәа бааңсхеит аублааи цсхәааи. Аублаа агатәылантәи цсхәаа инарықәланы, рырахә-рышәахә рхырцон, рыжәлар тқәаны, тәцәас иргон. Рееибыта ашыха ихытцын рҕаархон цсхәааггы. Аублаа рхаблак инақәланы, ибылны, иццышәны инахысуан.

Пхьака урызхэицыр, шака рыцхашьарада атоурых рхыч-чазеи афыхэлаларыкгы. Реиҭара ианасакьяхэымтэз, амшын-цсцэаха апаф иафаччо ирзыпшын.

Қыларак аан, Псхэйтэи хацэа гэгэакэак, хацэа бзамыккэак, аублаа ирықэланы иахьдырхэуаз, хэба-фба шықэса иртагылаз, еишьеи ехэшьеи ткэаны, араха ирыла-цала Псхэйка иаарцеит. Атэра инаганы итарцеит, рыцсы ахьынзатоу хақэитра рмоуа.

Аамта, егьа ихьантазарггы, иқэха ицон, ешьеи ехэшьеи ирызхауан. Ахэзыеи афызеи ззырхэо ақэра интагылеит. Ргэахы тнафауан рыцсадггыли изыхшази рышка агэхаагара. Иналыхаапшуаз ахатца игэата еилаго дыпшзахеит аехэшья. Лашья иакэзар, ипшра-исахья уханарштута, уафы еилкыак, гэымшэак иакэхеит. Хэицыртас ирымазас – рыцсадггыл ахь излахынхэышаз акэын. Егьа кэртандазггы, цсыхэа рзамтеит. Рыжэлал аублаа ахьынхоз агатэылака мэа затэык акэын игаз. Уи амэа шааиуа, Дауы ашьха инхытцеит. Уака «агэашэ» хьчауа, еикэных итэоуп, ахақэитра рыцэзырзыз цсхэаа рыр.

Арцыс дразтааит цсхэаа: сахэшьеи сареи ххы хақэитышэтэырц, ххы злафахыша, ишэзыкахтарц ишэ-тахузеи хэа.

Убаскан иахья уажэггы ашыц лабақэа зларкыакбоу ацакьяфы ашьхымза тэзаарын. Цсхэаа рарцарцэа азэыршы адхымзгкыланы рэыршэахьан, аха иахэомызт, ашьхымза ахыкэзынза изнеиуамызт.

– Абни ашьхымза итоу ацха хэоуцар, уахэшьяггы уарггы шэоухашьтцеит, – хэа иархэеит цсхэаа.

Аубла цкэын реиха игэгэоу атла – ашыц иалхны, гьатамак-гьатамак иакараны алабақэа ирмазеит. Иааикэыршаны идфеиэхэалеит. Ахац дук ааиган, иахьынзазыназоз уиала днықэлеит. Ацакья кылтэаны, алабақэа налатцо, цьара ахахэ ахала иахьейкэжэаз иныбжыаркыакбо, акыр мши цхи рышьтахь, ес икаитдалакгы, днеит ашьхымзафы. Ацха тигеит. Илбааганы ирфеитцеит иахэшьеи иареи ткэаны измаз. Иахэшья агэыргыара дыкны дагон ахақэитра хауит хэа.

Цсхэаа ирбеит ари арцыс имшэазо агэы шизтоу, уафы иимбац хатца гэгэак шиакэу. Ари ишыза ауафы доухашьтыр, хагацэа, аублаа ркны дахьнеиуа, хымпада, драпхыагылафхоит. Цсхэаа хцарта-хаартақэа зеггы усггы идыруеит, дэахақэланы ханиртэоит хэа рызбеит.

– Ишәхәз кастеит, ацыг ахызымнеиуаз сафаланы ацха шәызтызгеит. Уажәшъта инашәыгза шәаргыы шәажәа. Хаушәышът сахәшьеи сареи, – ихәеит ардыс.

– Ашьхымза уталаны ацха тугазар, цымак акьатеи зырблакьаз уиызоуп, узхара уфеит. Ха-ха-ха! – инеихыччеит цсхәаа.

Аубла чкәын дшыржъаз ибагәышьеит. Ицсадгьыл азхьаара, насгьы уажәы ихыччаны ацакьа дахьафартцаз, зегьы изеилаланы, агәаг баапсы тьысит игәафы. Аха дымчыдан. Блеихафәысрак иалагзаны, ацакьа ахықәцәынза деиҭафхалеит.

– Бзиала, сахәшьа! – хәа иахәшьа иналызфитын, дыууаза дыҭеит хлантцы. Ахра атдан, ахахә хьшәашәа инықәшит ишьа.

Атәреи аткәареи раткыс аҭсра еигъазшьаз аубла чкәын унаизхәыцыр, дара цсхәаа ирҭеипшхаз атрагедиа зегьы убла иаахгылоит. Угәы иаанамгарц залшом, абаскак ахақәитра бзиа избоз, дара ишеилыркааз ала иухәозар, атәра аткыс ақәзаара еигъызшьаз, цсхәаа, ахақәитра зирымтәзеи, дзырзеилымкаазеи аубла чкәын хәа. Аха ауафы иара имам, иара ихаҭа дзылхәдоу акәхап даҭеазегьы дызхибаауа, даҭеазегьы ицәирзуа.

## АБЦЪАР

Аҭсны дналс-фалсны изымбац изымдыруа иоуп, аибашьра ианалацәажәо, анемец-фашистцәа Аҭсны иҕамызт, урт араанза изымааит зхәо.

Аҭснытәи ақыҭа Цсхәы анемеццәа ирымпыҭахаланы ирыман. Бзыҭ азиас ацха хырҭеит, рабцъар рыманы икәсырц. Хаҭшыхәфцәа игәартҭеит. Анемеццәа ацха ианнықәлоз, хара хтәқәа ҭакалагьы, хыхь ажәфанахьтәгьы амца қьоуқьад рыжәырҭеит. Аибашьра гәгәатцәкьа кәлеит абрака.

– Бзыҭ азиас шьала икаҭшьхеит, – ихәеит анхафы, зықәрахь инеихьоу Балҭа. Аибашьра агәҭатцәкьа далагылан уи. – Аҭсцәа рыла акәара хьан.

Анемец изымгеит ашьха қыҭа Цсхәы, избанзар амаҭ абҭа пырҭәеит даҭеа зиас дук – Волга ахықәан.

Абри сгәалашәан, сазхәыцуан. Ақыҭа агәҭаны, аеродром азааигәара иҕоу абиблиотекахь снеиуан. Абиблиотекахьча слыхәеит аибашьра иаххәау, сзыпхьаша шәкәык сылҭарц.

– Шәара, анемец изымгаз цсхәаа, усеипш иҫоу афымтақәа шәырымпхәкәа шәыҫкам?

– Анемец фашистцәа ирзымгеит Цсхәы, аха немецк ихала цсхәаа иткәеит, – лхәеит абиблиотека аихабы. Зтәымта итагылаз цхәысын. Аибашьра ашықәсқәа ирықәшәеит лхәыцра.

– Азәы ихала ишцаиткәеи? – илхәаз сзеилымкааит.

– Дудыруама, немец шәкәыффык дыҫоуп, Ремарк хәа?

– Дыцсгәышьеит уажәааигәа. Афашизм иаҕагылоз шәкәыффын, – схәеит сара. – Ифымта хәа кыр шәымазар, исышәт...

– Аочеред уеанутцароуп. Убри иткәеит цсхәаа. «На за-падном фронте без перемен», «Три товарища» хәа романқәак имоуп, ирхәо ухәару, ишфу ухәару, знык урыцхәар, даҕа знык рыцхәара угәапхоит. Очередлоуп урт ароманқәа ишрыцхьо. Иуасымхәеи, ргәы хихит, уиазәк ихала иткәеит цсхәаа.

Сара сгәы иахәеит ацхәыс илхәаз, насгыы сгәы иаанагеит: шаҕа игәғәозеи ажәа амч, ашәақымца мчыдоуп уи ааста. Нцра аиуам ацәгъара. Адунеиаф, зны икәахахаргъы, зегъ акоюп аиааира агоит ақыара, абзиабара. Абарт афба бцъарс иныкәызгаз иоуп изтәу адунеи.

## АИМАК

Ацсызқәа троуазар хәа азы цәиатцәара схыцшыло, Бзыц ахықәак аратцла ашәшьыраҕы стәан. Кәыбрык иамтцасырцгъы, азы итыпомызт ацсызқәа. Хьта иамкуа, мла иамкуа, цшьшьаала, ишьқыруа рыфны ифнан, уи афны ашәхымз сызхымцуа, аатцра саватәан сара. Изса-зсо азиас ихыз аратцла ашәшьыра, абҕа шара тахәала-тахәалон, амахәтақәа, апка амтәыжәфәкәа реипцш иаҕьон, ипрырц атахызшәа. Азиас бзамыкә ишамчыз ашәшьыра иажәлон, имтцарсны иагарц, аха ашәшьыра еитатцуамызт, ицәышза, азиас абҕа аеықәнашыуан.

Ақды хтәааха кәардәс исыман, икәымпылза, иҕьякьаза, «ашьа» зегъы алабаны акәахьчеипш. Схатагъы сымтыцзсо, аиогцәа реипш акәын сыштәаз. Абастәҕкьа стәан уажәааигәа, уахык зны. Илашьцан, акгъы збомызт. Стәан, сгәатцан аира иаҕыз гәтыха хәычык ашьтыбжь сазызырфуа.

Сгәйсеанзамкәа, ссахәы аҗахә аалгеит. Мцәыжәоак ашьтыбжь саҳаит. Сеаасыртынчын, сеитанатәеит сымтысзо. Еиҗах схы аҗахә аақәегит. Уи ахәлцдыс акәын, уламыс угәаҕы итәахыз, аха ухы уҗах, ажәоан уатцапш, изакә етәа цшзақәоу икыдлаз умбазои ахәон иара.

Уажәгы убас сеыртынч сыштәаз, хахә еиқәатцәа хәычык иеицшха, икаууа ажәоан акы налшәан, аҗахәхәа азы иналашәеит. Изакәызеи? Каканк җшәазар аратцла? Убастәкьа иласны иаахәытцәрааит – азыча. Уажәадагы избахьан арака, апынтца хәычы цәырмапсза, атыхәа патагәа ыркәас-кәасуа, амцәыжәоакәа чыграаза. Аҗызаки иареи еимар-клон абри атып. Ауаатәыҗса адгыл рыгганы ишыршаз еицш, азычақәагы азиас цытәтцәа-цытәтцәаны ишаны ирымазар акәхап, абра, сара сахьтәоу, штак акара аура аманы, абри азыча хәычы иатәын. Аҗыза цхатцаны ианканацалак, алапш сныцашәон сара.

– Цәит-цәит, цәит-цәит! Уца-уца, уца-уца! – хәа сызҕытуа, ахахә инықәтәон. Снаскьаны, даҕаҕара стәаргы ауан, адәкьақьара ду, арака атқысгы еиҕыз ашәшьырақәа руархал цәышха икаршәын, аха сгәы иахәон, убри атып амакны, сара сиааины иахьацәызгоз, схаҗа исцәыргахьоу зеггы убри азыча хәычы иахтныскьозшәа.

– Цәит-цәит! Цәит-цәит! Уца-уца! Уца-уца!

Уи агәакра хәычы сара сгәатцәа иазеилыргомызт, стәан сеыртынч, сшьамхы еиқәыршә, сцазоеи, икоутцо сымбари схәарашәа.

Макьана аҗсабара азакәанқәа еилызымкаацыз, агәыла чкәына хыш хәычы атып иқәитцеит хәамак. Шьыбжьон аҗныка сцан, ахәылпаз еиҗа стып аҕы снатәарц санааи, сқыдсақә ыказамызт. Амца иақәитцарц азәы игеит хәа агәра шыз-газгы, снапшы-аапшуа снеимда-ааимдеит. Ачкәын хәычы днацәхасны иалаижьзаарын, азиас иаманы иахьаанаскьаз, агәтаншәа, аггараҕ икәхеит. Икәкәашауа уака икәгылоуп исытәкьоз азыча. Хәихәапшуа хгылан. Иара гәырҕон, сара спышәарчон. Исыцәшәаны, аҗсыз ссақәа акырц хзааркәрыла азыкатдомызт.

Сара сгылан, иара ақыдсақә икәкәашаауан.

Тәарта анысмоу, азычеиазиаси еизныжыны, ахықә иаваршә, сцеит нақ, аблақәа сахьырымбаша.





## АШ ЫҢЫЖЫ

Арахэ сыхьчозшәа, ахәымца еикәтаны, Бзың азиас апшахәаҕы стәан. Аетдәакәа еилыңыңаауа, илакә хылпәха, ашьхақәеи сарей иаххагылан ажәван. Сара еикәыстцаз амца ейбакуа, еицрало алашара анартбаалак, рыпштәхәы рхыгго, ицәышхон аетдәакәа. Аха дара аетдәакәаҕы атх наскәацыңхәаза, иаха-иаха рыпсы рылалон, ишәпахон, ишапшапуан, ашьха пхәызба лыблақәа реипш. Еибымхәазакәа еицлабрак, еицашыңцра шкәакәак рыбжәан сара еикәыстцаз амцеи ажәван иатцаңсаз апыргқәеи. Иатцахар атахымызт сара снапала исырфыхаз алашара хәычы. Уи схыбаауан. Ахахәқәа ықәрлашаауа, азиас иналахаланы ихыңчалон. Ажәван ахь иашытуан алфатдә хәхәаза, аетдәакәа ирфәршәны, рылашара хнаашыарц атахызшәа. Акәицқәа аңча-ччахәа ирткәацуа, исывахысуан иарашка схәаңшларц. Уи иатахын сшыа-сда арпхарц, иатәхын сахьчаларц. Иахьейкәыстцаз, аңсы тацаны иахыысшаз азыхәан амцабз ырпыр-пыруа, ихыынаауа, исатабуа исеихырхәон. Аетдәакәа ракәзар, амца схаштны, дара рахь снапшларц, убас рыҕерыжәпаны ажәван иатцатәатцәеит, кәицк нузрыламыршәуа.

Ажәван шатцаңшуаз, исхаштит сымца хәычы. Сыблақәа ишырхыңчалозгы, избазомызт аетдәакәаҕы. Адгьыл аеафәнаҗхан, аетдәакәа ифәрылсны, сылапш неишыа ахьамамыз, хара-хараза, ажәван иатцаланы, иагәылсны акосмос ахь ицеит, ицазеит сыхшыф. Алзынрак ахьта иаргәаҕуеит ақәасаб. Инақәыңхоит аапынтәи мра. Ашәахәа аеатаны ишгылоу иартаслымуеит. Иахаштүеит ақәасаб, абңьар иазқәынҗа, адгьыл дшықәу ашәарыцаф. Гәи-ңси рыцқьарта уахәмак исзафызәхеит ажәван. Зегы схаштит саргы. Шыыңрак, харамак рышәшырагы сымпын йкамкәа инаспыртцит. Ауафы инапкәа ирзыңшуа атдәа кәлеипш, қыарала итәит сгәы-сыңсы. Сыбзиабара смеижьац, сфызә симпсахың, ажәван еипш, сара сзыхәан иразуп, иқыиоуп ауаатәыфса, хәмгара сзимуц азәгы. Убас еипшгы сгәы иааташәеит: шака ибзиоузеи ажәван атдаула абақәак хәаак ахьамазам. Ахшыф шнеиуа баагәарак инадгылом, ицоит иахьынзәзымааңсо. Издыруада, убри акәзар изыбзоуроу ауафытәыфса иқыиара, ицәгыара, ибзиабара, ицәымҗра, акосмос еипш, хәаак ахьамам...

Хәычы-хәыңла, шыыжытәи нафәтцас зегы насхыңын, даҕа цәаныррак самәханакит. Азнык азыхәан исзеилымкааит

изакәыз. Ашьтахь, сгәы абжыы сшазызырџуаз, сыбла иаахгыле-  
ит аетдәакәа, инахараны иааџит арџаш ашьтыбжь, иџарџарит  
аты, ишамшамуа, ашьхақәа иџархыкны, иаацәырцит амза. Ад-  
гьыл ахь, сара сышқа ихынхәит сыхшыџ. Схәыцра хьантәза  
иџасықәыгәгәеит. Адгьыл тбаатыцә ду, хәаа змазам акосмос...  
Урт рааста, сара убасқак схәычны, убасқак сымчыданы схы  
збеит, ашышкамс атқыс сеитцаны, атәыц атқыс сымчыданы.

– Иараби, изакәызеи! – схәеит сыбжыы аарла иткаауа.  
Сгәахы еидыгәгәалеит.

Сџагыланы сыхәхәар!..

Кьанџаак сақарамкәа, ақәара иқәыршәу цслымзакгы  
саџымсуа, атх сшагәыларшәыз, харазатәи иааџын, бжык  
слымха иаатасит. Иааигәахо, иааигәахо мацара, «ажжы»  
ахга, ашьтыбжь ашьхақәа инархыџит. Сшацәшәа-цәшәоз,  
ишыстахзамыз, ашьшыхәа схы сааџахан, ажәџан снатцапшит.  
Харазантә, ахрақәа ирныџыз ґытбжьцас, иааџуан ахаирплан  
абжыы. Сылапшгы нақәшәеит: азыркәи иаџызаха, амца ақуа-  
ицәо, аетдәакәа ирылаланы инеиуан. Аихымцеи ашьантәи  
еинырқьазшәа, аетдәакәа ирџанапсоит ацыпхьқәа. Иаха-  
иаха, игәышьтыхгаха игәгәахоит уи ашьтыбжь. Ибғало пашәк  
импыхашәар еипш, ахаирплан ашьтыбжь сахьнхәлеит сара.  
Сахьынхәлеит аетдәакәа ирылаланы инеиуаз ауаџытәыџса  
ихшыџ. Абжәапны исзымычхауаз, исцәымғыз ашьтыбжь  
хытқьага – уажәы исзықәлеит ицсеиқәырхаганы.

Дгыли жәџани среиканит, срацлабит. Абан, сыхшыџ-  
хаирплан ахьнеиуа аетдәакәа ирылаланы. Сыбжыы џтызгеит:

– Ашьхақәа, амшынқәа, ашәапыцап... Абгацымкыра  
иаџоу ақәасаб инаркны, агаџа цәхәыраџ ихәырхәыруа  
апслымзара илоу ашышкамс ақынза, зегь аҳас ишәымоу  
сара соуп, сара! Аха сара цсыс исхоу шәара шәоуп. Шәарт зегь  
шәсыманат сқалоит сара. Убри ашышкамс хәырхәыруа  
апслымзра иланаты, сшьапқәа гәгәа-гәгәа иргыло, адәы  
сықәуп саргы. Шәара шәсыманаты, сара суаџуп.

Шәзырџы! Урт сыманаты, сара сгәы атқыс уцаулам, уара,  
акосмос! Сара сатқыс шәзылашом, шәарт аетдәакәа!

*Цсхәы, 1969–1971*

## А О Ч Е Р К К Э А

### АХЫШЫЦБА ГЭЕИЦАМК

Амзырхафы ахэыцкэа рацэафны еизаны ихэмаруан. Акраамта ыит кэцо, иатцахаз атцэыргыла дахдырцон. Мери хэыцы лфызцэа дрылцны дтэан, ақбаад иалхны акы ақатцара дафын. Атцыхэа хыргьежыааны, амтцэыжэақэа атаны лфызцэа рыцыцхэаза ахаирпланкэа калцеит. Зегы рхаирплан хэыцкэа аанкыланы акэасқба абартца ифыхэнан, еибарччо иныкэгылеит. Мери илкыз ахаирплан азкэафы ауафы исакхэа атан ақбаад акэзахын. Арт еицлабны идыршэуан реиха зтэы хара ицо хэа. Мери лхаирплан ахауаф инхэгьежыын, нас мацк ифхало, зегь реиха ихараны инкашэеит.

– Сара стэы рацысит, – лхэан дгэыргэатцэа абартцаф дахыкэгылаз дууаза дыцеит. Нас «аиааира ду» лзыргаз лқбаад хаирплан аашытхны иналгэытцалкит.

Ас ахэмарра ишафэу, ацыртэ цсаатэ ажэафан иагэытцаланы ианаархалалак, Мери лылахь лқбаад хаирплан напыракны, дшатцацшуа инахысны ицон. Уи имцдарсны илцэагон афэынтэи лгэыргэа-ччара. Даакэыцсычханы, сзыкаларымашь мышкы зны абанс ажэафанаф спыруа? Зака насыц бзиа имоузеи уи иакэтэоу хэа дхэыцуан. Иахьеи уахеи илыцрымцуа ихэыцраха, таха лымто, лгэы итыхон уи дшыхэыцыз бзиа илбахыз апырра.

Есаaira мшызха илызхауан ларгы. Акраатцхэан, Ацснытэи акомфарра аобласт комитет амазаныкэгаф икабинет афы дыфнагылан заура уамак иафцацэамыз цхэыцба цшзак.

– Апырра еиха еиғабшьома Мери, ашэахэареи акэашареи раткыс? – ихэан арзахал хэыцы иналгаз данацхэа иаацашыаны дналфадшит амазаныкэгаф.

– Сшэыхэоит шэсыцхраарц, афнгы исызрашэхэарц, – лхэан Мери лыблакэа ахэара хыхэхэыла дындэылтцит.

Абри ашьтахь Мери днеит Нестор Лакоба иҕғы. Уи, – бца аҕныка, излалшо ала хбыцхраап хәа шлеиҳәаз лгәалашәоит лара уажәғы. Уи хара хәхылыҕәәжәоз ус лхәеит: – Нестор Аполлон-иҕа Лакоба иҕы сара саныказ адырҕаҕыныҕәҕы саб диҕхыаны дигеит. Исыздыруам иеиҳәаз, аха убри на-хыс саб иҕахын дсыцхраарцы... Сан дычмазаҕыны дыштан. Саб, аҳақым ҕара сҕозшәа лаҳәаны, дақәиршаҳатит аҕарахы сдәықәҕара. Еиҳарак хзыцәшәоз ханду лакәын. Уи лажәақәа сгәалашәоит: «Аҕырра азҕаб иабалусу, изба-хьада азҕаб аҳаирплан дақәтәаны. Азҕаб илусу аҕноуп, знык днаумпыцшәар, изыз азәы диҕызоуп» хәа.

Абри аамҕазы Мери лышәкәқәа алартәхьан аҕырҕәә Батаитәи рышкола П.И. Баранов их зху ахь. Дук мыртыкәа иара убри ашкол дагьтәлеит.

«Саҕсахааит уара уҕхара!» – лхәалон Мери гәаныла Аҕсны аныгәхьаалгалак.

Ныхәан, Аҕсны Асовет мчра шьақәгылеиҕьтәи 15 шықәса ахыҕра азгәартон. Ари аҕсуа жәлар рныхәамш аҕны Ақәатәи аероклуб имҕаҕнагараны иҕан аҳауатә парад. Аероклуб аҕны еиҳабыс аус иуан аҕырҕы Азиз Аҕзба.

Аныхәа азгәатаразы еизаны иҕан акыр зхыҕуаз аҕахмадәә, азҕабцәа, ахәса, арпарацәа. Аҕырҕәә адца ро-ура иазыҕшны иааин иаагылеит.

– Дад, сыбла сажьоу, мамзар абни аҕырҕәә ирылагы-лоу дызҕабума? – ихәан Мери инапы налықәикит тахмадак. Усқан Мери аинструктор аҕырҕыс арака дааны аусура дала-гахьан. Аероклуб аҕы иазықартон аҕырҕәә, аштурманцәа, атехникцәа, ашьтахь урт рыштыуан ашколқәеи аучилишьчәкәеи рышка, рҕара аздырхаразы.

Мери аҳауахь ләыштылхаанза гәыҕык аҕахмадцәа на-лыдгылеит.

– Дад, бара баҕсыуоума?

– Ааи, акыр шәтахызма?

– Мап, дадхейт, абра уажәраанза еимахкуан, хбазцаарц акәын...

– Дад, бара бхала бгәы иҕоума аҕырра?

– Ааи, уажәыцәҕы, адца шаасоулак.

– Уахь цьара арпыск дтәтәазар акәһап, – ихәан, азәы лхәирплан дназыҕшит. Урт агәра шырымгоз анылба, инаганы аҕнуцка италырҕшит.

– Быпсынтры духааит, дадхеит, пхызгы избыхадаз хапсуа пхэызба ажәфанаф дпыруа.

Ус Мери дакәйтхеит апарад иалагаанза апырра.

– Азэыр ишәтахызар шәакәтә, уажәйтәкьа сеитатәоит, – атахмадцәа инарыдылцеит Мери

– Зхы иагу дызустада, азгаб лыгәра ганы ахаирплан дакәтәартә, – ихәеит цака дынкапшын атахмадцәа руазы.

– Дадхеит, ари еума, ушнакәтәара?.. – җааитит даеазы.

Мери лцыртә псаатә шыаурдынтас ишыштыпраан ифхалеит. Апшыха рибамто ицьшыаны ылытапшуан зегы. Дтәарацы леыларкәуа, афанаалырха, – шәааскьа уара арахь, шәапыртц, хаи, анцәа иныс дышкахауа, – ипшуан атахмадцәа рыхкәа шытыхны. Ус лхаирплан аакәыргьежьааны днатәеит Мери.

– Зхы цыбароу ае уаргы ас иузынкыларым, – рхәеит цыоуки.

Шыкәсык аатцханы еипш Акәатәи аероклуб ашә анадыркы ашытахь, Мери дтәлеит Жуковски ихьз зху академия. Актәи акурс афы дыштәаз иреигьу апырщәа хәа Мери днарылатцаны 9-фык дәыкәырцеит Ленинградтәи Арратә Медицинатә Академия ашка.

Академияфы афбатәи акурс афынтә ахпатәиахь диасуан лара. Ишпалтахыз атцара далганы тынчла лыпсадгыл ду дахапырларц, ашыха пагыкәа ираазаз, Нартаа ргәашьамх зцоу агәеицамк пхэызба! Аха аибашьраамта лыхьзеит.

Аибашьра апхьатәи ашыкәс аан, Ленинград дыкан Мери. Абрака уи рапхьаза далапшит ауаатәыфса ршыа. Уи Ленинград аикәырхаразы деибашьуан хеигзarak камцо. Лара лааигәара агацәа пиххаауан шәара зкәымыз аснаипер Михаил Цәышба. Уи ихымта 152-фык аиргеит. Уи лгәы аргәгәон лымч иацнатцон Мери.

Апсадгыл ашәартара иантагылаз аамтазы иреихазоу акоманда катцара априказ ала еифкаан цыдалатәи ахәсатә авиациатә полк. Уи аполк хадас даман Асовет Еидгыла афырхатца Марина Раскова. Авиация бзиа избоз азгабцәа уи лполк алалара разкыс иршыон. Уи ахьгылаз Пермка дышытың Меригы. Уи дызлаз аполк алшара есаирагы иазхауан.

Иагьа хтыс уадаф дрыкәшәазаргы, Мери лзыхәан хаштшыа акәым рапхьазатәи аибашьратә дтца аныналыгзоз. Атцлашә еилаханто апсабара ишахатәазгы, уи лаамта иахмырцакәа лыдтца нагзаны дхынхәит.

Крым иакәлаз ага, жәфәнгәала ааха гәгәа анилтоз Мери, мышыла деибашьуа днеиуан аңсуа патриот, Асовет Еидгыла Афырхатца Ражьден Барцыц. Амшын еикәа ацәкәырпақәа ага ишьала изырхәашьуаз Барцыц избәхә гәыкатцаган Мери лзыхәан.

Хаштра зкәым Керчтәи аибашьра лгәалашәо, Мери ус лхәоит: «Еилкаатәын, хәирпланла ахсаала тыхтәын ага реиха ибәзақәа ахьыказ, имч гәгәара атыц гәататәын. Уи анагзараз апырра лабәба аңсра аңыла аиәызан. Аха уеизгыи уи анагзара алыршатәын хымпада. Аштаб аначальник хара апырщәа даахалагылан: – ех, рацәа шәызгаб гәы ашәырцшит акәу, азәгыи ишәзымгәагъзои нас уахь ацара», – лхәан дыччо днахәхәаңшит...

– Сара схы иадыстоит уи анагзара, азин сышәт анагзара, – фәалтит Мери. Мери лмашьына ахәирплан адца анамаз инакәыршәатәкьаны амәа икәлеит, иагыижәлеит гәгәала ага. Ахауа бааңсқәа шыказгыи, абри ауа Мери илымаз адца ишахәтатәкьаз иналыгзеит. Уи ашьтахьгыи Мери лмашьына акырынтә инанәгзеит акомандакатцара акьнтә иаиуаз адцақәа. Мери лфызцәа бзиа дырбон лгәымшәаразы, лыңсадгыыл ахьчара лхы ахьахтнылтоз азы. Җнак, Мери азин лоут ашьыж дыңпырц. Лңыртә цсаатә ахауаф икәырхәмарааны дааины лполкаф данынатәа, лфызцәа рылахь еикәшъшьыи иналңылеит. Азәгыи игәагьны илзымхәо иналдырkit шәкәы бгыцк. Уи иахәон «Пашковсктәи астанциа ахьчараан дтахеит Мери башьа Шьали».

Азныказы иаалашьцазшәа лбеит, лылағьырзқәа тфьруа. Ааи, уи лашьа гәакьа дтахеит, ишңалурыз, дылгәырфон, дцәыуон, аиахәшьа аиашьа изы лгәыбылра закаразыс... лара дызлаз аполк ахьгылаз иацәыхарамызт, лашьа дахьтахаз. Мери дцеит лашьа дахьжу инышәынтра ашқа. Лылағьырзқәа лгәатца итаңсо, акраамта аиешьаратә нышәынтрафьы дгыланы дхәыцуан, гәаныла тоуба, уа лашьа ишьа шылуала.

Ага ицәымтра, игәақкра зда царта амамыз ала Мери лгәы иташын.

Ага абомба икәжьразы адца лыман уахык дыңрит Мери. Бзанцык аңсра иацәымшәаңыз Мери лыдца нагзаны дшааиуаз лхәирплан ага ибзарбзан-хы ақәшәан, амцаңшь аеакәыршаны ишагәылакыз хлантды интәлеит.

Убыскантәи лкаҳара иахкьаны Мери акантузиа гәгәа лоут. Убри иахкьаны цшьымз аиарта даман.

Рославль ақалақь аға абомба ақәыжьра дафын. Уа ченак Мери дахьышьтаз ашә ааимџааны дааџналеит арџыс наза-аазак, ижәџахырқәа харакза, шыауардынџас иблақәа тыџхаауа. Азнык азы дылзымдырзеит. – Мери ибыхъзеи, Мери гәымшәа? – ихәан лапхъа ишьамхы нарсны дааигәыди хәхәалеит. Уи атцара илыџтаз, аха аибашьра иалагеи жьтеи илымбаџыз М. Аџьба иакәын.

– Ари ақалақь анемеццәа рымпыџахалара иаџуп. Аха бымшәан, сара уажәытцәкьа бызгоит, – ихәан дындәылџны дцеит.

– Исгәалашәоит, хәыџџас сиартә саагәылганы ихаирплан афы саннеигоз, ашьтахь санааџш сахьымнеиџаџыз қалақьк афы сышьтан, – лхәеит Мери уи ахтыс лгәаларшәо.

Лхъаакәа дыриааиуа дшыкалаз еиџш, Мери џсшьара дшыршьтуазгы – илымукәа, дызлаз аполк ахь дхынхәит. Уи илдыруан лыџсадгыл ахақәитраз ишгәакуаз, лара лыхәтаагы хәартара шалаз.

Керчи Тамани рхы рақәиттәра анаџс, Мери лполк ахь даныхынхә дрылахәын Симферополи, Иалтеи, Новороссиински ақалақькәа рәтәи аибашьрақәа. Зны аџшьбатәи ахаиртә дивизиа акомандир Вершинини Амшын афықәаџтәи ар ркомандир И. Петрови, Мери Аџзба даарыџхәан илыдырџеит анемеццәа раџхәтәи рхысра лара илыдылкыларџ. Уи лџыртә џсаатә иадыз адџа қазарала иналыгзеит. Ашьтахь адырра злақатџаз ала, аға акыр ипулемиоттә тыџқәеи убас егырт ирыгәғәартәқәеи еилақәыбаса амџа рыџрарџан. Уи аамџа иалагзаны лџызџәагы аџхыраара иқартџаз ала уа ижәылаз хәрхәтәқәа руақы еиқәырхан. Абра иаалырџшыз афырхатәреи, уаанзатәи леибашьратә дџақәа рынагзәреи азгәатаны, Мери илаџашьан Аџынџьтәыла еибашьра дузза аорден Актәи астенен. – Бхәтә бышәагаа маџны, арахь бгәы хамџаџсараха, ари аибашьра нџәаанза акыдџарџагы боуам, – ихәан даахыхәмарны, лнапы рыгәғәаны иаанкыла, Мери ахамџа налиркит асовет Еидгыла Амаршал Василевски. Апырџцәа – азгәбцәа ргәы еиџхауа, ақәыларазы адџа анроуа хәа иџшын. Анемеццәа равиаполк Керч азааигәара игылан.

– Мери, бара бымала бџарџы ибыдыџоит ағәцәа раеродром абомба ақәыжьразы, – адџа лоуит акомандақатәџ икынтә. Лыдџа акыр ашәартара змаз, анагзара ианаамџатәкьаз иақәыршәаны дџышьтыџрааит. Керч дџахыџрааны,

азааигәахара далагеит. Аға иаеродром лхы ақәкны лҕы-  
налхеит. Уи даназааигәаха, адырра рылҕеит ддыртәаразы.  
Анемещәа еигәыргҕеит асовет ҕырҕы иҕаирплан мҕарсны  
изқәымгәыгзоз рзыкалеит. Еишьтарххны абомбақәа иаха аҕсы  
ахьтаз иақәлыжыт. Аилаҕынтра кәлеит, амцапшь ҕхатәалеит.  
Рееибытаны ахысра ианалагоз лара лышьтахька акыр даа-  
скыхан.

Убри аухазтәилфырхатаразы илыртҕеит Аҕынҕытәылатәи  
аибашьра дузза аорден Аҕбатәи астенен.

Ашьтахь Мери дызлахәыз аполк аанҕасрада идәықәлеит  
пхьака. Уи ҕымкрада аҕхыраара канатон Варшава ақалақь  
ахы ақәйттәра аан. Польша ахтны қалақь аҕсуа хышыц-  
ба лҕыртә псаатә ахапыруа ианахаз, Будапешт ақалақь  
ағы, ахәра зауз асоветтә еибашьҕәа аҕхыраара рытауа,  
лыпстазаара дамеигзо далан Макбулиа Адлеиба. Уи напхга-  
ра азылуан асанитартә взвод. Лвзвод алахәын Венгриен, Ав-  
стриен рхы рақәйттәра аан, уи ашьтахь Карпаттәи ашьхақәа  
ирҕысны мраташәарахь иҕон.

Варшавакынтәи Мери дызлаз аполк назеит аға итыҕра  
Берлин аҕынза.

Аға иҕағыланы ақәпарағы агвардиа алеитенант Мери  
Аҕзба аибашьратә дҕақәа нагзо, 477-нтә ддырхьан. Уи аға  
иқәлыжыт 64 нызқь 365 килограмм абомба.

Иааит миллионҕыла ауаа ззыпшыз аиааира амш.  
Зеиҕызара аибашьра амца иазрыжәыз апатриоткақәа  
реипыртҕра аамта ааигәахара иағын. Рыматәақәа еикәршәаны,  
рхатә ҕны ирзаҕызахахьаз рҕыртә псаатәқәа ргәы рызхьаа-  
уа, рыҕныка, ртаақәа ахьырызпшызахь амҕа инықәлеит.

–Акыр иапсоу аҕызцәа, абар ҳаипыртҕуеит, аибашьра  
аамта аан ҳаидғыланы ҳшықәпоз еипш, атынчра аамтазғыы  
хапсадғыыл аршәткакачразы, амчхара арығәғаразы  
хақәчалап. Ғаихеибарштрым. Мҕамш! –лхәеит аполк коман-  
дирс иамаз С. Бершанскаиа.

Мери дахьғылаз, –есышықәса шәнеила Аҕсныка,  
шәазнеила амрей ашәтқәеи ртәыла, сыпсадғыыл, асас изыхәа  
згәашә аарту ахь, –аалгәахәт.

Убыскан излашьтырхыз ала, есышықәса маи 2 рзи но-  
иабр 8 рзи арт аибашьра аветеранцәа, апырҕәа ахәсақәа  
еикәшәалоит Москва атеатр ду ағапхьа асквер ағы.



Игәылтцыз аапын гәил еипш, ишәтуа Ақәа ақалақь ағықә ахьарч хәа амшын иадһырбалойт. Уи ахықә даваланы ахауа цқьа гәыртәылаа иналбаадо днелуейт. Иара абас ақаларазы ашыа казтәахьоу, аңьабаа ду збахьоу аңсуа пхәызба – аңхьазатәи аңырфы Мери Аәзба.

1957

## АУАФЫТӘЫҘСА ИШЬА

Хәылпазхахьан ари асалам шәкәы ансоуз. Аконверт снахәаңшит иахьынтәауаз. Ааигәа зысалам шәкәы смоуцыз Москватәи сөыза икынтә шакәыз аныздыр сеигәыргьатәа иаахсыртлейт. Сгәабзиара даназтәа ашытахь, абар уи ииоуа... «Уажәы ааигәа сара сықан Асоветтә Ар Рцентр музеи ақны. Убра икоуп «Ленинтә комфәреидгыла афбатәи Аңынңтәылатә еибашьра дузза аан» хәа ақәша. Асалам шәкәы излансырзаларызеи укомфәреидгылатә билет угәы иадтаны абри ақәша уанахәаңшуа ушықало! Убла иаахгылоит Краснодонтәи агвардия қәыпш иалаз акомфәреидгылаа аққәынцәа, азғабцәа. Хкомфәреидгыла атоурых хьзырхәаганы иқазтцаз хәқәлацәа ашыа зыхьтатоу рыматәақәа, рпатретқәа, рфырхатцара атәы зхәо адокументқәа. Схәы-сжыы қақаза еилагыло сышрыхәаңшуаз абар ассир... Абарт рыгәтәтәқьа икыдыз асолдат-аибашьфы ипатрет атқака снапхьейт: «Алықьса Ешба». Икыдуп икомфәреидгылатә билет апатрет ақәтыхны. Уи абилет аномер аарла еилырго, унацәа нтәшәаратәы икылжәоуп. Ихьзи ижәлеи, дқәыпшза акомфәреидгыла даналалозтәи ипатрет ухәа игәахы шыала ишәуп. Ари еипш афырхатәа рыгәта х-аңсуа чкәын ихьзи-ижәлеи анызба, азынык сеигәыргьейт, аха ашытахь сылабжышқәа нхақәқәало рыцхашьарак сгәы иаатдалейт. Сухәойт, сөыза, иаарласны исзеилкаа уи ифырхатцара Аңсны ирдыруоу, насгьы иңсы тоу итаму. Абарт ажәабжықәа антаны ашәкәы сызфы».

Сеитанаңхьейт Ешба избахә ахьахәоз. Дызустада ари афырхатә? Уи нахыс илахьынтахазеи?

Ауха уеизгыи ихәлахьан. Адырәаены ашырпаз инаркны сығькаса, дыздыруаны иааспылалак сразтәауа Ақәа ақалақь сналалейт. Амузеи... Анаука аусзуоцәа... Ешба дыздыруаз

афнатақәа. Афнқәа рномерқәа снарыхәацшуа саныланы снейуеит Алықьса Лашәриа иулица. Сгәы сҭацәажәоит: «иуды-руама уара, абри аулица, зыхьз ахау апоет игәеисшьаз?» Уи рдыруеит игәеисра ззынижьыз абарт афнқәа рҕы ифноу ауаа рхәошәа аулица аҕықәқәа ирықәеитахау ашәтқәа ишәтышха игәылтцны апоет ихьзи ижәлеи ахьадфылоу рҕынахыршьуеит. Егъа дгәыргъарын уи сара сзышьтоу афырхатца избахә идыру-азар, иагъа ашәа ссир изихәарын! Аулица аҕаархәан ашьха ифәҕалеит.

Ашә снас-насит. Иаалыртит зхахәы ашлара ааланацсахьоу, зышәагаа ифцацәам пхәыс быргк.

– Саҕамыз, шәара шәоума Ксения Шьахан-ипҭа?

– Ааи, нан, сара соуп.

Сапхьа астол дадтәалоуп Алықьса Ешба иан. Атзамц аҕынтә ихәхәацшуеит асолдат ипатрет. Акраамҭа исзыгәагъуам сызнеиз ахәара.

– Абри зпатретда, Ксения Шьахан-ипҭа?

– Сычкәын затә ипатрет ауп.

Избахә алацәажәара дналазгалеит.

– Шамаха ицәырызгалом, нан, аха уансыхәа... – Лхәан ашәындыкәра ашә аартны дынтацшит. Ацаха цшқа акәырша еикәпхә иҕахәаны сапхьа иаақәылтцет абла аҕыцеипш илыхьчоз салам шәкәы гәартак. Акакала иаасыртуеит аамҭа иаражәны зфырақәа анытцра зҕазызкхьоу афырхатца ихьзырхәагоу, имфә атәы зхәо ашәкәқәа, адокументқәа...

1944 шықәса алагамҭазы...

Гәыпфык автоматчикцәа ашкол азааигәара фнык рҕааваркит. Рҕапхьатцәкьа фынфажәака шыаҕа рыда бжьамкәа иааигәаны игоуп ақәыц аанда, уи инхьтцыр – аҕа иҭабиақәа. Иааикәмтәазакәа жәафә уахи-ени аиҕахьсра... Анемсаа хәцәынмырха иажәлоит, аха ахы рыцәнахьчартә акгьы иалақазам афн хәычы, ибаагәараха игылоуп. Уи атзамцқәа аҕа дызмышәо цафьахеит.

...Февраль мза 18, ашьыжь шаанза гәып-гәыпла рыешаны анемсаа ари афны хәычы еиҭақәшеит. Аиҕахьсра, тыхәапцәарада аиҕахьсра... Мачк иаапсеивгарахеит. Аха уи ааикәтәара ихы иаирхәеит аҕагьы, еиҭа джәылахт. Амацәаз еипш ирықәшаны автоматчикцәа рыгәтыларкит аҕа исолдатцәа. Реиҳарафык ахәра гәгәақәа роухьеит. Напхгара рызто агәып акомандир асержант еиҳабы Хитренко ахы икәшәеит, аха ашьа итцкьасо дахькажьызгьы ифызцәа ргәы

рыгәгәо аҫацәа амца рыжәйтцон. Ахәра гәгәа иоуит апатро-на рызнагоз Чаплин. Уи дыхәны дшыказ ииулакгы дхәазо акомандақатара апункт ақынза дааины иреихәеит ацхыраа-ра анырзықамтаха рөызцәа штахо. Акомандақатара апункт ағы асержант Кириенко гәыпқык ар иманы дцарц адта иоуит. Ағны иазааигәахеит. Еимаҳаны илашьцоуп. Ағны ағынтә хы-сыбжь затқык ауп иаағауа. Ихәра ағахәара зылшаша зшыапы иқәгыло уағ дықам, абар интәоит ипатронақәа, аха изаан-хаз деиңахауа дхысуеит имала. Ацхыраараз инеит. Уи зыма-ла затқык абырсақ еибашыуаз Алықса Ешба иакәын. Ахы ақәшәеит ишыамхы адырдха, аха ишыамхқәа итцамкәалеит, ахы ақәшәеит инапы, инацәа ду иара итәзамызшәа иамна-хит, аха иавтомат атқара иакәмцит иаанхаз инацәкыарақәа, ахы ақәшәеит игәышпы, аха ус имариам ашьхауағ игәеисра аикәтәара...

Иғызцәа наидыххылан дқахаанза рнапы дантцаны да-аныркылеит. Исолдат маңақәа ирылыжж ицоит игәышпы иалтуа ашыа. Ихәынцәрақәа ажәжәахқәа инпдыртлеит, иңыба интаңшит ишәкәқәа тыргарц – «Шәаламкыысын скомфареидгылатә билет, ашыа иагаргы уи уа сгәы иадза-роуп». «Ихаңсахып, Алықса, ағыц узылаҳхып» – иаңаркуеит иғызцәа.

– Мап, ағызцәа, ари, – игәы инапы адыргәгәала иаа-ныкылеит, – сара Аңсны исыртеит, уи аахыс ҳаицеибашыуан. Аиааира ҳаманы ҳаицыхынхәыроуп. Иаргы саргы ҳагәқәа еицырхәт, аха...–иажәа анағзара имч азымхеит. Уи нахыс акгы иғәалашәом. Иғәалашәом иғызцәа рнапы дантцаны дшыргаз, дахыргаз. Агоспиталь... ағәта иақәшәарц сантиметр затқык агны ахы иахәыз ағәы ахәшәтәра...

Саңхәа астал иқәуп жәаф шықәса раахыс ауафытәықса игәахы ашыала ишәу акомфареидгылатә билет. Абар уи иацны итегыгы иңыба итақәаз... Дшыхәычзас зыла деитымхаз иаб, иан Қсения Шыахан-ипқа рпатретқәа, зыбзиабара цымазан итәахны имаз аңхәызба дидыртәаланы ипатрет, асалам шәкәқәа, зегы ашыа рхышы ирылқаны ицеит ахы, аха урт еи-цырыхычон издыз асолдат игәы..

Ахәларахь инеихъеит, аха сызыртцуам ихъырхәагоу адокументқәа.

Ақалақь ағы аматтура иалоу русура аамта нтәоит уажәшыта. Истахуп Қсения Шыахан-ипқа слазтаарц: «ма дахь-тахаз, итахашыахаз акгы шәмаҳазеи?» ҳәа, аха исзыгәағыуам.

Ларгы сқыышә икәыхуаз азтаара лдырызшәа дындәылцит адокументкәеи сареи хәаизныжны. Абас интәама нас ари афырхатә имәа? Схы азтаара иастаз атакс: «Москватәи ашәкәы аазышытыз сөызә, ари иапхьо апхьащцәа, сара уи итынханы исымпыхьашәаз адокументкәа ирхәоз шәахартә исызнагазар сыгәтыха насыгзеит» хәа звырц скалам аашьтых ақбаад инакәыскуаны ашә аартны даащналеит зарпысра интысхьоу уафы наза-аазак.

– Бзиала уаабейт! – снапы аасымихит.

Хнейбартәакәеит. Иасхәеит сыззааз.

– Шәара уи изааигәоу уафхап, ижәдыруазар дахьтахаз, насгы итахашьахаз? – сиязтааит.

– Уи уамак фырхатара кәимтәит усеипш ихтыс мәа шәдартә! – даапышәырччан инасәтеикит. Сара атзамц афьинтә исыхәапшуаз апатрәт сназыпшит.

– Ишпәжәбои, акыр сөысыпсаххьоу уи аахыс?

– Ишпә, уи...

– Ааи, сара соуп Алыкьса Ешба.

Уажәшьта абрака акәап ргылазар ауан ари ауаф изыхәан афәра, аха ихьзырхәагоу ифырхатцаратә мәа есены иаа-ирак ала иахьхаиртәаауа акнытә ажәакәак еитаныстоит. Уажәы Алыкьса Ешба аус иуеит Акәатәи апсызтә зауад афы, аконсервтә цех аихабыс. Уи аапсара ззымдырзо рационализаторуп. Иара ихала 7 рыткыс арационализатортә ажәалагала фыцкәа кәитахьейт, насгы азауад афы азеипш дцакәа шынаигзо, ақалақтә Совет дшалоу. Кьерчтәи апсызкыщцәа рфы дцаны рпышәа рыфцәаны аракатәи азауад аусзуоцәа ишрылаиртәо ухәа чыдала хрылацәажәап даеазны...

*«Аңсны кәпш», 1960*

## АХАРА УЦАРЦ

Шакантә сапхьахьааз, изыфхьааз ашколаф: «Рлахәара ча агымхацызт, рхәартә шәы тымзаацызт, рырахә, ршьамака, рыцсаса цәа рымамызт, рышьхымза гәара афьуаф дзакәшомзт». Ахәшә иафызазаап асахьаркыратә фымтә. Ианужәлактәкьа акәымкәа, мшқәак, цхқәак аныбжьыс-лак ауп ахәшә бзиа анухәо. Афымтә хәпхьоит ханмачзоу, хгәалашәараф аеатцәахуеит. Ихәзхәацыпхьаза иаргыы

иаха-иаха итәырцсоит, иаха-иаха аеаанартуеит, аус аеу-ит, хамѡакәнацоит. Аидеиеи асиужети рымацара ракәым, адеталькәа, аиѣырцшрақәатцәкәагы зынзаск даеакала иахзаатуа рѣыѡархоит. Сызлазымхәцзацыз ала, хаамтеи атоурыхи аеынарыдхәаланы, даеакалаза аеаанарцшит сара сзыхәан, хыхь иаазгаз, ажәабжь «Атәым жәѡан атцака» аҥнытәи ахәоу. Уи ауха Цсхәы ақытан Бетага ахаблаѣы, аказарма атуан икәрыжьхьаз атәѡа сагәылаиан. Иаашар сцон анаѡстәи, Арѡашра хәа иахьашьтоу ахаблахь. Уакоуп ишьхымзагәара ахьгылоу сызтаарц истаху ашьхымзаазаѡ Пиотр Кәазба. Убри сахьизхәыцуаз акәхап Дырмит иажәакәа сгәалазыршәаз.

Ицегьы иаха санычкәыназ, рацхьаза атәа сагәылаианы сыцәахьан Белоруссия абнаршәыраѣы, азиа Нароч ахыкәан. Убринахыс абри аиартә бымбыл гәыблрас ишьтысхит. Аицәхәара уадаѡуп уи иартцысуа ацәаныррақәеи ахәыцрақәеи. Сара сзыхәан реиҥа иҥадоуп, гәыла-цсыла мацара акәымкәа, цәала-жылагы ацивизация зегьы «науҥәыблааны», унагәылганы, ауаѡытәыѡса ацсабара дана-ахшаз рацхьатәи амшкәа рышкә уахьархынхәуа. Ацсны реиҥа абна насыпла еиқәханы иахьыкоу, реиҥа ауаа мацны иахье-иланхо, убарткәа ирыхкәаны ацивизация анеира реиҥа иахьыцәгьахаз ахаблаѣ ииз, иаазаз, уазхәыцыр, аблахтыра саналацш, снахьынхалазаны, сызлытцыз «алашьцара» цәымҭ искыр акәын. Аха убри атыцан, исыцрымтцуа гәтыханы, зышкә ахынхәра еснагь сазхьуа акакәны исзынхеит «абнауаѡра». Уи азыхәан ицәанаҭ тыцуп Цсхәы. Афымца лашара каххаа иахьыцхо, арадиодкылагакәа рыбжькәа аккахәа ихьуахауа, иналаршә-ѡаларшәны акәзаргы, иухаштыр хәа ишәошәа, машынақәакгы ахьниасло ақыта агәта анаѡс ишьтоуп ахабла Арѡашра. Ақыта агәтан уаннеилак, Ацсны агаѣака ухы рханы, Бзыц азиас ашкә х-километрак инарыцны уана-анаскылак, ацста гәѡара «ицәхаз» ахабла Бетага уналсуеит. Уѣынаухоит ишәартоу амѡахәастакәа рыла анаарақәа урѣысуа. Реиҥа изааигәоу агәыла ф-километрак дизааигәаны, ицәацәа дузза иабзоураны, «зхатәы хәынҭқарра» змоу анхаѡы Илия Семенихин унаивсуеит. Зхала затцәык абнаршәыра иларшәу, шәарыцаѡык машәырла днанамгозар, уаѡы да-хьызымбо, уаѡ дызбарцгы зтахцәам атәхмада затцә Нико-лаи («Сыжәла схатагы исхаштхьеит, иабоутаху!») – ихәеит даахәмарны), икәарч ѡны ааныжьны, Арѡашра ахаблахь

(уаф дахьнымхо ахабла) уанцалак, аа, абракоуп аңсабарей уарей шәахьейзынхатәкьо. Уинахыс шәеицыйкоуп хөык: уара, угәтахьейцрақәа, нас иухәалак иақәшахәтү, аҭахмада кәыгәқәа – ашьхақәа.

Иутахызар, игәхьааугоз инаццаны иупызгалап ахәозшәа, Ақәа афны санындәылтц нахыс ацивилизация сзыхарамханы, иаамыцхәцәангыи зесыднарғәғәало иалагеит «абнауафара». Хымш ипыруамызт ашәкәфәцәа хәфнутқа Шамил Ақәысба ихаирплан хәа хзышьтоу «Анушка». Ашьхақәа ирхаңаз аңта злачқәа рцасхәангыи, иахагыи исзеиғьхейт Ауадхарала сахьдәықәлаз.

Аңсабара аиқәырхарагыи. (Ус анакәха, ауафгыи иңсы аиқәырхара, избан акәзар аңсабара аҭанаңсах, даңсахароуп ауафгыи, убри дырны акәхап аңсуаагыи ажәақәа аңсабара, аңстазара шыагәйтк ала изышыақәдыргылаз, руак хыбглар ихыбгалоит егыртгыи), аңсабара ахьчарагыи афбагыи аоуп. Аңсабара, ашәапыңап, ауафңсы изыхәан Сахара агәафы (аңсуаа Агәысакара хәа изышьтоу) зыхьк днахагылар иафызоуп. Шықәсқәак уажәаңхьа Ауадхарантәи Цсхәыка уанцо, икалазеи, анаңбалбейт, ашьхымзәтра ашхырцәағь асма, дегьызмаха аимцәара ишңафәу, ишңақәырхуеи абна ҭынхада умхәар ауамызт. Ағәа рылго, икьуа-игьзуа амәа наара иаған ҭажәихәба-ҭажәижәаба тонна ақьидқәа знык ала ишьҭызхуаз амашьынақәа, ашьхақәа дырхыңхыңуан, аңлақәа ршьапы иңқааны ианкарыжылак ирхәазаны иаазгоз атракторқәа. Ашәңла кьантаз дуззақәа хбыкьны ианлеиуаз, аҭахмада харам ағар шымҭахикьо еиңш, иназыхькьысуаз аңла кәтақәа еилакәыбаса инеиланажьуан, атрактор аханы иахьаго амәан иаңсашәа, амч аазықәхоз зегьы аңсы ианаңон.

Аңсабара иахшаз зегьы реиха аизхара акраамта иадхало аңлақәа роуп. Шака иңла хкы бзиоу, убасқәк ашьшьыхәа иазхауейт. Шәышықәса ңырц ңшышықәса роуп иагу Цсхәы амхаңьырма кәлеижьҭей. Икьаңтахаз ашҭақәа, амхырҭақәа ирықәиааз аңлақәа хатқәк инапы аарыкәшартә акароуп иахьынзашәпахахьоу. Шьҭа шәазхәың шака шықәса аҭаху хөык-ңшықьык иргәыңамзо аңлақәа ирызханы абна еиныларц азыхәан. Абас абна ақәыхра иафын акыр шықәса. Уажәы Цсхәыка ицо, машәыршәа (амәа укәзар – разкәла), мамзаргыи ахьшыңәеи агеологңәеи рышкә ицо машьынак ахьумбо

амфала сахъаауаз, иууаза итынчран. Рацъал ааны икамхауазар, акгы рпырхагам атлакъа.

Уажэы ааигэанза Ацсны ипыркон шэи цшыинфажэа нызкъ кубометр абна. Уи планла ирыдыз акэын. Аплан ахыхъ, аплан иалазамкэа шака цыркъоз здырхуада. Уажэы, абнапкъара ианафэырх, ашколқэеи ахэшэтэыртақэеи рзыхэан фныматақэак алырхларц мацара азыхэан ицыркойт 40 нызкъ кубометр затцэык. Дара уртгы зыпкъара азин ыкоу, афара иалагахыоу, ипумкаргы иқэзаауа атлакъа роуп. Ацсны ахынзаназаазо зегы тцазкуа ари азакэан аамышьтахыгы, чыдала Цсхэы иазкыз даеа қэцаракгы рыдыркылет автономтэ республика анапхгафэа. Цсхэы қартцеит хэырцсарраны. Ари ақэцара чыда шықаз сахаанза, сыбла-ла избеит алтшэа. Хышықэса уажэапхъа Арфашрақа санцоз, алымфанык рқыалакъа ргыланы, гэып-гэыпла итэан ацсызқэа. Цсхэы ахы ытыцтеуит хэа рахаит угэахэрын. Ашьха хауа цкъа, ахауа зфыда рфарц, ацсабара ацшзара агэеитцыхра рнатарц азыхэан иааз дубар дышцоузымдырхуеи. Уи цэгэырк нтаршэны, азиас дынхықэтэалар изианомумыжыIZEи. Арт аауан рымгэада хэыцырта рымамкэа. Хныкэгагас иқартцон Бзып азиас. Уақа итэанатцы таацэаныла ацсыз иалачон. Убриггы учхап. Чхашъа змамыз зынзаск даеакын. Ианцозгы ацсыз рфаны, ирпшшаны аатцэала иргон.

Бзып азиас Ацсны азиасқэа зегы излареипшым акы ыкоуп. Кэыдры, Егры, Аапста, Цсоу ухэа азиасқэа зегы амшын инаркны ашьха еибаркыра ахафазараф рхы ахынтырхуанза, хкы-хкыла еиуеипшым ацсызқэа ртоуп. Бзып азиас амшын иахьналало инаркны Ах ицха хэа иахьашытоу нахыс, афада, даеакала иухэозар, цшыыцъара ишаны азыхэтак (амшын агафэхъ иаанхо) акны аамышьтахъ, наф, ашьхақа акалмаха ада даеа цсызк машэырынгы итаны иубом. Адунеихаангы талашьа амам. Уи зыхкъо нас халацэажэап.

### **Фажэак акалмаха азыхэан**

Акалмаха, ишдыру еипш, ацсызқэа зегь реиха ихаауп. Амгэа ааурыцқойт, уаха рыцкъара атахзам. Абафқэа акы, имачзаны иалоуп, фбагы итатоуп, ишэартазам. Хэарада, абартқэа дырны, ацсызқэа иреигъу цсызуп хэа ахэ шыаноуп Мчышьта ацсызаазарта анеифыркаауаз абри ацсыз хкы залырхыз. Ауаа рзыхэан дыбзианы, зхазы ишэиу ауаф иеипш,

зегь реиҥа иҥьиоу абри аҥсыз, иара ахазы шәипҥхызк ақәуп. Аҥсызқәа зегьы рааста акра мариоуп. Хыхьчашьяк аздырзом. Аҥсызқәа уи икырц азыхәан ашәарыцаратә ҥазара ухәа уамак иҥахзам. Егьырт аҥсызқәа атәгәыр иафалаанза иац-рыхозар, рҥышәқәа рыла инамцклас-аамыцкласуазар, ирфо закәу заа цқьа игәартозар, утәгәыр хыхь иамоу ахызсала ыртрысны уаханы атәгәыр атцарыра мчыла аҥсыз аҥышә иалататәызар, акалмаха рыцха, иахьтоу аҥыц уақәшәаны атәгәыр анынтауршә, аҥыц хәа инамтцасны, атәгәыр шеибгоу ахәлымшәа аҥынза инылбаанадоит.

Шакантә сазхәыцхьоузеи. Азы иҥоу, ауафы ихныҥәгагақәа зегьы рааста, иҥалап, акалмаха «анцәа» ишазар, ауафы иуафра ахьынзаҳараку агәатаразы, иуафра аҥышәаразы. Ауааҥсыра рхаҥақәа еипшу аиҥа, хныҥәгагас аҥсабара ирнәҥақәазгьы еипшым. Адунеи лашара хbartә хзыхшаз хан лаамышьтахь хатыр ду нақәҥо, ауафы ауафы ишҥа изцәыртцуа агәыблра хататәҥьа иаҥсазами ажә? Аҥаацәа инадыркны ахәынҥқарра ахатә ашьяқәгыларә аҥынза инаганы уахәаҥшуазар, зегьы уасхырс изықәгылоу убри «зҥы еилымго» аҳаиуан ҥыиә ду ақәзәми?! Аҥсабара ахатәҥы иамшеит, акосмос иала-лаз ауафгьы макьана изымызбац (сгәанала, адунеихаангьы изызбаран дыҥам), х-фатәы хык ирыцназго. Раҥхьа игылоуп ахш, нас ацха. Ахҥатәи акәацқәа рҥнытә, хәарада, акалмаха цсыз. Убри азыхәанәоуп баша цәажәарафы «ах иҥсыз» хәа изашьтоу. Ахцәа ирдыруан дара рхазыхәан иалырхшаз.

Сара исыздыруам аҥсабарафы иҥаны зиаск, Бзыҥ азиас аамышьтахь, абҥазара аафцәаны, абраанза аҥсызқәа зегьы еицышәтәуп, аринахыс «ах иҥсыз» иатәуп хәа еишшоу даҥәа зиаск. Иныҥәо зегьы драҥысит, иҥыруа зегьы дыриаант ауафы, аха изсо зегьы ахьымнеиц снейт хәа хәашья имам, егьырт зегьы харҥәатцып, Бзыҥ азиас ыҥанатц. Иахьягьы Цсхәәа ирхәоит, избанзар, рыба ишабоз иҥалеит арыцхара. Уамак цуам, пхынраказ инарылафит харантә иааны иҥоуп зсафцәақәак, Бзыҥ ахы инаркны амшын иахьалало аҥынза иҥазсаны ицарц, аҥазыҥатцара иафуп хәа.

– Ишҥа, Ах иҥхәгьы иатцсны ицарцу?

– Ирыздыргәышьом.

– Сибра, Тиан-Шан инаркны зиасс иҥоу зегьы дыртаслымхейт, рхәейт!

– Иҳаздыруам шаҥа зиас дыртаслымхьоу, аха Бзыҥ зыртаслымуа макьана адгьылафы дмизац. Уи азыхәан иҥоуп



акы – ма иара таурбароуп, мамзаргыы изыртаслымырц иала-  
газ адунеи данызаароуп.

Абас еибырхэон цсхэаа азсаѿцэа азы ихылаанза. Сара  
избеит,срацэажэеит урт азсаѿцэа збаз, ирацэажэаз. Анышь  
рчкэа, аразина иалхыз анышькэа ирыкэтэаны Бетага ахабла  
иалсны, изсаны ианнеиуаз, азиас ахыкэаѿынтэ избаз цсхэаа,  
ирызѿытны иааныркылеит шэxy шэцэымыгхама, икашэцэ  
закэызеи, Ах ицха атцсшы амам хэа рархэеит. Азы иаго  
хэхэабжыы иахауам хэа шырхэатцэкыо икалеит. Цаны, ѿыцъа  
рлымхаѿы инеит. Ах ицха иазааигэахо ианалага, азы ирит,  
иахыкэшеит. Егьырт аѿыцъа, мчыбжыык акара тхьаны, Бзыц  
ақыта аханы иамырхит ичкэачкэаны иказ рцэа-рыбаѿ.

Слаф схаѿагыы исгэацхан, исхаштзом, сыхэмаршашэа  
зны исхэахьеит, ателевизр ауаѿы изизбаз «Акиноныкааракэа  
рыклуб» дахэацшларц азыхэаноуп хэа. Изхысхэаауа, убри  
ателепрограммаѿы шака зиас таѿеара, шака зиас ырцарта,  
аиѿхаакэа рыбжыысырта хдырбахыоузеи! Аха Ах ицхаѿы  
Бзыц азиас иканатэ, ацашыа зеицшроу аѿыза, шэкэык аѿгыы  
самыцхыац, ирхэонгыы исмахац. Адунеиаѿ ауаѿытэыѿса  
иара инапала икаицдахыоу, ихы-ихшыѿи иказареи идырѿиаз  
ассиркэа зеггы рахытэ быжыба алихит. Мышкызны ирыпхыа-  
заны икалозар, ацсабара иарѿиаз ассиркэа, хымцэада, акы  
хэа иахыпхыазалахоит абри атыц аѿы Бзыц азиас ацашыа, уи  
амѿа.

Арѿашкэа неилало, азиас сса-мыссакэа иалало, иаха-  
иаха идухо инеиуеит Бзыц. Цсхэы уаннеилак, ужѿѿа кшаз  
цъушьоит. Уашыцылахьеит азиаскэа зеггы ашыхатэи агака  
ицэ. Арака Бзыц цэит нак, аѿадака ахы рханы. Ус иахыцэ  
жэаба-жэохэ километр ракэындаз. Ахаан арахы ихынхэуам  
ухэап. Абас ишнеиуа, азиас иацлацыпхыаза, азышьтра  
атшэахара иалагоит. Агэамтра, ацэкэырцара инацлоит. Ауаѿы  
ацэажэара дакэитымкэа дкауцар, иаха-иаха агэтахыцрахы  
дшиасуа еицш, аѿаѿкэа адыгэгэалацыпхыаза атэ артаулоит  
Бзыц. Уаха арахы умѿа ыкам, ухынхэы амшын ахы хэа ацакыа  
аныѿаѿырагылалак, инагэтасны, иаахэны Ацсны агаѿака ахы  
рханы аѿаанахоит. Убринахыс итцеггы аизааигэахара иалаго-  
ит аѿаѿкэа. Иаха-иаха илакэуеит азиас. Итэи-тэиуеит, ила-  
кыуеит. Абар, ахыкэкэа еизааигэахеит даараза ибзиоу ѿыѿк  
нахыцап ухэартэ. Азиас ашка уцшыр, ашытыбжы аѿѿуеит  
акароуп, уаха улацш зыназом уи ахыыкоу. Ацакыакэеи азиаси

«рнибартцэара» бла иазеилыргом, улымха итаффеит ауп реи-бафабжыы. Шака километр ус инеиуа сыздыруам, аха акыр инаскьоит. Атафкэа реиҥа иахьеизааигээз тыпк аҥы, ажэван иалырбган иаарыштызшэа, өнеихагылак иакараз хахэк былгыаны ишааиуаз, агэарахэа иныбжыхаит. Амцхэ афадагы итымышэхэо, амцхэ цакагы илакаымкэа иаабжыхеит. Иаакалеит ацсабаратэ цха. «Ахгы» ашышьыхэа дныкэсны дцеит. Хэарада, ихлахатц мгьежырец, цака дымцшзакэа, азиас агызра илымха цнамхырец цкэа имырхакэа.

Амшцэгэа баацскаа рышьтахь шэырхыпшыла Егри Кэйдри. Рымахэтакэак аапымытцэтэазар, егырахь уаха акгы рмышкэа, атла дукаа кахэхэа-кахэхэа ирыманы иаауеит ашхарантэ. Шэхыпшыл Бзып. Ашэ, ацса, амза, аңь, ахьа ухэа ашхараф ииуа, акыр шыкэса зхыцуа цлак еибганы иааназар жэбап. Егэа итла жэпазаргы Ах ицхэҥы ипытцэтэаны иаахэланагоит. Акалмаха ацха аладагы афадагы икоуп, егырт ацсызкэа ацха анахыс афада изхалазом.

Сцасымчала сазхэыцкэахьеит. Ацсуаа ххатакэагы хшытцаам еипш, итцаам хадгыл иатданакуа ацсабарагы. Шака маза атцэтэыхузеи! Ихаздыруам уи ацшзаракэа. Ихаздыруам уи дачаагы излеипшым. Иаххэап, адунеиаф зегь реиҥа икыафэ азиас убарц утахызар – Ацсны икоуп. Реиҥа итаулоу ахапкэа убарц утахызар, адунеиаф ахцатэи атып аанызкыло Ацсны икоуп. Азиаскэа зегы, рхы анаатцырхлак инаркны, амшын ашкоуп рхы ахдырхо хэа артцага шэкааҥы иану, иаххэап, издыруада убри иашамзар хэа шэгэы иташэозар, шэацэымшэан шэгэаанagara. Излашьақэшэыргэтэаша афырпштэы шэыпшаауеит Ацсны. Ари адгыл аҥы икоуп убас еипш зиас хэычык (макыана ахыз схэом, избанзар, чыдала иара азыхэан акы зфырц сгэы итоуп), амшын азааигэара ахэадаҥы ахы аатыхны, дад, уара сёынаулажыны, иаразнак адунеи сзыкэзаауам, саанапшы-аапшырец, сыгэтыхақэагы аасчырчырырец стахуп ахэошэа, амшын азкэа неиарханы, афадака, ашьхака аҥыфанахоит. Уамазак хара изцагэышом, ашьхақэа идырхынхэуеит, аха амшын иахьалазуоума иусу, шака атданакуазеи иалазаанза иканатцо.

Ацсабара амазакэеи ацшзарақэеи ракаымкэа, шэара шэашытоуп, иаххэап, ауафытэыфса дызнысхыоу амфа атцаара, уи дышуафхаз атоурых адырра. Убаскангы шэара Ацсны ишэыпшаар шэылшоит, адунеи зегы шэакэшаргы, цьаргы

ишэзымпшаауа афырпштэы. Ауафытэыфса инапы иарфеиахьоу хэа ауаатэыфса ирдыруа анапырфеиамтақэа зеггы иреихабу, жэанызкь шықэса еиханы иахытцуам. Иаштыхэ ирыпшааз (ирымпшаацкэа итцеггы ытцамкэа калашья амам), ауафы ипшра-исахья атаны икатоу ашьянтцалых скульптуракэа ирхытцуеит 50 нызкь шықэса ркынза.

Иаххэап, шэара шэрышьтоуп зеиуахкы мачу атциаакэа. Ацсны ииуеит убас еипш икоу, ахэшэ злырхуа циаак (машэырк амыхьырц иахьиуеи иахьзуи ххэарым), Ацсни Испания акалтаф инхауа абаскцэа рыдгыли ркны аамышьтахь адунеиаф уаха цыарггы имиуа. Арахьынтэи уахь аргама, мамзарггы уахьынтэи арахь иааргама, уи сара исыздыргэышьом.

Саланахалацэеит, аха, ишцааури, ауафытэыфса убас дшоуп, бзиа иибо азбхэ егыамта ихэаларггы игэы акэыптэазом. Ацсадггыл абзиабара ианалацэажэо еихарак издыркыло ан лоуп. Уи егыашоуп. Икам ауафытэыфса изыхэан реиха ипшьоу, ауафы реиха дуафызтэуа урт аф-цэаныррак – Ани Ацсадггыли рышка абзиабара иеихау. Аха Ацсадггыл абзиабара апхэыс лышка ахатца изцэыртцуа абзиабара иахьеипшкэоуггы рацэоуп. Ханкэыпшу, бла кыпшла адунеи ханыкэыпшуа, ауафы ибз иахэоуггы игэы итоуггы акы акэу анцыхашьо ашыкэскэа раан, аркыс апхэызба бзиа дибойт еихарак адэахьтэи лыпшзара дыгнахны. Уи абзиабара нагзара аиуеит, насыпла, апхэызба адэахьтэи лыпшзара еипштэкыа доухалаггы ипшзоу, доухалаггы ибеиоу азэы анлакэха. Ус акэымкэа, ибыбшза ишэтыз, аха тама зфамлаз атама-тцла данеипшха, нас икалоит ауардынкэа реивтачара, амфакэа хазы-хазы рцара. Иахьзахтцап уи, рапхьатэи абзиабара, ахшыф аткыс ацэанырра аниааиуа, бзиа дзубозеи хэа азцаара анцэырымтцуа ашыкэскэа раантэи абзиабара хэа. Икахуп дафэа бзиабаракгы. Ацэанырра аткыс ахшыф аниааиуа, ахшыф зегь рыла азин аныканатцо, адэахьтэи апшзара аткысггы афнуцкатэи апшзара иаха иахылтцуа абзиабара, ианцэыртцуа азцаара, бзиа дубартэ еипш бзиарас илымоузеи? Аа, апхэыс лышка ирхоу абри азцаара, икалоит ауафи ицсадггыли ижэлари рышкаггы ианирхо. Бзиа изубозеи, бзиа абара излапцоузеи уцсадггыл? Егырт амилацкэа пату рыкэуцойт, аха, ауаса акыамашэышэ ачыдоуп хэа, иаха ичыданы бзиа изубозеи уара ужэлар, уара умилац? Абарт азцаарақэа, уафы игэы иахэартэ ртак иоурц азыхэан,

ихэнацэак реипш идыруазароуп, идыруазароуп ипсадгьыл ажэытэра, афэтэра. Идыруазароуп ацсабара ацшзарагы. Идыруазароуп ижэлэр знысхыо атоурыхтэ мѡа. Убарт, ахшыѡ икэнаргыло азцаатэкэа, интыртэааны ртак аныкацаха, убасканоуп имыцэазо мцабзха ианеибакуа ацэанырра, данхауа апатриот иаша.

Сара сзыхэан акыр зцазкуа абарткэа срызхэыцуан Ауадхарантэи Цсхэыка амѡа сахыкэз, ртак ацшаара сашьтан, ацэа иаасымнахаанза, скылцшны аетцэакэа срытцацшуа ацэа сахылаиаз. Ицёушьяша, реиха уанызатцэу ауп удгьыл гэкэа азхэыцра анусуа. Аратцлакэа рыккара сытцсны, сахыангылац, атахмада, арака зегы шипхыо ала ихыз ааркыафэны иаххэозар, Тимофеевич инхартэф сахыаииз, ихакэшэира инхара убас хакэцшааит – акыацтацкыа. Амацуртагы акэаскыагы рышэкэа асапаткэа рыдкнахалоуп. Агэылара излеилыскааз ала, ацшэмацхэыс дыммазаѡханы Акэака данырга, ацшэмагы уахь дцеит.

Абар, хаамтазы акытафэ реиха ихадоу апроbleмакэа руак. Уажэадагы сааикэахьан сара абри атаацэарафэ. Ускан ашьталарта анхмоулак, афны ханазымклак, цытѡык атэеикэцартакэа рышка ауапакэа, акэахычакэа хаманы хцон. Уажэы ишьталашаз уѡ даныкамла, асапат затцэык иахычо иа-лагеит ашэкэа. Ианбанзахычагэышью. Иабакоу, иабаци абри аѡната иаазаз жэ-ѡык ахшара? Иаармарианы узхэыцыр, атак акатцара мариоуп. Афэр акалакыкэа рахь усура ииасуеит, аргыларакэа рахь ицоит. Атоурых зыѡуа иоуп икалаз афакт акыаад ианызцо. Ашэкэыѡы итахуп даеакгы. Уи идыруа-зароуп икалаз зыхкыаз, мамзаргы ус акэымкэа, даеакала икалар ауазу иамуазу.

– Зхы изахэо ыкэцны ицоит, дад, – ихэеит Цыгьарда акытан тахмада кэыгак.

«Хаи, абаацс, икалазеи, иухэашьюзеи, зхы изахэо ыкэытцны ицартэ, ицаакэрыло агба иаѡызахама акыта», сгэахэт, аха иасхэоз. Ажэытэан, ахэынткар иныкэицаз аамтакэа сычырызгалом, ускан даеакын, аха уажэы икалазеи Цсхэы, ахэштааракэа айкэыцэара изафэузеи?

Атрибуна акнытэ уцэажэозар, ецныхэатцас иухэакэаша рацэоуп.

Акыта иаиуит афымца. Уи аѡыза иакэгэыгуадаз!

Цаса шыапылеи ажәѡан аныцкыѡу инеиуаз ахаирплани раамыштыхъ мѡа ыкымызтгы, уажъы икалеит амашына мѡаггы. Цоуп, амашына ласкѡа макыана изнеиуам, аха аидарамѡангагакѡеи «Нива» иеицшу амашына гѣгѡакѡеи ахънеиуаггы зыцсоузеи!

Ацыфа дара иаадрыхыр, агѡыхѡ азыхѡан еицѡахара роуам. Ирызхаша ачашыла нанагоит адѡкыан аѣы. Уака нхаѡцѡакѡак рыѡнаѣы ирзуа ачабаба аѡыза ақалакыѡѣ хѡпхызггы иаламшѡац.

Цаса, хзыкѡгылаз амахѡ анцѡхкоз – инамыцхѡны хык арахѡ антѡара азин аныкымыз еицш икам уажъы аамѡа. Шака уѡаху антѡала ашымака, ацсаса, ахѡакѡа, аѡкѡа.

Акыѡаѣы икоуп ашкол, абиблиотека, иналаршѡаларшѡны акѡзарггы иддырбоит акино.

Ажѡакала, ишысхѡаз еицш, атрибуна укѡгыланы, икѡцны ицо аѡар (аѡар рымаѡара ракѡындаз!) ахара рыдѡаны уѡѡажѡозар, иухѡаша, излаѡапуѡеша аѡырцштѡкѡа раѡѡоуп. Аха убас ишыкоуггы, цыгъардѡаи аѡахмада ишихѡаз еицш, зхы изахѡо ыкѡцны ицоит.

Изгѡалашѡо раѡѡѡоуп. Аибашыра калаанзеи уи ашыѡахътѡи ашыкѡскѡеи рзыхѡан Цсхѡы иѡанхон хышѡ тзы ркынза. Уажъы уи абжаггы ыкам.

–Шака тзы абѡаѡѡа шѡынхоз Цсхѡы? –снаиѡзѡаит, аибашыраѣы афырхѡѡараѡѡа кѡзѡаз, аѡ хѡѡаха иаѡызоу аѡахмада гѣгѡа еилакаѡа Балѡа Дармилов.

–Хѡрт, абѡаѡѡаа Нестор Лакоба иоуп Цсхѡыка хѡазгаз. Аибашыра ашыѡахъ хѡрт хынѡажѡа тзы хнареихѡаны хѡан, – ихѡеит уи.

–Уажъы ѡакаѡы шѡыкада?

–Икада... Цсхѡы зыжѡлоу Мухѡмед дудыруѡит, даѡа тзык, ажѡакала, ѡѡака-хѡака тзы... Уаха уѡ днымхеит.

Абри акыѡа атѡы абаскак салаѡѡажѡоит, избанзар, цѡыкѡбарк азаѣы адунеи анубаѡлоит хѡа шырхѡо еицш, Цсхѡы аѡагылазаашыѡа иѡѡырнаго апрѡблема егырт акыѡѡѡаггы рѡаѡхъа икѡгылоуп. Цаны, ацсабарѡеи ахауѡеи зынзаск иахъхазу акнытѡ, Цсхѡы егырт акыѡѡѡа изларѡеицшым раѡѡоуп.

Абѡрт ѡѡѡараѡѡаггы хрылаѡѡажѡон ашыхымзаѡѡѡ Пѡотр Кѡззеи сѡреи. ѡѡѡараѡѡаггы зысхѡо, сѡра уи ишѡа сызѡаз ашыхымзаѡѡара атыхѡала маѡара акѡым. Цсхѡы акыѡа агѡѡантѡи уи ишыхымзагѡара ахыгылоунза ибжѡоуп жѡохѡа



– Уи иазхэыцда... Убас иказ ахыдарақәа ахыҕкартцоз иахҕанами уажэы хҕытақәа рҕы араха змачу... Ақәа акалтаҕе ишьтоу ақыта Ачадара. Жданов ихыз зху аколнхара ҳадыртцеит. Уи закә колнхароузеи ҳәа умтаауеи. Иахҕарыз, ауал икны иахҕагоз усмызт, руалқәа ҳара иахшәарын, дарей ҳарей анхамоаҕе ҳазҕыз аky акәндәз. Ҳара ҳашьхымзақәа дара рҕы изхәуам, д ра ртаҕыни рчаии ҳара хҕы ииуам. Зегьрейха ицьоушьаша, зан дызцәымыцхәхаз иеипш, имыцхәхеит ҳарахә, ҳажәхьақәа.

– Ианейдыртцоз, уи атәы зхәашаз уаха уаф дҕамлазеи?

– Иаххәеит, аха иихәаз уасхәап наҕынтәи иаарышьтыз? Дара атаҕын шәырталап, шәнаҕыхалап, ачаи ахәырт хәа шәнахәалап, шәарҕы шәзеипш стол инықәшәыргылап ахши, ахыртәи, ацхеи хәа алаф налихит. Ахәынац цсуан, ацҕәы хәмаруан. Иара алаф ихәон, ҳара хҕыта ақәзаара амоа ианылон. Абри, ихыдараз аидцара, Цсхәы аспецифика азымхәыцра...

– Уажәа хыла ицыскоит, Пиотр. Абыржәы иухәақәо срылацәажәоит сроман «Асқьала» актәи ашәҕәы аҕны. Сара сзыхәан даараза акыр зтазкуа акоюп уи. Сухәоит, умыццакыкәа цқьа еилыскаартә исахәала...

– Еилкаарас иатахузеи... Ҳаздыртцаз аколнхара планс иақәыз ачаии атаҕыни рақәын. Шықәсык-оышықәса рахьтә знык данаалак хҕолнахара ахантәафы, араха ахьтахкуа ҳамам, ахыбрақәа еилабааит, ақәа ркылсуеит, рыфатә мацхеит, ашьхымзақәа рақәзар, уртҕы анапы рыгхеит, ашьхымзатрақәа катцатәуп хәа данахҕлак, сара аихабыра рҕны снаганы сцәа зысхырхуа шәара шәхаиуанқәеи шәышьхыцқәеи рзыхәан акәзам, атаҕыни ачаии рзыхәан ауп, шәаала уахь аколнхара иацхраарц зтаху ихәон. Уахь захьзу ибжьоу удыруеит, хах-хымш ныкәа... Иара итәала диашан.

– Ирхәоз аамышьтахь, ихала цьара аky избарҕы амуаз, аха...

– О, дад, ахәара мариоуп. Уаниашьа ухатдашьоуп. Ихы хәымкәа ахәыртбҕыц зақәйтцарыз, гәаҕрас имаз. «Самовольщина» хәа уахахьоу? Убри днатцашәон.

– Иуархәо аамышьтахь ухала аҕы узымдыруазароуп хәоуп уи ианааго.

– Ус иҕан. Апартия аоажәатәи аизара ду аахыс ахатәы инициатива пату ақәны ишыкалаз еипш иҕамызт. Абри атәы





иаха анапы аланакырц иазеиҕууп хэа угэы иаанагозеи уқыта  
Цсхэы? – снаиазтааит. Харамхэыцк иахзихэашт, ахэыштаара  
иехэатэаны ақыта алахынтца рызбауан хэа, аха иҕалоит,  
хара хгэаанagara даеазэы хшыѳ бзиаи изнартцысыр.

– Сгэы иаанагахуазеи... Хэарада, хазы колнхараны  
уажэшыта аҕатцара даараза ицэгьюуп. Инхо ауаа маҕчеит.  
Иазеиҕузеи уажэы Цсхэы? Ус саҕауеит, арахэ ираазартаны  
иҕартарц рҕахуп хэа. Хэааатгылап абри азтаара. Цкыа  
уазымхэыцыр зегырыла ииашоушэа убоит. Ачаии аҕатыни ии-  
уам. Ацитрусаазара зыҕалом. Арахэ аҕхын ашыха цэхэырақэа  
рахь икарцап, азын интаркып... Ахэара мариоуп.

– Арантэи ахш, ашэ еилатан иузгом машыынала,  
хаирпланла...

– Мамоу, араҕа ираазар акэхоит аѳа. Абыржэы шэ-хык  
рҕынза шрымоу еиҕш, акэац азыхэан мацара...

– Ибзиаи, нас, уи...

– Умыццакын. Издыруеит акэац шмачу, ахэынтқарра уи  
шыгэцаранакуа.

– Иугэалаашэозар, апартия аизара ду ағгы ари азтаара  
хшыѳзышытра ду азун.

– Иашоуп. Егбаамтоуп. Аха уи иаанагом арахэаазара  
аткыс ахэынтқарра азыхэан еиҕудачеагы ыҕазаргы, илкажь-  
ны арахэаазара шэалага хэа. Издыруада Цсхэы убас цыра  
агы ыҕазар? – иҕатца шлақэа инапы нарылишыт, иааргызмал-  
ны дынцэытцачеит, рацэа уағасырхеит хэа аанаго. Шаҕантэ  
саахьозеи Цсхэы, сцасымчала, шаҕантэгы сазхэыцхьюозеи,  
аха асеиҕш азтаара анцэыртц, исхэашаз сзымдырит.

– Атуристцэа рбаза ду, аѳныматэа аҕатцарта афабрика,  
маденк адгыл итцазар...

– Ашыхымзақэа рцыхэала суацэажэарц сааит умхэеи?

– Ааи, аха уи зыстаху аѳны, хқытағ...

– Уаанғас, уаанғас... Цсхэы азыхэан ишцаубои? Аха уи  
халацэажэаанза абасҕак абзиара злоу, иухэар ауеит, зыда  
псыхэа хамам арахэаазара атэы маҕк халацэажэап. Угэанала,  
шаҕа хы ашыамаҕа ануцар ауазеи Цсхэы?

– Акрыздыруоу, цшышэ, хэышэ хы...

– Ха-ха-ха! – дааччеит Пиотр. – Реиха ианеитцаха ѳышэ  
хы. Уажэы шэкы раҕара хамоуп, даҕеа раҕара нарыцутцит,  
уаха акгы.

– Избан? Арт ацәхәыра кәазақәа, иатаххар зқыы узырбап.  
– Аңхын изумбахуазеи. Уара уреипшуп Цсхәы алахьынтда  
рызбарц апхын, амра кажжы ианыпхо, ашьац қашәқашәо  
ианыкоу иаакәо. Цсхәы уаишь азын, изеипшроу убап. Арахә  
хәымз итакны иныкәугароуп. Иабаауго рыфатә? Хаирпланла  
атәа аагара уалагома?

– Арака иумырхуеи?

– Шака узырхуазеи? Цсхәы икоу адәқәа зеггы  
аацәырхәны иурхыр, шака хы ирызхаша атәа узырхуазеи?!  
Мачк инеихахарггы шышә хы, уаха мап. Иаххәап, иаңсоуп  
дара убарт ашышә хы ранцара. Хадәқәа ирықәтцуа атәа  
иныкәнагап. Икаҳцеит Цсхәы «животноводчески комплекс»  
хәа. Ускан ицәыртцуеит даеа проблемак, проблема дуззак.  
Анхацәа иаанхазггы ықәтцны ацара иалагоит.

– Избан, арахә калар анхацәа ықәтцны ишпацои?

– Ишпакоу уажәы? Атәа ҳархуеит. Анхацәа ҳқытақәа  
интересс ихамоуп, иахыкәзаалак, цъара дәхәыпшк ҳбозар  
ианмыжкәа, атәа архра. Напеилаңса аақатцаны, шә-хык  
итаку арахә ирызхаша аколнхара инахтоит. Иахашәало ҳара  
ҳарахә идҳархәоит. Арахә рацәаны ианца, азин умоуп, ухәеит.  
Ирфәсцозеи? Анхацәа ихамоу адгьыл афәуатратыхи акарто-  
ши хаазоит, аңыкәреиггы лазцо дубап. Иабаахгои хәымыз  
итакны иныкәахго арахә ирфәхцдо атәа? Ус акәымкәа, шәара  
шәтызтыпқәа иаартыжәго ада акггы шәақәитцзам, даеа дгьылк  
аңны нымқак атәа архра калом, избан акәзар, аколнхара  
арахә рацәаны иамоуп, иныкәгатәуп хәа анаароухәа, анхацәа  
рырахә анырхыр акәхоит. Арахә анаанырх, иқәтцны ацара  
иналагоит, избанзар, рахәыда хныкәгашья рымам.

Исхәара сфамшәо саанхеит. Срызхәыцуан ҳқытақәа.  
Цыдала, иналкааны адгьыл зеипшроу гәамтақәа, ахауа ачы-  
дара еилымкаакәа, инеимаршызны ақытақәа рызнеира шака  
аңырхага бааңс канатцазеи. Исгәалашәоит, Атара ақытан,  
аибашья ашьтахь, ачакакал алатцара иалагеит. Илартдан  
икәзааит, еиталартдан икәзааит. Ишыларцоз ауп иухәаша!  
Акультура фыц шәзаахгеит, ахаан ача зымбацыз ауаа хәа...  
Анхацәа цьоукы ччон, даеа цьоукы ирхәагәышьон, аха ич-  
чоз зхыччозггы рзеилкаауамызт, ирхәоз раҳауамызт изар-  
хәоз. Аңсны убаскак ихәычуп, изынзам ахсаалаггы убап.  
Аха Аңсны аңыашьахәрақәа ируакуп уи аиуеипшымра.  
Ҡажәак еихысхәаалоит. Латвия сыкан. Зынран. Асы шытан  
макфәхәаранза.

– Ари сума, ѡба-хѡа метр асы ахылеиуа, ѡажѡа градус рѡынза иахьѡаауагы ауаа нхоит хара хѡы, – анысхѡа, Аѡсны иѡѡѡамкѡа издыруаз алатыш поет ччараха исит, амѡхѡара аусыжъаз ѡышыеит. Иѡъасымшьазеит. Алатыш иакѡым, Аѡсны инхогы шаѡаѡы ирзымдыруази уи. Араионкѡа урѡѡатѡ, дгылла, хѡуала еиѡшым еиду аѡыѡаѡѡа. Аѡара унал-сыр, Кѡтол уналагылоит. Ра-шьапык ииуам, ииргы иѡѡлом Аѡара. Кѡтолаа рратѡлаѡа урыѡаѡшыр ухылѡа ухшѡоит. Уахѡаѡшыр зегърыла идгыл кѡазоуп Лыхны. Имирахѡа иѡѡузеи ухѡап. Иѡеихом, иаабуам амандарина. Изхысхѡаауа, ианакѡзаалак иазхѡыѡлатѡуп иналкааны аѡыѡаѡы адгы-ли ахѡуеи зеиѡшроу, идыртѡуп культура хкыс реиѡа иаабуа, реиѡа алагала ѡазѡаша. Иазхѡыѡлатѡуп убри акультура шаѡа гектар агар кало, иѡѡынхо анхаѡѡа рырахѡ ныѡѡанагартѡ шаѡа аанхо. Убас ишьаѡѡыргылатѡуп, аѡѡгы мбылуа акѡаѡгы зуа, даѡеакала иухѡозар, ахѡынѡѡаррахъгы алагала бзиа ѡанатѡ, анхаѡѡагы хнамыртѡѡ. Абри апроблема – анхаѡи адгы-ли реиыѡѡазаашъа, аѡыѡаѡѡа кажны ауаа ыѡѡѡны рѡара аѡыхѡѡантѡи аамѡазы инеиѡыхны иалаѡѡажѡо иалагеит, акиноѡѡагы ѡѡыртѡит, избанзар, аѡѡѡазаара иѡѡнаргылаз зѡѡара духеит.

– Иуѡѡыззар акгы иаѡсам, саргы акырынтѡ сгѡы иаана-гахъан Псѡхѡы рахѡаазартѡны иѡѡѡазар бзиан хѡа. Уара иухѡаз аганахъала сазымхѡыѡѡыт, Пиотр, – схѡеит, хѡиѡѡажѡара ашѡа дсырхынхѡырѡ. – Шыѡѡсык егъаагымхо центрѡѡ газетѡ иаартны иаман рубрикак. «Сара сдиректорзар» хѡа ахъзѡаны. Шаѡаѡы аѡхъаѡѡѡа шаѡа хшыѡѡѡаы бзиа рхѡази уаѡа. Иаххѡап, Пиотр, уара ишааухѡо иѡѡѡѡоит рхѡазѡгы...

– Уаѡоу иѡы иаѡѡашѡо зегъ кало адѡы дыѡѡѡаит. Азѡы иихѡо абнаккара иаѡызоуп. Абна иит, иѡѡуп. Ауаѡѡа дзеиѡшроу ауп аус злоу. Уара унылалар, акы ылухуеит, сара снылалар – даѡеакы. Маѡѡахѡ ззылымхзоггы дубап. Изхысхѡаауа, уареи сареи иаххѡап хѡѡаанагара. Иудыру-ази «маѡѡахѡык» азѡы изалхырггы. Иѡѡѡѡоз Псѡхѡы, сара исымѡызѡгы? Арахѡ раазара азыѡѡан исхѡаз уахѡит. Уахѡ иа-анхѡеи, иамоузеи Псѡхѡы? Иаанхеит даѡѡ ѡба. Акакан, аѡѡа. Ираѡѡаны арахѡ ранѡара анхаѡѡа ирѡырхагоуп хѡа иуасхѡаз аѡны, исхашѡыз, иаѡѡанакуеит акакангы. Аѡѡа архра азыѡѡан шаѡа ираѡѡаны адѡѡѡа рѡаххо аѡара, иахѡ-иахѡ имаѡѡо иѡѡѡоит аратѡлаѡѡ. Уи еилкаауп. Акакан шаѡа иѡѡѡѡѡиоу,

шаҕа ахэ цэгьюу удьруеит. Уи атэы ҕазны халацэажэап. Ашьхымзаазара... Уара уззааз, Аңсны агаҕа ашьхымзақәа ахьынцэо зыхкьаз аилкаароуп. Уи ашҕа хаиасаанза...

– Пиотр, уажэа хыла иҕыскоит, сузаңхьарц сҕахуп цитатак. Абрахь санаауаз аламталаз Солоухин хэа шәкәыфдык иажэабжь саңхьеит. Иахьзуп иара «Ача иахьшыны ацха» хэа. Аңсны афы аҕатцара атәгы ихәоит уаҕа. Убри ашәкәаҕы иааигоит болгар царауафдык ацха азыхәан иихәақәаз. Хаицэажэараҕе ихахәрц, иагәылфаны иаазгеит. Абар иихәауа аболгар царауаф:

«Пчелиный мед – это естественный продукт, незаменимый по своим качествам. Он занимает первое место среди всех лекарств, которые нам подносит природа посредством цветов и лекарственных трав. Мед содержит витамины, обновляющие кровь, успокаивающие нервы и дарующие новую жизнь.

С химической точки зрения пчелиный мед представляет сложную смесь. В его состав входят глюкоза, фруктоза и сахароза, декстрин, вода, белковые вещества, небелковые азотные вещества, ферменты, органические кислоты, витамины, минеральные вещества... В составе меда обнаружены алюминий, бериллий, бор, висмут, барий, ванадий, германий, галлий, железо, золото, олово, калий, кобальт, кальций, литий, магний, медь, марганец, молибден, никель, натрий, свинец, серебро, кремний, стронций, титан, фосфор, хром, цинк, сера, хлор, цирконий... Состав элементов в меде зависит от вида медоносной растительности и от минерального состава почвы в районе медосбора. Мед, как естественный, растительно-животный продукт, содержащий такое значительное число микроэлементов и наиболее подходящей для усвоения организмом форме, не имеет себе равного...» (Стоимир Младенов. «Ацхеи цхала ахәшәтәреи». София, 1974 ш.).

– Иааихәо зегы иашоуп. Уи царала иеиликааит. Практикала убри иажәақәа рышьақәыргәғәаразы иуасхәо убри ауп. Ф-фдык ахшара сьмоуп. Фыцҕа арра ицаны иаахьеит, азәы изыхәан хақьымк хафнашә дхымтыц. Сара ағәра ганы сыкоуп, ахауа адагы, урт ргәабзиара ацха ишабзоуроу. Хастол ацха ықәгыламкәа знымзар зны кырхамфац аҕаацәа.

– Хартҕы, Пиотр, хани хаби ф-фдык храазеит. Шықәсык уажәаңхьа, шьхымзатракгы хамамкәа иахцәынцәеит

акәымзар, ҳафны ацха агны исгәалашәом. Ацха абзиарақәа нас ҳрылацәажәап. Иаххәап, арахәаазара иакәырхит Цсхәы, иухәаз иазхәыцит. Уинахыс?

– Ацха ахьынзахәшәу ашәкәәғғы уаңхейт, ухаҗағы иу-дыруейт. Уажәшҗа ҳалацәажәап аекономика аганахьала.

– Аекономика атәгы игәғәаны иалацәажәейт иаххысыз апартия аизара ду аҗны.

– Уи уазымхәыцкәа, анхамәа шыақәыргылашыа амазам. Хаикәшахатхейт ышә хы рыла ашыамака аазашыа шрым-мам Цсхәы. Хаикәшахатхейт арахәгы ашыхымзагы еицыраазартә алшара шыҗам. Уажәшҗа иаххасабып абас. Изыцсоузеи, кылак акәац? Изыцсоузеи кылак ацха? Сара сшаҗу ахәынтқарра рыхәкәа рылоуп. Ацха ахә ынтә уе-изгы еихами? Еихауп. Шака шыхымзатра рзаазарызеи Цсхәы? Уигы уазхәыцроуп, арахә ирҗоуцдо уазымхәыцыр шамуа еипштәкьа. Сгәанала, Цсхәы акәша-мыкәшей ақыта иатцанакуа адәкәеи налатцаны, иургылар ауейт җ-нызкь рҗынза шыхымзатра, ҳарт, ашыхаазаҗцәа хбызшәала иухәозар, җажәа рҗынза шыхымзагәара.

– Шыхымзагәарак аҗны шака шыхымзатра ргылатәу ҳәа акыр ыкоума?

– Хәарада. Ашыхыц цырны иахьынзацо ҳәа ҳәаак амоуп. Шыхымзагәарак шә-шыхымзатрак иреихамзароуп. Урт ахьынзапыруа адгыл иатцанакуа анаҗс иургылоит даҗа шыхымзагәарак. Ус каумцар, ма рхәырта адәкәа еимакны еибарцсуейт, мамзаргы рызхара ацха роузом.

– Иаххәап. Цсхәы иургылейт җ-нызкь шыхымзатра. Шака килограмм ацха уоузеи?

– Шыхымзатрак, реиха ианейтаха, даргы ирцырхагамхо, жәохә инаркны җажәа рҗынза килограмм ацха унаҗоит. Ашы-хыц иакәзшыоузеи? Ахәыс цшқа иахьейпшу рацәоуп. Ацшәма бзиа, иҗаацәа ирыгирхозаргы, ажә рҗаны ахш иамоу зегы амхны ихьазом. Ахәыс иазхаша нйжъуейт. Ибзианы иаазароуп ахәыс, избанзар, иацхьака ҳәа дхәыцуейт. Цсхәы инхо рзыхәангы ахәынтқарра азыхәангы ашыхымзаазара аткыс ифеидоу калашыа амазам. Аха уи кәзтцода...

– Зтцаара дууп, хәарада. Ари аҗыза азтцаара аколнхареи аусхәартей рыҗнутқа ирзызбуам.

– Хәарада. Насгы ҳара ҳазду аколнхара уажәы арахәаазарагы игәғәаны напы аланакит. Акәац, ашә, ахш ухәа

аплан ҳақәуп. Урт рыплан иазхәыцтәхоит, еитахәацштәхоит... Имариоу усым. Ари афыз аздаара иалацәажәароуп апартиатәи асоветтәи усбартақәа.

– Уи еилыскааит, Пиотр. Даеаки азыхәангы суацәа-жәарц сааит. Афны, Аҭара ақытан, ишысхәаз еипш, сара иаасгәалашәозар аахыс ашьхымза хаман. Исгәалашәоит, ҭажәижәба рҕынза шьхымзатра анҳамазгы. Бзиа ир-боит, еснагь егьныкәыргон ашьхымзақәа хгәылацәагы. Иаазқәылаз, иаҳа-иаҳа имацхо мацара, уажәы, цыцхи сынтәеи инарылагзаны, хҳаблаф рыуа-ршәаць ыкамкәа ашьхымзақәа неикәынцәа ицеит. Аҭара мацара акәым, егьырт ақытақәак рҕынгы. Изыхьяз хәа ирхәоны исаҳауа убриоуп, ишубо, уажәы зегьы хәшәла иҳаазоит, амандарина, апамидор, нас еиҳарак, азахәа ухәа ахәшә ақәрымтәои, ашьхымзақәа убри ахәшә иннарцәеит, рхәан, ргәы кадыршәит.

– Ирыздырзом икалаз аиашатқәкьа. Ауафы изыхәан ахәшә ҕазцо, ашьхыц, угәы иаанагома ахата ахы ахьча-шьа аздырзом хәа. Ацциаақәа иага хәшәы рықәутәаргы, ашьхыцқәа бзамыкәзам, инеины ахәшә рфазом. Икалаз уиоуп, жәаф шықәса раахыс мрагыларатә, еиҳарак Китаинтә амҭа иқәын ашьха чмазара баацсык. Уи ахьнеиуаз, ашьхымзатрақәа ракәым, ашьхымзагәарақәа шеибгаз ирбылуан. Иаҕагыланы иқәпон хтәыла Европатәи ахәтахьы иаармышьтырц. Нкыла-шьа амоуит. Ҷышықәса рацхьа уи ачымазара Кавказ иаазеит.

– Изақә чымазароузеи?

– Уатцәы ублала иусырбап, ихтанакыз ашьхымзатра хәшәтәышьас иамоугы уасхәап. Уахала шыта ҳацәап...

Амца аңфыцәаа, ажәаан мацара акәым, уажәшьта ад-гьылгы ҳара иахтәуп рхәозшәа, игәытқьагаха илбаацшуан аетцәақәа. Нанхәа мза агәтаны, агаҕаф ашьаршьафтқәкьа уқәтаны уанызмыцәо аамтазы, сара, Сибра снанагазшәа, ау-апа сыкәыршаны сиоуп. Анхафы иажәабжь сазхәыцуеит. Сара исызхәом уи игәаанагарақәа зегьы уеизгы-уеизгы навала-шьа змам роуп хәа. Иихәаз ахьынзаиашази иахьынзаиашамзи ракәмызт арака еиҳарак иусыз. Еиҳарак уафы игәы иахәаша, уи анхафы дазхәыцуеит, гәытцхас имоуп иқыта алахьынца, уи цхьакатәи аҕеипш. Реиҳа ихадоугы убри акәзар ҕалап. Нас срызхәыцуеит ашьхыцқәа. Шьхатәыла... Ашьхыцқәа... Исхаштзом, ҳашцәажәоз, зны Алыкьса Гогәуа иихәаз:

– Ажәытәан ацсуаа абҕа хәа акәын ашьха еибаркы-ра ишашьтаз. Уи иахылҕеааз ажәақәа рацәаны иаанхе-

ит. Абғалара, абғацымкыра, абғаб... Нас ишааиуаз, ашьха ахьзыртцит. Изыкалазеи абасеицш ахьзеицakra? – ихэеит уи.

Исыздыруам Алыкъса дахьынзасыкэшахатхо, аха, сгэа-нала, уи азцаара атак сыцшааит, иаалыркъяны, абри ауха. Сара сиџцаажэахьеит Цсхэы инхо хатцак, џажэа шыкэса рацхьака. Цсхэы акэша-мыкэша мацара џажэижэаба ркынза шьхымза зыцшааз абнаџы. Атахмадцэа ирхэоит, ашьхака (абғака) ацха хгазомызт, ацста ханталаны, шака хтаху ацха аахгон, атцлакэа ргэаџараџы убас ашьхымза тан хэа. Икалоит, ажэйтэанза, Ацсны ацсабара аныбарақыатыз, шьхатэылан ашьхымзакэа даараза иахьырацэаз иахкъяны, абғака ианцоз, абғака хэа атыцан, ацха ааргарц, ашьхакэа (ашьхыцкэа) рышка хцоит хэа шырхэа-шырхэоз, иахьцоз атыцхьзы атыцан, изыццоз ахьз рцаажэараџ иаха иаанханы, ашьхымзакэа аныкэзаагы урт рыхьз азынхазар шьхатэыла (абғацымкыра). Хэарада, апсуаа жэйтэнатэаахыс ирдыруан ацха шака ихэшэыз. Ажэа «ацха» – ацара хара, акэра ду антца – мацарагы иханахэоит уи ишазыказ. Дарбан хьчаз ажэйтэан (ажэйтэан хэа азаххэо халагеит сара саныхэыцызгы), ашьхака амџа икэлоз, ацха кэакэаркэа иахата итамкэа. Урт акэакэаркэа, акы, ргьа-ма уамашэа иссирын, џбагы, амџа укэыз мчыбжьыкгы, акэакэаркэа бжысуамызт. Иреицгыз мџаныфан. Усеицш шака фатэ хкы алырхуааз!

Сзыцэомызт. Узышыцылахьоу ауаџцы иблакэа џенак, иаалыркъяны, ишубац акэзамкэа, уамашэа итышеишеиаауа иубар, угэы шпакалои? Уи ауаџ цэгьарак ихьыз цушьоит. Агаџатэи ажэџан иашьцылахьоу, ашьха дааугар, убас ауп ишибо аетцакэа.

Хаицэажэара хэыцракэак изнарцысу, дыцэамызт Пи-отргы.

– Сзыхэыцуа уасхэап, – џаастит, – анцэа ида уаџы издыруам, џымт-цсымшьа, цсы зхоу зеггы рааста аус зуа, цсы зхоу зеггы рааста ихзырымгоу, абзиарада изакаразаалак цэгьарак злам ашьхыц, ацсуаа хтоурыхмџаџы, хаџиараџы шака ихахэахьоу. Агаабзиара иахнатоз акынгы иаанымгылеит. Икалахьеит ажэйтэанза убас еицш. Цџа змамыз ар иманы дызхыцтит ага. Мчыла акгы рылшомызт хар. Маанала ириааит. Ирыцхрааит ашьхыцкэа. Ага ицэшэаны, ирымаз-ирыхьыз зеггы кажьны ицазшэа катцаны, инрыжыт хыхьчартас ирымаз Акэа абаа. Ага ир абаа рымпыцархалеит. Урт уака ирбеит ацшэмацэа «ирзымгакэа» инхаз, итэны абкэылкэа иртэз ацха.

Иласны ацха рфеит. Ацха цхаķәән. Уи зфо дшыķало усгъы иудыруеит. Ар рыхлахатц гъежыт, зәараха ирысит, рымгәәķәа... Рхы иамыхәо ианыķала, ацсуаа хынхәны иаарыжәлан, дара ратцкыс акырза еихаз ар ķәәķәаны инеиларыжыт...

– Уи уажәада исмахац, исыздыруам. Амала ацхаķәа атәггы уасхәап. Уиггы хәшәуп. Амшә, агыгшәыг бзамыķәтцәķаггы, азын атыфара иантәлаша аламталаз, хымчыбжъа рķынза фатцак афазом.

– Ус убахъоу... Агыгшәыг афатә абаны иавсуану?

– Акәац абарггы ааигәара инеиуам. Амгәа арыцкьоит ианыцәо аламталаз. Ацхын агәтанггы ажбынтәры рацәаны ифаны, знык-фынтә аеарыцкьоит. Ауафггы изеигъуп фнутцкала иеирыцкылар. Убри азыхәан ацсуаа ажәйтәан рхы иадырхәон ацхаķәа. Асаркьеипш уарыцкьоит. Ацхаķәа ддыркатцон ашьхыцкәа.

– Иддыркатцон ухәоу? Уара иутаху канатцома «пыввы» хәа ицыруа ажәфәан иалоу?!

– Реиха анапы иашыцылоу афнырахә иаумыркатцара ауркатцойт. Ага ир ирфартцаз ацхаķәа абааргеи? Угәы иаанагома, ацха бжысны, бķәылла итәны игылан хәа. Аапын ахәажә анышәтуа ааигәара ашьхымзатра наганы инаургылойт. Ахәажә шәтны ианаалгалак, дәеа тцлак шәтаанза, дәеацъара амати каланы ашьхыцкәа «хәра» ицаанза, ацха аарымухуеит. Имазеиуп ацхаķәа. Иззыхәшәу рацәоуп абагцәлымсаггы. Ашьхыц ахш? Иудыруоу уи зыцсоу?!

Ацх аеиифнашеит хшеицәажәоз. Ихазгәатом, лассы-ласс хазхәыцлом акәымзар, абри, ашьхымзаазаф Пиотр Кәазба иеипш зейцшу роуп хагцстазаара уасхырс иамоу. Урт рнапкәа роуп изыбзоуроу хтәы-хапха адәы хақәлара. Немец шәķәыффык ифы сапхәахъеит, егәа ажәа ххәарггы хажәа акы иапсахом, хшылатра уагцтәык ашыла тамзар хәа.

Ашьжымтан амра цкәа ипханы, ашьхыцкәа рыпсы рылаланы, рытракәа ртыпраара иалагаанза, «хәра» идәықәлаанза, рлеишәа иаха ианыбзиаа аамтазы, хцәа-хжыы цъарггы имаапшуа хеиилаххәеит. Пиотр ихифы хтын. Сара саныхәыцыз зны баапсылашәа ашьхақәа сырфахъан аķнытә, рыцәшәара иахәаггы исзынханы исымоуп. Акаґа насфәстцейт.

– Изаķә чмазароу мрагыларантәи Кавказ иааз, насггы хәшәыс иамоу усырбап, – ихәан, ашьхымзатра ааиртит Пиотр. Асаранцкәа здыкарцало арамақәеи аеҳәа атцей мафәк акара



еиҕэйтхан. Уаҕа ибжыан иссаза иҕаз акаҕа. – Иумбои абри акаҕа? Ашьхыцкэа иаарысны, иссаза, цызк иаҕароу ахэа иркуеит. Еихаразак ашьхыц цшқақэа ирчычоуп. Аткыс еицэаны иаасны иркуеит ашьхақэа ран. Иҕырны цхаагара ицақэо, аҕша анрыслак ахэа рықәшәшәаны икаҕсоит, аха аҕырра иаламга-ци насгы ашьхымзатра итымцуа рани рыҕсы аархырхуеит. Ашьхыц ҕымзгы ннатцзом.

– Исымдыруеи. Пушкин ихэон аиаша ыҕам адгылаҕе, аха аиаша ыҕам ажәван аҕгы хэа, – схәеит саахәмарны. – Адунеиаҕе аиаша ыҕазтгы, ииашоума ашьхыц аткыс ашхырцәаҕе иахыннатцуа...

– Ғымз рыфнутҕкала ашьхыц иины, иазханы, иажәны иҕсуеит. Аҕабаа рацәа иагоит, – ихәеит Пиотр. Сара сизаҕхәеит, сҕыба иҕаз, аболгар царауаҕе ишәкәы аҕнытә даҕеа цитатак.

«Для того, чтобы собрать один килограмм меда, пчела должна принести в улей нектар... до 150 тысяч раз... Чтобы получить один килограмм меда... пчела должна пролететь 360–460 тысяч километров – расстояние, в 11 раз больше, чем окружность земного шара по экватору».

– Ақәыцшқәа ахэа ианыршылак, ран анымцдалак, ашьхымзатра иааҕоу, иажәны иҕсуа мацара, шықәсык афнутҕкала аеҳәа кказа иааҕацәуеит. Аа, абни қаҕа аҕақа аҕ хәшәы иаҕацстоит. Рыҕсы мацханы, иалшәшәаны акаҕа инықәпсоит ашьхыцкэа. Арт акаҕа иааннакылоит. Ахэа-ссақәа акаҕа икылышәшәаны икаҕсоит аеҳәа аҕахь. Аҕа аарыцқаны, ақбаад ианцсаланы ахэа аазбылуеит. Рыҕсы мацханы акаҕа иқәпсоу ашьхыцкэа, акаҕа ишықәпсоу иааҕызгоит. Ахәуа цқбаза ианырҕаслак, рыҕсы аарылалоит, иҕырны рытра инталлоит.

– Уахымзакәа, ран ахэа иуцәыршьхьазар?

– Даҕеа шхымзатрак аҕнытә акаҕаҕкәа ааганы ирыстоит. Анра злытцша жәаба-жәохә шхыц дара рхала илырхуеит. Аныс ираазоит. Убарт рҕнытә, реиха еиҕу акы ааныжыны, егьырт ршьуеит. Хәынтқаррак аҕны ҕыҕа ахәынтқарцәа зааибраҳа, ҕ-анык шхымзатрак аҕы ааибышә рымазам.

– Излеилыскааз ала, ашьхымзатракәа рацәаны иуҕахызар, рырҕиашыагы убас ауп...

– Ирацәаны ашьхымзатракәа рыҕацара мариоуп. Уаа-лаганы шхымзатрак аҕы ран ушьуеит. Даҕеа шхымзатрак

аҕһытә,ишысхәаз еицш,ан злытцша акәтагыкәа ааганы ирутоит. Иаразнак анацәа рацәаны ираазоит. Урт анацәа зегы ирыз-хаша ашьхакәа уара иабаауго,аха ехәак аҕһытә ҫба-хҕа хьа-ада иафугоит. Анык, цытк акара ашьхыц цшқақәа надкыланы, атра ҕыц ахь иниаугоит. Ртәы удыруазар, уамак атахзам. Абас ирҕианоуп ацсуа шьха шырышытыз Америкака. Уи умдыруеи?

– Ааи, агаетҕ «Известия» ианын аинформация «Абхазинка летит за океан» хәа.

– Ацсуа шьха еиҕу шьха ыказам. Амати злеизнаго ац, дунеи икоу ашьхыцкәа зегы рыцкәа раткыс иаха иаууп. Ашәтыц аҕы ирцауланы иашытуеит. Абри иуасхәаз аамышытахыгы, итгег ачымазаракәа ыкоуп ашьхыцкәа ирыхыло, аха, насыҕла, зегы ахәшәкәа рзырыцшаахьеит. Икоуп ирҕататәу ахәшә. Ашьакар аарзытны ахәшә иналацаны ирутоит.

– Ажәакала, ахәшә аумтакәа ажь, аутратых, амандарина ухәа акгы миуа ишалагаз еицш, хәшәыда цсыхәа рмоуа икалеит, ажәытәан рхала атлагәаҫақәа ирҕабзоз ашьхыцкәагы...

– Еихарак рыцхарас икоу ехәак итоу ашьхыцкәа шаантәалак, аеҳәа шааҕацәлак, али-цси рыла егырт ашьхымзатракәа рҕһытә ашьхытә леи-иласны, аеҳәа иааҕахаз, цхаз баҕцәлымсаз зегы аатрыцкәаны иргоит. Уи инацны иргоит баацсыла иҕку ачымазарагы.

– Ус анакәха Аҕара хҕылацәа рышьхымзакәеи хара хашьхымзакәеи еибарчмазаҫны иқәибахит...

– Еҕа ихараны игылазааит аҕахызаргы, али-цси рыла ирыцшаауеит иҕацәыз ашьхымзатра. Ашьхыц ауаа, бжаҫык иахҫызазам. Фатәы хаак анаба, иаразнак ицаны аҫызцәа аанагоит. Ашьхыцкәа русушьеи реиҫызареи, рыҫнуцка рҕаацәара ашьақәгылашьеи ухәа рганахьала харт, ахшыҫи абзи, анцәа изитаз, ирҕахҕааша даара ирацәоуп, – ихәеит Пиотр даахыхәмарны. Сара еиҕах агәра згеит ауаҫы бзиа иибо азбахә ахәара игәы шахымшәо. Еҕа ихәаргы, реиха ихадаз, иара иеицш уаргы бзиа излоубаша цьара акы ицәыбжыхаз цьышьеит.

Арт санҕамҕакәа, цыпкәак рҕы, алитература иарбан жанрзаалак акгы иузаамырбуа, уимоу амедицинатә хархәага ашҕа иниасуа изыкалаз, сажәа иахьахәтаз исызнымкылакәа акәым (усгыы еҕыраан исыхьхьеит аха), сазхәыцноуп ус

зыҕастаз. Акраатцуан гәйтхас исымазижътеи хқытақәак рҕеы ашьхымзақәа ақәзаара иахьалагаз. Хара хафнәтаҕеы хашыцылахьан, арахә-ашәахә шқакоу хәа ақытаҕе ицаны иааз азәы хиазтаауазар, хашьхымзақәа шқакоу хәа уеизгы-уеизгы инацахтдон. Урт убаскак хрышыцылахьан, ацха рымхамхзозаргы ихаман, бзиа иахбои, уажәы иахьхамам, изакәу хзымдыруа, акы шхагхаз хбо халагеит. Убас акәхап ишыкоу егырт афнәтақәа рҕегы. Ашьхымзақәа реиқәрхаразы аңсышәала акыпхь уамак анымлац. Хәарада, псхәйтәи ашьхымзаазафи сареи хаицәажәара, ажәак аанмыжкәа зегы наукала ишьақәыргәғәам. Хаицәажәарала ашьхымзақәа схәышәтәуеит хәа иалагогы диашахом. Ақазацәа, ашьхымзаазара ахақымцәа иразтаатхоит. Хара азтаара хзықәыргылазар, хгәанала, убриггы мацзам. Сажәа ахьоуцәахаз абартқәа ркнытә исанаижьып аңхьаф.

Аңсыз зыда псҕазаара шамоуа еиңш, хыла-хшыфла ега аартра кайтаргы, ацивизация ега ихаракхаргы, ауафы даанхоит иара дызхылцыз, дзаазаз аңсабара ада псыхәа имамкәа. Ицивизациатә ҕиарагы иаңырхагамхауа, аңсабарагы иеақәымтхо шака изеилагзо, убаскак иара изыхәан ипсеиқәырхагахоит. Ипсеиқәырхагахоит цәала-жыла мацара акәымкәа, гәыла-псылагы. Избан акәзар, ашәтқәа, ахаскынқәа, атлақәа, азиасқәа инадыркны, абҕацымкыра дуззақәа ркынза, ауафы агәабзиара мацара акәзам иртә, урт ауафы игәаҕеы ираазоит ақыара, ахалалра, агәыразра, ажәакала, ауафы иуафра. Уңьамыгәа мәа уахьану иуцыз, уи иузнауеит иреиҕу айфызара хәа, аңсабара ауафы ицнәтеит иара ахәтак – ашьхыц. Зкышықәсала иаауан урт еицны. Зкышықәсала ашьхыц ауафы ицхраауан. Уажәы аңхыраара атаххеит иара ахәта. Цхыраара хәычык иоуа азыхәан иара шакарыла ахә ашәозеи! Сара саңәшәоит хара дзымцар хәа ауафы, асеиңш икоу имфаныза амфан иаанижьыр.

Ажәаңканы ирхәоит, акы злоу, фбагы илоуп хәа. Инацахтап: зхы изахәо, зхазы ибзианы инхауа, игәылагы дихәоит. Исхаштуам, ханыхәцқәаз, харт, аешыцәа лассы-ласс ихаихәалон хаб: «Агәыла уицашыыц. Уицашыыц шыыцра бзиала. Афны бзиа изгылазар, ажәхьа бзиа имазар, ифны блааит, ижә шарылааит умхәан. Ифны аткыс еиҕу, убәф иалыршаны уаргы иргыл. Ажәхьак имазар, уара фыжәхьак ааза. Шыыц-

ра бааңсыла уанитдашыц, анцәа уирыцхауп, иара иатцкыс уеицәоуп хәоуп иаанаго, уаха акгы».

Игәзырхагоуатаацәа ирылатәоупиотр Кәазба, игәылагы илфатцә өеиуазар итахуп. Игәыла, Саша Свиатов, игәашә снавсит Пиотр икнытә санауаз. Агәашә дахыаатыцыз, иныкәага лабақәа иватаны, ақыдсақә дыкәтәан, ицәа-ижыы ттәааза, иара арака зегы «Саша» хәа мацара изыпхыо аибашы. Дахытәаз снейны аңсшәа наиасхәеит. Хәанаицәажәақәа:

– Уан лгәабзиара дышпақоу, Саша? – снаиазтәаит. Ус иапуп хәа мацара акәым сызтәаз. Ан илхымшаз ан аңстәаара зылымтәз дарбану! Аха ауаөеибга изыхәан ажәа «ан» иатцанакуеи, Саша изыхәан иатцанакуеи даараза еипшым. Ауаөеибга иан длаазеит, ишыапы дыкәлыргылеит, луалпшыа нагзаны далгеит, уинахыс ауалпшыа зду иара, илышаз, илаазаз иоуп. Саша иан лзыхәан назаза дсабинатәит аибашыра.

– Дыкагәышыоуп. Дысхаанхароуп акәымзар...

– Ус умхәан. Унанырагы ухыбзаап...

– Даара ибзианы исхыбит, қәацк кылшәом, – ихәеит, даапышәарччан. Иааңыоушартә иқәыпшын иччаңшы. Шықәса җажәагы ихимтыцкәа абри, псхәытәи арпыс, ифшыапык җнарҗааит аибашыра. Ибга ахәршы ахы анақәшәа, абашлаша тнатцкәаит, анервқәа бжынахит. Убри инахкыаны, ифшыапык имыхәо иаанхеит. Аинвалидцәа рыфнахыы дыргон ахәынтқараа. Амлеи ахытәи дахаркуам, хара даабоит, рхәан, псхәаа ирымуйт. Иқәрахь днеит, дышлеит, аха псхәаа рзыхәан даанхеит дышкәыпшыз. Хәыцгы дугы «Саша» хәоуп ишипхыауа. Лафны ишихәаз сзеилымкаар хәа дшәазшәа, инацитцеит: – Сан атакәажәи сарей излаххыбгәышыоз хнаныра! Амҗы хзаазгац, иахзыцәағәац ихыбит, Пиотр Кәазба. Ицацәа ишытарцало, аҗауар иатцақь, җенак иаакылсын, абыржәы ишубо, ихыбны ицеит. Бзиараха анцәа ирцигалааит, – ажәван днатцапшит Саша.

Сивсны сахынеиуаз, саб иажәақәа сгәаларшәауа, сгәы стахәыцуан. Агәыла ажәхыак имазар, уара шыжәхыак ахыануташа мацара акәымзар изызхәыцтәу? Ажәхыакгы имамзар угәыла? Қәахь затцәык изгыланы, иара уигы бааны аилахара иаҗызар? Убасқан акәзар уара ууафәа иахагы ианпышәахауа?

Хантамтақаа хрылгап хазлалагаз, Дырмит ду иажәақәа  
рыла: «...Рышьхымза гәара аеуаѡ дзакәшомызт...» Анхаѡ  
бзиа инхашья-инцышья ианалацәажәоз, ажәйтәан, имал-ма-  
зара акы хәа уеизггы-уеизггы инахырыпхьазалон имазу имам-  
зу ашьхымза. Аеырбараз иауанырцахуаз. Зыда цсыхәа ы́кам  
акы шакәуз рдыруан. Уажәы хцәызра иафуп убри, зыхә ашья-  
шья хәқәымшәо, хабзиабарақәа руак. Хантамтақаа ирыпхьо  
хцәызра иафү закәу мацк иадамхарггы дазнархәыцыр,  
сны́кәара башамхеит...

Псхәы́ка... Псхәы́ка... Ацқара. Аңсабара. Иңсеикәырхагоу  
аңсабара. Анибархара...

Ахара уцарц уара ухаҭа, Ауаѡы.

*Псхәы, 1981*



1928 шықаса ииун мазы ари аонағы имоапысит хаштра зқәым айпылара. Абрака асовет культура аусзуоцаа, зыхпхызара рацоу ацхыоцаа ипылон Италиантәи ихынхәыз А.М. Горки.

Абри аоны аштаф ифызцаа дрылагыланы ажәеинраала «Качалов ила азы» дапхьейт, акраамта арака змузеи ыказ С. Есенин. Абри ашта иқәыоуан, ауадақәа ирныоуан Вл. Ма-иакowski ибжы. Хыпхызарала ирацоууп асовет поетцәеи ашәкәыоцәеи зыхыз ари аоны иадхәалоу. Аха урт зегы иара азы исасцәан. Ацшәмацаа иашатцәкәа анаиу 1932 шықаса инаркны ауп. Абри ашықәсан, Асовет еихабыра икартаз ақәтарала арака иадыртит Алитературатә институт. Ихызгы ахырцеит апролетартә шәкәыоцә ду А.М. Горки.

Бышшәа рацәала ицәажәеит уи ауадақәа. Аинститут анаат адыршәшықәсан арака, рацхыза акәны, ионыоит ацшәа. Уи апоет-апатриот Л. Кәытцниа имоашьоз ибжы акәын.

Хныоналап аоны аонуцка. Абар Герцен дахыз ауа-да. Арака икнахауп иаб исаат. Атзамцқәа рхиоуп ихычра, итаацәа ухәа хзырбо апатретқәа рыла. Ауада агәта игылоуп астал, иаартны иқәуп цсра зқәым Герцен иоымта «Икалахьоуи ахыцрақәеи». Уи ахьаарту адакәаф хәпхьейт: «...Абри ауадаф сиит сара...»

Хәоналап аобатәи аетаж ахь. Итбаатыцәу азал атзамцқәа зегы ашәкәыоцәа дукәа рпатретқәеи, урт рхәамтақәеи рыла ирхиоуп. Атзамц иаакәршаны саркәала икатцоу аландақәеи ашықап хычқәеи рфы ухәа иқәгылоуп ари аинститут иал-гахьоу ашәкәыоцәеи апоетцәеи ршәыкәкәа. Хрыхәапшуа хәынаххап урт. «Л. Кәытцниа иоымтақәа». Ашәкәы иакәуабгыц иануп: «Ацсыуа поетуп. Хатцарала дтахейт Ацынцътәылатә еибашьра аан».

Ицегь хаанаскәап. Ихы-ифы агәыразра, ақыара, агәыр-гъара ықәхәхәы патретк хнахәапшуейт. Уи, абарт атзамцқәа зыччабжь рныоуаз, зпоезиа абрака еилашуаз Алықьса Лашәриа ишәкәкәа роуп. Урт ыкоуп урысшәала, ацсышәала, кыртбызшәала.

Урт рнаос: «Амахәта ғыц», «Азиас ццакуейт амшы-наахь», «Маница лысалам шәкәы», «Сышьха зиас», «Ашәа ғыцқәа»... Аамтак, шықәсык азы акәым арт ашәкәкәа равторцәа ара иантаз. Шықәсқәак ныбжьахазаргы абри аоны, аурыс шәкәыоцә А.И. Герцен дахыз, дахьаазаз аонағы, аоажәижәабатәи ашықәсқәа инадыркны иаапымтәазакәа,

егьырт амилаҭ бызшәақәа ирылџеит аҭсшәаггы. Ари аинститут иаазаз аҭсуа поетцәа џыџьа иахьа ихалагылам, аха урт, дара рыпсадгьыл аҭеипш, иахаштуам «аџбатәи рыџны». Избанзар урт иарггы иатцеицәоуп. Азәырџы иахьеи-уахеи иазаарышьтуеит рышәкәы ґыцқәа.

Аџны хандәылтцyp. Агәашә ашьаҕаҕы иаласоуп А.И. Герцен ибарелиеф. Аштәҕы, ашьапы шәтыла икәыршаны игылоуп ибаҕа. Уи инапаҕы икуп иџу ақьаадқәа. Урт дрыпхьоит, дхәыцуеит. Дазхәыцуеит иҭсадгьыл алахьынтә. Иаҭхьа еилашуеит еснагь итынчым Москва. Илашоит, икаҭчоит уи иахьа. Абри еипҭш иҕоу Москва, абри епш Урыстәыла, абри аџыза ажәларқәа реиџызара дазхәыцуан, дазыкәпцон, абри аџнаҕы ииз, иаазаз А.И. Герцен.

*«Аҭсны ҕаҭшь», 1960*

## **АШӘА ИХӘОИТ ЗАКАН ХАЛУАШЬ**

– Акыр цуоу аус жәуеижьтеи?

– џынџажәи ааба раахыс... Ацәажәара хханагалеит, уи атқыс ашәак ххәап. Сара мышкы ашәа анысымхәа сьчмазаџхоит. – Ибжьы ыргәыкны иаацәыригеит «Амхәҕьырра ргарашәа». Уи ашьтахь – «Кофҭа шкәакәа», нас «Гәдиса»...

Хмашьына архәарақәа инархатәи-аархатәиуеит. Бзып ахыкә икәцала инеицоит. Иашәахәара изаҕаразаалак иаҭыр-хагамызт. Аҭсуа шәақәа хәаны данаарылга мелодиак аацәыригеит. Хәычы-хәычла ихәреикуа даланахалан ахәара дналагеит.

– Саҭамыз, аха ишәхәаз ари абашәтцеи, уаха цара шәтамлазазар?

– Арадио аҕны исахаит иахьа. Исгәаҭхан сгәаҕы иаанхеит.

– Ижәдыруама уи иарбан опероу иахьынтәаагоу? – ихәеит сџыза.

– Исыздыруам. Исгәаҭхан исхәоит.

Ари цьашьатәытдәкьан. Знык арадио аҕнытә иахаз ала игәынкыланы ихәон адунеи аҕы еицырдыруа ариақәа руак: аопера «Кармен» аҕнытә Хозе иариа.



– Шәталароуп хымпада ацара, шәталароуп. Шәара шәхатагы ишәыздыруам изакә бафхатәроу ацсабара ишәнәтаз, – ихәеит ссыза.

– Ацара аталарагы знык акара сөазыскын, аха сманшәаламхазт сакәытцит.

– Иаба?

– Қарт аконсерваториағы. Профессорк абра дааны дықан. Сыбжы иғәақхан аконсерваториағы иреихәзаарын, исыпхьан сцеит, аха...

– Нас шәызрыдымкылазеи?

– Ацара сымам! Сыбжы мацара абасыхәоз...

Абафхатәра иашатәкә адгьыл аца иалоу, азыхь иафызоуп. Еихоит уи азыхь адунеи лашарахь, ауафы иғәажәкра еикәнартәарц иццакуашәа, аха адгьыл иналазуеит уи ахы уафы имырхәар, иаимырқшыр.

... Москва. Аақын. Хәылқазык аконцерт ахь сцарц абилет аасхәеит. Стәоуп. Москватәи амузыкатә институт аконцерт зал ду ақны. Арака лассы-лассы имфәыргоит асовет композиторцәа дукәа ирызку автортә хәылқазқәа. Ари ауа аконцерт мфәыргон Москватәи арфәиаратә вузқәа иртоу иреигьу астудентцәеи аспирантцәеи. Амфәақгәф асцена даақәлан азырфцәа хашка фәалтит:

– Пуччини, аопера «Тоска» ақнытә Каварадосси иар-иа, – лажәа далгаанза анапеинкьара иалагеит, – ариа ихәауеит амузыкатә институт Гнесинаа рыхьз зху итоу астудент Закан Халуашь.

Асцена даақәгылеит шықәсқәак рышьтахь избаз атаксист. Ари агәрагара уадафын. Сгәырғьареи сьашьареи еилалан, иихәауаз ариа атқыс иара ихата иакәын сзызхәыцуаз.

Дыдрацас анапеинкьабжықәа гоит. Асценахь еиґа ипхьеит Закан. Дааин дхырхәан дцеит. Еиґеипхьеит. Ари иааира дууп. Қәғиара дуззан. Амфәақгәф даақәлеит анафс иқәгылараны иґаз инаигзоз лхәарц. Азырфцәа анапеинкьара иакәцуамызт. Асценахь ипхьон Закан.

– Леонкавалло, аопера «Паианы» ақнытә Каниа иариа... ихәауеит Халуашь...

Еиґа анапеинкьара. «Бис! Браво!» игон азал ақнытә абыжықәа. Ихәаны дшаалгаз азал ааныжыны сцеит асцена ашьтахька. Хаибабеит ацсуа шәахәафи сареи. Ацсшәа еибәххәеит. Иара сауигәалашәоз... Хатца быргк дааидгьлан:

– Иудысныхәлоит. Ибзиоуп, ибзианы иухәеит, ари иаа-ира дууп. Арчәхәаразы икачбеиу Орфионов иудиныхәлоит, – идырныхәалон Закан иөызцәа.

– Саҗамыз, дызуустада Орфионов?

– Хартцаө иоуп.

– Икалозар сшәазтцаар сҗахын, – сҗәеит Орфионов сна-идгылан.

– Сышәзызырәеит.

– Шәара Хәлуашь иртцаө шәакәзаап. Иҗамлари уи иашәахәаразы шәгәаанагара сашәхәар?

– Хәлуашь җсабарала абаөхатәра злоу уаөуп. Жәаха шықәса шоферс аус иуан. Ибжы деичахауамызт, аха зеггы аоуп ибжы цқюуп, иҗхастамхеит. Музыкатә термин-ла иаххәозар, Хәлуашь ибжы лирика-драматә теноруп, аоператә театр иазшоуп. Теориала атцара изыцәгьоуп, аха ашәахәаразы хинститут аҗны иаарылукааша азә иоуп. Ибжы иазызырөхьеит Атеатр ду аҗнытә. Хатала атеатр асолист Зу-раб Анҗаҗпаризе ахә хараҗны ишьеит Хәлуашь иашәахәара.

– Уахада җыракыр асценахь анеира азин ишәтәхьоума?

– Ааи. Москватәи аclubқәеи атеатрқәаки рҗны дықә-харгылахьеит. Афишақәа дырнылахьеит, – ихәан дааҗы-шәарччеит Орфионов Анатоли Иван-иҗа.

– Излашәхәауала уажәнәтә...

– Ааи, уажәааигәа Зегьеидгылоутәи арадиодырратараҗы, аинститут аректорат ақәшахәтрала, ианыртцеит Хәлуашь ихәамтә ашәақәа.

– Иарбан ашәақәоу?

– Уаха ихәақәази, нас Гречанинов иопера «Добрыниа Никитич» аҗнытә Алиоша иашәеи аҗсыуа ашәаки. Иаарласны ирахәп Аҗсынҗы.

– Арантә радиола ирахәауа рызхарым Аҗсны, ихәта дры-мазар ақәын...

– Зынза Аҗсныҗа ишьтра атәи сыздыруам. Асеиҗш абжы лассы-лассы уаҗы иоуам. Амала аконцер амөаҗгаразы апро-грамма уажәнәтә иеазыҗатцара даөуп.

– Шәара, иртцаөцәа, шәақәшахәтны аплионка ианышә-тәхьоу ихәамтә ашәақәа хашәтар җамлари Аҗснытәи ара-диодырратаразы?

– Аректорат аҗы азин җартцахьеит. Ибжы анцаны имазе-ины икоуп. Ианышәтаху инахтир җалоит, – ихәеит Орфионов ханааиҗырцуаз.

*«Аҗсны җаҗшы», 1960*

## А. С. ПУШКИН

Ленинград. Моика, 12. «Пушкин имузеи-квартира». Иаа-уеит абрахь тыхэапцэарада аџаажэлар, Хапсадгьыл акэакь-кэа зеггы рџынтэи, иара убас зыхпхьазара рацэа иреиуоу ахэаанырцэтэи асасцэа. Ө-етажкны еихагылоу, кыыралла дзыџназ абри аџны пшза ауада тшэакэа руак аџы, 125 шыкэса уажэапхьа, февраль мза 10 рзы, ашыыбжышьтахь ипцстазаара далцит адунеи апоетцэа дуззакэа руазэк, аурыс жэлар ргени Александр Сергеи-ица Пушкин.

Урыстэыла зеггы ззызырџуаз апоет ду ипсра ааха дуны ирзыџкалеит аурыс жэлар, аурыс литература. Краевски редакторс дызмаз ажурнал «Русски инвалид» иацны итытцыз агазет аредакция гэлсра дуззала иаџуан: «Иташэеит хара хпоезиа амра. Пушкин дыпсит икэра ашэтымтаз, имџа тбаа абжараџы. Ихалшом уаха ари алацэажэара, насггы иабатаху: иарбан аурыс гэызаалакгы гэжэажэоит». Аха абри адырџаенытцэџа ацензуратэ комитет ахантэаџы ажурнал аредактор дицхьан, жэлар рцара-дырратэ министрра ахьзала лахь итауа, џааитит: «Иарбанушь уи амџа тбаа хэа шэызџу? Мшэан Пушкин дполководецызма, ар дырнапхгаџызма, дминистрызма, хэынтџарратэ фырхатцызма? Жэеинраала ссаџэак рыџра иаа-нагом амџа тбаа анысра...»

Арт ажэакэа икказа иаадыртуеит апоет иаџал зырццакыз, аурыс самодержавие ашэџэыџџ ду ихэ шырьшэоз... Аха иаацкьаны пшынџажэа шыкэса рышьтахь ари аамта ахата адгьыл ианызааит, «инапылаџатцарам абаџа зыргылаз» апоет аурыс жэлар ркультура мраны назаза дагэылпџоит.

Александр Сергеи-ица Пушкин диит 1799 шыкэсазы, Москватэи аамыста итаацэараџы. Запхьаџа ипоет духараны иџаз ахэычы аазара бзиа имаз иабзоураны дышмачыз ихатэы бызшэа, иеадцаланы дапхьон асахьаркыратэ литература. Иахьей уахей гэхэхэс иџатцаны дырзызырџуан ианаззеи изеиталхэоз аурыс лакэкэа. Убарткэа рнаџсанггы Пушкин итаацэараџы тэартас-гылартас ирыман еицырдыруа аурыс шэџэыџџцэа. Абарткэа зеггы ирыбзоураны Пушкин дышмачыз иоуит асахьаркыратэ литература агэыблра, уи азхэыцра.

1811 шыкэсазы, апышэаракэа кэџиарала иџины, Александр Сергеи-ица Пушкин дталоит уи ашыкэсан еиџыркааз

Алици. Алици қәкыс иаман ахәынтқарраҕ хадара злоу аусқәа назыгзаша акадрқәа раазара. Алици аҕны аус руан ускантәи аамтазы ахтны-қалақәҕы иреигъзас, адемократиатә дунеихәаҕшышә змаз апрофессорцәа: Галич, Кәницын, Каи-данов.

Алици Пушкин инатәит адырра бзиазақәа, уи атзамцқәа рыөнудқа ирхәит цсрачынзә иимыцсахыз ифызцәа иашақәа, далагеит аҭра. Апоет раҕхәтәи иажәеинраалақәа иаадырцшит зеигъаҕамыз абызшәа бзиа шиҕаз, Державини, Батиушкови, Жуковскии днарывагыланы аформа лас аҕцара дшазыманшәалаз, ахақәйтраз ақәпара игәы шеибанарфоз.

1817 шықәсазы А. С. Пушкин қәҕиарала далгеит дызтәз Алици, даҕалагеит ахәаанырцәтәи аусқәа рминистрраҕы ау-сура. Абри аамтазы аусура аамта иахаршәаланы аус адиулоит раҕхәзатәи ипоема «Руслани Лиудмилеи». Поет назак иаҕара ахъз-аҕша изтәз ари апема ытцит 1820 шықәсазы. Еицырды-руаз аурыс поет дузза Жуковскии уи данаҕхәа: «Ииааиз аҕаҕы – иаттахаз арцаҕы иҕынтә», – хәа ақәыҕны ахамта «Русла-ни Лиудмилеи» автор ииҕеит. Ари апоема патриоттә гимнк иаҕызаны ицәыртцит аурыс жәлар рымч, рфырхатцара ҕаимат азышәахәараҕы. Зеигъаҕам жәлар рбызшәа цқьала ифуп ари апоема, мыцхәы илахҕыхуп, аоптимисттә цәанырра лашарала итәуп. Арт ашықәсқәа раан Пушкин есааира дрылатцәон аурыс жәлар, ибафхәтәра, идемократиатә дунеи рычедыртбаауан, аурыс самодержавие шәартас дышътнахуан. Ареволиуциатә мотивқәа рыла итәыз уи иажәеинраалақәа: «Ақыта», «Ча-адаев иахъ», «Ахақәйтра» ухәа, насгьы зхыҕхәазара рацәаз аеипиграммақәа зықьыла аҕхәаҕцәа ғырхәала ирхәон.

Ахәынтқар Александр Актәи избеит апоет Сибраҕа дахи-гарц. Аха Пушкин бзиа дызбоз ифызцәа Карамзини Жуков-скии иҕартцәз ацхыраарала ахәынтқар игәтакы идырцсахит; даҕахыргеит аладаҕа. Уи дыҕан Кавказ, Ғрым, Кишинев ухәа убас акырцъара. Апоет атыҕ ссирқәа изцәырыргеит, ахәыцра ғыцқәа, аромантикатә цәаныррақәа. Цшышықәса аладатәи иахгара аамта (1820-1824) А. С. Пушкин хамеигзарада аус инаруит. Иаҕхәа иқәнарғылт аҕстазаараҕ акырза тцазкуа азтәарақәа. Агәтахәыцрақәа. Абарт ашықәсқәа раан Амра-ташәарахәтәи Европа (Италия, Испания, Бырзентәыла) иҕан аҕьяжәлар рреволиуциатә қәгыларақәа. Аурыс поет ду урт ахтысқәа дрызфәлымхан, хәтала дрылахәызшәа игәы

рзыхатцхатон, иагъацицтоит «Аладахътәи апоемақәа» хәа хыис изауз иромантикатә ҟымтақәа: «Кавказтәи атқәа», «Бахчисараитәи афонтан», «Ациганцәа» ухәа егьыртгьы. Арт апоемақәа рҕы Пушкин Урыстәыла ахәынтқарратә шыақәгылазашьа аҕаҕиҕуан, дазышәахәон ауафьтәыфсы ихақәитра, уи ицәаныррақәа рдунеи тбаатыцә, ауаатәыфса рфьрхатцаратә мҟа. Арт апоемақәа иаарылукаартәи иҕоуп «Ациганцәа», зыкны аромантизм инаваргыланы ареалисттә цтазаара ииашаны ицәыргоу.

А. С. Пушкин ипоемақәа рыла аурыс сахьаркыратә литератураҕы аетап ду ҕаитцеит, апхьагылара змаз ауаа, еихарак адекабристцәа, арт аҟымтақәа рыцсы ирзалымхуа ирыцхьон, иргәацхон. Цсра зқәым сахьаркыратә ҕазара дуззала иқәцоу, апоет иҟымтақәа зегьы иреиҕзюу акәны иҕоуп иажәеинраалоу ироман «Евгени Онегин». Ароман абжеихарак ҟын адекабристцәа рықәгылара ашьтахь, Николаи Актәи иреакционерратә напхгара аан. Убри акнытә А. С. Пушкин ацензура доунажьуамызт, игәтыха аартны ахәара уадафьн, аха цсыхәа ахьынзамаз ала иааирпшырц итахын ихаантәи Урыстәылан апхьагылара змаз ауаа рымҟа, рылшара, залымдарала итәыз рыцтазаара. Белински «аурыс цтазаара аенциклопедиа» хәа ззиҳәаз ари ароман цәымзатцас ирылццоит адунеи ағтәи алитературатә ҟымтақәа.

А. С. Пушкин ипоезиатә рҕиамтақәа рнафсангы аурыс драматургиа иалеигалеит цсра зқәым аҟымтақәа. Уи аракагы имоуп ихатә бжы, ихатә форма, аракагы уи дҕыцацшыгафуп. Ишдыру еипш, ажәафтәи ашәышықәса инаркны Амраташәарахьтәи Европа ағтәи ахәынтқаррақәа рҕазареи рлитературеи рыҕиараҕы ахра ауан алитературатә хырхарта ҕыц аклассицизм. Аеакала иаххәозар, адраматә ҟымтақәа рҕы адраматург дахымцар акәын х-закәанк: ахтыс тыцк аҕы амҟапысра, аамта уахыки енаки рхымгара, ахтыс акны иақәхәалара. Абзиарақәа иамаз рнафсангы арт ахзакәанк адраматург дызлаҕархәоз рацәан: еихарак аҟымта асиужет ажәлар ртоурых акнытә хтыск аарпшра иазкызар.

А. С. Пушкин адунеитәи алитератураҕы зегьы рапхьаза еилеигеит арт ахзакәанк. Уи ицоурыхтә трагедиа «Борис Годунов» иҟит иҕыццоу формала. Аклассицизмтә ҟымтақәа рҕы ахтыс тыцк аҕы имҟапысуазтгьы Пушкин итрагедиа аҕы ахтыс мҟапысуеит цшыыцара рҕынза. Уаанза атрагедиа

хәкәгыларак азыңканы иказтгы Пушкин итрагедиа 23 сцена ркынза атаны ишәкәиргылеит. Еилагоуп аамтагы – Пушкин атоурыхтә факт давамлакәа 7 шықәса ркынза атанакуа иааирпшит.

Хыхь ишахәаз еипш, Пушкин алитературатә хырхарта аклассицизм дықәымныкәазеит. Уи ифынтәи ауп аурыс литературафы алитературатә хырхарта ареализм амәа ишанылаз.

Псра зкәым ашымтақәа аңитцеит А. С. Пушкин апрозафгы. Абракагы уи дфыцапшьгафуп, дшьатаркфуп. Пушкин иоуп аурыс литературафы Пугачиов ихафсахьа рапхьаза иапызтаз. Уи итоурыхтә роман «Акапитан ипҳа» –ипрозтә рфеамтақәа зеггы рапхьаза игылоуп. Абракагы, «Борис Годунов» акны еипш, Пушкин илиршеит атоурыхтә хтыс иахьынзалшоз ииашаны сахьаркырала аарпшра. Ароман афы Пушкин еилеигзеит ажәа сахьарк азкәа ибафхатәреи атоурыхфы-ашьтазааф иуснагзатәи. Ажәаатәи ашәышықәса аан Пугачиов инапхгарала имәапысыз анхацәа реибашьра иазкны ашымта аңитарц иғаназик ашәкәыффы дцоит уи ахьымәапысуаз атоурыхтә тыпқәа рахь. Дрыфәцаажәоит анхацәа, еизигоит Пугачиов изкыз ахәамтақәа. Урт ихы иархәаны, иахьынзалшоз ацензуразы ирмазаны Пушкин илшеит Пугачиов анхафыжәлар дырнапхгафны, урт ахақәитраз рыкәпара дапхьагылафны иаарпшра.

А. С. Пушкин рапхьаза иргыланы дпоетын, дышәкәыффын, дыдраматургын, аха уи акыпқх афы лассы-лассы дыкәгылон дкритикны, насггы дпублицистны. Пушкин иоуп азеижәтәи ашәышықәсазы аурыс литература афарафы атцак дузза зауз, адемократиатә мәкәцарафы зроль дууз ажурнал «Современник» рапхьаза атыжьра иалагаз. Иара иакәын рапхьатәи аредакторгы.

А. С. Пушкин – аурыс жәлар дырпоетдуззоуп. Ирфеамтақәа аурыс литература иагәылчцаауа адунеитәи алитературақәа иаарыванаргылеит. Пушкин – аурыс милаттә литература дашьатаркфуп. Пушкин иоуп аурыс литературафы ареализм шьақәзыргәғәаз. Пушкин иаңитцеит, ишьтихит, ихареикит аурыс литературатә бызшәа. Уи ишымтақәа еиҭагоуп шамаха адунеитәи абызшәақәа зеггы рахь.

Аңсуа жәлар патукәцарала иазныкәоит, иапхьоит, еиҭаргоит апоет дузза иаңцамтақәа.

*«Аңсны капшь», 1962*

*Еицафхит Мушњи Лашәриеи сареи.*

## К. И. ЧУКОВСКИ

Шамахамзар дуңылом шәкәыѡык, К.И. Чуковски иакара кәрала еиуеикарам, занатла еиуеипшым аңхәаѡцәа змоу. Уаѡы иааңеишьаратәы итбаауп уи имехак. Иуадаѡуп К.И. Чуковски изы «абрака иаха кәитцеит» хәа литературатә жанрк алхра. Уи икалам назыхырслак, ипоезиазааит, ипрозатә ѡымтәзааит, ибарақьатха ицааиуеит. Еихарак акритика, алитературатцаара.

К. И. Чуковски бызшәа хыркыла, бызшәа цқьала еихышәшәо, еинрааланы ииѡыз алакәкәа ґырхәала ирхәоит ашәкәы аңхәашәа ззымтцаңгы аурыс хәыцқәа. Иажәеин-раалакәа рцоит ашкол италахьоу атцаѡцәа. Иповестқәа ирыпхьоит ахабыра классқәа рґы итәоу. Анаука аусзуѡцәа реилатәарақәа раан ирылацәажәоит, афилологиатә наукақәа рдоктор К.И. Чуковски иусумтәқәа. Уи иѡымтәқәа, иара ихатә иеипш, агәырґара рґыкәыхәхә, аоптимизм рылыжжуа ауп ишыкоу. Урт рыпхьара гәыпсыршьагоуп, игәышьтыхгоуп, бжеихан ирччагоуп. Ирччагоуп уанапхьо, аха уапхьаны уа-налгалак, акраамтә иухамыштүа узырхәыцша аидеиа рытцоуп.

Ацәґеи абзиеи, ахәахәеи аиашеи, мап зцәыркышеи изыдгылашеи, ирыцхаршьашеи ипхарцашеи ажәа хыркыла, ажәеинраалала ахәыцқәа драцәажәо идиртцоит «абду Корнеи». Уи иѡымтәқәа ирыпхьо, асцена аґнытә ирзызырѡуа уаѡы игәы иаанашам, автор ипстәзаараґы уадаѡрак, мыкәмабарак дақәшәахьеит хәа. Аха ус имариамызт, игәырґагамызт уи ихәыцра, иқәыпшра.

К. И. Чуковски алитератураґ дцәыртцит хара хшәышықәса алагамтәз. Дцәыртцит аурыс самодержавие, ареакция иаха ианыґәґәаз, изырхыц-хыцшаз амч анадмсылацыз ашықәсқәа раан. Иуадаѡын усґантәи аамтә, ииашатцәкьаны ажәлар рзы акы апырцарц аказара знапы алакыз ртаґылазаашәа. Иуадаѡын зегьы рзы, аха еихарак ицәґан акритик иуалпшьа анагзара. К. И. Чуковски рапхьаза акьыпхь аґы дықәґылеит критикатә статиала. Уи, ѡажәа шықәса анихытцуаз иикьыпхьыз, рапхьазатәи икритикатә статиа, аказара азақәанқәа реилкаара, аказара пхьаґа аґиара амѡа аартра иазкын.

«Сара истәхыз, сзышьтәз слитературатә критикхарц акәын», – иѡуеит Корнеи Иван-ица. Иаґтцабыргны, ирацәоуп уи акритикаґ илиршаз.

Зызбахә ххәаз рапхьатәи истатиа инашьтарххны лас-сы-лассы икьыпхьуеит алитература еиуеипшым азцаарақәа ирызку аусумтақәа.

«Аматәазәзәаџ лҟа», аб дызмамыз К.И. Чуковски агимна-зиа дантырца ихала ихы аус адулара далагоит ицара-дырра азырхаразы. Уи шықәсык ала итҟоит анҟлыз бызшәеи афран-цыз бызшәеи, еиҟагамкәан дрыпхьо далагоит ахәаанырцәтәи аклассикцәа рфымтақәа.

Актәи аурыстә революция калаанза иҟытцуаз газетк ахьзала К.И. Чуковски корреспондентс дрышътҟеит Лондонка. Акритик-ҟа Лондон дахьнеиз, дзышътҟыз агазет иақәнагахаша астатиақәа азаашьтра ацынхәрас, еицырдыруа Британиатәи амусеи аҟны дтәаны рцара далагоит анҟлыз жәлар рлитера-туреи ркультуреи.

«Зыгәрагара даҟсамхаз» агазет ацхыраара иҟара ианаҟәытц К. И. Чуковски дхынхәуеит иҟсадгылахь, Урыстәы-лаҟа.

Петербург аҟытцра иалагоит К. И. Чуковски аредакция ззиуаз асатиратә журнал «Сигнал». Ажурнал актәи аномер анҟытцдәҟба инаркны аҟхьаџцәа архайт, ирылатцәеит. Уи ажурнал убасеипш ала «ицхәуан», К.И. Чуковски изныкымкәа «аҟзы ҟьантазқәа икәырша ддыртәеит». Абахҟа дҟытцуан иџызцәа рыцхыраарала. Аха акритик-ҟа икалам иахәгы «ирҟыруан», иажәақәа шхамха ирыжәитцон алитература иша-балак хәа иазныҟәоз. Убас, К.И. Чуковски ароман «Санин» акритика ҟәҟәа ахьазиуаз азы, уи автор Арцибашев адуель ахь дипхьеит.

1907 шықәсазы, уаанзагы ахәычтәи литература иазфлымхаз К.И. Чуковски икьыпхьуеит «Ахәыцқәа рбызшәа» хәа хыс измаз астатиа. Усҟан автор ихаҟагы издыруамызт убри нахыс уи ихьз ахәычтәи литература ишадиҳәалоз. «Усҟантәи аамҟазы ухәычтәи шәҟәыџхоит хәа азәы иеиҳәар, дсацәхазшәа исыпхьазон, избанзар ахәычтәи литература аус азызуаз ма баџхатәра змазамыз, мамзаргы даҟәа жанрк аҟы изқәымҟиаз рақәын», – иџуеит Корнеи Иван-иҟа.

Ипшаатәын, еиқәыршәатәын, Чарскаиа леипш иҟаз ашәҟәџцәа рҟнйтә аҟхьаџцәа хәыцқәа зыхьчашаз ашәҟәқәа. Уи ашәҟәы аҟыжьра напы аиркуеит К. И. Чуковски. «Аҟыс – мцапшь» ахьзцаны иҟижьуеит Алексеи Толстои, Сер-геев-Ценски, Саша Чорни ухәа ахәыцқәа ирықәнагахашаз





Абри аказшы: ацгәырғара, ацгәырџара ауп К. И. Чуковски илакәкәа ирыпхьо апхьаџцәа хәыцкәа ирыланаазо. Аха апхьаџ хәыцы изхәуеит, уи изхәцыпхьаза аеакала дазхәыцуа далагоит даныхәычыз ихы-игәы афы инхаз алакә. Убаскан алакә ианахәароуп уи даныхәычыз изеилымкаауаз идеиас иацоу.

К. И. Чуковски еицырдыруа хәыцтәы шәкәыџоны даны-калаз ашьтахьгы икаимышьжеит уи бзиа иибоз ажанр; алите-ратура ашьтазааџра, ашәкәыџцәа, апоетцәа, асахьаҭыхџцәа рыпҭзазааратә мџа, рырҭеиамтакәа рҭцара, реилкаара. Уи иҭижьхьеит Некрасов, Чехов, Репин, Ал. Толстой, Куприн, Гор-ки, Бриусов ухәа ирацәаџзаны ирызкны анаукатә усумтакәа, агәалашәаракәа.

Ашәкәы «џба идыркны хәба рҭынза» автор, иара ика-лам иҭижьуа аамышьтахьгы еицырдыруа еитагаџуп. Уи иоуп рапхьаза акәны Робинзон Крузо аурыс пхьаџцәа хәыцкәы дыдзырдырыз. К. И. Чуковски еиҭеигахьеит Твени Киплинг иухәа ирацәаџны ахәаанхыҭҭәи ашәкәыџцәа рџымтакәа.

К. И. Чуковски дреиуоуп асовет литература ауас-хыр азышьтаҭцара, ахы аихәлакра знапы алакыз аурыс шәкәыџцәа. Уи ақәра ду шнитхьоугьы, иахьагьы аус шиуц иуеит; иширгәырҭац иргәырҭьаларц ахәыцкәа, иҭыцу иџымтакәа ирыпхьаларц аҭар, абызшәа аусзуџцәа, али-тература аҭоурыхџцәа рҭапхьа икәгылоу аус намысла иазныкәаларц. К. И. Чуковски дреиуам жанрк афы зыҭаҭазаны уаха аеакы зкалам ахьызыркьысзо апоетцәа. Уи зегьынҭьара иалеигалеит ихәҭаа, иалеигалоит иара ибжьы ахатцаны, аҭыц-цәа акәнцаны.

К. И. Чуковски ибаџхатәра иаацрымшәазо агәырғара зцу баџхатәроуп. Ахәыцы идыруеит иара бзиа дызбо. «Сықәрахь саннеигьы, сқәыпшра аан еипш, сара сзы иреиҭу псшьароуп есены, џышықәса инадыркны жәаџа шықәса рҭынза зхыҭуа ахәыцкәа рыҭцәажәара. Уи анысмоу – сыпҭзазаара ҭацәноуп ишызбо; уи сара сзы игәамч хыҭхырҭоуп, инасыпуп», – иџуеит зыпшьынџажәа шықәсхыҭра азгәахҭо «абду Корнеи».

*«Аңсны қапшь», 1962*

## АВЕТИК ИСААКИАН

Аветик Исаакиан – җаамтазтәи аерманы литератураҗы иналукааша поетуп, аерманы поезиа даклассикуп, дырпоет иашатҗыоуп ажәлар. Уи акыпҗхь аҗны дцәырцит азежәтәи ашәышықәса антҗаамтазы, дцәырцит ихатәи дунейхәапшышья иманы, ихатәи бжы иханы. Ахьз-аҗша изтаз рапхьатәи ишәкәы «Ахәрақәеи ашәақәеи» шахатра ауан, аерманы поезиа дшазгылаз абаҗхатәра дузза змоу апоет.

Шықәса хынҗажәа еҗьяарыгымхо ишикыц икын Аветик Исаакиан икалам, имыхшәашәазо еиашуан имуза. Уи дпоетмызт мчыла, гәаҗрыла, дпоетын җсабаратә баҗхатәрала, гәыла-җсыла, цәаныррала, игәы еисуанатцы – еисуан поезиатә ритмла. Апоет Александр Блок иҗуан: «Исаакиан – зейҗьатәм поетуп, икалап иара иаҗара абаҗхатәра змоу Европа зегы аҗны дыҗамзаргыи».

Аветик Исаакиан данысит уаҗы иааҗьейшьяратәи иуадаҗыз аҗстазааратә мҗа, дрылсит еиуеиҗшымыз алитературатә хырхартақәа; аҗәкаҳара, аҗстазаара мап аҗәкра аамышьятахь гәыҗра змамыз апоет инаиркны, уаҗтәи амш лашара, аҗстазаара абзиабареи уи азышәахәареи аҗынза.

Апоет, уи дпоет иашатҗыазар, ирҗеиамтеи ибиографиен саркьатас иудырбоит ижәлар ртагылазаашья. Урт рықәҗара, рхатара, рымчымхара, рыгәжәажәара, ргәырҗьара. Абас иҗоу поетуп аерманы жәлар рзыхәан Аветик Исаакиан. Хрыпхьоит иажәеинраалақәа, ипоемақәа, иажәабжықәа, җабла ихгылоит зкультура аҗоурых дуззоу, жәйтәнәтә аахыс ахәынтқарра җәҗәақәа еидыслартас иахьрымаз гәрҗеи гәаҗрей згымыз Ермантәыла. Апоет данқәпшзас инаркны иблала ибауан, шахатс дрыман, атәымуаа гәымбылҗьбарала иҗсадгылаҗ ишықәырхуаз, ишырқәаҗәоз имилаттә культура абаҗақәа. «Сыҗсадгыл, уара ухьяақәа мцабзтас сара сырбылуеит, уара ухәрақәа иануп хәраны саргы сгәы» – иҗуан апоет.

Аветик Исаакиан ибон иҗсадгыл адәахьтәи аҗацәа ратқысгы иҗәаҗеыганы ишазыҗоу иара аҗәеиҗыи иалтцыз, иара аҗнуцкәтәи аҗацәа. Иажәа гәышьяхгақәа рзикуеит иларқәу, зцәа җеу ахархь уаа, дрыпхьоит урт рыбҗа еитдырхырц, рыуаҗра рцәымзырц азыхәан иқәҗарц. Иқәҗарц, «ашьяартҗәыра илагылоу рыҗсадгыл айқәырхаразы».

Рапхьазатәи аурыс революция ахҗша Аветик Исаакиан иҗсадгыл аҗынзагы иназоит. Апоет дгәыҗуеит уи ареволи-

уциа ижэлар ахақәитра рзаанагоит хәа. Ажәа цахә-цахәла дазышәахәоит. Аха ареволиуциа хәаехоит шыартцәырала, уи азышәахәаџ Ав. Исаакиан дтаркуеит абахта. Шықәсык ашьтахь абахта дытрыжьуеит, аха изызбахоит абахта атқьысгыи еицәаз – далхәдартәуеит ицсадгьыл. Иалагоит апоет ицстазаарафь ацәахәа фьц. Гәрџала, гәжәажәарала ахәаанхьцтәи атәылақәа Швецариа, Германия, Италия, Франция ркны дыкоуп. Имџасуеит амшқәа, ашықәсқәа. «Иаасыкәршан тәымуаауп, са срылоуп сзатцәны» ихәоит Германия данькәз ииџыз ажәеинраалак акны. Дахьыкәзаалак игәы итацәахны ицуп ицсадгьыл:

Сыцсадгьыл гәакьа сапыртцит,  
Исцәызит сынхара, сыџнра,  
Сыхаара сан уа дынсыжьит  
Сымгәыгуа дызбап хәа сара.

Атәым дгьыл, атәым-уаа, атәым бызшәа, дахьынатцыслак абарт роуп изыпшу. Иацлоит игәыкра, игәкаҳара, ипое-зиа иаҳа-иаҳа ианыпшуа иалагоит ацстазаареи ауааи игәы рыхшәара амотивқәа. Убарт ашықәсқәа рзы Аветик Исаакиан иацитцоит ирџеиамтаф иналукааша атыц аанызкыло апоема «Абул Ала Маари». Апоет идоухатә тагылазаашьа интыртәааны иаанарцшуеит ари апоема. Уи изаанагоит адунеи зегьы афь деицырдыруа ахьз-ацша. Еитаргоит шамахамзар абызшәа дуқәа зегьы рахь. Апоема афырхатца, апоет Абул Ала Маари еиликааит ауаатәыџса рцакы, еиликааит хшыџла, гәыла-цсыла. Еиликааит егырыхшәеит игәы. Иифаша, амахәқәа инарықәтцан, дрыцсахуам хәа дзыкәгәыгуаз аматцуцәа аашьтихын дцоит икажьны Багдад. Дцоит акаршәра дықәланы ауаатәыџса ршыцра, реибатира, рымаҳагьара дацәыбналаны. Шәипхьыз агирхом ицәгьахәыцроу ахәса рыбзиабара, қәгәыгшья змам ахацәа реиџызара, ицәапәыгоу ашьамтлаҳәқәа реицш, ауаџы дызку азакәан. Абас иафәицәуан апоет абуржуазиа аан ажәлар зтагылаз азиндара, амчымхара.

Аветик Исаакиан дахганы ахәаанхьц данькәз иацитцеит иара убас апоема «Давид Сасунтәи». Апоет икәзара ихы иархәаны аерманы жәлар репос, иацитцоит ауаџ гәымшәа, ананамгацәа рыдгылаџ, ауаџы туган ихафсахьа. Абри апоема акны аамышьтахьгыи ажәлар рфәацыцтә хәамтақәа, ажәлар

рфольклор акырцъара ихы иаирхэоит апоет. Уи ажэлар рхэамтэ рифма-ритмла иааикъэыршэаны, инхъаршша-аахъаршшан ирхынхэны иритон. Ажэлар рхэамтэ иразоит гэыла-цсыла, ирфыцуеит ахшыѡтцак, апоет ихата думбо иеалаизѡоит.

Аветик Исаакиан ипоезиатэ рѣиамтэ зеггы иагэылганы игоуп абзиабара амотив. Уи ииасуеит ажэеинраалак ахь, ашэакъа ркынтэ апоемакъа, алегендакъа рахь, зехынцъараггы уи абзиабара тцкдоуп, изатцэуп, иацэмачуп анасыц азыхэан агэыгра. Аха ацхъаѡ игэы цнатцэом. Иѡуп цэаныррала ирпханы, еиуеипшым шэыга хкыла, ажэа лыцшаалыхла. Ари иаанагом Ав. Исаакиан ихатэы дуней иетакны, ихатэы хъаакъа дырзышэахэоит хэа. Уи ихатэы лахынцдеи игэыргъареи ижэлар рыцстазаареи убасала еидхэалоуп, еиларсуп, ихазы мацара ихэазшэа иѡу ацэахэакъа, ижэлар ирѣахэны ауп ишгауа.

Аветик Исаакиан ѡежэихэба шыкъаса ркынза ихигоит ипсадгыл дакэганы атэым дгылкъа рѣы. 1936 шыкъэсазы уи назаза дхынхэуеит ипсадгыл ахь. Уи дырзышэахэоит Ленин иидеиа дуқъа ахақэитра ззаанагаз ижэлар, асоветтэ Ермантэыла. Иацитцоит апоемакъа, апрозатэ ѡымтцакъа, аус адиулоит иажэеинраалоу ароман «Уста Каро». Аха еихарак Аветик Исаакиан дпоет лирикуп. Уи ажэеинраала кьаѣзак акны илшоит афилософиатэ хэыцрақэеи ихатэ цыдатэ цэанырреи иузеикъымтхауа еилазѡаны реилагзара.

Иреигъу насыцуп апоет изыхэан иара ихатэы рѣиамтэи ажэлар иапыртцаз рѣацыцтэ рѣиамтэи иузеиѡымдыраауа ианеизааигэахалак, дара ираццамтоушэа, бжеихараѡык изѡыз ихъзггы рзымдырзо ажэлар ианрылатцэалак. Аерманы жэлар убас ирылатцэоуп Исаакиан ирѣиамтэ. Ацэахэакъа ацхъаѡ иѣы итапытцэтцэо акэымкэа, амузыка бжыы зхоу, апоезиа ишатцэкъа ишатцанакуеипш, ажэа лыцшаалыхла еихышэшэо иѡу уи иажэеинраалакъа амузыкахь ииаргахъан аерманы композиторцэа азэырѡы, апианист-акомпозитор С. Рахманинов, ирацэаѡны ахэаанхыцтэи акомпозиторцэа. Аха Аветик Исаакиан иажэеинраалакъа убриақара ирацэаны ашэакъа рылхуп, акомпозиторцэа реихараѡык изустцэоу рыхъз еилкаам. Издыруада уи иажэеинраалакъа згэаѣы амелодиа ссир арѣыхаз дзустоу. Арарат ашъа иаѣоу ашэарыцаѡ иакэу, дынхаѡу, днаука усзуѡу. Аветик Исаакиан жэлари дшырпоету абри еихэны иарбану шахатра зуа.

Аветик Исаакиан иңсәзаара далцит 1957 шықәсазы. Адунейтәи апоезия даңхейт апоет иашатәҕьа, уи иңсра иазкны Луи Арагон ифун: «Хара хшәышықәса алахьаф иануп зыхьз лашауа азәырфәы апоетцәа рымхәыр. Англия усеиңш дыҕоуп Киплинг, Франция – Аполлинери Елуареи, Германия – Рильке, Испания – Гарсиа Лорка, Урыстәылан – Маиакowski Есенини, Ермәнтәылан – Чаренци Исаакиани. Абарт ацәымзаркырақәа азәы дкьаҕацыңхьаза адуней маңк илашьцахазшәа иҕалон. Аха урт иртынханы иаанхоз шәшырамызт, мцабз лашаран. Дыҕам уаха Исаакиан, аха иаанхейт «Абул Ала Маари», иаанхейт «Мгер Сасунтәи». Ашәышықәсақәа ишрлымшәоз еиңш «ананамгацәа бзиа избауаз». Мгер ихафсахьа арзра, аамта иалшауам зыңсы җоу уи ипоезия ашәахәа аркьатара. Уи ипоезия иацрымтҗуа ашәахәа арҗхалашт аерманцәа мацара ракәымкәа, ауаатәыфса зегьы ирейҕу рхәыцрақәа рыгәҕыхақәа».

*«Аңсны қапшы», 1965*

## ИҢЫНХАДАХАЗ АБАКАҚАА

Шәсыцаала, сара ишәсырбап хажәлар рҗоурых атцарафәы, рдоухатә беиаразы хәы змам абакақәа рыкәыхра ишафәу! Зегьынцъаратәҕьа – мап. Лыхнытәи ауахәамеи абааи, Афон, Ивертәи ахәафәы иқәгылоу абааи, Мықәтәи ауахәама ухәа имачым напы зыдкылоу, хылапшра ахьрымоу. Аха арака сара ишәсырбарц истаху иҗынхадахан, ауаа гәымбылцъбаракәа ирымпыҗахаз акультуратә бакақәа роуп. Хабантәалагари?

Хцап Пицунда, жәафә шықәса раахыс иахьымфәҕысуа археологиатә җшаарақәа. Идыруп, археологцәа ирыңшаауейт абла иацәыҗәахны анышә иамоу. Уи акәым хазлацәажәо. Халацәажәарым зыңшзара адуней иахьыҗәахьоу Пицундатәи апса-бна изакә рыцхароу изықәшәараны иҕоу арака имфәҕысуа аргыларакәа ирыхьаны. Археологиатә җшаарақәа ахьымфәҕысуа хнарывсны, атехника җпашәқәа цәыҗанаҕәақәо апсара хнылсны хнейп, аҗоурых излахәо ала, ажәытәзатәи ақалақь ду ахьыҕаз адгьыл афәы. Уи атып иатцанакуейт быжьгектарк. Абри җоурыхтә җыңны, җың җшзараны иҗахкааны аа-

ныжьразы иалшоз зегы канатцеит абакақаа рыхчаразы  
Апснытәи аидгыла. Рашшыпхыызқәа, ражәалалақәа, хахәтә  
тзык иаахозшәа, баша дара иаарзынхеит.

Пицундатәи абааш тзамцқәа, ишыртаху иазныкәауа  
иарымпытәхеит уафра злазамыз ауаа. Абааш цеыхақәа,  
ахыжәжәарақәа ашыапы иадыргоит. «Пицундаргылара»  
анапхгащәа атоурых тып, атоурыхтә бакақәа рыгәхьаа  
шыркым збаз абудозер рныкәаф Лихачовски иаххысыз  
ашықәс азы, абудозер лажәитдан, икәыбаса илықәйтцеит аа-  
кәакык зманы, зеипш уцымлауаз абааш тзамц. Ицәалазуазеи!  
Иара амацара иазукыргы статиак иагәылазом аракатәи  
атоурыхтә тып изакә қылары баапсу изыкәшәаны икоу.  
Аха хара хәааххап. Абар Мсыгәхәйтәи абааш. Абжыратәи  
ашәышықәсақәа раантәи анапказара ацаразы, адоухатә куль-  
тура ахынзашытыцхьаз аилкааразы зеигәакам бака ссируп  
абри абааш. Уи гылоуп Приморское ақыта иатцанакуа адгылаф.  
Ашәышықәсақәа ириааиуа иаауаз абри абака атзамцқәа  
рацәал калейт хара хамшқәа рзы. Шықәсқәак рыштыахә аба-  
аш инацәыхарамкәа идыргылеит акыркатцарта зауад. Абри  
азауад инахәларыжыит абааш атзамцқәа. Ихәаш-хәаша ила-  
ганы ибылны акыр алырхит. Ишәцәыуадафхашт абри афыз  
ауафымра картцеит хәа агәра агара. Шәиазтцаа азауад аихабы  
М. Халуашь. Уи дфәпха-фаччо ишәеихәап атоурыхтә бака  
атзамцқәа рыла акыр аплан бзианы ишынаигзас. Уи иплан  
наигзеит.

Аха икоуп даеа цюукых, хыхь зызбахә ххәахьоу  
иреицәамзар иреигьым. Урт – ахыпшаащәа роуп. Апсны  
ахы ытыцзуа ишәымбацт? Шәымшәан! Урт ауаа ирдыруе-  
ит калатхыла ахыршәыгәқәа ахытәаху. Иахьагы агәра  
шәыргауа ишәархәоит абаашқәа ршыапәы ахы жуп,  
рытзамцқәа ахы алатәахуп хәа. Абри алегенда абарт ауаа  
убриақара агәра ргеит, еилыцъю, ахьхәхәа еилапсо ахы  
фәжкәа рыбла ихгылан. Убриақара рхы-рыхшыф еилана-  
геит, ржыга бахақәа шыткәыцәааны абаашқәа ирыжәлеит,  
ихәытәбгьаҭааны атцжаара иалагеит абаашқәа ршыапы. Аха  
иаакәыршаны абааш ашыапы зегы тцааны, ашыцлампыр  
еипш, ахәытцысра уадафхеит. Пытфык рееидыркылашан, аха  
ускан ахы, аразын ирбауа зегы шатәхоит. Иасуеит иадгә-  
жылауа абааш атзамцқәа, аха абааш аламала икылужәжәартә  
икандаз ариақара шәышықәса азахгарымызт. Аа атзамц

блехакэысрак ахымтит! Асыңса ткеацызшэа, абжыцэгъа нарфеаит ашьхакэа. Цьабаада икэыбаса инеилахаит абааш. Абас амина агратаны иңыржэеит Цабал акытантэи абаа. Иақархит абжыратэи ашэышықэсақэа ирытцаркуаз абака ссирқэа.

Хэарада, уи атзамц иалшэшэаны икамтсеит ахы мыжда. Атзамц ағы ирымтэахит? Ажэйтэ уаа, шэара ишэызжым?! Еитэ ажыга бахақэа анышэ ифажэеит. Идырткеацыз абааш азааигэара игылаз, жэаха метра зоура назоз атзамц автцаара иналагейт. Издыруада шакаамта иржуаз, дара шакафы ыказ. Азэгы дрықэымшэеит абарт ауаа-хыдақэа «шэеилагама» хэа наразхэашаз, иаанызкылашаз. Абааш ду харақыраны икэгылан. Аңашэ антцыржаа азыхэтэк аджэан, иакэфрны Кэыдырта ахафарахы ибгалеит. Ицеит иңыххааса, хара хера афбатэи ашэышықэсаахыс Аңсны агацэа рцэыхчаразы атцакы ду змаз, атоурых иадыруаз абааш. Иахычауан Аңсны уи абаа. Дкамлеит уафцсык иара зыхчашаз. Абастцэка амина агратаны иңыржэеит Кьачтэи абаа аргыларакэа рыхэтэка..

Иазхоуп, уаха ахара хцарым. Ххынхэып Акэака. Хэынаххап еицырдыруа Аңсуа тзамц ду ашка. Уи аура 160 километр ыкоуп. Уи зегы уажэы халацэажэарым. Абар аналагамтатцэка. Амшын антынчу хьарч хэа инафеацэкэырцо, иангэаауа, ахэагыла иафызаха ацэкэырцақэа ажэло ихықэгылоуп акэара. Иаха-иаха иааигэахон Диоскуриа зыхэлабгаз амшын. Итнажаауан абаа ашыапы.

Акультуратэ бакақэа рыхчара Аңснитэи реидгыла аусзуфцэа абааш амшын иацэырхьарц икартцеит ацементтэ дамба, иартейт ацэкэрцақэа нызкылаша абартца. Адунеи тэылацыпхьазантэ асасцэа зтаауа Аңсны азыхэан ари атып зеиғатамыз тыңын атуристцэа рзыхэан. Хадгыл ахьчаразы акырза зтазкуа VI-тэи ашэышықэса аахыс Аңсны атоурых иадхэалоу абри абааш акны изаламгарыз аекскурсиамфатгафцэа рлекция. Хэарада, абри рдыруан азоуп акультура Аминистрра аусзуфцэа амфаду акны изадырсыз абааш ашка узланейуа амфа узырбаша адфыла, абааш атзамц ағы атанақы иантцаны изкыдыртцаз: «Абака ахэынтқарра иахьчоит. Уи пхастазтэыз закэанла дахьырхэхоит» хэа.

Абас ихэыцуан Акультура аминистрраф, абакақэа рыхчара акэшағы. Ускан даеакала иахэаңшуан абааш ааигэа-сигэа инхауаз. Абааш Акэа иахьаду аганахьала адгыл тацэны



ишьтан. Аңсшыащцәа, атуристцәа рзы итың маншәалан. Аекскурсиакәа мѡапысуан. Пырхага имамызт абааш дахәапшырц инеиуаз. Аха абар, шықәсқәак рышьтахь абрака иааны хәаада-баада адгьыл аанкылан анхара иалагеит апен-сиахь ицахьаз, ленинградтәи аңынырцәа хатей-пхәыси Викенти Пиотр-иңа Мацкевичи Татиана Алексей-иңха Сиротиней. Абааш атзамц ладкыланы урт аңгәы зтамло тыз тыпк хыркааит. Иаарытцаркит аихамѡа инаркны амшын аҕынза адгьыл. Урыхәаны азин ылхны аамышьтахь абааш амҕын узымнеиуа иаартәыртәит.

Азин ыкамызт абааш ааигәара адгьыл аанкылары, азин ыкамызт абааш ааигәара аҭны аргылары, аха абарт аилагарақәагьы аздмырхеит арт ауаа. Иаххысыз ашықәс азы иңсҭазаара далцит Викенти Пиотр-иңа. Ауаѡ иңсра агәырѡа ду ацуп. Ари ззымдыруада. Уи ацәанырра ахатыр ақәтатәуп. Аха егьа хатырқәтцарала уазныкәаргьы уи ацәанырра-ңшыа қәшахатхашьа амам Т. Сиротина икалҭаз. Аңсы анышә да-малдеит абааш атзамц аварафьтцәкьа. Уакагьы даанымгылеит. Ахатгәынаф ахахәтә ншыан ларсны, лхатей ларей еидгыланы апатрет нталсан, иҭаңканы убасейиңш иказ ажәакәа анылҭеит, иапхьалак игәы иаанартә абрака анышә иамадоу ауаѡ ма абри абааш атзамцқәа рыкаҭцараф иңхзаша адуп, мамзаргьы Аңсны адгьыл ңшзара амазар абжак иара ибзоуроуп ухәартә.

Абастцәкьа рыҭны атзамцқәа абааш инадырххыланы анхарақәа кәрҭеит Г. Чавдариани, Г. Журавлиов, А. Затоулцев, Е. Богач. Агәы шәымоуп абааш ааигәара шәнеиуазар! Ацаңхақәа зфәу агәашәқәа аашәыртыргьы алацәгьақәа аашәысны шәыркуеит. Абааш ахь анеишьа амѡа унарбауа иарсыз адѡыла аатцырхын, иртәахит арака инхауз.

Абартқәа ратцкысгьы еицәу «аңсцәаха» азааигәахара иафуп уажәы Кылашәыртәи Аңсуа тзамц абааш. «Новороссиискморстрои» иатәу аргылаѡцәа абааш азааигәара ахахәи аңслымзи шытырхуеит аргыларакәа рзы. Ахықә тыржаацыңхьаза иааскьоит амшын. Уи шака иааскьо акара амч иацланы иажәлоит абааш. Уажәы ишымѡапысуа имѡапысуазар уака изфәу аусурақәа, уамак ихарахом афбатәи ашәышықәсаахыс еиқәкаца игылоу абааш ныҭыѡрны амшын ианалахауа аамҭа. Абас Аңсны аҭацәа ирцәызыхьчоз абааш иара ахатә зыхьчо дамамкәа иқәхеит ҳаамҭаз. Ҥшра аҭахым, инкылатәуп ҳкультуратә-тоурыхтә бакақәа рықәхра иафәу ауаа.

## МИХА ЛАКРБА

Насың шкәакәала рееилагзауа Ө-доухатә беи-  
рак илан Миха Лакрба: ашәкәыңхыра ззымдырзоз хаңсуа  
жәабжьхәащәа дукәа рбафхатәреи ргәыртқәыли, ихаракзоу  
аинтеллект злоу, царала аазара бзиа змоу ашәкәыффы  
иқазареи. Абри азыхәан ауп уи иновеллақәа ажәларггы  
изыреапыцтә хәамтоу, егызыфымтоу ашәкәыффы.

Ажәытәтәи ажәабжьхәащәа «зыңсы тоу абиблиотека»  
хәа рзызхәоз, Миха Лакрба ихатә зейғатамыз ажәабжь-  
хәаффын, иара иажәақәа рыла иаххәозар – лакәхәаффын.  
Сара насыңс исоуит зныкымкәа-фынтәымкәа изызырфара.  
Уи иеңәажәара гәыңсыршыаган, ихшыфортцаган. Иахья-  
ггы слымха итафует иччаңшь гәыраз, уажәы-уажә лаф  
ажәак ныбжьаршәуа, ажәаңка иалатцауа ицәажәара. Ажәлар  
рхәамтақәа дырфегәхәааны еизгауа, дрыхзызауа убасқак  
игәы-иңсы иалатцәан, ианузеитеихәоз, ма ихатә ихигахьейт,  
мамзарггы иблала ибахьатцәкьейт хәа агәра уиргон. Шака  
ажәабжь убас ихәақәахьаны ақьаад антцарада ус рымамкәа,  
ихы-ихшыф афы ишьалашьынны, ирмазеины ишимаз, шәкәны  
хазныжыра дахьнамыгзазеи аңсра!

Уи дшан ашәкәыффраз, ашәкәыффара – цсґазаарас иман.  
Мшаены иаашьтихыз икалам импыцимыршәейтицсґазаарафы  
егьа кымкымра ихигазарггы. Илаиаазахьан иқазшьаны –  
инафымта мыцхәы дацкламцшыкәа, ицқьаза машьынка-  
ла иахымкыпхьяакәа атыжыртыхь анамгара. Ицъасшьейт  
инафымтақәа анаахсыртла. Урт фын карандашьла, реилырга-  
ра, рыпхьара уадаффын, ирнын ақьаад цыпжәахақәа нархәы-  
аархәны, ателеграмматә бланкқәатцәкьа ирнызггы ықан.  
Ашьтахь еилыскаит изыхкьаз. Дычмазафы гәғәаны аиартә  
дылан. Ахақьымцәа азин иртөмызт афара. Иңсы аиқәырхара  
иазықәпоз ипхәыс қьаади калами ахымбаша илцәахит.  
Ашәкәыффара зыңсың алагафара изаафызаз Миха Лакрба  
мазала акарандашь ихчы иатцатцәахны, еимкьарак шааибалак,  
имч ааизыркәкәа, импыхьашәоз қьаадк ажәжәахәа инанитцон  
игәы итцхоз ажәабжьқәа. Абас аңсра иацәеиқәырханы,  
атыхәтәантәи игәеисра наргәылатца иахзынижыыз ано-  
веллақәа назаза қьсахьаркыратә литература иазнхейт.

Миха Лакрба изыхәан ибзианы, ииашаны ирхәахьейт,  
ирыфхьейт «каламыс азышәахәаф» хәа.

Аңсуа иламыс ахынзаҳараку, иахьынзалакәу шәага-  
загас иамоу раңхәа игылоуп Аңсадгьыл абзиабара, ахьчара,  
аикәырхара.

Уажәааигәа аибашьраан, Аңсны аңсреи абзареи  
иантагылаз аамтазы, аңсуаа рыламыс шьтыхуа-ишьтыхуа  
Ерцахә ақәәанза ихаргалейт, ахьз-аңша ду ргейт, адунеи зе-  
ггы хабзырзы раҳартә.

Аха рыцхарас ихәхьыз, аҳаракырафә хәхлахатц  
гьежьызшәа, халамыс амч маңхо имаңхо, ибылуа, аңәашьы  
иеипшха, афьцәаара иалагейт. Шьтыхшәас иамоу, сгәанала,  
Миха Лакрба иеипш иказ ауаа, цыххәа ахынзamoу рызбахә  
алацәажәара, рфымтақәа ркыпхьра, рыпхьара, рыцстазаара  
атцаара.

Ишырхәо еипш, аңсуа иламыс ауп дмырзкәа даазго.

1966

## РЕИХА ИМАЧУ АЖАНР

Иааигәахоит Аңснытәи ашәкәыџцәа Аџбатәи реизара  
ду, хлитературатә цстазаарафәы хтыс бзианы, хтыс дуны икалап  
хәа хзыкәгәыгуа. Ари аизара ду җазыкәтарала апыларазы,  
акыпхь аҗны икәгылақәахьейт аңхәџцәа, акритикцәа,  
ашәкәыџцәа. Ирыхцәажәахьейт ажәеинраалақәа, ажәабжь-  
қәа реизга ашәкәқәа. Сара абри астатиафәы хдраматургиазы  
ажәақәак схәар стахуп.

Шьта акраатцуейт Рушьни Цьопуа ипиесақәа хазы  
шәкәны итытцижьтәи. (Рушьни Цьопуа. «Адгьыл агәеисыбжь». Ашәкәтыжьыртә «Алашара», Ақәа, 1964). Хазлацәажәо ашәкәы  
иануп апиесақәа пшба. Аха апиеса «Адгьыл агәеисыбжь»  
зларейхау ала, насгьы автор ибафхатәра абрака иаҳа  
иааирцшит хәа ахьысшәауа аҗнытә, убриак сазаатгылоит.

Рушьни Цьопуа итахуп, иеазикуейт, ихәоу артәашьа  
инаркны, аидеиатә цакы аҗынза даҗазы диламфашәауазарц.  
Иубоит уи ишидыруа аказара знапы алазкуа зегьрапхьазагьы  
идыруазарц ихәтоу: «Хадара злоу агәылара иеипшымхара  
шакәу», Флобер иажәақәа рыла иаххәозар. Сара исгәалашәом  
даҗа аңсыуа пиесак, харантә акәзаргьы, ашәшьыра «Адгьыл  
агәеисыбжь» иахьысит ззухәаша. Абри атқьысгьы еитдам-  
кәа адраматург җа узлаиеигәырғаша имоуп даҗакгьы. Уи

икәйргылоит зегы еицырзеипшу азцаарақәа, иҗыртшәаны хәаа иҗтеикзом. Даҗа зцаароуп аҗак аҗатара ахынзайлшаз.

Ари апиеса асцена абахьейт. Уаҗа иахьзын «Ашьшьара» хәа. Саргы сгәанала абри аҗбатәи ахьз иаҗа ианаалоит... аринахысгы ахьз убас исхәалоит.

Апиеса афырхацәа хадарақәа арҗыс Кәҗеии, аҗхәызба җшза Наалеи, ишаабац еипш, бзиа еибабоит. Наала бзиа дибоит Дамыргыи. Дамыри Кәҗеии еиҗызцәоуп. Атцыхәтәан Наала Дамыр диццоит, избанзар иара иҗкнытә лыбаҗ ахьылтәымхаз азы дааны Кәҗеи иҗны дтәоит Ница хәа даҗазәы. Абзиабара цқьа, анасыҗ азыхәан имаз агәыҗра ухәа Кәҗеи изы инеиқәыбга ицоит. Абраҗа иаатуейт апиеса иацоу ахшыҗтаққәа руак. Зныктәи иҗеимкәа ушьапеихгара-ла иҗалоит ариашара уадаҗхо уҗстазаара зегы шыақәуҗьар. Абри азцаарақәа акәын апиеса аҗаҗхьа иқәгылоу. Уи иханахәоит аҗстазаараҗы зны азәы длаҗәуейт, егы дхараххоит, нас ишне-иуа, илаҗкыз дхараххоит, ихаракыз длаҗкхоит. Абас иҗан, абас иҗоуп. Иахьа дук акы даҗсамшәа иубо, дҗалар алшоит уацәы ихьз хәаны азы иахәауа. Уигәҗамсын иахьа ауаҗы иҗсапара збеит хәа. Апиесаҗы иқәгылоуп абарт раамышьтахьгы, милаҗс инеиуазаалакгы ауаатәыҗса зегы еицырзеипшу апроблемақәа: аҗсра, аҗстазаара, аҗсыцқьара, аиҗызара.

Адунеи – апиесала иаххәозар – Ахан бзиахә адунеи, – иамоуп ашьшьарақәа, ахәрақәа. Ауаа ируалуп урт ахәрақәа дырғаларц, иршьыхларц ашьшьарақәа.

Ишдыру еипш, аҗазараҗы иқәйргылоу азцаара шынагзоу ауп аус злоу. Уи Р. Җыопуа имч ахьынзакәхаз хәа сгәы ишанаго ахәаразы халагап апиеса аформала. Еиҗасхәахуейт, аҗсуа драматургия аҗкны сара исгәалашәом «Ашьшьара» злаҗу аформа иазааигәоу даҗа пиесак. Абри аганахьала хадраматургияҗ Р. Җыопуа дҗыцаҗшьгаҗуп. Аха инартбааны хәхәаҗшуазар, харантә иахгәаланаршәоит Брехти Когоути рформа. Урт рҗкны еипш, Р. Җыопуа ипиеса аҗынгы далоуп Амҗаҗгаҗ, уи иахгәалаиршәоит хшыҗкоу атеатр аҗкны, асцена ишықәу ахәмарцәа.

Асцена – аҗстазаара асцена ауп. «Ахәаҗщәеи ахәмарцәеи хәҗоуп уажәы аҗстазаара асценаҗы», – ихәоит Анаҗшҗы апролог аҗкны.

Хрыхәаҗшып Р. Җыопуа ипиеса афырхацәа, дасу инаигзауа шаҗа иаҗахны иагәлоу апиеса агәеисра. Ихәдоу фырхәҗам, аха зегьрейха асценаҗ дцәырцуейт, зегьрейха ахәаҗшҗы иҗкны

аус имоуп Анапшфы. Абри ауаф – дуафызар иара – аролькэа рацэазаны имоуп. Зны дынцэоуп, ипсабаратэым мчуп. «Иапыстцазма убри еипш закэанк шэара-шэара шэеиграгыла хэа» (ад.9) «Сара ибыстоит амч уи былшартэ еипш» – ихэоит Ница лзыхэан (ад. 28) уб. итц. Ҷазны еибардырөуп ахэапшыөцэеи артистцэеи рыбжьара, ахэапшыөцэа иргэалаиршэоит ишыкоу атеатр акны, изхэапшуагы артистцэа шракэу. «Ахэапшыөцэеи ахэмарцэеи хакоуп уажэы апстазара асценафы (ад. 7). Ари прологуп, шэхаткы. Ахтыс зхылтыз еилахкаарц азыхэан ышыкэсака хашытахька хаитатып» (ад. 10). Ахпэтэи ироль уи апиеса далахэуп афырхацэа реипш, уиакара наимызозаргы. Апшьбатэи ироль – афырхацэа рөнүцкэтэи рхэыцракэа, рыгэтыхакэа хаихэауеит. Абарткэагы измырхакэа, Анапшфы, апиесацэа ркны аскобкакэа иртаркуа, аремаркакэа хэа изышьтоу роуп ихэауа. («Арт ажэакэа ан дырзызырөуеит. Дынхэапшуеит Наала лахь, аха Наала дцэыуазом» (ад. 9) уб. итц. Асеипш икоу аремаркакэа атахуп, иатахуп ахэапшфы ихэмаруа рыбжы аниахауа рхатакэа анимбауа, иаххэап, арадио инсценировкакэа раан. Анапшфы абриакара ирацэаны аидара дахьатцэ акнытэ иаха-иаха дымчыдахо, ипштэи ихыцуа дцоит, уи дзакэыцтэкьоу налкааны, ахэапшфы ихэфы дзаанхауам. Сгэы иаанагауеит, И. Аргэын «Апсны капшь» ианитаз астатиа «Шэкэык азы гэаанагарацэак» акны «афышьа аформа иахкьаны ацакы (апиеса «Адгыл агэеисыбжь» ауп дызлацэажэо – Ц/б. А.) бжеихан илакэцэоуп, ахшыөцтаккэа агитара арахэыцкэа реипш икыдырххала икоуп» хэа ахыихэауа, Анапшфы абас дахьыкоу ибзоуруу мачым хэа. Еитасхэахуеит еилкаахарц – Анапшфы аидара мыцхэ датоуп. Имыцхэцэоуп иду аролькэа, абриакара идцара дацэыхьчазар ххафы иаха даанхауан хэа сгэы иаанагауеит. Хилацэажэап апиеса асиужет зыдгыжылауа афырхатца хада Кастеи. Уи паса дыстудентын, уажэы дредакторуп, дышэкэыөцөуп. Иөуеит адунеитэи ашэкэы, «Ахан пшза иазку ашэкэы». Абри ииөуа ашэкэы азыхэан И.Аргэын истатиакны хапхьоит: «Афымтакэа рфы цыара-цыара автор игэы итеикыз цкыа ицэыригом, уи атцак ду амазар шитэхыугы. Иаххэап изакэызеи «Ахан бзиа иазку ашэкэы» хэа Кастеи ииөуа? Икалап, уи ауаатэыөса рыпстазара иазку акэзар, аха интырхэцааны изызыкцтэкьоу хэамкэан ус ааныжьра абацаххеи?» Апиесакны икказа

иахэоит уи ашэкэы заку шэкэу. Уи аyaатэыѿса рлахьында, адунеиаѿтэи аикарамракэа, айѿызара атэы зхэауа, ашышьа-ра камларц азыхэан аyaа ирабжьауа шэкэуп. Хихэапшып айдеиа хада ныкэызго, адунеитэ шэкэы зыѿуа Кастеи ихатэ дзакэ уаѿу, дшаанхауа ххаѿы. Уи рапхьатэи ишьаѿа еееимызт ахэса ргнахьала мацара акэымкэан, ишэкэыѿѿра акынгы. Уи иѿуан ашэкэкэа раѿэаны, аха акы иапсамызт. Дышнеи-шнеиуа икайтцауа шееим еилкааны мап рцэикуеит ишэкэкэа. (Ихаздыруам урт шееим уажэы еиликаауа ихшыѿ еилыккара зыхкьаз). Ишакэхалак, уажэы илшозар, урт ашэыкэкэа амца иакэцданы ибылуан, цаны, уи егьымариоуп, икайтцом амзар, избанзар ашэкэкэа азэгьы иааихэазомызт, адэкьан акны икэуп.

Ибзиоуп, ихъзааит ашипка апхэыс лкны, ибзиоуп, цаса иоузааит иееимыз ашэкэкэа, уажэы еиликаазааит, аха хихэапшып айѿызараѿ дзеипцпроу. Уи димап ѿыза, имоугьы ицэызуеит, дзатэуп. Уи идеиа ѿыцла дытэны, убри акны уаѿы дахьызеилымкаауа азыхэан акэым изатэра зыхкьауа. Уи имаз аѿыза Дамыри иареи реиѿызара ахьхыбгало, иашоуп дунеихэапшышьала иахьеикэымшэогьы иахароушэа икоуп, аха изхаратэкьоу ирыбжьалаз ахэса роуп. Аyaѿы егьа идеиа-ла дтэызаргьы, пейцш здунеихэапшышьа ыкоу, азэы идамхаргьы, иааигэара уаѿ даныкамла – илтшэадахоит иидеиа. Абри изыпцхоит Кастеи еипцш икоу аyaѿы. Хэхэапшып иѿнутцкатэи идунеи аазырцшуа ицэажэашьа. Уи даакэымцзакэа ихы ирэхэоит, апиеса алагамтэѿы данаацэырцлакь уамак цэанза «Сара икастцарц истаху иаарласны ииуеит сгэаѿы» ихэоит (ад. 11–12). Уи ихы арэхэара апиеса аантэаанза дакэытцзом. ѿыц иидырыз апхэызба Наала илеихэоит: «Бара дбоуеит ѿнутцкала ибеиоу аyaѿы» хэа (ад. 13) «Сара иапыстцоит баргьы саргьы хазбахэ злархэаша аѿымтэа» (ад. 48). Иѿаанза агэра ганы дыкоуп цсра зкэым ашэкэы шиѿуа. «Сара сизааиуеит уара уатцкыс хэа иеихэоит Дамыр. Афырхатца, зыпцтазараѿы акырынтэ иееимыз агхакэа кэзтахьаз – апхэыс гэнахарала лызныкэара, акгьы иапсамыз ашэкэкэа ртыжьра – ахэапшѿы бзиа дибарц, игэаѿы рыцхашьарала днеины игхакэа иана-ижьырц азыхэан, сгэанала иатахын иказар ахэапшѿы идыруаны ма иара икэыпцшра, игазарала дышрыкэшэаз урт амееиракэа, ма даѿацьюуки ирхараны. Аха арака дызлаа-бо ала, игхакэа ианажьтэым. Даараза иyaѿра ладыркэуеит, ахэапшѿы дикэнакэоит уи ицэажэашьа.

Р. Ыопуа ипиесақәа зеггы рыкны, еихаракгы хазлацәажәо апиесафы, афырхацәа ааирпшырц иҭахуп ганрацәала. Уи ихәом абри дееим, абри дыссируп хәа. Аееиггы дыгхадам, амееиггы дыбзиарадам. Аи автор даара имарехәатәуп. Аха абас раарпшразы апиеса иахьынзахәтоу аус адулам. Автор иҭахуп Кәстеи ахәапшфы ихафы даан-харц абзиа иашьтоу ибзиаз уафны, аха ахымфәагашьеи ицәажәашьеи уанрыхәапшлак, ус еипш узизхәауам. Уимоу даауцәымыгхоит.

Хаиасып афбатәи афырхатца Дамыр иахь. Дызустада ари?

Ариггы, Кәстеи иеипш, дышәкәыфәуп, ифәуеит ашәкәы цәыршәагақәа, акгы иапсам. Аха Кәстеи икаитқоз еиликаа-уазар, Дамыр дшықаз даанхеит. Абри афырхатца изыхәан И. Аргәын зызбахә ххәаз астатиафы ихәоит: «Дамыр шыыцра-ла еицабаау уафуп, уи еицеиқәақәаз ацәгәахәыцрақәа рыла Ница лыламыс лирқьашьуеит Кәстеи икны». Ари ақәшахәтхара уадафуп. Иашоуп, Дамыр иифәуа ашәкәқәа еееим, аха рыцхарас икалаз иара ихаҭа издырзом ишәкәқәа шыбаапсу. Дызиташьыцрызеи Кәстеи, иара итәала иееим ашәкәқәа зыфәуа Кәстеи иакәзар, иара иифәуа бзиоуп хәа агәра ганы дыказар. Кәстеи Дамыри идеиала еиҭацәоуп, еиҭагылоуп. Аха реиҭагылара иҭеггыгы ихттәын, сгәанала, иҭеггыгы иртәулатәын. Наала лкынтә Дамыр иахауеит уара унамысдоуп, аха суццоит хәа. Аеакын анамысда хәа ихәар уи изы Кәстеи, аха излыхәтоузеи Наала? Лара, Наала бзиа дылбауан Кәстеи, еинасыпымхеит умхәозар. Уақәа Дамыр акгы ихарам. Наала убас данынха ауп Дамыр даниго, избанзар бзиа дибоит, диццоит ларггы, аха диццоит абас иахәаны: «Сара издыруеит ушыламысдоу, аха усггы суццоит, избан акәзар деиқәсырхароуп сара сзыхәан акыр иапсоу» (ад. 45). Хаиталацәажәап абри ареплика. Иаххәап, арпызбеи апхәызбеи бзиа еибабоит, аха арпыс ихарарала изеинасыпымхеит. Игәнигоит арпыс. Апхәызба илдыруеит цәала-жыла дәеа пхәыск лааигәара дыказарггы, гәыла-псыла иара лара дышлыцу. Илдыруеит, ихарам зынтәи игхак иахкьаны дақәшәеит. Абри ашьтахь, абзиара изылуеит, деиқәлырхоит хәа аанагома, убри бзиа дызбауа, реиха ицәымгу, реиха иагоу диццар? Абри аззыхәан Ал. Аргәын истатиақны ихәоит абас: «Авба иҭауа (Наала лзы) лыбзиабара лырхәашьырц иақәлымкит. Ииашоуп, уи диццоит Кәстеи ицәымгыз арпыс Дамыр, аха ари еипш икоу ашьафә

зеихылгаз бзиа илбоз лхы ицәымгылтәны дрыцхаимшьарц азы, иаарласны дихарштны ихъз ыызгаша алитературатә казара аус адиуларц азоуп».

Акритик апиеса ишахәоз еиликааит, аха ицёушьаша дегьакәшахатхеит. Кастеи зны икаитцахъаз, ахара амхәыцра иахъаны уажәы гәырѡацәгьала дтәоуп. Уи акы. Гәык-цсыкала иибозгьы дееимызт хәа игәы анлыхшәа, ѡынтәтәи аахахоит. Иара ихарарала бзиа иибоз, абзиа хәа иишьоз ацхәызба иееимыз ауаѡы дидхәысхеит, ари атцкыс иарбану игәынгатәу. Абас ала, Наала еихагьы еицәоу изылуеит. Аха апиеса авторгьы акритикагьы агәра хдыргоит – илуз бзиоуп.

Апиеса иалоу ахәса дара рхала адеиак ныкәыргоны, хатарак рыланы акәымкәа, еихарак ахацәа раарцшра мацараз иахъалоу афнытә, иаатгыланы рыхцәажәара мыцхәуп. Урт ирыду нарыгзоит ибзианы, иманшәаланы, цъара-цъара рцәажәашьақәа угәы ахъеихънашьуа ыказаргьы. Апиеса алагамтеи алгамтеи ѡеижәихәба шықәса рыбжьысуеит. Ал. Аргәын ихәоит: «Кастеи ицхәыс Ница ддәылтцны данца, иара дымчазаѡханы данынха, Наала изаалыртуеит дызкәымгәыгуаз лыбзиабара». Цаны, апиесафгьы ус икоуп. Сара агәра сызгауам Наала, хатца ицахъаз, ацаацәара змаз Наала, ѡажәеихәба шықәса рышьтахъ лыбзиабара изаалыртит хәа, ицкәынгьы лхатә хшарак иеипш, дылгәйдлхәхәалеит хәа. Аеакуп, данкәыпшыз бзиа илбауаз ауаѡы, зны лгәы лирхъхъазаргьы, ианажьны данымчазаѡха, дтынхадаха данынха дихылапшуазар. Апиесаф уиакара шырхыцхъоу злахдыруа хәа акгьы ыкам. Акы затцәык – абри акара аамта шцаз злоудыруа, апиеса алагамтаф Ница лцәа иалаз ахәычы, атцыхәтәан даауеит 25 шықәса ихыцуа.

Даеа ажәак-ѡажәак ари апиеса иазкны икьыпхъу астатиақәа рзы, хыхъ исхәахъоу раамышьтахъ. «Аконфликт апсычера ахы аанамырпшыр амуит» ихәоит Ал. Аргәын. Апиеса иагәлоуп атрагедиа афнынза излытцша аконфликт, аха ихѡацәоуп, иаарпшым. Аформа азыхәан И. Аргәын цъарак иихәо аархәны дафәгылоит даеацъара. «Аѡышьа аформа иахъаны ацакы бжеихан илакәцәоуп» ихәоит цъара. Ус анакәха, апиеса злаѡу аформа ақәнагам хәа ицхъазоит, аха абар дахъаанаскьо иихәауа: «Зызбахә ххәаз адрамақәа рфы («Адгьыл агәеисыбжь» аамышьтахъгьы азбахә имоуп «Изылгам аспектакль» – Цъ. А.). Автор иқәиргылеит аидеиа бзиақәа



зцоу, иактуалтәу апроблемақәа, ирзицшааит афышъа аформа». Хабаикәшахатхари уажәшьта?

Иарбан сахьаркыратә ҫымтәазаалакғы, еихаракғы адраматургия, сара сгәанала, цсхатцагас, ацхъаф даднахаларц, ацхъара дакәымтырц, ахәацшвы игәы цымтәарц зегь рацхъаза иргылоуп акы: икаларызеи ацхъака, анафсан, атыхәтәан? Абри аныкамла, егъа ахшыф хиртцарц далагаргғы, егъа хижьжъаргғы ашәкәыф, ахәхәа хамфырхасырц залшом.

Зегь рацхъаза иргылатәу гха хаданы Р. Цюпуа ипиеса иамоуп сара сгәанаала «икаларызеи ацхъака?» ахыкам. Ахәацшвы заа идыруеит афырхацәа ахыкылсуа, ирыхъша, икалаша аныкала ашътахъ харбара далагоит ишыкалаз. Иашоуп, асеипц икоу алитературатә форма ыкоуп. Аха иахыкылсуа заа ихәаны, ишыкалаз харбара даналага, убри икалаз убас еипц интерес дуззак атцазароуп, убас еипц ицъашъатәу акы акәзароуп, анафалбеит абри афыза абзиа, ма абри еипц ацәгъа калашъас иамоузеи ххәартә, насгы уи нахыс халанахалартә афынанахароуп ахтыс. Икалаз, иахыкылсуа заа ирдырны, нас ианхшыфәтә-хәыцратә пиесаха, ахәацшвы игәы мфыгыр ауам.

Убас гханы сара изыспхъазауа, апиеса афәацхъа азтәарақәа, апроблемақәа рацәацәаны икәгылоуп, атемақәа убри-акара ирацәаны иалсуеит ак шухәо инавагыла афынанахоит даеакы. Аки-аки еипырхагахоит, еибарлакәуеит. Убри ауп апиеса уацхъаны уанаалгалак, цытк анаабжыслак, дук ухафы иахъаанымхауа зхароу.

Иазгәахтәп апиеса аханатә инаркны даеа гха ссақәак, хыхь исхәаз акара рыцарымкуазаргғы. Апиеса иатцафуп «х-қәгыларак змоу адрама» хәа. Иамам х-қәгыларак, иамоуп жәеиза кәша. Иатцафуп адрама хәа. Изладрамоузеи? Адрама рыхъзуп аицәажәара аформала ифәу зеггы: апиеса, аводевилъ, атрагедия уб.итц. Аха иалкааны иара адрама амацаратәкыа, убас еипц икоу алитературатә ҫымтоуп, еилоу аконфликт аибарххара ахыгәгәоу, афырхацәа акыр ауадафра иахытысуа, зны-зынлагы ахтыс ацсрала интәарымашъ ухәо иахънеи-уа. Убасала хазхәыцыр асиужет цәахәа ацашъеи, аконфликт уиакара ицарны иахыкыами, афырхацәа иажәны ипсуа далахамтцозар, уадафра гәгәак иахытамгылои ухәа, «Адгыл агәесыбжъ» драмоушъ хәа хамлакфакырц залшом. Исыздыруам изхароу, аредактор иакәу, автор убас ифытәкыоу, аха

адакыа 15 акны хапхыит: «Иаххысыз ашыкэсазы акэын абрагыцаа рееибаркны абна ианылаз» хэа. Узлазхэыцлакгы ари аиаша зхэауа хэоум. Зеилкаара уадауу хэоукэоуп адакыа 18 акны Кастеи иихэауа: «Хара хэымтакэа азэы акы агэра ихаргарц хтахуп, хэа иара арахь дпышэарччоит, ааи, ааи, дпышэарччоит». «Амала, шэгэы иаанамгааит, урт рлахыинтца азбара хьантоуп, адунеи икэу ажэлар зегь рыкапан еиханы ужэаа икэзар акара» (ад. 30). Ирацэоуп абас иуцылауа, зеилкаара уадауу ахэоукэа.

Иабааигои атыхэтэанза Арпыс, Кастеи ичкэын, иихэауа ажэакэа: «Ашышара, ашышара?» Ашэкэы иахызым, ианны ихаздыруам.

Абас еипш икоу агхакэа амоуп хэа шазысыпхьазазгы (уахыакэгэыгуа ауп уахыакэыгэго), апиеса хымпада иапсан, кыртэрыла акэымкэан, еигыны аус адуланы, анапы адкыланы атеатр асценафы икэыргылазар. Избанзар уи идеиалагы формалагы апсуа театр арепертуар афы ифыцуп.

Ашэкэыффы, адраматург, апоет, афыц иашытоу, ипшаауа, зхатэы тема зманы, зхатэы бжы зхалап хэа уикэгэыгыртэ икэыртцау, гхакэак иоургыы, зегьрыла игэы тыгалатэуп, ицхраалатэуп. Сара сыстатиагыы зыску убри ауп, ахыкэы азынагэазар.

1966

## ШЭАХЭАПШ АМЕЛОДИА

– Ашэт аффы узахэапшраха амелодиа хэапшышыас иамоузеи? – ицышыаны абас дхэзцаашт апхыаф. Аха иаххэаз хамхамхэеит. Махмуд Есамбаев икэашара иаабац кэашарам. Уи акэашара мелодиоуп. Шэахэапш – ишэахауеит амузыка абжыы. Зны мчыла иныркылама ухэауа еикэтэауеит, илакэуеит, зны адунеиаф мчы еикэтэцэас икоу зегы ирфэагылауа агэамч атцатаны ишытыцуеит уи амелодиа. Уи икэашара ауафытэыфса ифнуткэтэи бжыны ауп ишуахауа.

«Адуinei ажэларкэа рыкэашаракэа» – абас ахызуп ипрограма. Егыашаны, ирацэаны амилаткэа рыкэашашыакэа ркнытэ акык-фбак наигзоит. Урт акэашаракэа изтэу ажэлар рыпцэзаара акнытэ иналкааны сахыак унарбоит, иуанахэоит рхэыцра, рыгэтыха.

Махмуд Есамбаев асцена аҥнытә ажәада дуацәажәоит. Уиргәырҕоит, уиргәжәажәоит. Ирхәоит ажәаны, уи иартисттә псҕазараҕы абри еипш ахтыс ҕалахьеит хәа. Инаигзауан ацәанырра еиладра ҕәҕәны изтәз кәашарақәак руак. Дықәгыланы дцәажәозар ажәала иихәашаз кәашарала убаскак ауаф игәәҕынза инеигеит, ахәапшвы ихамштуа убаскак диткәеит, игәы ирцыхцыхит, деилаиршит, азал аҥны итәаз хатқак дҕацкыан ибжыы ҕытцаны ҕааитит:

– Брауа, Махмуд, брауа! – ҕызтыз ауаф дҕаха-дагәан абри ауханза. Уи дарцәажәеит Махмуд Есамбаев икәашара!

Сара акәашара ҕазарак ахасабала цара-дыррала итызтаауа среиуам, исыздыруам. Сара издыруеит уи сана-хәапшуа исызнартцысуа ацәанырра. Абар сапхыа даацәыртцит ауафы-автомат. Ғәтцәа зызтам, аиха хышәашәа иалху автомат... Уи дықәгәежыааны акәашара далагоит. Русс иалоузеи ихәапшуа агәәтцәа изтоу изтаму. Дара иртеит ацара, иара иу-алуп акәашара. Дкәашалароуп... Дагыкәашоит ацара мыжда автомат иаҕызаназтәыз ауафы. Издыруада уи изтәзар ауаа зегыы ирызтоу агәы, издыруада уигыы илазар ауаатәыҕса еицырзеипшуацәаныррақәа:абзиабара,ацәымҕра,агәырҕара, агәкаҳара? Илоуп, абарт зегыы илоуп иаргыы. Изтоуп иаргыы агәы, автомат даҕызазтәыз ирызтоу агәкәа раткысгыы еигыу. Аха ацара мыжда... Апсҕазара цыамыҕәәцәҕа мыжда! Абар шака ханахәауа кәашарак – «Автомат». Абуржуазитә мораль аҕапызәуа ари акәашара аҕитцеит Махмуд Есамбаев ихатә.

– Сара сыҕан Ниу-Йорк. Уака избеит ауафы ананамгара дахынзаланаркәуа, амал знапы иаку ахархь уафы шака уаҕыс дрымцхыазауа. Абри акәашара убри еипш итагылоу ахархь уаа ирыххәаауп, – ихәоит акәашара «Автомат» иаххәааны Махмуд Есамбаев.

Уафы иҕеишыаратәы икоуп абри артист ду ипсҕазаратә мҕаҕы. Уи диит ауасахыа итаацәараҕы. Дыхычахеит иара ихатәгы. Аха ауафы ипсҕазараҕы изыкалоит мышкы, хтыск, еипыларак, пхыакатәи иҕеипш зегыы даҕа мҕакы икәызтауа. Абас икоу птысны изыкалеит Махмуд рапхыаза ацирк аниба ауа. Ускан быжышықәса ихытцуан. Адырҕаҕены иаб диҳәауа диргәыбзыҕит ацирк ахь деитеигарц. Мышкәак аатцханы ахыҕы дыбналеит. Уаха аҕныка дыхнымхәырц дцеит ацирк ахь. Дагырыдыркылеит, икәашашыа, ибаф аласышыа збаз ацирк анапхҕаҕцәа. Дук мыртдыкәа, иаб дипшаан аҕныка дааигеит. Җбака шықәса аатцханы зкәыпшра иаатагылоз

Махмуд дартистхар аткыс дыңсыр еиғазшыоз итаацәа деитәрцәыбналахит. Уажәазы дцеит иңшаара ахымариамахашаз – Москваға. Дағрыдыркылеит Атеатр Ду аҕны. Жәипшь шықәса уи инеипынкыланы абалет далан.

– Абалет сшалазғыы сара еснағ сзызхәыцуаз, исыгәтыхаз ажәлар рыкәашарақәа рақәын, – игәалаиршәоит Махмуд Есамбаев.

Игәы зызцауаз иңстазарағыы азикит. Далагеит иара доухала реиха изааигәаз – Кавказтәи амилатқәа рыкәашарақәа рыла. Уиаахыс акыр цит, Махмуд Есамбаев ипрограмма иаҳа-иаҳа аҕартбаауан.

Уи аконцертқәа мѡаѡигахыеит Парижи, Ниу-Иорк инадыркны Делинза, адунеитәи ахтны-қалаққәа шамахамзар зегғы ркны.

Абар «ахытәы-нцәа» изку индиатәи акәашара. Ари акәашара иуанахәоит шаға икультура ҳараку, шаға икультура дуу Индиа жәлар рмилаттә культура. Икәашара иалыѡуашәа иуаҳауеит азиас ду Ганг еилацәқәырқо ихшхытцәаны иахынеиуа, зхыцәқәан анцәа дықәтәоуп хәа иршьауа Гималаитәи ашьхақәа рыҳаракыра уатцапшуеит, аарѡара икәнамхырц анцәа иашьапкуа ажәлар урыцгәырғоит, азысаамта раарыхра ыкәнамызәзәаарц иқәңауа гәыла-ңсыла урыцықәңауеит, аңыныш дтарханы иңсуа «анцәа» дрыцҳаушьауеит.

Махмуд Есамбаев икәашара абызшәала ҳара иҳаихәауа иара иҳаҕағы ибауеит, иаҳауеит. Уи азоуп зны-зынла инытцакны ибжыы зирғауа, иблақәа мацәысеимкыаратцас изаацымцымуа. Убри азоуп убриақара ашьамхы ңбарара, агәыңбарара затқо испаниатәи акәашара, акастаниета зку атореадор икәашара, ахәыцра, ақәымшәышәра, ауаѡтынчра затқо акәашара «Азахѡы».

Милатк иртәу кәашарак нағзаны даҕа милатк иртәу акәашарахь диасны ианынаигзауа, Махмуд Есамбаев иҳаҕағы, иееилахәашьа инаркны ицәеижыы аласышьа ақынза убриақара иеипсахуеит минутқәак рышьтахь узхәаңшуаз иакәымкәа даацәырцуеит... Угәаҕы ирҕыхауеит ацәанырра ҕыцқәа, иузиртцысуеит уаанза ухы итазамыз ахәыцрақәа. Уи «умтарсны» уигоит иара идунеиахь, иссиру акәашара адунеиахь, зыкны иубауа (ааи, иубауа!) адунеи аңшзара, ашәыга каиматқәа ирхылтцау амелодиа.

## БАКУРИАНИ

*Аусура иалгеит Қырттәылатәи ЛКСМ ацентр комитет ашъгарала, Бакуриани имфағгаз аказара арѣиара знапы ала-ку аѣар рсеминар. Асеминар азы иаағхъан хтәыла ақалақьқәеи ареспубликақәеи ркнытә азәырфы. Аңснынтәи уи иалахъын адраматург Р. Ыопуа, арежиссиор С. Мревлишвили, апоет Г. Каландиа, акомѣареидгыла Ақәатәи ақалақьтә комитет амазаныкәгаф Ы. Антѣа, ашәкәыффы, ажурналист Ы. Ахәба.*

*Рағхъатәи амш. Асеминар ааиртит ЛКСМ Қырттәылатәи Ацентр Комитет актәи амазаныкәгаф О. Е. Черкьезиа. Уи ихәауеит айдылара хықәкыс иамоу, зцаарақәас аѣағхъа икәгылоу. Ихәауеит асеминар рағхъатәи амш алитература ишазку. Ажәа ииҥауеит ақыртұа поет К. Калазе.*

Ашәышықәсақәа иргәылганы иаагоуп ақыртұа литература аҥоурых. Уи ианакәзаалакгы ирѣахәхәаган зшәа-зда иалҥыз ақыртұа жәлар. Изахъзузеи амилаттәи, аинтернационалтәи культура, алитература? Иарбан сахьаркыратә ҫымҥазаалакгы, рағхъаза иргыланы, иахазароуп изҫымҥтоу амилаттә цәа, амилат ргәеисра агәеисразароуп. Убаскан, шака имилаттәу акара, иагынтернационалтә ҫымҥахоит. Дызустәда хара изаххәауа амилаттә культура еихеихәуеит, ирбеиауа пхьака игауеит хәа? Дызлыҥыз ижәлар зкыи шықәсала иааргауа акультура здыруа, убри гәыла-псыла дагәылсны аҫыц аҥызҥауа, иаҥитҥауа аҫыц дызлыҥыз ижәлар еилыркаауа, дара иртәны ирызҥауа иоуп. Ацәажәаф иааигоит аҫырпштәы. Дыкоуп Америкатәи абалет асахьаркыратә напхгафы, еиҥырдыруа ахореограф Ы. Баланчин (ижәлатцәкба Баланчивазе ауп). Уи аумаза илиршахъеит абалеттә кәзара ашъҥыхраҫы. Аха хара ихазхәауам ақыртұа балеттә кәзара марҥхалк иадамхаргы иазирхәит хәа. Иуҥылоит хара хәамҥазы шәкәыфҫәақәак рыжәлар рбызшәа рзымдырзауа, рҥасқәа ныкәмгазауа змилат доуха дәҫа милаҥк рдоуха иззаҫымдыруа, рырѣиамҥақәа рҫы зфырхацәа рыхьзқәа маҥарақәа рыла амилаттә литература шъҥырхуашәа зыпхъазауа. Урт ргәы иажьауеит. Амилат рзыхәан кәзара рзапҥауам, избанзар рыжәлари дареи еицәтәымхахъеит, еицәызхъеит. Изахъзузеи хәамҥазтәи, хәамҥа иакәнаго аҫымҥа? Акосмос ахь асовет уаф дшыпрыз, Амза аҥны арадиоаппаратура шықәхартәаз рхәарала акәым хәамҥа иатәу аҫымҥа хәа хара хзышьҥоу. Хара иахҥахуп

иахьатәи ауафы ифнутқатәи идунеи аазырцшуа, ихәыцра, игәырғара, игәжәажәара хзырбауа афымтәкәа.

*Адырфәенытәи амш.* Ари амш азкын ақыртүа советтә архитектурей алацшырбагатә кәзарей. Ажәахә кәитцеит архитектор Т. Натәзе.

Аргыларә дуқәа мфәпысуейт хара хтәылафы. Идыргылауейт еитаж рацәала еихагылоу анхарта ынқәа реипш, ауаажәларратә ынқәагы. Ари архитекторцәа рфәахьа икәнаргылейт азтәара фыцқәа; экономикала аифәкаара, хаамтазтәи атехника инагзаны ахархәара, иахьатәи ауафы иестетикатә тахрақәа рынагзара. Зқьы шықәсала ауаатәыфса агәра ргауан ахыбра ахьантара ауп антара зыбзоуруу хәа. Иахьатәи аргылага матәахәкәа, ишахәтоу ауафы ихы ианаирхәа, иалшауейт рыргыларә иласу, иманшәалоу, сахьаркырала ипшзоу афынқәа. Хаамтазтәи афныргыларә принцип хадас иамоуп – ауафы инхарта-интырта иахьынзахәтоу арманшәалара.

Дарбан архитекторзаалакгы хшыфзышьтра азиуазароуп афны ахьдыргылауа ацсабара зейцшроу, ахауа иаказшьоу. Ихатәи бафхатәра ааирцшит, дархитектор дууп хәа ззаххәауа убас еипш икоу архитекторцәа, уи иказараф жәлары зегы еицырзейцшу астиль ианалеигала иара имилаттә цәа. Иазгәатәтәуп архитекторцәак ари хшыфзышьтра шазырымуа. Абри ауп изыхкәауа ахьта ахьыцәгыоу, ацшасра ахьыгәгәоу, адгыл иашаза иахькаршәроу Урыстәылан идыргылауа афынқәеи, ашьхақәа рымдан, ахауа пха, Амшын еикәа афыкәан идыргыло афынқәеи уафы иахьизейфымдрауа.

Ииасуейт иахьатәи Қырттәыла абакақәа рызтәара ахь. Тоурыхла акыр зхытүа, ибеиоу ақыртүа культурафы ирацәафуп ажәлар злаехәаша атцейцәа. Урт рыхьз-рыцша кашәара ақәым, иргәаладыршәоит гәеизхарала, ирыздыргылоит абакақәа. Ааигәа иалгеит апоет Важьа Пшьавела изкны абака акатцаразы ирылахәаз аконкурс. Адунеи зфымтәкәа ахытәаз, ақыртүа поезиа ахьз тызгаз апоет икәнагахашаз абаказы апрокект нанамыгзейт аконкурс афны. Убри азоуп азәгыи изиатәашьамхаз актәи атыц.

Ианакәзаалакгы аказарафы аидеиеи аформей еидхәалазароуп, еимабзиазароуп.

*Ахымш рены.* Амузыкеи аестрадеи рымш. Ажәахәкатцафы, уи ишьтахь азәымкәа-фыцымкәа икәгыланы ицәажәаз,

иазгэартауан, ишыкоу агэаанагара, ақыртуа профессионалтэ музыка иамамшэа иара ахатэи традициа. Акыр ахыцуеит ари агэаанагара, азэырѡгы агэра ргахьеит. Аха атыхэтэантэи аамтазы анаука аусзуѡцэа икартаз аартракэа, ари агэаанагара хдырбгалоит. Насгы ихазхэауам хара хнакэыгэгэаны, агэра гатэкэаны, автор дрымазамкэа иахэа ажэлар ирылатцэаны икоу ашэакэа рацхэа ианиз акомпозитор инапы ицымцит хэа. Абас икамызтгы, ақыртуа жэлар рмузыка атоурыхх думызтгы, иалшауазма ХХ-тэи ашэышыкэсазы иаалыркэаны «Даиси» еигш икоу аоперакэа рацара.

Кырттэылан, уи антыцгы, ажэларкэа ирылатцэахьеит иахэатэи ақыртуа шэакэа. Азэырѡы акомпозиторцэа рацтамтакэа убаскак бзиа ибаны ажэлар ирыдыркылеит, дара, ажэлар рхата иапыртаз ашэакэа реипштэкэа ицхэазаны ирхэауеит. Аа ақыртуа музыка, апоезиа иадкыланы иаххэозар, апоезиа казаралеи, хызла-пшалеи иахынзаѡеихыоу абжаранзагы аеазыштымхыцт.

Изаазарызеи, икоуп композиторцэакэак ашэа адэахэтэи аеффект ихнахны иара иахэауа, иатцанакуа уиакара иазымхэыцуа. Еихарак абас икоу афырпштэкэа рацэоуп аестрадатэ музыкафы. Сахьаркырала уѡы иаакэнишэартэ илакэуп аестрадатэ музыка иагэлоу ажэакэа. Ашэа злыху ажэеинраала ашэеи иареи еицрухыргы иара ажэеинраала, сахьаркыратэ ѡымтатас уацхэауазароуп. Абас икоуп азыхэан ауп абриакара антра зауз А. Церетелии Н. Бараташвили ражэеинраалакэа ирылху ашэакэа. Икоуп даеа гхакгы. Ашэа ус иахэатаху акнытэ ажэа иара абжыкэыгэгэара ахэахэтоу акны акэымкэа даеа цырак ахэ абжыкэыгэгэара ииаргоит. Уи иахкэаны ашэаны ианырхэауа ажэа зынзаск даеакы аанагоит. Ари ззыхкэауа, ашэакэа ртекст рыѡуеит поетцэас уѡы изымдыруа, бжеихан изпоетымхаз ауаа, арака урт иладыркэуеит апоезиагы амузыкагы. Ари агха каломызт еицырдыруа апоетцэа дукэеи акомпозиторцэеи иахынзахэтоу еимадазар, аус еицыруазар.

*Ақшымыш рены.* Атеатр иамшын. Атрадициа дузза амоуп ақыртуа театр. Уи халахьеит жэлар ркычакытэ хэмарракэа инадыркны Марцэанишвили итеатртэ казара акынза. Имачым иахэатэи ақыртуа театртэ казара акэфиаракэа. Урт акэфиаракэа азгэатаны, икэгылан ицэажэоз инатцышыны ирхэеит агхакэа. Иаххэап, Руставели ихэз зху атеатр икэнаргылеитачехтэ драматург Когоут ипиеса «Абри афыза аб-

зиабара». Апремиера иахэапшуан ачехцэа ртеатр аусзуѡцэа. Убартггы излазгэартаз ала, ари апиеса ииашаны иазнеит артистцэа. Апсихологиатэ драмара апиеса ишагэылатцэа аарпшра рылшеит. Аха абри атеатр аґны, иара абри атруппа иқэнаргылеит апиеса «Мари – Октиабр». Апиеса убасқак имарианы иазнеит, аус адырмулеит, иара иагэылоу апсихологиара, адрамара ацэызит. Арт ағырпштэқэа ирхэауеит зны-зынла иахынзахэтоу рылшара шаадмырпшуа. Ақазарақэа зеггы рааста ари ареспубликағы иахыа ишытаханы икоуп атеатртэ қазара. Ари зыхқяауа арыцхарақэа рацхыа игылоуп, иахыікам апиеса бзиақэа. Арежиссиор егыа абафхатэра ссир имазаргы, иагыа иеиқьаргы ауаста амағахэ имамкэа аоны шизмыргылауа еипш, изықэыргылауам аспекталь бзиа. Адраматургцэеи арежиссиорцэеи иахынзахэтоу аус еицыруам, еидхэалам. Еицыхцэоуп ауафы атеатртэ сценахы инеира амѡа. Ашкол ашытахы хэышықэсатэи аинститут далганы, уи ашытахы ароль бзиа дшазыпшуа даеа ѡба-хца шықэса анцалак, ауафы иқэыпшра дтысуеит, иқэыпшрафэи ибафхатэра аифафара еиқэтэоит, ихышэашэоит. Ақыртэуатэ театртэ қазара ааха гэгэа аиуит ахатэра акульт ашықэсқэа раан. Ахметели, Амағлобели, Абашизе ухэа еицырдыруз 25-ѡык атеатр аусзуѡцэа шықэсык иалагзаны итархан.

*Ахэымш рены.* Акино иамшын. Иззымдыруада акино шақа имассатэ қазароу. Уи иахэапшуеит хэыцгы-дуггы. Ирацэаѡуп хара хтэыла аекранқэа рґны ицэыртцуа ацынцэтэылатэ фильмқэа реипш ахэаанырцэтэиқэагы, ахэыцы 16 шықэса ихыцдаанза дахэапшыр иаазарағы ипырхагоу. Аха кинотеатрқэак рплан анагзаразы азал ахы инарышытуеит хэыцы-ду хэа еилых қамтцакэа.

Икоуп акино, аха икоуп акино наукала изтцауа – киноведение хэа изышытоу. Абри азтцаара иахынзахэтоу ишышытыхым атэы иалацэажэеит азэырѡы. Акино антэытцлак иааиғхэаны рецензиак ианыртдоит агазет, уаха иуцылауам интырхэацааны акино аилыргара иазку астатиа. Апстазаара иршэтқакацны, ахэша ахышыны аарпшра аамта итысит иахыатэи акино. Уи азықэауеит иахыатэи ауафы иѡнутцатэи идунеи аарпшра.

*Афымш рены.* Асеминар атыхэтэантэи амш. Избан, изатахыз абас хара ақалақьқэа ирқэытханы асеминар амѡацгара хэа зтцаараны зацхыа иқэгылаз хмацѡымызт. Аха мышкы цацыпхыаза иаабауан арақа амѡацгара шақа ииашаз. Атрибуна аґнытэ ажэахэқэа рзызырѡра, ажэеинраалақэа



рыпхъара мацара азхауам ауаа реибадырразы. Икалап, аибадырра иашатѣкыа, аказара знапы алаку аѣар гѣыла-псыла реизааигѣахара, иаартны рыгѣтаккѣа айбыхѣара анымѣапысуаз асеминар официал хѣта ашьтахъ акѣзаргыи. Уи азыхѣан ханхартѣ-ханцырѣта зегърыла ихиан. Хара ханнеи аѣны рапхъаза акѣны иаадыртыз адунеижѣларбжыаратѣи акомѣартѣ лагер «Спутник» ауаѣы игѣы ишѣтаху аамѣта ихигарц азыхѣан даара иманшѣалан иѣатѣоуп.

Иалаѣѣажѣеит хѣапхъаѣагыи абри аѣыза асеминаркѣа мѣапыргаларц.

*«Аңсны каңшы», 1966*

## **ИПЫХХАА ИЦАП АШЪАМТЛАХѣКѣА!**

Апѣта еикѣатѣѣакѣа ихырѣѣеит иахъа Бырзентѣыла ажѣѣан бзиахѣ. Еитѣх дхѣынѣаны ашъамтлахѣкѣа ишьартѣеит Манолис Глезос. Абахѣта дѣтакуп зыхъз-зыпша ахаѣѣитра иасимволу афырхѣатѣа. Уи шыѣѣѣса ѣажѣа дыртѣагылан Акрополь аѣѣѣ дхаланы аѣашистѣѣа рбираѣк анкыдижѣаз, ишѣыршѣѣыруа имилаѣтѣа бираѣк анахаиргылаз. Хара хѣтѣылаѣѣѣи аѣар ишыхѣѣыз инаркны ршьа-рѣа иалалеит Еллаѣа афырхѣатѣа ибзиаѣара. Уи игѣѣымшѣѣара хара ихаланатѣѣон агѣамѣ, иѣаитѣаз аус аѣсадгыи бзиа абашъа хнартѣѣон. Иахъа Манолис Глезос ашъамтлахѣкѣа ишьѣоуп. Ари залшауам! Уи ижѣлар рыгѣѣыха игѣѣыхѣоуп, ижѣлар дыртѣѣи иашѣоуп, иѣѣѣѣарагыи ижѣлар рыѣѣѣѣарѣоуп. Ажѣлар зырѣаандаѣѣуа, ахаѣѣитраз рыѣѣѣѣара аа-нызкылауа мѣы зыѣалом.

Иахъысыз ашыѣѣѣс азыхѣан хара хѣтѣылаѣ агѣастрѣлыѣа концерткѣа иманы дааны дыѣан Микис Теодоракис. Ари, адунеиаѣ еиѣырдыруа акомпозиторѣѣа дыруазѣкуп, уаажѣларратѣа усзуѣуп. Сара насыпс исоуит Теодоракис Аѣѣа даныѣаз иѣѣѣажѣѣара. Аконцерт азыхѣан ианаа иѣызѣѣѣи иа-реи аанѣасит асасаирѣа «Тбилиси» аѣны. Сгѣы хыѣ-хыѣуа, хѣиѣѣажѣѣара ахы шасыркышатѣѣѣагыи сзымдыруа, аиѣагаѣи сареи хѣиѣны хныѣналеит ауаѣа.

– Уара уабанзѣѣѣиу? Абырзенѣѣа хѣипш уѣѣѣѣѣѣарѣоуп, – ихѣѣит Теодоракис даапышѣѣарѣчѣан.

– Шәара шә-Иазон имтаирсыз Медеиа-цшза лыпсадгьыл сапоуп, –схәеит сарггы саапышәарччан. Сшымгәыгзоз, абри исхәаз ахәычы хәиҗәәжәара аахнатит. Сара иасхәеит Асо-вет тәылаҗы раҗхьаза «Медеиа» ахыкәдыргылаз аҗсуа театр аҗны шакәу.

– Шәара дшәымоуп Папатанассиу. Уи лыхәмарра сахәапшхьеит, Москва агастролькәа рзы дааны даныказ. Хәарада, дактриса дуззоуп. Аха харггы дхамоуп Медеиа лроль ибзианы ихәмаруа, – схәеит сара. Микис Теодоракис ишызбоз иблакәа агәыргъара аархылеит.

– Сара Папатанассиу ибзианы дыздыруеит. Сыпсадгьылахь саныхынхәлак иласхәоит, абрака, Медеиа лыдгьылаҗ уи дышлы-моу лыхьз-лыпшаҗы илеикануа актриса, – ихәеит Теодоракис.

Сыпхашья-пхатцо снаихәеит иааркьяҗны акәзарггы иҗоурых сеихәарц.

Микис Теодоракис раҗхьазатәи иашәакәа аҗиҗеит жәиҗшьшыкәсa данырҗагылаз. Маҗкданыҗеидас уи еиҗикааит ажалар рмузыкәтә инструменткәа рыла ихәмаршаз ахор. Аха аибашьра аныкала, уи далагоит иҗсадгьыл ахы ақәиттәра азыхәан хәцәнмырха ақәпара, далалоит «аҗагылара» хәа изышьтоу агәып.

1955 шықәсазы иара иаҗтамҗакәа рыла Париж имҗаҗгаз аконцерт Микис Теодоракис изаанагоит ахьз-аҗша. Ираҗәаны атәылакәа ааҗхьара ирҗоит – нхарҗа-нҗырҗас ишьҗихырц. Аха иара игәы ихоит иҗсадгьыл ашҗа. Иҗырхагаз ауаа шыказггы, Микис Теодоракис дхынхәуеит Бырзентәылака. Атәыла аихабыра иаахтны икәмақаруеит, иҗсадгьыл ааныжь-ны дықәҗырҗә дҗадыргылоит. Аха «ала шуан, аҗы хәуан» хәа аҗсуаа хәжәаҗҗа ишахәауа еиҗш, җьоукы мақаруан, иара ижелар ргәатдан инеишаз ашәакәа аҗиҗон, ижелар рхақәитҗразы дшықәҗац дықәҗон.

1960 шықәсазы Микис Теодоракис еиҗа еиҗикаауеит жәлар рмузыкәтә оркестр. Ари аоркестр азыхәан иара ихәҗа иҗуеит амузыка, дирижорраггы азиуеит. Уи иоркестр аамҗа кьяҗк иалагзаны ақәҗиарақәа аиуеит Англия, Бельгия, Голландия ухәа атәылакәа жәпакы рҗны. Композиторк, дирижи-орк иахәсабала деиҗырдыруа дшыкалазггы, Микис Теодоракис ауаажәларратә усура даҗырҗуам. 1964 шықәса азыхәан ЕДА хәа изышьтоу апрогрессивтә партия Теодоракис апарламент ашҗа депутатс далнахуеит. Ари апартия анапхгаҗы



жәлар ырхашы дақәдмыршәеит. Мап, рызегь неилатаны, хара х-Миха иакарагы рзыкамтеит.

– Миха дызустада?

– Дышпаузымдыруеи?! Миха Чедиа.

– Икаицзеи, аибашырае хыыз игама?

– Аибашы, ахыз агаразы мышкгы итахзам, саатк, ма минутқәак роуп... Миха Чедиа шықәса ынфажәа инарықәгәыгуа деибашыуан. Шакафы атәәцәа...

– Уи акара шықәса ртафыс аус зуз рацәаәуп Ацсны! – схәеит сара.

– Уажәы уццакуеит, избоит. Уаа даеазны. Ифны уназгоит, иртафра аамышыхыгы уи дзакәу ифны иубакәо убап!..

Даеазны захызыз акыр шықәса ахылеит. Уиаахыс Лыхны аштае акырынтә ашыац иатәара иит, иканзеит, азәырфы аеыф чкәынцәа абрака аңхәхә ганы рыфныкакәа ихынхәит.

Амфаду саамфыхытын, анаара сылбааны Хыцста аңшахәа шыкоу сфынасхеит. Зыкны сцоз игәыла чкәыни сареи кәара хәычык хантысын, иаабац нхаф гәашәк хнадгылеит. Ишәагаа кбафны ашықәсқәа мачымкәа зкәакәа иқәыгәғәахыоу хатқак даахпылеит. Ихадцало афныка хашнеицхыозгы, ихамукәан ашыац иатәара кашышы амзырха цшза иқәгылаз ара ду амцан хнатәеит. Хашцәажәоз, амзырха аңшзашыа цыашыо, ара ду снацаңшын:

– Абас иказ агәарци ара дуи ракәхап Иуа Коғониа изхиқәаазгы: «Саб иашта ду ара амтафы сытатәоуп сара, аңша хышәашәа ашәшырафы иасуан, ихааза», – хәа иифыз ажәеинраала схәеит.

– Рацхыза итытдыз ишәкәы сымоуп, аха уака ианзам ари ажәеинраала. Исгәалашәеит, егыашатәкәаны иаб игәарцае ра дук ықәгылан. Агәарцгы цәгыа иңшзан, – ихәеит аңшәма, Миха.

– Шәнеихыоума инхартае?

– Иуеи сареи хәиццакәахьан.

Сара сааигәырған:

– Иуа Коғониа ихата дыыжәдырузма?

– Артафратә семинариа хәа икан, ашытахь апедагогикатә училишьче зыхызыртәз. Абыржәы акинотеатр «Ацсны» ахыкоу хәфнан. Ускан афар гәғәала алитература иазфлымхан. Агазет «Ацсны» номерк атыцтра, шәкәы бзиақ атыцтра еиңш хазыңшын. Изхысхәаауа, алитературатә кружок еифекааны

ихаман асеминариафь. Анапылафьратә журналгы тхажьуан. Иуа Коғониа хантәафьс даман. Акружок гәтцәасгы иамаз иара иакәын.

– Шәаргы шәалахәхарын?..

– Ааи, мазаныкәгафьс сыкан. Рцафьс Дырмит Гәлиа дхаман, –дхәыц-хәыцуа ацәажәара дафьн Миха Серге-ипа. Сара ситдашыцуа сихәацшуан. Сацхьа дтәан Иуа ыфьзас дызмаз, х-Дырмит ду атцара зирцоз ауафь. Акраатцуеит сара еизызгоижьтеи здунеи зыцсаххьоу хәацсуа шәкәыфәцәа рхәамтәкәеи ирыххәау ажәабжькәеи. Сихәеит Дырмит Иосиф-ипа дшигәалашәо далацәажәарц.

– Уашьтан ишәсырбап Гәлиа итижьыз рацхьазатәи ацсуа календар. Ашьтахь итыцыз ишәкәкәа рәгы, убракагы ианзам. Шәкәык ианимтәкәа иихәакәаны исгәалашәо анухәа иуасхәап. Амшкәа рыхьз хьылцыз хәа иудыруазеи?

– Ишәцәыззар акгы иацсам, сегьазымхәцыцт, – схәеит сара.

– Дырмит Иосиф-ипа ус ихәон: Амәыша зыхкьаз амәара амш ауп хәа, ашәахьа – амәара амш ашьтахь рацхьа ашә иаахьцуа амш, рацхьатәи ашара, нас ицоит афбатәи ашара, ахпатәи ашара хәа. Ари иашоуп хәа наукала ишыакәырғәгәаны цьаргы исцымлацт, аха ибзианы исгәалашәоит Гәлиа абас шихәоз.

– Иуа избәхә ханалацәажәоз рацхьаза итыцыз ишәкәы сьмоуп шәхәеит, шәамыруадафьуазар сахәацшыр стахын, исымбацт, – снаихәеит.

– Шәара ишәымбац сара исызтөзеи, аха шәаала, шәнарылацшып, уи адагы ашәкәкәа акык-фбак исымоу жәбап, – хнеипхьеит ацшәма.

Афнеихагыла амардуан харак хныхәнеит. Атзамцкәа шәкәыла ирхианы, агәта астал ргыланы, атцарауаф икабинет еипшыз уадак хныфналеит.

– Уцәажәашьа злазбо ала, ашәкәкәа бзиа избәуа азә иоуп. Ханрыхәацшыз, ацсуа шәкәыфәра ахы аныцнах инаркны халагап. Аа, абар Бартоломей инапхгарала иеикәыршәаз «Ацсуа нбан».

Ацды цшқа атра иаахыхны снапы инаниртәалазшәа, сахзызауа иааныскылеит исиркыз ашәкәы. Абар, рацхьаза хбызшәала ицәажәаз ашәкәы. Шәышыкәса инареиханы иахьцит уи! Сгәазхара сзахәамцшуа инархәы-аархәуа ишыскыз иаасиркит даеакы. Уигьы иара убра, Қарт, итыцыз К.

Маҷавариани Д. Ғалиеи еиқәдыршәаз ақсуа анбан акәын. Ашътахъ – 1909 шықәсазы – А.М. Чоцуа итижьыз анбан. Акакала исиркуан Д.Ғалиа, С. Чанба, И. Коғониа ухәа ҳақсуа шәкәыџџәа дукәа рақхъаза итытцыз рышәкәкәа.

– Сара дсыздыруам шәара шәақара ибеиоу ақсыуа наџык! Изакайтә шәкәы ссирқәозеи ишәымоу! – схәеит.

– Ирацәаны исцәызит. Ихъз уасхәом. Ақәантәи дааит наукатә усзуџык. Дсыхәеит шәыкәкәак руаара истарц. Мап сзицәымкит. Ирхынхәып сгәахәт. Истеит. Схы иакәхшаны азы иастар иаџызахеит. Ахышь ашъақхыц акәчышь зампытцытцраҳа импытцымтцит. Сара абарт ашәкәкәа, аиаша уасхәап, исыхшаз сысабицәа реипш избоит.

– Миха Сергеи-ипа, ирхәо саҳахъеит, абарт исшәырбо Чанба, Лабахәуа, Басариа ухәа рышәкәкәа здырбалаз дақәдырзуан хәа, шәара шәызларцәымшәазеи?

– Ааи. Урт ашәкәыџџәа рыхъз зхәауа бгъыцк уоны иџнарбар ункылахәаша удырзуан... Изнымкәа сыџнгы еи-мырдеит, аха, ишубо, еиқәсырхеит, иахырымбаша итцәахны. Убас итцәахны исыман Шьалуа Цәыцъба рақхъазатәи ишәкәы. Аума ихганы даныхынхә, ишәкәы ихаҗаггы имазамзаарын, абра даан истеит.

– Егъа деигәырргъеит. Ашәкәыџџы изыхәан уи атцкыс еихау хамтас иқоузеи!

Атзамц сынкыдыпшылан:

– Ари закә хсаалоузеи, Миха Сергеи-ипа? – Ақсны ажәытәзатәи ахсаалоуп.

Иҳаџсхәоу тоурыхтә тынха ссирк еипш саҳәапшуеит. Ари ахсаала тызхыз уажәы Ақсны рбазшәа иқазар абжеихарак уеизггы ирыздыруамызт. Ускантәи ахъзқәа, уажәтәи ахъзқәа... Иахыбнараз, иахыцәхәырраз шақацъара, шақа тыпынхарта җыцузеи! Сара сгәы иаанагеит: аныхәа аламталаз тираж рацәала итыжьзар Ақсны ажәытәтәи ахсаалеи ҳаамтазтәи ахсаалеи, урт реиҗырцшра атцкыс еиғны иузырбо қаларымызт аитқра ссирқәа иқалаз!

Хнадгылеит даҗа шәкәеиқәцартак.

– Уақа иеиқәу ҳаамтаз, ааигәа итытцыз ақсуа шәыкәкәеи ажурналқәеи роуп, – ихәеит ақшәма, сыпшышьа гәатаны.

– Уртрыхәапшра салагом, сарггы исымоуп. Шәсыруадаџит, саҗамыз, аха агазет «Ақсны» сымоуп хәа шәаҗын, иқалозар исшәырба.

Қъаадтә папкак аасиркит. Ақшшәы аџежьшьала иџашьомызт апапка акыр шахытцуаз. Ашьшьыхәа иаахсыртле-

ит. Абар агазет «Ацсны» рацхьазатәи аномер, хара хмилаттә хдырра аґыхара ианалага рацхьаатәи амшкәа ирылцыз. Сацхьоит: «Ацсны» – ес-шымчыбжәа итыцуа демократ газетуп. Ацшәаша перуал 27 рзы 1919 шыкәса». Ирдырузуш итзыжыыз, абри амш хацсуа жәлар рзыхәан культуратә ныхәа дуны ишыкалоз?! Срыхәацшуеит статиакәас ианылакәоз, урт авторцәас ирымакәаз, сара сгәы иаанагоит мышкызны икалап хәа наукатә усумта дук, ацсуа литература аґиараґы агазет «Ацсны» рольс иамаз атәы зхәауа, насгьы еизганы хазы шәкәны итыжыхап хәа асахьаркыратә литература агана-хьала акыр иацсаны уака иану ашымтакәа. Актәи аномеркәа рґы мацараґы сара избеит имацымкәа ажәеинраалакәа, ажәабжькьаґкәа, жәлар рхәамтакәа. Абар уажәтәи ацхьащцәа иахзымдыруа убрака ианыз Д. Гәлиа иажәеинраалак:

Абеиареи, аґарреи  
Нак-аак еишьтоуп.  
Ацәґареи абзиареи  
Рышхәа еивцоуп.  
Ацшзараґы мәасуеит,  
Иаанцасуам, нак ицоит.  
Ацара бзиа умазар,  
Убри уара иузынхоит.

«Ацсны» рацхьатәи акорреспондентцәа рыжәлакәа срыцхьо снейуеит: С. Чанба, М. Аилакырба, Пл. Шьакрыл, М. Чалмаз... Саатгылан сацхьеит сеитанацхьеит – Миха Чедиа.

– Ари шәара шәоума?

– Саныцкәыназ аґараґы сеазысклон. Убрака цсевдонимк упылоит Алхнытә хәа, убриґы сара соуп.

– Аґра сеазыскуан шәхәахт, номерк ныбжьахарґы еґы аномер акны уеизгьы иануп шәыстатиак! Аа, ари аномерк шәара шәшымтакәа роуп еихарак иану! – схәеит сыччо.

– Ускан, жежә шыкәса раан, изышүаз мачын. Шыца-хы агазет антрыжьуаз ыкан. Абзыц ркынтә Платон Шьакрыли сареи корреспондентцәас хаман. Аґра атцкысгьы агазет ажәлар рыларцәара акәын хазґыыз.

– Гәлиа шәаницашха, Коґониа шәанишызаха, агазеттә статиакәа раамыштахьґы, алитература аганахьалаґы ак кашәымто каларымызт?

– Иуцәыззар акґы иацсам. Изышүан, аха исгәацхомызт. Амала, пиесак рыстан, ашәажәижабатәи ашыкәсқәа раан, араионаґы, нас қытақәаки рґы икәдыргылақәеит.

Апшәма апсуа шәкәыѡѡцәа азәазәала дразцаауан, ааигәа итытцраны икоу ашәкәкәа реилкаара дахыццакуан. Сара сгәазхара исзымбауа сахәапшуан сапхьа астал икәыз хәы змам амал. Ситашьыцуан урт зтәыз.

– Шәымш сырзит, саташәымцан. Шьта сцалап, мамзар даҭа пытк саанхар, схы сызнымкылакәа, аҭычра салагоит! – схәан сыччо сѡагылеит.

Еитасгәалашәеит акыр шыкәса рышьтахь сѡызак Лыхны ашта, Чачаа рхаан ахыжәжәарахкәа дрыхәапшуа иихәаз. Агәарпаҭ икәгылаз ара ду абыгькәа ыршәыршәыруа еилнархуан апша. «Саб иашта ду ара амтаҭы сытатәуоп сара, апша хьшәашәа ашәшьыраҭы иасуан ихааза...» Сара ситан ари зѡыз иѡыза иашатәкьа. Мап, дызѡыза гәакьоу Иуа мацара иакәзам. Дарбан шәкәыѡѡы, дарбан наукатә усзуѡу згәы иазнамырхара ианидырлак нахьхьы Хыпцста азиас азааигәара, Лыхны ақыта, Алгыт ахаблаҭы дшынхауа абри еипш змилат бзиа избаяу ауаѡы!

*«Апсны кәпшь», 1967*

## **АИЗХАРА АМѡАЛА**

Апсуа театр уажәеипш алшаракәа аманы, аееибыта ашьхаца-мѡа ианны икамлац. Зегьрапхьазагьы ари зыбзоу-роу, аҭба ақапдан ида псыхәа шамам еипш, атеатр иаиоуит зыда пстазаашьа амамыз арежиссиорцәа кәацаәа. Хәарас иаҭахузеи, ари иаанагом иахьа уажәраанза апсуа театр қапдан дызмамыз аҭба иаѡызан хәа. Ареижиссиорра знапы алакыз ауаа, рапхьатәи қапсуа шәкәыѡѡцәа реипш, ѡбахпа ус ирҭын, еилагзатәыс ирыман, арахь дара занаатлеи баѡхатәралеи иақтиорцәан. Занаатс иманы, чыдала арежиссиорра иаҭыз дыкәзаргьы, уигьы дзатәын. Абасеипш ауадаѡракәа ирҭагыланы, зхы аҭыка ыкәызхуаз, уажәы ирыҭагылеит рус-пшья ахьантарақ рымыздаша – иахьатәи хаамта зызбахә сьмоу Нелли Ешба, Хәыта Цьопуа, Миха Мархолия, Дырмит Кәартаа роуп.

Иарбан кәзара хкызаалакгьы, иара иакәнагахаша абаѡхатәра аҭахызар, хәарада, арежиссиор «акәицгьы» ауаѡы ицәа иаланы диroup, даҭакуп ари иарбан жанру иаха зыкәыргы-



лара дазыманшэалоуи «анцэа» иитаз абафхатэра цара-дыррала шака изазырхэзи. Абри аганахьала хэхэацшуазарггы, хыхь зызбахэ схээз ауаа, зык ишеицтахысуаггы, рхысшыакэа еипшым. Ари атеатр азыхэан иахаггы еиғымзар, цырхагарак аланы хэа икам. Аус злоу, цэи-мци реипш, аихара камцакэа, напеикэыршарала аусеицуруп. Хшыфортганы акэым ишысхэо, аха дасу дазхэыцроуп ацсуаа хмилиаттэ казара азбахэ злархэо хэа ихамазоу театр затцэык шакэу. Шэ-ғбак зызху игбакэа руак цаакэрыларггы, шака изынхохзеи!

Даеакггы уафдзыргэырғаша. Сынтэа атеатр иаиоу-ит гэыцфык актиорцэа фарацэа. Хэарада, урт неибейцшны еикарам бафхатэралеи дырралеи, аха иахьатцэкьа уацэым-шэакэа ихадоу аролькэа зуташа ыкоуп. Уртггы реихабацэа акды ахы иатцазар, дара атыхэа фышьтыхны рыжэфа иныкэыртцап. Акысггы, деа сезонк еипшымкэа, еихарак сынтэатэи асезон аан, атеатр «айдара» гэгэа иатцамлар ада цсыхэа амам. Хапхьака ишьтоуп чааны Карт икалараны икоу ацсуа казарей алитературей рдекада. Иалацшны из-баз излархэо алеи, насггы есенытэи акыпцхь шахцэажэази рыла иаххэозар, 1957 шыкэсазы имфацгаз адекада акэфеиара бзиахэа аиуит. Уи иханахэо уи ауп, уака инагаз аказара ускантэи аамта иахьынзатахыз ихаракын, аамта иакэшэартэ икатан. Уиаахыс ацстазаараф аитакракэа рацэаны икалеит, аамта цхьака ицеит, даеакхеит аказара атакпхыкэра, хараза иазхаит ахэапшфы игьама, итаххаракэа. Аус злоуггы убарт рычерыкэыршэароуп.

Адекада аеазыкатцара аамышьтахьггы, сынтэатэи асезон азыхэан даеа ф-ус дук ацхьа ишьтоуп атеатр. Ишдыру еипш, октиабр мзазы Асовет тэылафэи инейцыхны, ныхэа дуны иазгэатахоит Ленинтэ комфареидгыла 50 шыкэса ахыцра. Уи иазкны имфацгахоит аказаратэ фестивалькэа, атеатркэа, аконцерттэ залкэа рпрограммакэа чыдала иара иахьзныршылоит. Фбаггы, иааигэахоит, уажэнатэггы аеазыкатцара атахуп авожд дузза В.И. Ленин дийжьтеи 100 шыкэса атра. Хэарас иатахузеи, арт ф-ныхэак излалшо ала ибзианы иазгэанатароуп хацсуа театрггы.

Абарткэа рыдаггы, арепертуар фыц аикэыршэараан есышыкэсеипш, сынтэаггы иазхэыцтэхеит даеакггы. Чаантэи апхынразы Ацснутэи ақытакэеи араионкэеи рышка ага-

строльязы ианцо иргаша аспекталькэа. Ас анухэалак, цюуки: «Ақалақь уаа идшэырбо, ақыта уаа ирзеилымкаауа икоума?!» – хэа иаауғагылоит. Асеипш ахэара иаанаго атеатр аспецифика зынзаск азымдырроуп. Ақалақь ақны, иара атеатр афнуцқа иддырбо аспекталькэа зегьытцэьа ақытқэа рахь ргара ауам, зеилкаара уадау философиатэ цакык рыцаны акэым, аспекталь зыда цсыхэа амам ацхыраагзақэа – атехника аганахьала икоу ауадафрақэа роуп.

Абарт хыхь еикэсыпхьазаз зегьы шэо-изо иазхэыцит атеатр адирекциеи асахьаркыратэ напхгареи 1968-1969 шықэскэа рзыхэантэи арепертуар айқэыршэараан. Имыцхэхарым хэа сгэи иаанагоит, арепертуар айқэыршэараан иказ даеа уадафрақэакгы азбахэ схэар. Цьабаас иамоузеи уиакара, аклассикатэ драматургия ақнытэ, мамзаргы аешьаратэ литературақэа ркынтэ хаамтазтэи ымтақэак ааитаганы арепертуар айқэыршэара. Хэарада, уигьы кзароуп, аха уиала изфеиом хапсуа милаттэ кзарара, изыкалом ацсуа театр. Ииашоуп, егырт алитературатэ жанрқэа рааста, адраматургия иаха ишытаханы икоуп. Ус иахьикоу хара хқны мацара акэзам. «Икам, иабаахго?!» – аиуриспруденция аганахьала зеигьыкам хёыхгоуп, аха ахыркыароума уаф дзызхэыцша. Икамзар, цсыхэа ахынзamoу ала, икататэуп, абафхатэрагы – бафхатэроуп, аха амаашьаратэ, ацхзы каьо аусурагы шыарда атданакуеит. Асеипш сзырхэо, атеатр апиесақэа мацымкэа иазнанагоит, ихэатэуп, урт равторцэагы шбафхатэрадам, аха рымтақэа гхақэак роуны, ишнаргатцэьаз атеатр иа-наднамкылалак, агхақэа рырчээрэзы ирархэаз зынзаскгы рхэхьы иаамгакэа, иара ус ишыкоу инрыжьюеит. Апиеса рыдрымкылеит хэа автор игэы камхароуп, ихгы иакэимцароуп. Аа, абар, изныкымкэан, иынтэымкэан аус ахьадырулаз иабзоураны, сынтэа ихауит уаазеигэыргьаша ацсуа пиеса ыыцқэа. Ауадафра хэа зысхэаз, урт апиесақэа акгы рыгзамкэа зегьрыла имазеины икамызт, арахь аамта цон, арепертуар ирласны еикэыршэатэын. Аццакыра шыказгы, «анцэа» ицьшыоуп, аххэацшцэа злахаргэыргьаша ацсуа пиесақэа хауит. Хдраматургияз иёыцуп урт равторцэа реихарафык рыхьзқэагы. Иахьа уажэраанза алитератураф Алыкьса Гогэуа дшырдыруз прозаикк иахасабала акэын. Сынтэа уи иргэыргьоит атеатр ахэацшыфцэагы. Ифны далгеит рацхьатэи ипиеса. Апиеса иаанарпшуеит Ацсны аре-

волиуциа аиааира анагоз аламталазтэи амшқәеи иахьатэи хаамтэи. Арт аџаамтак, атлеи аџашэи реипш, реидхәалара, аџабиџарак, атлеи амахәтәкәеи реипш реизыџазаашьа, ре-стафета, автор иааирџшит иахьатэи ахәаџшџы иџахракәа рџынза иџаракны, иахьатэи ашәкәыџџы ихәыџрала. Зыџ-нуџџа «збаџлаша» тџәау аџсихологиатә драма, арежис-сиори актиорџеи ирымпыџаманшәалаханы асцена ана-ба, аспектәль ахьзынџылахоит В. И. Ленин ишықәсхыџтра, иара убасгьы иалатџахоит Адекада азыхәантэи арепертуар. Убас, акраамтә аус анадырула ашьџахь, апиеса џыџ атеатр иазналгеит ашәкәыџџы-апоетесса Нели Тарџџа. Уи лпие-са гәыџәс иамоуп аџхьаџџәа ибзианы ирыдыркылаз лпо-вест «Маџиса». Хәарада, апиесаџ акырза иџсаххоит апо-вест асиужеттә џәахәа, иаџа ихартәаахоит ахаџсахьақәа, аамталагьы еилаџалахоит.

Нели Тарџџаи ахәаџшџәеи уажәадагьы еикәшәахьеит. Аха атеатр асценахь џыџ зшьапы еихызгаз дреиуоуп Шьалодиа Аџынџьал. Асатиратә, аиумортә жәабжьқәа равтор асценахь-гьы «дкьатеиџџәагаха» дџәырџеит. Уи икомедиа иахьатэи хамшқәа рзы ауаџы иџыло азалымдарақәа џаџнаџеуеит «џча-рала» маџара. Иагәылганы иџоуп аџазара изакә мчу иамоу зхәауа ахшыџџак. Иџыџуп ахәаџшџы изыхәан апоет Баграт Шьынқәба ихьзгьы. Уи жәеинраалала иџу ироман «Ахра ашәа» аинсценировка иаџуп атеатр атәы бзианы издыруа адраматург Шәарах џачалиеи аџсуа театр арежиссиор хада Нелли Ешбеи. Ари азбахә иаџа сааханы изысхәаз, аинсце-нировка макьана ихиама, аха знапы алаку ауаа гәык-џсыкала, бзиабара дула русушьа злақоу ала, хымџада, атеатр иаиуеит афырхатџаратә драма ду. Абасала, сынтәатэи арепертуар ақны зынзагьы имаџым аоригиналтә пиесақәа.

Хәарада, асоветтә театрқәа зегьы рџнеипш, аџсуа театр арепертуаргьы иалалароуп иреиџу аклассикатә, иара убасгьы хаамтәзтэи адраматургџәа рџымтәқәа еиџаганы. Урт иалхқәоу арбанқәоу схәанза, истахуп даџакгьы салаџәажәар. Егьырт алитературатә жанрқәа рааста, аџсуа бызшәахь иаџа ираџәаны еиџагоуп адраматургиатә џымтәқәа. Ари аус ду ақны ибзианы зхы аазырџшхьоу, аџбабаа маџымкәа избахьоу аиџагаџџәа хамоуп. Аха адраматургиатә џымтә анеиџагаха, сара стәала, уи атеатртә џазара азырџара аамышьџахьгьы, аџсуа литературатә бызшәа арбеиарагьы ишазку ххамыштүазароуп. Убри ақнытә,

инеипынкыланы апиесақәа реиҥагара азәи ҫыңыи рымацара рақәымкәа, уи аус иалахәхароуп иара иақәнаго абаҫхатәра змоу, изылшо ауаа рацәаҫны. Ахәаңшыҫцәа ахыз ҫыңкәа рзыпшуп сынтәа аиҥагара аҫынғы.

Хыхь ишысхәаз еипш, октиабр мзасы инеитцыхны иазгәаҥахоит Ленинтә комҫареидгыла 50 шықәса ахыцра. Абри аныхәа мшы иахызынҫылоуп атеатр арепертуар иалоу Расул Гамзатов ипиеса «Ашьха пхәызба». Еиҥеигеит апиеса апоет Никәала Кәытцниа. Иҫуп иара аиҳарак жәеинраалала. Иҳәатәуп, аиҥагара ауадаҫрақәа рацәаны ишамаз, аха аиҥагаҫ дақәшәаны, актиорцәа рҫәҫы иааиуа, асценатә бызшәала ибзианы аңсышәала ирцәажәеит. Иаанарпшуеит апиеса иахыатәи асоветтә ҫар рыпҥстазаара, абри адагыи уи асиужет хара, аңсуаа, акырза иахзааигәоу, изҫагыло ажәытә цаскәа хара хҫынғы макыана амч рыманы иҫоуп. Аныхәа амшкәа рзыхәан иахыгзахарц, уажәнатә атеатр аҫазыҫатцара иалага-хьеит, иқәиргылоит арежиссиор-адипломант Дырмит Кәартаа. Хәамҥазтәи, аха ахәаанхыцтәи аҫар рыпҥстазара аарпшра иазкуп арепертуар иалоу америкатәи адраматург Леман иҫымҥа «Вестсаидтәи аҥоурых». Уи еиҥаганы атеатр иазнеигахьеит Алыҫса Гогәуа. Иахыа уажәраанза аңсуа театр арепертуар иаламызт изеипшразаалак хәыцтәи спектакльк. Ашкол хәыцкәа рыхәапшуан дара рықәрей реилкаарей иацанақзоз, уи моу, раазараҫ иҫырхагаз аспекталькәа. Асеипш иҫаз агха ду аҫыххоит хәпхәкатәи асезон азыхәан. Арепертуар иалатцоуп аурыс классика ахыҫәыршәеипш иагәылыччауа адраматург А. Островски ипиеса-лакә «Ас-ҥыпҥха» («Снегурочка»). Еиҥалгеит иара апоетесса Нели Ҧарпҥха. Ахәапшцәа ирбараны иҫоуп иара убас М. Мревлишьвили, В. Полиаков ухәа рпиесақәа.

Атеатр макыана ашәқәа маатыц ахәапшцәа рзыхәан. Адәахыала уагәдыпшылар, иҥынчза, еиқәышышыи игылоуп, аха иҥынчим уи аҫнуцкәа. Цыара ауаҥтацәа-аремонткәацәа ркәаҫ-чәа бжықәа гоит, цыара ҫың иаанагаз пиесак еимақы-еиҫакуа арежиссиори автори рхы еидшыло еидтәалоуп. Уи аамҥазы, аҥынчра ахыиҫоу рҫыпхыакны, арепетициақәа ирҫеуп даҫа шыоуқы, урт ирҥахуп асезон анаатуа ахәапшҫы спектакль ҫыцла иҫыларц. Урт иарбан спектаклькәоу макыана иаххәарым. Гәырҫаҫхәашак ирзаҫызахаант ахәапшыҫцәа!

## ИЗАХЪЗЫДА РА?

Ажурнал «Алашара» аномер 12, 1967 шықәсазы итытцыз аҕны иануп Ғырқәтәылан инхо аҕсуа поет Беигәа Омар иажәеинраалақәа ҟба. Руак иахъзуп «Зызлан». Уи акомментариакәа аҕахым. Зызлан илыххәааны амиф Аҕсны инхауа аҕсуааҕы ибзианы иаадыруеит. Ажәа «зызлангы» аҕсшәа иалтцыз аҕоуп. Аҟбатәи ажәеинраала иахъзуп «Ра».

Уи дахдырцеит хабацәа,  
Даныҕшуеит хаҕсышәа,  
Данубаалоит уи хажәа,  
Ус данҟаалоуп хҕәатцәа.

Абас дихцәажәоит апоет Ра хәа зызбахә имоу. Икалап, Ғырқәтәылан инхауа аҕсуаа ибзианы дырдыру-азар, раҕсшәа жәарҕы иалалахьазар Ра ихъз, аха хара хзыхәан иҕыцуп, хлакәкәа, хлегендакәа рҕынҕы иуҕылом ас еиҕш ахъз. Убри аҕнйтә, имыцхәхарым хәа сҕәы иаана-гоит апоет иажәеинраалаҕ зызбахә имоу дызустоу аилка-ара халацәажәар. Ажәеинраала ханаҕхьалак аҕәра хҕоит, дызлацәажәауа дышуаҕым. Ажәеиҕшьаа, Анана-Ғәында, Ада-уы ухәа хлакәкәа рҕны иуҕылауа адоухатә мчкәа ирҕызоу азәы шиакәу:

Мцеи лашареи, зи нышәи  
Ғысыс, мчыс дрымауми,

ихәоит.

Аҕоурыхтә документкәа хрышьтамлазарҕы, хцәажәара хаҕсшәа жәартә беиараҕ, иара иатәушәа, иалазҟаны иазын-хаз ажәакәа «амсыр қбаадыш», «акалам», «ашәкәы», «аҕыка» ухәа ирацәаны аҕырҕштәкәа аҕәра хдыргоит ажәытәанза аҕсуааи мысрааи (египетааи) аиҕанаиааира шрымаз. Икалап, убаскан, ажәытәанза мсыраа рҕнйтә аҕсуааҕы ирахахьазтҕы, ирдыруазтҕы Ра захъзыз анцәа иххәау мсыртәи амиф. Икалап, амхаҕырра иагаз аҕсуаа, иахьа Ғырқәтәылан инха-уа, мсырааи дарей аиҕанаиааира ахьрымаз аҕнйтә, ари амиф дара рышҕаҕы ииасзар, «даныҕшуеит хаҕсышәа» хәа апоет ихәартә ржәар иалалазар.

Ишдыру еипш, еллинааи мсырааи анцэакэа рацэазаны ирыман. Убарт зегы ркнытэ Ра иаха дзаликаазеи апоет, нас-  
гы, амиф излаҳанаҳэауала, дызустадаз асеипш зыхьзыртцаз  
анцэа?

Ра – хэаа амамкэа амч дузза зымпытцакны, анцэакэа зегы иреихаз нцэак иакэын. Уи нцэас даман Амра ахата, адунеи зегы инапатцака икан. Иара, дины данынкашэа инаркны, амч еикэатцэакэа дырфеагыланы айбашьра далаге-  
ит, рацхьаза икэихызгы алашьцара ауп. Адунеи еилаханто иахажьыз алашьцара Ра данаиааи ауп, Амра лаша-лашо ианаацэыртц. Иара ихылтцны адунеи икэлеит ыцъа ахшара. Ицкэын ихьзын Шу, ицха – Сохмет. Убарт афыцъа ирхылтцны ауп адунеи ишыкэлаз Гобеи (адгыл анцэа) Нути (ажэфан анцэа). Адунеи шаны даналга ахысгы доуит иара ихата. Дыкамызт даеа нцэак иара ииааиуаз. Ас еипш амч изтауаз хэа мазас итцаз уиакэын: идыруан иара даеа нцэак изымды-  
руаз хьзык, уи игэанала ианааихэалак, имч еицааиуан, азэггы дизымиааиуа даакалауан. Аха, ауаа рыфнутца ишыкоу еипш, анцэакэаггы аихабыра ауеимарымкыхуа, Ра ихшаз, урт ирых-  
шаз апхэызба Исида илызбеит гызмалрыла лабду илырхэарц уи ахьз маза. Даалаган лара илшеит амат. Уи амат атахмада илырцхаит. Ахьаа баапс иоун, дгэакцэакуа апсра далаге-  
ит Ра. Ихылтцыз, урт ирхылтцыз ухэа анцэакэа зегы еизеит, аха Исида лаамыштахь азэггы илшауамызт уи ихэышэтэра, ахьаацэгъа имаз дамыргэакуа ахера. Лара дакэшахатымхеит ахьз маза иидыруаз имхэакэа. Акраамтагы имхэагэышьеит Ра имаза, аха ихьаа мыжда иаха-иаха аеаргэгэон. Ицсахы енакаауа акынза днаагеит. Иамуит ахьз маза иидыруаз имхэар. Абри ашьтахь Исида Ра ихьаа хылчит, дылхэшэтэит, аха, изхэартагэышьаз, уи ицэызит цасатэи имч, дыкамызт уажэшьта зегы дрынцэаны, зегы дыриааиуа. Ауаатцэаггы ихымхэыцуа иалагеит, иара изкны икартоз аныхэакэа раан иршьуаз апстэакэаггы рышьра иакэытцит. Ра ауаатэыфса баапсыла дрызгэааит, ркэыкэлах ыкамкэа иниртэарцгы избеит. Абри дцас илытаны адгыл ашка дааишьтит ажэфан нцэас иамаз, иара ицха Сохмет. Ауаа ачымазара баапс, азфа фкы рылалцеит уи. Анцэара иалагеит. Рыцсы еикэирхарц азыхэан иашьапкуа акынза иналцеит Сохмет. Ауаа амра-  
лашара рзаазгахьаз анцэа Ра уажэггы еитарыцхаишьеит ауаатэыфса. Ицха дааникылеит уаха ацэгъара калымтцауа,

аха иара уи нахыс иҥахымхеит адгьыл аҕны аҕазаара, дагы-  
цеит иара ажәџанахь. Зегьакоуп ицәымзкәа изынхеит иара  
ауаатәыџса рышҕа имаз абзиабаара. Ажәџанаҕе дахьнеиз,  
анышья длақәтәаны ажәџан иагәытцасуа азиас Нил дхыле-  
ит. Уаантәи ауаатәыџса ирзылбааишьтуан алашара, аҕхарра.  
Ашьжымтанза инаркны аныкәара дналагоит Ра. Ахәларахь  
ианнеиуа аамтазы уи инышья нарыдгылон амраташәараҕы  
иҕоу ашьхақәа. Мсыраа агәра зларгауаз ала, убарт ашьхақәа  
рҕы иҕан нарцәыҕа узгауаз ахаҕы аҕышәт. Инышья аф-  
фахәа изсауа уахь инталауан, уаҕа инышья иҕсахуан иара,  
днақәтәуан уахынла дзырзсалаша анышья. Убри ала дызсауа  
дынхылауан адгьыл атцаҕа иҕоу Нил.

Атқ агәаны иааиҕылауан Ра иааицрымзаауа ишьтоу иаҕа  
бааҕс амаҕ Апопи иареи. Урт аибашья иалагауан. Амаҕ Апоп  
анцәа Ра дтанархарц азыхәан, ҕамџак тазамкәа адгьыл атцаҕа  
иасуаз Нил азы зегьы нтыркәкәаны ижәуан. Аха амаҕ атқкыс  
даиааиуан Ра. Уи иажәыз азы зегьы аҕихуан. Еиҥах инышья  
днақәтәан дызсо иҕыџеихон. Днеиуан иара амрагыларахьтәи  
ашьхақәа рҕы. Уаҕа днақәтәуан ҕынлатәи инышья. Еиҥах  
ауаатәыџса аҕхарреи алашареи рзылбааишьтуа днаҕалауан  
ажәџан.

Ажәытәан мсыратәи асахьаҕыхыџцәа, амазаџцәа  
(аскульпторцәа) анцәа Раа ауаџ ҕшра иманы аҕәын  
дшаадырҕшуаз. Ихаҕы иҕьаҕьаза ихадыргылон амра асахьа  
змаз аҕыкәаха (адиадема).

Иаххәар халшоит, Беигәа Омар иажәеинраала «Ра»  
зиџыз анцәа ихатцара иланы, уи диашьяпкуаны аҕәым хәа.  
Амиф ихы иархәаны далацәажәоит уи ауаатәыџса рышҕа  
имоу абзиабаара ду, иуаажәлар алашара, алахтра роурц дшаз-  
хьуа. Иара амиф ахата, апоет ишихәо еиҕшҕәкья, ҥырқәтәылан  
инхауа аҕсуаа «рыбз иалазар, иныкәызцо ажәаны» иҕазар  
изыхкьяуаҕы еилкаауп, уи уаџгы дзеигәыргьаша акоуп, из-  
банзар Ра алашьцара адунеи иахицеит, ишеишеиуа Амра  
рызкыдитцеит ауаатәыџса.

## АУАҒЫ – ААМЫСТАШӘ

(С. И. Чанба изы)

Иҕам мчы еиқәтәак, ауаа дара иртәны ирыдыркылаз адоухатә мал адаракәац ыҕазамкәа дуней аныхра зылшо. Уи иажәа иазыпшың, иираны иҕан, знык ианихәа, иани инаркны, дара иртәны, дара ыҕанатц ирыманы ицалоит.

Сарпысра саатагылаанзагы, ибзианы исгәлалашәоит, иара дахыиз, дахыаазаз хара хҕаблаҕы, мазажәак еипш акәзаргы, ражәа иналартцон хатыр зқәырцо азәы ианихцәажәо: «Самсон дишызоуп, дуағы гәшәтоуп», «дуағы хзырымгоуп, Самсон иеипш», «Самсон иеипш дуағы аамысташәоуп». Иааз-гап, изхәаз ихаан ақбаад ианырцахыаз фактк. Самсон Чанба пшыңдажәа шықәса ихытцра аназгәартцоз, ихааныз, ибзианы дыздыруаз иқытантәик диацәажәарц аурыс газет аҕнытә корреспондентк дитәаит саб. Иааркыаҕы абас иҕоуп саб ихәамтаны уи ианицәқәаз руак.

«Исхәар сылшоит Самсони сарей ххәычра еицаххаагеит хәа, уи мацк дышсеихабызгы. Хьзи-пшеи иманы, аматцра ду данахагылагы, иқыта гәакыа Аҕара илапш ахын, аамта ҕыц закәу рзеитеихәарц лассы-ласс даауан. Иҕаблаҕы ихигон ипсшьара. Убас дааит зынрак азыхәан. Шьамханы асы шытан. Ашәыб рықәжың ашәапыңап. Шәарыцара хцап ихәан, ашәақкәа аашытыхны, абна хнылалейт. Ускан цсаатәлей шәарахлеи ибеиан Аҕара абна. Хшәарыцо хашнеиуаз, хәпшызар, ашәч зқәыз атцла амахә иқәтәоуп абнакәты. Иапхыа сышпәхысуаз. Днарпшны исырбейт. Хгылоуп абардра хәевакны. Ибахтәаза, иласкәантраза иауейт асы. Самсон ашышьыхәа ишәақ аахаиршалаейт, дынкылапшит. «Ухыс, уалга!» Дгылоуп. Абнакәты амахә иқәтәоуп. Ашәч акакалқәа инарымтасуейт. Самсон ишәақ атца дынкылпшуейт, даанахоит, абнакәты дахәапшуейт иңашыо-илакәшыо. «Иҕацәоит, уеихс!» Ибжыы тынчза: «Басариан, уанаңалбейт, хәкәытцып, уахәапш шака ипшзоу!» – ихәейт. Уаха дамеихсзейт. Абас дықан, ашыац ирҕыацуамызт ззырхәоз уи ауағ.

Хәарада, аамта ҕыц иахылҕиаауейт ахәыцшыа ҕыц. Иацы амра иадкыло узыхыхәоз, иахыа шыңыа ахьейдгылоу иузцәырымго, даеа ганкахыала иаахәны иубар ҕалоит.



Ашықасқәа аныбжьалалак, ашәкәыџы ихәыцшыақәак узу-  
дымкылар аует, мамзаргы, икалоит, иара ихаан ускак  
ирыдрымкылаз иахагы иузааигәахар. Сара сабицара  
иатцанакуа ашәкәыџыцәа рдоухатә дуней ашыақәгылараан  
иџымтақәа ахьрымамыз акнытә, икаитцараны иказ аныр-  
ра изыкамтеит, аха ашьтахь, ажәа артәашьа, ажәа сахьарк  
аус адулашья, ицкьаны ацәажәашьяфы рейха аус анырушаз  
аамтазы, ихькәыршәаха ицәыртцит хәы змам Самсон Чанба  
ирџеиамтақәа. Неицакра амоуа ацсуа жәа иакәлахоит акы –  
уамашәа ицьоушьартә, ижәлар ирцәажәашьаз уи ашәкәыџы  
ицәажәашья. Рейха ажәа бзианы изџоу, рейха ацсшәа бзиа-  
ны изхәо Самсон Чанба иџымта уизацхьар, аа, абас исхәарц  
акәын истәхыз, исзеиџымкааит акәымзар ихәоит. Убаскак  
азыхь еипш ицкьоуп ихшыџтак, ахш еипш иразоуп уи иажәа.  
Абартқәа рзыхәаноуп рцеицәа дукәа рыгәта дыргыланы ихьз  
зырхәо иажәеи иуси зызкыз ижәлар гәакьа.

1968

## АЛИТЕРАТУРА ИАСАРКЬАХАША

Ажурнал «Алашара» иқәнаргылеит абарт азцаарақәа:

1. Шәышпахәацшуеи иахьатәи ацсуа литературатә  
критика атагылазаашья? Қәџиарақәас иамоузеи, гхақәас  
иадыжәбалозеи? 2. Икоума ацсуа литературатә кри-  
тик иусура зыруадаџуа амзызқәа? Хыла иарбанқәоу урт?  
3. Шәырџиаратә усураџы хлитературатә критика акыр  
ишәыцхрауама? 4. Алитературатә критика аџиара хәтала  
шәеахьынзалашәырхәуа азхоуп хәа ишәыцхьазома? 5. Ацсуа  
литературатә критика иаха-иаха арџиаразы икацатәуп хәа  
шәгәы иаанагозеи?

### Ишыздыруала ртак кастоит.

1. Асахьаркыратә литература ацстазаара иасаркьаны,  
амилат рдоуха иатырцьманны, ирџахәыхәаганы ианыкала  
(ус ианыкамлагы баша ихәыштәара цәажәарахоит), акрити-  
ка иара асахьаркыратә литература ахатазы, ахаџы анарбартә  
исахьаркхароуп, насгы абғалартахь икылызго амџа-па ианы-

лазар, иацәыхъчауа, ашьха-мѡа излакыдлаша, иныкәырцшны акәзарггы, ианарбозароуп.

Акык, ѡбак, еиҳарак атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы итытцыз алаҳамтқозар, ҳакритикатә статиакқәа «атцәггы мбылуа, акәацггы зуа» принципс икатцаны, кыбаѡ злазам аеы надиггы абға ршышыуеит, хара ицаша аеыѡ бзиаггы рнапы нахъыршь-аахъыршьуеит. Аус злоу анади шынадиу, акәадыр бзиа ишацсам аарпцшеи, аеыѡ бзиа ҳәа ишыуоггы зыда ихәартам аееимаакқәа атқоу, иатцаму еилыркка иаахтны аҳәароуп.

2. Акритикаггы, ҳәарада, иашьклаҳәуа рацәоуп, еиҳарак хара, ҳацсуа цстазаараґы. Уи знапы алакуггы рағәрақәа (ағәра мыждақәа!) аарґаркуазар акәхап, дара иишоуп ҳәа ирыпхъазо аамышьтахъ даґеакы шамхәо ала рыкритика уашхәамакыацсыс азырхәо цьоукы-цьоук аредаторцәа. ѡбаггы, «аиѡызара» иахысны, иҳаракны изгылом. Ашәкәыѡѡы «ахыдара» ақынза днәиуа агәағьра илазароуп, аиаша азыхәан дықәдаѡызароуп. Уи изқәа иеаватқәахуа акәымкәа, атцкыс деитцамкәа агәағьреи ақәцареи илазароуп акритикггы. Шамахамзар, ацкаразы икәырцо ачымазцәа зеггы, апинцет кны ирхагыло ахиург дырѡыаз, дыртынхаз, игәағ ркуеит, аха дзакә тынхоузеи, еиҳаракггы, дзакә хирургузеи ачымазаѡ игәы анырхара дацәшәаны зпинцет инахаз! Ажәытәтәи еллинаа: «Платон сара дысѡызоуп, аха аиаша иаҳа изсацсоуп!» ҳәа ирхәоз принципс икамлакәа, сара сгәанала, адунеихаан акритика ґиашьа ауам.

3. Ас еипш азтцаара зтатәу – ѡымтақ ианахцәажәо «пхъаѡык иаҳасабала, пхъаѡык игәаанагарала» ҳәа хґыхґа-лапшхырцагас иныкатцо, дара ианрыхцәажәо акритикцәа ҳәа ззырхәои, ииашатцәкыаны критикцәас зхы зшьои ракәзар калап. Ииашоума, иаххәап, апоет, ма апроизаик адраматә ѡымтақәа ахынзапццо азхоуп ҳәа иупхъазома ҳәа уиазтцаар? Акритикаггы баѡхатәроуп. Рыцҳарас икалаз, хара хґы, цьоукы-цьоук цара дук иалганы, наукатә степенк шаароулак, асахьаркыратә литература акритика азура иаламгар цсыхәа ыкам цыыршьоит. Урт ирхадырштүеит алитература наукала атцареи алитературатә критикеи акы шакәым. Еитасхәахуеит, алитературатә критикаггы баѡхатәраны ауаѡы «анцәа» илеитқозароуп. Ани, ма егы ажанр акны ихы ахынзалаирхәуа акәым аус злоу – досу илоу абаѡхатәраґ, ауадаѡрақәа ипцыло иґерымтақәа, иихәарц иицаху ахәара азыкәцароуп.

4. Ауафытәыџса иеилкаара, уи иџнуџкатәи итрагедиа (хацәымшәап абри ажәа), ма иччархәра аарџшны, дзакәу ирдыруа, иуаџра игәы аџы изырџыхо асахьаркыратә литературара, арџыси аџхәызбеи рыбзиабара еиџш, ахыбаара ду алоуп. Абри иаџызоуп «ашхам» (иахәџоу адоза иануџәаџымла амат шхамггы хәшә дууп) нарылатџо, алитературатә жанркәа ирылагылоу акритикаггы. Дәәа уск иаха ус хадас иџхьазо, алитературатә критика џхьынхәалас иџатаны зџыназхаз, иаџхьаџа ихьнамыгзар ауам. Ииашоуп, акыр шықәса рышьтахь иара затџык тџаартас, «цәџьарас» уаџы ишьџихьртә амџахак тџаамызт, аха уажәшьџа, иреиџгу аклассикатә џымџакәа уасхырс иџатаны, џьармыкь бызшәалеи, хәштәара хәыџралеи аџымџакәа раџџара аамџа иџысит, апрофессионалтә сахьаркыратә ажәа, алитература иашатџәџьа аџџара напы ала-накхьейт, акырггы иџбаахахьейт хаџсуа литература. Уи иара ахала ахатәы мзырхак аџџакны ишымџиаз, џиашьаггы шам еиџш, акритикаггы аџсуа литература амзырхаџ иџоу еилкаашьа азаџом, уи амзырха антџџ иахьей-уахеи имџаџысуа апроџесскәа еилкааны иазымдыруа.

Уажәазы хаџсуа критика, хлитература иахьзарџ азыхәан, уимоу, акритикатә хшыџ ашьаџаркыџџәа, уи аклассикџәа, руалџшьа шеилыркаауаз ала иаххәозар, асахьаркыратә литература аџхьа игыларџ азыхәан иџатџатәу абас-абас ауп хәа ареџепт азыџра азәггы илшарым. Акы затџык навалашьа змам, инапы амса ыџамлакәа анхаџы (џсы мышьџыгак ааирыхуа акәымкәа), анхаџ бзиа хәа изухәартә дшызнымхо еиџш, ихы аџьыка ықәимхыкәа ашәџәыџџы ари ахьзџшьа дзаџсахом, акритикггы ари ажәа аџакы нартџааны идукылартә дзыџалом.

Хыхь исхәакәаз рыдаггы, сара сгәанала, акритика, аперсонаж ихаџсахьа аџыхшьа, аџабулеи асиужети рыџатџашьа аџны акәым, ауаажәлар рхы-ргәы аџы џыџк, хшыџ бзиак аира ианаџу ирласны убри ашьџа архареи, аџџазаараџ имџаџысуа аиџакракәа бла џарыла игәатаны изқәызџбатәуи изыдгылатәуи реиџдыраара аџны ашәџәыџџы изыхәан иџхырааган иџазароуп.

«Алашара», № 9, 1968

## ЗГӘЕИСРА МЦАБЗЫЗ

Уи ибжбы җаца ажәлар ргәәкра, рзиндара иахылцыз раҗхьазатәи бжын. Ускан аурыс империа әеибытауа ашьапы иқәгылон, заҗхьақа Европа зеггы азыхәан ижандармхараны иказ ахәынтқарра абҗа еитцыхуа, алшарақәа артбаауан. Аха аимпериа ахьантара зеггы анхацәа рыжәәа иқәын. Анхафы шақа ичхауаз, убриақара иахагыы иқәыгәгәон. Ишнеиуаз, асыпса бгара иафызыха, иҗжәеит анхацәа рычхара. Ажәлар рқәыпсычхара амшын тнацоит хәа аҗсуаа ишырхәо еиҗш, Пугачиов напхгара ззиуз анхацәа бҗаршьтыхрала рықәгылара, аимпериа аҗашә аҗынза иархыҗхыҗит.

Ииашоуп, шыартәырала ихәәхеит урт рықәҗара ссир, аха Урыстәыла зеггы зымехазкыз анхафьжәлар реибашьра, Александр Николаи-иҗа Радишьчев иҗстәзара зеггы даҗа мҗакы иқәнатеит. Уи амҗа-иҗьамыгәацгәыоу ахақәитраз ақәҗара мҗа акәын.

Инагаз, ибеиаз атаацәара дрылцит иара. Социалтә класлаггы дызтданакуаз «ашьацқьа» злоу рақәын. Иаамтала аҗара ду иоуит. «Итынха-итынцы неицхырааны дтарцоит Петербургтәи апажцәа ркорпус. Абрақоуп дышқәыпшз аз А. И. Радишьчев иахьибаз урт, «ашьацқьа» злоу рыҗстәзара тацәы, қьафла маҗара раамта ахыгашьа дахьалапшыз.

Дызтаз акорпус даналга, А. Н. Радишьчев иреигьу астудентцәа дырхыпхьазаланы, ахәынтқар-пхәыс Екатерина лхата длышьтит ахәаанхытқьа, Леипцигьа. Уақьагы хәышықәса аҗара иҗоит. Ибзиазаны далганы дагыыхынхәеит иҗсадгьыл ахь. Аҗсабарагы уи игәы инамырхеит. Иҗара иақәнагахашаз ахшыҗ инаҗеит. Ажәакала, аимпериа аматц аура ихы азиқыр, есааира матцурала җада ахаларазыхәан зегьрыла деиқәшәан. Аха, бырзен поетк ихәан еиҗш, «иааукәршан гәәкразар, насыпдаразар азәы ихала далкааны насып бзиа иманы дзықалом». Хәарас иатахузеи, апоет зызбахә имоу ажәлар рхьаа ихатә хьааны идикыло, агәы зызтоу ауаҗ иоуп. Икәша-мыкәша иказ азиндара, ауафьы ицәаҗера ибонатцы иара ихатә җстәзаарагы бзиоуп хәа изымшьеит А.Н. Радишьчев. Дук мырцыкәа нақ далцуеит иматцура, пхьақатәи икариерагы мап ацәикуеит.

Ускантәи аамтазы атцарауаа рыѳнуцкагы ирацәаѳын агәра згоз цара-дыррала инагоу ахәынтқар данахагыла ажәлар ахақәйтра роуеит, рыцстазаара еигъхоит хәа. А.Н. Радищев еиликааит, егырыла иссиру атцла хкы еиѳоухаргы, изықәиаауа адгыл ахынзабааѳсу, атцлагы акгы ишаѳсамхо. Иара иоуп раѳхьаза ахәынтқар «царадыррала инагоу, икәыѳоу абрагыѳ, ауаѳшьѳы» ихъызтцызгы. Ажәаатәи ашәышықәсазы аурыс литератураѳы реиха цыжәара змаз ажанрқәа ируакын аода. Уи усгы изыкыз ахәынтқарцәа рырехәара акәын.

Дәеа гәын изтәз А. Н. Радищев. Уи иѳымта аодақәа рзикит ахәынтқарцәа зшыуаз. Аехәарамзар акгы зымбацыз ажанр «ацәахыхратә» цакы аиѳеит. Убас икәз раѳхьазатәи иѳымтақәа ируакуп «Ахақәйтра». Ускантәи аамта азыхәан ари ахъз мацарагы абанзаназоз! Ахәынтқар иѳагылара, иаахтны ақәпара – абри акәын цакыс иамаз ари аѳымта. Егыѳкалеит иара ареволиуциатә хырхартә зау аурыс литература азыхәан иуасхыршьтатцаны. Аимпериа аѳашә атцжәаразы ари атцкыс еицәаз абцъар абақаз.

Уи аода инашьтарххны Александр Николаи-ица Радищев иаѳитдоит итцегъ аѳымтақәа. Аха, хәарада, зегы иаарылукаартә икоуп, адунеиаѳ дызлеицырдыруа иѳымта «Петербургынтәи Москвака аныкәара» хәа хыс измоу. Ари аѳымта атцлашьца еимгәыцкәауа илашаз амацәыс иаѳызан. Уи саркьатцас иаанарѳшит автор иаамтазтәи Урыстәыла аѳстазаашъа. Атәра иаѳагыло усеиѳш икоу ѳымта амбацызт аурыс шәкәыѳѳра. Ахәынтқар-цхәыс Екатерина лхататцәкәа дапхъеит ари ашәкәы. «Пугачиов икәгылара атцкыс еицәоуп» – абас азылхәеит. Аиашазы, изакә ѳымтаз, иахылѳиаараны икәзгы лзымдырит узхәом. Дшаѳхьатцәкәаз икалцаз априказ ала, А. Н. Радищев Петропавловсктәи абаа дтаркит. Ашәамтлахәқәа ишьалеит зыжәлар рхақәйтразы икәѳоз ашәкәыѳѳы. Иус збаны ашьра икәырцдоит.

Еибакуамца урцәарцалаба рыхха уасыр шака ирыгәгәаны уасуа, убриақара аѳпхькәа аѳыдды хара ицаны икаѳсоит, иахагы еицәаны еибакуеит. Убри аҕнытәоуп А.Н. Радищев ашьра зикәырыз. Ахәынтқар-цхәыс «дрыцхалшьеит»

ашәкәыџы, афилософ. Жәашықәса иқәтцаны Сибрақа дхылтцеит. Аха ус имариамхеит атцх лашьца иалџыз ибжыы ґаца ахәәера. Уи дахьтакызгы ишыкыц икын имцагәуаз икалам. Убасканоуп ианиџыз абарт ацәахәақәа: «Иудырырц утахума уара сара сызустоу, сзакәу, насгы мџас сызқәу? Сара иубац соуп, сыззықәпац сазықәпоит. Сара схаиуаным, сымґым, стәитәыхым, сара суаџсуп».

Ахәынтқар пхәыс Екатерина лыпстәзаара даналтц ашьтахь, А. Н. Радишьчев азин иоуеит Урыстәылақа ахынхәра. Хәарада, уи хақәйтрамызт, аполицияцәа рылапш даатцмыршәо ишыклапшуан. Зегь акоюп А.Н. Радишьчев игәы камыжкәан дшықәпац дықәпон. Убри аамтәзы иапитцаз џымтак аґны уи агәра гауа ихәоит наґ-наґ аиааира ажәлар ишырго, урт атәра итацаланы измоу ахәынтқарцәа хлантцы ишыларышьтуа.

Ахәынтқар Александр Актәи ихаан А.Н. Радишьчев даладырхәуеит азакәан ґыцқәа рапцаразы еиґкааз акомис- сия. Уи ари аус илшара зегьы адитцарц напы аиркит. Агәыґра иман иџымтақәа рґы дыззықәпоз акык-џбак ирыдамхаргыы абрақа инаигзап хәа, аха ипроектқәа акы затґык иадам- харгыы ирыдрымкылеит. Уи иаанагоз еиґах ашьамтлахәқәа узыпшуп хәа акәын. Аха иґоуп абахта атцкыс ишәартґоу, еицәоу. Згәеисра мцабзыз ареволюционер игәтыхақәа акгыы назом хәа агәра игауа далагеит. Игәыґрақәа дыржъеит. Игәабзиара уеизгыы иуашәшәырахахьан. Арахь иаакәымтцзакәа ишишь- клапшыц ишыклапшуан. Иџымтақәа ртыжьра азин ыґамызт. Итытхъазгыы амца иакәыжыны ирблит. Ижәлар азиндара, агәаґра иштәгылац итагылан. Уаха иламзеит. Зыпсадгьыл атцеицәа иреиґыыз ауаџ ахәынапшыыга ыжәны иеишьыт. Уи иешьра аполитика иатцанакуаз протестаґатцаран. Дыззықәпоз аус ихы ақәйтцеит.

Иааит уи зызбахә имаз пхьаґатәи абицара иґартцаз ареволюция ду – Октиабртәи асоциалисттә революция, ахақәйтра иашатґкьа аазгаз, ашәкәыџы, ареволюционер А. Н. Радишьчев ихьзгыы камыршәуа иаазгауа.

*«Аґсны қапшь», 1969*

## ИПСАХУ АМШ

Абарт иаабац қытак аҥны аныхәа рымоуп иахьа – араҥа иаадыртуеит ҫыц идьыргылаз акультура Ұны. Идәылтцуеит уаанза клубс изьыназ ажәйтәтәи аухәама. Араҥатәи анхащыжәлар, аинтелигенция рыбзазараҫы акьыр тцазкуа абри ахтыс гәыргьарала иазгәартарц рызбауеит ақыта анапхгащәа. Убри азыхәан урт иаарыцхьоит хар змамкәан рқыта иалтцхьоу иреигьу рцеицәа. Иаарыцхьоит иара убас араиони ареспубликеи рхатарнакцәа. Ахәапшщы ибом, аха рашәахәабжь иаащуеи, асцена иқәу аперсонажцәа рцәажәаралеи еиликаауеит акультура Ұны анаадыртлак иқәгыларц азыхәан рычешазыҥкарто ашәахәареи акәашареи рхапшыгаратә ансамбль. Аҫар агәыргьара рҫықәуп, цьоукы асасцәа, акультура Ұны аргылара ацьабаа адызбалаз, ацхзы азказтәаз ирыртарц азыхәан ашәтқәа ирышьтоуп, даҫа цьоукы уи акультура Ұны аҥны еиҫыркаарц ртахуп ахатыртә гәи. Убраҥа икьидьртарц ицшаауа иашьтоуп аамта ҫыц азыхәан ақәцараҫ итахаз, аибашьраан рыцсадгьыл зхы ақәызтцаз, ацьа афьрхацәа ухәа рқыта ахьз-ацша тьызгаз ауаа рпатретқәа. Даҫа цьоукых еинҥьа-еивысуа еишьтоуп, урт «ащбатәи аплан» аиҫкаара иазкуп.

Лхатәи усқәа, лхатәи гәтыхақәа лымоуп араҥа иаацәыртцуа, зықәрахь инеихьоу ацссащ цхәыс Ыагыанасгьы. Уи атцыхәтәанза акәны лщымсаг щнылшьуеит абысҥак шықәса илыцссоз аухәама. Зьызаск даҫакала иныхәарахоит ари ахтыс аҥазатцаащ, ажәйтәтәи асахьаҫыхымтақәа рыҫара аарцшны реиҫашьақәыргылащ, арцыс қәыпш Гәзба изьыхәан. Акьыр надыртатало, шәыгас иаарымцыхьашәоз зегьы нахьшыуа, зьтцзамцқәа цхастартәыз аухәама ахы иақәиҫхоит, уажәраанза уи клубызтгьы, уажәшьта культуратә баҥахоит. Амала уи атцзамцаҫ иадтыхлаз амифологиатә сахьақәа еиҫаарцштәуп, еиҫашьақәыргылатәуп. Ажәакала, макьана уамак рыцдарымкуазаргьы, зегьы акака ирзыпшуп. Уахьнахәапшуа иззыпшу зегьы иаамариақәоу усқәак, гәтыхақәак роуп.

Арт иаххәақәаз рыла, хәарада, уащы игәы иаанагоит, уеизгьы-уеизгьы хтыс дуззас иҥалазеи, егыацьара акульту-

ра Өнкәа дыргылахъеит, егъаџъара уи аџыхәала ауаа еиза-хъеит, ишәахәахъеит, икәашахъеит, насгъы асеипџ гәырџъара ччаразар, акәтагъ кәмпылуа аџстазара зегърыла итаташъзар, иабакоу арака адрама хәа. Аха икоу уи ауп, Алыкъса Гогәу идрама «Ипсаху амш» аҕны арт иаххәақәаз «адәахъала» уаф иибакәо, рапхъа илапш иааташәартә иахъатәи хамшкәа рзы иҕалакәо хтыскәоуп. Еилахкаауеит иара уи зегъы асценаф, рапхъа иаацәырцуа фырхацәакәак икьафзоу реицәажәарақәа рыла. Убарт, рапхъа иаацәырцуа аперсонажцәа дрылоуп, зыпстазараф акыр ирыкәшәахъоу, ажәйтәи афәтәи қәрала еимаздо апхәыс Мариам. Қәрала мацара акәындаз ф-аамтақ шеималдо ауахәама данаафналалак лыблақәа хъа-ак аархыларымзт, лажәа нагзаны илзымхәо гәтыха хъантак дамеханакрымызт. Мариам апхәысба қәыпшза Маиа лыла иахъатәи аамта «дацәажәоит», аха лара дзызхәыцуа зынзаск дафәакзоуп. Хәычы-хәычла рхы цытлоит, азгъы ааурышътызшәа, ицәқәырпо рфәархоит лгәалашәарақәа. Убасканоуп егъанала-го адрама иашатқъа.

Уинахыс, асаат имыцхәу брук амоу аха рапхъа иаа-баз, уамак зтазымкуазшәа иҕаз зегъы убас «ихәмаруеит», дара рыда псыхәа ҕамло. Акультура Ҷны анаадыртлак иқәгыларц зәазыҕазто ахатәгәапхаратә ансамбль ирхәо ашәа «иаагъежъны» адрама «иацшәахәоит», ауахәама акәзар ажәйтәра иасимволхоит, уа афнуцка иҕалаз ахтыс азыхәан ифәаху шахатхоит. Баша ачыхъ иашъны уаҕа икаршәыз аџыстқъагъы, ауаатәыфса рлахъында иадхәалахоит. Аор-кестр аҕны амузыкатә инструментқәа зегъы мелодиак ахәаразы ишеицыхәмаруеипш, ахәапшфы ибла иабо, илымха иахауа шынеибакәу зегъ убри адрама ганрацәала аарпшра иазкхоит, цъара еицтахысуеит. Аперсонажцәа рцәажәараф цакы змам, итацәу ажәак рфәытшәом. Иара убастқъа аспектль иадхәалам, иатахым маҕаркгъы аарпшхом асценафы. Уи адрама ахата иарбану, ишыҕалаз, уинахыс иафәиашъахаз атәи арака халацәажәарым, ахәапшыфцәа ижәбап, ишәахап...

Ашәкәыффы ҕаза инапала ифу, икәышу, итаулоу ари апсихологиатә драмафы ихәмаруеит Қырттәылатәи ССР жәлар рартистцәа Минадора Зыхәба, Анна Аргәын-Коношок, Азиз Агрба, Шәарах Пачалиа, Михаил Ақафба, Апснытәи АССР афы аматц ду зухъоу артист Нурбеи Камкиа ухәа апсуа сценафы збафхатәра бзиа аазырпшхъоу артистцәа азәырфы.



Икәлыргылоит аспекталь хреспублика антытгы зыхъз-зыпша нафхыоу, рапхъазатәи ацсуа цхәыс арежиссиор Нелли Ешба, сахъала еикәиршәоит Евгени Котлиаров, амузыка азиџит Иван Кортуа.

Хгәы иаанагоит уи аспекталь ацсуа театр арепертуар арпшзо, ахәапшыџцәа архәыцуа, иаргәыргыо икалап хәа.

*«Ацсны капшь», 1969*

## **ЦСХӘЫТӘИ НЦАМТАК**

Рыгза хәа иашытоуп Цсхәы хабла хәычык. Ицәыџџажәза, ахықәцә жәытә бааштас ихыжәжәаны игылоу Бырзы ашь-ха ашьапафытцәкба ишытоуп иара. Ацака акалт инафықәсны ицоит, агыгба-гәгәахәа зышытыбжъ ааџуа Бзып азиас. Убри ахабла ахахы, цытк уахъаанаскьо, ицыџ-цыџуа ацакба унад-гылоит. Иахъа уажәгы ацакбафы улапш нарықәшәоит, акыба цымхәрас ишыкацоу мџашьо, ашыц лабақәа аларкаца-аларкацаны.

... Цәгыарас ирыбжъалаз, еимаркыз здырхуада, еиғацәа баацсхеит аублааи цсхәааи. Аублаа агатәылантәи цсхәаа инарықәланы, рырахә-рышәахә рхырцон, рыжәлар ткәаны, тәцәас иргон. Рееибыта ашьха нхытцны рџаархон цсхәааггы. Аублаа рхаблак инақәланы, ибылны, иццышәны инахысуан.

Пхъака урызхәыцыр, шака рыцхашъарада атоурых рхыч-чазеи аџыжәларыкгы. Реиғара ианасакъахәымтаз, амшын-цсцәаха ацаџ иафаччо ирзыпшын.

Қәыларак аан, Цсхәытәи хацәа гәгәақәак, хацәа бзамыкәқәак, аублаа ирықәланы иахьдырхәуаз, хәба-фба шықәса иртагылаз, еишьеи ехәшьеи ткәаны, арахә ирыла-цала Цсхәыка иаарцеит. Атәра инаганы итарцеит, рыцсы ахьынзатоу хақәитра рмоуа.

Аамта, егъа ихъантазарггы, иқәха ицон, ешьеи ехәшьеи ирызхауан. Ахәызеи афызеи ззырхәо ақәра интагылеит. Ргәахы тнафауан рыпсадггыли изыхшази рышка агәхъаагара. Иналыхәапшуаз ахатца игәата еилаго дыпшзахеит аеҳәшьа. Лашъа иакәзар, ипшра-исахъа уханарштәуа, уаџы еилкыак, гәымшәак иакәхеит. Хәыцыртас ирымазас – рыпсадггыл ахь

излахынхэышаз акэын. Егъа картцандазгы, цсыхэа рзамтеит. Рыжэлар аублаа ахынхоз агатэылака мѡа затэык акэын игаз. Уи амѡа шааиуа, Дауы ашьха инхытцуеит. Уака «агэашэ» хьчауа, еикэных итѡоуп, ахақэитра рыцэзырзыз цсхэаа рыр.

Арпыс дразтааит цсхэаа: сахэшьеи сареи ххы қақэи-тышэтэырц, ххы злақаххыша, ишэзыіқахтарц ишэтэхузеи хэа.

Убаскан иахъа уажэгы ашыц лабақэа зларкыакѡу ацакыафы ашьхымза тазаарын. Цсхэаа рапцарцѡа азэырѡы адхымзгкыланы рѡыршѡахъан, аха иахѡомызт, ашьхымза ахыіказынза изнеиуамызт.

– Абни ашьхымза итѡу ацха хѡоудар, уахэшьагы уаргыи шѡоухашытѡеит, – хэа иархѡеит цсхэаа.

Аубла чкэын реиха игѡгѡу атцла – ашыц иалхны, гыатамак-гыатамак иақараны алабақэа ирмазеит. Иааикѡыршаны идѡеиіхѡалеит. Ахац дук ааиган, иахынзазыназоз уиа-ла днықѡлеит. Ацакыа кылтѡаны, алабақэа налатѡ, цъара ахахѡ ахала иахъеікѡжѡаз иныбжыаркыакѡ, акыр мши цхи рышьтахъ, ес ікаитцалакгы, днеит ашьхымзафы. Ацха тигеит. Илбааганы ирѡеитцеит иахэшьеи иареи ткѡаны измаз. Иахэшьа агѡыргыара дыкны дагон ахақэитра хауит хэа.

Цсхэаа ирбеит ари арпыс имшѡазѡ агѡы шизтѡу, уаѡы иимбац хатц гѡгѡак шиакѡу. Ари иѡыза ауаѡы доухашытыр, хагацѡа, аублаа ркны дахънеиуа, хымцѡа, драпхыагылаѡхѡит. Цсхэаа хцартѡ-хаартақэа зегы усгыи идыруеит, дѡахақѡланы ханиртѡѡит хэа рызбеит.

– Ишѡхѡаз кастцеит, ацыг ахыымнеиуаз саѡаланы ацха шѡызтызгеит. Уажэшьта инашѡыгза шѡаргыи шѡажѡа. Хаушѡышьт сахэшьеи сареи, – іхѡеит арпыс.

– Ашьхымза уцаланы ацха тугазар, цымак акыатеи зырбла-кыаз уиѡызоуп, узхара уфеит. Ха-ха-ха! – инеихыччеит цсхэаа.

Аубла чкэын дшыржыаз ибагѡышьеит. Ицсадгыыл аз-хъаара, насгыи уажѡы іхыччаны ацакыа дахъѡартцаз, зегы изеилаланы, агѡаг баапсы цысит игѡафы. Аха дымчыдан. Блеихақѡысрак иалагзаны, ацакыа ахықѡцѡынза деітаѡхѡалеит.

– Бзиала, сахэшьа! – хэа иахэшьа иналызѡеітын, дыууаза дыѡеит хланты. Ахра атцан, ахахѡ хьшѡашѡа инықѡшит ишьа.

Атѡреи аткѡареи ратцкыс ацсра еигъазшьаз аубла чкэын унаизхѡыцыр, дара цсхэаа ирѡеіпшхаз атрагедиа зегы убла иаахылоит. Угѡы иаанамгарц залшом, абаскак ахақэитра бзиа избоз, дара ишеилыркааз ала иухѡозар, атѡра атцкыс ақѡзаара еигыизшьаз, цсхэаа, ахақэитра зирымтазеи, дзыр-

зеилымкаазеи аубла чкэын хэа. Аха ауафы иара ихата имам акэхап даеазэггы ицэирзуа.

– Хара, нхара хэа абрака ханааи, – лхэеит аурыс пхэыс Анфиса Иван-ипха. Уи шықаса пшыноажэа днартысхьеит. Ирхэоит, Псхэы инхо зеггы лара дреихабуп хэа. Лыхшыф еилгоуп, лажэа ртэаны, даатгыла-аатгыло дцэажэоит. Лматэ чкэын дсыцны ханнеи, апсуаа реипш, дфоххатгылеит. –Хара Псхэы ханааи, азнык азыхэан хгьежыны хцарцгыи инакэахкит. Аиашазы, угэы аатфьартэ икан. Лфатцэк феиуа, машэырынгыи хыбрак уныкэыпшуамызт. Икказа итацэын. Аха атацэракэа егыakup, егыфбоуп. Уаф дыхьнымхац уаннеиуеи, ауаа нханы иахьыхтэази еипшым. Хатгэынкэа еимамлацызт. Ибааны еилахаз афнкэа руасхыркэа ус ишътан. Ибыл-былны иубон ахэыштааракэа хчнызас ирымаз ахахэкэа. Исгэалашэоит, саб еибгаза икэз кэцьалк ибан иааигеит. Асаанкэа, адыргыла цыыхакэа, амсатэ мхатцэкэа, уахьнеилак икапсан. Уиакара хара хазцозеи, абар, уфыза сматагыи дахаануп. Абра, хаднашьтахь, ашэтдла дук гылан, ахала ихжэаны икахаит. Иажэит, сара сеипш. Ахэыцкэа неин иахьнахэапшыз, ажэытэзатэи апсуа шэакыи иаагьежыны икарцэ ашэафакэеи рбеит. Ашэтдла афнутцка гэафазарын. Уака итацаны иртэахит. Ашэакь агэыцэ зеггы бафлашала иртэын. Абна зхытэаз азахэакэа исса-ссаза ирфалон. Акачыч жыуп уеизгыи арака икало.

– Шэара иалжэдыраазеи уи ажь акачыч шахьзыз?

– Ажь закэ хку злахдырыз акэым, акыта зеггы Псхэы шахьзыз аадыруан акэымзар, азискэа, ашьхакэа, ахаблакэа изакэызаалак акыр рыхьз аадыруазма! Зеггы хазхэаз ахьшыцэа роуп. Фнак сахэшьеи сареи акыта иалганы игаз амфохэастэ ханыланы хнеиуан. Уажэы Свиатаиа гора хэа изышьтоу ашьха ааигэара хнеиуан, ханпшы, хацэакэак ацьма агэы, агэатцэа атэы иахатцаны аныхэара иафын. Амца иахакнахан акэац зтаз акэабкэа. Уажэы, апсуаа шэеипш, харгыи иаауеит абыста, аха сара убасканууп рапхьаза абыста анызбаз. Амца ачуанкэа ахакнахан абыста аура иафын. Сахэшьеи сареи урт хрыцэшэан, хаибарыфны афныка хааит. Хаб ауаа шахьбаз аниаххэа, иаразнакала уахь дцеит. Еибадырит. Саб дхаланы ибахьан. Убри ашьха ахыкэцэан джуп Инал-ипа Кэып. Уи псхэаа хыс ирымаз, рыр иреихабыз иакэын. Аибашьраф дтахеит иара. Иуасиат иалатцаны ихэеит, убри ашьха ахыкэцэан дыржырц.

Саб иидырыз ахышыцаа ианышыхылоз, ианышыхыцуаз хафны ипхьалон. Аңхын акәым, азынра ианасакыахәымтәз иаауазгы ыкан. Ааи, иңьюмшыазан. Ииашоуп, азын арака ѡба, хца метра асы аует. Ибзианы дысгәалашәоит, Хачың ихъзын аңсыуа шәарыцафык. Убри азынра агәтан Ешырантәи абра даауан шәарыцара. Ма дышпыхысуаз иара! Смажәи, ижәлагы бзианы издыруан, исхаштит. Зынрак иахфаша ашәарах жьы хзынижьюан, иаргы изыштыхуаз иманы дцон. Аңың еипш акәын асы дықәгыланы дышныкәоз, убас ибзианы икаитдон ашәаѡакәа. Ииашоуп, асы зегынңыара еимарѡызны ианышытоу, аҕалара мариазоуп. Сабгы диазцааит амѡа узлахымкәозеи хәа. Иара уи азыхәан икаитцоз ауп иңьюушыа. Амѡа дацәхкьар хәа дахьацәшәакәоз, архәарақәа, ахыцыртакәа рҕы ашәтцлакәа ршыапкәа икуан, иҕәкәон, нас уи амѡа дыкәнатдон. Иара икымта дымѡашыо идыруан.

Убри ашәарыцаѡ Хачың дахаанын, ибахьан арака быжышәы тзы анынхоз. Ирхәоит, итцегь еиханы инхон хәа, зегы амхәцыырра ицеит.

Ажәытәи атыпхьзқәа анухәа, уажәы Битага хәа азаххәоит Бзың аңшахәаҕы ишытоу ахабла. Уи ахыхыгы Битага хәа иашытоуп. Иаанагозеи Битага? Урт аѡхаблак рҕы инхоз зегы Бытәаа ракәын. Бытәаа ртаҳара хәа иашытәзаарын. Гәрипста ххәоит хара. Уака итанхозаарын Агрбақәа. Аграа рыпста азырхәон иахытың лақәыраз азыхәан. Зышаа, пшыцаа, рыҕаа, гәашаа ухәа ахышыцаа ирацәазаны ажәлакәа хәрхәеит Цсхәы инхакәоз хәа. Аныкәара сцәыцәгьоуп акәымзар, абааш ахыкәоу, иахыеибашыкәоз, азыхь пшыакәа ухәа атыпқәа усырбон, – абрака лажәа даалгеит Анфиса Иван-ипха.

Бырзышыха сыѡхалеит. Срызхәыцуеит аубла ардыс иххәау алегенда, атакәажә исалхәакәаз.

Агәакь-агәакь хәа иааѡеит алағәым ткәацыбжықәа. Дау ашыапаҕы, Бзың ахахы абна ахытырго амѡа картцит, Чамашыха, Ауадхара ахыцыртакәы агеологцәа адгыл кылыртәоит. Ана-ара алѡатцәкәа кахәхәа иѡеиуа, аѡнқәа рхыбрақәа атла рыбгы иатцәара иалацчауа салапшуеит иахьатәи Цсхәы. Анхәцәа азынра рҕазыкарцит. Атәа дырхуеит, ашыхымзатракәа цханы ихырѡоит. Абар, иаахагьежыан, ашыхакәа рѡытцра итцаршәу ақыта Цсхәы агәтан инатәеит ахаирплан. Ирхәоит, арака нак-аак амашынакәа ааиуа амѡа

ќалоит, афымца станция ќарцоит хэа. Уи агэра угоит. Ёааны, В. И. Ленин иубилеишыќэсаан напы адыркуеит ахаиртэ баѓэаза асасааиртаѓы аمانы аргылара. Усоуп хара хаамха закэанс ишамоу: цхьаќа ацара, аизхара, иахьатцкыс уатэы айѓхара.

*«Аќсны ќаќшь», 1969*

## **ЖЭЕИНРААЛАК АЗЫ ГЭААНАГАРАҚЭАК**

Атцыхэтэантэи ашыќэсќэа рзыхэан аќсуа литература иаланагалеит акымќэа ѡбамќэа ажэлар рѓафыцтэ хэамтаќэа ирылхны иаццоу асахьаркыратэ ѡымтаќэа. Усоуп, ажэлар рѓафыцтэ хэамта азнеишыа апринципќэа шырацоу. Ыьоукы, ахэамта иара ус, ишаарахаз, ажэлар ишаархэо аќбаад ианыртцоит, цьоукы ажэлар рхэамта рхы иархэаны, рхатэ философиятэ цакы атаны, иаќэнагахаша «ацэеи-жыы» наќэцаны, иацырцоит асахьаркыратэ литературатэ ѡымта, даёа цьоукы, еиёырцшратцас, метафоратцас рѡымтаёы иаарымѡатэны рхы иадырхэоит. Урт акы еиѓьуп, иаха ииашоуп, ёакы еицооуп, ииадам хэа неилых-ааилыхшыа рымам. Аус злоу, ихаданы иќоу, ажэлар рѓафыцтэ хэамтазы зкалам шытызхуа ауаѡ шаќа хатырќэцарала, шаќа бзиабаара дула дазнеиуа, насѓы дызлацэажэарц иицаху аифологиатэ хаёсахьа шаќа ииашаны еиликаауа ауп. Ишабалак хэа днадсыланы, иахыцаху, иицаху ашэќэыѡы ихы иаирхэарц даналага, уи ахэамта иара ахы ашыа иара иамурц залшом.

Хыхь ишысхэаз еиѓш, аќсуа шэќэыѡѡцэеи апоетцэеи азэырѡы рхы иадырхэахьеит ажэлар иацырцаз аифологиатэ хаёсахьаќэа. Еихарак урт рацэахеит атцыхэтэантэи аамтазы. Уи уаѡ деигэыргьартэ иќоуп, аха мацќ аќараѓы уаѡ игэы иеаннатцоит, избанзар аифологиатэ хаёсахьа еиѓьахтэуеит, ицегэ иазхархауеит шырхэо, ианеицэартэуаѓы ќалалоит.

Абаѡхатэра змоу апоет Мушьни Лашэриа ихатэы жэеинраала бзиаќэеи аклассикатэ ѡымтаќэа ќазарала еитеигаќэаахьоуи рыла ацхьаѡцэа ибзианы дырдыруеит. Уи уажэааигэа (ажурнал «Алашара» № 10, 1969) иикьыцхьыз ацикл аќынѓы «Стампылтэи ацьармыќбаё», «Уи сара сакэын» ухэа, иќэёиаз ажэеинраалаќэа алоуп. Абраќа иану «Салан ацэа, зынза ихааз ацэа» зыхьзу ажэеинраала санацхьа гэаанагараќэак соун, исхэарц стахуп. Арифмеи аритмеи рга-

нахъала уааигәырғаратә еикәшәоуп иара. «Адунеигы ... жахәон», «ацәгъеи абзиеи еицын, еицыршәазомызт, рыфбагъ зеибабомызт рызхара» ухәа, уаф игәы еихъызшыша, узқәышахатымхақәаша цәахәақәак уңылоит, аха урт ракәым арақа зызбахә сымой. Иханахәозеи, цакыс иамоузеи ари ажәеинраала? Апоет еидкыланы дрылацәажәоит ф-хафсахъак амифологиатә хафсахъа Абырскылы алитературатә хафсахъа Дон-Кихоти. Иныкәырцшы иахгәалахаршәоит урт афырхацәа зфыз, иззыкәфоз. Хаз-хазы уаф еиликаахъоу, еицырдырхъоу хафсахъақәоуп, аха апоет урт еиваиргылоит, еицитцойт. Уи излеихәо ала:

Тойба еицыруан фыцъа афырхацәа,  
Тойба еицыруан фыцъа ахәыцқәа.

Ажәеинраала дахъналаго урт еицны иахирбойт апоет. Еиваргыланы абас еицшгы рзихәоит:

Ихыркәақәон Дон-Кихот иеабаа,  
Ацша злагарагъ амцәыжәақәа афьон.  
Ашақә иасуан Абырскылы ирашь уа,  
Алацш дгылыи-жәфани ирыхъзон.

Ажәакала, урт еицуп. Абырскылы иаамырхъаазакәа ахапы даатыцдын, еицәажәақәарц Дон-Кихот днаидгылеит. Иаарыкәыршан тынч ицшуп напы иамыргәафыц ажәытәтәи ацсабара. Еидгылоуп арт аффырхацәак, еинышәашъа зқәым ацәгъеи абзиеи (ажәеинраалаф ацәгъеи абзиеигы рызхара изеибабом) шеишьтоу еицш акәым, еицуп еифызцәаханы. Ажәеинраала излахәо ала, Абырскылы Дон-Кихоти еицныкәартә, уск иазыкәфаларц азыхәан тойба еицырулартә гәыла-цсыла еизааигәоу цьюкы роуп. Уажәшьта, ажәеинраала хәынафәытханы хәхәафшып изуствәоу арт аф-хафсахъак.

Абырскылы – ацсадгыл абзиабара, ахақәитраз ақәпара, ауафы иуафра цызеуа иарбан мчызаалак акы афәахъа зхы лазмыркәуа ажәлар иафырцаз мифологиатә хафсахъоуп. Уи анцәа ихата диғагыланы дахъыкәфоз дахъырфьанойп,

зынцьырла деикәпах ахапы дзытцаҕаҕау. Абырыскыыл – трагедиятә хаҕсахыоуп, уи аҕаҕра дтагылоуп. Убри данышәом, дыкәдоит. Ахапы дтыргарц италаз ауааи иареи реицәажәара мацарагыи иатцанакзозеи!

Уажәшьта хәхәаңшып изакә хаҕсахыоу, дызустоу Дон-Кихот, насгыи иаанагауа донкихотраа. Уи хылтцшьтрала даамыстоуп. Ицәеи ибаҕи еикәыршаны адәи икәу, зыкәрахьгыи инеихыоу азәи иоуп. Дон-Кихот ажәйтәзатәи арицартә романкәа дрыҕхыо мацара, аҕсуаа ирхәалоит еиңш, ашәкәыҕхыара «ихы еиланаган», хыызрацара хәа аныкәара зылшо, афырхатцара, арицарра злоу азәи иакәны ихы иҕхыазеит. Ижыакцаза иахәа наикәнитцан, ахақәитреи амали устоит хәа джыаны, бцъарштьхыс анхаҕы Санчо Пансо дааштьхны амҕа дыкәлоит. Ускан, арицарцәа рхаан, цасны ишаҕыз ала, уи димазар акәын афырхатцарақәа ззыкаитцо, бзиа иибо аҕхәызба. Убри азыхәан иалихыз анхаҕ ҕхәызба Алдонса Дульцинеиа Тобоссктәи хәа хыызшьарас илиҕоит. Ус иаха иҕшзан. Ддәыкәлоит Дон-Кихот аватцарақәа хаххала иеабаа Рассинант дақәтәаны. Иара ашәкәыҕхыара убриакара ихы ҕнакыахьан, аҕстазара аиашеи, ихы итихәааз афантазиени ицәеилаҕашьоит. Аҕша злагарақәа анибалак, адауцәа ибаз цышьаны, иахәа ҕкәыцәаа дрыжәлоит, згәи нырхоу, зцәа ҕеу ауаа дрыдгыло цышьаны, ацәгьюуцәа дрыдгылоит, дрыцхрауеит. Дахыкахауаз, дахыкыдкьоз, дахыырыпкоз иахкыаны, еснаг ашәытақәа дырганы дыкоуп.

Испаниатәи ашәкәыҕы ду Мигель Сервантес де Сааведра ироман афырхатца Дон-Кихот ихьз ажәлар рцәажәаратә бызшәа иалалеит. Дон-Кихот диҕызоуп хәа изырхәоит афантазиор, аҕстазара иакәытхоу, ацәгьа-мыцәгьа иаҕагыло, аха зымч-зылша ззымдыруа, зыкәцара шбашоу ззеилымкаауа, зегьы зхыччо ауаҕы. «Уи ихьз хыччара хыызшьараны аурыс нхацәаткәыагыи рцәажәаратә бызшәа иалалеит» – хәа иҕуан Дон-Кихот изыхәан аурыс шәкәыҕы ду И.С. Тургенев. Абас икоуп абжыаратә ашәышықәсатәи арицартә романкәа ирҕагыланы, пародиятцас Сервантес ииҕыз ароман афырхатца хада Дон-Кихот ихаҕсахыа.

Уажәшьта ххынхәып М. Лашәриа иажәеинраалахы. Иаххәап, Абырыскыыл избакә змахазац, аха Дон-Кихот ихаҕсахыа

бзианы издыруа азэы дапхьеит абри ажэеинраала. Ишпеи-ликаауеи? Автор еиваргыланы – еицшитэйтцэкьо акэым – дрыхцэажэоит апша злагареи Члоутэи ахапи, Дульцинеиеи Абрыскыыл дзыдфеахэалоу ашыакеи, Дон-Кихот иеабааи Абрыскыыл ирашыи. Урт еидкыланы иахирбоит. Издыруада, автор асеипш зыкаитцо ацэгьеи абзиеи еифаиргыларц, ашкэакэеи аикэатцэеи цкыа еилыхны иахбарц азыхэан акэзар? Ускангыи арт еифаргылашыа змам, антиподра ззеибауа хафсахыакэоуп. Ишаабаз ала, арт афхафсахыак, ахаи атцэеи узеихахараха, еидкылашыа рымам. «Тоуба еицыруан шыца афырхацэа», – ихэоит апоет. Иарбан тоубоу азахэа бжындатцэкыа данатсуа анцэа диеихырхэошэа аанамгарц азыхэан, зхы лазмыркэуа, ажэлар доухала, гэыла-псыла ахакеитра роурц азыхэан дахыкепоз дахыркыаны аихатэ гэашыа зынцыйрла иадфеахэалоу Абрыскыили, идоуцэоу цышыаны апша злагара абарбалкэа ирхынхало афантазиор, ауафы цэа-табаа Дон-Кихоти еицыруаны икоу? Азэы ажэлар рхэыцра далцит, рыбзиабара зегыи идцаны дыршеит. Егьи ашшэкэыффы ифантазиа иазбыз азэы иоуп. Ианапцоу аамтакеагыи акыр ашэышыкэса рыбжьоуп, ихаз-хаззоуп иара убас изхылцыз асоциалтэ-уаажэларратэ тагылазаашыакэагыи. Хыхь-хыхь ма-цара уаф дазхэыцыр, уаф дыхнахыртэ икоуп аиаша азыхэан Дон-Кихот икэцара. Аха хзызхэыцша инартцуланы атцакы иашатцэкьоуп. Убаскан еилахамкаарц залшом Дон-Кихотра иаанаго. «Донкихотство», «донкихотизм» употребляется в значении: наивное беспочвенное фантазерство», – хапхэоит ажэар акны. Издыруада, апоет ихаихэарц итахызар Абрыскыыл дызфыз, дыззыкепоз, уи иускэа донкихотран хэа? Ускан иахагыи ипшзам, ииашам апсуа Прометеи изыхэан усеипш ахэара. Ажэакала, Абрыскыили Дон-Кихоти реидкылара, мам-заргыи Абрыскыыл икэцара донкихотран хэа ахэара Абрыскыыл дланаркэуеит.

Апсуа жэлар иапырцеит адунеитэи амифологиатэ фырхацэа дуззакэа ирывагылаша ахафсахыа. Уи адоухатэ бака ду хара хаигэыргыо, хабла ачыц еипш хахызауа ихахьчалароуп.

*«Аңсны капшы», 1969*



## АПСУА ТЕАТР АМШ

Февраль мза 17 – апсуа профессионалтә театр аира иам-шуп. Ари аныхәа дууп хара хмилаптә культура зеггы азыхәан. Асеипш икоу амш аан ирҕыцны иахгәалахаршәароуп хтеатртә казара ақырҕы зырхәхәаз, уи уасхыршытатцащәас иамаз ауаа. Убарт рызбахә анаххәо зегьрапхьаза ихаргылоит Дырмит Гәлиа, Платон Шьакрыл, Самсон Чанба, Антон Шьакаиа, Симон Бжьаниа.

Ишдыру еипш, адраматә ымтақәа ыкамкәа атеатр ахаҕагы калашья амам. Рхатәы ымтақәа апыртца, аптагақәа дырмазеи, ишакәхалак, хыхь зызбахә ххәаз атцарауаа апиесақәа рзыхәан еицахара камлартә иныкәеит. Уажәшьта рапхья ишьтан зегьрейха ицәгьаз аус – актиорцәа рыпшаара, урт коллективкны реиҕкаара. Актиорра азыхәан чыдала царак иалгаз дабаказ мамзаргы. Ажәа ишалоу еипш, зегьрыла атцла амцан итәаз ирфызан. Абарт ашықәсқәа игәаларшәо, Апсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа ифуан: «Иааулакгы ирыхәмарша аматериал еиқәхаршәеит. Уажәшьта тцаара хаданы иқәгылеит атруппа аиҕкаара. Изакаразаалак цьара акала асцена ианаалашаз ауаа абаахгарыз? Ахацәа пшаашьяк уащы ириҕаргы, ахәса ррольқәа ихәмаршаз рыпшаара цәгьан. Арахь еиҕкаатәын ахацәа реипш ахәсагы злаз атруппа», – хәа.

Шака уадафра рыпгылазеи рапхьаза апсуа сценаҕе иаацәыртыз, иахьягы уи зырпшзо Қырттәылеи Апсни жәлар партистцәа Азиз Агрба, Леуа Касланзия, Разымбеи Агрба, Минадора Зыхәба, Анна Аргәын-Коношок, Шәарах Пачалиа, Михаил Ақафба, аказара аматц ду азызухьоу Екатерина Шьакрылпха, Иван Кокосқыриа, Цьарнас Амқәаб, Самсон Кобахья, Иасон Чочуа, Вера Дбар, Марица Пачалиа ухәа убас егыртгы.

Ахәапшыщәа аднапхьало ианалага инаркны, апсуа театр иадыруан, уи ахықәкы хада – рмилаҕ атцара-лашарахь ркылгара, аамта ҕыц иааиз рхы атагалара. Убри азыхәан ауп рапхьаза апсуа сценаҕы иқәдыргылаз апиесақәа изрылаз Самсон Чанба идрама «Кьараз», ахақәитразы апсуа жәлар рықәпара сахьаркны иаазырпшуаз, ажәйтәра ҕаҕеуа аҕатә аамтахь ажәлар ирыпхьоз Заз Дарсалиа ипиеса «Ажәйтәра иагаз» ухәа реипш икақәоу.

Аңсны аколлективизация анымғапысуаз ашықәсқәа рзыхәан атеатр имғапнагоз аусура шыардаза ацанакуеит. Иабақаз иахьеиңш амғақәа, иахьеиңш атранспорт. Адекорацияқәа рыжәа иқәцаны хартистцәа шыапыла ашы-ха қытақәа ирған, хейдкыларала еицынхаларц ажәлар ирыпхыауа, игышытыхгаз афырхацәа злаз аспектальқәа ддырбон.

Абарт ашықәсқәа рзыхәан аиґагара аус напы аларкит иа-хыа уажәраанзагыы хаңсуа бызшәеи хлитературеи зырбеиауа аиґагаґцәа дуқәа Азиз Агрба, Иасон Чочуа, Шәарах Пачалиа, Владимир Чкадуа. Урт ирыбзоураны аңсышәала ицәажәеит адунеитәи аклассикцәа Еврипид, Шекспир, Молиер, Лопе-де Вега, Шиллер, Гольдони, Островски, Горки ухәа рґымтақәа.

Дара рзанаат хада – ақтиорра аамышытагыгы, режиссиорцәасгыы аусура иалагеит Азиз Агрбеи Шәарах Пачалиеи. Урт иқәдыргылеит «Отелло», «Ацыхәтәантәиқәа», «Аескадра аґахара», «ґбечаа рцыхәтәа», «Харада аха-ра зыдқәоу» ухәа реиңш иґоу, аңсуа сцена зырпшз аз аспектальқәа. Аґажәижабатәи ашықәсқәа рынцәамтазы Асовет тәылағы рапхыаза акәны хтеатр аґны иқәыргылан Еврипид итрагедиа дузза «Медеиа». Араґа афырхаца хада, колхаа ртыпха Медеиа лроль дыхәмарит, атрагедиятә хаґсахыақәа раарпшразы абаґхатәреи атемпераменти злоу Минадора Зыхәба.

Аңынцәтәылатә еибашыра ашықәсқәа раан, асовет жәлар зегыы аґа хәымга иґагыланы ақәпара хықәкыс иан-рымаз, аңсуа театр асценаґны иқәдыргылеит Георги ґәлиа ипиеса «Афырхатца ихра». Ари апиеса иаанрпшуан Кавказ иқәынхо ажәларқәа рыпсадгыыл ашґа ирымоу абзиабара, иаанарпшуан ашыхауа иґсахәага таңатцы ахәура дыштамло. Ажәлар ирыпхыон анемец фашистцәа рықәхразы.

Аибашыра ашытахы, атынчра аамтазы, атеатр аусура иахагыы еиґнәтәит. Аки-аки еишытаргыланы иқәдыргылон аспектальқәа. Убри аамтазы ахәаңшыґцәа ркынтә ахәшыара бзиақәа зауз иреиуоуп ґ. ґабуниа «Амра агыламтазы», А. Кор-неичук «Аескадра аґахара», М. Горки «Ацыхәтәантәиқәа» ухәа убас егыртгыы.

Хаңсуа театр ақәґиара бзиазақәа аанарпшит 1957 шықәсазы Қарт имғапысуаз аңсуа литературеи аґазареи Рде-када аґны.

Атəымтатəќа итағыланы, аизхара дуќаа аманоуп хтеатр иахыатəи аныхəа мшы ишапыло. Уажəы ааигəа аре-жиссор қəыпш Дырмит Кəартаа иқəирғылеит еицырдыруа апоет, Ленинтə премиа алауреат Расул Гамзатов ипиеса «Ашыха пхəызба». Уи ВЛКСМ 50-шықəса ахытра иазкны Қырттəйлан иқəирғылаз аспектəкльқəа рахытə иреигызəқəаз ирхырыпхызалеит, атып бзиағыы артəит.

Ақəғиара дуќаа роуит иара убас рапхыза акəны ахəыцқəа рзыхəан аңсышəала иқəирғылаз А. Островски ипиеса алакə «Астыпқа». Иқəлырғылеит ари аспектəкль аңсуа театр арежиссиор хада Нелли Ешба. Мар Барцыйев ифымтə «Аиғəахысра» (арежиссиор М. Мархолия). Зегь рапхызағыы уаф дзеигəйрғыаша акоюп артистцəа рколлектив азхара. Уажəы араќа рыжəаа еибытаны аус еицыруеит х-абицарак. Иаххысыз ашықəс азы, зыхь цќыак иафызəа, атеатр иналлеит Рустəвели ихьз зху Қарттəи атеатртə институт иалгаз гəйпфык артистцəа фəрацəа.

Хазну ашықəс азы атеатр ағəпхыа аусутə дуќаа шытоуп. Иааигəахоит авожд дузза В.И. Ленин дийжытəи 100 шықəса атра.

Хтеатр аколлектив иалшоит ишахəтоу аңылары ари амш.

*«Аңсны қаңшы», 1969*

## ХАҒШУП

Атеатртə қазара бзиа избо рацəафуп. Еицырдыруа ари ахшыфцəк сара изхысхəаауа, атыхəтəантəи аамтəзы имацфым атеатртə қазара аамтə цеит, ажəйтəан акəын уи ажəлар иртрибунаны ианықаз хəа зхəақəо роуп. Ағəра згоит: ауафы дычча-хəмаруанатцы дхəыцуанатцы иқалоит атеатртə қазарағыы. Ус анакəха атеатр асезон фыц аартра ныхəатцəс дэцпшуеит ахəаңшы. Гəаанагара хəыцқəак исымоу нарыццаны, хəаңсуа театр асезон фыц аартра аламтəлазы, зейғашыарақəак схəарц стəхуп.

Халагап зыда цсыхəа ыќам – адраматургиа ала. Аңсуа литературафы зегьрейхə ишытəханы икоюп ари ажанр. Уи зыхќо рацəоуп. Хзызхəыцша – цсыхəас икоюзеи? Аңсуа театр ихəафсыз асезон аан ишыќанатцазоуп, дəеа мфəкы збом сара.

Зыкәыргылара иаңсаз апиесақәа анмачха, аңшаараа иала-геит алиитература егырт ажанрқәа ркны. Абар, зейға аңсуа литература иаланамгалац «Ахра ашәа». Артист ду, адраматург Шәарах Пачалиеи арежиссиор Нелли Ешбеи напы аларкит уи аинсценировка азура. Акыр аамта иағын. Аус еицыруит адраматурги арежиссиори. Иагырыкәфеиит. Ибзиангы икәыргылан. Ажәлар рлегендартә фырхатца асценағынтә даа-беит, зейуа хмахацыз апоезиатә бызшәа хахаит асценағынтә. Аңсны аныхәа мшқәа раан уи хамта дуны икалеит, хмилаптә культура аизхара иеигәыргыо рзыхәан.

Аринахысгы аңсуа литературағы ирейгы ашымтәкәа аинсценировкакәа рзуны асценахь рнагара еитцыхлатәуп.

Ажәакәак схаарц стахуп аитагакәа рзыхәан. Ихәафсыз асезонкәа раан аңсуа театр иалнаршаз рацәазоуп аклассикатә ымтәкәа еитаганы рыкәыргыларағы.

Хара иахтахуп аклассикатә ымтәкәагы. Аха, рыцхарас икалаз, сара издыруит, аклассикатә ымтәкәа еитаганы рыкәыргылара аткыс, егы ибааңсызаргы, аңсышәала ифу ыкәыргылалатәуп зхәакәо усеипш агәаанагара уаф дзакәшахатхом. Адунеи аклассикатә литература аңнытә имацымкәа арфеамтәкәа абахьит аңсуа сцена. Хара хтеатр атоурых арбеиара, хтеатртә казара азырхара, ахәаңшыфцәа адунеитә культура дырдырра ухәа ирацәоуп урт хара ихартаз. Адунеитәи аклассикатә рфеамтәкәа амилаткәа зегы рзыхәан иблахтыганы, ирлашаганы икалеит. Урт хара иахтахым, ихамбааит хәа аңхьагылара змоу, ибеиазоу акультура мап ацәызкуа дишыхахоит.

Хәарада, Шекспири Шиллери ршымтәкәа ирывакәыло аңсуа ымта калаанза урт ртәкәа ыкәыргылалатәуп хәа схәазшәа еилкаатым. Асценахь иноугартә икоу амилаттә драматургия ахьынзачу, иахьынзакам, акы, амилаттә литература егырт ажанрқәа ркны ирейгы ашымтәкәа аинсценировкакәа рзулатәуп, фбагы, цәшәарак ынкыларак хәа камтакәа, еитаганы икәыргылалатәуп ирейгы аклассикатә ымтәкәеи иара убас аешьаратә литературакәа ркны иналукааша апиесақәеи.

Абрака иацсарц стахуп зейгашьарак. Иаххәап, адунеиағы еицырдыруа аклассикатә ымтак еитаргеит аңсшәахь. Атеатр аңны икәдыргылеит, аха ақәфиара амоуит. Изыхьозеи? Еитазгазгы икәзыргылазгы атыцантәи

ахәаңшыөцәа ирзымхәыцит. Иазымхәыцит урт ртемперамент. Ааи, раңхәаза иргыланы ртемперамент. Абри рхамштлароуп хапсуа режиссиорцәа.

Хапшуп...

Хазлашәыргәыргъозеи хрежиссиорцәа, хазлашәыргәыргъозеи хартистцәа хәа, хапшуп харт, гәыкала ақәҕиарақәа шәзеиғашьо ахәаңшыөцәа.

*«Аңсны қаңшь», 1971*

## ГӘЫКАЛА ИАПЦОУ АРҒИАМҢА

Ахәычы гәтығьғала даңхьоит иңсадгьыл иазку ажәеинраала. Уи диазцаауеит адиктор: «Иудыруазеи уара, аңсуа чкәын хәычы, уңсадгьыл Аңсны азыхәан?» Абас иа-лагоит акинофильм «Аңсны – Аңсынтәыла». Итнахит иара Қырттәылатәи акиностудиа. Атыхратә гәың напхгара азиуан, хара хтәылафы акәым, уи антыцгыи еицырдыруа акинорежиссиор Г. А. Асаҕиани. Афишақәа ркны уи ижәла санаңхәа, издырит, ари акино «уалбагас» ишықаттам. Ақаза инапы итихуазаалакгыи тақпхықәра дула дәнеиуеит.

Сеитахынхәырц стахуп акино алағамтахь. Аңсуа школ хәычы иазцааит уңсадгьыл Аңсны азыхәан иудыруазеи хәа. Сара сахтәаз сгәи нтыңсааит. Акгыи сыздырзом ихәоз ңысшьеит. Избанзар уи, ажәған гәиатцәареи, амшын еишьыл-реи, ашьха казказқәеи, ажәакала, ибла иабо раамышьтахь, хыла-хшыла иңсадгьыл Аңсны азыхәан акгыи издырзом. Аитцбыразатәи аклаасқәа ркны итәоу иакәым ашкол иалго иазцааргыи, иаххәап, аңсуа хәынтқарра анбақаз хәа, иихәо иғамшәо даанхоит. Арпыс бзиа дибар қалоит аңхәызба, бзиа дзибаз ихатағгыи изымдырзо. Ижәлеи идгьыл гәакьеи ртоурых изымдыруа, ауафы иңсадгьыл бзиа избом. Хара хашколқәа рҕы аңсуаа ртоурых иахысзом. Абри шақа игха дуугыи хгәаланаршәоит зызбахә хәмоу акино, чыдала уи ишазкымгыи.

Асценариа звызгыи, итызхызгыи, хәарада, хықәкыс ирымаз раңхәа иргылан аңсуа жәлар рыңсадгьыли дарей рыхабар ахара анарфәра, изымдыруа дырдырра. Уи ахықәкы бзиангыи инагзахеит. Аха абрақа икалеит даҕаакгыи. Уи акино харт, аңсуаа ххатақәагыи азәырфы иахнардырит хаңсадгьыл,

хтоурых. Аңсни аңсуааи хтоурых зегы кинок акәым, ишырхәә  
еипш, шәыкәгы ианзалом. Узаапшылацәар ахшгы еикәатцәак  
хубаалоит. Афильм гха сса-мыссақәак амоукәа икаларым.  
Аха аус злоу, уи аңызтаз, ирхәаз ахәыцы, гәыблрала ирхәеит.  
Абриоуп изыхъзу аешыара, аишыара, ахатыреикәцара. Аб-  
зиабара ахыкәоу аиашагы калоит. Сара сазәыкны уи акино  
аңызтаз ирасхәоит – итабуп!

*«Аңсны каңшь», 1971*

## ҚБААЗЫМ АГӘМАА

Қбаазым Агәмаа аәра далагеит дышқәыпшзас, иара  
убастәкәа, ауашықәра бжагы изнымтдыкәа, ишәымта дышта-  
гылаз дапхейт илитература гәакәа. Насгы ибафхатәра иаха  
әәаныпнашәашаз, иханахәарц иказ реиха ианханахәашаз  
ашықәсқәа рзыхәан, апоет инапағы, акалам ацымхәрас  
импыташәуа икын абцар. Иажәеинраалак аңны ус ихәоит:

Сара сеигзом сшы икатәоугы,  
Сыңсадгыл иастейт атоуба,  
Иатаххозар сыңсы итоугы,  
Раңхәа ишастә агәра га.

Арт ацәахәакәа рытабыргра иңстазара зегы ала  
ишыақәиргәгәеит апоет.

Қбаазым Агәмаа ирфеямта иаха ихазгәакәахоит, ихәаз  
ажәа хамлакәакуа агәра хгоит изыыз ихата иажәеи иуси  
шейкәшәоз, урт узеикәымтхо ишейдхәалоу анаадырлак. Апо-  
ет-алирик иңсадгыл иакәлаз ага диғагыланы деибашыуан  
ф-бцарк – ахы цахәцахәи ажәа мцабзи – рыла. Ирфеямтәкәа  
рқынгы, тема хадас имаз ф-темак ракәын; Аңсадгыли Абзи-  
абареи. Урт афбагы, еицрыхшыа рымамкәа, еилазған иара  
изыхәан. Абзиабароуп ауафы дуафызтәуа. Аңсадгылаз ихы  
амейгзароуп иуафра цышәагас, ршахатгас иамоу.

Қбаазым Агәмаа ибжы гәыкза иангаз ашықәсқәа  
рзыхәан аңсуа литература асаби-қәра интысуан, абжы аду-  
неи инықәдырц әеибытара, ашыақәгылара иағын. Атра-  
диция дуқәа змаз аешыаратә литературақәагы рхырхарта

ускан даеакала икан. Ауафытэыфса ихы-ихшыф игэы-ицсы аткыс, имахэфеқаа иаха ирызхэыцуан. Алитература иацэтэымыз ари атеория акыр иапырхагахеит ацсуа литературагы. Убаскан «аеага гэгэаны ибкыароуп бзиа банызбо» хэа анырыфуаз, аттрактор иавцшны уафы да-нырымбоз аамтазы, ари алитературатэ хырхарта зынзаск иеизацэымышхазаргы, ибафхатэра ду иабзоураны, Қыазым Агэмаа иацитцеит алирикатэ поезиа иашатцэкыа иацанакуа, ацсуа литература ыканатц инхаша ажэеинраалақаа. Бзиа иибоз ацхэыс иналықакны, рацхыза ацсышэала ажэеинраала фыыз, хлирикатэ поезиа хацзыркыз апоетцаа дыруазэкуп уи:

Ацсра абла са схыцшыло,  
Ашыа ансылцуаз зны скэабо,  
Схэыцреи сгэыкреи уака еицылон,  
Сацхыа бтэазшэа сгэы иарбо.

Абас, дахыыказаалак, гэафрас дызтагылазаалак, зегын-цъара ицуп алирикатэ фырхатца бзиа иибо ацхэыс лхафсахыа. Уи ибзиабара, агэыштыхра уафы изто, ауадафара аан ицхраа-уа бзиабароуп.

Апоезиатэ рфеиамтақаа раамышытахыгы, Қыазым Агэмаа хлитература иазынижыит апрозатэ фымта шыахэқаа. Ажэабжықаак ракэымзар, ихациркыз афымта дуқаа акгы нагзаны рфыа имазагэышыеит. Икаицтаз алагы хара иаххэар халшоит, иацхыака афеипш ду змаз, ашэкеыфэратэ бафхатэра иашатцэкыа злаз, апрозатэ фымтақаа раццара зылшоз уафын хэа Қыазым Агэмаа. Уи ифит иара убас адрамақаэагы фба. Аицтагара аус афынгы ицыбааа рацэоуп. Ажэакала, уи игэы еисуанаты ицсы тан ф-уск рзыхэан: ацсадгыл ахычареи али-тература арфеиареи.

Ажанрқаа акыр ркны ихы шцишэахыазгы, Қыазым Агэмаа, хэарада, ибафхатэра еихарак аеахыаанарцшыз, иаргы иаха афатцара дахыахызаз алирикатэ поэма афноуп. Уака уи ихыз даеа хызык иаламфашыо иаанхеит. Иреигыу иажжэеинраалақаа, ахь-фэырчахақаа ирфызаха, иргэылч-чауеит хапсуа лирикатэ жэеинраалақаа.

## ИАХЪАТӘИ ААМҢА, ИАХЪАТӘИ АУАҘЫ

Уажәааигәа сара Бакуриани сыһан. Атеатр, амузыка, акино, ашәкәыџџара, асахъаџџара ухәа, адоухатә беиара арџиара знапы алаку аџар реилаџәажәара-рсеминар салахәын. Уи мџапыргеит инартџааны, егырт ареспубликажәа рџынтәи аџаргы алархәны. Жәаџа мшы иџон асеминар. Икәгыланы иџәажәеит Қырттәылеи уи антџыџгы еиџырдыруа ашәкәыџџәа, арежиссиорџәа, ауаажәларратә усзуџәа, артистџәа. Иахдырбеит макъана аекранжәа рахъ ирмышџыџ акино сахъа ґыџжәа, иһан аспектәкльжәа рыпремиеражәа, асахъаџџәа ґараџәа инейџыхыз рџәыргәжәџа.

Сара абри уажәы изысгәалашәаз уиоуп, асеминараґы иһан гәаартыла аиџәажәара, аизҳаражәа иһоу инарываргыланы, агҳәжәа рзыхәан иаахтны аиаша ахәара. Абри ажәа инатџшыны иазгәастарџ сџахуп. «Азџа ззәз ин дагеит» ахәоит аґсуа жәаґжа. Абри иаҳарак иахҳамышџлароуп хара, абџарс, ґахәхәагәс, лахъынџала насыґла акалам заџашъахәз. Апсџазараґы ианакәзаалак аиґыхаражәа раџәоуп. Уи аныһам пҳәаџара, аизҳара зыһалом. Аџәгәи абзиiei, амши атҳи реиґш, еснагъ еишьџоуп. Ашәкәыџџы, сара сгәанала, иуалґшьәжәа раґхъа игылоуп, урт реџдыраара, абзиа, аиаша адгылара, аамџа иаґырхагоу, иашъашәалам, рыџҳашъарак һамџәжәа, ажәа мџабзла раґаґџара. Еиґыхарак ыһазамжәа, иршшаны ахәша ахъшыны џџара, аґхъаџ акгы инатом. Аха, хәарада, ари исхәаз иаанагом, акалам иџыџуа зегъы сатиразароуп, иџҳауазароуп хәа схәазшәа. Раґхъаза иргыланы, иарбан џымџазаалакгы, ауаџытәыџса изыхәан агәыблра, абзиабара, агуманизм атџазароуп. Асахъаркыратә џымџа, ази аҳауеи реиґш, зыда псыхәа амажәам иреиуоуп апсџазаара ашьәжәыргәжәара, уатџтәи амш лашахъ аґхъаџ инарґшра.

Ари ааґхъара гәахәа дус иһатџаны исыдыскылеит. Акалам зку, адоухатә беиара арџиара хықәкыс измоу зегъы, иџегъы аґәкпхықәра, апсџазара нарџауланы аарґшра, иахъатәи ауаґы иаґсахъа аґџара азыхәан иџегъы ххы аџъабаа аҳарбарџ хәднатџоны ауп ишеилиыскаазгы.

Иһәстәзеи сара схаџа? Шықәсык аһара џуеит иџны салгеижџтеи, акраамџа сзыргәәтеиуаз, акраамџа аус здызулоз аповест «Асас». Уажәы изгәаґыт уи акыпхъахъ рыџара. Ирнылараны иһоуп ажурнал «Алашара» ааигәатәи аномержәа. Аса-



хьаркыра аганахьала, сказара, спышәа хәычы ахьынзасызхаз, иалшаз сыздыруам, уи аңхьаф ибап. Аха акы затцәык аңхьаф иҕаңхьа сызлаңхамшьо, уи аповест аҕны срылацәажәоит хара хаамтазы акырза тцазкуа азцаарақәа. Ауафи уи иламыс ацқьареи, аамта иуднатцо ауалпшьа анагзареи, уи ишухәтоу иузынамыгзартә аҕагылазаашьа уақәшәар, иҕаутдашеи ухәа, акыр азцаарақәа цәыргоуп. Хәарада, иаахцәаны абасоуп хәа урт ртак аҕацара сара исылшомызт. Азцаара сзықәргылазар, убригы акыр ацанакуаны исыңхьазоит.

Пхьаҕатәи сыпланқәоу? Урт заа рхәара агәағыра цәгыоуп. Избанзар, исыздыруам исыфуоу, исымфзакәа схы-сгәафы иаанхауоу. Акы затцәык исхәо, изфыша сымамкәа саанхахьаны сгәалашәом. Аха еснагь исзымдыруа ишызфышоуп. Ухы-угәы иахьынзатоу, уахьынзазхәыцуа, уи иатцыоуа амузыка ашьтыбжь уара затцәык иахьынзауахауа, абыржәы унатәаны укалам уқьаад инакәукыр зеиуа умфыц, ссирк уфрәшәа угәы иабоит, аха ажәақәак анынануталак, уимоу, ифны уанал-галакгы, акыпңхьра акәым, иузааигәоу уфызцәагы дыр-бара иаңсамкәа ианумпыццохо ҕалалоит. Ажәабжь хәычык уфазаргы, уаанза иуфхьоу акы еипшымхароуп, угәыла ифышьа иазааигәамхароуп. Ғазәы иңышәа, хәарада, иухәоит, аха уара иуцәмызроуп ухатә гәеисышьа. Абартқәа ирыцәганы, акыр сзыфуаны сҕалозар, хәарада, иахьатәи хаамта иахьатәи ауафы идунеи, ихәыцрақәа, игәтыхақәа раарпшра иазкхоит.

*«Аңсны қаңшь», 1973*

## **ИВАН ЕСНАҢ-ИҢА КОРТУА**

Ианакәзаалак ауатәыфса дзыңсоу иахьынзахәтоу идыр-ны, хәтыр иқәцара рцәуадафуп, тынч ихы зырымгауа, уамак ауаа рыбла дхымгылауа зыынаңхьакшәа иҕоу ауафы иусгы иамак ацанамкуашәа, иҕаитдогы рацәазамшәа рбагәышьоит. Ашьха уазааигәаны уанатцәпшлакоуп иахьынзахараку убла ианабо. Иңьоушьаша ауафы уаха убла дамбо, реиҕа даны-харахалак, дануцәызлакьоуп, уи ибафхатәреи ихы ихшыф иахьынзатцулаз, иахьынзәғәаз ангәаутәуа, ижәлари иңсадгыли рзыхәан дзыңсаз кказа ианудыруа. Убасқан аамта

наскыацыпхыаза иара иускэа ихъз ипша рыманы иаха-иаха  
рыезыргауа рёынархоит.

Ишықәсхытцреи игәалашәареи ирызкны уаха абрака  
хаззеизаз ауаф ихагғын макъана икәымиаацт рапхыатәи  
ашыац. Абыскак аамта мачны ишцахыоугғы, уи икамзаара  
аныпшит хапсуа культура. Иара дреиуан асовет аамтазы  
иааитцагылаз апсуа интеллигенция рапхыатәи абицара  
фыц анхараз атәван азырсыз анхафы илфатә өеиларц  
азыхәан инхара иатцанакуа иарбан усзаалак зегғы ина-  
пы рылаимкырц, зегғы рзыхәан апхзы каимтәар цыххәа  
шыкам еипш, убарт, рапхыаза иааитцагылаз апсуа интелли-  
генция уск амацара рхы ақәкра, убри затцөык рыпцстазаара  
азкышыа рымамызт. Шәахәапш, аа, хара хмилаттә хдырра  
арфыхарафы ирапхыагылаз арккафы Дырымит Гәлиа шака ус  
хкы дырфыз, шәахәапш, Самсон Чанба иуаажәларратә ус-  
ра аамыштыахыгы, иара алитература аштафы мацарагыы  
шака жанр инапы рылакыз. Урт реипш афырпштәкәа шыарда  
ирацәоуп, қарала уамазак рхымтцазаргы, акыр уадафреи  
залымдырреи зхызгахыоу хара хапрофессионалтә казареи  
хлитературеи ртоурыхыфы. Хыхъ зызбахә схәаз хаетцәа  
дукәа шыца ракара ибафхатәра изалымшазаргы, Иван  
Кортуа дызфыз, инапы злакыз аускәа хкы-хкыла ирацәан. Уи  
азөы хәа даарывагылеит, апсуа музыкатә культура ашәкәы  
антцареи, насгғы цара-дыррала рытцаареи рфы зыкатцамта  
ахә ашыара уадафзоу Константин Ковачи, Кондрат Зизариеи,  
Иван Лакрбеи. Иара убастцәкәа, иаххәар халшоит, Иван Кортуа  
рапхыазатәи апсуа сахыагыфы ду Александр Шервашидзе-  
Чачба иус аихахаразы ифагылаз инаимданы иацызтцаз дреиу-  
оуп хәа. Уи идекорациякәа рыла ишычахыан акымкәа-фбамкәа  
апсуа спектаклькәа. Азкышықәсакәа ирылоу хтоурых  
азхәыцра шхацәмачу еипш, харт апсуаа иаахатәаумшыартә  
ихацәмачуп хтоурых инархараны хапхыака азхәыцрагыы.  
Шака имачны инхазеи Иван Кортуа икаитцаз адекорациякәа  
рыкәгылымта афотокәа. Иара абратцәкәа ажәалалак  
ахасабала, исхәарц стахуп дафакгы. Знапы алаку изылшо  
ауаа рымчала иалыршахааит Иван Кортуа итынхаз музыкатә  
нцамтоума, статиақәоума, ажәлар рхәамтақәа ианицаз роу-  
ма, ишынеибакәу акыр иапсаны икоу еизганы, еикәыршәаны  
ртыжыра. Убри аныкатцаха, убаскан ауп уи ихамыштра, ихъз-

ипша амырзра, ашытыхра азыхэан акыр кайтахьеит хэа уафы ихээр аналшауа.

Уажэраанза ишысхээз еипш, Иван Кортуа псабарала илаз абафхатэрақэа рацэан, иаргы акафы ихы дшаеигоз икайтэз аусқэа шахатра руеит. Иуаажэлартатэ усура, исахьагыхра, амузыкатэ культура арфеиара ухэа инапы злакыз аусқэа ирывагылан чыдала ашэкэыффецэа дызларзааигээз даеакгы. Асовет тэыла антытгы азбахэ нафит Иван Кортуа еификааз, иптэзаара атыхэтэантэи амшқэа рзыхэанынза напхгара ззиуаз атахмадацэа рашэахэареи рыкэашареи ансамбль. Ари еицырдыруа усуп. Аха атахмадацэа, урт, Миха Лакрба иажэақэа рыла иаххэозар «зыпсы тоу абиблиотека» Иван Кортуа ашэахэареи акэашареи рзыхэан мацара акэмызт изеизигоз. Уи напказарала ианитон табара зкэым азыхь иафызоу хсахьафыратэ литература зхылфеиааз ажэлар рфеапыцтэ хэамтақэа. Абри аус пшыа, аус ду акынгы Иван Кортуа азэыс хэа дрывагылан ажажэижабатэи ашықэсқэа рзыхэан Максим Горки апсуа шэкэыффецэа рышка икайтэз аапхьарала афольклортэ материалқэа реизгаразы рартмакқэа наразкэынцаны акытақэа инарылалаз, Баграт Шыынқэба, Кэатиа Шьякыл, Хэыхэыт Бгажэба, Арсени Ахашба, Шьялуа Инал-ипа ухэа иналукааша хашэкэыффецэеи хнаука аусзуффеи. Даргьажэфаны дрывагылан, икайтэзгы шмачым ала шахатра руеит 1955 шыкэсазы «Апсуа жэлар рашэақэеи ражэабжықэеи» хэа хыс иатаны итижыыз ашэкэы. Уи аа-хыс ашықэсқэа пытк шынабжысхьоугы, ари аизга атцакы даеакхеит, уимоу, иахагы ихэартхеит, иахагы ицаулахеит хара хамшқэа рзыхэан. Зымра ашэахэа иабзоураны апсуа жэлар ахакеитра ироуз В. И. Ленин ишэышыкэсахыттра ныхэа дуны ханапыло аамтазы, шака уафы акыр ианахэо, шака аамта ианаало нтамтакеоузеи «Ашларпха Зармахани», «Кэыпцха Алмаси» ирыххэаны Иван Кортуа ашэкэы ианцаны иахзеиқэирхаз ажэлар рхэамтақэа. Рапхьатэи ажэабжыафы хара иаабойт апсуа жэлар адэахьтэи рагацэа ирфеагыланы ахакеитраз рыкэпара, афбатэи ажэабжь аперсонаж Кэыпцха Алмас илзаххэар аует стихиала ицэыртцыз, рапхьатэи апсуа пхэыс ареволюционерка хэа. Еихарак усеипш ахэара азин хнафойт, лара Кэыпцха Алмас, Кыахь Хафьарат иеипш, ииашатцэкьаны аптэзаараф дахьыказ, лхылфасахьа ихтхэан

иахьацтам. Шака аматериал ду рылоузеи абарт ѡ-хэамтак  
адраматургцэеи акинорежиссиорцэеи рзыхэан!

Уажэраанза ишысхэаз еицш, ашьха уатцагыланы  
уанатцашуоуп шака ихараку анубауа, аха ауафы ихата  
днаскьацыцхьаза ублаф иаха-иаха иааиуа ицэырцуеит уи  
ипстазаара ззикыз иус бзиақэа. Нас игалааит ихьз-ицша ицсы  
ахьынзатаз, хьзи-цшеи дашьтамкэа, тынч зус ду кызтаз, ауаф  
кьиа Иван Кортуа.

1970

## АУАЛЦШЬА

Иани иаби Ацсныка данааргаз фышықэса ихытхьан.  
Инасыц иатцанакит Алексей хэычы: нхарт-нтыртас иалырхит  
Лыхны. Урт ирыздыруамызт изакэ тоурых дуу иамоу, ахьз-ацша  
ахара ишнафхьоу ари ақыта. Икалап асасдылареи ацшзареи  
ракэзар ихызхыз. Арантэи еишьылза ухыцшылоит, жэйтэнатэ-  
аахыс ацсуаа рлахьынца зыдхэалоу амшын. Ихарацэамкэа,  
иааигэацэамкэа, рмакфахэара цэикэарақэа инадыркны,  
цстазаара ахьыказам, рхыцэқэа цдаршэны блахкыгақэа  
рфынза ашьхақэа. Арака ииз асаби, иблақэа анаахит инаркны,  
ари амшыни, арт ашьхақэеи иблақэа рышьцылоит. Мышкыз-  
ны, дөеидасны, аамтала днапыртны дхынхэаанза, изгэамтар  
калоит рыцшзара.

Алексей ацшзара даршанхартэ дөеидасхьан, иаалырфьан  
уртанибаз. Ирхэоит, цъара хтыск иарфыхароуп хэа абафхатэра.  
Ацшзара гыла-цсыла изгэакьан. Афотоаппарат еицш, иибаз  
рсахьа тнахуан игэыртцкэыл. Иахьагы игэалашэоит Алексей  
Краиниуков дгачамкны шьхеи мшыни дышрыхэацшуаз.

– Еихарак урт рсахьа ақбаад ианыстдарц стаххейт,  
шықэсык аатцхьаны, хэхьынтэааз, Украинака ххынхэны ханца  
ашьтахь. Убри амш сгэалашэараф иаха егьаанхейт.

– Избан?

– Уакатэи сфызцэа хэыцқэа ахаан шьхеи мшыни рым-  
бацызт. Урт ирзеитасхэарц салагеит шака ицшзоу Кавказ.  
Егьа ирцшзаны исхэарц салагаргы: «Ашьхақэа харакуп,

амшын дуззоуп, итбаауп» – абриак акэын исхэоз. Дара ахыччон, сара ажэакэа сызхомызт. Сандыргэаа, җазны сана-ауа рсахьакэа тыхны ишэзаазгоит схэеит. Уаха ишҗеихэои ахэычы хымдыр. Ускан иабаздыруаз, амшыни ашьхакэеи рыцшзара ааурпшырц азыхэан, сара сакэым, Аивазовский Левитани рқыцэкэагы шымчыдоу. Аха ссөызцэа ажэа рыстахьан. Ыбагы, абаскак зыцшзара сзырбаз ашьхакэеи амшыни рҗапхьа ауалпшьа сыдын.

– Инаугзама нас уи?

– Мап. Иахьа уажэггы ус сааиуеит. Ауафы ауаа рҗапхьа мацара акэымкэа, ацсабара аҗапхьагы ауалпшьа идуп. Ацсабароуп иара цсыс ихоу. Рыцхарас икалаз, уи бжеихан хазхэыцуам.

Хаицэажэо хгылоуп исахьагыхыртатэ казараҗы. Сара акакала итыхымтакэа срыхэапшуеит. Иихэо ажэакэеи, сара сызхэапшуа иусумтакэеи еимадоуп, еидхэалоуп, ишеимадоу еипш ази, аси, азышьтреи. Азиас аласышьалеи аказшьалеи иудыруеит, изтысны иаауа азышьтра адэы иашара иагэылгоу, мамзаргы ацакьакэеи аҗыбгаракэеи ирыҗганы иаагоу. Абри акэхап изахьзу, қыцэи калами зку ацстазаара раззаигэара. Рхатакэа уи аилашыра иагэылазар, рбаххатэра иарҗиазгы ацстазаара иагэылгамхарц залшом.

Ацснэтэи АССР акны җеацсазтэыз асахьагыхы хэа ахьз зху, Алексей Краиниуков, тема хадас имоуп џба – Ацсни Украина инеи. Украина диит, Ацсны даазеит.

– Ашкол уабатаз? – снаиазцааит.

– Бомбора ахаблаҗы. Иахьа уажэггы дысгэалашэоит сырцафы Надежда Николаи-ипҗа Светлова. Сара сеипш, Лыхнынтэ, Бомборантэ, Гэдоутантэ ухэа, уи ашколахь инеиуаз, шакафы ахэыцкэа лаазазеи, шакафы дырхамыштүа дынхазеи уи артцафы?

– Лыпсы тоу?

– Ааи, апенсиахь дцахьеит. Зыцстазаара ацсуаа рҗеицэа раазара иаызыкыз аурыс пхэысуп. Артцафы бзиа, ацсуаа шэйдгьыл қыа, шэйдгьыл пшза, ашкол саналга, – Одессатэи асахьагыхратэ училишьче Грекова лыхьз зху, ажэакала, зегьрыла сманшэаланы сааиуан, иаалырҗкыаны зегьы иеиқэыбга

имцазтгы. Зегы ироуит даеа хырхартак. Ақыцә наф икаршәтәхеит, абцъар шытыхтәхеит.

Аибашьра рапхьатәи амшқәа инадыркны, Ацсадгьыл ахьчащцәа дрылагылан Алексеи Краиниуков. Адокументқәа срыхәапшуеит. Афашистцәа асовет дгьыл икәырцеит, нас акакала рхы иакәитыртәуан Европатәи ахәынтқаррақәа рахтны-калаққәа. Алексеи дызлаз ар хәта Берлин иалалеит. Абар, ипыржәаз тыфратцас, икәыбаса еилажыуп Реихстаг. Аха уаанза изныкымкәа ахәрақәа, агоспитальқәа, аконтузия... Нас аибашьра анеилгагы, Берлин игылаз асовет ар хәта ркны аангылара. Инеипынкыланы жәибжь шықәса абцъарла ихьчон Ацсадгьыл.

– Сара сразкы иатцанакит. Атцыхәтәантәи схысра Реихстаг иакәкын. Шақафы уаанза изымназазеи! Урт, итахах рфәацхьа, хара, еикәхаз ихадуп ауалцшья. Акы, иаххахмырштларц, џбагы, ҳазықәпаларц урт рхы зкәыртцаз – Ацсадгьыл ахьчара.

Еиҭах ауалцшья. Сара игәастеит, асахьаҭыхы ари ажәа уажәы-уажә ицәажәараф ишналаиршәуаз. Икалап, дарбанзаалак аказара арҕиара знапы алаку, аус изырукәо ируакзар, уимоу, егьрапхьагылазар убри, ауалцшья анагзара.

Украина, Ацсны, аибашьраф итахах... Ишцанагзатәу урт зегы рфәацхьа иуду ауалцшья? Ауаа рыла. Цьоукы алкааны. Сахәапшуеит исахьақәа руак. Абар Владимир Харазиа. Аибашьфы, ахатца гәымшәа. Уи иблақәа урхыпшылар, убасеипш икоу агәаг рхыубаалоит, иумхәарц залшом, абри иеипшу афырхацәа ыканатцы, ишәартам Асовет тәыла хәа. Ахы икәшәеит. Дҭахоит иара ихатә. Икамлоз дхәазаны ддәықәлар, ипсы аикәырхара дашьталар. Ахатца дышгылоу дҭахароуп. Ишыпыруа ипсыроуп ашьауардын. Даеа цытфык аҭацәа анихып ицсадгьыл гәакыа. Атцыхәтәантәи имч еизганы дџагылан, иршәуеит атцыхәтәантәи агранат.

Аибашьра атематика иазку атыхымтақәа акы, џба, хҭа... Ирацәоуп урт.

– Уцстазаара зегы уи иазукиргы, нцәашья змам темоуп. Иугәаламшәои, Верешьчагин итыхымтақәа реихаразак аибашьроуп изыску. Сара сыблала избеит Реихстаг аилахара, уи асовет бираф анахадыргылоз. Убриак мацарагы акырынтә итухыр калоит, – ихәеит асахьаҭыхы.

Уақа, маңк иадамхарғы, ауалқшы нагзан. Иқан асахьа-  
тыхшы дзыргәтеиуаз, иахьағы уахағы дзызхәиуаз дача  
темакғы. Амцабз иашыаз аңсуа револиуционер Е. А. Ешба  
В. И. Ленин икны днеихьан. Авожд дузза идцакәа наигзахьан.  
Ус рхәоит адокументкәа. Ари ахтыс иалаехәоит аңсуа жәлар.  
Гәахәара дула хрыпхәоит адокументкәа. Аха ишцаарпштәу  
убри ауашы иблала ибартә?. Шака хьзы змоу ус дуузеи авожд  
дузза исахьа атыхра, аха шакағы ицәгыоузеи! Ицон атцхкәа,  
амшкәа... Аескизкәа акымкәа, ѡбамкәа...

Уажәы асахьа «Ефрем Ешба В. И. Ленин икны» хана-  
хәапшуа, иаґахыхыз ари атыхра, авожд даланахаланы акы  
ихәоит, уи иуси иажәеи рынагзара иазыхиоу аңсуа револиуци-  
онер қәыпш дзырѡеит, ажәак иеиѡиршәом хәа, иаармарианы  
иаххәар калоит. Абрака акәхап иахьыкоу аказара амазақәа  
руак – иуадаѡу атема, ицаулоу ахшыѡцак, имарианы хәрбара,  
иласны хәхәара. Асахьаґыхшы усеипш арґеиара дазкылсуеит,  
акыр ихы аґабаа анаирбалак, аґышәа аниоулак ашьґахь.

Еиґах ауалқшыахь ахынхәра. Дахьиз аукраин дгы-  
ли, дахьыраазаз, дара дыртцеизшәа дахьрыдыркылаз аңсуа  
жәлари рґапхьа идыз ауалқшыа... Еиґах иналукааша ауаа  
рґоурых, рбиография атцара, аилкаара. Абас дшеимдоз, Алек-  
сеи имґыхыашәеит Дырмит Гәлиа Украина дшыказ атәы зхәоз  
адокументкәа.

Украинадуззоуп. Дабанеикәеи? Еиликаарцибарци ииґахыз  
абрака? Дырмит Гәлиа илитературатә рґаѡцәа дыруазәкны  
дипхьазон Тарас Шевченко. Уи ипоезиа, исахьаґыхра, ифи-  
лософия, ижәлар рхақәитразы иқәцара, ишынеибакәу зегьы  
аңсуа поет изааигәан, изгәакьан. Иажәеинраалакәа аңсшәахь  
еиґаигақәахьаз ықан, ицегьы еиґеигарц игәы иґан. Абар  
адунеиаґ еицырдыруа иажәеинраала «Ауасиаґ ажәа».

Са санґслакь шәара сыжәы,  
Адамра статцаны.  
Сазан ґбаа агәґаны.  
Са с-Украинаґы,  
Адә ду ґшза ґбаакәеи  
Сара избауа, цқьа исахәуа,  
Иара абжьы шауа.

*(Емґ. Д. Гәлиа).*

Иабыкәушь анышә дахьамадоу? Дгыл икәу ауаатәыѡса зегы рзыхәан ихәартахартә, абасеицш икоу хәы змам амал ду зтынхаз апоет, гәаныла диеихырхәон, гәаныла диатабуан. Иблала ибарц ихәтгәын, уака шытцәрак ашәтқәа ыкәйтцарц итахын.

Дырмаит Гәлиа ицшәма, иаргьажәѡа Елена Андреи-ицха илгәалашәо илхәоит:

– Ихы хтны акраамта дгылан Тарас ду ихәтгәынаѣ. Дхәйтхәытуа ажәақәак ихәозшәа сахайт. Анцәа диҳәоз цушьарын. Мамзаргьы тоубак итиует угәахәрын. Мачк ихы ркәны, иеыриашаны дгылан. Ашәтахь сиязцааит ухәйтхәытуа иухәоз закәыз хәа. Атак симтеит. Аха цытрак цхьаны, сара уаха сшимазцаазгьы, иара ихала даакәымтцзакәа дышизхәыцуаз мѡашьо, иаалыркьаны ус ихәеит: «Ихәтгәынаѣ абас уангыла-лак, иара иажәеинраалақәа рыла, ихата уаниацәажәалак, амч ҕыц улалоит, иаха угәгәахоит» хәа.

Дырмаит Гәлиа ишътра дхылан, Тарас Шевченко анышә дахьамадоу Днепр ахықәан, Каневка дцеит асахьарыхы Алексеи Краиниуков. Абар ахәтгәын, абар уи азиас, абар Украина, адгьыл каршәра...

Аескизқәа акымкәа, ѡбамкәа...

– Аракагьы исзыцшын уадаѡрак. Сара саннеиз шықәса ѡажәа реиха цхьан Дырмаит Иосиф-ица уака даныкәаз аахыс. Ари аамтала акырза аицкрақәа кәлеит. Тарас ду ихәтгәын иахагылаз, ацсуа жәлар рпоет зымцан авенок шытеитцаз, абиуст ыкәыргахьан. Уи атыцан аукраин жәлар идыргылеит абака назааза, абака ду. Еицах ацшаара. Икәыргаз абиуст музеек акны исыцшааит, асахьарыхы далацәажәоит итыхымта иарҕиашьахаз, уи атоурых. Сахәацшуеит иицшааз афактқәеи, ибаѡхатәреи, ифантазиет ирылцыз.

Сара сқазаратцааѡым. Аха уеизгьы-уеизгьы убиологзароума атла ацшзара убарц азыхәан. Иапырхагам бзиа изубауа, изугәацхо узымхәозар. Аус злоу, ухшыѡ акыр анахәозааит, уцәанырра арбеиозааит, ублақәа аргәырғьозааит узхәацшуа. Ашәыгақәа иарбан цштәқәоу асахьарыхы ихы иаирхәазу, урт шеинираалазу? Азәы игәацхоит шарцзтәи ашәацшь, даҕазәы хәылцзтәи ашәацшь ацштәы.

Тарас ду дыцшуеит азиас Днепр ахь, уи анырцәка, хәаа змам Украина акаршәрақәа рахь. Анышьақәа ирыкәтәаны цьоуки азиас ихуп. Ахәтгәын икәу амармалташь гәы иа-





## АПСУА ЛИТЕРАТУРЕИ АХЭААНЫРЦЭТЭИ АПХАӨЦЭИ

Есаири иазхауеит, аеартбаауеит апсуаа рдоухатэ бе-иара ду – рлитература гэакыа. Уи апсуа пхыаөцэа рымацара ракэымкэа, асовет тэыла ахынзаназаазо апхыаөцэагы еи-цырдыруа икалахыеит. Уаө дзеигэыргыаша акоуп иара убас, апсуа шэкэы ахэаанхытэи апхыаөцэа рахыгы имачымкэа инеиуа иахыалагаз. Абар уи зыртцабргуа факт ыыцкэак.

Ажурнал «Иностраннаиа литература» (аномер 12, 1972) акритикатэ кэша ианнатцеит асовет литература аитагаөцэа азэырфы рыстатиакэа. Абрака иануп асовет шэкэыөцэа рөымтэа араб бызшэахь ирацэаны еитэзгахыоу Ливантэи ашэкэыөфы Никола Тавиль истатиа. «Ауадаөракэа рыгэхыаа мкыкэа, аус улатэуп» хэа хыс измоу. Астатиа акны уи даатгыланы далацэажэоит асовет литература бзиа ишибо, араб жэлэр ахакэитраз рыкэцарафы Октиабртэи асоциалисттэ революция иахылцыз алитература цхыраагза дуны ишырзыкалаз. Никола Тавиль ихатэ нбанкэшэаөфыс аус иуан атипографияфы. Иусура иеахаршэаланы еитегон асовет шэкэыөцэа ражэабжыкэа. Убарт ирыбзоураны Никола Тавиль бзиа ибо далагеит Асовет тэыла, асовет уаа. Рапхыаза итижыыз ашэкэафы ианылеит аурыс шэкэыөцэа Н. Тионови К. Симонови, аерманы шэкэыөфы В. Ананиани, апсуа шэкэыөцэа М. Лакрбеи А. Лашэриери рөымтэа. Абас ала, уи ибзоураны араб бызшэахь еитаргахыеит иналукааша хапсуа шэкэыөцэа ыыца ражэабжыкэа.

Шыкэскэак уажэапхыа Апснытэи ашэкэыөцэа реидгыла дсасны даган Даниатэи ашэкэыөфы, акоммунист Ханс Шерфит. Уи Апсныка дааит Асовет тэылафы акырцаара данныкэа ашытахь. Ипсадгылахь даныхынхэ Ханс Шерфит иөит «Шыжы шэапшь атэылафы» хэа хыс иатаны, инейтцыху астатиа. Абри астатиакны уи бзиабара дула дахцэажэоит Апсны. Абар, ииөуа ахэаанхытэи асас:

«Ацакыакэа хрыбжыысны, амөа уадаө ханыланы хцойт Азантэа. Аиөхаа ду накгы-аакгы иаөагылоуп аөнкэа. Арака иаадрыхуеит атэтын, ачыкэреи, ираазоит арахэ. Амилат рацэа нхойт ари акытафы.

Акыта халапшны игэахтоит. Аколнхара ахантэафы аөыза Чакветазе дхацуп, акыта хирбойт. Уи дхахэоит, акыртшэа

аамышьтахь, аурысшәеи, абырзен бызшәеи, атыркәшәеи, аңсшәеи рыда уаха бызшәа ахызымдыруа азыхәан датахамтарц. Иахъеицәыхарақәоу, амџақәа ахыцәгъоуи, насгъы милаҭла еиуеицшым ауаа рацәаџны иахынхо аҕнытә, аколнхарафы акультуратә џнқәа рацәаны ирызгылоуп, ирацәоуп иара убас ашколқәагъы. Аерманы школ аҕны ақыртшәа ддыртџит аџбатәи бызшәас иҕхьазаны, ақыртша школқәа рҕны, рхатәи бызшәа аамышьтахьгъы, аурысшәеи ахәаанхыцтәи абызшәеи рџџит ахәыцқәа. Атзы газет «Авангард» цшъ-бызшәак рыла иҕыцџеит.

Азанҭа иҕылоуп хышәџык зџуа атеатр. Аколнхара иалоуп 900-џык. Уи Цулукизе ихъз ахуп. Сара уи аколнхара ахъз сххашџуам, избан акәзар, ахәылцаз, аколнхара аправление излазбаз ала, сара рколнхара салартџеит. Абасала, сара азанҭатәхеит.

Аҕсны аҕазаара азыхәан мышкоуп исзынхаз.

Иацы ҳақан асахьақәа ргаллереиафы. Хара ҳнеины иаабеит иара убас ахәыцқәа рсахьаҕыхратә школ.

Азанҭа аҕыҭаҕтәи атеатр уаха алацәажәара аҭаххарымашь? Интересс иркрымашь даниатәи сара сколлегацәа Аҕснытәи ашәкәыџџцәа реидгыла ишалоу 5-џык. (Араҕа Ханс Шерфиг мацк дџашьеит, Аҕснытәи ашәкәыџџцәа Реидгыла иалоуп 55-џык – Ць.А.). Аха ашәкәыџџцәа рҭагылазаашьа уаџ даналацәажәо, хымҭада ихәароуп, аҕсуа шәкәыџџцәа ашәкәыџџра рызтаз Асовет мҭра шакәу, Аҕсны – иналукааша ҕырпшыгоуп. Ареволиуция калаанза аурыс ҳәынҭқаррафы рхатә шәкәыџџра рымамызт 40 рҕынза милаҭ ҳәа иџеит Шерфиг. Ақәа дынхон асахьаҕыхы пҕәыс В.Д. Бубнова. Уи лахәшьагъы ларгъы инеиҕынкыланы 30 шықәса Иапония иҕан, уаҕа инхон, аус руан. Токиотәи ауниверситет аҕны аурыс бызшәеи алитературеи ддыртџон. Иаххысыз аҕхынра азыхәан ирҭаџы пҕәыс бырг дибарц Иапониятәи дааит Икеда Кентаро. Уи иапониятәи шәкәыџџуп, еиҭагаџуп. Еихарак иеадцаланы еиҭеигоит аурыс литература аклассикцәа рџымтақәа. Уахыки-енаки раҕын иара Ақәа дахьынзаҕаз. Иҕсадгылахь даныхынхә Икеда Кентаро ажурнал «Литература Васеда» ианитџеит Ақәеи Аҕсни ирыххәааны аочерк. Хәтыркәцарала, бзиабарала дахцәажәеит аҕсуаа рахҭны қалақь. Аочеркгъы наццаны, ирҭаџы илзаишьтыз асалам шәкәы аҕны уи ихәоит аиҭагара дшаҕу аҕсуа шәкәыџџцәа ражәабжьқәа.

*«Аҕсны қаҕшь», 1973*

## ЦЬОКОНДА

Москва, А. С. Пушкин ихъз зху аказара амузеи аҥны уажъы ааиггәа ицәыргақәтцан аамтала Лувртәи (Франция) амузеи аҥнытә иааргаз Италиатәи асахъагыхы дузза Леонардо да Винчи иацтамта адунеитә казаратә гәлымтәахкәа ирыцхьагылоу – «Цьоконда», мамзаргы «Мона-Лиза». Адунеи аҥы дгьыл маҥак ыҥам уи азбахә ахъазымдыруа. Убриазоуп Москва ианаанага, избарц зтаххазгы рхыцхьазара хәашьа амамкәа изырацәахаз.

Абри арҕиамта хьыршәыгә Москва дцаны ишибаз хаихәеит ашәкәыҥы Цьума Ахәба. Аредакция ихәеит шәкәыҥык иахәсабала уи арҕиамта изнарцысыз ахәыцрақәа ртәи иҭразы.

Ашара акыр агуп. Ауаа жәпа хривсны хнеиуеит. Иабакоу ртцыхәа? Улацш зыназом. Ашътахъза игылоу иҥны хнеины хнагылоит харгы. Хара ихашьтарххы, ауаа рхыцхьазара азхара иаҭуп.

Сахьгылоу сгәы сҭахәыцуеит. Ихъантагәышьоуп абаскак ацшра. Сахьаҥыра патретк сахәацшуеит хәа аскак сызгылагәышьом зхәарагы дубап. Аха ари аҥыза уара упсҭазаараҭ иҥалоит зны затәык. Сгәыгуазма уи асахьаҥыра ахататәкәа (аоригинал) збап хәа?! Жәҭангәашәцхьара еимкьаны избап хәа агәыгра иаҥызан уи сара сзыхәан. Дарбан нцәоу абаскаҥык имцаныхәарц ауаа ззеизахьоу! Иарбаныхоу, иарбан саркьалу Цьоконда лакара амч зоухьоу! Мап, иҥам адунеиаҭ ацшзара аткыс иааиуа даҭа мчык. Егырт аиааирақәа зегьы аамталантәи иааироуп. Хәышә шықәса инарыкәгәыгуа аиааира го дааиуеит Цьоконда.

Q-ажәак еихысхәаалоит. Москва ханааи адырҭаҭаҥытәкәа атеатр «Современник» ашәа хцеит. Баша хцагәышьеит, аблет хаушам, хазнеишам, аха хнагәыдыцшыларгы хгәы абаап хәоуп иахарак хашцаз. Атеатр ахыбра ҫыц ахь ииасит. Уаҥа сымнеицызт. Иныкәырцшшәа издыруан иахьыказ. Ханкыдыцшылааакыдыцшыло хашнеиуаз, абилет мыцхә шәымоума хәа хазтцаара иалагеит. Уажәшьта идырын, хзышьтаз атеатр ара ааиггәа цьара ишыказ. Абилет мыцхә умоума хәа иуазтцаауа урывсны унеила. Кварталк егьаагымхо уаанаскьоны, атеатр унадгылоит. Билет мыцхә узынхамашь хәа ицшны еснагь игылоуп уаҥа. Иреиҕу мҭақәцагоуп убри.

У. Гибсон ишымта «Акәаракәанча иакәтәоу шыца» цон уи ауха. Самыпхьацыт апиеса, исымбацыт аспектакльгы. Имыцхәны иазынхаз азәы абилеткәа импытысцаан, насып змоу хара хреигъны ххы пхьазо, атеатр хныфналеит. Сара срызхәыцуан билет мыцхә шәзынхазар хәа итцаа-пшаауа игылаз ауаа. Дарбан гәатцәажәпоу ателевизори акинои ираамтахеит, атеатр цсуеит зхәаз? Ицсуеит ицсычу апиесақәа, ицсуеит иееим аспектаклькәа. Аха сара агәра згеит, ауафытәыфса адоухатә беиара дазхьуанатцы, атеатргы шыкало...

Хәзааигәахоит аихатә гәашә. Хәзааигәахоит уи луада. Сгәеисра иацлоит. Шака шықәса цуааз уи асахьафыра аоригинал, блеихакәысрак иадамхаргы, анахәапшра сазхәыцуазижтеи. Ц-зцаарак ракәын Париж ицаны иаауаз рышка сара исымазас: «Улыхәапшыма Цьоконда? Иубама Парижтәи анцәа лан луахәама?» Абар сара сыблала избоит урт руак. Анацълбеит, иарфеиауазеи ауафытәыфса инапы, иказара, ихшыф! Абарт хайпш иуаапсны адгьыл иқәтцәкьазмашь Леонардо да Винчи, Микеланцъело, Шекспир, Бетховен, Толстои, Данте?! Ирхәоит адунеиаф икамлац егыкам хәа. Ус анакәха, уажәы иаакало зегы анкьаза зны икалахьан. Ус анакәха, убарт реипш икоу ауаа еитәх адгьыл иқәнагаларцу? Уитцәкьа агәрагара уадафуп.

Адуinei зегы акны азбахә рдыруеит уажәы уи ауада. Ашәхымс ханхыцит. Абар лара. Дхәхәапшуеит. Уажәы ушлы-хәапшу аткыс, лара уара дышухәапшуоуп рапхьа игәоутәуа. Дасу дахьгылоу иаразәзатцәык ишка даапшуа цыишоит. Убла иамариашаны угылар, ларгы дышиашоу духәапшуеит. Мачк аганахь унаскьар, ларгы уахь дхьахәуеит. Иутәхызар, унаскьа ауада акәакьахь. Уакагы уара иухәапшуеит лыблақәа, азәгы шәгәы нсырхом лхәарашәа. Уахьцалакгы лылапш узхоуп.

Ауада фныртәаны игылоу азәазәала зегы ирылшоит ирхәар Цьоконда иаразәзатцәык иакәын дызхәапшуаз хәа. Ирхәо ахьейкәымшәо даеакакны ауп: дасу иара итәала еиликаауеит уи лыпшышья, иарбан блаз дызлаихәапшуаз. Лыци-лышәи еихымхкәа, аарла игәоутартә дцышәарччома? Ааи. Утылцаарц лтахушәа, угәатца дтапшуа, лылапш мачк иргызмалны даапшуама? Ааи. Мачк дфырхыкәымтцоума? Сара сааста узакәызеи уара хәа уалхәома? Иуалхәома саргы суафуп, ууафыз уаргы, адгьыл иқәу апшзарақәа уара

уреигъуп хәа? Ааи! Ааи! Угәы иаанаго зеггы рзыхәан – ааи! Урцәымшәан угәаанагарақәа. Рхәараггы уацәыпхамшәан. Ухаҭа угәы иаанагақәаз, лара лҕала иуалхәазшәа, рыгәра га, избанзар убарт зеггы рхәоит уи лыблақәа, лқышә пшзақәа, уамак иаум лыхәда тҕәашаара, пшзарала уамазакггы иаоҭацәам лнацәкыарақәа. Убарт зеггы ирхәоит адәахытәи лтынчра, ҭнуцҕала лгәеилыххара, лгәеибафара; убас иуацәажәоит лыхцәқәа, лыцәҭыча. Уара угәаанагара бзиақәа зеггы уцырхәоит уи лганахытә, лара лынастҭа иаацшуа аҭсабара. Ишҭаҕоу ажәҭан ахаҭаггы? Уаха акггы сымбац-зарггы, анаҭьалбеит, ажәҭанггы ма исымбазацыз? Исым-бацзаарын. Уи илхыку ажәҭан, икказа еилгам, еимаҳаны ишәшыым, илашацәам, илашыцацәам. Изба акәым, исмаҳацызт иҕоуп хәа ари еипш ажәҭан. Иналывакшәа, мҭахәастакггы тәйтәиуа иаагоуп. Убри амҭа данызма абри аҭхәыс? Анасыҭ лыпшаауазма? Доухатә мчума дызмыртынчуаз? Гәнаҳарак лыхыны, ахҕыхра дашыҭазма? Аҭшаара хыдароуп хәа даатәама, мамзарггы сзышыҭаз сыҭшааит, аха иаҭсамзаарын уи аҭшаара лхәоу? О, иҳахә ажәақәак, Мона Лиза! Иҳалхәоит. Иарбан роману уи иҳалхәо зеггы зынзалара.

Ушҭаҕалои раҭхьаза уи уанлыхәапшлакы? Мап, лара уара данухәапшлак? Афы сысызшәа снелууааит иҳәап апоет. Сҭачамкит иҳәап асахыҭыхы. Сҕаҳахеит иҳәап акомпозитор. Акггы сыздыруам сара. Амц шәсызжыом, сшыҕалаз хәа акггы сгәалашәом. Лыҭсы таны ҕыара дызбахыаз ҕыысшыоит. Иаабац-иҳахәц пхәыск лакәушәа збеит. Издыруада, асахыҭыхы игениарақәа ируакзар абриггы. Уаҭы иимбац аҭхәыс лсахыа тыхырц, уиала хара хлаирҕәырц иақәимкит уи.

Артқәа санрызхәыц, схи-сыҭси сақәйтны саноулышыт ауп. Адәылтраз ашәхымс сынхытхьан, аха ашацахәа сышыҭахыҕа сеиҭаахынхәит. Даҕа знык, даҕа зны затҕык сналыхәапшып... Акггы рымхәеит илыкәшаны игылаз лыхычаоҭәа. Сара сеипш зшыара иқәлҕахыоу еҕаҭы рбахыан убри аены мацараггы. Лаҭшыла лпатрет аҭыхра салагеит. Акы аанмыжыкәа, зеггы рыххалароуп сыблақәа. Сҭамлац уажәаҕара урт стәхны.

Анаҭьалбеит, назазоумашь ари аиҕырцра?! Схырхәа-хырхәо шыҭахыҕа-шыҭахыҕа снейуеит. Сара схырхәон ажәала

еиҥахәашьа змам аңшзара аҥаңхьа. Схырхәон ауафьтәыфса ибафхатәра, идоухатә беиара, иуафара аҥаңхьа. Суафцсны адәы сахьыкәнагалаз даҥазнык сеигәыргьо сҥазтаз флоренциатәи агении иҥаңхьа схырхәон.

О, иҥамлааит адунеиаҥ ауафьтәыфса изыхәан даҥа хырхәарак!

*«Аңсны ҥаңшы», 1974*

## **ЖӘЛАРЫК РҢАХӘЫ**

Шыкәсык еҥаагымхо ажурнал «Алашара» акьыңхьра иаҥын уажәы хазы шәкәны иҥыцыз Аңсны жәлар рпоет Ба-  
грат Шьыңқәба иҥоурыхтә роман «Аңынҥдәарах». Аңхьара уа-  
налагалак ублақәа ааузаҥыҥхазом. Хык уаңхьар, анафстәи  
ахаҥы иҥалозеишь хәа уҥынаухоит. Инагзаны уаңхьар уҥахуп,  
арахь инҥдәархәагьы ушәоит. Уаҥоу саҥоу иахааит, иуқәшәира  
исықәшәира изыҥалааит сыжәларгьы саргьы иахьыҥалаз,  
исхәаз даҥа убри аҥара схәаргьы нҥдәашьа амам суаз ажәа  
(жәларык руаз руасиат ажәа), шәарт ажәа шәасыршыит, шәҥы  
тысшьааит ихәарызшәа, ахш қәаб агәарахәа еилазыршышаз  
Зоурҥан Золак иажәа нагзамкәа, иаалырҥьашәа даангылеит.  
Ашәкәыффы иҥазарақәа ируакуп абригьы – иҥегьы ихәандаз  
шухәо, шыҥа шәара шәхатә шәхәыц хәа нахәаны аангылара.

Ихәамкәаны иаанхаз инаңцаны азхәыцра мариоуп.  
Иңеиңшхарызеи жәлары рцынҥдәарах? Уи еилкаауп. Ижәлар  
реиңш, адгьыл данызаауеит иаргьы. Хазызырфьып иҥахаз  
ареквиём. Хьыңхьаз еиҥаххәарцу? Даҥа убриаҥара еиҥа  
ифҥахоит. Убриаҥара игәлыртәаауп ароман. Имыцхәу, абри  
бжьасыжьыр иаңырхагахарым ззухәаша махәҥа хәычык иа-  
дамхаргьы иагәыларсым. Алитератураҥ иҥагәышьоуп убри  
еиңш апарадокс. Ажәлар рытрагедиа алитература азыхәан  
имышхәабзарахоит. Аибашьрақәа, ахәынҥқаррақәа реил-  
хара шаҥа фымҥа ссир аххәаузеи. Аубла жәлар рықәзаара  
иахнаҥеит «Аңынҥдәарах». О, шаҥа деигәыргьарыз ашәкәыффы  
уи арыцхарагьы ҥамлар, иара афарагьы иқәымшәар! Аха

уи атрагедиа калейт Ацсны аатцрафы. Абри афыза ароман ифыр акэын чыдала ацсуа шэкэыффы. Зыцсы таны адунеи икэу зеггы уалцшыак-уалцшыак рыдуп. Ажэларггы убасоуп. Ацсуа жэлар уалцшыаны ирыдын, дара шыаладала ирзааигээз, адунеи ианызааз жэлар руасиат ажэа ахэара. Дара рхатакэа, Зоуркан Золак ишихэо еипш, адггыл убаскак иацэыхьантхейт, шэацыхэафкыггы дрытнымхейт. Абракаггы атоурых рхыччейт аублаа рнапхгафцэа, рцызацэа. Урыстэыла адлара цсеикэырхагоуп, шэабцъар шыташэтца хэа ирацэажэарц инеиз ацсуаа рхатарнакцэа, ашэы рышэтцаны, мыткэма хэарала ирцылейт. Урыстэыла иадгылаз ацсуаа рах, хара хзыхэан ицсыз азэы уифызоуп, аублаа хкыхахш, уара узаазаз, ашыа алоутэейт хэа иархэейт. Еишыцэак ирфызаз ф-жэларык ирыбжыдаз ацха ццэейт убри аены. Еггыкалейт аишыцэа анеицэызлак, ианейдымгылалак икалало. Ахадырфеггых иахыа шэацыхэафкыс аублаа ирзыкалаз дацсуоуп. Ажэа сахьарк азказацэа ирацыхагылоу руазэк, акыр шыкэса инеипынкыланы, иаамта, идырра, ибафхатэра ду дара ирзикит.

Изакэ фымта ссиру хлитература иаланагалаз, литературатэ теориала еикэршэаны иакэнаго атерминкэа азыпшааны иахцэажэашт акритикцэа, алитературатцаафцэа. Хара хазхаануггы, хара хазхаанымггы цхыакатэи абицараггы, хара иадахбалаз абзиаракэа инарыццаны иадырбалашт. Усоуп ишыкоу афымта бзиа. Ес ииуа абицара фыц ирыциуейт иарггы. Хара уажээзы иаххэап ажэа затфык, зейгьакам ажэа, – агэыргьафхэаша. Агэырфа ду еипш агэыргьара дуггы аитэхэара уадафуп. Убри азыхэан акэхап, агэыргьафхэаша ажэа анырхэо уамак зацрымцо. Агэыргьафхэаша иаанагоит еихахахейт хэа ахэыштаара, фыц ихэжжаза ифеибакит хэа уака еикэыз амца. Ацсуа жэлар ироуит даеа доухатэ бакак. Хмилацтэ литература даеа шыа харакырак ифхалейт. Шыарда шыкэса цуан, абасейцш ицкыоу, абаскак ажэлар рбызшэа иазааигэоу ажэала ифу, инейцыху фымтак хара иахмоуижьтеи.

«Ацынтэарах» уапхыаны уаналгалак, угэыргьойт ацшэа ахьудыруа, излафу абызшэала уахыапхыо. Ари акырза ацанакуейт еихарак уажэы абызшэа аганахь ала, ихэанчоу, мчыла ацсышэала ирцэажэоу, ианейтаргалак ишыкало хэа



заа иазхэыцны иапцоу ашымтақаа хгэахы анпыртцаахыоу аамтазы.

Ароман иалацсоуп аублаа ражэақэак. Иара убас атырқашэа аҕнытэ ажэақэакгы. Урт хэоуп атахмада имхэар ада цсыхэа ахыҕамыз атыпқэа рҕны. Амала, сгэанала, ихатэы бызшэа аҕнытэ итегы ажэақэа алаиршэуазар цэгьамызт. Дара аублаа рхатэы бызшэа «абза бзы» хэа, акэын ишашьтаз. Иаххэап, ажэақэак наларшэуа, сыбза бзы сазхьаауеит хэа неифытцкьалар ибзиазами? Урт ажэақэа здыруа, изахауа уащпсы дыҕагэышьам, аха сахьаркырала, психологиала иаха ииашахон. Азэгы имахауазаргы, ууасиат ажэа ухэоит уан лбызшэала. Хатэы бызшэак изащызан Заурҕан Золак апсшэа. Аха егьа умхэан, аубла жэақэа итегы инеиханы имхэалар игэы иаурымызт. Абраҕа ихэарта дуун норвегиатэи атцарауащ Г. Фогт еикэиршэаз аублаа ржэар. Икалап Заурҕан Золак цьара-цьара дацсуацэазар, иапсуа гэтылсоу иаамышьтахь даеазэы изымхэаша ажэақэа, ажэапқакэа, аиҕырцшракэа алеитцозар ицэажэара. Уи иахагы дахзааигэанатэуеит. Иахагы ирааигэаны иахнарбоит аублаа ртахарала хара ишахцэызыз зегь реиха иахзааигэаз жэларык.

О, шаҕа ирацэоузеи ароман иханахэақэо! Цьара ихацэажэоит иаахтны, даеацьара шэара шэазхэыц хэа ххы хазыннажэуеит. Зегьрапхьаза иргылары, уи хгэаҕы иазнархауеит Апсны ашҕа ихамоу агэылбра. Аублаа лықэццышэаа изгаз, рдаракэац ықэызхыз амца қыоуқьад иала-гылан Апсынгы, аха еибганы иалцит. Иҕагэышьан зыпсадгыл зтиуаз апсуаагы. Иахьейҕу хцоит хэа ажэлар рхьырцшны мхацьырра иргеит. Аха иҕан зыпсадгыл знапхыцқэа аларцаны изкызгы. Урт роуп уи апсеикэырхара зыбзоуроу. Аублаа рҕеипш иҕеипшхоит зыпсадгыл нзыжьыз. Иашоуп, аус руит адинхатцара, аурыс хэынтқар ир ршьаартэыратэ еибашьра. Уаанза амшын нырцэынтэ ирыжэлоз егьырт аҕацэа рабашьрагы рьдгыл цэыҕахьан. Аха егьа ус иҕазаргы, егьа хамыштыхэ ирықшэазаргы, апсадгыл кажьны ақэтцра риашашьа, рқыашьа амам.

Жэларык адунеи ианызааит. Тыпхьызқэаки, машэырла ашэҕэы ианшэалаз ажэа кьоушэоуқэаки ракэымзар, ак-

гы рытнымеит. Ароман аҥны атың гәгәакәа ируакуп, аублаа азәыршы еилатәаны, ашәәхәара рәахьазыркуа, рашәәхәашьа ахьейкәымшәо атың. Ашәа аңсра – әжәлар ирыңсроуп. Аублаа рашәакәа, ражәабжькәа, репосқәа, рлегендакәа, рлаф ухәа, доухатә беиарас ирымаз зегы дара ирыцыңсит. Аңсрақәа зегы ирейцәоуп абри.

Даәа проблема дук ыкәгылоуп ароман аҥны. Иҥоуп аңсуа әжәа бзиақ – абчарах хәа. Ашәарыцащцәа ргәың анапхгашы (аб ажьала ичо рах) ауп уи иаанаго. Ашәарыцарей ашәартарей еицын. Абчарах изымдыруазар ашәарыцащцәа ахьиго, хра ҥакнахарак, еибгала хынхәыша ахьамамыз абҕацымкыра иафәеигалон. Абчарах бзиа әжәлар рашәа далан. Афьрхатцаратә жәабжькәа ихьрхәаауан. Абас дыҥоуп аңсҕазараф әжәлар рнапхгашы, рңыза. Аублаа ртрагедия аихаразак зыхкьаз рнапхгащцәа роуп. Урт рхатәи интересқәа изьрхымсит. Ҧоурьхла илашәхейт. Рьжәлар рхьатәи рпейиш рьмбеит. Абракагы аңсуа ҕауади-аамҕей азәыршы хгәаланаршәоит ароман. Азәк илшоит арк рхы ҕигар. Аха азәы Хаңы Кыарантыхә иеиңш зейишу, илшозаап жәларьк ҕаирхаргы.

Аублаа гәыла-ңыла имартәҕәән. Рхы ақәртцо иңсылманцәамызт. Уаха ңсыхәа анырмоу, хаңсы алах-зейкәырхозар хәа инахьынхәлейт аҕароуп. Ақьырсианра угы рьмңан иҕамызт. Издыруада, аңсуаа хәиңш, әжәйтәәнза иқьырсианцәаны, аҕьрқәцәа ианрьмпыңтархаланахыс иңсылманра рыдыркылашәа рузаргы. Аха ақьырсиан динхатцара рьман ххәартә, уахәамақ иадамхаргы ирытнымхейт. Әжәлар еидьзкыло хәа урт ирымазас рныха Бытха ақьын. Зыңсадгьыл зцәызыз, хәарада, рныхагы рцәызуан. Зашхәа иҕалаз иашәа дара ирымхәейт. Иухамыштүа символ дууп, рныха анырцәыз, аныха ирзащыаз Ҧахир дара рнапала дахьыршыа. Ихәнахәозей абри? Әжәлар еидьзкылашаз идеологиак рмоуит.

Ароман ахы инаркны аҕыхәәнза (раңхьазатәи даҕьақәак алахамцозар) гәаҕра уазуп иахәо. Иуахауа угәатца шытнәшьаауагы, иңьоушьаша, угәы ңнатцәазом. Избанзар ахтьсқәа убасқак ирацәоуп, убасқак ибзианы ашәыга фыцқәа азиңшаауейт ашәкәыщы. Заурҕан Золак иажәабжьхәара

Аублаатэылан ашьхакэа ркны итхэраауаз азыхькэа ирфызаха иналагоит. Ицкыза, адунеи иахьықанагалаз еигэыргыо афыванахоит азыхь. Амшынахь инаскыацыпхыза, апштэы еитазкыша, агыама бжыызхыша афаркэа алатэоит. Атдыхэтэан амшын иналатэаны, иныкэзаа ицоит. Атахмада иажэабжыахэарагы иаха-иаха ишьтыцуа иналагоит.

Иахыа уажэраанза хара ихамамызт атоурыхтэ роман. Иажэеинраалоу ароман апцарафы дышуасхыршыатауу еипш уажэшьта иаххэар халшоит Баграт Шынкэба атоурыхтэ роман афрагы дахацыркѡуп хэа. Иумдырырц залшом автор уи ифразы цѡа рымаккэа ашэкэкэеи адокументкэеи дышрыпхыаз, ибзиазаны иешазыкайтяз. Ахэынтқар иаантэи Урыстэыла, Қырттэыла, Аермантэыла, Тыркэтэыла ухэа акыр ахэынтқарракэа рполитикатэ тагылазаашыа имцакэа, адинхатцара иамоу философииеи, ажэлар рыпцстазараф уи иатцанакуази еилимкаакэа дызлацэажэоз атрагедиа цатцгыс, мзызс иамаз изеилкаауамызт. Ароман атоурыхѡцэа рзыхэангы ихэартэ дуны икалеит.

Ахшгы еикэатцэак хшэалоит, рхэоит. Мачк хгэы еихынашыуеит (ашэкэыѡѡы ус еигыуп, иаха ииашоуп хэа дазхэыцны икайтцазаргы) аубла тахмада ижэлар руасиат зеихэо, абызшэадырѡы Шэарах Кэазба ицэажэара (ахыатцракэа ркны) сахьаркыралэ иахькэадоу. Апсуа царуаѡ иатцкыс, аубла тахмада апсшэа иаха идыруеит, иаха бызшэа цкыалэ дцэажэоит. Насгы хыызхэыцша, Шэарах Кэазба апсуа қыта иалтыз уѡуп. Акыр дѡеидасхыан атцарахыи данцоз. Шықэсқэак рыла абас ихэашырымызт ихатэы бызшэа. Иашоуп, асахьаркыратэ литературафы аперсонажцэа рцэажэашыа шака еипшым иахагы еигыуп, аха урт рцэажэара сахьаркызароуп. Икалап, Шэарах ихаихэакэогы (иихэакэо зегыи, шамахамзар, ишаадыруагы) атахмада иеихэо икатцазар еигыызтгыи. Харгы ихахауан, даргы еинарцэажэон.

Шэарах Кэазба – литературатэ хырхэагоуп. Иатаххэарызма уи ибиография убаскак ахэара? Ус еипш икоу аперсонаж зыпсы таны адэы икэтцэкыаз ауаѡы ибиография иахто ханалагалак, дышхытхэауу иахагы иацэаапшуеит. Аибашьрахь дтахеит хэа иааркыафны ихэазар еигызар?

Асеипш икоу афымта ду иагқәоу ицеггы сса-мыс-сақәак ҕалашт. Аңафқәа ыртыааны инеиуа азиас ҕара иааҕарахаргы, иаарласны еиҕа иыфтыаауеит, азыҕоуп ахаан изытдауламхо. Ицеггы исахьаркындаз ицеггы итыр-тыаандаз ахьухәо атыҕқәа шыкоугы (абафхатәра ду ианахмыжыуа рацәоуп, убри ауп иҕалаз), иаххәар халшоит апсуа сахьаркыратә жәа аҕазара ыңдарак иңеит хәа ароман «Ацынтәарах» иабзоураны.

Аңсадгыл абзиабара иазку ымтақ саңхьандаз угәахуазар, азежәтәи ашәышықәсеи афәжәтәи ашәышықәса раңхәтәи ашықәсқәеи рзыхәантәи атоурых уазфлымхазар, апсуаа рымхаңырыра зыхкьаз тұцаауазар, шаҕа иңшзоу ахатәи бызшәа, уи закә мал дуу удырыц, доухала убе-иахарц ұтахызар, уаңхәа абри ароман. Уи гәытшәагоуп, ихшыфортгоуп, игәазырхагоуп. Абасеипш икоу атрагедиятә ымта азыхәаноуп Аристотель «катарсис» зихәаз. Доухала уарыцқоит атрагедия. Бла ҕыцла уқәнарпшуеит адунеи.

Изахауа рзыхәан игәыштыхгоу симфониоуп аублаа жәлар ирыххәааны адунеи иқәмыз ареквием гәытшәага.

*«Аңсны қаңшы», 1975*

## **МШАҢНЫ ДЫЗНЫЛАЗ АМҒА**

Уи артафы жәларық дрылазаргы, лныкәашәала мацара-гы дрылхкаауан. Сара исыздыруам лныкәашәа ишазысхәаша. Дыццакцәомызт, аха мыцхәгы ашьшьыхәа дныкәомызт. Ауафы ишиоуа еиңш ихатәи цәажәшәа, ихатәи бжы, уи илы-моуп, даҕа пхәыск лныкәашәа еиңшым, лхатәи ныкәашәа.

Есены ыынтә, зны-зынлагы хынтә дызнысуа амҒа, Аҕара ақыта еиңш икоуақыта азыхәангы имҒа хароуп, имҒа уадафуп. Агәафарақәа дырталаны дыртысроуп, ҕара ахәынцәара дылсыроуп, ҕара – ахахәра. Икоуп убасеипш икоу ауаа, еҕа гәеицахара дақәшәаны дыҕазаргы, икышә аччаңшы ықәымкәа дцәажәазом. Иңсҕазаара зегы инагәылганы иго-ит убри аччаңшы. Убасцәкыа зыґены иаашытылхыз лныкәашәа мңсахзакәоуп дшааиуа уи артафгы. Аныкәашәа мацара

акәындаз, мышкы шыбжъяанза ылымпсахыц, лқәыпшразы дызнылаз амѡа, ылымпсахыц зыңыны ишьтылхыз лзанаат.

Иќан иуадаѡыз аамтаќаа. Аибашьра анцоз уи анеилга иа-цааиуаз ашыќаќсќаа раан ухәа, ацсуа бызшәеи алитературеи дыртцара уадаѡын. Иќамызт, зынзаск имачзан артцага шәќәќәа. Еиќәзыршәоз дќаларгы, ртыжьра цәгъан. Артцага шәќәќәа уаѡы ихы иќәикрын, иара ус, ацсышәала иѡу асахьаркыратә шәыќәќәа рацәазтгы. Ажәакала, иахаану иргәалашәоит, ацсуа ртаѡы игәы казышыша шыарда ирацәан. Лара данын «анцәа илзишаз» амѡа, лара ылыпсахуамызт лныќәашәа.

Исгәалашәоит, шыќаќсќаак раќәын ицуаз аибашь-ра еилгеишьтеи. Ацсуа урокќаа мацзаны акәын ишхауаз. Ианхамазгы бжеихан, аурокќаа хеырзыќамтаќаа акәын хашнеиуаз. Артцага шәќәќәа хамамызт. Аеыќәаша зхымцоз чанаба бзиан уи хара хзыхәан.

Хаиҳараѡык бзиа иаабоз иахлыртцоз амацәар акәмызт. Бзиа даабон лара хартцаѡы лхата, Лидиа Еќәып-ипха. Лтынчреи еснагь лқышәќәа ирыќәыз аччацшыи рымацара раќәмызт уи зыбзоураз.

Лара лыда ацсышәала азәгы дахьхмацәажәоз акнытә лцәажәашьа мыцхәы ицшззз цыысьон сара ускан, аха саныѡеидас, иаалырќаны шыќаќсык иналагзаны ацсышәала ахьхьахәа ицәажәоз артцаѡцәа рыла хашкол антәгы, иаабе-ит убарт зегы ратцкыис ирцшззаны ацсышәала дышцәажәоз лара.

Ишысхәоз саќәытцит. Дааит җенак лыччапшь цаса ааста иахаггы ицшзаханы. Изаќә гәырғьароузеи абри ылымоу хәа хшазхәыцуаз, лшәыра иаацылгеит шәќәќәак. Артцага шәќәќәа раќәзаап хгәахәын, усќакгы хамеигәырғеит.

– Дырмит Гәлиа ишәќәы ауп абри, – лхәеит лыблаќаа еи-хаччо.

Уажәы ацсуа шәќәы иацхьало ицъешьашт, уамас иќалазеи, Ацсны жәлар рпоет ишәќәы цытцны иналгазар хәа. Аха ускан аамтаќаа җакын; Ацсышәала шәќәык рзыхәаноп, зәапсазтәыз артцаѡы хәа ахьз лыхтареи, аорден лытареи ухәа лцәбааа ахәынцќарра ихаракны ахә зашьахьоу, ацсуа бызшәеи алитературеи дзыртцо Ацснытәи хартцаѡцәа дукәа ируазәку артцаѡы Лидиа Еќәып-ипха Кәытцниа.

## АКАЗАРАҚАА РЕИЛАЗААРА

*Уажәаабыкыа агазет «Аңсны қаңшы» ианын «Адраматург, арежиссиор, ахәаңшы» ҳәа, рубрикас измаз Р. Ебжьноу истатиа «Ахәаңшықцаа еснагь игәыргыаларц...». Агазет убри астатиаала иаңшынагеит Акәатәи ахәынтқарратә драматә театр аспектәккәа ирыгу-ирыбзоу рылацаажәара.*

Агазет ииашаны иқанатцеит атеатр иазкны, еимақы-еиҕакык аҳасабала, аицәажәара ахәаңшынагаз. Алитературатә критик қәыпш, хәаңшыкык иаҳасабала ииқыз астатиа, уаф дзырхәыцша, атеатр аусзуқцаа агәәеанызаара рызташа ахшықцаккәа агәылоуп. Даараза ирацәоуп атеатр иазкны ихәатәу, уаф дызлацаажәаша, аймак-аиҕак қазташа. Хазы-хазы урылацаажәар қалоит, иаххәап, адраматурги арежиссиори русеициушыа, арежиссиор ихала апиеса аус шадиуло, апиеса асценахь инеианза изнысуа амқа, иихәмаруа ароль артист ихала аус шадиуло, дшыпшаауа, атеатртә бызшәа, артистцәа ииашаны рцәажәара, рдикция, аспектәкь сахьаркыраала аиқәыршәара, сезонк иатцанакуа арепертуар ақатцара, арежиссиор итеатри актиор итеатри зыхьзу, аспектәкь ишахәаңштәу, убригыы шқазароу, ахәаңшыкык иестетикатә гьама, уи иетика, аиҕагара аус ишырҕиаратә процессу, псабарала абақхатәра шаҕаху, қ-бызшәак рдырра мацара шазымхо ухәа убас ицегыы.

Ианаамтаз, насгыы азцаарақәа ииашаны иқәыргыланы иоу Р. Ебжьноу истатиа агхақәа иреиуоуп убарт азцаарақәа, атемақәа рацәаны иахьицәеилахәаз. Акгыы нагзаны, ишыақәзыргәгәаша аргументқәа ааганы дахьзаламцәажәаз зыхьбазгыы убри ауп. Иқәыргылазтгыы руак алкааны, нас убри акәша-мыкәша аймак-аиҕак қатцазтгыы, иаҳа хәартара аиуан.

Аспектәкь «Арбағь ҕәнаанза» ацсуа сценаҕе иқәзыргылаз арежиссиор егырт арежиссиорцәа ирымхәацыз ҕыц имхәеит ахьихәо, ахәаңшыкык мақьаназ атеатртә етика ишахәтоу иазықатцам ҳәа ахьиоуа ухәа, имоукыша, зықәшахәтра уадаоу ахшықцаккәа шықоугыы, астатиа зыыз атеатр дазгәыблқымшәа деилкаатәым. Ииашоуп, сара сеицш, уигы дтеатртцаақым, дтеатртә критикым.

Усеиш икоу аказаца мышкызны ианыало, хтеатр азбах ахарагы иадсамка, ахпшыгарат драмкружокка ркынза иахцаылакыр калолт. Атеатр иазгэылблшым, уи иазкны хшыотаккэак иашамка изамхахэаз иакэзам, уи алахынтца, изыниалакгы изынпалакгы, акэфиара аиурггы, итабгаргы зеггы изеишны, харантэи дгыланы иаапшуа иоуп.

Егъа хахатыр еибабаргы, еиызарала патуеикэахтаргы, амилаттэ театртэ казара иаха ихаракны ихаргылозар, иахтны ихамхэар ауам. Шыкэскаак уажэапхъа, администрациатэ нап-хгареи арежиссиор хадеи азэы ианлыдыз, илпырхагахакэоз шыказгы, реицбара шымариамызгы, сара стэала, хтеатр арежиссура иаха игэған. Хазну аамтазы арежиссуратэ нап-хгара иалшо зеггы канатом, рырфиаратэ пшаарака ицеггы еигырымтэыр калом ухэартэ икоуп Р. Ебжноу истатиа хшыотак хадас иамоуггы абри ауп. Иаххэаз дыртабыргуеит атыхэтэантэи аамтазы икэыргылоу аспекталькэа.

Аспекталь анаххэалак, арежиссиор иипшааз амизен-сценакэа, адеталькэа, иагэылсны ицо ахтыс (сквозное действие), иахтны икэыргылоуп уи инеиханы, инахыхэхэоны, иататэахны иагэилоу азтаара (сверхзадача), артист иееитакшъа (перевоплошьчение) ухэа рымацара ракэзам хара хызыхэыцкэо. Урткэа зеггы атахуп, азахэа пашэда цыххэа шамам еиш, аха ишдыру еиш, аспекталь аказарака ирсинтезуп. Арака изаххэо, хацсуа спектаклькэа ркны зыда цыххэа ыкам аказарака еицны, цыарак еицтахысуа лассы-лассы иахъаамбо азыхэаноуп. Иаагап фырцштэкаак. Аспекталь «Ахэра ашэа» адекорация, инеизакны иугозар, иманшэаланы, ианаало икатдоуп, аха ианымаалазо, монтажла еизгоу музыкала еикэыршэоуп. Икамлеит акомпозитор иказара. Иалцызеи? Абду, ахэра зныз афырхатца изкны ашэа зыфуаз арпыс, иишуа башоуп, баххатэра хэа аакгы имагэышъам хэа ххэо акынза иахэсахъа лалэит. Даеакуп икалаз аспекталь «Атрамваи «Агэахэара» акны. Иахыналаго узақэшахатымхозаргы, инеизакны музыкала хар амамка, иара ишанаалаша еикэыршэоуп, аха декорацияла аифекаарафы еиларшашъахеит ѳ-хырхартак – условност хэа изышьтоуи ареалисттэ хырхартеи.

Хацсуа литературафы ишьтаханы икоу ажанркэа рацэоуп. Убарт рацхъа игылоуп адраматургия. Уи ахьеитцо

арежиссиорцэа рымацара ирхароушэа, адраматургцэеи дарей иахынзахэтоу аусс ахьейцырымуа иахьёшэа, зеггы дара рыкэыжьра, хэарада, ииашам. Хадраматургиа аңсычереи, хаамта иакэнагахаша апиесақэа ахыкыами роуп адраматургиа аганахьала ицеггы аус шадулатэызггы апиеса «Ахэра ашэа» ақэыргылара зыхьаз. Апиеса иагқэоу шыкыоуггы, аспектальггы угэы еихьызшыша агхақэа шамоуггы, атеатр арепертуар изалоузеи ухэартэ икам. Уаф дызыхэицша ахақсахьақэа уңылоит уака. Икэыргылоуп апроблема бзиақэа. Аказара дутэка акынза изымөеизарггы, апиеса зөызггы, икэзыргылазггы, рнапы шказоу уеизггы ианыңшуеит, иагу рацэазарггы, иахьахэтакэамыз апиеса ахата иркьақэазарггы, алирикара мацк иацэыззарггы арежиссиор-апрофессионал ишықэиргылаз шудыруа еиңш аспекталь «Атрамвай «Агэахэара».

Еицсэхэахуеит, хаңсуа драматургиа даараза ишытаханы икыоуп. Изыхьақэо рацэоуп. Убарт ируакуп уи ажанр мацара знапы алаку азэггы дахьхамам. Адраматург хэа дыхтакны ихамоу Шь. Чкадуа, иахьахмырштлароуп дшыпрозаику, Шэ. Пачалиа инапы злаку аказарақэа иахаггы ирацэахеит, Н. Тарпқа дпоетессоуп, Р. Цюпуа дактиоруп. Ажэакала, адраматургиа мацара азэггы дафым. Абас ишыкыоуггы, апиеса аңсычера мацара акэзам иагу, иаххэап, аспекталь «Алоу дгэаауеит». Арака икалеит аказара иаднамкылазо, уи ахэаа иахысуа анатурализм ашка ииасыз амизансценақэа. Сара избаз, исахаз роуп исхэо. Иаххэап, апиесаф ус икам хэа хгэы ишаанагоггы, адраматург ифазарггы ус еиңш икыоу ажэакэа, аремаркаф ианитцарггы абас ихэмарроуп хэа, арежиссиор ихэароуп абарт ажэакэа уарггы сарггы хдырпхашьоит, актиорцэа рфы иатэам дхархэоит, изырпхашьаша дхаркэтоит, аказара хакэтцарггы, аңсуа ламысггы иатцанакуам хэа. Сара зызбахэ сымоу ахэахьча иихэақэоуи, асценахь иаишыақэеи, нас Шьаратын иан илеихэақэо ажэақэеи, аңхэызбеи иарей рыхэмаррей, ахэышэтэыртахь данырготэи асценақэеи роуп.

Асахьаркыратэ-литературатэ фымта ахэ шыалатэуп атцара бзиа змоу, згыама хараку аңхьаф идкыланы. Убастэка аспектальггы зейңшрахаз гөаталатэуп иазыкарцоу, зиестетикатэ гыама бзиоу, аазара змоу ахэаңшөы инаидшэаланы. Ашэкэы



атиражрацэа уи ахатэбзиара шахатра шазымуа еипш, азалаф иго аччабжьи анапеинкьареи аргументс иузаагом аспекталь ахаракреи алакэреи реилкааразы. Хаспектаклькэак уеизгьи-уеизгьи ахэапшфы дхарччароуп, уеизгьи-уеизгьи инапы иеинхаркьароуп хэа икэыргылоушэоуп сара ишызбо.

Хэарада, аспекталь азыхэан чыдала амузыка рыфлар еигьуп акомпозиторцэа. Акы, уи аспекталь зыда цсыхэа амам акомпоненткэа ируакуп, фбагы, харт ацсышэала ате-левизори акинои злахамам ала, ацсуа сцена ацсуа шэакэа ирырфеиартахоит, апропаганда рзыкатцартахоит. Атеатр асцена акнытэ ауп ажэлэр ишрылатцэаз «Ахэынтқар кьантази» «Ахақ ашэареи» рзыхэан ифу ашэакэа. Аспекталькэа асцена икэтит, ашэакэа аанхеит. Атцыхэтэантэи ашықэскэа раан икэыргылоу аспекталькэа рзыхэан ус еипш хазхэом.

Хашакэыфэцэа-классикцэа азэык-фыцъак рфымтакэа рышка арежиссиорцэа хьапшыр, урт рписакэа хаамта иазааигэатэны икэдыргылар калоит хэа хгэы ишаанагогьи, алапшра мацзоуп ацсуа пиесакэа арепертуар ралатцараан. Аха алапшра рацэоуп ацтагараан. Арепертуар акатцараан даараза иазхэыцлатэуп артистцэа рганахыала атеатр мчыс иамоу, ахэапшфы итемперамент, аамта иакэнагахаша. Сгэанала, ацсуа сцена иаха ианаалоит «Ишьаартцэырахаз ачара» еипшу, ахтыс дукэа злоу, атемперамент гэгэа змоу, ахшыфцак егьа ицаулазаргьи, ахэапшфы игэы змырфыгыа, ишьа-ида иахькысуа.

Азахэа хьыдханы ажымжэа фаларц азыхэан иатахуп ипсылоу адгьыл, зымахэта иахьынхалаша атцла, иатахуп ианаамтоу акэа, ианаамтоу амра. Аспекталь бзиахарц азыхэан рцабааи рбафхатэреи еилартцароуп арежиссиор, асахьафыхы, акомпозитор, атеатр администрациатэ напхгара, убарт инарыцлароуп ахатэы интерескэа рацкыс атеатр аинтерескэа иаха ихаракны аргылар, ашыыцра еикэатцэа акэымкэа, ашыыцра бзиа, нас икалоит зегьи цакьарак реицтахысра. Убри акэхоит изахьзу культурала, доухала ахаракра. Убаскан иаха лассы-ласс ихаулоит апрофессионалтэ спектаклькэа.

Ацсуаа ихамоуп уаф далафхэартэ, амилат иргэадухартэ аспекталькэа кызташа актиортэ казаратэ мчкэа, арежиссиортэ бафхатэра. Ус шакэу шахатра руеит «Ишьаар-

тәыраһаз ачара» (арежиссиор Х. Цьопуа), «Ахра ашәа», «Дон Карлос», «Абна ашәа» (арежиссиор Н. Ешба), «Мари-Октиабр», «Абираҕ шкәакәәкәә» (арежиссиор Д. Кәартаа), «Алапштәашәарақәа», «Аиҫахысра» (арежиссиор М. Мар-холия) ухәа убас имаҷымкәа арежиссиортә ңшаарақәеи актиортә ҕазарақәеи ахыҕоу аспектәлькәа.

Хтеатртә критикәам ари аицәәжәара, аймак-аиҫак хац-зыркыз Р. Ебжьноугыи саргыи. Сазәыкны гәахәас иҕастоит сахыашоуи сахыашами аахтны ихәаны, ацәәжәара рхы ала-дырхәыр атеатр азҕазацәа, акомпозиторцәа, асахыаҕыхыҫцәа, артистцәа, нас, хәарас иаҕахузеи, акыыҕхь аҕни аспектәль бзиақәеи рыла ражәа рхәароуп дара, атеатр зыда цыххәа амам арежиссиорцәа.

*«Аҕсны қаҕшы», 1976*

## НЕФЕРТИТИ ЛХААН

Ауаҫцы ихаҕы аагара ицәыуадаҫхартә, ақәра дууп мсы-раа рҕазара. Хәба-фба нызкышықәса рхыцуеит рархитектуратә ргыламтақәа, рыскульптуратә рҕеиамтақәа, ахахәтә тзамцқәеи ацаҕықәеи ирну ашырақәеи асахыантамтақәеи. Аха, аус злоу, рықәра асҕак иахыдуу, аамта иазымҕакәа иахыеиқәхази маца-ра акәым.

Харт, атом айҕәырццареи акосмос ашҕа аҕырреи ирхаа-ну, аҫажәатәи ашәышықәса иахшаз, иҕахшыаша акы хәрбара даараза иуадаҫуп. Аха ауаҫытәыҫса цхыаҕа ицацыцхыаза, амра лашара иаҫызаха, иахаҕыи иазхауеит, иахаҕыи ишыты-цуеит Мсыраа рҕазара зыцсоу. Урт арҕеиамтақәа иахыа уажә-гыи удыршанхоит, удыргачамкуеит, дунеи ҕыцк узаадыртуеит.

Уаҕы ихаҕы аагара ицәыуадаҫхартә иҕоуп даҕаакгыи. Урт аскульптуратә, архитектуратә рҕеиамтақәа апцоуп, апсабара амчкәа, апсабаратә цәыртцрақәа рҕаапхыа ауаҕы дымчы-доуп, амтахырхәара аамышытахь уаха акгыи илшом хәа иҕаз адинхатцара ахра анауаз аамтақәа рзыи. Акыыр хахәи, асыпи, ахаши ирылху ақашанақәа, абаҕақәа, асфинксқәа урыхәаҕшыр, иумбарц залшом адунеи аҕы иҕам даҕа мчык,

ауафытәыфса имч аткыс еихау, апсабара иамшац даҕа пшза-  
рак, ауафытәыфса иаткыс ипшзоу хәа.

Хашықәспхьазара ҕалаанза, аңшьбатәи азқышықәса  
антәамтазы Нил азиас аңшахәаҕы ашьақәгылара иала-  
геит, зеипш уаанза иҕамлацыз ахәынтқарра, аҕиара иала-  
геит ижәйтәзатәу ацивилизацияқәа руак. Уи ахәынтқарра  
иатданакуаз адгьылқәа хәаа рымамызт, хәаак амамызт алша-  
рагы.

Аибашьрақәа, аиааирақәа, ақәыларакәа, ахәынтқарра  
афнутҕа иҕаз аиҕарамра, ахратәра ухәа, инартцуланы  
хаҕәылапшыртә ахахәқәа ирзынхеит афырақәа, еиқәхеит,  
ихашхатәарахаз арҕиамтақәа рҕы.

Убас аамта иазымгақәа, иахьа уажәгы еиқәханы иҕоуп,  
иаххәап, Нил азиас иаҕпынгылоу ацақьаҕы итыҕҕа иану  
афырақәеи асахьақәеи. Уи аныҕатцази иахьа уажәи ирыб-  
жысхьейт х-нызқыи хышә шықәса инареиҕханы. Тоурых  
шәҕәык иуанахәаша аҕара уанахәойт. Итаңҕканы рсахьақәа  
ануп аҕи ахқәажәи. Амра иамцаныхәойт. Иара, амра акәзар,  
аҕи ахқәажәи ирзаанашьтуейт ашәахәа-напқәа. Икәымпыл-  
кәымпылза ашәахәа-напсаргәытцақәа ирнуп апстазаара асим-  
вол... Уи, анхара, адәы акәзаарын асимвол мсырта «аих» хәа  
иашьтан. Иаацьюушьартә апсуа жәа «анхара» угәаланаршәойт

Мысра хәынтқарраны ианеиҕкааха, Фив акәын ахтны-  
қалақьс иамаз. Ус иааиуан шәышықәсала. Ахцәа рабицарақәа  
рҕырыпсахуан. Адинхатцара акәын рхы-рыхшыфәҕ ахра зуаз.  
Ирацәафын Мсыраа рынцәахәқәа Мсыраа зегы ахак дроуртә  
ишеидтамызгы, зегынцәара иҕион аҕазарақәа.

Мацк хнашьклапшып убри аҕиара зыбзоураз, цатцгәыс иа-  
маз. Еихарак аҕиара аиоуит архитектура. Уи убаскак ишьтыцит,  
убаскак ихаракхейт, дгьыл иқәнагалахьоу ауаапсыра уаанза  
зеипш рымбацыз, рхаҕгы иахьынзарзаамгацыз аҕынза.

Ауафы зынзак дыпсзом, идунеи ипсахуейт аҕароуп,  
ицәеижь цсыргы, игәы-ипсы аанхойт хәа ирыпхьазон  
ажәытәтәи мсыраа. Здунеи зыпсахыз, уахь дахьиасыз адунеи  
ҕыц аҕынгы итахуп анхара-анцыра, ахыбра, ара даныҕаз  
аматцуцәа имазар, урт имазароуп уаҕагы. Ус акәымкәа, ара  
даныҕаз иматцуфыз, анарцәгы дматцафхароуп хәа ипхьазан.

Убри аҥнытә, иалкааз ауаа,еиҳарак аҳ ихәтәи уи ицанакуази рзыхәан аргылары иалагеит аҳәтгәынқәа.

Ахцәа рыңсы штәз аҳәтгәынқәа ҥартзон. Аҳәтгәын ргы- лара архитектура еиғьхауа ишааиуаз, аамтә амч зқәымхо апирамидақәа рыргылары аҥынза ихәлеит. Урт архитекторцәа рахьтә иреиҳазаз азәы, Имхотеп, ихьз еиқәхеит атуорых аҕы. Убри иоуп ахаҳә цшьаркцаны иҥканы, ицәны, мардуан хасабла еиқәтцо, зыдунеи аамтала изыцсахыз аҳ ицәарта – апирамидақәа рыргылары раҥхьаза иацшьызгаз.

Архитектура ханалацәажәо, уи знысхьоу жәытә-натә аа- хысгьы аҕиашьа мѡа хананыцшыло, зегь раҥхьазагьы ххәҕы иаауеит, урт, ауафьтәыѡса инапы иарҕиахьоу, ажәытәзатәи ацъашьахә ссиркәа бжьба рызбахә анырхәо, раҥхьа идыргы- ло мысратәи апирамидақәа, инапылаҕатцароу ашьхақәа.

Агении Имхотеп ишыҕаитцәз инықәнықәаны иҕатцоу апирамидақәа иреиуоуп аҳ Хеопс ипирамида. Уи зегь реиҳа еицырдыруеит. Аицш зеицшу инарылукааша аоуп. Ихәракуп иара 147 метра. Излеиқәу ахаҳә цшьаркцақәа ѡба-хҕа тонна инадыркны, ѡажәижәаба тонна рҕынза ихьантоуп. Инагзаны аргылары азыхәан рхы иадырхәеит ѡ-миллионки хышә нызқьы хаҳәцшьыркца. Ахаҳәқәа убасҕак еиқараны, ииаша- ны ицәны еиқәуп, ахыцәхәыц узрыбжьамтцо, хаҳә цшьыркцак ахьынцәои егьы ахьалагои аилкаара уцәыуадаѡхартә.

Аҳ «даныцәалак» дахьқәартцоз, апирамида (аҳәтгәын) аѡнутҕа узлаѡналоз азымѡанык зегьы гранит хаҳәла иҕартцеит. Адәахьы иакәдыршеит амра анақәпхалакь иқәашза иицырцыруаз акьыр хаҳә.

Хәарада, аргылары ариақара зтахыз, апирамидақәа рыҕатцара зылшоз, ахцәа рымацара рақәын. Дара уртгьы зегь рымч ақәхомызт. Зықьѡыла атқәацәеи атәцәеи аус ру- лар акәын акыр шықәса. Аҳ Хеопс иңсы штәз ипирамида аныҕаитца инаркны атцкыс еиҳау дыргылартә еицш алшара рмоуит мсыраа. Убасҕан акәхарын иаҳа ианасакьахәымтәз, реиҳа ағәғәамтә иантагылаз рхәынтқарра. Уинахыс иаҳа-иаҳа амчқәа каҕсон. Аѡнутҕатәи аибарххарақәа, аиҕагыларақәа ахәынтқарра алшара дыркәадон. Иаҳа-иаҳа иғәғәахон ирықәлоз адәахьтәи аҕацәа, агәларатәи ахәынтқаррақәа.

Абас ишааниуаз, хашықәспхьазара ҕалаанза, ажәохәтәи ашәышықәса антәамтазы, Мысратәи ахәынтқарра аҕагылазаашьа зынзаск ибааҕсхеит. Аәнуцҕа иееимхеит. Аныха-цаащәеи ахцәеи аиғарара рыбжьалеит. Ахәынтқарра аәнуцҕа ауаа шыҕараны рҕыршеит. Амчра зымпыцазкыз, ауаа лыпшаахқәа, ираҕсышәаны иухәозар, унеишь-уааишь хәа зархәоз, аныхацаащәа ирыдгылеит. Ахәынтқар итакыреи иареи ирыдгылоз, ирыцхраауа хәа ирымаз «немх» хәа изышьтаз (абракагы аҕсуа жәа «анымха» даараза иугәаланаршәоит) анымха-хымтәащәеи, ҕныда-гәарада иҕази, ағарцәеи ракәын. Уаҕы иңеишьаратәи иҕоуп ари, аха аҕоурых ус ахәоит.

Анцәа ажәғанәҕ дыкоуп, адгылаҕ нцәас иҕоу сара, уи ихылтшьтра соуп, саразәк исхәогы ҕалароуп, изуагы зегы бзиоуп хәа акәын усгы ахцәа шыказ, шәышықәсала ишааниуааз. Хәарада, ахархь уаа ргәи иахәомызт уи. Даргы уафцсыс иршьаларц ртахын.

Ацыхазы адамба иагәйдчыло мацара, итәны ианхыцуа еипш, ахәынтқарра аәнуцҕа мазала аилашра иаҕыз аиғарара, иаахтны аиҕагыларахь ииасит, хашықәспхьазара ҕалаанза, ажәипштәи ашәышықәса алагамтазы, хәынтқарс Аменхотеп Ацшьбатәи даныҕаз.

Аменхотеп («Амон игәи назоуп») адинхатцара еилажәгеит хәа хтынҕьас ириҕеит иаҕацәа. Аныхацаащәа рыхьз-рыпша ирцәарц, ажәлар рҕы апату ирықәыз хиеырц, даалаган анцәахәқәа зегы аҕихит. Ахтны-қалақь нцәахәыс иамаз Амон-Ра «дахихәеит». Атон («Амра агәи») аамышьтахь уаха нцәахәи дыҕам ихәан, анцәахәқәа зегы рыхьзқәатқәагы ахәара иаҕәихит, адинхатцараҕы ареформатқәа ҕаитцеит.

Ирацәаҕны анцәахәқәа рымцаныхәара иашьцылахьаз Мсыраа рзыхәан ари еипш аиҕакра хәамтазтәи ажәала иухәозар, револиуциақ иаҕызан.

Анцәахәқәа анырацәаз ажәйтәрахь уаха хынхәышьа шыҕам, иҕаитаз аиҕакра аиааира аимыргар шимуа агәра диргарц азыхәан, анцәахәи Амон-Ра ицәа зхикаауаз ахтны-қалақь Фив лкажьны, назаза далцит далцит Аменхотеп.

Ахаан уафцсы дахьнымхацыз цәхәырак ахь иааигеит иахтынра. Ахтны-қалақь ҕыц хьзысгы иаиҕеит нцәахәыс ишьтихыз, дызхылтшьтроу хәа иипхьазоз Атон иахаршаланы, Ахетатон («Атон ажәғанҕы») хәа.

Ажэйтэтэи анцэахэкэа рымцаныхэара анапих, аны-хэартақэағы рышэ айрakit.

Адинхатцарағы икалаз абри айткра, хэарада, айткра ду канатон аказарағы. Рацхэа иргыланы аныхэартақэа рархитектура дачакала ицсаххеит, анцэахэ ғыц инаалартэ икататэхеит. Амра ашэахэа-напкэа аныхэарта афнуцка ианашьтыртэ иказар акэын. Убрака, ахыбра афнуцка дгыла-ны, апсататэ ахэда цикон иара, адгылағетэи анцэа, ах ихата.

Айткра дуқэа калейт ауаапсыра рсахьагыхшьей рбакақэа рыкатцашьей ркынғы. Ауағы дызлаказ инац-цаны, иаха деигьтэны даадырцшуазтгы цаса, уажэи аса-хьагыхьыцэа, аскульпторцэа уа даадырцшуа иалагеит игра-қэағы мзакэа, дшаакатцэкьаз, уимоу дшыкатцэкьаз аткыс мацк деицэартэымашь ухэо дахьаадырцшуазгы ыкан.

Убас, мацк еицакны, итацканы, ахахэ иануп ах Ехнатон ихатеи, ицхэыс, ахкэажэ Нефертитии рсахьақэа. Уихэапшыр, иаамыцхэцэаны ихы-иғы хэхэоуп, ихэда цэырмапццэоуп, иватцарақэа ылыхэхэо, имгэацэа тысхапца, ишьапкэа фархь-фархьза ауп дшыкоу. Амала исахьа ахьяаныртцаз зегьынцара еицшуп иғыпшылара. Иблақэа тшэоуп. Ицынтца дууп. Иғыркьара тбааны, икьышэ мацк иаахьаеуп. Ицлымхэа кахэхэа иауп. Ииашатцэкьаны, уаф фархьк, мчыдак шиакэуызгы, дымчымханы дубом. Агэра гатцэкьаны, еиха ии-ашоуп хэа иалихыз амфа дшанымцуа, зышьтахька ихьамцуа, агэағыра злоу азэ иоуп ухэоит, убас икоуп иғыпшылара, ихы-иғы ианыпшуа агэамч.

Ауағы исахьа аарпшышьей, ибака акатцашьей ркынғы Ехнатон итахын иара иаанза ишыкартцоз еицшымхарц, уи-моу, цасатэи аказара иағагыларц. Уакагы даанымфаасит ари ах. Ихата ихьзгы, ицхэыс, ахкэажэ лыхьзгы ицсахит. Усеицш акатцара уамаза атцанакуан. Дызхылтцшьтроу анцэа мап ицэикит хэа аанакон. Афараонкэа ихылцит хэа угьы дыпхьазан алра анцэахэы. Амон-Ра, Аменхотеп, хыхь ишахэаз еицш, уи мап ицэикит. Амра анцэахэы Амон-Ра иакэым, аха иара амра ахата, Атон ауп апстазаара зшо, иара убри ауп нцэахэысгы ихэмо анихэа ихатагы уаанза нцэахэыс иипхьазоз Атон ихьз иахаршаланы Аменхотеп ихьзызтгы,

уажэы иааипсахын, нцэа ґыцс ишьтихыз, Атон иахаршаланы, Ехнатон («Атон алцха змоу») хэа хъзыс ишьтихит. Ипцхэыс Нефертити («Апшза дааит») зыхъзыз ахкэажэґы, хъзыс Нефернефру-Атон («Ипшза ссируп Атон») хэа лыхъзитцеит.

Ахтны-қалақь аґны иргылатэын ауахэамақэа, аханқэа, аганфны еитцыхқэа, ахархь уаа рынхартақэа. Иргылатэын ахтынра ақазацэа аус ахырулаша ақазартақэа. Убартқэа рзыхэан, Мысра иахьатцанакуаз зегьынцъара, ах Ехнатон рапхьаза далагеит архитекторцэа, аскульпторцэа, асахьа-тыхыфцэа реизгара.

Хыхь ишаххэаз еипш, усқан Мсыраа агэра ргон ауафы ицэеиґы ауп ипсуа акэымзар, цсра ақэзам ипсы хэа. Убри аґнйтэ, цсра зқэым ацсы ипсы, мышкызны, ари адунеи ахь ихынхэырц анатаххалак, цсыс изхалаша цэеиґык ырмазеитэын, мамзарґы еиқэырхатэын рапхьа иннаґыыз. Еиқэырханы иахьа уажэраанзаґы иаазеит, мышкызны рыцсы хынхэны иааны ирхалоит хэа, агэра ганы икартаз амумиақэа. Аха ацсы хынхэны ианаалак, иахалап, нас ацсы танатцп хэа, еихарак икартоз абақақэа, ақьашанақэа, даеакала иухэозар, аскульптурақэа ракэын. Икартоң урт акьыр хахэи ахаши (амармалташь) ирылхны. Амёґы иалырхлон ауафы ицэаха. Ахаш ишалырхуаз ханазхэыцуа, иахгэаламшэар ауам ацсуа жэа «дхашхатэарахеит», ауафы дымпцзеит, дхахэхеит. Ус дыкоуп уажэазы. Мышкызны ипсы хынхэуеит.

Збақа картцоз ауафы ибакеи иареи зегьрыла еипшызар акэын. Цьоукы рыцсы штэз, даеа цьоукы анцслак, асабра-да рёырхуан ибақа ақатцара азыхэан. Зқьашана картцоз иеипшымхар, уажэшътан, ипсы хынхэны ианааилак, изхалаша, изтэу ацёашыар калон.

Хаамтазтэи атермин ала иухэозар, аскульпторцэа иапыртон ареалисттэ рёиамтақэа.

Ипшра-исахьа аамышьтахьґы, урт иаадырцшуан ауафы ари адунеиаё дахьынзақаз дызфёыз, асоциалтэ ейкарамрафы иарбан тыпс иааникылоз. Ах иакэзар, адунеи зыпсахыз, нырцёы дахьнеиуаґы, иматц зушаз аматцуцэа рқьашанақэа катцаны ицтартоң апирамидаф.

Ехнатон ахэынтқарра дахаґылан жэибжъ шықэса. Иду-неи анипсах ашьтахьґы, даеа фбақа-хцақа абицара ахтны қалақьс ирыман Ахетатон. Атцыхэтэан аиааира ргеит Ехнатон

иагацаа. Ахтны-калакъ акәым, баша калакынгы иааным-харцаз, иказамызшәа икәыбаса икарыжыт Ахетатон блахкыга, ипыреит абакакәа, архитектуратә ргыламтакәа. Убас ирызныкәеит рыба иабоз зегы. Аха, насыпла, ирацаоуп рыба иамбартә, анышә иахьамадаз иабзоураны, акгы рмышкәа еикәхаз аказаратә рфеямтакәа.

1912 шыкәса рзыхәан анемец археолог Лиудвиг Борхардт археологиатә пшааракәа мфацигон Мысра. Уи икаитцеит аарпшра дузза, аха ацәгъара дуззагы кайцеит мсыраа рзыхәан. Мазала, игычны Германиака игеит ипшаамтакәа ирейгыз Нефертити лыскульптуракәа фба.

Рапхьа машәырла иаадырпшит аскульпторцаа реихабы, аскульптор хада Тутмес иказарта. Аслан абаф иалхыз хәа хәычык акны ианын: «Анцәа илпха змоу аскульптор Тутмес» хәа. Нцәас ипхьазаз ах шиакәыз ханазхәыцлак, имарианы еилахкаауеит, уи аказа изакә тыпыз ахтынрафы иааникылоз, шака пату икәыз. Абакакәа икаитцоз рмоделькәа тәахын уи иказартафы.

Ҷенак, қырса мза алагамтазы, анышә зжуаз, ипшаауаз аусуца ианизфьрт, дласны днарыдыххылеит Борхардт. Иаадырпшыз закәыз данаахәапш адыррей апышәеи змаз археолог, дымфашьахуа, иаармарианы идырит ах Ехнатон ибака шакәыз. Уи катан акьыр хахә иалхны. Рыцхарас икалаз ихыифы зегы пчыены. Апчыакәа еизгауа, еидырцаблатәхеит. Ахәтакәа ахьырзымпшааз, итапчыены ус иаанхагәышьеит. Уажәшьта абахакаә наф ишьтацатәын. Ах иааигәа-сигәа икалон иара изааигәаз ауаа рбакакәагы.

Ашьшы-шышыхәа, напхыцла анышә бгыатуа рфынархеит.

Тутмес иказарта атзамц азааигәаратәкәа, акьырмыт пчыа иацрыцыз асаба ақәтата, скульптура хәычык анышә иаатдырхит. Уи ахкәажә Нефертити лбака акәын. Насыпла, акгы змышкәа, еибга-еизфыда еикәхеит. Аипш зеипшыз напы иканамтацыз, уи афыза арфеямта бла иамбацызт, напы иамкыцызт.

Ари аскульптура зыпшааз Борхардт, ианипшааз ауха, амшынтә ифьрт, иипшааз зеипшроу дахцәажәаны, ақыаад ианицарц данынатәа, егәа дхәыцзаргы, егәа ажәа ипшаазаргы, зегы шымчыдаз, ажәала хәашә ша-



мамыз аниба, ақбаад ианитцеит хәоу затдәык: «Ахцәажәара хықәкыдоуп – иахәаңштәуп» хәа. Жәеиза шықәса анцы ашътахъ уи археолог иңшаарақәа рылтцшәа аниџуазгъы, ари ахшыџдак еиџа ихәахит.

Борхардт диашоуп. Изеиңшроу, ишықатцоу ажәала хәашъа амам, зышәагаа џынџажәа сантиметра затдәык икоу ари аскульптура. Угәазхара узлыхәаңшуам аҳкәажә Нефер-тити. Лхафы кәымшәышәуп, лқышәқәа уажәымзар-уажәы аңсыңхара нарықәлоит ухәап. Ииашаза икоуп лңынџа. Лыблақәа маңк иаатцакуп. Маңк ихъанџоуп лыблақәа. Аа-џла иалхны икатдан лыблақәа рыгәқәа. Абґацымкырафынџа иаагаз ахрусталь лызџан блачыџс.

Еиқәхеит аскульптура злашәыз аңштәқәагъы.

Абрака, Тутмес иказарџафы, археолог иңшааит аскуль-птурақәа раџәаны. Урт зегъы раңхъа идыргылоит, зышәагаа хәычу, 19 сантиметра икоу, асып (песчаник) џежъ иалху, Нефер-тити лыскульптуратә патретқәа даеакгъы. Инагзаны икатцам иара. Аха амра шәахәаңк алагъы ишудыруа еиңш, аскульптор иказара шака идууз, шака дгенииз убоит икатцоу алагъы. Збака кәаиџоз аҳкәажә, амра лыршанхоит хәа ззырхәоз Нефертити, лыңсы изџамцеит амзар, уаҳа акгъы агымхеит. Хәарада, лара дшықатџкъаз инаџданы, деиғътәны, иаҳагъы дырңшзаны дааирңшит аскульптор, аха, усқантәи аџырақәа излархәо ала, Нефертити лхаџагъы уаџы ишимбаџ дыңшзазаарын. «Ңшзарала иџәу. Агәырғъара аҳкәажәс иамоу. Аеҳәаңхъыз згым. Аблахкыга» хәа, – акәын ишлыхцәажәоз.

«Чистеишеи прелести чистеишии образец», – ихәеит инагзаны изылгам Нефертити абри лыскульптуратә патрет азыхәан А. С. Пушкин. Урт, Тутмес икатцамџа ссиркәа ирыбзоу-раны, дара анықатцаз, Ахетатон хџны-қалақъс ианықаз, Ехнатон ахра аниуаз ухәа рызбахә иалацәажәаңыңхъаза, аҳкәажә блах-кыга рыбла дыхгыло мацара, убарт аамџақәа зегъы неидкыла-ны, Нефертити лхаан хәа азырхәо иалагеит. Лыхъзгъы адунеи ауаатәыџса ржәар иалалеит инагзоу аңшзареи, игәышыџыхгоу ақәымшәышәреи, иџаулоу ақъиареи ирсимволны.

Убаскак иғәғәоуп гәыла иңхоу, напы кәаза дула икатцоу арфеиамџа амч.

*«Аңсны аказара», 1979*

## АГӘЦАРАКРА ДУ АТАКС

Зеггы ауафы изы, зеггы ауафы иахатыр азы... Ажәа дукәоуп абарт ажәакәа, итаулоуп ртакы. Гуманизмла итәуп. Апстазаараф рынагзара устәкыагы имариам. Абри иазықәдоитхара х-Коммунисттә партия, убас шакәудырөггыих ишыақәиргәгәеит Л. И. Брежнев СССР азанаатәидгылақәа XVI реизара ду аҕны икәгылара. Атынчра бзиа избо, апрогрессивтә уаажәлар рыфнутқа аифызара, ахәынтқаррақәа еибарххара-ла акәымкәа, гәрейбагарала аизыкәазашыа рыбжьазарц зтаху дарбанзаалак гәахәас икәтаны дазымзыршырц залшомызт уи ажәахә. Сара еихарак сазфлымханы сазызыршит хара хаидеологиатә гацәа рзыхәан ихәоу ажәакәа. Ишдыру еипш, анаукатә коммунизм, марксисттә-ленинтә цара иагацәоу, нас-гыи уи апырхагаразы иаарылшо зеггы кәто идәықәу рацәоуп. Хара урт рнышәашыа ҳамам. Икарто апропаганда хәымга хара иафәахаргылоит хдунеихәапшышыа. Абри аус пшыа аҕны иахуалу, ихәхәтоу рацәазоуп ашәкәыфәцәа. Хара хфымтақәа ирыло афырхатца запхыака адеипш бзиа змоу, зтәыла иапшәмоу фырхатдоуп.

Узфәу, унапы злаку, уцсы зызтоу аус жәлар ишыртаху, ахәынтқарра пату шакәнатә агәра анулалак, уус бзиа иахәгыи угәи ацпыхәо укалоит, иахәгыи иумпыцманшәалахоит, убри инаваргыланы, иахәгыи ишытыцуеит уара иуду атакпхықәра. Ашәкәыфәы инапафы икоуп абцъарқәа ирейхау – ажәа. Уи абцъар хара иазахкуеит хаидеология ду ахычара, иазахкуеит, ауафы иуафра ахаракра, хәгыазықәдоит хәапсатәны хәпыларц аныхәа дузза – Октиабртәи асоциалисттә революция 60 шықәса ахыцра.

*«Аҕсны кәпшы», 1977*

## АГӘЫЛА ИМЦА АПХАРРА

Вильниус ақалақь салаланы снейуан. Исзымдыруа қалақьк ағны саннеилақ, хықәкык сымамкәә, сахьцо-сахьаа-уагьы цқьа исзымдырзо, бзиа избоит схала ақалақь анапш-аалапшра. Уажәадагьы саакәахьейт, аха саацыпхьаза ҕыц иаасыртуейт, уаанза исзатцымдыраацыз ҕыцк атцыздыраауейт абри, Европа ақалақь цшзақәә ируаку, литваа рахтны қалақь.

Ғагалара аҕаафнашахьан. Ахьшәашәара налалахьан, амшын афьы алшәшәә, Балтикантә иасуаз апша. Ақалақьи апсабарей ракәым, апшатцәкьагьы зынзаск даеакалоуп иша-суа арақа. Игәыпсыршьагоуп, игәыраҳатгоуп.

Исгәалашәойт, ақытан, хгәылара Зақара Ғәңьуа хәа уафьы затцәык дынхон. Ифьны амца еикәйтцазом, ахьта данаклак, агәылара дцаны, иҕырпханы даауейт хәа алаф илырхуан.

Убри алаф уажәы зынзаск даеакала сазхәыцуан. Амца дарпхарц азыхәан мацара акәхарымызт уи агәылара дыз-цоз. Мәқәак неифәижьыр, амца иаргьы еикәйтцарын. Даеа пхарран уи агәылара дзышьтаз. Апстазаара уадызхало, ипсеикәырхагоу ируакуп убри – агәылара унеины, угәы-уцсы рпханы ахынхәра.

Абасшәәкәә иҕаз гәтахәыцрақәак срыланахаланы снейуан. Иаакәыршаны ашәапыцап ахашьшы, ашьапаҕы ишьац пшқараха Пушкин ибақа ахьтагылоу абахча хәыч снавсит.

Сапхьатцәкьа рыефьышьтырхит, зеипш хтәылаҕы има-чу архитектуратә бақақәә. Игәастахьейт, абақақәә изла-цьюушьаша ируакуп урт реейтәкра, уахынлеи ҕынлеи реип-шымра. Ари аныхабаа хымш уажә апхьа ианызбаз ҕынлан. Амра ақәшуан. Еилаарцыруан. Ускан еипш акәымкәә, уажәы зынзаск даеа цштәхәык аман. Ажәфәан иаҳа иазааигәахазшәә, аҳаракырагьы иацлеит. Ахәлара ааигәахацыпхьаза, алашьца-ра шәацәымшәан хәа ауаа иранахәарц атахызшәә, иаҳа-иаҳа аҕышьтнахуан.

Аготика... Ари архитектуратә хырхарта рапхьаза ицәыртцит еҕҕейейт Франция ахәаакәә ирхытцит, ирылатәейт Европа ирейгьуахәынтқаррақәә. Акырза ихьшәаны акәзаргьы, ажәохәтәи ажәафтәи ашәышықәсақәә рзыхәан Литванзагьы

иаазеит. Абар иахылцызгы – иреигу аготикатə рѣиамта – ацсыцкѣаца Аннеи Бернардинский рныхабаа.

Сныѣналоит, саадəйлцуеит, сгачамкны сахəацшуеит. Сеиѣналоит, сеиѣадəйлцуеит. Сара Вильниус сынхозтгы, мышкы бжьасыжьюамызт абри «ахан хьытѣцара» снахəамцшыкəа. Уахəацш мыцхəы ухы-угəы анакəбзиоу, уи иугəаланаршəап адунеи аѣы зегы аамтала ишыкоу. Уахəацш лымшарак утəшəазар, ухы-угəы акəмачны, ауаатəыѣса, анцəа иумхəан, аха гəыхшəартас ишътухзар. Уи ишътнахуеит угəалакара, хəшəыс ирзыкалоит ухы-ухшыѣ, угəы-уцсы.

Адуниеаѣ исзеилымкаакəо цѣа рымамкəа иаурацəахым, аха акəзара амазакəа рахьтə исзеилымкаакəо иреиуоп абри: избан, ауаатəыѣса рыцстазаратə тагылазаашьа аныуадаѣу, раамта анырцəыцəгью ианырцəыхьантоу, абаар-ра ашəт анылиаауа еицш, убаскан излацəырцуазеи цсра-зра зкəым, азкышыкəсакəа ирхаанхаша акəзаратə рѣиамтəкəа?! Аѣырцштəкəа аахгар халшоит алитература, архитектура, аскульптура ухəа акəзара ахккəа зегы рѣинтə. Икалап, ауаѣы атанза даннеилак, имч-илшара рѣыѣбатəны, идоухатə мчы хышхыцəаны ихозар цхьака, ахара дарцшуазар. Издыруада, иаауазар убас мацара ишътѣбахуа: ацəеижы амчымхара ианакəшəалак, адоуха цыргəас икалауа, адоуха анаацсалак, ацəеижы маакырас аѣыкатцауа. Исыздыруам арт сыгəтахəыцракəа ахьынзаиашоу, аха сыбла иабоит, ауаѣы еснагь цхьака ицхьалаша, ауаѣытəыѣса илшара, ихы-ихшыѣ, ифантазия хəаак шамам изырбалаша, ауаѣы ауаатəыѣса бзиа излеибалаша архитектуратə шедевркəа руак. Ахала исанахəоит аготика ахыкəкы хада – шака ауаѣы ихы-ихшыѣ рхəаѣырц, шака ауаѣы дладыркəырц иаѣыз акара, аготика иахагы цхьака, ахаракырахь ицхьон.

Литваа ишыркəзшыоу еицш, амазəжəа еибырхəошəоуп амѣасыѣцəа шеицəажəо.

Тынчроуп. Аныхабаа иахəацшуаз ауаѣы, дшанханы дананхалак, ипырхагамхарц азыхəан акəхап арака амашьынакəа аиасра изакəырхыз лгəахəт. Исгəалашəон, абри, ацсыцкѣаца Аннеи Бернардинский рыхьзала ажəафтəи ашəышыкəсазы идыргылаз, кəзаратə хырхартала аготика иатцанакуа, абри,

Европатәи архитектуратә шедеврқәа рызбахә анырхәо, раҥхәа идьргылақәо ируаку акостиол дахәаҭшуа, Наполеон иихәаз ажәақәа: «Исылшозтҭгы, снапсыргәытца иқәыргыла иганы Париж агәта исыргылон» хәа. Абас ихәеит аимператор хамаҭаҭа, аныхабаа изыргылаз ажәлар ираҭәамызшәа.

Q-машынак аарла еивысуа итшәоу, хахә цәикәарала ичаҭоу аулицала, аныхабаа аганахьшәа снавалеит, убра-хьынтәи сахәаҭшырц.

Сылаҭш нақәшәеит хымш раҥхәа абра санықаз еиҭш, уажәгы иара убри аҭыҭ аҭыҭқәа ашәт ҭыцқәа шышьтаз. Азәы диасны дышцоз ицәкаҳаз ҭыысшьеит усқан. ҭаны, сазымхәыцит акәымзар, амҭасыҭцәа урт ашәтқәа ишрывсу-аз, уи ахышьтаз ааигәа-сигәа ршьапы шьдымьргылоз ала, акы ишазхәаз уаҭы идьрыртә иқан.

Мҭасдык сиязцааит. Хаицәажәара иеналаирхәт даҭәазә-гы. Руазәк акы ицәыбжьахар, егы инацитон. Сахьызцааз ргәы иахәаны акәын ишырхәоз. Урт ирхәамтаны исаҳаит, аухаҭқәа сымшынтца ианыстцеит, ҭсраҭенынза исхамыштыша ажәабжык.

Наполоен иихәаз ажәақәа ирҭакын уи исаҳаз.

Аныхабаа иавгоу аулица аҭықә ақныҭқәа, ашәтқәа ахышьтарҭо, иҭсырҭа қалеит акинооператор Иустинас. Уи дышҭахаз абасоуп.

Ақазара бзиа избоз уаҭын Иустинас. Адокументтә фильмқәа ҭихуан. Зны иҭихыз афильм ақны игәеиҭеит аны-хабаа шҭыстысуаз. Инапаҭы иикз акинокамера ҭысуаз ҭышьан, ҭыц еиҭаҭихит. Еиҭах, зны-зынла иааҭыстысуан аны-хабаа. Дазхәыцит. Акинокамера инапаҭы икымызт. Амашы-на иақәгыламызт. Изықәиргылоз адгьылаҭ иарсны иҭихуан. Зегьакакәын аекран ақны, ҭынч ишнеиуа, иаалырқаны иааҭыстысуан аныхабаа.

Аныхабаа акәша-мыкәша амашынақәа анымҭамсуаз инақәыршәаны иҭихит.

Игәеиҭеит.

Изақаразаалак ҭысра амамызт.

Иустинас идьрит иқалаз. Аныхабаа инадырххыланы иав-суеит аулица. Аидарамҭангага машынак ииасыҭыҭхьаза,

аныхабаа дысузаап. Уи атыстысра убаскак ишэартан, шыкэскэак анаатлак, ишышар, еилахар калон аныхабаа.

Иустинас иибаз, еиликааз ашэкэы ианцаны аихабыра рахы иштит.

Агэра рымгеит. Убаскан избеит чыдала аныхабаа иазкны акино тыхырц. Акамера иманы аныхабаа иавагылоу афны ахыб дыкэлит. Итихуан аулица антацэыз. Ианитдон ашытыбжкэа.

Акино атыхра дшафыз, иразкыдара, ахыб дшыкэытцэраан, дтахеит. Дкахаит абрака, ашэткэа ахышытартцо атыц афытэкэа. Икамера итаз аплионка аус адырулеит ифызцэа. Итыхны иказ аадырцшит. Аекран акны иахэацшызар, абар ацашыхэ. Ааигэара машына анмиасуа, аныхабаа дысзом, итынчза игылоуп. Ашытыбжы оумагаха, аидарагага машынак шаавалалак, атыстысра иналагоит.

Аинтеллигенция ирылафит, иахэацшын иказ рбеит. Аихабырагы рыхшыф азырмыштыр амуит. Акинооператор иихэаз шиашаз ицсрала ишыакэиргэгэеит. Уи ицсы ахтынцаны еикэирхеит аматериалтэ культура абака ссир. Акинооператор ицсы афацхэа шэашэа змам ауалцшыа рыкэны ирыцхэазоит литваа. Инышэынтраф ибака дыргылеит. Арака, дахькахаз атыц акны, ашэткэа шытартцоит.

Даараза уаф дзырхэыцша ажэабжын исахаз. Акинооператор итахашэа мацара акэмызтигэыштыхгаз. Иреихырхэаны итабуп хэа роухэартэ икоуп ихы зкэйтцаз зыцсоу дырны, ихэз камыршэкэа иаазго ажэлэр.

Исгэалашэон аныхабаа ацшзара даргачамкны Наполеон иихэаз ажэакэа. Акинотыхы Иустинас итахарала аимператор иеихэеит аныхабаа иахэахэтатэкэыоу игылоуп, изыхэтоу ажэлэр иртэуп, иатахханы икалозар, ахьчаразгы ххы-хацсы хаигзом хэа. Уи ифырхатцара, зыцсадгыл зхы акэызтцаз, аибашыфы ифырхатцара иафызан сара сзыхэан. Убри ансаха инаркны, даеакалагы сазхэыцуа, сзадымтцуа сахэацшуан литваа-ргенира иашыанаха игылоу архитектуратэ шедевр.

Исгэалашэон, ахытаданаклак, агэыларадцаны ичырпцханы даауеит хэа хгэылак изырхэалоз.

*«Ацсны аказара», 1982*

## АБРЫСКЬЫЛ «ДАХЬИЗ» АФНАҒЫ

Аурыс сахьатыхы, атарауаф Владимир Серге-ица Ориолкин изкны абри астатиа зөит 1967 шықсазы, иара убасқан «Ақсны қапшы» ианын. Иркыпқхыт ибжамеамны, иркыағзаны. Астатиа сдырөит схызых фактқәак. Ақсны имиз, Ақсны иамаазаз ауаф Ақснықа дааны, ақсуа жәлар рдоухатә рфеиамта ихатәык еиңш бзиа ибеит. Уи азыргара далагеит, ақсуаа ртоурых иреиғу ақсуа қарауафык иақара ититаант. Убарт рыдагы, убас иказ ирфеиамтқәак збеит, усқантәи аамтазы даға сахьатыхык иғы исымбацызт. Абарт афактқәа рыла ишыақғылан астатиа. Аха аихарак амхын. Хрущев ихаан иаапсасииз ахауа, еиғх аттааршәхара иағын. Стали-низм аеыргәғәара иағын «аихатә» ашәқәа зғаз акабинетқәа рғы, ацензурағы. Астатиа уажәы ишыақсыргылеит. Изыз-ку ауаф иахатыраз, насгы аамта адокументк ахасабалагы, ихартәаны акыпқхыра иақсаны исыпхызоит.

Ақснытәи асахьатыхыцәа ааңынтәи рцәыргақәтца анықаз акәын. Азал тбаа-тыцә сшаафналаз, сылапш сзакәымтхауа, сахыак инадхалеит. Гәыла-ңсыла исызгәакыоу акы анызба-алеит уи. Хәагәыжыла дғахәаны, хараза днаскыага ахағы дтағахәоуп Абырыскыыл. Амацәыс цыртыруа ахышә илацқоит, адгыл ырхыцхыцуа идьдуазар акәхап. Ипшышыа иуанахәоит: итынчрам ахағы антыц, тыраси мағи рдаракәац ықәихырц дахыашьтаз, анцәа диеихырхәошәа аанамгарц, азахәа бжыан-да ихы ларкәны дахытымсуаз иңсадгыл хазынағы. Иқалоит, рхәыцра, рықәпара иасимволу ауафы-алегенда ахақәитра иртарц ацәашьқәа аркны ахағы италаны иаауазар жәлар рхатарнакцәа. Абартқәа ирытцаркуа шмацымгы, асахыағ ихаданы сара избаз даеакуп. Ахағы дтағахәоуп Абырыскыыл – ауафы. Ишытахықа лашьцароуп. Гәағла итәу иблақәа иуархәоит игәышпы иакәршоу азынпыр ишазғамхәаз ахақәитраз уи иқәпара. Жыытцәырқәа тыцны ицауа инапы гәғәакәа рыла абар-абар егыгым дызлағахәоу ац еиғижәарц. Уанихәаңшуа угәы иаанагоит: «Ишцағахәаз, анаңьалбеит, ажелар рхәыцра, рыхшыф!» Абас дыршеит уи ақсуаа, убастқәы «дагыбеит» асахьатыхы. Снахәаңшуеит итызхыз ижәла: Вл. Ориолкин. Абас еиңш ақсуаа хтоурых, хағәтыха, хмифология здыруа ауафы дызустхарыдашь?

Инхартас хэа еилыскааз адрес қыаад бғыыцк инаныстцеит. Кыалашэыр шыкоу ахы рханы ицоит сызтатэоу амашына. Ақэа кыдхаёа илеиуеит. Уи еихагыи еиғыуп. Асахыаыхёи иёны дубарц ұтахызар, амш аныцэгыоу уиёаа рхэоит. Сазхэицуеит амёа сахыықэу. Уада тбаатыцэк дыёнатэоуп. Атзамцкэа рыбжак цёнцырхап. Аёны ахыб азбжак, икалап, исаркыатэызар. Убасоуп асахыаыхёцэа рлабораториақэа шыкоу. Иара ипалитра иацхёа иргыланы, иқыцэ аффахёа аус аруа дадгылоуп. Атзамцкэа рёи икыдуп, икыдгылоуп, асаара ишыёоуп итыхымтақэа.

Амшын зычехыркёиёала игылаз аёны лаёа даадэылцит апсуа ёёаза иеипш, изара еиёыхаха, иааигны хатцак.

– Бзиала уаабейт! – ихэейт апсышэала.

– Бзиа жэбааит... истэхыз аёната сақёымшэазар ёалап...

– Зыхыз шэазцааз сара соуп, – ёааитит иара.

– Шэапсуоума?

– Мап.

– Ақсышэала шэанцэажэа...

– Мачк сцеит. Уақсыуамкэан ақсшэа удыруазар ёамлои!..

– Сахэапшуан шэтыхымтаа «Абрыскыыл ипиххауеит ишыамтлахэқэа!» Убриаёара исгэапхейт, исыздыруам ишшэасхэара! Саёашёымтцан шэахыеиласырхаз! Иахэёан заа иаасыцхар...– схэейт сара.

– Судукилартэ аамта умоума хэа?.. Ус зныкыр сасра днeixёоума апсуа?! Аусқэа зегыи ратцкыис дхадазами асас? – ихэейт апшэма дпышэарччо.

– Владимир Сергеи-ипа, убри шэтыхымта аёынгыи еихарак иёасшыоз абыржэи ишэхэаз ишыаёнаргёгёейт. Саёамыз, аха иабажэдыруеи шэара абриаёара апсуаа рёоурых, хқыабзкэа, хцас?

...Хныёналейт исаркыапсараха, асахыақэа тёны иёнагылоуп хэа сзызхэицуаз ирёиаратэ лабораториа. Сгэаанагара цёара акала иагызааигэамхейт хзыёналаз ауада. Апшы-тзамцкгыи еивцарыцхаа шёкёыла иёэуп. Аёнцыркэа рёи, асқамкэа, уназхэапшлакгыи ирықэу шёиёэкэоуп. Аёырётатэ стол еиқэырчаёа ақыадкэа ыкэуп, бжак ёуп, бжак цкёоуп, зцэа зыхёежыаахэхёу, иажэзахёу ашёкёкэа, ақыадкэа ргёылатца-ргёылатцаны, астол акыицшыаё икэуп. Чыдала иёатцоу алаандаё икёгылоуп ачаёа, аёа, ахмачыр,



аҕәһәлқәә, анышәәпшәтә ҕәмқәә. Зегһы улаҕш абарыхьзои!..

– Азин устоит иутаху аанкылан ахәәпшра, – ихәеит апшәма сыблақәә тырхаха сыпшышья аниба.

– Ари закә ҕәһәлузеи?

– Уажәааигәә ҳаҕшьарзәык иҕаитцеит, уамак ахыцуам, зқыи фышә шықәса раҕароуп!..

– Иеикәләцәоума? – аҕәһәл иавагылаз анышәәпшәтә гәыблаа хәычы ааныскылеит.

– Уи еихагы иқәыпшуп, ҕбаҕа нызқь шықәса роуп иахыцуа, – дҕышәарччоит апшәма.

– Излашәцәымтцадмырсыцзеи? – схәеит, иара саргыы зыҕсы ҕоу акеипш иҕхьазауа.

– Изымтцаирсуазеи изтаху игааит, истиуеит.

– Ииашану?! – саагәыргҕеит.

– Иааг дара злаархәоз аҕара, аа, абри аҕыза нацәхыҕк иаҕараз еиха гьежь хәычык астал инықәиршәит.

– Аҕара-ҕырп, «колхидка» хәә археологцәә изыхьзыртцаз. Унапаҕы иукуп хара хашықәспхьазара ҕалаанза ахәбатәи ашәышықәсазы рҕыба инҕарыҕсоз аҕара ҕырп.

– Аҕара мыжда, убаскангы еилахәаахәтразма изҕыз... Мап, шәуада ааимысымдакә лабахылагы сшәыздәылцом. Арт закә шәҕәқәоузеи? – снаиазтцааит. Сгәанала: – «Исахәә уара узыҕхьо ашәҕәқәә, сара иуасхәоит уара узустоу рхәоит. Издыруада абриала деилыскаар. Зышҕа сцода, зыҕны саана-гада?»

– Убри атзамц иубо ашәҕәқәә зегһы ма, иаахтны ма инықәырҕшны Аҕсни Кавкази рызбахә зхәәқәо роуп.

Искыз аҕтомк рцәәқәә снарыхәәпшит «В.В. Латышев. «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе».

– Шықәса ҕажәәҕа рышьтахь ажурнал «Вестник древней истории» аномерқәә рҕны ианын. Убри иагәылхны еиқәыршәоуп.

– Ускангы Аҕсны шәынхозма?

– Еихагы ҕуеит ссасны сышәтааижьҕеи?

– Шәара шхеипш иҕоу асас изыхәан Аҕсны агәашә еснагь иаартуп.

– Уара уабанзатәиу? – сара дсазтцааит.

– Кәыдры хықәантәиуп.

– Хәхәәпшып ажәытәанза Кәыдры ишашьҕаз, – В. Латышев еиқәиршәаз ашәҕәы ааиртит. – Ажәытәза уи иахьзын

Коракс хәа. Коракс бырзен бызшәала иаанагоит «Алахәа рыпрырта» хәа.

Иагыашатәкыаны, иахәа уажәгы Кәыдры аиѡхаа иахапыруа, еицрыхәхәа ашыхантәи агака царта мѡас ирымоуп алахәакәа. Урт кыруа ианцо: «Шәымаха-жыы шәфааит, пхастак җыара икалеит», – рхәоит.

– Аҗсаатә рымѡа рыпсахзом. Икалоит ажәытәзагы ус акәызтгы.

– Сара сахьынхоз атәы сашәхәеит, аха иабакоу сара исыздыруаеи шәара шәахьынхо атып атәы шәасхәартә! – схәеит.

– Абрака, Цкыбыни Акәеи ирыбжыанакуа адгылаҗ хара хашыкәспхьазара ажәаѡатәи жәипшътәи ашәышыкәсақәа рзынзагы икан Тхәыбын хәа изышътәз атыпнхартә. Абри скәацә ансыргылоз абра итцыхсит анышәапшь җыам. Ас еипш икоу аҗыамқәа ирхытуа уасхәахьеит. Имачуп атәылақәа Аҗсны акара археологиатә материалқәа ахырацәоу. Арака шәаҗацыпхьаза зкыы шыкәса зхытуа абакақәа уҗылоит, – ихәеит.

– Владимир Серге-иҗа, уажәшътә реиха изкәыскша сыздыруам. Шәара занаатла шәсахьатыхѡума, шәархеологума, мамзаргы шәтоурыхѡѡу?

– Диплом хәа сара акгы сывам. Санкәыпшзәз – ареволиуциа, саныѡеидас – аибашьра. Абарт ажәакәеи сара сҗоурыхи еизааигәоуп, еилатәоуп... Сара сандуи сабдуи бзиа иаанеибаба, санду лҗаацәа ирымуит урт рынасып еилартар. Инхон урт уажәтәи Ленинград амҗан. Санду дҗауадыжәлан. Дирымтәит сабду. Икалап ускан аҗсууакдикәшәан иабжыгазар икайтҗаша, – дҗышәарчҗоит Владимир Серге-иҗа, – иабжыызгазалак, сабду ихы иаирхәеит аҗсуаа шәтҗас. – Дымҗаирсит. Даҗабеигеи зугәахәуа? Диманы дааит Аҗсныка. Наа аҗыта ауахәамаҗ агәыргын рхартҗеит. Ари кәлеит аҗсуаа шәвосстание Лыхны иантцысыз алагамҗаз. Аҗсни аҗсуааи рызбахә хара хәѡнатаҗы алакә аҗны зыхьз рхәо тәылак еипш, иеитәхәатәыс иаанханы икан. Акыр тхьан, ишубо, нхартас исоуит сара Аҗсны.

Срыхәапшуеит акакала ари ауаѡ ссир икалами икыцәи ирытчиххьоу анаукатә статиақәа, акыпхь ианылахьоу, маҗыана ианымлац. Аҗсны аҗоурых фактқәа ирылхны иѡу ажәабжьқәа, урысшәала иҗытцыз аҗсуа лакәқәа, апоезиатә, апрозатә ухәа хкы рацәала аҗсуа шәкәкәеи ажурналқәеи ирзыкайтҗаз аиллиустраницәа...

– Саҕамыз, аха сышэмазтаар сзычхауам. Еикэырчакэа ари апатка иагэлоу закэузеи, Владимир Серге-ица?

– Иалтца макьана саргыи исыздыруам.

– Уеизгы?

– Романуп. Ацыптэахақэа роуп.

– Аамтас иатцанакузеи?

– Ацсуа баагэара ду аныкартазтэи аамта. Абазгааи ацсилааи реизыказаашьа, насгыи абаагэара ду аҕацара цакыс иамаз аасырпшырц сҕахуп.

Идуны иҕыхны атзамц аҕны икыду афото снахэапшит.

– Ари ахахэ ду, апатрет тышэхыртэ иканатцазеи? – схэеит.

– Уи макьана имазоуп, – даапышээрччеит Владимир Серге-ица, – иуасымхэеи Ацсны шыаҕацыпхьаза иуцылоит хэа хэи змам абакақэа. Мап, ауафьтэыфса макьана цкьа ирыздыруам ацсуаа шэҕоурых шака идуу, ажэйтэанза шэкультура шака ихаракыс.

– Шэкэык иуанахэаша аҕара ахэоит абри ахахэ. Ишьтоуп иара Гэарап ашьаҕэ. Абар, х-кэакык рыманы, насгыи абарт аҕьарсахьақэа тапканы ианыртцеит хара хашықэспхьазара калаанза аабатэи ашэышықэсазы.

Уи рапхьа ианырцақээз роуп. Аабатэи антцарақэа рҕы иаабоит Цабалтэи акультура иатцанакуа аматэарқэа, аихақэа, адамыҕақэа. Ас еипш иҕоу адамыҕақэа шытрала измоу ацсуаа хылцшытрала ирзааигэоу иуцылоит иахьагы. Ахцатэи аҕыхымтақэа. Абри аҕыуаши аҕьар сахьақэеи, византиатэи акультура иадхэалоуп. Ацшыбатэи, ишубауеипш, знапы иафоз цэымҕла иҕыҕьаны, рыхьз рыжэла антцаны, бзиа ишеибабозгы нацыртцеит. Икагэышыоуп усеипш иҕоу ауаа.

– Анауказы аартра дузза кашэцзаап, Владимир Серге-ица.

– Сара икастцаз уамак ыкам, аха ацсуаа шэҕоурых азыхэан хэи змам акы ауп абри ахахэ. Ахахэ анаххэа, шэҕэи ишцаанагои, изхылцызи абри ажэа? Уазхэыц, ахахэ, зхы рхэны икацоу. Ахахэтэ шэышықэса хэа изышьтоу аамта угэаланамыршэазои? Зхы рхэны икацоу амыруга, мамзаргыи ахахэтэ еиха. Убас атцакы амоуп ашьанцагы. Ашьа-анцара. Арахэ адамыҕа зланыртцоз ахахэ. Ацсуа бызшэаҕы даара ирацэоп ауафьтэыфса знысхьоу аформацияқэа акакала иаазырпшуа ажэақэа.

О, уара иуздыруам аңсуаа шәтәурых ифызар, шаға идуу, итәулоу! Адуней зегғы угаргғы, реиха зықара дуу, реиха ижәйтәзатәиу акультура змоу ажәларқәа иреиуоуп аңсуаа. Аха уи зегғы хәам, ифым, итцаам. Зегғы аанкылоуп, аапын агәтаны атцаа зысыз атциаа еиңш – ацәажәара дафуп асахъагыхы – атцарауаф. Сара сыблақәа ааихмырсыгъ атзамц ашка сыңшуеит.

– Ибзианы ишәхәеит аапынра агәтан атцаа зысыз еиңш хәа. Аа, абант ауаа амра шырцәатцәахыз еиңш атца зланы, атца еикәатцәақәа, – схәеит. Цқба снахәаңшит уи агыхымта. Иеишъагыла, еицхрашышы инеиуеит абаандафцәа. Иршәу, ирхоу, ирышыоу зегғы еиңшуп. Убригғы символра ауеит. Иршәыз, ирхаз, ирышыаз еиңшызар акәын адәи икәыз. Ры-зегъ рыбгақәа ырхәоуп. Рышъахъа икоуп рнапқәа. Убарт анапқәагғы иуархәауа рацәоуп. Напқәак рацәоуп тачкәымны. Урт анапқәа зтәу ргәатцағы имыцәац ахақәитра азхәицра. Даеа напқәак зтәу ргәи шкахаз, ақәпара акгғы иаңсам хәа шырхәауаз удыруеит. Иаадыртит рнапсаргәытцақәа. Адуней зегғы снапағы иказароуп ихәоит ауағы даниуа, итацкәымқәа рацәаны дмақаруеит. Акгғы згом сахъауа, зегғы шыкац иа-анхоит ихәоит атыхәтәантәи имфа дныкәлауа, итацкәым неилшәоит, иааңшуеит инапсаргәтца. Убарт анапқәа зегғы ирылукаауеит баандафык инапы. Уи итацкәымқәа убас ирацәоуп, уажәымзар уажәи акшараз дыхиоуп. Ихылцагғы алымхацәқәа хьареуп, ирхәауа цқба иахарц азыхәан. Ибласаркьақәа дрылаңшны дыңшуеит мрагыларахъ. Ихапыцкәагғы аахирцаңъеит. Игәи еиңхауеит ағығыхәа.

– Судырма? – дааңышәарччеит Владимир Сергей-ица, дкылкааны уи абаандағы сышихәаңшуаз ангәеица. Сара иа-разнак дыздырит саңхьа итәаз ауағы зсахъа сахәаңшуази азәи шракәыз, аха иазцаара сзыгәагыуамызт.

– Цқба уахәаңшқәа, нас иуасхәап.

Инахаразаны мрагылараф амра фывтцхахеит, аңсабараф ишаңу еиңш. Аха ифывтцхахаз амра иаңырахаит атца хьантә, атца еикәатцәа. Уи атца цқба унахәаңшыр мдыршыа уам дызустоу. Ажәларқәа раб, Сталин. Ақала еиңштәкьаноуп ишхьадышышыа иңатцақәа. Трубақәак иртыцуа алфа иблақәа ирхыхәлеит. Ирцәаз ахәыштаарақәа атыхәтәантәи рылфатцәқәа ракәхап.

– Акыр аамта шәтакызу? – снаиазтцааит.

– Старкит 1949 шықәсазы, 1954 шықәсазы соурышьтит. Исыздыруам, икауцаз газаран рхәеит цюуки, даеа цюуки уащы изымгәагуаз угәагыт рхәеит. Досу дшахәапшуа еипш. Бериа иускәа сырҕагылеит, сизашшит. Убри ащыза ахыдара уахахюу?! Сгәабзиара уашәшәыран, усгы дыцсуеит рхәан, жәашықәса сықәыртцеит, мамзар хымҕада сыршыуан.

– Ускан Ацсныка шәаахьазма?

– Уара, излазбо ала, схы-сцыхәа зеггы аауасымхәар ууам. Сара сиит 1912 шықәсазы, Пугачиово ақалақь аҕы, аха схәыцра мөасит Киргизиа. 1936 шықәсазы Казантәи ақазаратә техникум стан. Убасқантәкьа сиасит Ленинградтәи асахьагыхратә академияхь. Стара сынамыгзеит. Агәамбзиара иамуит. Срыцхақәа уашәшәыран. 1937 шықәсазы сааит Ацсныка. Хар амамкәа сгәабзиара шыақәгылеит шықәсқәак аонутқала. Иа-арласны арра сыргеит. Аибашьра иалагеит уа сшықаз, 1924 шықәсазы ғәғәала сырхәит, аконтузиа змоу хәа соурышьтит.

– Шәабатакыз? – снаиазцааит.

– Норильск.

– Урт алагеркәа ирызкны повестк сапхьахьеит. «Один день Ивана Денисовича» ахьзуп. Ушьара уқәнакьоит. Сара сабггы дтакын. Убри аповест санапхьоуп саб ихигаз анеилыскаа, – схәеит.

– Ааи, уи аповест сарггы сапхьахьеит. Ашәкәы изысцит автор Солженицын. Иарггы атак сзааишьтит. Иищыз зеггы иашоуп.

– Акыр цюуу шәара апсуаа ртоурыхи рмифологиен шәырзәлымхауижьтеи?

– Ишувасхәаз еипш, саныхәыцызггы Ацсны азбахәкәа сахахьан. Аха абрака санааи ауп уи бзиа ианызбатқәкьа. Абри еипш икоу апсабараҕы инхауа ажәлар закә жәларузеишь хәа азхәыцра салагеит. Шака иеилыскаауаз, убаскак бзиа избон апсуаа. Ртоурых шытцәаху еипш, дара апсуаа рхатақәаггы даараза «ихоуу» уаауп. Агәәкра дузза дақәшәар, иахьынзаилшауа игәырәа ирмазоит, фырхатцара дук кантцазар, икастцаз, изуз хәа иҕала иузирхәазом. Ахәынтқарцәа иаакартцоз зеггы ионы ишьтырхуан. Иабакоу, цыаракыр, ионы ишьтырхма апсхацәа икартцаз?

Сазызырәуан иихәауаз, аха иауамызт, сыбла сзакәытхауамызт «Амра алашыцара» захьзыз, уажәраанза зызбахә сымаз атыхымта. Даараза узырхәыцша хәҕсахьоуп акану-еи. Уи ишәакь харшаланы икуп. Дшахәшахәуа деилахәоуп.

Даараза иугәаланаршәоит ареволиуционерцәа. Цқьа уазхәыцыр, иқалап абаандаџцәа раткысгы ирыцхашьатәу убри акануеи иакәзар. Издыруада, уи анкьа дуаџызтгы, аха уажәшьта убаскак ихы тырқьахьейт, иихәауа, ииуа изымдыруа убаскак ддырқьалахьейт, дпалачха, дызхагылоу абаандаџцәа дрылазаргы иашьа гәакьа, изақаразаалак гәыблрак ґыхауам игәатан. Уи дгәырғьатцәа дазыпшуп Сталин ихаґсахьа змоу ацта злачы, аґсцәаха.

Сара асахьаґхымта сахәацшуейт. Владимир Серге-ицә аґсуаа ртәы зхәауа ашәқәқәа, адокументқәа сирбарц аизгара даґуп.

Ацх наскьейт, иаахыкәкәейт ақәагы. Даґеа цытк аамта сымандаз, издыруадаз Аґсни аґсуаа хтоурыхи рдырраґы, зыґсы тоу аенциклопедиа иаџызоу ауаџы ссир иқнытә ґыцц ицґегь шақа сахараны иқаз.

Ианыркьыпхьуаз иагдырхазгы налатцаны, абрака иаанцәейт усқан изџыз астатиа. Уиаахыс шақа шықәса цаз убойт, аґхьаџ. Убаскантәи хәибабара ашьтахь жәаџа шықәса аатхьаны, 1979 шықәса азы Владимир Серге-ицә Ориолкин иґцстазаара далцит. Исахьаґхымтақ, инаукатә статиак, илитературатә рґеиамтақ, иарбанзаалак иахьынзалалшо акгы саџсыжьуамызт, уи иґха, алитература адырџы, Б. Пастернак ирґеиамта азқаз, Маргарита Ориолкиней сарей, аамтала ашәқәыџцәа реидгылаґы аус еицахуан. Ашьтахь, лара Солженицын иџымтақәа дрыпхьойт хәа лыцәгьа рхәан, аусура дамырхит. Рыџны еимырдеит, анапџымтақәа рцәыргеит. Изит Владимир Серге-ицә изааишьтыз, сара сыблала избахьаз, Солженицын исалам шәқәы.

В. С. Ориолкин цыдала бзиа ибауан нартаа ирыххәауа ажәабжьқәа. Уи аепос иазкны акымкәа џбамкәа аґыханцәқәа аґитцейт. Ахазегьрейха иарадзышьтаз аґсуаа хтоурыхазыргара акәын. Аґсны имџаґысуаз археологиатә експедициақәа, шамаха, зегьы дрылахьын. Уи иоуп иаазырпшыз хыхь зызбахә схәаз Гәарп ашьхаґы ишьтоу, хара хашықәспхьазара қалаанзатәи аамта иатцанакуа адырғақәа зну ахахә-пшьа. Уи бақа дуззоуп, иатцанакуа ахә ашьара уадаџуп.

В. С. Ориолкин аґсуаа ртоурых иаххәааны иаґитцахьейт асахьаркыратә литература аџымтақәа. Еихарак уи даз-ґлымхан аґсуа хәынтқарра иатцанакуа аамта. Иґцстазаара даналтц иґынхейт аусумта ду «Аґсуаа рбызшәеи рдоухатә

культуреи атоурых етногенез аёы» ахъзны. Анапфымта шытоуп Апсуа институт аёы. Иахъа уажёгы итыжым.

Апсны дахьынхоз азыхъан уи ауаф бзиарак афатцара, ламысла уалк икёны ипхъазауан. Уи иуалпшыа инаццангы ишæит. Ишæамкæа иаанхеит хара ихакæу ауалпшыа – ирфæиамта ахатырқæцара, ихъз ххамырштра.

1967–1990

## «АЦЫНЦÆАРАХ» АВТОРИ АПХЪАФЦÆИ

Апхъафцæи иареи еилибакаауа, абзиара цхас ианрыб-жьала, уи аткыс еихау насыпс икоузеи ашæкæыффы изыхъан. Ароман «Ацынцæрах» ажурнал анылара ианалага инаркны, хыпхъазара рацæала апхъафцæа ауит.

Хыпхъазара рымам ашæкæыффы ироман атыхæала апхъафцæа ркынтæ иоуа асалам шæкæкæа. Ашæкæыффы ифны, аус ахьиуа ауадафы хтæоуп. Уахыпшлак ашæкæкæа, афотокæа, ахсаалакæа, археологиатæ матæаркæа, атоурыхтæ документкæа згæылоу апапкакæа ыкæуп.

Сазæыкны, акырынтæ схы сазтаахъеит, изакæзеи ароман «Ацынцæрах», тоурыхтæ документтæ фымтоу, мамзаргы ихтхæау, избоу сахъаркыратæ пцамтоу хæа. Уафка иалоу аперсонажцæа ииашатцæкыаны апцстазаараф ифакæадаз, автор ихы итхæаны иизбакæада?

– Баграт Васили-ицæ, шæроман антфид, санапхъа, хæарада, Шæарах Кæазба шæара дшæызбеит, ус ауафы дыкамызт схæеит. Иабац литературатæ хырхæагоуп сгæахæт. Уажæы саазкæдылаз...

– Дыфатцæкæазма Шæарах Кæазба хæа алак-факра уалага-ма уаргфы? – дыччоит Баграт Васили-ицæ.

– Абарт асалам шæкæкæа ркны азæырфы азфæауеит убри. Уажæааигæа лататæык дсыкæшæеит, дапсыуан. Шæарах Кæазба хæа азæгы дыкамызт, уи автор дизбеит анысхæа, игæы иалсит. Аибашьраф ибжьазыз хачкæынцæа рыхъз зырзша акы схæазшæа ипхъазеит. Шæарах Кæазба диит хæа Баграт иахыхæа ахаблагы хара хфы икоуп, убри иеицш зеицшыз арфыскгы сара схатæа дыздыруан. Дфæарауафын, аибашьраф дыбжьазит хæа даналага, аиаша шæасхæап, дыфайцæкæазар каларын убас еицш апсыуак хæа схæо скалеит сарггы.

– Ёнак аусураё сыштээз, – җааитит Баграт Васили-иңа, – хаткак ател дасит. Абрака, авокзалаё храцёафны хгылоуп. Шэарах Кээзба хэа дыкатёкыазу дыкамзу хэа аимакра хэууп. Акыр ыкэтцаны хайсеит. Ыоукуы дыкатёкыан убас еипш азёы рхэеит, даёаёоукуы дыкамызт рхэеит. Шэеилахархеит, хатамзааит, аха хшэыхэоит, хайлшэырга, шэара шэыда псыхэа хамам, ихэеит. Усеипш азёгы дыкамызт хэа ниасхэа, хай, рацёа ахы сгёйдутцеит, сацахагёышьеит ихэан, ибжы каханы, ател ныкэитцеит. Шэарах Кээзба хэа азёыр дыкатёкыазма? Дыкамызт. Сара схазы акёым изысхёо, аха аперсонаж, алитературатё фырхатца, ашэкёыффы дизбаанза, ихы дтихэаанза дыкамызт, аха данизба, дшаны ашэкёы дананитца инаркны уи дыкоуп, зыпсы тоу азёы иакёны ажэлар дрылагылоуп.

– *Абарт асалам шэкэкэа ркны аңхьяфцэа азёауеит, Баграт Васили-иңа раңхыза абри ароман шэхы ииңаташёеи? Шэалазгалазеи?*

– Аңсуа жэлар рёапыцтё рёиамтэкэа рёы, насгы акык-фбак тоурыхтё фактэкэк исымпыхашэкэахыази рыла, аублаа рлахынцда сазёлымхауижьтёи акраатцуан. Шьарда сазхёыцхьан. Изакёу схатёгы исзымдырзо, схы-сгёи италаны акы саргёакуан, саргёатеиуан урт рзыхэан акы схэарц. Цёаныррала издыруан, аха изакёыз, хэатёыс исымаз, насгы иарбан жанру изласхёаша хэа акгы сыздырамызт. Пхынрак азыхэан сышцацыз еипш, псшьара сцеит Шэачака. Амашына цшааны, лассы-лассы сцалон аублаа реиха иахьынхоз атыпкёа рахь. Сымацара слеифёеиуа, снатёо, фёагыло акырынтё сыкэпшкёахьан. Сыблакёа анаахызфалак, жэларык рёышьтыбжькёа слымха итафуан, иаины сыбла ихгылон. Пшра-сахьала Кавказ инхо амилаткёа инахалукаартё ипшзан, рфырхатцарагы, ргёымшэарагы убас икан аублаа.

– *Атца дааумгахкэан, сара мыжда, аубла тыңха дааугазшаа, рхэоит ажэйтё уаа.*

– Аублаа даараза ихаракны ирыхэапшуан аңсуаа. Сышцац еипш, ёнак сцан, аублаа ахьынхоз, хаблас иахьрымаз наарак акны сынхалеит. Амцан ахэира ахытёаны, аублаа ишреитахамтаз мфашёо, ижэра-жэыханы, аха иахьа уажёгы ашьапы гёгёаны, амахэкёа царцаруа биа цлак шгылаз збеит. Сынкахёыцуа убри амцан сышгылаз, сылапш накэшёеит



макыа дук. Ашыац ахиаахыан. Напыла иаасрыцкыейт. Уи иакараз амакыа сара сыдунеихаан исымбац. Агәтанза итыфаахыан. Абиа амцан снатәейт убри амакыа сахәәпшуа. Сизхәыцуан аубла хатца. Уи сапхыа дтәан. Афы кыақыаза, ашыф-шыф хәа амакыа икәшыуа иеиха ихуан. Иеиха нышытәйтцар, афы цыр-цыруа, ихырц атра иаатигон иахәыизба хәыш ду. Ишытахыка, инафс игылан ифны, икан инхара. Ихшара еибаргәырғо ашта икәын. Ашәхымсафынтә даапшуан ипхәыс цшза, аубла тыпха. Ахәыцра сшалаз, апсшьарта фнахыы схынхәйт, аха сара сзыхәан апсшьара ызит. Снатәаны, иааилышыны, иаармарианы ажәабжык, мамзаргыы идущәам поемак зыырц стаххейт. Аха убри снапы аласкаанза, тоурыхтә материалкәак сыпшаап схәан, аимдара салагейт архивкәа ркны. Урт срышытало сфәнаасха, азыхы дшашытаз, амшын аазыртыз сифызахейт. Адунеихаан сгәы иаанагомызт аублаа ртоурых убаскак идуп хәа. Қарт, Москва, Ленинград ухәа ақалакы дукәа ркынтә илфәаны ашәкәкәа мацара фынфажәижәаба том инареиханы иаагатәхейт, итатәхейт. Итатәхейт Тыркәтәыла атоурых. Ипшаатәхейт Африка ажәытәтәи ахсаалакәа. Изфырц истахыз ажәабжы иаха-иаха иазхауан. Мчыбжык мызкы иналагзаны изып ззысхәоз афымта жәашықаса егәаарыгымхо садхалейт. Иалцыз убоит. Сгәы итаз, схы итаз зегыы убракәа иагәыластцейт.

– *Алхыафцаа гәахәа дус икайаны ырыдыркылейт шәроман, Баграт Васили-ица. Алхыафцаа ргәама, рпсихология зцо социологк изхаша аматериал ыкоуп урт иаарышытыз арт асалам шәкәкәа ркны. Москва иантыц атцараз Алсныка иаарышытыз цырак ыкамкәа инйәахыейт. Ашәкәытира аусхәартәф сазцаан, хара азаказ кәхйейт фынфажәижәаба нызкы хзаарышытырц, убаскак хамазаргыы иахтиуан рхәейт. Аитатыжыраз ыкоузеи?*

– Икалап еитатрыжыргыы, Москва ашәкәтыжыртафгыы асалам шәкәкәа рацәаны ироузаап иахзаашәышыт хәа.

– *Баграт Васили-ица, сара издыруейт «Ацынйәарах» кыртшәалеи ерманы бызшәалеи аитәгара ишафу, иаарласны итыйраны ишыкоу. Уаха иабеитаргакәо?*

– Аитәгара иафуп Болгария. Иара убас уажәааигәа ашәкәы соуит аитәгара иалагейт хәа Венгрия. Еитазго лхатә ашәкәы сзылфит. Иазгәоуташа, ароман ахыз ажәак ала еитатцуазаап дара рбызшәала.

– *Ахыз анышәхәа, Баграт Васили-ица, ароман ахыз аңсышәала иаха уаф акыр ианахәоит. Шәгәы ишцаанаго?*

– Ажәа «ацынтәарах» иажәа каҳаны, ицәаңҕыганы, мам- зарғыы уафы излеихыччо, дызларыцхаршьо ажәаны иҕам. Жәларык, мамзарғыы абицарак рхатцара ззынхаз, ирҕәырҕахоу, иаххәап, ахра ду бганы еилахар, аңҕыха дук ишазырхәо еипшоуп ацынтәарах хәа ауафы ишизырхәо. Аболгарцәеи авенгерцәеи еихарак изларгәаңхаз, дарғыы, хара, аңсуаа хәипш, ауама рзааимгахьаз атырқәа, ртоурыхтә гәаңрақәак ахәазар акәхап.

– *Аублаа ртоурых бзианы излашәцаз ала, акы сиәэцәауан Баграт Васили-иңа. Милатла реиңа иззааигәадаз, иаахтны исхәозар, иаңсыуа племиазма убарт?*

– Урт хазы милаҕын. Уара уеиңш ароман иаңхьаз азәырфы сазтцаахьейт. Аублаа рцәажәара зныз алента сазызыршөит. Ражәақәа зныз ажәарқәа сыңшааит. Ажәақәак аңсшәа иазааигәомашь ухәартә иҕазарғыы, урт злацәажәоз абызшәа, аңсуаағыы иахзеилкаауам, адыгьаағыы ирыздыруам. Цшра-сахьалағыы, ҕазшьалағыы, бызшәалағыы аублаа даҕа милатк ирыламфашьо рхатәы рыман, зегьрыла ихазын. Ама- ла, аңсуааи дарей еидгылон, аиуара, аиҕынхара рыбжъан.

\*\*\*

Баграт Васили-иңа иархив дагәылаңшуейт. Сара аңхьаф- цәа рҕнытә иаақәаз асалам шәкәқәа иахьынтәаашьтқәо гәастөит. Иҕалап аублаа ртәык ахәозар сгәахәын, Шәачантә иаашьтыз салам шәкәык аарылысхит. Гергедава ижәлан изыфуаз. Шықәса фынфажәа ракара цуазаап Шәача ааигәара ажәйтәан аублаа ахьынхоз хаблак аҕны дынхоижьтей. Уи излаифуа ала, игәи илағырзи неилатцәо даңхьейт «Ацынтәарах». Ашьтахь игәылацәагь иритейт иаңхьарц. Зе- гыы еизаны иалацәажәейт. Аублаа ртәы ирбахьоу, ираҳахьоу ргәаладыршәейт. «Ххабла атцыхәан, абнарафы цәак ылагылан аублаа иреиҕахамтаны. Уи шаҕа шықәса ахыцуа уафы изды- руам. Хазегыы хфықәланы хцан, амағ иаганы иҕаз убри ашьа- пы хрыцқьейт. Хаимдо хашнеиуаз аублаа рнышәынтрақәагыы хәпшааит. Уртгыы хрыцқьейт. «Уроман иаңхьаз хазегыы убас хазбеит, аублаа рҕәыхк ахьаабо иахмырзларц, еиқәырхашьа зламоу ала еиқәхархаларц» хәа ифуан аңхьаф. Асалам шәкәы аңхьара сафын, даҕаагыы сазхәыцуан. Шаҕа амч дуузеи

асахьаркыратә литература, уи ииашатцәкьаны ажәлар рҕахәы ахәара ианазку. Баграт Шьынқәба ироман «Ахра ашәа» иаб-зоураны Кьахь Хаңьарат ихьз тыгахеит, адунеи дақәлахо даанхеит, хәынтқаррас икоу зегьы избахә рахаит. Аублаа рзыхәан убас икалеит «Ацынтцәарах». Ирхаштхьаз, адунеи ианызаахьаз ажәлар, ашәкәыффы ибафхатәра дуи, идырра цаулеи ирыбзоураны, рыхьз адунеи иахаит. Ари еихау насыпс икоузеи иара, ашәкәыффы изгы, усеипш икоу афымтәкәа зланагалаз ҳаңсуа литература азыхәангьы.

*«Аңсны қаңшы», 1977*

## **АҢАШӘКӘА АНЫҒӘҒӘУ**

Ирҕеиаратә цсынтры иаха-иаха иацло, иазхауа даау-еит адунеи ағы еицырдыруа ашәкәыффы Фазиль Искан-дер. Ажәа аңшзараз исымхәеит адунеи ағы еицырдыруа хәа. Уи ифымтәкәа, шамаха, ахәынтқарра дукәа зегьы рҕеи еитаргахьейт.

Ғәалашәара хәыцкәак аазгар сҕахын. Берлин сыкан. Хаитагаф-амфадгаф иахьа адәкьанаф инанагараны икоуп Искандер ишәкәы ғыцк лхәеит. Хнеит ианылхәаз асаат азы. Аахәафцәа тәны еизахьан. Сышзамыцхьозгьы саргьы иаасхәеит. Иахьагьы исымоуп. Шотландиа ахтны қалақь Единбург абиблиотекағы асовет делегация хҕеи иахәарц, иахьехәо иахдырбеит Искандер ифымтәкәа зныз, анапы рацәа иахьакхьаз иахкьаны зцәа зхыцпы иказ ишәкәы аңглыз бызшәала.

Фазиль Искандер хиргәыргҕейтдәәа фымтәҕыцкала – апо-вест «Ахәыцра атла». Ари аповестгьы, ифымтәкәа реихаразак реипш, Аңсны иазкуп, аңсуаа ирххәаауп. Ифуп гәыблрала, бзи-абара дула. Автор Москва дынхоижҕеи акраатцеит, аха уи Аңсны ацәгҕеи абзиеи, иагуи иабзоуи, изеигәыргҕеи ихьаана-гои иахьагьы уахагьы иалагылоу азәы иеипш ауп ишидыруа, избанзар, шамахамзар, есышықәса дааны ахи атыхәеи дналс-фалсны ибоит идгьыл гәакьа, дрыҕцәажәоит ижәлар, иңшаауеит пхьакатәи ифымтәкәа рпрототипкәа. Дрызфлымхауп ареспу-блика аизхарақәа.

Аповест афырхацәа руазәк, Қыазым зыхьзу, игәы дтахәыцуа ихәоит цыара: «Зегьрейха аус злоу, ауафы дахьынтәалагаз аңашә ауп», –хәа. Абри ахшыџцак ихәнахәо рацәоуп иара ашәкәыџфы ихәта изыхәан. Фазиль Искандер урыс бызшәала иџуа аңсуа шәкәыџџуп. Хәарада, ари афыза атермин иамазкуа иакәшахәтымхо калашт. Адоухәтә беиарақәа, ауафы ирџео иказарақәа, зегьы рааста, рейха имилаттәуп алитература. Асахьаркыратә џымта излаџу абызшәоуп раңхьаза еилкаашьас иамоу иарбан милаџу уи зтәу. Ари идыру усуп. Аха иахьа Асовет хәынџкарра иаланхо ажәларқәа зегьы рзыхәан аџбатәи бызшәа гәакьаны, зыда цсыхәа рымам бызшәаны икалеит аурыс бызшәа.

Амилаџтә республикақәа ркны ицәырџит атермин ґыцгы. Ирхәо уахауеит, акьыңхь акны хәңхьоит, иаххәап, урысшәала иџуа аказах шәкәыџфы, урысшәала иџуа абашкир шәкәыџфы ухәа. Абри афыза убоит аңсуаа хәңџтазараґы. Г. Гәлиа, Ф. Искандер, Иу. Лакрба, Д. Чачхалиа, Е. Басариа ухәа азәырџы рхәтақәа гәыла-ңыла, шьала-дала иаңсыуаны, аха урыс бызшәала иџуа шәкәыџџәоуп. Урт рхыңхьазара аринахысгы иазхәуа ицалоит.

Хәарада, аңсуа ихаґы, иңсихология, ихәыцшья ухәа раарңшрей, рыџтаареи, реилкаареи рзы аңсшәа аџкыс еиханы бызшәак иалшараны иказам. Аха, изаазарызеи, аңсуа повестқәак, ажәабжьқәак ркны убас еиңш фырхацәақәак хпылоит, ахьхьахәа аңсышәала иаңџоу аџымџқәа ркны ааста сазәыкны, урысшәала иџуа Фазиль Искандер иџымџқәа санрыпхьалак, аңсуаа иаха избоит, афырхацәа шаңсыуаау иаха издыруеит. Ари иаанагом, урысшәала иаха имариоуп аңсуа иаарңшра, насгы урысшәала иџлароуп хәа.

Урысшәала иџуа аңсуаа азәырџы инартцауланы сахьаркырала иаадырңшуеит амилаџтә психология. Урт рфырхацәа рхәыцшьяла, рыламыс абзиарақәа ахьахдырбо ала, аңсуаа ирзааигәоуџымтаны, еигәырґаны изыңхьо акы акәны икалеит. Асовет тәылаґы мацара акәымкәа, уи аңџџґы аңсуаа рыхьз бзианы ирґахьеит Фазиль Искандер. Убартқәаґы, насгы аңсуаа аурыс бызшәа аџбатәи бызшәа гәакьаны, уи аџакы, алшара, адырра, аџара есены ишазхәуа ухәа, зегьы неидкыла-ны хазхәыцны, иаамџазами урысшәала иџуа аңсуаа рзыхәан ахәара халагар, урысшәала иџуа аңсуа шәкәыџџәа хәа?

Насгы, сгәанала, иаамтазар калап, аңсуа культура атоурых ианалацаажәо, алитература азбахә анырхәо, урысшәала ишышуа наццаны, урт рыхъз хатыркәцарала ахәара.

Иаагап аповест «Ахәычра атла» аҥнытә җырцштәкәак: «Чья-то корова застряла в лесу, видно ее широколапый терзает». «Совсем лопнуло, – кивает тетушка в небо, – гори оно огнем». «Я вспомнил рассказ одного пастуха, который говорил, что если в самом начале малярийного приступа вымыться в ключевой воде, малярия может покинуть тело». «Хороших вам трудов». «Дядя Киазым сразу же заметил, что мамалыга недожарена на огне, а фасоль слегка пригорела». «Худшей корове коровник достался» ухәа ирацаоуп уафы иааигаша аҗырцштәкәа. Иаагап аповест аҥнытә даҗа бзацк:

«В углу была навалена горка из кукурузных початков, еще не очищенных от кожуры. Рядом с этой горкой стояла большая корзина с фасолью в стручках. Возле нее стоял мешок с кукурузным зерном. Кухня была вся захламлена вылущенными кукурузными кочерыжками и пустотелыми стручками фасоли. У изголовья открытого очага стоял мокрый и грязный теленок, покачиваясь и щурясь от дыма».

Арт ахәоукәа убаскак иаңсыуа хәоукәоуп, аңсшәа аҥнытә аурысшәахь еиҗагоу җушыоит.

Аповест ахтыс мөаңысуеит аңсуа қытаҗы, аибашьра ашықәсқәа раан, аха анцәамтаҗы автор уи ақыта халаирцшуеит иахьатәи амшқәа рзыхәангы. Уи игәы иаланы ишуеит хазну аамтазы ақытақәа кажьны, аҗар ақалақь ахь иахьцо. Ихәнахәозеи аповест ааизакны? Аңсадгьыл ашәартә иантагылоу ауафы иңсадгьыл ихьчароуп, ауафы ауафра имырзуазароуп, иламыс цқьазароуп, дазықәңалароуп иабацәа урт рабацәа рхәыштаара ахьмыцәаша.

Фазиль Искандер Аңсны аңсабара екзотикак еиңш акәым дшахәаңшуа, ижәлар гәакьа, аңсуаа рышқагы этнографиатә интересым уи имоу. Убри азыхәаноуп аңсуаа идеализация зырзимуагы. Рыбзиарақәа реиңш, рыграқәагы ибoit, егыхәоит. Ишымтақәа реихарак ихәта иибаз, дызлахәыз, ихәычра, ма иқәыңшра иадхәалоу роуп. Урт иразу, иқыюу сатиратә бызшәала, лаф ажәала.

Фазиль Искандер иповест җыц даҗа знык шахәтра ауит, даҗа знык агәра хнаргеит ижәлар ртәы анишуа ишилшо А. Чехов

ишихээз еицш, «говорить и думать в их духе». Ацла ацашэкээ гэгэанаты амахэтакээ царцаруеит, иара азыхэан акагы шэартам. Ашэкэыффы ижэлэр дырзааигэанаты ишэкэыффра итамбо азыхь иафызоуп. Аурыс бызшээла ихээзарггы, даеа шэкэыффык излеимхээцыз ала уи ихэеит ацсуаа рыгэтыхакээ рацэаны. Уи асовет литература зеггы акны ихэеит ажэа ґыц, иапшыгеит литературатэ хырхарта ґыцк, дагыккалеит асовет тэылаґы еицырдыруа, тираж дула зышэкэкээ тыцуа, зфымтакээ ахэаанхыт еиґаганы итрыжьюа, иналукааша, урысшээла иффа совет псыуа шэкэыффыны. Уи рапхьатэи иповест «Абґацмакээ ретґацфаа» шака бызшэа рахь еиґаргахьюу хыпхьазара амазам. Ацсуа кыпхьаґгы, ианцэырцытґкыа инакэырццакны, ииашаны, иахэґаны, еґаамґаны ахэшьяра бзиа аиґеит апоет- критик М. Лашэриа.

*«Ацсны калш», 1977*

## ГЭАХЭАРЫЛА ИАПЦОУ АУСУМґА

Устэкыаґакэра мачым уажэшья ацсуа театр. Хкультуреи хцара-лашареи русзуфцэа дукэа уи акыркы дырхэхыхэхан, ихацдыркхэан Ацсны Асовет мчы шыакэгылаанзаґы, аха амилаттэ театр ахьзурцартэ еицш уи абґа анеитцнахыз, амилат ирґахэхэаганы ианыкалаз Асовет мчы аиааира анага инаркноуп, убри акнытэ мфашьярада иазухэар калоит Октиабртэи ареволиуциа иабзоуроуп ацсуаа атеатр ахьхауз хэа. Зычэны ихацыркхаз ачэны инаркны иахья уажэраанза изнысыз амфа кказа уаннарпшылоит иаххысыз ашыкэс азыхэан ашэкэтыжьицрта «Алашара» акны иґытыз аказараґцаратэ наукакээ ркандидат А. Аргэын иусумґа «Абафхатэреи агэахэареи».

Атеатр иазкны аусумґа аґиґахэан М. Лакрба, аха ифит шэкэыффык, драматургк иахасабала. Убри аганахьяла уахэацшуазар, хэарада, уи иусумґа зыпцоу иахья уажэґы илакэымхац. Изхысхэаауа А. Аргэын иусумґа анаґиґоз ихы иаирхэаша, дызкэышахэґаша мамзарґы инарымакны дызлацэажэаша даеа авторцэакээк русумґакээ имґамызт. Убриґы акырза иаруадафуан асеицш икоу аусумґа аццара. Исхээз иаанагом, А. Аргэын ацсуа театр аґоурых ифит хэа. Усеицш икоу аусумґа иахья уажэранзаґы иацґам, аццара

даараза иахәтаны, иагьяамтаны ишыкоугы. Ашәкәы «Абафхатәрей агәахәрей» иналкааны аафык аңсуа актиорцәа ирызкуп. Урт ырыфеиаратә патретқәеи, ырыңсәзаратә мөей раарңшра мацара иеыртеимыгзеит автор. Дара инарыдкыланы, инаимөатәны акөзаргы, акырңыара дрылацәажәоит аспектальқәа неизакны, еилиргоит иаазыркыафны. Абри ханалацәажәо, сажәа саңыфланы, заа исхәарц сәхуп згәатарак. Сазәыкны истахын аңсуа театртә кәзара афеиарафы этапны икәлаз спектакальқәак итегыы дырзаатгылар, итегыгы инейтыхны дрылацәажәар, өбагы, чыдала далкааны дзыхцәажәо актиор, ма актриса раамышьтахыгы, урт ырывагылаз ырыцыхәмаруаз итегыгы инейханы ажәакәак рзыкыр, хңагы, ари аусумта уи иазкымзаргы, итегы ихәар кәлон арежиссиорцәа русумтақәа, ырыңшаарақәа, ырыкәфеиарақәеи реицәхарақәеи ртәы. Хәарада, арт азгәатаракәа хәмакра мариоуп. Автор иөуамызт аңсуа театр атоурых. Уи итема, ихыкәкы дачаакын. Аха... аха зысхәо ырыңхарақ ыкоуп арака. Ашәкәыөфы иаңитаз ақьаадаф иаанхоит. Иңсы ахынзатоу иөымта ахәшьара амоукәа, еилкаамкәа инхаргы мышкызны иаңхьо, изыңсоу ала ахә зшьо дкалоит. Убас икоуп амузыкатә феиамтагы, убас икоуп афеыханцаратә, аскульптуратә ухәа, асахьатыхыөцәа раңцамтақәагы. Убри афыза иалхәдоуп атеатртә кәзара. Уи фытбжык иаөызоуп, азәгы ианимаха, баша ахауа иналаз ицоит афытыбжыы. Шакафы артистцәа ахафсахьа бзиазақәа апырцаны, арежиссиорцәа аспекталь дуқәа ыкәыргыланы уафы игәаламшәазо, атоурых иазнымхазакәа ибжызхьоузеи.

Арака ускак иаңыңымзаргы, хәаңшык, атеатр азыгәблшык иахәсабала, сагырыхәоит, сагызыңшуп хтеатр ахацыркөцәа, иналукааша хактиорцәа дуқәа ргәалашәарақәа ыфларц. Азәы затөык, Шәарах Ҡачалиа иаамышьтахь, убри аганахьала азәы акы ифны исгәалашәом. Абарт иаххәаз ахшыөцәкқәагы ирыдкыланы ханазхәыцлак, изыңсоу харақхоит А. Аргәын ишәкәы.

Хазну аамтазы хәңсуа театр артистцәа рганахьала, ңасаңаса ааста, иаха аееибнафеит. Икоу арежиссиорцәа афыңыа аспекталь бзиақәагы ыкәдыргылахьейт, абафхатәра шылоугы шыақәдыргәғәахьейт. Аха имаңуп хрежиссиорцәа рхыңхьазара. Азәы илшоит амөақәтцара, атеатр ахырхартә алхра, аха ахырхартә ыңтаны, афеиаратә мөа ду ианицаша арежиссиорцәа, ианамузах хшык, ңшьшык имамзар, амөа

икәитцода, ахырхартә зитода? Абас рҕагылазаашыа шыкоугы, ирылшоит хәа агәра ахыааго аҕнытә, ицегыи аус руроуп хрежиссиорцәа, хзыхцәажәо ашәкәы иранахәоит изакәытә спектакль дуқәаз аҕсуа театр асценаҕе ицәыртцәахыаз.

Иахыатәи ахәапшықцәа, еихарак еитцәгылаз аҕар, азәыршы ахааным, ирыздыруам А. Аргәын ишәкәы зызку Екатерина Шакирбаи, Анна Аргәын-Коношок, Минадора Зыхәба, Михаил Ақақба, Разынбеи Агрба, Азиз Агрба, Леуарса Касланзиа, Шәарах Җачалии дара реиха ианрааз рбақхатәра ашәтымта иантәгылаз аамтазы иапыртцаз ахақсахықәа, насгыи урт ркнытә шыца, Азиз Агрбеи Шәарах Җачалиеи актиорра аамыштыахыгы, иахырежиссиорцәаз аҕнытә, ахәапшықцәа акыр шықәса ирхамыштуа иқәдыргылаз аспектәкықәа. Иахыатәи актиорцәа җарацәеи арежиссиорцәеи рзыхәан урт рыпстазареи рырҕиамтеи хәы змам җырпшыга дууп. Хәарада, иахы асценаҕынтә ихәатәу ашәа даҕакуп, иахыатәи ахәапшықцәа зынзаск даҕа уақуп, убри иахыаны арежиссурагыи актиортә җазарагыи рҕақхыа иқәгылоу азтарақәа даҕаакхеит, иаха ихаракхеит, иаха итәулахеит. Аха егыа аамта царгыи, атеатр аҕақхыа егыа зтәара ҕыц цәыртдыргыи, наунагза иҕырпшыганы иаанхоит хыхь зызбахә ххәаз җартистцәа дуқәа рырҕиаратә цстазара, урт атеатр – рус хада, рыпсы ахтныртцәо бзиа ишырбаз, егыа уадақра, мыкәмабара, залымдара иақәшәазаргыи, атеатр камыжыкәа ишааргаз. Убри амқа ккәза уаннарпшылоит, абарт, хыхь исхәаз агәаанагарақәагыи узнартысуеит ашәкәы «Абақхатәреи агәахәареи».

Иналукааша ҳактиорцәа ирызку ари ашәкәы иану аочерккәа қуп исахьарку ажәала. Рызегыи неибанеипшыи напҕазала ишымзаргыи, очерккәак сахьаркыратә қымтақ еипш урыпхыоит. Амала рызегыи неизакны урыпхыаны уаналгалак, автор дзыхцәажәо хҕазарақәа руак аусзуқцәа иахагыи пату рықәутцәо, изыпцоу иахагыи иудыруа уқанатцәоит. Убас, артистцәа руазәк. Азиз Агрба уажәы Д. Гәлиа ихьз зху апремиа итаразы дықәгылоуп. Аҳамта ду дшапцоуи дызлапцоуи сырзаатгыланы салацәажәом. Иааркыаҕыи, инасымқатәны акәзаргыи абрақа исхәо убриоуп, А. Аргәын ишәкәаҕыи уи актиор ду, арежиссиор, изкыз аочерк санақхыа даҕазнык агәра згеит Азиз Агрба хымцада зызбахә хәоу апремиа итара шахәтоу, дагышапцоу.



Агхақәеи абзиарақәеи хыхь исхәаз инарываргыланы атыхәтәан, сажәа саналго ѿ-зеиғъашьарак нацсдар сҭахуп. Арт аочеркқәа тытхьан қыртшәала, уажәы инейдкыланы итытдит урыс бызшәала. Ахәшьара ҳаракны иатаны ашәкәы апхьажәа иѿит аказаратҭааратә наукақәа рдоктор, апрофессор Г. И. Гоиан. Хәарада, урт абызшәақәа рыла иахьтыцыз ус бзиоуп, ус дууп, аха аҭсуа хәапшыѿцәа, аҭсуа пхьаѿцәа ирымазар бзиан аочеркқәа дара рхатәы бызшәала, ѿбагы асеипш иҭоу аочеркқәа ирыпҭсоу, зыххәаара ахәтоу артистцәа иҭегьы хамоуп. Иахҭахын убарт рзыхәангы иѿыр, уи аѿра шилшо агәра хзыргаз А. Аргәын.

*«Аҭсны ҭаҭшь», 1977*

## **АМШЫН, АҭОУРЫХ, АҭЕИПШ**

*(«Болгариатәи амшынҭа» аҭкнытә)*

Аныҭәарақәа раан иҭартцало антҭамҭақәа, шамаха, зегьы алагоит амѿа иқәларц азыхәан аҭеиқәыршәара ишафыз, ирҭаххақәаша ишрышьҭаз, ишырпшааз, ма ишырмоуз, нас, хгәы архьыухьыурц азыхәан, ртынхацәеи дарей реипыртцра иналацәажәоит. Уи аипыртцра еихарак имѿапысуеит ахаиртә бағәазафы, мамзаргы адеығба аанфасыртафы. Абри, ишьақәгылахьоу атрадиция, ицәгьоуп ма ибзиоуп хәа ахымхәаакәа, ҳара иахҭахуп, аешьаратә хәынҭқарра Болгария иҭаҭоу антҭамҭақәа хрылагарц иара уаҭа, ҳахьнейшаз ханней инаркны. Уи мацара акәымкәа, еилахҭап даҭа традициакгы. Ѽымчыбжьа ҳахьыҭаз иаабаз, иҳаҳаз абзиарақәа зегьы рхәара ҳаламгакәа, иахгәалахаршәап иналкааны мышкы, иналкааны тыпк. убри атып арбану? Болгария збахьоу, ма шәкәы-бығъашыла издыруа, хәарада, София ауп ихәашт, избанзар, сасра уахьнейз, апшәма думбар иаѿызоуп, уахьнейз атәыла ахҭны қалақь авсра. Араҭоуп жәытәнатә аахыс амилаҭ идырфиахьоу аматериалтәи адоухатәи культура ахьейзаку, иахьубартоу, иахьуахартоу. Мықә ауахәама угәалазыршәо ауахәама ахьгылоу, София анакәмха узлацәажәо, хымҭада, арт антҭамҭақәа Варна иазкуп, избанзар, еицырдыруа қалақьуп, еицырдыруа курортуп ихәашт. Мап, апшза ссир София, аеҭәара иҭалаҳаны, ажәытәтәи архитектури афатә архитектури

узеиҕэымтхо еинрааланы иахьеиларсу, азыцэақэа тэартас иахьрымоу Варна абахчақэеи ааныжыны, ҳара ҳантамтақэа, хагәтахыцрақэа рзахкырц ҳтахуп Албена.

Ахьз анахҳәатқәба, ҳажәа ҳапыџланы, иахгәалахаршәап, уи ахьз иадхәаланы хәылқазык абрака иҳамаз аицәажәара. Абна-ккара инагәылахаланы, хыбрас ажәван хҳагыланы, «Староболгарски стан ресторан» аҕны хтәан еицырдыруа ашәахәаџы, «Ахьтәы Орфеи» џынтә изанаршьахьоу Михаил Белчеви ҳареи. Уи игәаларшәаны далацәажәон Ацсны даныҕаз игастрольтә концертқәа шымџапысыз. Дахҳагьежьюа ҳаматц луан ахәытаџ пхәыызба. Лыпшра-лсахьа мацара акәым, лпышәарччалашьагьы уи даарза дреипшыи ацсуа хәса хәыцқәа. Дәапха-әаччо фатәы-жәтәы хәа уаха акыр шәтахума хәа данаахадгыла:

–Абас ибзианы ҳаматц ахьыбуа азыхәан бахныхәарц ҳтахуп, –иҳәеит Михаил. Лафхәаџык иакәын иара.

–Дабахныхәо, лыхьз ҳаздырзومه, –схәеит сара.

–Сара Албена сыхьзуп–лхәеит лара, лныхәәә ахьаажәуаз лгәы иаахәаны.

–Хкурорт қалақь ахьз шәыхьзызаап, –схәеит.

–Иара ахьз сара исыхьзым, аха сара сыхьз иара иахьзуп, –лхәеит ларгьы лажәақәа алаф рылатцаны. Сара, уи лафны илхәаз цьысшьеит, аха ашьтахь еилыскааит, ииашатқәбаны реиҳа имилаттә хьзыз апхәыс хьзы шахьзыртцаз ҳара ҳаамтаз ииз ари ақалақь. Ицшзоу хьзуп, алирика атцоуп.

Сара сазхәыцуан Ацсны ахтны қалақь. Ацсшьаџцәеи арака инхо ақалқь уааи реизыҕазаашьаф изызхәыцым шьарда ирацәоуп. Ааглыхра ахьфеио, акультура иахьазхауа, административтә центр ахьыҕоу ақалақь аҕны аскак ирацәаны ацсшьартә џнқәеи атурбазақәеи рыҕатцара иашамзар қалап. Цсшьара иаауа итахуп амузыка, акәашара, зынгы ибжьы нтыганы ашәахәара, игәы ацсы ашьартә иаамта ахгара. Уи рдырхагоуп арака инхо, иаашар усурә ицо аҕьяжәлар. Ақәа ақалақь аҕны ацсшьаџцәеи инхои иахьеилахаз иахьбаны, адәкьанқәа урзыџналом, автобусқәеи атролеибусқәеи узрықәтәом, аочеред уахәом, ацшыха уара иумам, избанзар уцсшьаџым, усурә уццакуеит. Абартқәа уамак зтахымыз, ибзиазаны иазхәыцит аболгарцәа рфьы. Акурорт қалақь – акурорт мацара иазкуп.

Акурорт аматц азызуа раамышьтахь, уафгы дынхом уақа, аа, иаххаап, ишыкоу еипш хара хҕы Пицунда.

Аболгарцәеи ацсуааи, тоурыхла хәхьеипшқәоу рацәа-зоуп. Уи зыхкьаз рацхьа игылоуп Амшын Еикәа. Ацсуаа хәипш, аболгарцәа рзыхәангы акырынтә аҕацәа зыхнагахьан амшын. Ацсреи абзарей иҕадыргылеит атырқәцәа. Шәышықәсала Болгариа иахаңан Османтәи аимпериа. Уи ирза-анагаз ашьеи алағырзи ацсуаа ирзеитахәатәым, избанзар харгы иаххаагахьейт. Икалон аболгарцәа, Христо Ботев ишихәаз еипш, иҕазамызшәа адгьыл ианызааргы, аурыс хәынтқарра акәмызтгы. Аурыс ир кәлеит аболгарцәа рзыхәан ипсеикәырхаганы. Абри сазхәыцуан сара Шипка ахәаңа санықәгылаз. Арақа иқәгылоу абааш җ-жәларык рыешьара иа-символуп. Хәтыр ду рықәтцауа, аболгар жәлар ирхадырштүам аурысцәеи дарей реифызара зырғәғәоз иналукааша аҕеицәа. Урт рзыхәан иргылоу бакак анызбалак, сара исгәалашәон Ацсны Урыстәыла адцара зхы ақәзтцаз ацсха илахьынца...

Болгариа атырқәцәа ирымпыцыҕиҗьтәи шәышықәса цит. Милаттә ныхәа дуны иазгәартейт абри ахтыс. Ахақәйтра азыхәан рықәңара иазкны акино тихит Николаи Машь-ченко. Иазгәоуташа, убри арежиссиор иоуп изтыхымтоу рапхьатәи ацсуа телехәаңшратә фильм «Арҕиара». Абри афакт иханахәо рацәоуп. Амилаҕ дукәа, зылшарей зкультуреи иаха иҕиаз, амилаҕ хәыцқәа рахь икарто ацхыраара аҕны акәхап рацхьаза иргыланы иахьааңшуа аинтернационализм, иахьааңшуа ленинтә милаттә политика.

Хазыхынхәып Албена. Шәахыччаргы, избаз, исаҳазоуп исхәо. Ашара адәы ианаақәлоз, аеада акаабжь саанарҕшит. Алу Қыаба иугаргы, лагара агхом хәа арақа сахьааизгы, аеада акаабжьоума исаҳауа схәан асасааирта аңеңыыр салҕшны санынаңш, Ешыратәи ахәаңақәа иреипшыз ахәаңа анаараҕы ихәуа иаҕан аеадақәа. Ашьтахь сыблала избе-ит убарт аеадақәагы аңсшьафцәа рыматц аура ишазкыз. Аеадауардын (ус ухәар ауазар) инатцаркуейт. Абилет ахә шәаны унақәтәойт. Акурорт қалақ афнудқа уҕойт иахьутаху.

Ахәахы сыфхалан, асасааиртақәа срыхәаңшуа сгылан. Избахьоу аказацәа ирхәойт, Европатәи акурорт қалақьқәа иреғьзақәоу ируакуп хәа Албена. Изла? Рацхьаза иргы-

ланы архитектура аганахъала. Хыхьынтәи уанрыхәапшуа, ашьха хәаҗақәа иреипшнушьалоит асасаиртәқәа. Иаҳа урзааигәахар, Египеттәи апирамидақәа угәаладыршәоит. Зегьрейхә бзиарас ирымоу, избоуп рхатәи стиль ала, даҗа-җыра иубом урт иреипшу аҗнқәа. Ашәкәыџцәа азәи-азәи узеиџымдыраауазар, изуҗахузеи ирацәаџны ашәкәыџцәа. Дазхоит азәи. Убасоуп архитекторцәагы. Сара уи сазказам, аха акырынтә сазхәыцхьейт Ақәа идыргыло аҗнқәа рархитектура. Кәтык иатцаз акәтагықәа реипшоуп аҗнқәа реихаразак шейпшу. Аа, уажәи лассы-лассы акыпхь ақны иалацәажәоит Ақәа азааигәара Маиак ахабла курорт тыпны ақатцара. Ахтны-қалақь, административтә-ааглыхратә центр азааигәара усеипш икоу акурорттә комплекс ақатцара иахьын-заиашоугыи уаџ дазхәыцыртә икоуп, аха сара арақа зызбахә сымоу, җыарамзар җыара статиак ақны иуҗылом уи, идыргыларц иззықәҗо акурорттә комплекс, архитектура аганахъала оригиналла азбара, даҗаакы излеипшымхаша, ахатәи хәҗы шоуша азхәыцра.

Аекскурсия хзымџаҗигон арҗыс қәыпш Пиотр Матев. Иҗыашьаны хәизызырџуан, убас ибзианы идыруан имилаҗ рҗоурых, ретнография., Болгария зегьы аекономика. Уии сарей хәицәажәарала еилыскааит харт, акурорттә республикақәа хзызхәыцша акы, Софиатәи ауниверситет ақны иқазаап аекскурсия мџаҗгара иазықазтҗо афакультет. Ахҗатәи акурс инаркны, астудентцәа аекскурсия амџаҗгара иаладыргоит. Дарбанзаалақь астудентцәа зегьы џба-хҗа бызшәа ддыртҗоит. Уаҗы изымпшаар қаларын Болгария иазкны зҗаарак уи аҗак изықамтҗоз.

Болгария аамышьҗахьгы ахәаанхыҗқәа сҗахьейт, аха сахьықазалак исхамыштҗа җыдарак рыдызбалеит аболгарцәа. Уи аҗыдара саныхәыҗызгы игәастахьан. Аха сҗәи иаанакон усқан қазшыас имоуп азәи. Арақәа еилыскааит ишмилаҗтә қазшыас. Атара ақытан, Атара Ахәи хәа иахьашьҗоу ахаблаҗ икоуп тыпқк Чачаа рашҗа хәа, Ақсны ахцәа иртәартан, ирынхартан убрақәа. Абри, Чачаа рашҗа атыхәахьшәа, Кәыдры ахықәа инықәырххны нхәџ бзиак иҗданақыша ақара адгьыл Аболгар иқьаҗтә хәа иашьҗоуп иахьагы. җаацәарак аболгарцәа нхон убрақәа. Сара исыздыруам урт Ақснықәа ианықәнагалаз. Иқаларын, ақсуа мхәҗыырцәа рҗынҗәарахқәак Болгария ишнанагаз еипш,

хлахынтда злахынтдахаз дара аболгар мхаңыырцаақакгы  
Апсныка икәнагалазар. Сара сихаануп уака инхоз аболгар  
руазэк. Даараза уаф тынчын убри. Дцәажәазомызт. Амала  
данцәажәоз ихичы зеггы ихалашауан. Гәыразрала итәауан  
илакытцәкәа. Исгәалазыршәаз, абри аказшыа рыдызбалон  
арака, Болгариа сахьааиз, шамаха, саазацәажәоз аболгарцәа  
зеггы. Еихарак рлакытцәкәа тлашаауеит, ркышә аччапш  
пшза ыкәлоит уахьатәиу анроухәалак. Уи егыңашьатәзам.  
Асовет ар роуп афашизм рыххәаны, ахақәитра рзаазгаз. Иара  
абрака Албена азааигәарагы асовет солдатцәа шакашы  
рнышәынтрақәа ыкоузеи!

Хгәың иалаз шыңа Болгариатәи ақалақ Толбухинака  
ицаны икан енак. Ахәаха рибамто ус ґаартит ианыхынхә:

– Атакси маншәаланы ианхампыхьамшәа, хатәи машы-  
нак аанкыланы хашцоз, автоинспектор хааникылеит. Ашофер  
аштраф ииршәарц дшафыз, хара хашсовет уааз иаххәеит.  
Дхаигәыргьеит. «Асовет тәылафы инхоит сара сызхылцыз  
амилат – апсуаа» ихәеит уи. Хара иаххәеит хгәың акны апсуаа  
шыкоу. Ижәла хаихәан абар ианахцеит – «Авицба», – рхәеит.  
Дшырбаз дахьырбаз, дзеипшраз, уаха иихәаз хәа акака-  
ла сразцааит. Апсуаа дшырхылцыз идыруа, апсуа жәлагы  
ижәланы дабаанагеи арака? Ашьтахь сназхәыцит атоурых.  
Хцарауаф Г. А. Зизариа излеишәуала, амхаңыырма иагаз  
апсуаа пытшык Варна изыхьцит. Хымпада, убаскәнтәи апсуаа  
ирхылцыз азәы иакәын избаз. «Авицба» хәа ажәла ыкам,  
аха икалап, иара ииашамкәа ихәазар, мамзаргы ианызцоз  
иашамкәа ианыртцазар. Аәзба акәхарын. Дшапсыуоу ани-  
дыр, насгы имлатра игәафы имыцәацзар, хымпада Варна, ма  
Толбухин ааигәа-сигәа цыара инханы иказар калоит апсуаа.  
Шака еидысхәыцлаз иазаауазеи, адыршәены амашына аан-  
кыланы сцеит уи дахьырбаз. Стцааит сыңшааит, аха иңшаара  
злацәгьахаз, акы, ижәлатцәкьала ашәкәы данымзар калон,  
Тырқәтәылан инхо апсуаа реипш, шбагы, милатс дзеиуоу –  
апсуа хәа цыаргы дарбам. Уаха дысзымпшаагәышыеит.

Аресторанаф ашәа ихәон Михаил Белчев. Уи иашәакәа  
руак изкын атырқәцәа дырғагыланы ақәпараф итахаз  
аболгар чкәын. Q-уск ркны еипшызаап ауаатәышса зеггы.  
Агәыршәа зеггы рзыхәан илағырзуп. Иччапшыуп зеггы рзыхәан  
агәырғара. Апсуа чкәынак иашәа атырқәцәа дыршыр

игәәкра ашәәхәарала ишихигарыз, убастәкыа икан аболгар шәәхәә иашәәхәашыагы. Уи иашәә исгәаланаршәон аңсуаа хәоурых, иаххаагахыоугәәкракәә. Срызхәыцуан уажәы Аңсны инхо аболгарцәә. Акыр ашәышықәса зыңсадгыл иақәитымыз ажәларкәә, милатс изеиуазаалакгы, раашәакәә, ражәабжыкәә, рфольклор, акырцәара рхәыцшыкәә, рдсихология ухәә зегърыла анык илышшазшәә еиңшоит, еизааигәахоит.

– Абаскак ифеиз акурорт шәмилаптә традициакәә ирпырхагоу? – хәә сиязцааит Михаил, иашәә хәаны данаалга.

– Хәчкәынцәә, хәзгәбцәә, изаазарызеи ибжынахкәоуггы ыкоуп. Аха уаха цыххәә хамам. Хмилаптә лагала абжеихарак ахынтәауа акурорткәә ркнытә ауп, – ихәеит уи, нас лафны да- аччан, ус инацитцеит. – Аа, умбои, абни аеадагы хара алагала хнаҗоит. – Инапы нақәикит «кырп-кырп-кырп» хәә ашыақәә рыссаны еихго, илеиҗеирц, иңшыхырысирц ауаа зықәтәаз аеадауардын зманы инеиуаз аеада. Гха дуны ихыгәышьеит, дызмилапыт изеилымкаауа, аңсуак аеада дақәтәаны даауан хәә А. П. Чехов иахыхәаз. Аңсуа изыхәан аеада ақәтәара атқыс еихау цәаңҗеыга ыкам.

Акурорт аматц аура анаххәә, абрака исахаз даеа җыцкгы салацәажәарц стәхуп. Софиатәи аконсерваториа аҗны икоуп аестрадәтә шәәхәара иазку афакультет. Даеа тәылакаҗ иупылом ари. Уака иалгаз, еицырдыруа ашәәхәәҗцәә, жәлар рартистцәә, хәылцәзыла ашәә рхәоит аресторанкәә рҗы. Аха ихәатәуп, урт акрыфара-крыжәыртақәагы хара хҗны иахыеиңшымы шырацәоу. Иааңымтәазо аныхәәҗәкәә дәықәтцәо, аҗы еибаршыуам, ажәала ргәы цибатцәом. Игәыңсыршыагоуп арака аресторанкәеи асамықәтанкәеи. Иреиңгу аконцерттә зал аҗны иуахаша ашәәкәә арака иуахәуеит. Атцх ашарахы инаскәаанза, шәтәаны ижәжәуазаргы азәгы дышәпырхагам. Абарткәә зеггы ианрыцлалак амшын, ашыха хәуа цкәа, амра каңхара, убаскануоп уаҗы ианихәә аңсшыара бзиа хәә. Гәыла- псыла, цәала-жыла аңсшыара бзиа зтәху дцааит Болгариа.

Хәаңсшыара мшкәә ниасит ихамбазакәә.

Мшкәәк анаатц амҗа хәқәлеит Румыниака.

*«Аңсны каңшы», 1978*

## АЖӘАК АУП ИХӘАТӘУ – ИҢБАУП

Ахшара рацәаны измоу, анхара-нцдыраз азәы ишьтахь игылам нхаџуп сымџалаџ Пиотр Кәазба. Уи икыта Цсхәы аџоурых шәкәыда-быгъшәыдоуп ишидыруа. Баша исымхәеит «ахшара рацәаџны измоу» хәа. Ихшара пхьакатәи рпеипши икыта гәакы алахьынцәи еидхәалоуп иара изыхәан, азиас ахытхыртеи антәамтеи шеидхәалоу еипш. Агәатара мари-ан, еинышәашьа рымамкәа, игәафы ишеиџагылаз џ-гәтыхак. Акыта халсны, наф, нхытқа ххы рханы хнеиуан. Амџа сацәхымкьарц снаскейгон, нас сцар акәын схала. Сыцца-куан, абна тызго машьынак сзахьзандаз хәа. Сара, амџасџы, гәтыхас исымаз акы акәын, абрахь, Цсхәы агәахьы, ицегьы иналганы лбаафа, Рашаџа, Грыбза, Бәтаха хәа иахьашьџоу ахаблакәа рахьгы иааргандаз амашьына мџа. Абри анысхәа, уамак игәампхазшәа збеит Пиотр. Ашьтахь ус џааитит:

–Иумахазаци ацсуа жәафқа ыџоуп, акамбашь иагьа-цәагәоит, иагьакәахауеит хәа? Убас ацәгыагы абзиарагы ейкароуп убри, амџа хәа узџу. Аибашьра алагамтәзоуп Цсхәы ахаирплан цырны ианаа. Уинахыс зынгы пхынгы ақалакь ахь хамџа аатхеит. Хамџа аатуп амш анбзиоу. Ажәџан еимаханы ианшәшью? Иаалыркьаны ауаџы дымзаџхар, дыпқатәхар? Машәыр баацск калар, усқан ишқакахцои? Изхысхәаауа, ибнакхьюу абрагьџык иакәымзар, зхы зтәу, дызустада амџа иамеигәыргьо. Аа, шықәсыкгы цуам ахью хәа амашьына аакылсижьтеи Цсхәы ақытафы. Унақәтәа, уца Ритцанза, нас уаантәи автобускәа умоур хәа ушәома! Аха иугәаларшәа сажәа саналагоз исхәаз ажәафқа. Абзиара иахзаанагаз ацәгыарагы ацуп амџа. Уи иаанагаз, иканатцаз Ритца уназаанза иубап. Сара иуасхәо акы затәыкоуп. Ақалакь афны мода фкны ирылало аматәа мацара акәу цьюшьома. Аџнашәкәа, аџенцьыркәа ирылыцшааху гәла акатцарагы фкны ирылоуп. Уажәы, убас ихтаркыз цлақәоуп аатцлеи аратцлеи. Аџцлахкыкгы рыпқара калом, изахауада, уи иаххәыцуада акәымзар. Цаса уаџы ипцкомызт, ипцкаргы гашьа амамызт Афәафа. Убарт атцлакәа ирыцсәахаха иаакылсит амашьына. Апсқьарцәа ашәарыцараџ мацара акәу цьюшьома иахьыџоу, абнагычыџцәа фиеит. Зыпқара азин ыџоу атцла аапқаны хыхь инақәырцои, цафа инацартцои аатцла, ммамзаргы аратцла. Ауаса ақәыцьма ишацәумхьчара ихьчалатәхеит.

Ақыта җалтны җанынаскы, җаипыртит Пиотр Кәазбеи сареи. Дцеит иара ишхымзагәарақәа рахь. Сартмак сазкәынца, аккара еизхашышыра сытдаланы снейуан. Игәастаз, Псҗәы акәша-мыкәша иҗарҗаруа еилагылоу атлақәа инеибейшны зегы қәыпшқәоуп, зықарахь инеихыоу уафықәрак иеиха рхытцуам. Мазас иатцоу аилкаара мариоуп. Абар ахахәгәарақәа, иахыагы арахә ахызыхымтқәо ыкоуп. Абри ахахәгәара утрак иакәыршазар акәхарын, анака жәгәаразар каларын, иаҗа итбаауп. Инхон-интцуан зыкыфыла амҗаҗырра иагаз. Убарт рыштыахыоуп абас абна анеитцагыла.

Цыхәаҗтәара амазам амҗа. Сналбаауеит, сынтысуеит, арҗашқәа срыруеит. Сабшалоуп автобус хәыцы, арака «коробочка» хәа изышытоу анаауа. Уаанза сзыпшуам, насгы сааныкәақәар стәхуп. Абнаҗкаҗцәа рмашынақәа ахыаауанза шыапыла ицатәуп. Акыр снаскыахьан. Псҗәы ахахыза убас лагәымк тҗәацит, абҗаҗьма аҗа канаршәыртә. Абна атгаразы амҗа җыцқәа ахыаҗырго идырбгоит. Амашынаамҗа... Абнаҗкара... Акәазба исеихәақәаз... Акгы сзәзхәыцуам. Хәба... Жәба... Жәохә... Шака километр саахыоузеи! Сзыназандаз абнаҗкаҗцәа рҗынза, нас уаха уака сыпхыарын. Иааигәаны иго иалагеит атрактор ашытыбжь, аихашытыбжықәа. Абар даргы, абнаҗкаҗцәа. Икарто ахынзаиашоу, иахынзабзиоу уазымхәыцыр, дарбану иҗазымшыара, ихнамхра урт рфырхатцара! Изакеу еидара хыантоузеи ирықәу амашынақәа, насгы шака ишәартоузеи изҗысуа амҗа! Ахәархь ашытыбжь ахыго сыҗхәлеит. Изаке махәаршыахәарқәоузеи, дзакәытә уафы гәгәозеи зымч абна илазуа. Урт шакафы ыкада! Ғыҗьа ахацәа ирымгәытцәмзоз, уатцәпшыр ухылҗа ухашәартә ихаракыз тлак днадгылеит ихәархь кны. Ашыапы ианҗытцирка анаара шыказ илтәлеит. Цаны, иара ипҗатәуп хәа зныртцахыз тлан, ахатә зҗырказеи узхәомызт. Аха иканатцазеи ианҗырканыхыс! Иатцагылаз атла катәкәа кәыбаса еиланажыт. Уакагы иаанымхеит аҗхастә. Атрактор «гусеничныи» хәа изышытоу, анаара иаҗаланы аҗәанәхеит. Иахыауазгы абна шака аҗхастә анатоз азырхакәа, ашәтла киярла иаханы, иама ахылаҗыара италаны аҗынанахеит. Ғбахҗа километр убри атла дузза рхәазаны иагон. Атракторгы ахыкәсыз, убри аҗыза атлагы ыкәырхәазаны иахыагаз, адгыл зеипшраҳаз, алмҗанык атла катәкәа игылаз ирзаанәгаз, акыр шықәса тла мгылахуа ишыканатцаз, сара исымхәаргы,



идыруп. Убас шақацъара итыргозеи абна, шақа нызкъ кубо-метр цырқозеи аңсуа шьхақәа рҕы! Цъара атлақәа арҕеит асолиарка икатәаз, цъара ишакәым амца рцәакит, иблит, цъара амашынамәа акатцараҕы акыр километр инеизаакны абна дырхит, итырхит. Ұык, бзык ирызхәом, гәатцәа зызтоу рыцхашыарада дзахәаңшуам. Аткыс еицәамзар, еиҕымызт адырәаены избаз.

Амашынаныкәцаә излеихәаз ала, ҕажәихәбақа-ҕажәижәабақа тонна абна ҕақәыртцеит амашына. Хыҕыа акабина тбаа-тыцә хантатәеит. Ашьталартаҕы амоуп уақа. Рныкәашыа усоуп ишыкоу, уахынла ашьхақа рыпхыара ргоит, нас, шыжынатцы, агаҕақа амәа икәлоит. Амәа ҳақәуп саатк, ҕба, хҕа. Игәытцәагоуп амәа, ухы уцәымғымзар уанымлартә ишәартоуп. Цъара амашына аҕахоит, цъара ахатцәира ацәыцәҕахоит. Сара изакә шәартоу икоу салацәажәоит, амашынаныкәцаә иахәатәын итабуп хәа. Ихатә имацара иакәымзаап Пиотр Кәазба ихшара цхыакатәи рлахынтца иазхәыцуа.

*«Аңсны қапшы», 1978*

## СИКСТИНТӘИ МАДОННА

Анемец мпытцахалаҕцәа ҳапсадгыл икәцаны, дара, адунеи рыда аҳ дамоурц иашьтаз, афашистцәа рыдгылаҕ аибашыра амәапысра ианалага, реих иканатцаз адцала, германиатәи ирейҕыыз асахыатә галереиақәа тадырцәит. Адунеи аҕы еицырдыруз, хәы змазамыз ахашхатәарақәа (аскульптурақәа), ахылахқәа, аҕыхантатә рҕеиамта ссирқәа неидыхәхәаланы, убасеипш иказ ҳапқәак ихәыцарыжыт, аибашыра рпырхагамхазаргы, ацәаакыра мацара иахкыаны ипхастахартә.

Дрезден азааигәара, қыта кҕахак акны, ахахә цхырта хәақақәак рхаҕаҕы, асовет солдатцәа иаахәытцыргеит, убас афашистцәа иртәахыз асахыатыхымтақәа рацәаны. Урт ирылан «Сикстинтәи мадоннагы». Еиқәыдрхарц, нас-гы иахыпхастақәахыз ишыақәдыргыларц азыхәан, убаскантәкыа хтәылахы иаарышьтит. Хәпсадгылаҕ икан ари ашедевр 1956 шықәсанза. Ашьтахы асовет еихабыра, ҳамтак еипш, анемец жәлар ирыздырхынхәит.

Ирхэоит, ауаы иеиңш ашәкәәгы ирымоуп хә рхатәы лахынца. Рхатә лахынца рымуп аказаратә рғиамтақәагы. Уаы иңеишьяртә йкоуп «Сикстинтәи мадонна» раңхьаза анемец дгылахь ианеишьяхазгы.

Италиатәи ақалақь Пиаченце йкоуп аңсыцқьа Сикст ихьзала иргылоу ныхабаак (ауахәама). Убри аныхабаа азыхәан акәын хазлацәажәо асахьа зтихыз Рафаель. Акыр шәышықәсагы убра йкан. Ашьтахь, 1754 шықәсазы аныхабаа аматцуоцәа игыичны, хәы мариала, 70 килограмм ахьы хәа иртиит. Акырцъара инанагақәеит. Ацыхәтәан назаза «нхартас» хәа илнахит Дрезден ақалақь.

Адунеи зегы ағтәи архитектуратә рғиамта дуззақәа ханрылацәажәо, зегьраңхьаза ххәфь ишааиуа еиңш мысратәи апирамидақәа (ахәтгәынқәа), ашәкәыоурафь раңхьа ишахгәалашәо еиңш «Илиада» амузыкафь раңхьа ишхаргыло еиңш Бахи Бетховени рамтамтақәа, аскульптурафь аңхьагылара шахто еиңш Микеланцельо ихашхәтәаратә рғиамта «Давид» , убас адунеи ағтәи аңшшәылафьратә сахьагыхра ханалацәажәо Леонардо да Винчи игылымта «Джоконда» инаваргыланы азбахә ххәоит Рафаель ирғиамта «Сикстинтәи мадонна».

Ауафьтәыоуа ихы-ихшыо иазбаны, инапы иарғиахьоу, игениара реиха иахьааңшхьоу арғиамтақәа рахьтә абри асахьагылымта раңхьа иргылон Достоевски. Ашәкәыоуы иңсы ахьынзатәз иуадафь икнахан уи асахьа ақәгылымта. «Сикстинска мадонна» давно составляет для европейца такой же культ, как для араба черный камень в Мекке», –хәа иоуан асахьагыоуы Поленов.

Уи зырғиамтоу агеницәа ргени, италиатәи асахьагыоуы Рафаель Санти (1483–1520) иңсы штаз, ихьз-иңша убасқак ажәлар ирылатцәахьан, убасқак бзиа дырбахьан, асахьагыоуы иоуны аңхьа ииасуаз амоаду «агәырғьара аулица» хәа иашьтан. Рафаель ибаоуатәра шака идууз аамышьтахьгы, ари афакт иаанарпшуеит, ускантәи аамтазы аказара шака пату ақәыз, изыңсоу шырдыруаз.

Адинхатцара ирлашәны иамази аңьарсахьаныкәаоцәеи йкәыбаса иқәырцяхьаз ажәйтәзатәи Бырзентәылеи Рими рказара ду, ркультура харақы, рдемократиа, ргуманизм ғырңштәыс ишьтызхыз, уи аиңашьақәыргылареи аихахареи иалагаз италиатәи Аиңарғиара (Ренессанс) ағымтеи Рафа-

ель ибаѡхатѡра аизѡа-зыѡамтеи еикѡшѡеит. Дагьыѡкалеит уи, ауаатѡыѡса рсахьаркыратѡ рѡиара ѡѡпарак ѡхьаѡа изгаз атитанѡѡа дыруазѡкны, Аитѡрѡиара агуманизмра ахьынзаѡеиз дашѡага-заганы.

Аѡсабараѡы ауаѡы иатѡкыс еихау акгьы ыѡам хѡа дыѡхьазаны, хѡы змам иакѡны ауаѡы ихѡаѡшроуп хшыѡеилкаара хадас изыѡѡныѡѡоз Аитѡрѡиара агуманистѡѡа. Асахьаѡыхыѡѡѡа азышѡѡхѡон ауаѡы иѡѡа-ижьы аѡшзареи, иѡныѡѡкатѡи идунеи. Архитекторѡѡа – ауаѡы ихы-ихшыѡ, инахараны уи ихѡыѡра. Аѡилософѡѡа – хѡаа змам ауаѡы ил-шара. Аѡоетѡѡа – ауаѡы адунеи дахьынзаѡѡу иѡстазара, уи игѡырѡара, игѡырѡара.

Хмыѡѡаѡкѡѡа, ѡѡѡа, ѡахшыѡ азышьѡны, ѡахѡаѡшып «Сикстинѡѡи мадонна».

Наѡ-ааѡ иаанасѡан, иаатит аѡарда еикѡараѡѡа. Алашь-ѡара хьатѡит. Адунеи иааѡѡлеит амш лашара. Доухала лѡѡа далашѡаны илыхшаз лысаби дыкны, аѡѡа бымбылѡѡа дрылаѡало, даауеит мадонна, анѡѡа Христос иан, аѡѡѡыс ѡсыѡѡѡа. Уи агѡра лдырѡахьѡеит ауаатѡыѡса рыѡѡы ѡызхраны иѡѡу аѡѡи лара длыхшеит хѡа.

Ауаатѡыѡса рыѡѡахараѡѡа изыргѡылымѡѡу иргѡылахеит. Урт ѡѡѡахарѡ азыѡѡан, рхатѡкы-рыѡѡсатѡкы дѡароуп анѡѡахша Христос.

Аа, ауаатѡыѡса дшѡымаз, шѡара шѡзыѡѡан сиеигзом, дышѡхызбаауам, шѡыѡѡы аѡымхѡрас дшѡышьѡты хѡа, лнаѡѡѡы дыкны даалѡоит лысаби. Уи лыблаѡѡа ирхубаалоит агѡаѡѡра, зыда ѡсыѡѡа ыѡам аѡаѡѡѡа ахьамѡѡра. Аха ан лыблаѡѡа ирхубаалоит даѡаѡѡы – агѡыѡбара. Баша шѡхатѡкы-шѡыѡѡсатѡкы дышѡмышьѡтын, сьмаалыѡ ишыаѡѡа баша шѡаѡсамхааит аѡѡоит ан лѡѡаѡбара.

Аѡѡ ихьатѡын, аѡарда еикѡатѡѡа анааимѡѡа, аѡѡѡан ѡылашааит. ѡѡаѡѡы ахѡхѡаѡѡа инасит. Ан лѡасы инѡѡѡит. Лыѡѡы аѡалѡ инахьысын, ихѡыз лшыаѡѡѡа аанарѡѡит.

Иарѡысра аѡѡымѡа данаѡѡагыло, иѡѡлар рнаѡа-ла дѡыдѡѡаны дшыршыѡу иѡѡа иалашѡахьѡушѡа, иѡѡеиѡшу идырхьѡушѡоуп иѡшышыѡ шыѡѡу иара асаби, анѡѡахша Христос. ѡѡѡѡатѡи игѡѡѡра мѡѡа зѡгы рхаабалоит иблаѡѡа.

Аѡѡѡан дылбааны, адгьыл ахь, ауаатѡыѡса ѡашѡа лысаби длыманы дааиуеит ан. Уи лыуаѡѡа аѡаѡѡѡа ишыамхы аир-сит аѡаѡмада, аѡсыѡѡѡа Сикст. Иарма наѡы игѡы иадѡылоуп,

иаргъа напала ауаатэыѡса ахыѵкоу адгъыл ахь амѡа лирбоит Мадонна.

Ан иѵалцо, илгэагъыз цъашъаны, ауаатэыѡса рышѵа уи илымоу агэыблра даргачамкны, илхэара лѣамшэо, лхы аалалырѵэит, бара бѵынза сара сназгозеи лхэарызшэа, апсыцѵа Варвара.

Аѵыхымѵа акомпозиѵа зегъы еизызагара ырманшэало, дара рхатэы хшыѡѵацак рыманы, рнапы хэыцѵаа ѵахэ-ѵахэза, рымѵэыжэѡаѵаа хаха-хахаза, лаѵхьаѵѵаа аѵѵа бымбылра иаалѵшит ѡыѵа амаалыѵѵаа-ашаѵаа.

Ари арѣиамѵа, ишаабаз еиѵш, асиужет шеибгоу иаагоуп Ашэѵыѵшъа (Библиа) аѵнытэ. Убраѵа иахэо, Анѵа ихаѵара, уи иашъапкра аѵны иаанижъызѵгъы асахъаѵыхѡы, хэарада, хара хаамѵазтэи ауаѡы иѵэтэымхахъазаарын, ихашѵны, аамѵа иагахъазаарын.

Абиблиатэ сиужет ируаѡѵситэит Рафаель. Ауаа рыѵшра рыѵшроуп, рхэыѵра хараѵѵа рхэыѵроуп, рыгэѵыха дуѵаа рыгэѵыхоуп асахъаѣы иаабо. Аѵыхымѵа зегъы ауаатэыѡса рышѵа бзиабарала иѵэуп.

Хыхь иаххэаз, Аиѵарѣиара агуманистѵаа хшыѡѵацак хадас ирымаз: «Ауаѡы еихау, ауаѡы еиѵу апсабараѣы ѵсы зхоу акгъы ыѵам», – ауп Рафаель иѵыхымѵагъы хшыѡѵацак хадас иамоу.

Егъа ажэа лыѵшаалыхла хѵэажэаргъы, ашэа ажэала еиѵахэашъа амоу аѵа, асеиѵш иѵоу асахъаѵыхратэ рѣиамѵа ажэала еиѵахэашъа амам. Уи «еиѵахэо» хэа иѵоу излаѵѵоу «абызшэа» заѵэыкоуп, убри аѵнытэ, хажэа абраѵа иааѵѵэаны, халаѵш назахашъѵып иара, ауаѡѵсы иаѵиѵеит хэа зыгэрагара уадаѡу, «инѵэахшоу» асахъаѵыхымѵа «Сикстинтэи мадонна».

*«Аѵсны аѵазара», 1980*

## АНДРЕИ РУБЛИОВ

Абжъаратэи ашэышыѵѵэсазы аныхаѵаѵаѵаа шэыгала иѵызхуаз асахъаѵыхыѡѵаа дуззаѵаа дыруазэкуп Андреи Рублиов. Иара ибиография иахъынзахэѵоу иахъа уажэараанзагъы еилкаам. Дизар ѵалап ажэиѵшътэи ашэышыѵѵэса хынѡажэатэи ашыѵѵэсѵаа раан, иѵѵстазаара далѵит 1427, мамзаргъы 1430 шыѵѵэса рзыѵхэан. Амала аѵоурых ибзианы иадыруеит Андреи

Рублиов асахъаѣхъра данаѣыз, ирѣиара иаѣа ианеинтѣылоз Урыстѣыла азыхѣан изакѣ аамтѣаз иѣаз. Аѣатарцѣеи амонголцѣеи ахаѣаны, атѣра иѣацаланы ирыман. Аурыс жѣлар хѣынтѣқарраны еидкыламызт, хазы-хазы ишаны, ахъра ссақѣа иѣаз ирылшомызт амонголцѣа римпериа иаѣагыланы ақѣцара. Абасала, милатк ахъасабала, ақѣзаараѣы инеины иѣан аурысцѣа. Ишѣартан азиатѣи ажѣларқѣа ирылазѣар хѣа. Урыстѣыла аиқѣырхара, аѣатарцѣеи аманголцѣеи рымпытхъра азықѣцара иалагеит абри аамтѣазы аурыстѣ қырсинтѣ динхатара. Усеипш иѣаз амѣа иқѣитеит, драпхъагылашын амонах Серги Радонежски. Убри иоуп Куликовтѣи адѣаѣы имѣаѣысыз аибашъра ду «амца атѣазтѣоз», хшыѣс иамаз. Аурыс дгъыл иагѣатѣѣахарц, хеидкылартѣахарц абри амонах иргылеит Троицктѣи аныхабаа. Аѣсыцкѣа Серги иѣхѣаѣхъызк ахъасабала, Андреи Рублиов Троицктѣи аныхабаа азыхѣан иѣихит «Ахѣык» («Троица») зыхъзу аныхаѣаѣа. Аиѣаира иаѣыз Урыстѣыла иашъанахеит абри аѣыхымтѣа. Амшын аѣны ишеизо еипш азисқѣа зегъы, аурыс жѣлар гѣѣыхас ирымаз, изызхѣыцуаз, изықѣѣѣоз зегъы ахѣеит асахъаѣыхѣа ирѣиамтѣа. Ашѣыгақѣа ссиршѣа реиѣбаашъеи, акомпозиѣа ашъақѣыргылашъеи рымаѣара рзыхѣан акѣмызт ари аныхаѣаѣа жѣларык ирыгѣѣыха хѣаганы изыѣкалаз. Еихаразак аус злаз, уи ѣакыс иамаз, аурыс жѣлар иранахѣоиз акѣын. Убри еилахъкаарц азыхѣан, иахгѣалахъаршѣап аныхаѣаѣа асиужет. Уи аагоуп ашѣѣѣѣшъа (абиблиа) аѣнытѣа. Амифологиатѣа сиужет излахѣо ала, дыхѣыкны (аб-анцѣа, аѣа-анцѣа, Аѣсыцкѣа) иѣыѣатѣаны, иѣырѣашъа, баша ныѣѣаѣызшѣа, дсасны Авраам дѣѣаит Анцѣа. Дызустѣаз шырзымдыруазгъы, Авраами иѣхъыс Сарреи «аныѣѣаѣ» сасы дахък иеипш дрыдыркылеит, дныѣѣыргеит.

Абас дахърыдыркылаз азыхѣан, иѣабуп хѣа алареи хѣарц, жѣжѣра инѣалахъаз Авраами Сарреи ирқѣѣшит, ахшара дриѣеит. Убарт, Авраами Сарреи рхылѣшъѣтроуп ауриаѣѣа зегъы хѣа ахѣоит ашѣѣѣѣшъа.

Абри асиужет Андреи Рублиов иаанзагъы, аныхаѣаѣѣѣа (иконописѣы) азѣырѣы рхы иадырхѣахъан, аха урт рѣыхымтѣақѣа рѣы ахѣык (аб-анцѣеи, аѣа-анцѣеи, Аѣсыцкѣеи) рѣкнытѣа руазѣк, аб-анцѣа, аѣыжѣара иманы, егъырт иара иѣаѣхъа ихырхѣо акѣын ишѣырхуаз. Уи иазхѣоымызт Урыстѣыла зыргѣаѣуаз – аидгылара, мчыкны аилаѣѣара, из-

банзар руазэк амчра импыцакын, егырт итэцэаны икаиткон. Ус анакэха, амонголцэа амагэшхэа итацаланы ирымаз атэылафы, икэымгылар каломызт абасеипш азцаара: иабакоу Троица иханахэарц иатахыз ахылапшра, излаххылапшуазеи хэа. Аурыс кырсинтэ динхатцара иара атэала еилнакаит, иеицэхэаны адинхатцацэа иранахэеит абри асиужет.

Зегы зымчыз анцэаду, Авраам ила, ауаатэыцса зегы апстазаара ритеит. Аха анцэа идыруан ауаатэыцса реикэырхара цсыхэас иамаз. Иара, анцэа ихата, ихылцыз Ахык («Троица») ркнытэ руазэк, аца-анцэа, Христос ауаатэыцса рхатцкы дишьтыр акэын. Ицсы ихыцыр акэын ишыцсуеипш дара, ауаатэыцса. Авраам икаитцаз асасдыкылар, даеакала иухэозар, ауаатэыцса ргэылбра, рыбабара ахыдыртцоз азыхэан, иара анцэаду, ауаатэыцса реикэырхаразы цсэыхгас дритон ихшара.

Ухы ахтнумцакэа ауалцшыа нагзашыа амам. Абри акэын иахэоз Андреи Рублиов иныхачаца. Дара, Ахык («Троица») ркнытэ азэгы апыжэара имам. Урт ирыбжыоуп аикэышахатра, ахатыреикэцара, хаамтазтэи абызшэала иухэозар, рыхыкгы зинла иеикароуп, рхэатэи еикэшэо, гэтыхак еицрыманы, еидгылоуп.

Ицегы аныхачацакэа тихкэеит Андреи Рублиов, аха, ишаххэаз еипш, абри, аурыс жэлар ирыгэтыха хэагахаз «Ахык» алоуп адунеи дызлеицырдыру.

*«Аңсны аказара», 1980*

## МАРТИРОС САРИАН

Зыхыз-зыцша адунеи иахытэахыоу аерманы сахьатыхы ду Мартирос Сариян диижытэи сынтэа шэышыкэса цуеит. Октабртэи ареволюция калаанза зкыцэ шьтызххыз ари аказа ду, зегырыла иныцшит дызтагылаз иаамта. Ишдыру еипш, ажажэатэи ашэышыкэса алагамтазы асахьаркыратэ хэыцрафы ахырхартакэа рацэан. Убри шынырызгы, ибацхатэра атэымта данаатагыла инаркны, Мартирос Сариян данылеит ареалисттэ хырхарта. Абрака егыацшит уи ихатэи цшшэылафышыа, ихатэи дунеихэапшышыа.

Аказа ирѣиамтақәа рѣы ипсадгьыл гәакыа Ермантәыла ма-  
цара акәымкәа, ирацәаны атәылақәа рыпсабарей, ртып  
пшзарақәеи, руаапсырей аарпшуп. Ублақәа хнакыртә,  
еиламѡашьартә апштәқәа реиѣбаашьей, реинраалашьей,  
ашьхақәа раарпшышьей ухәа иѣашьѡ-илакәшьѡ, изныкымкәа  
ирѣиамтақәа срыхәапшхьан. Срыхәапшыцыпхьаза хшыѡ-  
цакык схаѣы иааиуан. Уи итѣхымтақәа уамашәатцәкыа еинра-  
аланы еиларыгзон ѡ-аамтак. Уанахәапшлак, азын, ҳаамтазы  
акәымкәан, ажәйтәан итѣхыз цѣушьѡн. Аха цкыа уазхәыцны,  
цкыа уанахәапшлак, иубон иахъей уахеи иубауа апсабарей,  
иахъей уахеи узыѣцәажәауа ауаапсырей ишрызкыз. Амала  
иубон уртқәа зегы уаанза излоумбазцыз даҭа ганкахьала.  
Хәарада, избахъаз итѣхымтақәа альбомкәа ирнылақәахьази,  
ашәкәқәа рѣы иркыпхькәахьази ракәын. Атцара исыцтаз  
аерманцәа ирхәалон уи итѣхымтақәа рхатақәа убарц  
утәхызар Ереванкәа ишцатәу. Акыр тѣхьаны, Ермантәыла ахтны  
калакь агәта игылоу асахьатѣхы ду имузеи аҭынгы анеира  
насыпс исоуит, аха усқан аказа ду ипсҭазара далтѣхьан. Сара  
аракәа, сымшынца сыцырхырааны, исгәаласыршәарц сҭахуп  
1965 шықәса, аапынrazy, машәыршәа Москва ҳаикәшәара,  
хаицәажәара хәыцк.

Ҷенак, иаалыркыаны исаҳаит Кузнецктәи ацхаѣы иҭоу  
Асахьатѣхы иѡнаѣы Мартирос Сариан ицәыргақәта аартуп  
хәа. Уакәа, Москва аинститут исыцтаз аерманы пхәызба Анаи-  
деи сарей хҗеит иаабарц. Хмыццакзѡ, сахьатѣхымтацыпхьаза  
акраамта ҳаатгыланы ҳахәапшуа, ашышьыхәа азал ҳаѡноуп.  
Аказа итѣхымтақәа ртематика ахьытбаауи, иахьтѣху ахәынт-  
қаррақәа ахьырацәѡуи ркнытә, сгәы иаанагеит, спиурк хәа  
аерманцәа зышьтѡу, зыпсадгьыл иахырбааз, икыалацаланы  
атәым хәынтқаррақәа ирылапсѡу аерманцәа дреиуазар калап  
Мартирос Сариангы хәа. Ашьтахь еилыскааит ус шакәмыз.  
Уи ихататцәкыа ипсадгьыл далхәдамызт, аха абаѡхатәра  
иашатцәкыа змоу дарбанзаалакгы арѣиаѡы иеипш, Мар-  
тирос Сариангы ижәлар ирхыргаз атрагедиа дузза, ихатә  
дакәшәазар еипш ирѣиамта ианыпшит. Уи зегърыла дерманы  
сахьатѣхып, иара убриалоуп ажәларқәа зегы деицыртәны  
дызлакалазгы.

– Варпет, ииашаны изырхәеит аерманы жәлар хара х-варпет хәа. Уи ажәа, варпет – аҕаза аерманы ихы-игәазы даараза акратцанакуеит. Иус азҕазара мацара акәымкәа, ицегы иineiхауп, итбаауп, ицаулоуп уи атцакы. Убри аҕнытәоуп Мартирос Варпет хәа изишьтоу, – абас сахәара дшафыз Анаид, иаалырҕканы даатгылан, дгачамкшәа азал агәтахы даанапшит. – Уҕшы, уҕшы, ани иааиуа дубома? Абни, ахәсақәа ивагылан иааиуа атахмада иара, Мартирос Сариан иоуп.

Инапы нархаханы, ивагылаз ахәсақәа акы нарахәо, азал дыфналаны дааиуан аҕаза ихата. Мысратәи апсабара аарпшра иазкызиҕыхымтакапхьахгылан. Саанапшитанафстәиатзамцаф икыдыз аҕыхымтахь. Иаацъасшьеит иҕыхымта автопартрети иара ихатәи ахьепшымыз. Сихәампшзозшәа ҕастеит, сихәапшыр пхашьаразшәа. Уажәы-уажә сынцәытапшуан. Ивагылаз ахәсақәа рыблокнотқәа инарныртцон иихәақәоз. Дҕәашза дышлан. Мачк иаацъыҕкәын ибҕа. Ихәхәқәа ижәфәхыр инықәсуама ухәо идуун. Уамашәатцәкәа Дырмит Гәлиа диеипшын. Уафы цых-цыхк, лахфыхк шиакәыз фашьомызт. Ацәажәара дшафу, иаалырҕканы, азәы дналкааны зцаарақәак наиптон. Хааигәараза данааи, ишьтахьҕашәа хәенавахкит. Хаибоит хәагы сыҕамызт.

– Уара, арцыс, уабанзатәиу? – ҕааитит ихы насықәкны. Ерманы бызшәала ажәақәак наиапхәеит сфыза Анаид.

– Издыруеит, снейхәоушәатцәкәа издыруеит Апсны, – ихәан, стицаарц иҕахызшәа, скылкааны дсыхәапшуа, сапхьатцәкәа даагылеит. Сахьатәиз аниаха, гәалашәарак шизнарфыхаз фашьомызт: – Стынха бзиақ дынхоит Гагра, акыр атәылақәа рфы днейхьеит. Хаикәшәацыпхьаза ихәоит, адунеи афы цьаргы исымбацт Гагра аҕара иахьыпшзоу хәа. Уаҕа ирацафны аерманцәа нхоит.

– Иахьыпшзам инхархозма, зхатцкыс асас деиҕазшьо апсуаа, – схәеит сааччашәа.

– Уаанфас, уаанфас, ус акәзам ишихәаз, Тьрқәтәылан ссасны сызтаз апсуак. Асас бжә насыпк иманы дутауеит ихәеит. Убри иоуп исазхәазгы сзышьтаз стынхацәа Апсныҕа ишцаз.

– Тьрқәтәылан апсуаа жәбама?

– Тьрқәтәылан мацара акәым. Амрагыларахьтәи атәылақәа рфы сахьыҕақәаз акырцъара избеит апсуаа. – Ицыз ахәса



рахъ даахъахъын, урт иаха иреихъарц: – Ацсуааи аерманцъеи лахъынцдала хахъеипшкъоу рацъоуп. Жъытэнатъаахыс гак деицхаман – атыркъа, тынхак, цсеикърхафык деицхауит – аурыс. Ацсны... Даараза истахуп, лакътас зызбахъ рхъо убри атъыла сналапшны избарц. Уа дынхоит сфыза бзиа Дырмит Гэлиа. Уии сареи хатала хъеибадырам, аха ишъкъахъа срыпхъахъеит. Стыхымтак хамтас изыстин, ирхъоит, ифны икнахауп хъа. Уара занаатс иумоузеи, усахъарыхъума? – днасазцааит.

– Мап, сжурналиступ, – схъеит уаха исхъара ансфамшъа.

– Исырбеишь, – ихъан ивагылаз апхъыс бырг аткриткак аалымихит. Иааирхъын: «Салам шъыстоит ацсуа апхъафцъа», хъа нанитцеит.

Иаасгэалашъоит стыхымтак Гэлиа изыстиит хъа Мартирос Сергеи-ипа иихъаз. Шака ус бзиа картцазеи аказацъа дукъа ахамта рыбжьызгаз. Абасоуп ишыгъахъа ажэларкъа реишызара. Ажъытэнгъы аерманцъеи ацсуааи акыр еизааигэан. Афатъ аамта иахагъы иаргъгъеит урт реибатахра. Жъынгъы фангъы аерманцъа хъагыркъатарала иазныкъоит ацсуаа хъоурых, Матенадаран итцъахуп хъы змазам, ацсуаа хъы зхъо аматериалкъа. Ацсуаагъы аерманцъа ирыртъеит ирымаз ирейгъыз. Атыркъа икъицаз рыдгылаф индырхейт. Убас иахъырызныкъаз азыхъан итабуп хъа алеихъарц, аерманы жэлар рыхъзала ацсуаа ртцеи ду изааитит ирфамта. Абасоуп ишеилыскааз уи ахамта атцакы.

Рдунеи рыпсахъеит аказацъа дуззакъа ашыцъегъы. Аха аамта амч акъымхо иаанхейт збахъала реибадырра, гъыла-цсыла реибатахра. Мартирос Сариан итыхымтакъа срыхъапшыцыпхъаза, сапхъа даагылоитихатъа, сгъы икъахъоуейт, къыгарала итъыз ибжыы.

Аказа ду инапала иахъоуи, насгъы иишыз ажъахъеи ркны ацсуаа хъзбахъа гъылрала иахъхъоуи ркнытъа, хъы змазам реликвианы, иахъа уажъгъы итцъахны исымоуп, ирфамта ду «Ермантъыла апсабара» зыхъзу ахъагылымта аткритка хъычы.

*«Ацсны аказара», 1980*

## ФЕОФАН ГРЕК

Ажәахатәи ашәышықәсазы иналаган, ажәицшътәи ашәышықәса антцәамтазы ишеилаҳара еилаҳаны иалгеит Византиатәи аимпериа. Ахәынтқарра зықәгылаз ауасхыр – аекономика хыбгалеит. Аха, уафы ицәеишьаша, азы зтцалаз абаагәара еицш, икәыбаса еилаҳаз ахәынтқаррафы ифеиет, ишьтыцныишәтыкакачитакәзара. Еихаракиасакьахәымтахеит афәахантатә кәзара хкы. Усеицш кәлалоит ақәзарей алитературей рырфәарафы. Ажәлар ананамгара, агәәкра, амчымхара иантәшәалак, мамзаргьы ахақәитраз ақәпарафы амфәыц иананылалак, алитературей ақәзарей иаҳагьы афәара, иаҳагьы ажәлар рфәахәы ахәара иалагоит.

Хазлацәажәо ашәышықәсақәа рзыхәан ақьырсиантә динхатара идеология хадас иқаланы иалгахьан Византиа иатцанакуаз ахәынтқаррақәа зегьы рфы. Аха дара, ақьырсианцәа рыфныцқа ахәатәеиқәымшәара кәлеит, ахәынтқаррақәа зегьы хазы-хаз еихеит, ахақәитра азыхәан иқәпцон. Ишаххәаз еицш, аилабаара иафыз ахәынтқарра ақны, азбаарра ашәт анылиаауа еицш, афыхантатә кәзара уафы излеимбац ала ицәыртцит. Хәарада, уи пәшәс иамаз, идеиа хадас иатцаз ақьырсиантә динхатара акәын. Аха уи аидеологиягьы дара ишыртәхыз, дара иртәхыз, алархәо рхы иадырхәеит асахьагыфәцәа. Дәеа хшыфртцагакгьы хбоит Византиа усқантәи атагылазаашьей атоурыхи хрызхәыцыр. Ахыбгалара иалагаз ахәынтқарра ахеиқәырхара азыхәан ихьацшит ашьтахька, изнысхьаз атоурых мфәахь. Аекономикеи аполитикеи рганахьала уахь иахьхьацшуаз бзиарас, акы зфырцаашаз хәа акгьы рбомызт. Амала ақәзара аганахьала амч дуи афырцштә ссирцәкьей рнәтеит. Ажәытәра инаҟаны ирхаштхьаз еллинааи аурымцәей (римлианаа) рқәзара, рлитератураа, рфилософия атцара рәазыркит.

Иаҳа-иаҳа ақәзара фәион, аха иаҳа-иаҳа аекономикатә тагылазаашьа цәгьахон Византиа. Уаҳа хыгашьа анырзамтә, иреиғьыз уи атәицәа – асахьагыфәцәа рыцсадгьыл ааныжьны иқәтцит. Еихарак урт еихеит Урыстәыла, Сербиа, Болгариа ухәа, динхатдарала Византиа иатцанакуаз атәылақәа

рахъ. Уи егыъашьатэзам. Ацсабара иашаз абафхатэра азыхъ иафызоуп. Цъарак амфә кхар, анышә излахәытцытыша даеа мфәкы иашьталоит. Убас зыцсадгьыл аанзыжыыз абырзенцәа дреиуан Феофан Грек. Дахьбырзеныз азыхәаноуп аурысцәа Грек хәа жәлас изиртәзгы. Ауахәамакәа рфы аныхачапақәа пштәыла атзамцаф ранцарафы, Андреи Рублиов иаамышьтахъ, рапхъа днаргыланы зызбахә рхәакәо дреиуахеит абри, атәым тәыла афынтә иааз асахьарыхы. Разкыла, уи ихы-итцыхәа хазхәо антцамтәкәа мацымкәа иаанхеит. Абри аганахьала Феофан Грек Рублиов иатцкыс иаха насып иман. Абар ииуа иара ихааныз аурыс шәкәыффы Епифан Премудрый: «Когда я жил в Москве там проживал и преславный мудрец, философ зело хитрый, Феофан, родом грек... Никто не видел, чтобы он когда-либо взирал на образцы, как некоторые наши иконописцы, которые в недоумении постоянно в них всматриваются, глядя туда и сюда, и не столько пишут красками, сколько смотрят на образцы. Он же, казалось, руками пишет роспись, а сам беспрестанно ходит, беседует с приходящими и умом обдумывает высокое и мудрое, чувственными же очами разымными разумную видит доброту... Сколько бы кто с ним не беседовал, не мог не подивиться его разуму, его иносказаниям (притчам) и его тростному строению».

Абасеицш икоу антцамтәкәа излахархәо ала, Феофан Грек ицстазараф икәыгаз, апсуаа ишырхәо еицш, ахәычы ифгы, аду ифгы зхы назгоз, гәтахәыцрала итәыз уафы тынчк, уафы кәымшәышәк иакәын. Аха дтынчмызт уи ирфәиамтәфы. Хеигзара изымдыруа аус иуан. Ақәра мац шнитцызгы, иапцтаз хыпхьазарала даараза ирацәан, урт зегы еиқәханы хара хфынза изымаазеит акәымзар. Еихарак уи гәтынчра издыруамызт иааирпшуаз ахафсахьакәа рфы. Харзаатгылап ф-рфәиамта дук. Новгородтәи аныхабаа атуан афны итыхны икыдуп аныхачапа – Христос исахьа. Аныхабаа афнуцка зегы тнартәаауеит, убас икоуп уи иаапшышьа. Ацсыцкьацәа ианакәзаалакгы итырхуан хыхъ, ажәфанахъ ипшуа, бла иамбазац, Анцәа имцаныхәо. Абри атрадициа дахысит Феофан Грек. Уи Христос исахьа тхит цәка ауаапсыра ахьыкоу, зыда цстазаарагы ыкам, адгыл ахъ даапшуа. Даеакалагы

иҕыцу абри аныхачаҕа. Уаанза Христос даадырпшуазтҕыы имч илзаахыаны, агәәҕра уаха наилымшо днанагахыаны, Феофан Грек Христос ихаҕсахыа тхит махәҕалагыы гәыла-ҕсылагыы амч иланы. Урыстәыла аҕнуцҕа иагәылатәахуп ицәыргам амчкәа хәа акәын ари иаанагоз.

Аҕоурыхаҕе, ишаадыруа еицш, абжыаратәи ашәышықәсазы Урыстәыла акыр шықәса амчымхара итәшәаны икан. Ахәынтқарра акны еидымызт. Убри аидцара, тацкәымкны еилатәаны ага иҕагыларазы ахшыҕ рызтоз, амҕа икәызтоз, ақәпарахь ирыпхьоз дреиуан аныхабаа аматцуҕы, аб – аҕсыцкәа Серги Радонежски. Аееибнатон Урыстәыла. Амчкәа зегыы еизнагон. Ицсаҕкыаны иказ ахратәрақәа еидгылон. Иа- аит ахақәитраз ақәпара амшгыы. Европатәи ахәынтқаррақәа акгыы иалшомызт Золотаиа Орда аҕагылара. Уи аимпериаҕы уахгыы ҕынгыы амра ташәазомызт. Ақәзаараҕы инанага- хьаз Урыстәыла, пхьаҕатәи аҕеицш зегыы збахон Куликово адәаҕы имҕаҕысраны иказ аибашьра. Ирхәоит, убри аи- башьра аламталазы аибашьыҕцәа иддырбарц аныхабаа иадәылганы иааргеит хәа Феофан Грек иҕыхымта «Анцәа иан лсахыа». Аибашьра адәаҕы усс иамаз ан лхаҕсахыа? Аибашьцәа ргәы шытнахуан. Руспшыаҕы ларгыы дышрыцыз днарбон. Шәзыхшаз шәан леицш ишәыхыча шәыпсадгыл хәа ранахәон.

Анцәа иан лсахыа, хәарада, Феофан Грек иаанзагыы азәырҕы аныхачаҕаҕцәа иаадырпшхьан. Аха еиҳарак урт даадырпшуан гәырҕала деитатәны, лылахь еикәны, аҕстазаара лгәы ахымкәа. Адунеи ақәзаара башоуп, мчым- хароуп, аҕсабара аҕаҕхыа сара акгыы сылшом хәа акәын ианахәоз илыхәапшуаз. Ари атрадициа дықәымныкәеит Фео- фан Грек. Уи иаҕицеит зынзаскдаҕа ныхачаҕақ. Араҕа даабоит анра-цара иацу агәыблреи, аҕстазара абзиабарейыла итәу ан. Илахыҕы, икәандоу, ихызыркны еилаарцыруа ашәыгақәа рыла дтихит аҕхәыс кәымшәышә, аҕстазара зхылтуа – ан гәыраз. Лысабигыы ларгыы ирымтцаныхәо ауааҕсыра акырза иреицшитәит. Абасеицш икоу гуманизмла иахытәу азыхәаноуп цсра-зра зрықәым аурыс кәазара аҕоурыхаҕы зыхыз хытәы нбанла иану Феофан Грек ирҕеиамтақәа.

## ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ

Аңсабара тџа змам амазақџа атдыраара аҕны, аду-  
неи ашьақџылашьа аилкаараџы, аартра дуззақџа ҕазтаз,  
ауафьтџыџса адџахьтџи ипшра-исахьаи идоухатџ беиареи  
қыцџла раарпшраџы џаџара пхьаҕа изгаз, агеницџа ргени  
Леонардо Да Винчи (1452–1519) ажџафтџи ашьышықџсазы  
ишџтыкакачыз италиатџи Аитарџиара (Ренессанс) аетџ  
лашарақџа дыруазџкуп. Уи ипстзаареи, ицара-дырреи,  
иҕазаратџи инаукатџи рџиара уанрызхџыцуа, ухаџы дааи-  
уеит... асаби. Ауафь данысабиу зегьы дразтаауеит. Ажџан  
иалакнахау амза кыдырџны излакамхауазеи? Азқџа зегьы  
амшын иалалоит, аха амшын тџны излахымтџуазеи? Аңсаатџ  
амтџыжџџа наҕьар, ифьштыпраауеит, ауафь инапқџа егьа  
иҕьаргьы дахьгылоу дзеитџатџом изыхьџозеи? Зегьы еилика-  
арц, аңсабаратџ цџыртрақџа зегь хшыџла еиџахџашьак рыма-  
зарц иџахуп. Даныџеидаслак, еихарафьк, аңсабара ус иашеит,  
ус «анцџа» иҕаитцеит, ус иҕоуп, ус иҕалоит хџа, рызтаарақџа  
тақда иахьынхаз ианышџоит, рыхгьы иахымтџаауа, даџазџгьы  
изымтџаауа, рыџедыртынчуеит. Аха иҕоуп даџа цџоукых, «зы-  
сабира» ззынхауа, рызтаарақџа рхамштқџа, рҕак аңшаара  
зыпстзаара азызкуа. Убарт рақџоит ауаатџыџса «рысабира»  
иналганы ртџымтџахь иџазгауа.

Леонардо Да Винчи дахьцалак ицын ақьаади акала-  
ми. Дыџуан иара асарқьа ианумырпшылакџа узамыпхьџ,  
иаархџны, иарма напала. Жџеинраалоума, жџамааноума,  
аҕазара иазкутеориатџ тџаароума, иарбанзаалак хшыџзцарак  
ихы ишаатџашџалак, иқьаад инанитџон. Аха уи азыхџан мацара  
акџмызт дахьцалак ақьаади акалами зицыз. Аңсаатџ пыруеит?  
Инапаџы иааникылон убри аңсаатџ. Ацџеижџ аур-ашџара  
ишџон изон, акапан гџеитџон, иџитџаауан амтџыжџџақџа,  
нас азхџыцра далагон ауафьтџыџсагьы дыпрырц азыхџан  
иҕаитџаша. Ирхџоит, убасала иҕаитџаз апрыга аппарат ала  
Флоренция азааигџара, Монте Чечеро (ачечеро италиа  
бызшџала апҕа хџоуп иаанаго) ахџы дықџыгланы дыџеит,  
дџамхакџа насыпла деиқџеит хџа. Еиқџеит апрыга аппарат  
зеипшрахаша хџа иџихыз асахьагьы. Уи акырза ирзааигџоуп,  
иреипшуп хџамтџзтџи ахаирпланқџа.

Диит Леонардо Флоренция азааигџара, Винчи ахаблаџы.  
Уи далиааит Аитарџиара аепоха реиҕа ианасакьахџымтџаз,

ажәәфтәи ашәышықәса аҭәанаафнашоз. Ауаатәыџса рдунеи-хәапшрей, рсахьаркыратә гәмеи, рдоухатә беиарей раарп-шрафы айтәкра дуззақәа кәзтәз аамтән ари аамтә. «Ари аепоха рызгәакуан атитанцәа, иара егъахшеит хшыџлеи, гәтәхәыцралеи, кәзшьалеи, цара-дырра тәбаалеи зәпоха иакәнагахашатәкьаз атитанцәа» хәа, –иџуан Аитәрҭеиара азыхәан Енгельс. Убарт атитанцәа днарылкааны, чыдала Леонардо Да Винчи изыхәан уи иџуан: «Дахьҭыхантәџ дуззәз аамышьтахьгы, дматематик дуззан, дмеханикын, дынцьнырын. Убарткәа зегьы рҭы аартра ҭыцкәа кәитцеит».

Аказара хккәа зегьы рааста Леонардо да Винчи реиха ихаданы ицхьазон аҭыхантә. Иара ҭеиаларц азыхәан аҭәзааигәанатәлароуп ацсабара. Аха, «артәџцәа ирыртәџу», абри аказара, ацсабара аҭырпшрафы иаанымгылозароуп. «Аҭыхантә ацсабара иацлабуеит, иагәаманакуеит» хәа, – иџуан аказа ду.

Дарбан рҭеиаџызаалакгы иара иаанза иказ аказацәа рҭышәа, икартахәоу аартра ихы ишаирхәо еицш, Леонардо Да Винчи ажәохәтәи ашәышықәсәзтәи асахьаҭыхыџцәа рказара шыатәс икатданы, иара ҭыц еихеихәит, аартра дуззақәагы рыцитцеит. Иаартракәа ируакуп ауаџы цәала-жыла мацара акәымкәа, иџнуткәтәи идунеиггы аарпшра. Ауаџы иџнуткә дзеицшроу еицшоуп адәахьалагы дшыкоу. Адәахьала еиҭкаам, деицхьытта икоу, гәыла-цсылаггы, хыла-хшыџлаггы деиҭкаам. Абри ахшыџтак ҭыц инацитцеит даҭәакгы. Цсы зхоу зегьы бзиа ибалатәуп, аха ацсабара иа-шәз, ацсы зханатәз, зегьы рханы дгылоуп, зегьреиха дбе-иоуп, зегьреиха дегьыцшзоуп ауаџы. Убри бзиа дбатәуп, ицхраатәуп, идгылатәуп, аха ишцә, насгы изла? Дызлакоу абзиаракәа ирыцумтәозар, ирыгырхатәым. Ицәеижыи цшзоуп, аха икәышра итәгы иаццалатәуп, доухала дышбеиоуггы, ибеиара итәгы иазырхатәуп. Ацсабара ахәс иамоу иара иоуп.

Абаскак здырра тәбааз, збаџхатәра рацәаз Леонардо Да Винчи иқалақ гәакьа Флоренция далтны дымцар амуа дтәдыргылеит. Ахәынтқар Лоренцо иахтынрафы пату зқәыз асахьаҭыхы Боттичелли затәык иакәын. Ускан Леонардо иқыцә итцытхьан Италия зегьы ихьз-ицша ахзыртәаз «Мадонна Литтеи», «Ашәт зку Мадоннеи».

Дықәтны дцагәышьеит Миланка. Избахә бзианы ишнаџхьазгы, миланаа ақәгәыгуамызт абастәкьа иказ ауаџы

дрызнеит хэа. Уамашэа дыңшзан, деиҥекаан, уафы-ламысын, ажэа иҥан, ажэеинраалақәеи ажэамаанақәеи алиңси рыла иааихыишыуан, амузыкатә инструментқәа рҥы дыхәмаруан.

Аңсабара зегҥрыла изқьиаханы, меигзарахда инаҥаз абафхатәрақәа зегҥы рааста Леонардо Да Винчи игенира ааңшит асахьаҥыхраҥы. Иаргҥы ари аҥазара хкы «аҥазарақәа зегҥы ираҳқәажәны» иңхьазон. Ифымҥак аҥы ҳаңхьоит абри еипш. Аҳәынҥқар имшира аены дырехәаны апоема ифит апоет. Асахьаҥыхыфҥы иҥаитцеит аҳамҥа. Аҳәынҥқар бзиа иибоз аңхәыизба лсахьа ҥихит. Ашәкәыиңхьара дааҥкәыҥын, дгачамкны аҥыханҥа ахәаңшра далагеит аҳәынҥқар. Дгәааит апоет. Ашәкәы уаңхьар иаҳа уанахәоит, аҳәынҥқар, иҥаҳау ари асахьа аҥкыс, ихәеит уи. «Ҧумҥын, апоет, иухәо иаанаго ухатаҥы иуздыруам. Алашәцәа рзыхәан ифу уара ушәкәы ааста инеихау ацәаныррақәа рыматц аеит аҥыханҥа. Сара исыҥ убасеипш иҥоу арҥиамҥа, слымҳақәа ираҳауа мацара акәымкәа сыблақәаҥы ирбаша» хәа, – наиаҥеикит аҳәынҥқар.

Абри ажэамаана инацаҳҥар ауафы иблақәа рзыхәан Леонардо Да Винчи иифуаз, нас иаҳаҥы еилаҳқаауеит уи ихшыфҥак. «Ауафы иблақәа, – ифуан асахьаҥыхы, – ицәеижыы хышәс ирымоуп. Убри ахышә алоуп ауафы имфә дызланыңшыло, гәахәарала адунеи дызлақәыңшуа. Алашь-цара иҥаҥәаху игәы-иңсҥы зыргәыргьо убри ахышәоуп. Абла аныҥамла, ауафы ифнутҥкатәи илашьцара иара изыхәан иргәаҥгахоит». Абасеиңш иҥоу уи ианҥамҥақәа ҳанрыңхьалак, нас иаҳа иаҳзымариахоит иҥыхымҥақәа рымаза рыҥдыраара.

Идыру усуп, ф-мҥәыжәфак дышьҥырхуеит арҥиамфы. Абафхатәра, нас аҥьабаа. Леонардо иқыцә иҥимыжыит рҥиамҥак, инеипынкыланы акыр шықәса аус адимулакәа. Ирхәоит, «Ҧьоконда» аус адиулон хәа асахьаҥыхы иңсы ахьынзатаз. Дызхааныз асахьаҥыхыфҥәа дрыдкыланы хихәаңшуазар, иаңиҥаз арҥиамҥақәа хыңхьазарала ирацәам, насҥы рыцҳарас иҥалаз, ирҥиамҥақәа, реиҳаразак, аамҥа иалазит, ҳара хҥынза изымаззеит. Насыңла еиқәхаз ируакуп «Мадонна Литта». Чыдала ҳаҥьазааҥгылап убри. Аҥыхымҥа лара илхатәны измаз флоренциатәи ңхәыск лыхьзоуп уи хьзыс иаху. Иаңцоуп иара Леонардо Да Винчи иҥазара реиҳа ианасакьахәымҥаз аамҥазы. Уаанза иаңиҥахьаз «Мадонна Бенуа» аҥны ааста, араҥа даабоит ахәыцра иҥаналаз, иҥышәынҥтәалоу аңхәыс қәыңш. Изныкымкәа уаанза

иапццахъаз ахәсақәа рхаҭсахъақәа дахьреипшқәоу рацәоуп аригъы. Ицқьоуп, ихаракуп лылахь. Ускантәи аамтәзы иш-модаз еипш, аарла иубо, ихәычуп лыцъымшькәа. Лпынтда азыхәхәоуп. Лқышәкәа рытқаркәа мацк ифышътыхуп. Ицәхапшьуп лпахәкәа. Имаана-мазоу апышәарччара лҭыкәуп. Уи апышәарччара ацәанырра ацоуп, аха инартцаулары ицәахуп. Идуум лахьейқарак лҭыкәубаауеит. Лнапаҭы илку асаби, иқәра иааноумшьартә, агәтыхақәа рхубаалоит иблақәа, заа дышәхьеит. Лара, ан илшәу амаҭәа, флоренциатәи ахәса ирцәашәтәтәуп. Лыхәдаҭы инартбааны итыхуп лытқы. Лыплашь ацштәы змоу атҭкәа амоуп. Лыхцәы ақәхәашьа атәахуа еикәархәшәа илхоуп лкасы. Дзыдтәалоу атзамц шейқәароугъы, лара дазытәахуам. Лышьтахь ахышәкәа аартуп, аха, ицьоушьаша, алшара уахьынтәи акәымкәа, лапхьаҭантәи, нас лармахьтәи лганахьтәоуп ишаауа. Лыхәдеи лхы-лҭы инархьысуа ашәшьыра анакә цәҭеипш уалпшуеит.

Абла иабо ацшзара зегъы ажәа иазеиҭахәом. Убри азыхәан акәхап изырхәоугъы бла иабо хы иапсоуп хәа. Зызбахә салацәажәаз Леонардо Да Винчи ишедевр «Мадонна Литта» шаҭаамтә иахтаху хәхәапшуа, икнахауп, насыҭла, Асовет тәыла ақалақь ссир Ленинград иҭоу Ермитаж азалқәа руак аҭы.

*«Аңсны аказара», 1981*

## АМҠА ДУ УАННЫҚЛАУА

Ашәкәыџџцәа ҭарацәа зцамгылаз алиҭература, аҭеи дызмам аҭнаҭа иафыхахоит. Абри хшыџзышьтра азуноуп КПСС Ацентр Комитет арҭиара знапы алаку аҭар аус рыдулара азыхәан ақәтра ду заднакылаз. Атәыла зегъы намехакны, инартбааны ххәыцны иаххәозар, ақәтцара ашьтахь арҭиара знапы алаку аҭар реизха-зыҭараҭы аитакрақәа ҭалеит. Иаха лассы-лассы имџапырго иалагеит арҭиаратә семинарқәа, рапхьатәи ашәкәкәатзыжьуа авторцәа қыпшқәа рхыпхьазара иазхаит: ҭыц атытра иалагеит М. Горки шытаркқоыс дызмаз ажурнал «Алиҭературатә цара». Азауадқәа рҭы, афабрикақәа рҭы ақытатә нхамџақәа рҭы ухәа иаха ирацәаны еиҭеаахейт, аҭар здыпхьало арҭиаратә еидцарақәа, алиҭературатә кружокқәа.



Алитературатә кружок – иеизхартуоп, иаазартуоп. Хәарада, ари иаанагом ауаф қәыпш алитературатә кружок дналалар, дышәкәыффы даакалеит хәа. Ашәкәыффыара иатахкәоу зынзаск даеакуп. Нас иабаихәо алитературатә кружок? Рапхьаза иргыланы, уи ақәыпш идунеихәапшра артбаауеит, ихы-ихшыф иазнархауеит. Асахьаркыратә ажәа – алитература ағыама, абзиабара азнархауеит игәафы. Дышәкәыффымхаргы, дышнеи-шнеиуа алитература азыхәан иреигьу пропагандист-ны дкалоит.

Инеитыху ажәа ала сзалагаз, алитературатә кружоккәа рцакы сгәалазыршәаз ашәкәыффы қәыпш Анатоли Лагәлаа иоуп. Уи рапхьатәи иажәабжьнуп ажурнал «Алашара» сынтәа итытыз актәи аномер. Акьыпхь афы уажәадагы дцәырцқәахьеит. Ифымтақәа акьыпхь ианылаанзагы сыр-зызырфхьан. Рапхьаза ажәеинраалақәа дрыпхьо саҳаит Очамчыра еиҗкааны ихамаз алитературатә кружок аҕны. Иажәеинраалақәа рцаки рформеи раамышьтахьгы, исгәа-лашәоит, даараза сгәатца инеит иапхьашьагы. Узеигәырғаша усун иажәеинраалақәа җырхәала иахьидыруаз. Уи иаанагоз уиакәын, игәы-ицсы иазааигәан иифуаз. Фбагы, уи ихана-хәон хара дзаҳзапхьаанза изныкымкәа ишхифылааз, аус ша-диулаз, иааилышны ишнеимгаз. Абри аамышьтахьгы ибжыи ууанахәон игәатца гәтыхала иштәу. Ибзианы исгәалашәоит даеакгы, имзакәа егыасхәеит. Иажәеинраалақәа иры-цубаауан апоезиа аткыс апроза иаҳа ицәа ишалаз. Изла? Исыздыруам ишысхәаша, аха интуициала иаарласны еилыска-ауеит иарбаан жанру ашәкәыффы қәыпш иаҳа ицааиуа. Икалап, убарт аилкаагақәа иреиуазар акы. Ажәеинраала ашәага-зага итатәазароуп, аритм итымцуазароуп (ишыжәдыруа, аритм амоуп апрозагы, аха уи даеа ритмуп). Икалалоит убасеипш, ахшыфцакы аарпшрафы иапырхагахозаргы, иаҳа инартбааны иаҳа инартцауаны ахшыфцак азаамырпшуазаргы, ариф-меи аритмеи еиламгарц, дтымтырц азыхәан иеанааникыло апоет. Усеипш дҗахәам ашәкәыффы. Уи рапхьаза иргыла-ны дзызхәыцуа, апстазара шака инартбааны изимехакуа, ихшыфцак шака иртцауаны изаарпшуа, ифырхацәа рхаҗ-сахьақәа шака изгәылыртәаауа ауп. Ахшыфцак апыжәара ицәагауа, ахәатәи имоу иаҳа дыхнахуа, апоезиатә канонкәа зцәеилаго иалагаз, ажәакала, арифмеи аритмеи уиакара из-цымааиуа, уи, хымпада, ицәа иалоу апроза афроуп. Шака ир-

ласны ихата еиликаауа, жанр рацэахь аефьара акэымкэа, шака ирласны жанрк алкааны, убри азакэанкэа рытцаара да- лаго, убриафара ирласны афышэа иоуеит, ирласны игэгэахоит имахэфекаэа. Изхысхэаауа, иажэеинраалакэа шысгэафхозгы, хараза еиханы сеигэырфьеит, иаха еигьашьангы сафхьеит уи иажэабжь «Саб». Ажэабжь иагу убриоуп, алирикатэ фырхата, Бықа, ицеггы дычкэына хыхэандаз, ицеггы игэгэаны ад- гьыл дыкэгыландаз угэахэуеит. Фбагы, ажэабжь афны ихьу- хьууа, ауафы игэатца иацралакэаша ахьырацэоу афнытэ, имыцхэцэахазар фалап здунеи зыфсаххьоу афхэызба, бзиа дызбоз, ларгы бзиа илбоз арфыс ихы ахьеикэшэам. Алабжы- ши, уи иарцэаакуа ахчкэеи рылацэажэара иаха ирмачтэын. Заа згэатаракэак фастцеит. Уажэшьта салацэажэап абзиаракэа. Урт хараза еихауп. Рафхьаза игылоуп абызшэа ацкьара. Ицкьаны дахьцэажэо аамышьтахьгы, иажэа еиефааны артэашьа иды- руеит. Аеыф бзиа иманы, изакэымтэо дифызоуп, ижэар беиа- ны, аха еиефааны ажэа ззымхэо. Сазэыкны, ашэфэффы қэыпш абафхатэра иашатцэфа илоу иламу излеилискаакэо иреиуоуп акы. Дзыхцэажэо дуафума, мафэарума, иааигэазаны иблаф иба- уоу имбауоу. Иаххэап, ашэфэффы ихэеит ауада саныныфнала сылапш нақэшэеит атзамцаф икыдыз апатрет хэа. Уаха ак- гы. Афхьаф изакэызаалак афгы ианахэазом. Ашэфэффы убри апатрет ирааигэаны днахэафшны, изеицшроу, уафа иану иханахэо, нас фьара деталькэак дрылацэажэар, ускан иааганы хабла иаахиргылоит. Абасала, акырза атцанакуеит, урысшэала адеталь хэа изышьтоу – икылкааны чыда хэычык адбалара. Ан. Лагэлаа иажэабжь афны фазэа бзиафак инапала ифуп ухэартэ ифоу адеталькэа амоуп. Иаахгап абри афыза фырцштэык. «Папа атзамц ахь днахэны деицакэеит. Сара издыруан уи акы дшамыртынчуаз, акы игэы ишытцхоз. Аха санынапшлак, итцыздыраар хэа дшэаны, иблакэа сырхирцшылазомызт, атзамц ахь днахэуан, нас ихысга нацэа ашышкамсқэа зла- цоз атзамц инадикылеит, алада ицозгы, афада ицозгы инацэкыс иннамкылазакэа, алагырзқэа реицш, атзамц иафеибахэа инеиуа». Схата снацэа атзамц инадскылазшэа, схата снацэкьаракэа ашышкамсқэа авеибахэа инеиуашэоуп ишызбаз, сцэа-сыжьгы ишаныруаз. Ус анакэха, ашэфэффы қэыпш изқэикыз ацэфьара иакэшэеит. Ихэарц иицахыз слымхагы иаирхаит, блалагы исирбеит. Иаахгап дафеа хэоук. «Схахьы ахышэ хэычы афнытэ шхырцаафк аафэымтцзакэа асаркьа иадхон, иара атэала иафьуазар акэхарын». Слымха



урт иргэилоуп ажэлэр ркэыгара ду, рхэыцра цэула. Ишэгээласыршээрц стахуп ажэлэр рхээмтэ, еицыжэдыруа ажээбж хэычык. Атахмада ажээ ихээрц азыхэан, аеыпцхээ алабашья анылаирс, машэырла иганаф игылаз арцыс ишыапы ифалаитеит алабашья ацса. Атахмада иажээ хэаны далгаанза, арцыс ихэаацэгья ичхауан, иажээ хэаны дагыалгеит, арцысгыи ипсы илшэшээны дынкахэит. Иааркьяфэны, еифэкааны абас икоу ажээбж хархээит хажэлэр. Ихэанахээоэи ари? Еихабы еитцбыла апатуеикэтцашья аамыштыахыгы, ихэанахээоит даеакгы. Уи ихэанахээоит ахшыфортцага, ихэанахээоит жэынгы фангы ажээ шака пату изакэуэ, ажээ шака атцанакуаны ипхэазоз ацсуа. Арцыс ипсатцкыс еигышыеит апсреи абзареи зызбуаз атахмада иажээ. Абаскак ажээ ахэ харакны иахырьшо уеигэыргьартэ икоуп, аха, уазхэыцыр, уагыацэшээит. Шака ицэгьоуэи, шакагы игэагыуацээоуэи, абаскак ажээ пату ззакэу, абаскак ажээ иацклапшуа ажэлэр рфэи ажээк иадамхаргы ахээара. Насып хамоуп ацсуа шэкэыфэцээ, ацсуа даеазэы диламфашьо, ихатэы хэфэ ахымоу, аха даеа ганкахьала абракагы хус уадафуп. Имариам, иара ишиказшыоу аамыштыахь, уара егы иутахаргы, даеакахыи иузаамырхэуа, иара иламыс иатцанамкуа аамыштыахь, даеакы здызымкыло ацсуа ихэфсахья аарпшра. Иацсуа ламыс шака идырны, шака хэкэшээны иахээарпшуа, шака имилаттэ хэфэ хээикэырхо, убаскак уи амилатцкээ зегы деицыртэхээит, убаскак бзиа деицырбээит атэым цхэафээагы. Ацсуа шэкэыфэцээ азэырфэи еицахээипшны ихэагны избо убри ауп, хажэлэр ртоурых хэздыруам (ашколафэи иддыртцэ иалагаанза, убас икалагэышыеит еитцагыло ашэкэыфэцээ фарацээагы), ибзианы ихэздыруам хажэлэр рдоухатэи рматериалтэи культура. Хнаскьяны хаапшны хажэлэри х-Апсни хамбац, убри азыхээаноуп, зны-зынла хгэы хзырхышеи хзыргэыргыашеи реифдыраара захцэыуадафхо, ацэгьеи абзиеи реиламырфашьяара захцэыцэгьоу. Ма игазарала, дцээ-цагыаханы, ма ифунтцкала икультура ахыыхаракым иахкьяны, дызкэиээ азэшэкээ зытцзырфээаз, ишыа-ида иаднамкылазо атэым махэтэ иахынхэлаз ашэкэыфэы кэыпш, ахаи атцээи еихазхэз дифызаха, дгыли жээани дрыбжыакнахэзшээ да-

анхар калоит. «Ишьчите свои корень, свои глагол!» – ихэеит Маиаковски ду. Насың имоуп ижэйтэзатэиу, царада, хшыўла иапцоу, аңсуа аламыс хэа ажэак ала иззиҳэаз, хажэлар ркультура хараки, мрагылареи мраташэареи ажэларкэа шэкэы быгышэыла, цараеилкаарала идырфеиз акультура дуззакэеи зхы-згэафэи иззеилагзаз, нас убарт афкультурак ирылцыз арфеиамта ақбаад иззантаз аңсуа шэкэыффэи. Урт афкультурак ркнытэ руак зыгхаз, зымтэыжэақэа руак птэаз апсаатэ дафыхахоит. Ирзеиғасшыоит ашэкэыффэа фарацэа амтэыжэа гэгэақэа, ажэан гэыцкыа, ибзазаха ирцылаша ацабааи агэацдыхэареи.

*«Аңсны қаңшы», 1981*

## **АХШЫҢТАК ЦАУЛАНЫ, АХЭАШЫА МАРИАНЫ**

Сынтэа Аңсны имфапысраны ифоуп асовет литература Амшкэа, иара убас ныхэа дуны иазгэатахоит Дырмит Гэлиа диижытэи 110 шыкэса аттра. Ишпапыло абарт афныхэак аңсуа шэкэыффэа? Абри арубрикала иналукааша ашэкэыффэа рыфэаажэара, аинтервиукэа рымхра еифэнакаауеит агазет «Аңсны қаңшы». Хара хкорреспондент Б. Қаңыаиа дифэаажэеит ашэкэыффэи Цума Ахэба.

– Цума Басариан-иңа, иаххэар халшоит сынтэатэи ашыкэс уара узыхэан насыңла иалагеит хэа. Ажурнал «Дружба народов» актэи афбатэи аномеркэа ирнылеит уроман «Асқала», Аңсуа телехэаңшрафэи атыхра иафуп Дырмит Гэлиа иажэабжэ «Атэым жэан айака» иалхны ифуз акиносценари. Англыз бызшаахэ еитаргоит уповест «Бзоу».

– Зызбахэ ухэаз ароман «Асқала», ишудыруа, ф-шэкэкны ишыақэгылоуп, хазы-хаз хэышыкэса нарыбжыатцаны итытцит. Уажэы «хыбрак» еицытаскырц стахуп. Итытцуеит еицны апсышэала. Тираж рацэала, ажэабжыкэагы нарываргыланы, урысшэала итытцуеит Москва.

– Ифэцу, иахзымдырзо?

– Исгэалашэоит, Баграт Шынкэба ироман «Ацынтэарах» фны даналга хшеицэажэоз, уалгама хэа саниазцаа, – «Сар-

гы иара салгеит, аха иаргы сара исылгеит», – ихәеит. Абас исылганы сыкан саргы «Асқыала». Жәашықәса аибаргәәкра хәфын. Акәәп сырғылеит. Сыңсы сума сапырдит. Итдит шықәсык, ыба, хқа... Изәит ажаабжықәак, статиақәак... Еихарак аамта баша изласцәымзыз – ғыц сеитәрыпхьейт хәцсуа литература аклассикцәа рәымтақәа. Сара сзыхәан урт рацхьа дыканатц дзыпхьалаша, цсра-зра зқәым ажаеинраалақәа рацәазаны, ареволиуция қалаанзатәи ацсуаа рыцстазаара нтыртәааны иазырпшыз, епоск иафызюу ароман «Камачыц», ихькәырцахақәоу ажаабжы кьаққәа, иахьа уажәгы хадра-матургиатә рәиамтақәа ирылыхәхәо адрама «Анаурқәа», бзиа ибаны, қазарала еитеигаз «Абжыас-цәа зшәу». Изакәйтә социалтә психологиатә жәабжызуеи «Атәым жәван атқа».

– *Шәкәыффык иахасабала иуртазеи урт рыцхьара?*

– Абызшәа ацқыара, ахәоу аиқәыршәашьа, итбауу, итцауылоу ахшыфцак аилкаара, имарианы ахәара ухәа, шақа ирацәоузеи ифутцааша Дырмит ду. Иухәо аилкаара шақа иуадафу, ахәоу шақа иузеилахәрпашьуа, еитагоу, мамзар ацсышәала ифу узымдыруа шақа узыфуа, убасқак афило-софия атцоутейт, апсихология ааурпшит хәа ирыпхьазоит хакритикцәақәак. Алитература азыхәан иқан, егыанхоит азакәан хадақәа руак. Имариам ахшыфцак, имарианы, еилыхха еиқәааны ахәара. Даеакгы. Идыру усуп, ацсышәала иапцам афымта, ацсуа литература иатәым. Аха уи иаан-гом иапсыуа фымтахарц азыхәан ацсышәала иахьуфыз ма-цара азхоит хәа. Ихамоуп убасейпш иқоу, ацсышәала ифу фымтақәак, аперсонажцәа рыхьзқәа ааупсахыр, милатс изеиуоу узымдыруа иаақәхоит, избанзар, урт гәыла-цсыла, хыла-хшыфла иапсыуам, рмилаптә хәфы рымам. Хәарада, ирацәоуп ауаатәыфса зегы еицырзеипшу ахәыцшыақәа, ақазшыақәа, ацәафакәа. Ус иқамызтгы, ацсуа пхьаф акгы ианахәомызт даеа жәларык иртәу арәиамта, ацсуа фымтагы даеа бызшәак ахь еитаргомызт, аха убарт, ауаатәыфса еицырзеипшу инарчиданы, ацсуаа ирымоуп дара ирхатәугы, дара рыда даеазәы имамгы. Абри хазлацәажәаз алоуп еихарак ирәиамта ишазнейтәу дарбан шәкәыффызаалакгы. Ашәкәыффы изыхәан даараза иуадафу, даараза унапафы



## АШӘКӘЙӘФРА – АХӘРАШӘОУП

*(А. Гогәуа ханфәжәа шықәса ихыйра иазкуп)*

Иаасыкәыршаны саанаңшы-ааңшит. Сыбла иабаз, сгәахы тнарзызааит, ихәеит Радишьчев.

Идгьыл гәакьа дныкәыңшит Алықьса Гогәуа. Ибла иабаз, игәлымха иахаз, еидара хьантаха, игәатца интәлеит. Уи аидара хьантә атытшыас иамаз, игәатца ианылаз ахәра, хәырбгьыцс иамаз акы затәык акәын: ахәрәшәа ахәара.

Ашәкәйәфра – ари ахәрәшәоуп, хәырбгьыцуп, абиңарак даеа абиңарак ирзынарыцхауа, гәыргьафхәаша ажәоуп, ишәацхәәфуп, иуасиат ажәоуп. Ашәкәйәфры изыхәан – аидара атытгоуп.

Хәрәшәак схәар, сыхәра хәырбгьыцк нақәыстцар, нас схьаа сацәцап, сыхәра сыргьап ихәоит ашәкәйәфры.

Абас дналагеит Алықьса Гогәуагы. Аха уи игәы дажъеит. Ихьит ашәкәйәфры иашатәкьа ихьуа – хәрәшәак анихәа, даеа хәрак пытлеит. Сеидара хьантә снацтыцп, нас саргьы адунеи лашара салагәыргьап, сыказаап зегьы шыкоу ихәан: икалам иаирхәеит хәрәшәак, аха уи инашьтарххны даеа акы хәатәхеит. Абас дааиуеит акыр шықәса раахыс. Итижыт ашәкәкәа акы, фба, жәба... Иеидара иахагы иацлоит. Ихәра иацымлозар, гьашьа амам.

Акыр жәашықәсақәа раахыс Аңсны иахақыруеит ала-хәақәа...

Иаңеипшхозеи архакаршәра икәуаеацәнышыацәхыслар? Иаңеипшхозеи абгацамкыра иафәу ақәасаб, изыкәгылоу ахахә нацкьар? Убарт ирңеипшхо уңеипшхоит, уажәа, убзашәа, уаңсшәа ануцәыз. Аа, абри ауп иуанахәо ашәкәйәфры, аңсуа шәкәйәфры.

Акыр жәашықәсақәа алахәақәа ркьырбжыы карматцыс шәахәабжыны ирахәуан азәырфы ашәкәйәфрәа. Рыгәлымха ашка даеа бжык неишьа амамызт. Атамгьар бжыы иахәаеуан.

Алықьса Гогәуа иахаит алахәақәа рыбжыы ишлахәабжыытәкьаз. Урт алахәақәа згәатәахы иацрыхо адгьыл агәынқьбжыы иахаит. Иаргьы иабиңара ибжыы нарықәиргеит: хәи, шәанаңьалбеит, ашәахәаха шәызтада, абжыы иго шәмаҳазои, икоу шәымбазои хәа. Уака уи инарыциргьызит уаанза игахьаз абжыы иашақәатәкьа. Ари иаанагоз агәлымха арфьыцра акәын, ахәрәшәатәкьа арфьыцра акәын. Уи ахәрәшәа



изхәо изыхәан амшын зы тәа иафызойп. Шаҕа ижәуа, иаха-  
иаха дзышоит.

Еигымхааит хиубилиар ихәрашәеи иарей!

Еигымхааит хбызшәеи хашәкәыфәрей!

## **АДУНЕИ АҘЫШЫХӘ-ССИРКӘА БЫЖЬБА**

Ауаатәыфса зеггы знысуа амфә, изхысуа аформациакәа  
еипшуп. Еиҕыпшышья, мамзарггы еиҕцаашья рымамызт.  
Иҕамызт усеипш айтәнеиааира. Аконтиненткәа реипш  
еицәыхаран атәылақәа. Убас ишыҕазггы, еипшуп рмыругакәа,  
иахьеипшу рацәоуп рхыбрақәа. Ус анакәха, еизааигәан  
рхәыцшьяггы. Инаццаны уаха аҕхьазара ахьырзыцәгыз иах-  
ҕама, мамзарггы иҕсабаратәымыз даҕа мчык иадырхәалама,  
ишыҕалаз здырхуада, ирацәаны ажәларқәа рҕы ахыпхьазара  
«быжьба» налкааны иахәапшуеит жәйтәнәтә аахыс.

Аҕсуа ҕаҕыц рҕиамтәҕггы ари ахыпхьазара мчы ссирк  
аманы иахпылоит. «Бжь-мфак ахьеихагалу...», «Азы бжьи-  
хахәк ианырхыс гәнаха амам...», «Абжьи-мра схы икәцеиуан...»,  
«Бжь-шьхак рнафс...» ухәа ирацәоуп ахыпхьазара быжьба  
иадхәаланы ирхәақәо. Ажәйтәзатәи (антикатәи) абырзенцәеи,  
иара убас ажәйтәзатәи аурымцәеи (римлианаа) рҕынггы  
ахыпхьазара быжьба иҕсабаратәым, аҕакала иаххәозар,  
Анцәа иеитаз мчык аманы ирыпхьазон. Абри инықәныҕәаны  
хара хашықәспхьазара ҕалаанза, ахцатәи ашәышықәсазы  
адунеи ахьынзаназаазо ауафәтәыфса инапала иааирҕиахьоу,  
иҕаитцахьоу аҕыашыахә-ссиркәа рахьтә иалырхит быжьба.

Реипш-зеипшыз аҕыашыахә-ссиркәа еҕа ыҕазарггы, иры-  
муит ахыпхьазара быжьба иацрымтәит. Ашәышықәсқәа акыр  
аныбжьи абыжьбатәи аҕыашыахә-ссир хәа азырхәо иалагеит  
убарт, иалырхыз быжьба, реихарак, рхатақәа шықәзаахьоуггы,  
рыхьзқәа рхамыштқәа иахьеиқәхаз.

Абасала, иааркыаҕы иаххәозар, антика ишыақәдыр-  
гылеит, иацааиуаз ашәышықәсақәа ирыдыркылеит, ишыақә-  
дырҕәҕәит, адунеи аҕы ауаатәыфса иааҕарцахьоу зеггы  
раткыс ыашыахә-ссиркәас иҕоу быжьба роуп хәа. Иарбанқәоу  
урт быжьба?

## МЫСРАТӘИ АПИРАМИДАҚӘА

### *Актәи аңыашахә-ссир*

Ари аңыашахә-ссир қарала иахытует хәнызқь шықәса рқынза. Абасқак шахытцагы, изныкымкәа ағацәа шажәлахуогы, иахә уажәгы еикәқаца иқәгылоуп адгыл. Иахызуп ари аңыашахә-ссир пирамида хәа, даеакала иаххәозар, афараонцәа (ахацәа) назаза рыцәарта атың. Игылоуп Мысра (Египет) адгылафы. Ажәа пирамида аңсуа «ахатгәын – ах игәы атың» иазааигәоуп, ажажәакгы тцакыс ирымоугы акоуп. Урт апирамидақәа иреихау, руак, Хеопс ипирамида, раңхәа ианыкарта 147 метра ихаракын. Уажәы, ахыцәкәа аныбга, аура жәабака метра агхеит. Апирамидақәа, иңшыркцаны иңқоу, иңәны еидтоу кыир хахәла еикәтцоуп. Хахә дшыркцак иакапанует 6-тоннак рқынза. Иаххәап, афараон Хеопс зыфнытқка джу апирамида аикәтцаразы иагеит 6-миллионки хышә нызқь цыра хахә дшыркца.

Абырзен тоурыхәы Геродот излеихәо ала, абри апирамида аргылара иафын аажәа шықәса. Аус руан шә-нызқьык рқынза атәцәа. Атоурыхәе еикәхеит апирамидақәа рыргылашәа раңхәаза изызбаз архитектор ихызгы. Уи ихзын Имхотеп. Архитекторра мацара акәымкәа, Имхотеп ашәкәыфәрагы илан Ихыз-иңша убасқак идун, данңсы ашьтахь, мысратәи ахәаалафцәа уи ихыз нцәартәит. Амсыр қәаадыш (папирус) нарымтцаны, акалам аннақәыркуаз, Имхотеп ынтәгы дынцәахеит. Абырзенцәа Мысра анрымпыцархала ашьтахь, Имхотеп ихыз рхәо иалагеит амедицина анцәахәык иахасабала, избанзар ахәшәтәра аус ағгы икайтцахәз рацәан. Абасқак қазтахәз аказа ибака дыргылеит. Ирхәоит, адунеи ағы раңхәаза збака дыргылаз атцарауаф Имхотеп иоуп хәа.

Аамта амч зқәымхо хәа егыкам, аха аамта мчыдоуп, ауаатәыса рнапала икацоу, аңыашахә-ссир, Мысратәи апирамидақәа рәаңхәа.

## БАВИЛОНТӘИ АБАХЧАҚӘА

### *Аѡбатәи аѡыашьахә-ссир*

Уажәраанза ҳазлацәажәоз актәи аѡыашьахә-ссир – Мысратәи апирамида, аамта иазымгакәа, ихымбгалакәа еикәханы иказар, аѡбатәи аѡыашьахә-ссир, вавилонтәи абахчақәа, рызбахә ада, иртынханы акгыи аанымхеит. Уи злақатцаз ақырмыт ускак игәгәамызт, цқьа изымызт, насггыи нацагылаз ашьақәа иныркылартә икамызт.

Қарала вавилонтәи абахчақәа апирамидақәа раткыс еитцбын. Урт абахчақәа анықартцоз адунеи аѡыи иапыртцахьан «Илиадеи» «Одиссеи», рыргылар иалагахьан абырзенцәа рықалақьқәа. Убас ишықазггыи, Вавилонтәи абахчақәа рархитектура иаха иазааигәоуп, абырзенцәа рархитектура аткыс.

Хәынтқарра дуззан ассирия-вавилонтәи ахәынтқарра. Уи ахәынтқарра ду аилахамтазоуп ианықартцаз ажәѡан иалакнахаз абахчақәа.

Александр Македониатәи Вавилон инапаѡыи ианааигоз, ари ахәынтқарра амчхара даараза икахахьан. Иара, Александр Македониатәи, ихаѡа ишимыргылазггыи, мамзарггыи ихаѡа ишықәимхызггыи, зегьакоуп уи ихъз аѡыашьахә-ссирқәа ирыдхәалоуп, избанзар уи икаитцоз ампытцахаларақәа идырхыцхыцит Мрагыларатәи ахәынтқаррақәа зеггыи.

Хашықәспхьазара қалаанза, 331 шықәсазы вавилона ацхаражәхәѡцәа изырышьтит Александр, еибашьрада, шыкатәарада рықалақь далаларц, инапаѡыи иааигарц. Македониатәи ампытцахалаѡ ари ақалақь аѡыи данааи, ақалақь аилахара ишалагахьазггыи, иѡеишьеит уи апшзара, абеиара. Арақа уи иѡылеит ахақәитра аазгаз азәи иеипш. Аха ампытцахалаѡ уақа даангыларц игәи итамызт. Уи имѡа хан Мраґашәарақа. Импытцаихаларц дазхиан Мысра, уи анаѡс еибашьрада дцарц акәын Карфагенқа, Италика, Испаника. Атцахара ззымдыруз ар драѡызаны амѡа дықәларц аеазықатцара дшаѡыз, иаалыркьаны дьчмазаѡхеит. Упсылмыткрын, убас ишоуран ақалақьаѡ. Аскак ашьаартцәйра иалапшхьаз аибашьѡыи апсра дацәшәомызт, аха ихьааигон ианааамтазамыз, анцәа даниѡызаха аамтазы иахықәнакыз. Адунеи азыбжак даман аҳас, еггыи иаанхаз азыбжак, Мраґашәараггыи, ахарт аныѡшәо еипш, иапхьа акахара ианазхиаз аамтазы, иара ипсы ихәлахо, дцәартанхалеит. Ипсадггыл

Македониа гəхьааигон. Игəлашəон уи ацсабара, ашəапыцац пшза, аетцəара. Убаскан ирыдитцеит вавилонтəи абахчафь дганы дышьтарцарц.

Изакə бахчааз абарт абахчақəа?

Урт абахчақəа кайцеит (ажəа «икайцеит» иаха ианаалит, избанзар абахча еитеихаанза, икайтцар акəын иахьеитеихашаз атып), еитеиаазеит вавилонаа рхəынтқар Навуходоносор. Уи ихы иааташəоз кəзтоз, зхы зымхакəачраз хəынтқарын. Ажəлар ирзеигьу хəа бзанцык дымхəыццызт. Навуходоносор ицхəыс ахкəажə-пшза-ссир Мидиа хəа иахьашьтаз атып акнытəын. Лара лыцсадгьыл афь ирацəан атциаакəа, атцла пшзақəа, ишəтыкакачуан ашəтқəа. Лхатц дыхталкит, амра иабылны, ицслымзроу Вавилон ааныжьны, рахтынра Мидиака ииаргарц. Ахəынтқар избеит даеакала. Мидиа ахатə ииаигарц Вавилонка. Избеит бла иамбац абака азиргыларц абзиабара.

Мидиатəи ахəыгəракəа, ахəадақəа иреипшхар акəын арака абахчақəа ахьуа. Пшь-еихагылакны (иарус) ашьакақəа атцаргыланы, абахча тыцқəа рыкатцара иалагеит зыкьшыла атəцəа. Урт ирытцəгылаз ашьакақəа (аколоннақəа) əажəихəба метра ихаракын. Еихагылак катцаны ианалгалак, хахəла ихыркьон, адашьмафь аисыр шьтарцон, нас, азы кылымсырц акацран ыкəырцəаны, атса цəгаза икəырцон. Убри ахыхь икəрыпсон, атцлақəа рцашə ахьакышаз анышə. Аиарусқəа акы катцаны ишаалгалак, ашəапыцац, ашəтқəа, хкы рацəала иааганы еитархауан, азы рытарцəон. Ажəдан иалакнахəз абахча, ахатə акатцара аткыс иуадашын уи иазхаша азы анагара. Уахгы-еынгы Евфратынтəи азы аашьтра иафьин атəцəа.

Апшьбатəи, хыхьзатəи аиарус афь длеишеиуа абахча дыцан ахкəажə, дахьынапшуаз, лытка ишьтан, амра иабылны, циаа зыкьгылазамыз Вавилонтəи адгьыл.

Ицьоушьаша, даеакгы калеит абрака. Абахчақəа Навуходоносор икайцеит бзиа иибоз ацхəыс, мидиатəи апшза-ссир лзыхəан, аха ажəлар урт абахчақəа лыхьз ахырцеит даеа ахкəажəк. Уи илыхьзын Семирамида хəа. Аиаша иадгьылоз, ажəлар рыцстазаара иаха иазхəыцуаз ахкəажəын уи. Лнапатцака иказ ахəынтқарраф бзиа дахьырбоз азыхəан, реиха рыцхзаша здыз ацьашьахə-ссир лара лыхьз иадырхəалеит. Семирамида лбахчақəа хəоуп атоурых ишазынхəзгы.

Хайтазыхынхəып Александр Македониа тəи избəхə.

Адуinei абжа шимпытaихалазгы, уи ицсадгыл даҕаыт-ханы, дзатэны, атэым дгыл аҕы иҕалеит ицсра. Ампытaхалаа мчыла, шыакаҕаарала еидиргэагэалаз аимпериа, иара ишытахь, ацслымз шаха еицш, инеилыфрит. Адуinei иахтныҕалақыымхеит Вавилон. Азхытцра нажэлан, ирхэашаны инеиланажыит Наву-ходоносор ихан. Ажааан иалакнахаз абахчақаа, ирытaгылаз ашыақақаа, излеиқыыз ақырмыт пытта, иҕыпны икахаит. Аха аамта амч ақэымхеит, назаза иаанхеит акы – ауааы инапала ирҕеиаз аҕыашыахэ-ссир ахьз-аҕша.

## АРТЕМИДА ЕФЕСТЭИ ЛХАН

*Ахҕатэи аҕыашыахэ-ссир*

Ахҕатэи аҕыашыахэ-ссирны ицхьазоуп Артемида Ефестэи лханхьытэцара.

Иониаа хэа ирышытан ажэытэзатэи абырзенцэа ире-иуаз хылтшытрак. Урт нхон Хиос, Самос, Наксос ухэа адгылбжыахақаа рҕы. Атоурых излахэо ала, дара убарт, иониаа роуп рацхьаза Амшын Еиқаа изхытцны Ацсны иақэлаз аколонизаторцэа. Урт ирыман иҕаҕааз амшынтэ флот, ирыман ауаа рацэаны изланхоз ақалақықаа. Еихаразак амчра ампытaкны иказ қалақыын Ефес. Ари ақалақы аҕы аҕеиара дузза аиуит аказара.

Иахьагы ауааы ддыршанхоит ускантэи архитектурей аскульптурей. Ефес ақалақы аҕтэи аказацэа иаакартаз зегы ирылхэхэоит анцэахэы Артемида лыхьзала идьыгылаз аханхьытэцара. Уи аргылара иалагаанза, иҕататэын апро-ект. Ирылахэан аконкурс. Аиааира агеит еицырдыруаз архитектор Херсифрон иҕатамта. Ахан зықэгылаз аҕаташыа, аколоннақаа рыргылашыа, насгы адгылтцысра қалар ахач-хара аиурц зегьрыла иҕыцын Херсифрон ипроект. Иҕыцын, аха инагзаны аҕатцара даараза иуадааын. Лакэцас ирхэоит уи андыргылаз икалаз хэа. Ахахэ иалхыз шэхымс дук иахьахэтаз ирзышытамтеит, рымч ақэымхеит. Ақалақы иаланхоз зегы еизеит, аха иамыхеит. Зычхара мацхаз Херсифрон избеит иеишыырц. Иҕаҕаы анагзара инақеикуаны, ашамтазы, ацхаражэхэаацэа неит ашэхымс хахэ иара ахала атра итатэеит хэа.

Зегъакоуп Херсифрон иханхытѣцара аргылары дахъым-зеит. Уи иѣстазаара даналтц ашьтахъ, игѣтакы анагзара напы алаикит иѣкѣын Метагон. Убриггы иѣстазаара даналтц, ахан ргыланы иалгеит Пеонтии Деметрии. Излархѣо ала, уи ргылан хашыкѣспхъазара калаанза 450 шыкѣсазы. Ахан агѣтаѣкѣа иѣнагылан Артемида лбака. Абри акара иѣшзаз хан-хытѣцара ыкамытц Бырзентѣыла. Уи адунеи аѣтѣи аѣыашъахѣ-ссиркѣа быжьба ирхыѣхъазалан.

Уажѣшьѣта халаѣѣажѣап иаѣеиѣшхаз.

Ус ишоуп ауаатѣыѣса: азѣы, абзиара ду кѣтцаны, ихъз-иѣшѣа наунагза иаанижьѣеит. Даѣазѣы ихъз аанижьѣеит икаитѣаз аѣѣгъарала.

Дыкан Герострат зыхъзыз иониатѣык. Уи хѣцыртас имаз акы затѣык акѣын –данѣслак ихъз злаанхаша. Ибзианы ирхѣа, иѣѣгъаны ирхѣа, ишакѣхалак, ирхѣалааит ихъз.

Абри ахѣымга избеит ихъз аиѣѣырхаразы икаитѣашаз: амѣа лаѣраѣтцаны иблит Артемида лханхытѣцара.

Уи иѣѣгъаршѣа анынаигза ашьтахъ, ефесаа азхѣыѣѣра иа-лагеит: абри аѣыза аѣѣгъара даѣазѣы ихы иѣтамшѣарѣ Герострат ѣсышьѣаѣѣгъа злаирѣташа. Иара изыхѣан зегъы иреиѣѣаз ихъз уаѣѣѣсы игѣаламшѣо ахаршѣтра акѣын. Иагъырызѣеит ихъз уаѣѣѣсы иѣы иааѣыхны имхѣарѣ. Аха зегъ аѣоуп, – «Ани, ахан-хытѣцара зыблыз, ахеилага, ахъзымхѣа Герострат» хѣа, шырхѣа-шырхѣоз, ихъз мыззо, иахъанзагъы еиѣѣдырхѣит.

Абри аѣыашъахѣ-ссир даѣа лакѣкѣгы ахырхѣаахѣеит.

Уи аргылары ахарѣѣ раѣѣаны иаѣахын. Ахѣса рыхѣдхѣаѣѣкѣа, рлымхѣарыѣѣкѣа, рхыы маѣѣазѣкѣа еизыргеит, ахаѣѣа рмал ахѣтныртѣеит, аѣалаѣѣкѣа ахѣѣараѣѣы инаганы ишыѣказ, ир иманы Ефес далалеит ампыѣахалаѣ Александр Македониатѣи. Иргыланы ишалымгаѣызгъы, ахан даргачам-кит. Убасгъы рылеиѣхѣеит: аргылары иахѣтныртѣаз зегъы иара ишишѣо, амала ефесаа ахан иара ихъз ахырѣѣарѣ. Ирѣѣымѣхѣит ефесаа, икарѣѣара рзымдыруа еилахѣит. Убри аамѣѣазы, кѣыѣа-гызмалк даарылѣын:

– Александр, – ѣааитѣт уи, –уара адунеи умпыѣѣаухѣлеит. Ари ахан ухъз ахаѣѣѣон ухаѣа унѣѣамызѣгъы. Нѣѣѣак даѣа нѣѣѣак изыхѣан ахан иргылеит хѣа заѣахъада?!

Ари заѣаз ар рѣызаѣ ду, дааѣышѣарѣѣан, инапы кѣаны днарѣѣырѣит.

Акыр шәышықәса игылан анцәахәы Артемида илыз-кыз ефестәи Аханхытцәцара, адунеи ағтәи аңьашьахә-ссир. Икаларын уи ицегь акыраамта инеиргы, аха Герострат иа-ниба ашьтахь, ишышьақәдыргылазгы, ақәзаара иацхрааит ақырсиан динхатцара. Уи аамта иахәхеит. Аханхытцәцара ахьгылаз атың ицшааит англаз археолог Вуд.

Иахьазы еиқәырханы икоу ашьтамтақәеи ахьз-аңшеи роуп.

## ГАЛИКАРНАСТӘИ АМАВЗОЛЕИ

### *Аңшьбатәи аңьашьахә-ссир*

Адунеиағ зегьы еицырдыруеит Москва, Ашта Кацшь иқәгылоу В. И. Ленин Имавзолеи. Аха икалоит, иззымдыруа ыказар ажә «амавзолеи» ахьынтәаагоу, насгы дызустадаз рапхьаза зыхьз ала икацаз абри ашыа аңсыжырта.

Азия Мац. Адгьылбжьаха Кариа ахтны-қалақь Галикарнас. Уи атцанакуан абырзенцәа римпериа. Хара хашықәспхьазара калаанза аңшьбатәи ашәышықәсазы абри ақалақь-хәынтқарра даман Мавзола зыхьзыз ах. Зегьы рзыхәан ашәахтә рыкәйтцон. Хәсагы хацәагы ахахәы аныкәгара азыхәантәкьагы ашәахтә ршәар акәын. Аха дыкан абри ахәынтқаррағы Мавзола бзиа дызбоз азәы. Уи Артемисиа лыхьзын. Лара агәымбылцьбара Мавзола диахәшьа гәакьан, хатәы пхәыссгы диман. Ускантәи аамтазы, ажәйтәзатәи Мыс-ра еиңш, абырзенцәа рығгы аеҳәшьа пхәысс лгара цасны иапын. Артемисиа лхатца бзиа дылбон уағы ишимбац, ғык-бзык ишазымхәара.

Ах җажәи цшьба шықәса ихәынтқарра дахагылан, атыхәтәан, Анцәа иңьашьаны, ижәлар данырпырзаа, Артеми-сиа агәырҗацәгьа дамеханакит. Аңсы лнапқәа икәыршаны, лағырзыла дылкәабон. Адца калтцеит аңсы дрыблырц. Аңцышә атәца италыңсеит. Азы нахатәаны иаалыршьшьын, дҗаханы илжәит.

Уакагы даанымгылеит.

Хәаак змамыз ари аңхәыс лыбзибара даҗеакалагы иааңшит. Малс иаалымаз зегьы дамеигзакәа илахтнылцан, лхатца ихьз аларгәалашәаларц илыргылеит ахатгәын. Уи ахатгәын убриакара иңшзан, ажәйтәзатәи ашәкәыҗцәа зегьы еиңҗакны адунеи аңьашьахә-сфирқәа быжьба

ирхырыпхьазалейт, ахьзгы ахырцейт Мавзола ипсыжырта хэа. Амавролей икатамтан еицырдыруаз архитектор ду Сколас. Атзамцкэа зеггы мармалташыла икатан. Пирамидатас еикэтаны еипгалан ахыб. Адгыл иахыкэыхэхэоз инаркны ахаракыра фажэа метра ркынза ыкан. Ахыб ахыцкэафы амармалташы иалхны икэгылан аекэа зтахэаз аеыуардын. Аеыуардын иакэтэан, фба метра ифазо, рбакакэа катаны Мавзолей Артемисией.

Амавролей игэгэаны икатан. Ишажэызгы, ихымбгалакэа ф-нызкь шыкэса ннатит. Икаларын хара хаамта акынза иазарггы.

Атыркэ султан Сулейман 1522 шыкэсазы дакэлейт Мезина. (Абри аамтазы Галикарнас Мезина хэа акэын ишашьтаз). Мавзолей Артемисией рыпсыжырта дырбгейт, идырхэашейт, еимтэаны идырхэйт.

Уи иакэырцаханы еикэханы икоузей хаамтазы?

Англатэй археологцэа-амузей аусзуфцэа ирыпшаайт реиха акыр иапсаз. Ипчыны анышэ иаман Мавзолей Артемисией рбакакэа. Ирыпшаайт атзамц злактаз амармалташытэ хахэ пшыркцакэа. Уака итапканы ианын амифологиатэ цакы змаз асахьакэа. Убарткэа рыла атцарауаа ишыакэдыргылейт иахыглаз апшьбатэй ацъашьахэ-сир. Мавзолей Артемисией рыпсыжырта, урт рыбзиабара абака.

## РОДОСТЭИ АКОЛОСС

### *Ахэбатэй ацъашьахэ-сир*

Ари, ахэбатэй ацъашьахэ-сир, ахата халацэажэаанза, апхьаф игэалахаршэарц хтахуп уи ахыглаз атып, изыхьзу ажэа «аколосс», насггы дызустада иара, зыхьзала идыргылаз зейпш адуней иамбацыз абака.

Ажэа колосс – бырзен ажэоуп. Иаанагойт идуззоу хэа. Зышэагаа дуззоу, зытбаара дуззоу. Аха абырзенцэа рапхьаза уи ажэа зыдхэаланы ирхэоз Родостэй абакоуп.

Азия Мац афы, амшын ахыкэ иазааигэаны ишьтоуп адгылбжьаха Родос. Уака инхоз бырзенцэан, рыдгылггы бырзентэыла иатцанакуан. Дара нцэахэыс дрыпхьазон, иагыашьапкуан Гелиос. Изкэынхоз рыдгыл гэакы, ижэахыр натцаны, амшын атантэй иаафэганы, идгылны икайтцейт.



Убри Анцәа хәа дрыңхьазон. Уиадагы, имч-илшара хәаак амамытз Гелиос. Ииҥахыз аҥстазаара ритон, игәампхазгыи адунеи лашара иалыхәдаитәуан, ирлашәуан. Ажәван атантә даапшны уи зеггы ибоит, еихарак ацәгъамыцәгъарақәа хәа дрыңхьазон. Амра анцәахәи Гелиос имаҥа (анрыла) лакәын колхидаа рах Еҥа иҥҥа, зашәа Аҥсырт дышыны, деифытцәҥа амшын даҥаны, аргонавтаа рҥыза Иазон ицҥаз Медеиа.

Рынцәахә Гелиос ихьзала родосаа абаҥа дузза дыргыле-ит хара хашықәспхьазара калаанза 280 шықәсазы.

Уи аргылара шықалазгыи абасоуп.

Александр Македониатәи ихылтцшьҥраз, ааскьатәи Ази-еи Шьами напхгафьыс ирымаз Деметри Полиоркет избеит адгьылбжьаха Родос импыҥаихаларц. Хәынҥкаррак иамамытз уи имаз аибашыга техника. Убарҥ зеггы иреихаз, аибашыга бҥьар гелеополида хәа иашьҥан. Ари абҥьар аус аурц азыхәан иаҥахын х-нызкыи ҥшышәфьык аибашыфцәа. Аха абҥьар ега амч амазаргыи, иҥоуп иааишәа змамгыи – ауафьы идоухәтә мчы. Иамуит, родосаа изимпыҥамхалеит Полиоркет. Зеиуахкы адунеи иамбацыз рабҥьар ду аҥәара илыкәжьны, иҥсы има, амшын дынхызла дцеит ампыҥахалаф. Ишьҥаҥшуа агаҥа иқәгылан родосаа. Урҥ ирзынхеит адунеи аҥьашахәи ссирқәа ирхыуҥхьазалашаз абҥьар гелеополиада. Иазыруша рыздыруамызт. Атцыхәтәан ирызбеит еихалыхк аҳасабала иҥины, иаатнырхуа аҥарақәа рыла рыдгьыл рзеиқәзырхаз рынцәахәи Гелиос ихьзала идыргыларц абаҥа.

Иреиҥьыз аскульптор, Лисипп иҥафьы Харес идыртцеит абаҥа аҥаҥара. Харес избеит, абаҥа аура шоуроу иргыларц, Гелиос илахь инапы аҥыракны ахара дыпшуа иҥаитцарц. Иҥшышәа, игылашәа иашамызт, аха аскульптор идыруан ари, згылара фажәи жәаф метра иҥаз аколосс, ихышәҥны ишкаҥауаз инапы иаҥхьаҥа ирххар.

Анышә ааганы иқәыҥсаны, мармалташәла икәыршаны иҥартцеит абаҥа ахықәдыргылашаз ахәыгәра. Абаҥа афнуҥҥа мҥтәын, аха адәахыи иаакәыршаны аҥьаз иалхыз абҥьыцқәа адҥаны еибадыркуан. Иҥаҥаны иахьынзафәиыхьоу, иарбан хәҥоу зыҥаҥара иафә азәгыи башәа имамызт иахьынзафьыз жәафә шықәса. Иаакәыршаны анышә аварыҥсон, иқәгыланы аҥьазтә бҥьыцқәа адыртцаларц.

Иалгеит иҥаҥаны. Анышә надырхит.

Амра шәәхәәкәа ицрыцуа дшеишеиуа рапхәа даагылеит рынцәахәы Гелиос. Акыр километра инаскәаны иаапшыргыы ирбартан.

Иаарласны абака-цәашәахә ахьз-апша адунеи иахы-цәеит. Издыруадаз шака шықәса ннатцрыз ипсабаратә цәыртцраз арыцхара иақәымшәазтгы. Уафықәра бзиа-кыы ннамцыцкәа, икалеит адгьылтысра. Абака ашәамхкәа ирызнымкылеит, иңеит. Родосаа изныкымкәа реазыршәеит иштыхны ишгылац идыргыларц. Урт рымч анақәымха, ирыцхраарц рызбеит ргәыларатәи ахәынтқаррақәа. Зегыы башахеит. Ари иакараз, ариакара ихьантәз аколосс штыхшәа амоуит. Шәара шәазхәыц уи закараз, Гелиос изнацәак дегьызеигыым ахатәа аарлақәа инапкәа акәшозтгы.

Абака цәашәахә ахькажыз анышә ахиаауан. Адунеи иахыцәон уи иахырхәауаз алегендақәа. Икажын уи абас зкыы шықәса егәарыыгымхо. Хәарада, хара хамта азынзагыы иаазон. Аха адгьылбжәаха Родос рымпытцархалеит арабцәа. Урт рхатарнак напхгара азиуан Родос. Атәым агәхәаа имамызт родосаа рбафхатәра ду иалтыз арфеиамта ссир. Хәаахәтәык иааирхәеит. Ахәаахәтәы аколосс еифытәцәаны иаапиккан, жәшәы махе инарықәцаны игеит, баша цәазтас ипхьазаны. Аха цсра-зра ақәымкәа иаанхеит уи ахьз-апша.

## **АЛЕКСАНДРИАТӘИ АЦӘЫМЗАРКЫРА**

### *Афбатәи ацәашәахә-ссир*

Мысраа рықалақь хәыцы Ракотис атыцан, хашықәс-пхьазара калаанза, 332 шықәсазы ашәапы ркит даеа қалақьк, қалақь дук, ихьзгыы ахырцеит ашәатаркәы – Александр.

Еллинизм аепоха аан иргылаз ақалақькәа акы еипшымызт ари. Уи ргылан заа ишәақәыргылаз планла. Ихьз зху ақалақь афәоуп иахьгылаз Александр ду ипсыбаф зтәз асаркофаг.

Иара убратәкәа икан музеион хәа изышытәз хыбрак. Аказара арфеиаразы абафхатәра зланы апсабара иашаз ауаа иреикәшәартан уака, анаукагыы центрс иаман.

Муза (аказара анцәахәы) лыхьз акнытә ауп иахьынтәаагоу иахә амузеи хәа хзышытоу. Зегьрейха ари, Александриатәи

амузеи, ахыз иахьа уажәраанза изырхәауа, уаҕа иҕан усҕантәи аамтә азыхәан акәым, иахьа уажәгы зеипш мачу абиблиотека.

Уи абиблиотекаҕы итдәахын миллионбжак аҕынза инапылашыраз амсыр қыаадыш еикәархәкәа (свитки).

Ах Птолеми Аѡбатәи ашәкәкәа бзиа избоз уаѡын. Имамыз напѡымтә шәкәык цъара иҕоуп хәа иахар, иахтнитцалакгы, иааимхәар иуамызт. Даараза игәы иалан абырзенцәа ажәытәзатәи рыдраматургцәақәак рѡымтәқәа ахымамыз. Ацҳаражәхәацәа ишьтит Бырзентәылаҕа ахѡылара азыхәан, имамыз анапѡымтәқәа аамтала иртарц.

Зхы замхаҕагыаз абырзенцәа, тоннабжак аҕынза аразын шасыс иаанижьырц иархәеит. Ари уаѡы имахац хә дуун. Аха Птолеми дхьамцит. Аразын рзынаишьтит. Ирцәымыҕхеит, аха ирхәаз нарыгзар акәхеит афинаа. Урт ражәа нарыгзеит, аха игәра ахырымгаз ранаимыжыт Птолеми. Шасыс ирзынаишьтыз аразын рызныжыны анапѡымтәқәа имырхынхәзеит.

Зыхыз-зыпша адунеи иахытдәахьаз ақалақь зегьрейха иагын аҕбақәа, абаҕәаза раадгылара даараза иахьшәартаз азы. Азиас Нил анхытцлак, алыкь аланагалон амшын. Аҕбақәа абаҕәазахь анеишьа иақәымшәар, алыкь иакуан. Убри азыхәан ирызбеит адгьылбжыха Фарос аҕны идыргыларц ацәымзаркыра.

Адамба ҕатцаны, адгьылбжыхеи адгьыл дуи еимардеит.

285 шықәсазы архитектор Сострат Книдтәи напы аир-кит аргылара. Ирызбеит ацәымзаркыра хҕаны еихадыргыларц. Аргылара иаҕын хәышықәса. Уи агылара назон 120 метра. Апирамидақәа раамышьтахь усҕак иҳаракыз ргылара адунеи иаздыруамызт. Уи ауразоуроу зегьы мармалташьла иҕатцан. Хыхьза, ахцатәи аихагылаҕы, иааҕымцәазо, уахгыы ҕынгы амца еикәын. Амцабз рныччалон асаркьақәа. Урт ирныччаланы ашәахәақәа цон хараза.

Зеиуахк уаѡҕсы инапы иҕанамтәцыз архитектуратә ргылара ссир убасҕак ипшзан, изыргылаз архитектор ихъз ахьеикәхаша дазымхәыцыр изымычхаит, арахь ихъз анитцар, Птолеми дахишьаауан. Даалаган, уахынагәыдыңшыло Птолеми ихъз антцаны, уи анкыдыпцалак, иааңшыртә, ихъз аницеит Сострат Книдтәи. Ишизбаз егыҕкалеит. Шәышықәсагы изымнеикәа, ашьыхра нҕыпын, Птолеми ихъз аныцит, иааңшит иҕазтаз, аҕоурых иазынхаша ихъзтәҕьа.

Ацэымзаркыра гэыгэтажъхеит, аусура иаӕытдит, хэычы-хэычла абгара иалагеит аурымцэа (римлианаа) римпериа анхыбгала инаркны. Атцыхэтэан, ажэицшьтэи ашэышықэса азыхэан ибгеит атцыхэтэантэи аихагылагы. Еикэхаз атзам-цқэеи иамыфрыз аргыларатэ хахэтэ матэахэкэеи аказарма алырхит атырқэцэа ианрымпытцархала. Иахъазы еикэханы икоугы убри ауп.

## ОЛИМПИАТЭИ ЗЕВС ИБАКА

### *Абыжьбатэи ацъашъахэ-сфир*

Уаанзатэи ацъашъахэ-сфирқэа ханрылацэажэоз, ишах-хэахъоу еицш, ажэытэзатэи атоурыхџцэа ауафы ихыи инапи идырџиахъоу рахьтэ иалкааны, реиха ицъашъахэы сфирқэоуп хэа иалыркааит быжьба. Харгы урт ирхэаз хэхымцэкэа, быжьба рџы хаангылап. Хэарада, уи иаанагом, адунеи аџы уафы ицъеишьаша, ауафы ирџиамтэ сфирқэа быжьба рыда ыкамшэа.

Хара хазцарызеи. Ауафы инапала икацоу, ицъоушьаша шака уцъылозеи Ацсны мацарагы. Хатала, шака сазхэыцуа, шака сахэацшуа, иаха-иаха ицъасшьоит, илакэысшьоит Ацсуа баагэара ду.

Ицъасшьоит, илакэысшьоит Атара абаа. Абаскак ихаракны ахэааџы, хэамтазтэи ашьтыха кранқэа зышьтыхра рцэыуадаџаша ахахэ дукэа, Кэыдры акэара ахахэ шьтыхны ихагаланы, абанс еицш икоу архитектуратэ план бзиа катданы, убаскантэи ашэышықэса азы абни аџыза абаа аргыларал!..

Адунеи иадыруеит ацсуа жэлэр рдоухатэ бакақэа – ае-пос, алегендақэа, алакэқэа, ашэақэа, аха адунеи акэым, ххатақэагы цкъа ихаздыруам хматериалтэ бакақэа.

Изхысхэаауа, ацъашъахэ-сфир ыкоуп хара хааигэара. Аха уи даеа цэажэароуп. Уеизгы адунеитэи ацъашъахэ-сфирқэа ханрылацэажэа, ханрықэшахатха быжьба алызкааз, уажэшьта убри атцыхэтэантэи, абыжьбатэи ала иххаркэшап.

Уи иарбану, насгы иабыкэу иахыыкоу?

Егырт ацъашъахэ-сфирқэа, ишыфбазгы Азия акэын иахыыказ, ари абыжьбатэи затџык, иахыыказ Европатэи аматерик иатцанакуеит. Иахъзын ари ацъашъахэ-сфир олимпиатэи Зевс ибака хэа.

Олимп ахьзуп Бырзентәыла иҕоу шьхак. Убри ашьхаҕы абырзенцәа рынцәахәкәа зеггы еизырган, тәартас ирзыҕартцеит. Абри ашьхаҕы акәын, Зевс ихьзала иахьымҕаҕысуаз ахәмаррақәа, аиндаҕларақәа Олимпиада хәа изышьтоуггы убрантәи иаауеит. Убарт, Олимпиатәи ашьхаҕы тәартас изыртаз, анцәахәкәа зеггы дрейхан, анцәахәкәа дрынцәахәын Зевс. Бзиарас иҕаитцаеи? Амчра импытихит ацәҕацәыпхамшыа иаб, Крон. Абаскак дзырцәымғыз Крон уи амчра импытызхыз дынцәартәыртә еипш?

Ауаатәыҕса ракәым, анцәахәкәаггы атыпқәа еимакны инибартцәозаап. Крон уаха ахшара имоурц азыхәан иаб ахәызба дытихит, иахәшыа гәакьа, Реиа цхәысс дигеит. Уаҕаггы даанымгылеит. Иандухалак ихәынтқар тып ицәырымгарц, иа-аихшоз, ишааилак иналбааданы ифон. Зны дылжәеит Реиа. Абри ауп исыхшаз лхәан, азҕы ицымхәрас, ахахә талыжыит исаса. Илыхшаз дылтәахит. Убри ахаҕаҕны дцәахны, мазала илаазаз иоуп Зевс. Зевс дандуха, иаб Крон арыжәтә даиршыын, ихәлымшәа цыхәрааны, илбааидахьаз иашьцәа Посеидони Аиди ааиҕиит.

Атыпқәа ршеит аишьцәа. Посеидон нцәахәыс даиуеит амшын. Аид – анарцә, иара, Зевс – дгыли жәҕани.

Хәарада, аскульптор Фидии Зевс ибаҕа ҕаитцарц да-налагоз агәахәара инаҕон, бзиа динарбон, иаххәаз адаггы, ирацәазаны Зевс иҕаитцахьаз афырхатцарақәа. Уи иҕаитцеит убасеипш иҕаз абаҕа, зеипш адунеи иамбацыз, абаҕхатәра иалцны, зеипш напы иҕанамцацыз.

Абаҕа ҕнагылан аханхытцәцара. Иалхын иара амҕы. Адәахьала ахтәы бҕыцқәа акәыршан.

Византиатәи аимператорцәа Зевс ибаҕа Константинополька ииаргеит. Урт аимператорцәа қыырсианцәан. Амыртатра (язычество) иарҕиаз аҕазара иахьяарбалак иҕәыбаса ишықәыртцозггы, Зевс ибаҕа убаскак иссирын, уи алакьысра рзымгәаҕит. Аха атыхәтәан, ахәбатәи ашәышықәсазы, Зевс ибаҕа ахыҕнагылаз аимператор Феодосии ихан амца лацралан, иблит. Убраҕа иналаблит атыхәтәантәи аҕыашьахәсирггы.

Абри ала ихҳаркәшоит адунеитәи аҕыашьахәсирқәа рылацәажәара. Хҕәы иаанагоит, аҕхьяҕ қәыпш акыр инардырит хәа.

## АЛҒАСТААРАЗЫ, АҒЫАРАЗЫ

Зхы зтахыу, пхыақа хәа ихәыцуа дарбанзаалак дамеи-гәыргһарц залшом афы аеаршьрей иахпырхагоу, ихәцәтәыму атцас баапсқәеи рапыхра азыхәан аихабыра ирыдыркылаз ақәцара. Хаззыпшыз, хзыргәәфуаз қәцароуп. Асовет уафы ихылапшра, игәцаракра, хыла-хшыла дыбзианы, маха-шыа-хала дығәғәаны иказароуп уи зызку. Уахагғы псыхәа ыкамызт, ианаамтәцәкьазгғы ирыдыркылеит. Афыжәра зәадызцало, зәазыршыуа, ажәала иахәатәуп икаитцо шақа ипырхага дуу, ишчеим, аха ихала имахар, игра баапса дзакәымтдыр, аус датәтәуп, дахыырхәтәуп хәа ахәоит ақәцарафы. Шақа ииашаны ихәоузеи!

Иаидкыланы Асовет хәынтқарра ххафы иааганы хәхәа-пшуазар, ари ашыцылара, агра баапс иканатцо апырхага даараза идууп. Ааха гәгәа анатоит аэкономика, иарцәгьоит алеишәатә, ахымәапгашәатә тагылазашәа, итцнашәауеит аполитикатә хдырра. Дызбахьада афыжәфы иполитикатә позиция иашаны.

Ххаґақәагғы ихазгәамтазақәа, афыжәра ус иахәтоу, ус иапу, итцас бзиоу акеипш хәхәапшуа халагеит. Уимоу, ауафы ацәгһара импыткьар афы ыжәны дшыкоу, ижәны дықан хәа, икаитцаз ацәгһара ианажьра халагоит, хаикәырхара дшафыз дшәацәхныслаз цыушыап. Афы ыжәны ацәгһара импыткьазар, уи икаитцеит ацәгһарақәа акымкәа, өбагғы.

Афыжәра иахкьаны, шақа хәыштәара ыцәахьоузеи! Ари еихарак ианыпшуеит ииуа раткыс ипсуа ахьейхау амилатқәа рфы. Арыжәтә адукылар иафурпшыр калоит амца. Амца ахьта уацәнахьчар, уарпхар алшоит, аха иалшоит уццышәнатәыргғы. Иаха-иаха хәхықәнахыша иахцәиасуашәа збоит, сара абри, ауафы инапәфы иааигаз амца. Арыжәтә аґаацәа ықәнахыр, ашәы рышәнатцар калоит иаалыркьаны, шәақь тькарала, хәызба кьарала, мамзаргғы машьына аварияла. Ускан зегғы ирдыруеит, ирахәуеит ихзыртәаз афыжәра шакәу. Аха афыжәра аґаацәа ықәнахуеит даеакалагғы. Уи агәатара иаха иуадафуп, иаха имазоуп, еипшуп азыхәашь, маґ-маґла атцла ашыапы цызшәаауа, аґашәқәа ытдызхуа. Уи иарбану? Ахшароура. Ахшароура, алашә ииґаху ө-блакы хәа, апсуаа реиха хзыргәәфуа. Ағыара, аизхара, адаракәац амырзра. Амедици-

на иеилкааны, ишыақыргәғәаны иалгахьеит: дышкәыпшу ашыжәра хтазкыз, грас итцызгаз ахатца, ихатцарпысра данаатгыло, хатцак иахасабала, неихыркәа змам атахмада дишызахоит, дтеидахоит. Ус анакәха, ацсуаа игра баацсны ихамоу, ихазкамыжыыц ажәйтә цәынха җааста, ихышәаны ипхәысаагара абрака ианацла, ашыжәра цызгаз арпыс, дабицазатәызар, иаб игәараҗа наикәзит, иҗаацәа рымцахә ирцәеитоуп. Иҗахуп даеакгы, аткыс еицәамзар еигьым. Ашы жәуа ахатца ихшаз атҗеи ихы-ихшыа мацхоит, дгыз-хәызхоит, инервкәа бжысуп, мамзаргы маха-шыахала дшарамшахоит. Ус дҗамлакәа, ихшаз насыцла дацәцаргы, имаҗацәа ирхымзар ауам, избанзар ашы иалоу ашхам ииасхьеит ашыа ашҗа, ирылалахьеит ибаулашақәа.

Уажәааигәа, ашыжәра атәы хшалацәажәоз, бырг бзиақ ус җааитит:

– Цас хәычык хаман ажәйтәан. Сара ибзианы сахаануп. Уажәы ирхаштит. Сгәанала, ибзиан. Хатҗеи пхәыси анеибагалак, рынасыц лаша рапхәатәи ауказы, ахатца ашы ыжәны аҗаца луадахь днeir җаломызт, цасым хәа ипхәязан.

Шака икәыгыз цасыз, ажәлар рмедицина абри азҗаа-раҗы шака ихаракыз! Абри акәын еихарак изызхәаз пхәыс даазгаз арпыс ауаа рахь ицәырымцра, афара-ажәра ахы-җаз рыдымтәалара. Ашы идыржәыр хәа ишәон. Уи цәара иеыныпхәакны, изааигәоу, дызцәыпхамшыо, арыжәтә зыдцалатәым, иаргы идымцалаша днарыдтәаланы какалк икуан.

Ишысхәаз еипцш, ашыжәра ахәынтқарра аекономи-кеи аполитикеи инадыркны, ауаа рыбжәара агәнибархара, ауаушыра аҗынза цәгыарас иахымкыо хәа егыкәам. Хәарада, иҗоуп зхала изжәуа, уи ачымазара злачехоу, мамзар-гы ианеидыржәыло азәык-уыцәак. Аха еихарак, ишдыру еипш, ашыжәрақәа ахымуапысуа ачарақәа, аиныхрақәа, апсхәрақәа рҗы ауп. Убри аҗнытә, ашыжәра ханалацәажәо, абартқәагы хрыламцәажәакәа рывсшыа хамам.

Ауаушәтәыса ипсҗазаараҗы иҗоуп ахтыс дуқәа хҗа: аира, апхәысаагара, апсра. Даниуеи данпсуеи азәгы издыру-ам, уака азәгы амч имам. Аха зегьрыла иидыруа, зегьрылагы деигәргыаны, ирцшзаны зымуацгара илшо ачароуп.

Апхәау дхәцырхырааны, рапхәа халацәажәап ача-ра. Уи злапшзоузеи, мамзаргы, ахшгы еиқәатәак хылоит

хәа, иапырхагахо, иапышыкласуа иалагазеи атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзыхәан?

Ажәытәуаа ирхәеит иааркыафны: «Ачара цшзоуп шәахәарала, ақсра–цәыуарала». Мачк хәзаатғыланы хазхәыцып. Ұыжәрала аицлабра акәым, цәа змам ауаа иахырахәоугы акәым, меигзарахда аңара ашәарала акәым, шәахәаралоуп ачара злацшзоу хәоуп ажәаңка актәи ахәта иҳанахәо. Иҳанахәозеи аәбатәи ахәта? Иахыркыацәаны ахәхәарала, иахыркыацәаны ашәы еикәатцәа ашәтцарала ихырцәагоу аиныхра акәым, игәытшыагоу, агәыблра зцоу цәыуаралоуп аңсра шыцшзоу. Уажәшыта иаахгап ҫырцштәқәак, абри, аңсуа изакәанқәа зегы еидызкыло, аламыс хәа иааркыафны дзышытоу, агәта игылоу ажәаңка хахынзазықәныкәои хахынзацәыхкыази ачара аурафы.

Аәыжәреи аәы аәаршыреи ирызкны уажәааигәа сара сқыта гәакыафы ажәлар еизаны иалацәажәон. Нхадык данцәажәоз иажәа иналеитцеит:

–Ианбыкәыз, избыхадаз ачарафы ауаа амаца иасуа. Ачарафы икәаз шәахәаран кәашаран. Ашәа рхәон, икәашон ачеиңыка рнапы адыркаанзagy, аштәфы, абахчафы, гәып-гәыпла иеизаны. Уажәы чарақәак рфы унеир, аәар еизаны, ицәытцеибагаланы изҫузеи? Амаца иасуеит. Уи иахкыаны абааңсрақәагы кәлақәахәеит. Ари иаанаго ачара аилага-роуп, аңшәма пату икәмцароуп. Ауафы знык ауп цхәыс да-нааиго, хатца данцо, зныкоуп ус еицш агәырғьара аниоуа, уи игәырғьара цхастәзтәыз ацәгьара ду кәитцеит.

Ари анхафы иихәаз сара исгәаланаршәеит даеакгы:

Аңсыуа қытак афы арцыс бзиақ цхәыс дааигеит. Агәырғьара роуит атахцәа, атаацәа, аешьара, ажәакала, харамк иакәымзар, зегы зеигәырғьаша аус ду, аус бзиа кәлеит. Аштә хантәлеит арцыс ифызцәа цытфык хәицны. Ирыдхамныхәалазац атаацәа, идхамныхәалазац зынасыц зыңшааз хфыза. Изамқәақәа ҫыкаңшыааза, хатца шатлакыак даахадғылан:

– Арахь шәымфыхыт, саашәхатцкуп, – ихәеит. Хнацшызар, агәашә аганафытәкыа столк рхианы игылоуп. – Атәыцақәак аанышәкыл, – инацитцеит хназыпхыаз.

– Ари иаанагозеи? – днаиазцааит хфызак. – Зны хәибабап, хнеидтәалап, хәицәажәап, нас атәыцак аанкыларагы



хәхъзап. Астол хшахагылоу ижәны, аңшәмацәа рахъ хнеиртә хзыниазеи!

– Қыабз җыцны убас иапырцеит, ашта италаз, гәыкала дталазар, зегъы атәыцак-атәыцак дхаркуеит, – иуамызт зыблақәа афы хытәалахъаз ахатца.

– Сара гра баацсык сымoup, уххъ згеит, снапы мызәзәакәа ачеиҗыка скзом, – атәы алатцаны җааитит хҗызцәа руазәы. Сара сахъгылаз ччараха исысит.

– Хчеиҗыка ус шәахымыччан икалозар, – ихәеит иатцәа кәскасо икны, алаф ззеилымкааз ахатца.

– Тызшәак халихуеит ари ауаф, уи аткыс еигъуп, иаажәгәышыап, – ххәан, ишахтахзамыз атәыцак-атәыцак аанахкылеит.

– Уажәшъта ахаршә ашәара иаха ишәгәанарцхоит, – ихәеит, лафны ихәозу, ииашатәкьазу узеилымкаауа, афы хзыржәыз ахатца замәа җыкапшыаа. Мчыла афы ахъахдыржәыз, хықәкы баацсык атаны атцәа ахъахдыркыз азыхәан, хгәалакара ааб-жырыхит, гәыкала ичара хәкәныхәо, халагәыргъо хкарымцеит.

Уеизгы-уеизгы дымлашыа, акрыфарей акрыжәрей рзыхәан акәым ауафы ачарахъ дызнеиуа. Ачараҗы акәын арҗыси апхәызбеи ахъеиҗырбоз, шәахәарала, кәашарала иахъ-хибахуаз, ачараҗы акәын ацәгъеи абзиеи иахърылацәажәоз аҗыҗацәа.

– Ачароура хәаахәтрахеит, – ихәеит иара убрака, ақытан, абри аус ианалацәажәоз, даҗәзәы дҗагылан. – Днеит, иуал ааишәеит, хыма-псыма җатцақәак днарыцхан, иаразнак дҗагыланы дцоит. Хәарада, инеипынкыланы зегъынцъара абас икоуп, ачарақәаа зегъы убри азыхәанoup изыруа хәа ахәара иашам. Аҗба ду иадцаблоит амыдагыцәақәа. – Уи иажәа аахиркәшеит абас. – Еизааигәoup ажәақәа – ачара, аччара. Ауафы игәытгара, ихы-игәы дақәгәыргъо икатцара иазкуп.

Ииашоуп уи анхафы иихәаз. Чарақәак, гәыргъарақәак, изаазарызеи, еикәатцәаханoup ишымҗапысуа. Халагап аханатә, хатца ицо апхәызба лымҗапгара акнытә. Ииашамкәаны хцәызра иафуп ажәытәан икыабз бзианы ихәамаз – апхәызба аргамата хатца лцара, аргамата лхәара, лбацәа аргамата рнеира. Асоциалтә еикарамра аныказ аргамата реибагара аңынгыла аур калон. Иапырхагахон иара убас адинхатцарагы. Уажәы иапырхгоузеи? Сгәанала, уи узыгәтасша қыабзым. Аха

узыгәтасша, уацәыпхашьаны икаужьша қыабз бааңсуп, ажәа ацакы бааңс атаны иухәозар, артистроуп, ахатцафьыза аҫаца илыцитцеит хәа ажәа зхырхәаауа аҫара. Хатцафьызас дылгоит лтынхак, лфьыза бзиаак. Уи мап узацәкуам, егытас бааңсым. Аңхәыизба дахьнаного ибап, амахә иуацәа-иҫынхацәа днарылапшып, дрыцгәыргьап. Дхатцафьызазар, лынасың мфә пшзахь днаскыаигазар дызлалгәалашәаша хамтакгы лиҫааит. Уи иара иусуп. Аха шаҫа итцас ччархәузеи, иаххәап, инеиго аҫара, ажәа ду аххәааны, нас пытк наццаны, иааргьежьны шытахьҫа иҫара. Аңсшәа аххәааны, иҫыба иҫыхны инадиркуеит (бжеихан ипсахны инеигаз) аҫара аҫаца дызланагалазгы, аңсшәа наххәааны, иааргьежьны инаиртоит. Ари назын царахеит, рнапы иахьакыз азыхәан иаццаны иршәароуп.

Шаҫацъара ачараҫы хнеины аҫаца дымбазакәа хцахьоузеи. Ажәытәан ҫацабара инеиуаз, аҫаца луада дныфналон. Дныхәа-ныпхьон. Аҫаца лфьызцәа лывагылан. Лхы-лфьы сахәашәырцшуазар ахамҫа шәыстоит ихәон ирлафны аҫацабафьы. Аҫацафьыза аҫаца лкасы маңк даанахон. Уаҫа иқәгылан асаан, иавагылан афырцъан. Ҫыхтыпсас хәа цара хәычык нанитцон, иҫан аҫара ҫырп аныршәозгы. Ачараҫ ахамҫа анагара адунеи милаҫс иҫоу зегьы ирымоуп. Иңшзаны, пату ақаны ихаман харгы. Иаазқәылаз акырцъара аҫаца зынзаскгы дудырбазом. Абрахь, цъара уадак аҫы, мамзаргы шәшырак аҫны астал ргыланы, «ауалылхцәа» ахьтәоу унеины ухаршә ушәоит. Уара узнеиз аҫацеи амахәи рзыхәан акәзами? Ажәытә цас иацахҫарц, иҫыцу аформақәа аңахшыырц хҫахума? Сара исымчзар, аңсуаа иахҫасым хәа зхәо дҫаларгы, ахамҫа ахьнарго ауадаҫы аҫацагы амахәгы ачарауаа ирбартә ифнасыргьлон. Иубап, урбап, урықәныхәап.

Даараза чхашьа амам, аиашазы, ауаа рацәа ачарахь рнапхъара. Сара дсыздыруам адунеи дықәуп хәа убасеипш ауафьы, зықьык инареиханы ауацәеи, аҫынхацәеи, афьызцәеи змоу. Ачара уахәоуп хәа ааңхьага билет наудыркуеит. Шәалагәыргьааит, чарамш жәуааит хәа уныхәа-ныпхьоит. Данцалак, абилет унахәапшуеит. Утәаны ухәыцла дызустоу. Зынзаск данугәаламшәоггы ҫалоит. Дәыңсшәак шәзеилоуп хәа ауафьы ачара иахәара иашам. Уфнаҫа агәыргъара аныҫала, ииашатәҫкыаны уара иузааигәоу, иабатәи чароу, дабатәи тынхоу хәа узызымхәаша иакәзами иааңхьатәу? Урт

зустцәада? Жьра-цәарала иузыкоу, ушызцәа гәакькәа, нас иузааигәоу угылацәа.

Аамта аритм иаха-иаха иацлоит, иласхоит, иццакуеит. Атехника аҕиара ауафы ашыцылара ицәуадаџуп. Ҷаха-хаха ауаа сасра ианцоз аамтакәа мџасит. Аигәылацәа машына-ла еитәнеиаиуа аҕынза инеит. Дааит, ииҕахыз наиеиҳәан, дындәылкьан, имашына днақәтәаны дцеит. Ухаҕа сасра уне-иргы, ажәабжьхәарақәа, агылацәа еизаны, хәылҕазыла ашәахәарақәа, акәашарақәа маҕхагәышьеит. Ма ателеви-зор иахәапшуеит, мамзаргы баша ашыжәразы еидтәалоуп. Ажәйтәан ааста ауафы иаамта шеиҕкаахазгы, иара ихаҕа, паса аастаа, иаха аццакра далагеит. Ирацәахәеит иускәа, игәҕыхақәа. Ғаса дахьзарц, иҕаитцарц хьаас имазамызгы, уажәы дахьынхаланы дашьтоуп. Имацура дагхоит, иус еипҕьоит, дцоит, дыццакуеит. Шаҕафы ирхәо уахауазеи схы амца аркызар арцәаха сывам хәа. Изхысхәаауа абас ишыкоугы, сара садгылаџуп ачараҕы амыццакра. Снеи-ны ахаршә аашәаны саауеит хәа мацара ачарахь ацара, зчарахь ицо изыхәангы, ура ухаҕа узгы ицәаҕеыгоуп. Амыццакра анысхәа, мчыбжьык иус-хәыс кажьны ачара зуа дитаз хәа акәым иаанаго. Сабшак ма мҕышак зхы иақәиҕтым азәгы дыҕам. Ачара акрыфарей ашыжәрей мацара ракәым изыску. Еитасхәахуеит, ачара – шәахәароуп, кәашароуп, ача-ра – арҕызбей аҕхәызбей рейеырбартоуп, ирлафхәартоуп, рбаохатәра бзиақәа ираарҕшыртоуп.

Ирпхашьагазар ҕалап аҕамада иалхшыа ҕыц иаҕшыыргаз. Хәхәапшып хцәызра иаҕу абри атас шыҕаз. Аҕамас далыр-хуан ажәа бзианы изҕаз, асасцәа ишрыхәтоу рацәажәашьа здыруаз, ашәа зхәоз, икәашоз, ажәакала, ажәлар рҕазарақәа рейха излаз ауафы, насгы рапхьаза иргыланы иазхәыцуан иқәра. Ихы дамыхәо иажәзахьоу изууазеи, аха аҕамада (ацарауаа ирхәоит ажәа «аҕамада» «аҕахмада» аҕнытә иаа-гоуп хәа) иқәрахь днeihьазар акәын. Афы ижәуан ашыжәга цәыцақәа рыла. Шә-граммк зкуа, атәца пшыыркца, уажәы ауатка зларжәуа акәын аҕсуаа шыжәгас ирымаз, уи атәца иахьзугы ашыжәга хәоуп. Аҕамада уамак изымжәуазаргы агәхьаа ркымызт. Ура унаҕыхәала, ажәа хәала, хара иаажәуеит рхәон.

Аҕсуа иҕсихологияҕы иҕоуп абас еипш. Афы удица-лоит. Иужәыр иҕахуп. Аха ушыапы узыкәымгыло уанашы,

духыччоит, сара идысцалейт, аха илшоз иара изымдырзоз, имгәажә акәызма хәыцыртас имаз, имжәындаз ихәоит. Иаазкәылаз, цъара-цъара ачарақәа рәы, тамадас иалырхуада? Матцурала инарылыхәхәо, мамзаргы ирацәаны ашы зжәуа. Зегърацхьазагы икәзшырбаганы икалейт абри – ирацәаны ашы әжәра. Уи ачара азырцшзом.

Аурысцәа ирхәоит ажәаңка бзиақ: «Ацызәзәарах днадкыланы асабигы адәахы ддыршәит» хәа. Ажәытә қабз баапсқәа инарыдкыланы, абзиақәагы хамхакажәуа хәхыалагаз, уашы игәы инархъуейт. Итас баапсума, иаххәап, аихабы иахыбо ақәыпш ататын дахьамыхоз? Аихабы данцәажәоз амт цыруазар иуахауан. Уажәы цъара-цъара чара хбыцк аңны унеиргы, азәы иихәо еазәы иахәзом, аууы хәа еилоуп.

Хәитазыхынхәып цәа змам ауаа ачарахь рнацхъара азтәара. Зықьык нацхъаны ачара иуит. Уи чарахом. Атынхацәа зеибабом. Ашәахәара, акәашара зыкалом. Инацлоит даеакгы. Зықьык руал наикәйтцейт уи апшәма. Ипсы ахынзатоу акыр аазгаз зегы рыцәгы-рыбзиафы иаргы инеигалароуп. Уака инацлоит даеа рыцхарак, даеа цырхага дук. Иабакоу абаскашык иржәуа ашы цкәа?! Ажәагы азы ршны иналатәаны, ашыақар аатцәа хыла илалажыны икартоит ашы. Асас ижәуейт дыпхашъаны. Уи игәабзиаара даараза иапырхагоуп. Ианижәуа аенытәкәа, ахәынапшыга еипш дамгаргы, ашхам баапс алатәоит ишыа. Хәычы-хәычла игәабзиаара цнашәауейт. Агәыхь изнарцысуейт, ишыақәыгәгәара шытнахуейт.

Хыхь сызлацәажәоз аизарафы, сқытан, Атара, апхәыс бырг, Кәеиза Кәытцниацха, апартiei аихабырей ирыдыркылаз ақәтара дшеигәырғыз анылхәа, лажәа иналалцейт, абыржәы сызлацәажәоз, ашыкатцара атәы.

– Сара саб Тамшыгыгә ихъзын. Инитцыз акара нышәтцлааит. Шәи җажәа шықәса ихыцуан данпсуаз. Аеҳәа дтагыланы, шыапыла ихәон ажь. Исгәалашәоит, ажь хәаны данаалга, азы сзаашьти, дад, ихәан, ишыапы аеҳәа акыпшь инықәиргылейт. Азы шизынасышьтуаз, цәыкәбарқәак ашы иналатәейт. Аши ази шпеилабтәоз хәа дсацәхаит. Ғамҗақ азы ашы иалатәар калозма! Уажәы...

Ачарақәа рәы мацароума! Даара атас баапсқәа цаагейт апсы ирееирафгы. Аира зшаз апсрагы ишейт. Уи цсабаратә



Хахэык налшээр, даеагы инааханы, абахэ анбо еипш, знык ианеилагаха тас бзиаг, уи иадхэаланы, еила-гахеит хтаскхэ иреигыз даеакгы. Француз ныкхэафк, азежэтэи ашэышыкхэсазы ихэон, апсуаа хэыркыфк адуinei дыкхэрымтца хэа. Уи зыбзоураз напеилапса хэа ирымаз атас акэын. Ианбакартоз напеилапса? Ауафы абылра дакхэаар, зхыттрак итцалар, бахэык бганы дыхнартцээр, иешыара, ихабла, икыта дасу ирылшо неилапсаны деитандырхон. Апсхэра ианахдыркхэацэа, хэазкхэылаз, таацэак рхала рымч акхэымхо акынза ианнеи, инытцак-аатцакны атынхэацэа аицхыраара иа-лагеит, ишнеиуаз уи аицхыраара иаланагалеит ахэабла зеггы. Уакагы иаанымгылеит, жэлала-жэлала аилапса акатцарагы апшыргеит цыоуки-цыоуки.

Агэырша еикхэатцэа итааит рхэоит акхэымзар, изахэахада агэырша цшза хэа. Убас ишыкоуггы, ажэлар рхата ирхэеит апсра цшзоуп тхэыуарала хэа. Икоуп гэлсрала, гыпцжээрала, агэырша ду иалтцыз атхэуара. Усеипш атхэыуара заханы, гатцэа зыгроу, згэы иалымсра дызустада. Аха икоуп баша, бжыла, чырбашакхэ атхэыуарагы.

Зцивилизация заа ифеiaz, апрофессионалтэ музыка апцарафы пхэака ицаз ажэларкхэа рфы, апсы дахыкхэоу, илахэеикхэатцагоу амелодиа, ареквием адырхэоит. Абри рыцэтэыммызт жэйтэнатэ аахыс апсуаагы. Ауарган музыка рымамызт, асимфониатэ оркестр ыкамызт, аха икан, аком-позиторцэа дуззакхэа раццамтцакхэа иреихамзар иреитцамыз даеагы – апсрафы ирхэон амыткэма, ирхэон ауау. Ауафы ихы-игэхыы имнеиуа, баша, гыы атцазамкхэа, бжыла ахэхэара иафызамызт уи. Илахэеикхэатцан, ирхэыцган. Абри ажэа инатцышыны исхэарц стахуп – ирхэыцган. Зду-неи зыпсахыз уизнархэыцуан, иугэалашэон уи ипстазара, иускхэа, иугэаланаршэон иччабж, ицэхэабж. Убарт зеггы анигэалашэалак, дтхэыуон ма лагырзыла, мамзаргы гыла, лагырзыда. Уара ухатэ пстазарагы уазхэыцуан. Иакхэымк кауцахэазар уахынархэуан. Доухала уарыцкхэон. Уажэы псракхэак рфы унеир, аоркестр ачара ашэа адырхэоит.

Сгэалашэарафы иаанхеит хтыск. Иаалыркхэаны дтахеит ажэлари ахэынтцаррей рзыхэан акыр иапсаз, иапхэакагы

апеипш бзиа змаз арпыск. Иан, апхәысеиба, иара идагыи хша-  
ра длымамызт. Адунеи лхалашьцеит уи апхәыс. Аңсы даннаага  
ауха, атх анынаскыа, иааигәаз агәакыацәа рыда зеггы анца,  
аңсыжра иадхәалоу аускәа рылацәажәара ианналага, убри  
ан илхәаз ажәакәак, сара ынфыкәра ныстыргыи исхаштуам.  
Лхы лнапәы иааганы, лгәырәа даиааины, ус ґаалтит:

– Сара сычкәын хәпсуа цаскәа бзиа ибон. Убарт  
хцаскәа ишырхәо дымәапыжәгар сґахуп, сшәыкәхшоуп.  
Ихшыә хәыңи илшареи ижәлар рзы иґахын. Сара изды-  
руеит ицәымғыз атаскәа, бзиа иибозгыи. Иңсы ґоушәа  
дыңхыазаны, игәы иацәымғыз ґашәымґан. Сшәыхәоит,  
агәакыацәа, ашәы мыжда аамґала ишәшәышәымґан амуазар  
акәхап, аха ишәшәышәымґан аґыртлах. Ачкәынцәа, азґабцәа  
азәгыи шәмахәар ашәы ашәымґан, шәылахь ацаха еиқәатцәа  
акәыршаны иґашәымхәан.

– Апатрет хәычкәа, раңхыа иарташа ґахґан хґахуп, бгәы  
иалымсуазар, – ихәеит азәы.

– Иаґахзам, нан, убриггыи. Аңсуаа иахцасым. Иар-  
ггыи ицәымғын, баша ґырбароуп, срыцхашәшыа хәа ауаа  
урыхәошәа иґалоит ихәалон.

Абасоуп ишыґоу артистра злам, ауафытәыәса игәырәа  
ду. Цсшыара иаауа, ма исасцәаны иахґаауа, иңьаршьоит,  
милаґтә шәґатәума хәа иазцәауеит ашәы. Убаскәк ирацәаоуп  
уи зшәу ахәса. Сара исгәалашәоит, саб иахәшыа лхатца, аңсуа  
революционерцәа иреиуаз, атцара бзиа змаз Давид Лакоба  
иуасиат ажәакәа.

– Сара сзыхәан мышынәажәа иреиыханы азәгыи ашәы  
шәшәышәымґан. Аиныхра хәа акгыи аңшышәымган, –  
ихәеит уи. Идыруан ашәы шаґа ауафы иңырхагоу. Ашәы  
зшәу дыччар, алаф ихәар, инаңшуа дихыччоит. Еснагь илахь  
еиқәґаны дныґәалароуп. Инаидгылалак дзықәшәаз аңсра  
наигәалаиршәоит. Ицәажәоггыи дыччо диацәажәазом. Уи-  
ггыи игәалаґара бжыысыр акәхеит. Шаґа угәы унархыуазеи,  
зцәазтәым аңхәыс ашәы лшәны данубалак. Иашагәышьоуп,  
агәырәа ду дақәшәеит, аха дрыцхами лцәа иалоу асаби.  
Зцәазтәым аңхәыс шаґа лгәы ґыганы дыґоу, шаґа дыччо,  
дыхәмаруа, шаґа лгәы ґылымжәо, убаскәк иираны иґоу асаби

хыла-хшыџла, џазшьала ихэоит хэа иџхьаџоуп анаукаџы. Убри азыхэан акэын зџэазтэымыз аџхэыс ашэы зылшэырымџоз аџсуаа ажэытэан. Иашоуп, аџсуаа, иара егьырт Кавказ иџэынхо амилатџкагьы, мыџхэы иуаа гэџыхџыхџэоуп, иуаа џьбараџэоуп, аемоџиа гэгэаџэаны ирымоуп, рыхшыџ атџкыс рџэанырра аиааилоит. Аха џсыхэа ахьынџамоу хэынкыланы, хэанхаршэалароуп ауаџы данииуаз иџиз – аџсра. Шаџантэ иџбахьоузеи асабиџэа наганы аџсы ихадыргылауа, шэџэыуалароуп хэа ихџаркуа. Ианакэыџаалак иазхэыџлатэуп зыџсы џоу хажьиеиџахаша. Абџиа уаџэгэыџла, аха аџэгьа уазы-хиаз хэа зырхэогьы абри азыхэан акэхап.

Абас еиџш иџоу, аџџаџааразы, аџиаразы ихэхэоит хэа сгэы иџзаанагаз гэџыхаџэак сзарџыхеит даараџа иаамџаны, иахэџаны ирыдыркылаз акэџара ду.

*«Алашара», 1985*

## **АЗИАС ГЭНАХА АНАМАМ**

Аамџа кьаџек иалагџаны Алыџьса Гогэуа ишэџэы џынтэны иџыџџит шэџэыџыжьыртџак аџы. Ари аџаџт ихэанахэоит иеи-џырдыруа аџсуа шэџэыџџы ирџиамџаџэа аурыс џхьаџџэа рыџнуџџагьы иаџа-иаџа аихьџара бџиаџэа шроуа. Ус анакэха, иаххэар халшоит, асовет тэылаџы аџсуа шэџэыџџара рдыр-ларџ азыхэан Алыџьса Гогэуа ихэџаа гэгэак алаигалоит хэа. Зыџбахэ хамоу ашэџэы еиднакылоит уи иџымџаџэа рахьтэ наџэаџкыла иаалухыша ажэабжьџэеи аповестџэеи, убарт ирышьашэалоу, аха макьана еиџагаџэам шыџоугьы.

Алакэ аџы зыџбахэ рхэо ахьтэы уардын агьежьџэагьы алыраџэа ракэын иџхагежьуаз. Иџам иџыџу атема. џыџс иџоу ахэашьоуп. Ашэџэыџџы ихэ шшьатэу убри алоуп. Иџыџым, иаххэап, А.Гогэуа иповест «Мшэагэ хэыџи Мшэагэ дуи» атема. Ухаџы иааиуеит адунеитэи аклассикатэ џымџа «Дон Ки-хот». Иугэаланаршэоит анухэалак, иаџирџшит хэа ухэазшэа еилыркаауеит џьоукы. Иахгэалахаршэап хэамџазтэи алатын-америкатэи апроза. Иадахкылар аурыс классика. Еиџшым.



313

графия иадхэалам арфеиамтақаагы, хэарада, ирныпшуеит абарт ихъантаз, аха ацстазаара бзиа азыхэан ақәпара зцыз, ашықәсқәа рхыпша. Фырхацаақәак уи атәы рхэоит иахтны, даҕаа цыоукы «ирхэоит» гәтахэыцрала, ҫнуцқатәи монологла. Иазгәататәуп А. Гогәуа дшазқазоу аҫнуцқатәи амонолог, бжыи да «ацәажәара». Ашәкәы иагәлоу ажәабжықәеи аповестқәеи рҕы атып гәгәа ааннакылоит ацсабара. Хзшыцылахыоу, ххапыц зҕахыоу ацсабаратә цәыртцрақәа ракәым. Арақа ауаҕи ацсабарей, ишырхәо еипш, жы напхи реипш, иузейкәымтхо еидхәалоуп. Ари арецензия хәычы, хэарада, ашәкәы аилыргара, инхартәааны иагыу-иабзоу рхәара иазкым, аха ибаҕхатәра ду хатыр ақәзцо пхыаҕык иахасабала, зейгъшыараны исхәарц истахуп, А. Гогәуа иҕымтақәа рыпхыара армариара, асиужет ақатара ицегыи дазхәыцларц, ахәоукәа изцоу рыхшыҕтақ еидара рызныжыны, рхәашыа цсыхәа ахыынзamoу арласра.

Зыпсы тоу зегыи уалпшыак-уалпшыак рыдуп. Анхаҕы – аарыхра, арацәатхыи – арацәа атхра, ашәахәаҕ – абжыи хаа. Ашәкәыҕыи иус уртқәа раткыс излахъантоу, дара ртәы зегыи иара ихәароуп. Истахуп иаазгарц цитатақ Алықса Гогәуа ирейгъу иповестқәа ируаку «Мшәагә хәыци Мшәагә дуи» аҕнытә еицәажәарак.

Мшәагә хәычы: «...аус зейпшраз, зегытцәкыа инагзаны исзымхәазар қалоит, аха дасу еиха дыззыманшәалоу ауп. Сара, хырехәарас ишәымпхыазан, ахырехәара сылазар жәдыруеит, аха, ажәлар шәыххь згеит, шәара шәыхьзала, абри ижәбо, сара сыхьзала, аky схәарц стахызар, исзымхәатцәкыо сықам...

– Уара иумхәозар изхәода, – ихәеит Қыоукыас, мақыана аҕыи инапы амыркзакәа ус дахьтәаз».

Арт афырхацаа еибырхәаз даҕаа уск азыхэан ирхәеит, аха итемеи ихәашыеи хрызхәыцны, абарт ажәақәа аархәны, автор ихата изахкыр халшоит. Абри ауп изыхьзу ахатәы тема, ахатәы бжыи, ахатәы стиль. Ацсуа литетарута унтыцны ухәыцыргыи, ҕыгәгәала иухәар алшоит урт имоуп хәа А. Гогәуа. Ари шыарда атцанакуеит. Зызбахә хамоу ашәкәы шахатра ауеит хәамтазтәи ирейгъу асовет проза иашыашәалахаша аҕымтақәа шхамоу хапсуа прозаҕыи, иацсатцәкыаны уи амҕа алхра ишаҕу, адунеитәи аҕхыаҕ иахь.

## ЖӘЛАР РҢАЗАРА ЕИХАҒАУА

Хаамтазтәи аказара хкқәа,литературума,сахьащыроума, музыкаума, рызеггы, арщашқәа псхатцагас ишрымоу еипш анакәоукәа, дац-пашәс ирымоу ажәлар иапыртцаз адоухатә бакақәа роуп. Урт, зқышықәсала хыла-хшықла иазырхауа, рыгәкәышра налатцо,ажәлар иааргаз абакақәа аус рыдуларала мацара,аинтерпретация рзурала,дача цыоуку урт асиужетқәа, ахшыщцакқәа инархархауеит рхатәы рфеиамтақәа. Икахуп ахпатәи амщаггы – ажәлар рхәамтаггы даламкысцазшәа афынза еикәрхауа, аха уи инахаҳаны, ахатәы рфеиамтаггы апцара.Арфеиашы индивидиуалтә тхәааи ажәлар рырфеиамтеи реизыказаашья ханалацәажәо, ифырпштәы бзианы иааҳгар халшоит хкультура зеггы ашьатаркқы Дырмит Гәлиа ипышәа. Уи, акәыга ду, дышкәыпшаз еиликааит, икалам итыцуа, ижәлар, дара рхатә ирхәазшәа ианрыдрымкыла, иажәа баша зтахысрак ишащызахоз. Убри акнытә ищымтақәа убас еификаауан, дара рхатә, цлак ашәшьыра амцан инатәаны, мамзарггы хәштәарак инычәатәаны ирхәазшәа, арахь ихаґаггы ирфеиамтаны.

Сазәыкны, хәапщык, хмилаттә сахьаґыхра азгәыблщык иаҳасабала, гәалас исыман, хсахьаґыхрафы рапхья иааитцагылаз абицара, иахьынзахәґоу иахьазааигәамыз, имацзаны рхы иахьадырхәоз ажәлар рхәамтақәа, урт рхыпша рырфеиамта имацны иахьаныпшуаз.

Иара иаанза шыафәқәак шыкатцазггы, жәлар рдоухатә пышәа иахаҳаны, уи дац-пашәс икатцаны, зхатәы рфеиамта ду апызцаз, ихы-игәы интыжыны, еиґах иаархынхә, изырфеиаз ирызтаз Валери Гамгиа иоуп. Иаацьяшьаны узеигәыргьаша, уи ирфеиамтақәа «Абрыскыыл» аума (Цлоу акультуратә хан азыхәан икаитцаз,уака егькнаҳау),«Нартаа» аума (Лыхны ашкол азыхәан икаитцаз) ушынарыхәапшлак, уаанза иубахьаз, узхаа-ну уащсык ипатрет убазшәа, дара шракәу удыруеит, убаскак жәлар рхәамта инарцаулары дазнейт, акәыгареи аестетикеи иатцаз тицааит, еиликааит хсахьаґыхқы. Еихаразакггы ухызх-ша, иахьынзахәґоу жәлар рырфеиамта атцараиуртақәа рфы иа-нахымсуа, апсуаа хґоурых маґәаркны макьаназы ашколқәа рфы ианырымцо аамтазы, дазыгәҳәны ихала урт ахәамтақәа ахьтицааз ауп. Ус каимцазтггы, псабарала иара ибащхатәра зеипшраз ала, шыхәа тыпк инарцаулары итцаз азыхь атцхра



акультуратэ Хан ахь. Егъараан абра хааирггы ҕыц иаабазшэа хаитанахэаңшуеит В. Гамгиа итихыз».

Анхацэа ирхэаз ашьтахь хаизызырҕып хтеатртэ ҕазара ашьатаркыџцэа ируазэку, Ҕырттэылатэи ССР-и Аҗсны АССР-и жэлар рартист Азиз Агрба: «Валери Гамгиа иналукааша хаамтазтэи аҗсуа сахьатыхыџцэа ҕарацэа дреиуоуп. Иреиҕу уи иусумтақэа ажэлар рҕапыцтэ хэамтақэа ирылхны иҕацоуп. Убри азыхэан иахаггы игэцараклатэуп, иахаггы иахзааигэоуп».

Абаџхатэра ссир змоу асахьатыхы Валери Гамгиа, қэрала рацэак шихымцуаггы, иусумтақэа аҗсуа жэлар ирылатэахьеит, дыззымдыруаггы даара дмацуп. Ас еиңш иҕоу ахьз-аҗша асахьатыхы изтаз, уи ибаџхатэра, иҕазара мацара адаггы, инапы злеикуа атема ижэлар иахьырзааигэоу, аҗсуа жэлар рдоухатэ культура ачыдарақэа, дара рхэыцшыа ахьаныңшуа ауп. Ари даараза ихадоуп амилат ҕазара ашьтыхразы мацара акэымкэа, иара ажэлар рыхдырра азырхаразггы.

Валери Гамгиа амилат рҕазшыа инартцауланы, адацқэа рҕынтэи дазнеины аарпшра илшеит. Еихаракггы уи ибаџхатэра хартэааны иааңшит Члоу акультуратэ Хан азы иаңицаз амонументалтэ ҕыхантэ «Абрыскыыл» аҕы. Асахьатыхы илшеит ҕазара харакыла ажэлар рытрадиция иазааигэаны, ирҕыцны, ари алегенда аңызтаз рзырхынхэра. Сгэы иаанагоит В. Гамгиа даҗсоуп хэа Д.И. Гэлиа ихьз зху Ахэынтқарратэ премиа». Ари ажэақэа этэу атцарауаџ-аетнограф Иура Аргэын иоуп.

Ирацэахеит, избоит, аха аҗхьаџ исанаиҗыып хэа сгэы иаанагоит даеа цитатак аазгар, избанзар уи ихэамтоуп занаатла Валери Гамгиа ишьашэалоу, даеакала иухэозар, иколлега, хаамтазтэи аҗсуа сахьатыхыџцэа бзиақэа азэы хэа инарылукааша Виссарион Цэыцба. Абар уи иџыза изыхэан иџны иааишьтыз ашэҕэы ацыпцэахак:

«Зҕышықасала ажэлар ршыа-рда иалалахьоу, рдоухатэ хэыцраҕ рџашьашьа зқэым, ихартэааны ишэхьоу атып цшыа аанызкыло аҗдамтоуп Абрыскыыл ифырхатцара.

Ерцахэ еиңш хмилаҗ рҕапыцтэ хэамтақэа ирылыхэхэо, ргэырҕареи ргэырҕеи, имыхьшэашэазоз рхэыцреи неи-зыркэкэаны рҕахэы злеитархэаз убри аҕашьахэ ссир

иазкны иѣыцу акы аказараѣ аџцара арѣиаѡы изы иус хьанѡуп. Абырскыыл ифырхатцара азы адоухатѣ хьѣцраѣ ишьякѣгылахьѡу аформа, ѣаѣыцла ажѣабжь хѣара акѣымкѣа, лапш-ѣапшы меижьарада афырхатца дубартѣ еиџш, иара убри амиф, ауаѡы – аџцаѡы иѣаџхьа, иѣыцзоу казаратѣ хкыла Абырскыыл дцѣыригеит Валери Гамгиа.

Имыцхѣымкѣа ихѣазар алшоит В. Гамгиа имонументалтѣ ѣыхантца «Абырскыыл» Цлоу акультуратѣ Хан афое злаѡычоу, апсуаа рмилаттѣ профессионалтѣ казара зегьы азы илагала дууп хѣа. Ари аџцамтѣ, зшѣага-зага маѡым, шоит хѣта рацѣала. Убарт ахѣтакѣа ирымоуп рхатѣы цакы, аха изатцѣны, армагьырма акѣымкѣа, урт зегьы еиларсуп ирзеиџшу цакылеи тыхшьатѣ формалеи.

Автор иахирбарц ииѡаху ахѡыс иазиџшааит иара иачыданы иашьяшѣалоу астиль. Уи ицѣанырра дамеижьѣит, ибаѡхатѣратѣ хѣтара аѣаџхьа амц имхѣѣит, иара убри азы ауп ахѣаџшѡы-азбаѡ дызхѣаџшуа асахьа агѣра зигѡ, изхѣитцѡ.

Асахьакѣа зегьы аайдкыланы иѡуп егыгьягьяцѣамкѣа, егылакаѣцѣамкѣа, иеиџшу џшшѣыла. Асахьаѡыхѡы ихы иаирхѣаз аџшшѣкѣа шамахак ишымыцхѣымгьы, илшеит игѣы иѡеикыз ахѡыс арцабыргра баѡхатѣра дула.

Ишдыру еиџш, аѣыхантѣѣ даара ицѣгьѡуп, аказа игѣы иѡѡу ахѡыс ахь ианиеигѡ иакѣшѣаша, ианаалаша аколорит азыџшаара. Хазлацѣажѣо аусумтѣ иазыџшаауп убас еиџш иѡѡу аколорит, ахѣаџшѡы ила џнамѡѡ, иџшзаны, аѡакы аарџшразы ицхыраагзаны, иара ахькыду иакѣршаны иѡѡу аѡагылазаашьа зегьы иакѣшѣо.

Хымѡада, дарбанзаалак имбарц залшом, гѣыцѣ хадас асахьа зегьы злѣшьякѣгылоу ачышѣ, автор дазрыцхамкѣа иласза иштѣтцаауа. Ари аѣыхантѣѣ иаабо иарбанзаалак, цѣаматѣѡума, маѡѣарума, џстѣума, рызегьы тыхуп гѣык-џсыкала, џсы цѡыла, баѡхатѣра дула.

Аказа, зыжѣлаар ирзааигѣам, рхьаа зхьаам, ргѣыргьара ззгѣыргьарам, иагья цьамыгѣа цѣгья ибаргьы, иаџцамтѣ баѡхатѣратѣ џхаррала ажѣлар ргѣы азырџхом, уи хымѡада имыхьшѣашѣарц залшом.

Аѣыхантѣ «Абырскыыл» ханахѣаџшуа хымѡада агѣра аагоит уи аџцаѡы агѣатцѣа цѡыа шизѡѡу, наунагза инасыџ иа-лалаз ибаѡхатѣра шымаѡыанам. Ас еиџш иѡѡу амонументалтѣ рѣѣамтѣ хѣарада, ахѣшьара ду иаџсоуп».

Еитасхәахуеит, ацитатакәа рацәахеит, аха уи заазгаз, акы, сара сыгәтыха рыласхәарцоуп, ѳбагы, ианарпшуеит занаатла еиуеипшым ауаа ишрыдыркылахъаз зызбахә хамоу арҕеиамта.

Валери Гамгиа хамта, аѳажәатәи ашәышықәса аѳбатәи азыбжазы адунеитәи ахәыцра, адунеитәи агәтыха аҳаракыра аҕы дҕеины ихәыцуа, агәтыха зыгәтыхоу сахьатыхѳуп. Ацсра, абзара, аибашьра, атынчра, атәра, ахақәитра ухәа хшәышықәса реиха ихьаанаго азцаара дукәа, апроблемакәа хсахьатыхѳы ихәеит Абрыскьыл иххәау амиф ихы иархәаны.

Иулшоит ауаѳы ашьамтлахәкәа ишьоутар, дзымцәажәо иҕғы асапат аҕоутар, аха иҕоуп убас еипш мчык, азәгы имч зқәымхо зыхәәера азәгы илымшо. Уи адоухатә мчы ауп. Амца ишацрытца ацхарра, уанахәацшлак абартқәа ицрытцуеит хсахьатыхѳы ибаѳхатәра иахылтцыз Абрыскьыл.

*«Алашара», 1986*

## АЦХА ХЫЗЦО

Абрака ианахцоит Ць. Кемпбел ирҕеиамта аҕыхантца «Акәа азааигәара». Апеизаж, афотоқәтыхымта. Уи Акәеи Килмарноки айызара рыбжьартцарц ианеикәшахатхоз, уака, Килмарнок ханыказ «СССР – Шотландиа» ассоциация иалахәу хамтас Ацсны ахтнықалақь ианаршьеит. Дызустада уи, шәышықәса инареиханы уажәапхьа Шотландиатәи дааны, абас гәыбылрала Акәа ааигәара асахьацшза тызхыз, иахьа шәҕәыбыгьшәыла ишьақәхаргәгәо аешьара рацхьаза ацха ахцара иалагаз?

Цьон Кемпбел диит 1821 шықәсазы Единбург ақалақь аҕы, иара убрака ауниверситет дталеит. Уи итцон химиа, ацсабаратцара, ажәытәра (антика), нас ҕыц ацәыртцра иаҕыз афотография, аха ауниверситет далгеит адукат хәа аквалификация иманы. Убри азанаатғы иҕәы азтамызт. Икаижьит. Агерцог Цьорць иҕны мазаныкәгаѳыс, амхәыр хьчаѳыс аусура далагоит Лондон ақалақь аҕы. Абрака уи дрыниоит, дырзааигәаны еибадыруеит атцарауааи ашәҕәыѳцәеи. 1861 шықәсазы итижьит реиха ажәлар ирылатцәоу алакәкәа ѳ-томкны еизганы. Цьон Кемпбел еиуеипшым абаѳхатәрақәа илан. Уи иҕаитцеит

ирацәаны анцьнырратә, нас анаукатә аартрақәа, бзиа ибон ахәынтқаррақәа рахь аныкәара. Европееи скандинавиатәи атәылақәеи рҕы даныкәаз дазҕлымҳаны атцаара далагеит адгьыл аца амазақәа, егьтижыит ҫ-шәкәы дук «Атцааи амцеи» рыхьзны. Уака уи далацәажәоит адгьыл ацәеижьи, накәоукәа, асыпсақәа, нас авулканқәа рыкалашья. Ць. Кемпбел акыр шықәса азикит аоптика атцаара, ишаххәаз еицш, Единбург ауниверситет дантазгьи апатреттыхья иҕадцаланы итцон. Уаҕы гәҕарас икыр калоит акы. Абас афотоҕыхра бзиа избоз, Ацсны даныкәаз издыруада уи афотоқәа тыхзар, иантцамтақәа ыказар, архивқәа рҕы еикәхазар. Итыхымтақәа анылон, иаххәап, журнал «Фотографическое общество». Цьон Кемпбел аартрақәа кәитцеит амш зеипшрахо аилкаараҕы. Уи икаитцаз азыхәан иапитцаз аусумта 400 дакья инареихауп. Аха Ць. Кемпбел Шотландиа атоурых аҕы царауаҕык иахасабала атцкыс, алакәқәа еизганы ашәкәы ианызцо, нас асахьяқәа тызхуаз ныкәаҕык иахасабала иаха ихьз-ицша аанхеит. Иныкәарақәак раан, хымз амҕа дахьыкәыз Норвегиеи Швециеи дрылсны, 1873 шықәсазы дааит Урыстәыла. Арака уи дыкан Архангельск, ҕбала Каспиеи Амшын Еикәеи еимидеит, нас Крымынтәи Тырқәтәылака дцеит, уахьынтәи Италия днеины дхынхәит ицсадгьыл ахь. Абарт иныкәарақәа рааноуп Акәа данаакыдгылаз, асахьягьи антыхыз.

*Лондон, 1986*

## ЦЬОРЦЬО ВАЗАРИ

Аитарҕиара (Ренессанс. Возрождение) аепоха ханазхәыцуа, ххаҕы ианаахҕалак зеипш уаанзагьи, уинахысгьи, ацсабара иахымшац аказацәа, анацьалбеит, ацсабара уинахыс иаха иҕархама, усеипш абаҕхатәрақәа уаха изахылымтцазеи хәа гәхьяагарак нахазцәыртцеит. Уи атак абас икаитцеит философк: аамта иатахын атитанцәа, аамта егьыкәнаргылеит дара.

Убарт агуманистцәа, акымкәа, ҕбамкәа абаҕхатәрақәа злаз аказацәа дукәа дыруазәкуп Цьорцьо Вазари. «Сара снапқәа акалам атцкыс ақыцә акра иаха иашьцылоуп, сxy итоугьи аҕра акәзам асахьаҕыхроуп», – хәа иҕуан аказа.



Егыашатѣкыаны, уи сахъаѣхѣыс, нас архитекторс акѣын ихы шипхъазоз. Абиблиатѣ, амифологиатѣ, аѣоурыхтѣ ухѣа асиужеткѣа ихы иархѣаны иѣихуаз асахъакѣа, дызхааныз хѣаѣр акѣыртѣон, дсахъаѣхѣыс бзианы дрыѣхъазон. Уи-моу, Флоренция акалакѣ аѣы Асиниориакѣа Рхан сахъала изѣычаз иара иоуп. Архитекторк иахасабала хѣаѣр икѣын, иахъа уажѣгы иѣоуп ипроект ала иргылоу, Флоренция зырѣшзо ахан-хъыѣѣаракѣа.

Аха абарткѣа раѣкыс аѣаатѣыѣса ркультура аѣоурых аѣы Ѣорѣѣо Вазари даѣакала иаха ихъз-иѣша аанхеит, даѣа ус хкык аѣы иѣаитѣаз иаха анарха аиуит. Реиѣа ихадоуп хѣа иишѣоз асахъаѣхѣреи архитектуриеи иѣырхашѣаланы, уи аѣаза иѣуан аочерк-биографиакѣа. Дызхааныз, мамзаргы ааигѣа зыѣѣазара иалѣыз аѣазаѣа дукѣа, ихѣа иажѣакѣа рыла иаххѣозар, «ѣынѣѣѣи аѣсра иаѣѣихъѣарѣ» азыхѣан, рыѣѣазара, рырѣиамѣакѣа нарѣаулары иѣѣааны, ашѣкѣы ианиѣон.

Аѣазареи алитературиеи рѣы ажѣыѣангы иѣан, хѣгѣнахѣ агартѣ, иахъагы иѣалалоит абасеиѣш: арѣиакѣы дхъысхѣахо, ихышѣѣыз аѣхал еиѣш, дѣѣѣѣа, дызлагылаз рышъѣахъ дынхо даналагалак, ашъыѣра бааѣс иѣнаѣаѣа иалагоит игѣѣѣѣахы, уинахыс иус зусу рзыхѣан бзиа ѣаитѣом, бзиа ихѣом, дызхаану раѣѣым, шѣышыѣѣсала иара иаѣхъа иѣаз рзыхѣангы дхѣарамхоит. Разѣыла, уи аѣымазара иѣаѣѣихъѣеит Ѣорѣѣо Вазари. Ихѣѣы ѣѣанырраѣа дырхыхѣхѣаны, уи илшеит абѣѣхѣѣѣра дукѣа рѣара, изыѣсѣѣѣыз еилкааны, рыхѣ ашъара.

Еиѣырдыруа асовет ѣазараѣѣаѣы А. Г. Габричевски иѣуан: «В лице же писателя Вазари перед нами встает могучая и самобытная фигура создателя первой истории искусства, мастера итальянской прозы, классика науки об искусстве». Уи ииѣыз ашѣкѣы «Аѣѣазаранѣара» раѣхъаза иѣѣѣѣт 1550 шыѣѣсазы. Уаѣа еиднакылон 133 очерк-биография.

Вазари ирѣиамѣакѣа рѣы иишѣахыз еилаизѣон иѣалатѣѣыз аиашеи ахѣхѣааи. Усканѣѣи аамѣазы ус ѣѣсны иаѣын. Азѣгы иѣѣеишъомыѣт рѣиакѣы дук ибиографиакѣы иѣылар документла ишъакѣыргѣѣам, ажѣабѣыны ирхѣоны иахѣаз, мамзаргы легенѣѣѣас ихырхѣаѣуаз. Убри аѣныѣѣ Вазари иусумѣѣ ду «Аѣѣазаранѣара» аѣны еиларѣашъѣѣым

анаука иашатѣкѣа иатцанакуеи ажѣабжьѣаѣы-новеллистк ииѣызи. Ашѣѣы аѣбатѣи аѣыжьраан даѣа ѣажѣижѣаба био- граѣиа аѣитѣеит, насѣгы уажѣы иаѣа аѣара-еилкааратѣ цшра аиѣеит. Аѣазара теоретик иакѣны ихы ааирѣшит Вазари ишѣѣы иаѣитѣаз, инеитѣыху аѣѣаажѣаѣы.

Аиѣарѣиара уи ишоит х-периодкны. Раѣѣятѣи аperi- од уи иѣѣазоит ажѣаѣатѣи ашѣышыѣѣса инаркны. Усѣан уи ахы ыѣнахит, ахатѣы мѣа аѣшаара иалагеит. Еиѣарак ирыѣ- цар акѣхеит ажѣытѣтѣи абырзенѣѣеи агерманѣѣеи рготикатѣ ѣазареи ртрадиѣиѣѣеи.

Убри ашѣтахѣ иалагоит Бриноллески, Донателло, Мазаччо уѣа реиѣш хѣтарнаѣѣас измаз ажѣоухѣтѣи ашѣышыѣѣсазтѣи аѣазара. Ашѣѣаѣы уи иааннаѣылоит аѣбатѣи ахѣта, аѣбатѣи аperiод.

Аѣыхѣтѣан автор диасуеит ахѣатѣи аperiод ашѣа. Абри аамѣазоуп рырѣиамѣта аѣѣымѣта ианѣагылаз Леонардо да Винчи, Микеланѣьело, Раѣаель уѣа реиѣш иѣаз атитанѣѣа. Даѣеакала иахѣѣозар, ари аамѣта аѣазара азыѣѣан шыѣѣжьон агѣы иаѣызан. Аѣазара амра иахѣынзазѣеишаз иѣеит. Абарт атитанѣѣа рыхѣз иадѣѣалоуп иара, Ыѣорѣьо Вазари ихѣз- иѣша.

*«Аѣсны аѣазара», 1986*

## **АИАШЕИ АѣАЗАРЕИ АНЕИЦУ**

Хѣѣыла аекранѣѣа рѣы ѣѣѣиара дула иѣоит аѣырѣуа кинофильм «Ахѣхѣра». Асовет киноѣазараѣы иналукааша рѣиамѣтаны иѣалаз ари акино ѣихит СССР жѣлар рартист, еи- цырдыруа акинорежиссиор Тенгиз Абулазе, уи асценариа авторѣѣагы дыруазѣкуп. Сазѣыкны исгѣалашѣом даѣа совет кинок абра аѣара иахѣеилазѣахѣоу аѣстазааратѣ иашатѣѣѣеи аѣазара дуи. Ари акинофильм угѣахы артѣысуеит, аѣѣа уѣѣнарзуеит, арентген уѣаланы, ублаѣѣа рыла ухаѣта угѣатѣѣа уѣаѣшызшѣа уѣанатѣоит. Ареализмра аганахѣала иугозар, зыѣра иѣыхыз аѣѣаѣѣышѣ еиѣш ихтуп, иара убастѣѣѣа иѣару публиѣистикоуп (иахѣятѣи ахѣѣѣшѣы, аѣѣаѣ иаѣа ииѣаху), аха афильм публиѣистикатѣ рѣиамѣтам, уимоу, априѣа ашѣа иаѣагы ихоуп, асценаѣѣа реиѣарак нагзоуп гротескла, ишгро-

тескыз, ишпарадоксыз еипш изыххэау аамтеи, уи иаланаңыз ауааи. Уи апарадоксра хашьклахэуа хааиуеит иахьа уажэгьы. Дачааки акэым, иара акино «Ахьхэра» ахата санахэацшуаз ау-хагы сыблала избеит ипарадоксыз сценақаак.

Дышқакалои ауафь, ипхызтқаьа иалашэар хэа дзыцэшэо аус игэалауршэар? Сапхьа дтэан убас иказ уаф быргк. Уи игэынқыра иахылцыз ажэақэа шэасхэаанза, ишэгэаласыршэап аекран афы ицоз асцена. Иишыуаз ишыт, итеикуаз теикит адиктатор. Ахшыф асақат афеитеит, абафхатэра иашьаитеит ашьамтлахэқэа. (Уи Варлам Аравизе зыхьзу, ашьажэфь Бериа ихы аахтэа изхагылоу адиктатори, иара ицкэын Авели ррольқэа уамашэатқаьа дақэшэаны инаигзеит Автандил Махаразе).

Ашэыашэтцаратқаьа иакэитындаз ирыбаргэыз, зтынхацэа тадырхоз, уи ақалақь иаланхоз ауаа. Игэыргьа-ччалароуп. Аха абар иткэацит ихэачеыз агэыблра. Ақалақь иалафит харазантэ, итаркыз, ихыртцаз ахьыршьтуазынтэ (Сибра акэхап), адэыгба иаанагеит хэа абна, убри, адэыгба иаанагаз ақьдқэа ахьхьтэцэоу итапыкканы абаандафцэа рыхьзқэа ануп хэа. Адэыгба аанфасыртахь еихеит ари захаз. Егыиашатқаьаны, уака еикэыжбын ақьдқэа. Анацэа, аехэшьцэа, ахэыцқэа абарт ақьдқэа ртынхацэа рхатақэа ракэушэа, рнапқэа рыхьшыуа, ишышыуа ргэыдыхэалара иалагоит. Уи аамтэзы абульдозер ақьдқэа еидгэаланы азыхэашь итанажьюеит, зыг-зфь иахэо хэа азэыр дыказар, азэыр ибафхатэра аапшызар, зегьы азыхэашь ишалаижьюа еипш адиктатор. Анафсан ақьдқэа зхуа ахьархь иафьфрны алеира иафуп ацэыцэ, адиктатор иаамтэзы еилакэыбаса ишцоз еипш абафхатэрақэа. Схатагыи схэычреи сқэыпшреи ирыдхэалаз агэакрақэа хышхьтэаны исыжэлан, уаф дызбо сшыкамызгы, гэынқыратцас иаасахаит, уажэраанза сызфьы, сапхьа итэаз ауаф бырг иажэақэа: «Уаха сылшом, уаха сылшом!» – ихы ифнапык рыла иааникылеит, аекран ашка ацшра дакэыцит.

Оажэижабатэи ашықэсқэа реанааифыршоз инаркны, фынфажэижабатэи ашықэсқэа рылагамтэзынза (Сталин ихатара акульт аналагази данцсызи иатцанаңыз), цтэазарак мфасыртэ акара зцанаңыз аамтэзы, издыруада уи ауаф дызтэшэаз. Икалон ихата дтакызтгы, разкыла деиқэханы дхынхэызар, икалон иан, иаб, иашьцэа, мамзаргыи зыда

пстазара имамыз ифызцаа ивыршыаазар, икалоит, цаала-жыла деикэырханы, хшыола, гыла-псыла дыршыызар ихата. Сара исыздыруам урт рыуа иарбану еицеоу, реиха ирыцхароу, ауафы цаала-жыла ишыра акэу, ипсы таны, псымбзам адэы икэырхара акэу. Рыуа дарбаныз реиха агэакра итагылаз, иус збаны, афэхэара наитаны ихыртцаз аб иакэу, уаха данышътало хэоны ахыбра атцака ашара хапыломашь схэыцкэеи сареи хэа ихэыцуаз, ашыыжь ашта дантыцлак, уаха аоныка аара насыпс ихауамашь хэа ихэыцуаз ан лакэу? Ма уцстазаара, ма уашья. Ма уцстазаара, ма узыхшаз уан, уаб. Ма уцстазаара, ма иухшаз учкэын, узгаб, уфыза гэакыа... Аус злоу ауафы рыуа иалихыз, ипышэара дшалцыз акэзам, аус злоу, ауафы усеипш итаргылара, усеипш ипышэара иахьурхалакгы, цъара акала ииашам, ицэгъароуп.

Аекран сахэацшуа, сацхья итэаз абырг иажэакэагы сшынарызхэцуаз, абар ицьоушыаша аконтраст. (Ишконтрастыз еипштэка урт, эажэи жэибжьи эажэи жэаатэи ашыкэскэа. Ажэлэр еинкыаны ишэахэлэр – иччалар акэын, арахь иреигыыз рцеицаа хыпхьазарала цэа рымамкэа икыдцаны рышыра иафын). Азэым, ыцъам, арцарцэа кэыпшкэа, ахэсахэыцкэа рэынаркэ, ашышыыхэа акинозал ааныжь идэылтны ицоит. Урт рзыхэан ари акино цкыагы избам хытхэаауп, фантастикоуп, баша притчоуп. Ганкахыала, хэарада, уеигыргьартэ икоуп урт ари афыза аамта иахья-хаанымыз, рыпсы таны иахьяхымыз Сталин ихатара акульт амш еикэатцакэа, Ежови Бериеи рнапатцака иахьиамлаз, аха угэы иалымсыр ауам шэкэыбыгышыла акэзаргы иацтэи хамш ахырызымдыруа.

Акэыпшцаа ирхароузеи! Ирацэазами урт аамтакэа ргэаларшэара иахнатозеи, излахзеигьузеи зхэауа? Ус ихэыцуа ма зытцаа ееим, знапкэа ашыа рыхышу роуп, мазаргы, иатахымзар зегы еикэыбганы ицааит, аха сара иахья стэы-сыпха, матцурала сеикэышэшэа сыкэзааит хэа зхэауа, зымгэада хэыцырта змам, аитакра ыымт иафагыло роуп. Абарткэа уанрызхэыцуа иааугэалашэоит М.С. Горбачов иажэакэа: «Аизара ашытахь ицахьоу аамтэи атыхэтэантэи ахтыскэеи хымцаданы агэрахатара хнатэит аиаша принцип-ла цакыс иамоу... Апартиэи ажэлари иртахуп аиаша зегы, аду афгы амац афгы. Убриак затэыкоуп изылшауа ауаатэыфса

рыграждантә уалпшыа рылаазара, ус акәымкәа, амци аиаша бжамеами ахдырра еицанакуеит, ахатара арфеаастоит».

Хара хазцарызеи, иахьатәи афар, изоухәалак, ицъаршьоит, агәра рызгом, иаххәап, Ацсны иадхәалоу, иахнагаз абасеипш афакткәа. Иахьа уажәгы ицхьазазам, цхьазаашьасгы иамоу здыруада, урт, акинофильм «Ахьхәра» злацәажәо ашықәсқәа раан, хавтономтә республикафы шақафы тархаз. Ускан иаркын ацсуа школқәа, ирацәаны ақытақәа рыхьзқәа рыхыхын. Амц иашоушәа убасқак агәра иургар калозаап, ашьтахь афакткәа ааганы зыгәра иургаз шымцу иоухәаргы, ихы ақәитцап акәымзар, ицсы танатцы, аиашатқәкьа ашқа дузмышынхәуа. Имцыз авторитет иахылцыз ахьз-ацша убасқак игәгәан, иахьа уажәгы икоуп, Сталин акритика изуур, ихы удишьылоит, иара ихаразам, даеа цьоукы роуп ауаа тазырхаз, иара издырзомызт ихәоит, иаххәап, штакы уахьынталаз, алаапк уафар, ацшәма иакәымкәа, иара, алаапк мацара акәушәа изхароу.

Урт ашықәсқәа ирхаану абасеипш агәлашәарақәа изнарцысуеит акинофильм «Ахьхәра, аха аказарафы, ишдыру еипш, ареалтә цстазарафы икалатқәкьо акәзам аус злоу, ихадароу, шақа иказаратә рфеамтоу ауп. Уақа ирацәоуп кинон азыхәан имыцхәцәомашь, амцхә ашәыгақәа нихмашь ухәартә акара иупыло, аказара аҳаракыратқәкьа ақынза иагагоу асценақәа. Шақа исцена гәгәоузеи, иаххәап, абри еипш икоу. Адиктатор еитцейкәақәаз адокументкәа рыла дтаркит асахьатыхы. Дтаркит уи идгылаз акоммунист иашагы. Урт еифеадыргылоит, арахь дара рхатақәа цкьагы еибадырзом. Ащыцәгы рус анырызбуа аамтазы лцәа-лжы алцшуа цкы цақак лышәтцаны, лыблақәа еикәыфахәа, акахцы лсахьа лытаны дгылоуп аиаша азбара анцәахәы Фемида, лнапафы илкуп аиашеи амци зну акапанга. Иханахәозеи ари? Иутир, иааухәар аеит аиаша, избанзар уи аблақәа ґахәоуп.

Абасеипши аназныкәа аиаша, рыцстазара зеипшрахараны иказ, ахахә леир рацхьа изаахало асахьатыхыцәа! Урт ирейгыыз руазы, дыкнаҳаны дыршыт, дықнакнарҳаит ихь-чарц иицахыз, аиашеи аламыси ирсимволны иаарцшу аныхабаа. Адиктатор итаирхаз, асахьатыхы Сандро Барацели ицха хәычы илызҳаит, дахаанхеит дыззыцшыз аамта. Дыцсит, дыржит адиктатор, ахалара, асахьатыхы ицха Қетеван, адгьыл иатәалшьом уи ицсыбаф, иахьа дыржуеит итынхәцәа, лара уаха даатцхны, иштафы атцла ашьапы дадлыргылоит, деитаржуеит, деитатцылхуеит. Хаштшыа рымам аус данарталак

илхәо ажәакәа. «Сара сыңсы танатсы Варлам Аравизе анышә даман изуам. Хынтә ракәым, хышәынтәгы дытсысхуеит. Уи адгыл данамахда, ацәгыоурақәа икаитцаз хрыкәшахатуп хәоуп иаанаго».

Иаҭаххарым асиужет зегы аиҭахәара. Хныкәгагас илымоузеи асахьаҭыхы иҭҭа Кетеван? Атортқәа катцаны илтиуеит. Ёнак аҭенцъыр аҭнытә лыбжыи гоит ҭакәажәык. (Уи аҭакәажә лроль налыгзоит иналукааша ақыртәу актриса ду, уажәааигәа зыҭсҭазара иалцыз Верико Анцъапаризе).

– Абри амҭа абаҭои? Аныхабаа ашҭа имцазоишь?

– Ари Варлам имҭоуп, – лхәеит Кетеван, – ари амҭа аныхабаа ашҭа цаша амазам.

– Азәыр иҭахума аныхабаа ашҭа узымго амҭа?! – лхәеит аҭакәажә.

Атоурыхтә гәынкыларә хцәымзырц, уаанза хазлацшыз аиаша хазирхынхәуеит арежиссиор. Иҭаиҭхәеит ҭерыцкәагас ҭхьаҭа цагас иҭоу аиаша заҭәык шакәу.

*«Аҭсны аказара», 1987*

## **И. Н. КРАМСКОИ**

Аурыс сахьаҭыхы ду Иван Николаи-иҭа Крамскои еихарак дызлардыруа патретҭыхык иахсабалоуп. Икыцә иҭыҭыз апатретқәа хтәылаҭы иреигъуагалереи ақәа ирхыҭхәо ирымоуп, лассы-ласс ицәыргакәыртзоит. Иара ирҭиара аамҭа ақәшәеит азеижәтәи ашәышықәса аҭбатәи азыбжа. Абри аамҭазы иҭсадгыл Урыстәылан иҭалеит зеиҭш ҭамлацыз апрогрессивтә хдырра аҭыхара. Иреигъыз аҭеицәа азхәыцуан рыҭсадгыл ҭхьаҭатәи аҭеиҭш, уи мҭас изнылараны иҭаз. Афилософия, алиҭература, аказара ухәа зегы рыхккәа рҭы ицәыртцит адунеи зегы аҭы анырра ҭазҭашаз абаҭхатәра дуззақәа. Егъиашаҭҭҭаны, даҭа тәылак аҭы хара иахҭылом абри аамҭазы Урыстәылан еиҭагылаз иаарываҭәалаша адоухатә культура арҭиашәҭәа. Зегыиҭыара иашьтан аҭыц, еихау, еигъу ажәа, ахшыҭҭак, уаанза мрәҭашәаратәи аказара иҭанатцоз анырра, аҭыҭшра аҭәцара. «Пора подумать о создании своей русской школы национального искусства», – хәа иҭуан И. Н. Крамскои. Уи данкәыҭшзәз, асахьаҭыхратә Академиа данҭазгы еиликаахьан ҭыҭшрала аус зуа аҭаза

ихатэы хафэы шимоуа, иара убастэҕыа ахатэы хафэсахыа ша-  
моуа амилаттэ сахыагырагы. Теориала иҕаитцоз алкаакэа  
И. Н. Крамскои инаигзон ирфеиарафэы. Абри дахырҕыаны  
игэаанагарақэа ирыдгылоз ифызцэакэак наидкыланы, Ака-  
демиа дтырцеит. Зхатэы гэаанагара змоу, зхатэы мфэа даны-  
ларц зтаху зегыи ирдеицшу иаргыи идеицшеит. Раҕхыаза  
иргыланы иуадафхеит иматериалтэ тагылазаашыа. Еихаразак  
абри ауп изыхҕыоз абеиациэа иара иҕны ифартцоз рпатретқэа  
тимхлар ада цсыхэа ахымоуа? Егыа убас иҕазаргыи, И.Н.  
Крамскои абраҕагыи имырзит иара ихафэра, данымцит илихыз  
амфэа.

И. Н. Крамскои ирфеиамтақэа иреиҕызақэоу иреиуо-  
уп асахыагыи «Ацэхэыра иқэу Христос» (1872). Абри  
асахыафэы уи ихы иаирхэеит Абиблиа асиужет. Аха ихы  
иаирхэеит аҕароуп. Христос ихафэсахыала аҕаза дааирцшит  
зыжэлэр рлахыиңца иазхэыцуа, урт рхыаа зхыаау, ргэырҕара  
згэырҕароу, зегырыла ицоуроу ауафы. «Мой бог – Христос,  
величайший из атеистов, человек, который уничтожал бога  
во вселенной и поместил его в самый центр человеческо-  
го духа» хэа, – ифэуан асахыагыи. Абри иазааигэаноуп  
ишацитаз И.Н. Крамскои егырт ифыхантақэагыи. Убарт ире-  
иуоуп «Полесиатэи», «Мина Моисеев», «Агэтахэыцфы». Аха,  
хыхы ишаххэаз еицш, аурыс сахыагыра ацоурых афэы И.Н.  
Крамскои еихарак алагамта ҕаитеит апатретқэа ргырахыи.  
Урт хыцхыазаралагыи акыр ирацэоуп. Дызхааныз, илалукаа-  
ша ашэҕэыфэцэа, атцарауаа, артистцэа ухэа рпатретқэа тихит  
ҕазара дула, гэылрала. Уртт апатретқэа зегыи иаарылукаартэ  
иҕоуп ашэҕэыфэы дузза Л.Н.Толстои ипатрет. Араҕа иубо-  
ит асахыагыи еихаразак дхызхыз – иааицмырҕыазакэа  
ашэҕэыфэы идоухатэ усура, ацстазаара реиха уадафрас иа-  
моу азцаарақэа, ауатэыфэса рымфэа азхэыцра. Араҕа насыцла  
еицылеит еизааигэаз фыцыа асахыагыи фэцэа – руазэк  
қыцэла, егыи – каламла. Асахыагыи ашэҕэыфэы ихафэсахыа  
ихы иархэаны ихатэы гэгыа ахэара иқэымшэазеит, ииҕахыз  
акы затэык акэын – ашэҕэыфэы идунеи иашатэҕыа аарцшра,  
уи аиаша иара, асахыагыи фэгыи иашас имаз акэын. Хэарада,  
апатрет ахырфеиамта духаз, иахыагыи ашэҕэыфэы иреиҕызоу  
ипатретқэа иахыреиуоу зыбзоуроугыи абри ауп.

Исахыагыра аамышгыагыи ирфеиамтафэы И.Н. Крамскои  
итынхеит аҕазара афеиаразы акырза зтазкуа даеакгыи. Уи ина-





Салагом аиҗахәара, аепос аиҗахәаратә цәаҗа чыда сы-  
дыскыларц, аритмии амелодиеи җыныцкалатәи лымхагәыла  
искырц заҗа даҗба җырхәала истаз, шықәсыла сышгәаҗуаз  
аҗымта аформа аҗшааразы. Абар, изулак, иҗуп атыхәтәантәи  
авариант. Сзыхәарыда иапхьарц? Исызбоит – аепос зегь реиха  
ибзианы издыруа Баграт Шынкәба. Баграт Уасил-иҗа усқан  
ихаракыз ахәынтқарратә матцураҗы аус иуан, убри аҗнытә,  
ирласны дзапхьап хәа агәыҗра сымамызт. Аха мышқәак  
рышътахь, дсыпхьейт. Анапылаҗыраҗы иҗамызт даҗбак  
ариашарақәеи абжьагарақәеи ахьанымыз. Иаахтны исхәозар,  
сымцәыжәақәа сдырпыруа сдәылымтцит иара иҗынтәи:  
ихадоу алкаа – аҗыпхьра заацәоуп. Атыхәтәан, аус гәҗәа  
адуланы, исгәаҗыт ажурнал аҗны аҗыпхьра. Ус схәыцуан,  
җ-вариантк ирыпхьахьоу Баграт Уасил-иҗа ахынтәраан  
дамыпхьозар аҗахәп хәа. Сгәы сажьейт. Иҗыцу азгәатақәа,  
иҗыцу абжьагарақәа. Сара даҗазнык аусура напы асырkit.  
Хшыҗзышътра азтаз аҗхьаҗ имбар залшом, ажурнал аҗны  
ианыркьыпхь ашътахьгы, адрама ишалагалаз аҗсахрақәа.

Сҗымтақәа аҗы ирейпшымхейт адрама «Ес-иуа иры-  
циуа» азы аҗхьаҗцәа иаарышътуаз рысалам шәҗәқәеи  
ргәаанарақәеи рхыпхьазара. Уи аҗны хәы змам ацхьыраара  
ситейт, аҗхьаҗцәа зегь раткыс аинтерес змаз, ашәҗкыҗҗцәа  
қәыпшцәа рабжьаҗ – Баграт Уасил-иҗа Шынкәба.

*Маи, 1987*

## **ХӘЫ ЗМАМ АҖАМТА**

Зыпсы тоу рымацара раҗәым, зыпстазаара иалтхьоуггы  
рыхъз-рыпша абыртқал икылнахуейт аамта. Зритм мыцхәы  
иласу, иццакуа хара хәамтазы ари апроцесс иахаггы  
лабҗаба иубоит. Амра капхара иадкылауа, зыхъз нцәартәуаз,  
уатцапшыр ухылца ухшәартә, збаҗақәа уахьынатцыслак игылаз,  
уаҗы қәрак иалагзаны, изакәблцәҗьаз убас иааҗшит, рыхъз  
аҗсцәаха идыркылауа, рбаҗақәаггы жьымдыртцас изықәгылаз  
адгьыл инықәба ицейт. Аха еҗа аамта аҗейтанаҗырггы, ауаҗы  
ихәыцра аҗыпсахны, даҗа блак ала даныпшыларггы дызны-  
сыз амҗа, еицакра амоуа изынхақәо ирейуоуп Аҗсадгьыл аб-

зиабара, уи ахьчаразы ахамеигзара, адоухатә мал еихазхауаз  
рыхьз акамыршәра. Зыпсадгьыл зхы ақәызтцаз ипатриотизм  
аарпшра азыхәан уи атқыс еихау ршахатға шығам еиңш,  
еитцагыло абицара насығла, абцъаршьтыхрала Ақсадгьыл ахь-  
чара зқәымшәаз рпатриотизм ааңшуеит убарт, Ақсадгьыл зхы  
ақәызтцаз рыхьз-рыңша агәаларшәара ишазыкоу ала. Ацакы  
ѡбахоит уи, аибашьра адәағы инхаз, уахь днәианзагьы  
ихьз амырзра даңсахартә илиршахьаз ыказтгьы. Абасеиңш  
ахәыцрақәа узааиуеит зфото ажурнал ианахтә Леуарса  
Кәытцниа икульптуратә патрет уанахәаңшлак. Хәарада, уи  
абака даңсан поетк иахасабала, аха абака даңсахеит ѡынтәгьы  
– ихы ақәйтцеит Ақсадгьыл. Абас ишыказгьы, изыхьазаалак,  
Леуарса Кәытцниа изкны иахьа уажәраанза цъаргьы бака гы-  
ламызт. Уи агха дара рхарць ала идьриашеит апоет-апатриот  
ихьз зху Атра ашкол ацаѡцәа гәыпѡык: иалгеижьтәи ѡажәа  
шықәса атра азгәартарц рышкол гәакьахь ианнеиуаз, хамтас  
иазнаргеит абри аскульптуратә патрет. Абака (аскульптор Г.  
Гемуа) ахатә азыхәан аказаратцааѡ ихәар ауеит казаратә  
рфеамтак ахасабала иагқәоу, аха арака реиха ихадоудаеакуп.  
Урт икартцаз иаанарпшит апоет иңсы ахьынзатәз иңстазаара  
зызкыз – аңсуа шәкәы, аңсуа жәа ашқа абзиабара ду шрымоу,  
иаадырпшит ршьа-рда ишалоу апатриотизм иашатқәкьа.

*«Аңсны аказара», № 6, 1987*

## **АШӘА – АЦСЕИҚӘЫРХАҒА**

Ишәагаа уамак идущәам. Мацк иеаархәашәоуп ды-  
шныкәо. Иблақәа лахғыхза, ихы-иғы ихаччо, уацәажәара  
даналагалак, ихытца ашықәсқәа иаха-иаха ирыгхо ихы-  
гахьоу агәақрақәагьы иаха-иаха иласхо иалагоит. Мышкы  
ахала-атыхәала дубар калоит акырцьара. Мазаныкәағьыс  
дахьыкоу апарторганизация акомиссия аилатәарағы, аком-  
ғар аветеранцәа реикәшәарағы (убри асекциягьы иара иоуп  
еихабу). Ихыгахьоу угәалашәар, убаскак ихьантоуп, дарбану  
ашьтыхра зылшаша. Арахь иара тәамѡахә имам. Инапы иану  
еилырфаца инаигзароуп. Ибзиарак налаитцароуп ииасны ицо  
амш. Абартқәа сышрызхәыцуаз, ахшыѡеилкаарак сазкылсит.  
Сталинизм цәқәырца хәашьха атәыла анамеханакыз, иа-

шоуп, ауаа кәыға дуқәа тәхеит. Аха ахәынтқарра иацәызит даеакгы. Зыңсы таз азәыршы рыңсы ахъеикәдырхаша, хшыф ссирк рхағы иааиргы иахъеырымтыша, рызбахә уафы иахымахаша иашьталеит. Артқәа еицырдыруа усуп. Икан атәыла иацәызыз даеакгы. Абзиара акатцаразы амфә иқәцамыз, мамзаргы зынзаск ихәәеыз миллионшыла рие-нергия, рымч-рылша. Уи здумкыларызеи? Иугәаланаршәоит аңықәреи рыцқәа ахәламцсазо, баша игъежьюа азлагара алуқәа. Усеипш аенергия злоу ауаф, иенергия ауаажәларра мап анацәырклак, цьюуы риенергия амфә иқәырцоит рхатәы цстазаара затәык аматц азурахыы – амал арҳара, ути-сыти алагафәгара, имцу, акгы иаңсам, ихырцәагоу ақьабзқәа рыматц азура. Даеа цьюуы риенергия иаахтны ацәгыара акатцара иалагоит. Арака зызбахә сымоу ауаф интерес зыз-кыз, илаз аенергия, ирхәәеырц иалагацыңхьаза, бзиарак ахыкаитцаша дашьталон, ихырфаз аңашәқәа акатран цжәаны ианхәытыцуа еиңш. Шака ашәа имхәартә... Имхәартә акәым, шака ашәа азызырфатәкыагы илымшо дтагылоз, убаскак иахагы ашәа ихатә иахыихәаша мацара акәым, цытфыкгы ахьалеигалаша дашьталон. Ирхәоит, акомпозитор ду Гендель ицстазаара реиха ианыуадафызоуп ианифыз хәа реиха илахъыху иоперақәа. Издырхьада ауафытәыфса ицпсихология. Уртқәа дрызхәыцааит аңхәф ихала. Хара дхарцәажәап уи ауаф... Мап, ихарцәажәап атоурых адакыақәак. Хара, разкыла, уи ихигаз зхызымгаз, иибаз зыңхызгы иаламшәац, хнаиазтәалап, хәизызырфәлап.

– Сара сгәанала, ауафы раңхьаза ашәа ихәеит... Ианбыкәу зугәахәуа? Агәырғыара анимазу? Мап, реиха агәәкра данта-гыла. Икалап, исхәо субиективтә гәаанагараз. Аха сара агәырғыара ансымаз атцкыс, уаҳа насылымшо агәәкрағы саннеилак, иаҳа исызцәырцуан ашәахәара. Ажәфанахьтә умшәан, абааңс, зынза угәы камҳан хәа бжык гозшәа, реиха санымгәығзоз аамтазы, инахараны мелодиак сызцәырцуан...

– *Алексеи Константин-иңа, саташәымҕан. Уи ашка хнеианза, истахуп шәыңстазааратә мфә, аханатә шәна-лаганы ихашәхәазар. Сара издыруа акы зайәыкоуп. Аңсны иналукааша апартиатә усзуфы, Киров ахьтәы цыс хәа ззиҳәаз, Орцьоникизе фызас ииңхьазоз Владимир Ладариа шәара шәашьа гәакыа иакәын. Шәашьа гәакыа даныршь, уи шәихыркыаны акәхап шәаргы шәыштәркыз?*

– Хара хшеишыцэоу здыруа зегы усоуп ргэы ишаана-го. Саргы бжеихан иакёыстзом. Мап, сара азэыр сихкьазар, сзыхкьаз ВЛКСМ Ацентр Комитет амазаныкёгаф хада А. Косарев иоуп. Убри идцала сара аус зуан Тацыкистан. Убракоуп сахьдырбаандафызгы.

– *Шасырхынхэырц стэхуп шэыцстазааратэ мёа алагамтахь. Шэашьа гэакьа Владимир Акёа диит. Шэара?*

– Алагамта... Сара сияанзагы разкыс исыман саакёымтцзакёа амёа акёзаара. Икалап зегь зыхкьаз саб арраматцура дахьалаз акёзар. Аха уи схэаргы, сабду Вассилигы цыарак имтёоз уафын. Уи зны Ешыра дынхон, нас Абгархыкёа диасит. Ишухэаз еицш, сашьа Владимир диит Акёа, сара – Гал. Сан сара сыла лцёа лтёымкёа Қартка дышцоз, илыкёнакын, Гал сиит 1910 шыкёсазы. Хышыкёса ансхытцуаз ицстазаара далцит саб. Хан, сашьагы саргы хлыманы Қартка дцеит. Владимир дталеит Кадеттёи акорпус, аха уи алгаха имазеит. Ареволиуциатэ цысра дахьалахэыз азыхэан, дтырцеит. Убри ашьтахь Гёдоутакёа хаиасит. Арака хажьааизгы хара хзыхэан тынчра камлеит. Владимир ареволиуциатэ цысра ихатагы далалеит, хаб иашьцёа рцацёагы рацёафны иалаирхэт. Агёра хгон хакхьяка хакцстазаара еицхоит, адунеи бзиарала еицахкуеит хёа. Асовет мчы анышьакёгыла хаздыруаз, ихакхлафны Ладариаа шэыззыкёцоз ааит хёа акёын ишырхёоз. Зны Гёдоутёа акомёареидгылаф аус иуан, ашьтахь, 1925 шыкёсазы сашьа диаргеит Акомёареидгыла Ацснётёи Аобком актёи амазаныкёгафыс. Иара ишка сааигеит саргы. Ацсуа школ стейцеит. Класск афы хаидтёалан Ѓаргь Гёлиеи, Иван Кортуеи сареи. Абри ашколафёуп иакхьяацшызгы бафхатёра хэычык шыслаз. Амузыкатэ инструменткёа рфы ахёмаршьа стейт, ашкол акны ашёахёара еицкааны ихаман. Ирхёоит, акёыцма ашьамхы иныкёнагоит хёа. Сара убри, ашёахёара бзиа иакхьызбоз, сыцстазаара зегы ашёа иакхьадхёалаз, сацхьяка иакхьынзасзейгьхаз атёы нас иуасхёап. 1927 шыкёсазы, Серго Орцёоникизе икайтцаз арекомендациала, сашьа Владимир Москвака дрышьтит ЦК ВКП(б) акны иказ марксизм-ленинизм акурскёа дырталеит. Саргы уахь сигеит. Иара ицара далганы Ацсныка апартиатэ усурахь даниарга, сара уакёа саангылеит. Уинахыс иалагеит схала, схатёы цстазаара. Атцара, аусура, арратё матцура, зны

Ленинград, нас Ахпәтәи Аахыт-Кавказтәи аполк, убри ашьтахь Москвака ахынхәра, акомфәрратә усзура. Иналукааша апартиатә усзуоцәеи сарей хаибадырра, Орцьоникизеи сарей хаицәажәара... Уртқәа зегьы зүтахузеи. Абас сшааиуаз, ВЛКСМ Ацентр Комитет амазаныкәгаф хада Саша Косарев инапатцака аусура салагеит. О, уи дзакә уафыз, дзакә напхгафыз!.. Кавказаа хамаҳә хәа сиштан. Ипхәыс дқыртуан. Акомфәреидгылатә дца сытаны Тацьикистан срышьтит. Аусура сахьалагаз? Азнык азы сшьақәдыргәгәеит Тацьыкьтәи ССР «ОСОАВИАХИМ» Ацентртә Совет ахантәафы ихатыпуафыс. Авиациатә клубқәа, парашиутла апартқәа, акомфәртә организация ҫыцқәа реиҫкаара... Абартқәа сшырҫыз, 1935 шықәсазы Тацьыкьтәи ЛКСМ Сталинобадтәи ақалакьтә комитет амазаныкәгафыс салырхит. Уажәы иансгәалашәо, схы исзанажьуам, аха хқәпшмыз, ихархәоз акәыз ҫахшьон, улашәызар, унапы зку ушиццо еиҫш, иааихәоз агәра хгон, гәыкалагьы бзиа даабон Сталин. Ишуасхәаз еиҫш, акәашара бзиа избон, асеиҫш икәз амацура акны саннанага, аусуцәа ҫарацәа ртеатр еиҫыскаант, ашәахәарақәа алатцаны, аспектальқәа ықәхаргылон. Агәра ганы ҳақан ҳапстазаара ииашатқәкьаны игәыргьа-ччароуп, зегь реиха икәышу, зегь реиха икьйоу ауафы ххәынтқарра да-хагылоуп хәа.

– *Киров даныршьыз шәара шәабақаз?*

– Абжьаратәи Азиака исыццоз сөызцәақәаки сарей апутиовкақәа нахартеит ЦК ВЛКСМ Ацентр Комитет акны. Амфа ҳақәлараны ҳақан декабр акы азы. Убри аены дыршьит Киров. Косарев ҳазегьы ҳаизигеит. Илахьеиқәцгаз амитинг қахтеит. О, Сергей Мирон-ица аҫар дрыман кумирс. Ибжьы қыцьқыцьуан, илабжышқәа хақәкәалон Косарев амитинг акны уи избахә анихәоз. Иабаздыруаз, иара, акомфәртә напхгафы аҫхьа днаргыланы, ВЛКСМ Ацентр Комитет анапхгафцәа зегьы убри аены атыхәтәан акәны ишызбауаз. Атыхәтәан акәны хшеибабоз ҳарт, убрака иааикәшәаз аиҳараф, аиҳарафзак. Шықәсык ҫышықәса ҳабжьахазаргьы, инеиқәырццакны ҳазегьы хтакра иалагеит. Ажәлар раға хәа дыршьит, ишудыруа Косарев. Уара ухаҫы иузаагом аҫар хзыхәан уи закә ааха гәгәаз. Ххы акара зыгәра хгоз, зажәа ҳара хзыхәан ипшьаз, акоммунист партией асоциализми рзыхәан иҫсы тоуп хәа узхәапшуа ауаф, иаалырқьаны «ажәлар драҫоуп»

хәа ануархәалак!.. Аныхағы сықаны иуасхәар сылшоит: еғыа рхәазарғыы акыыңхь еғыа ихәхәазарғыы, сара мышкғыы агәра сымгеит Саша Косарев апартиейи ажелари драгоуп хәа.

*–Шәеит Таңықыстанка, уака аусура шәалагеит... Шәтаацәаразма?*

–Атаацәара сахьалалазғыы уака, Таңықыстаноуп 1935 шықәсазы Таңықытәи ЛКСМ Ацентр Комитет ачленс салырхит. Ускан аус зуан акомфареидгыла Сталинобадтәи ақалақытә комитет афбатәи амазаныкәгафыс. Хзыргароушәа икаларғыы, ғығәғәала исхәар сылшоит чыдала сара еиғыскааит хәа убри ақалақы ағы ғ-ус бзиах. Акы, атехникцәа фарацәа рыкружокқәа, афбатәи – аероклуб. Уака иазыкахцон икәпшз аз апарашутистцәа. Афар ааизахған, хнапала икахцеит акультуратә апсшьартатә парк ду. Аха икан даеакы, сара сыпстазаара зыдхәалаз – ашәахәара, атеатрқәа реифекаара, рапшьгара. Еиғыскааит аусуцәа фарацәа ртеатр. Еифеахаауан акомфареидгылатә организация ғыцқәа. Абас хшааиуаз, сашья Владимир изыруз усғыы иудыруеит. Сара сантарк схы агәра асыргахуан, сашья иидыруа дыздыруа рацәафуп, Орцьоникизе имацарағыы дазхоит, иаарласны абахта стигоит, акғыы шысхарам, цәгыара шыкасымцаз, азәгыы сыгәра имгарғыы, агәра игоит хәа, ускан иара ихата дтаркхьазаарын.

*– Алексеи Константин-иңа, ишәалагеи уи ашықәс еикәайәа Таңықыстан? Аңсны ишалагаз зеггы иаадыруеит. Бериа ихата дирижиорс даман. Уака?*

– Уака днеит Сталин илахәа еикәатцәақәа ируазәкыз А. А. Андреев. Икәыбаса икәйтцеит ареволиуциатә цысрағыы атаңықыкь жәлар иреиғыыз рдеицәа. Апартиатәи асоветтәи напхгарағыы иказ азәы даанымхеит. Цьоукуы шынтаркытәкьаз иршьит, даеа цьоукуы ашықәс рацәақәа рықәтданы итаркит, ихырцеит. Урт ианрылга, напы аларкит акомфар. Сара сызлацәажәо анапхгаратә усзуфцәа рызбахә ауп. Егырахь, анаукағы, алитературағыы, аказарағыы шакафы ршьыз, шакафы таркыз!.. Пхьазашьас, хәашьас уафы иеитарызеи. Иаасыдгылеит сарғыы. Стаацәароуп, жә-мзы зхыцуа ахәычы дхамоуп, сыпшәма ЛКСМ Ацентр Комитет акны мазаныкәгафыс аус луеит. Хзыхкьаз цәгыарас икахцаз хзымдырзо, зеггы цеит иныкәба. Сахьтакыз Сталинобадтәи абахта акамера закараз

уасхәап. Ө-метра пшыркцак. Убрака хтакын җажәащык. Цюуку аниоз, ианыцәоз, дача цюуку гылазар акәын, уаха ақәиарта амазамызт. Ахауа зеипшраз уара уазхәыц.

– *Шәтәызцауаз азәыр ижәла шәгәлашәоума?*

– Сыңсы ахынзәтоу дысхаштуам рузәк, Шлихта. НКВД аусзуфы Шлихта. Шака уиргәакуаз, иара изыхәан гәыргъаран. Ахш дылапшуашә акәын ауафы ишәа дшеигәыргъоз.

– *Харас ишәыдрыңхьазалазеи?*

– Атроцкисттә гәып уалоуп ихәеит, Таңыкытәи ЛКСМ Ацентр Комитет акны аус аазцызуаз зеггы рсиа сирбеит. Исирбеит урт рхазы ирхәаз, рнапы зтдарщыз. Ма сара схы еилагеит, мамзарггы сщызцәа еилагаз цысшьеит. Рнапала икарцазшәа, ацәгъарақәа хәа урт уака еиқәыргъхьазоз, рнапқәа зтцащыз, акомфар усзуфы иакәым, хәҗакгы икаитцахъеит хәа сыҗам. Им-цуп, ари дара ирымщит, знапы атцащуггы дара ракәзам анысхәа, икабинет афы акәакъ сыкфәиргылеит, зны убас сирхәацәеит, җаха щымш җатцак сфамцакәа, фамщак азы смыржәкәа, иахъ-сысуаз анапы сарганы, ашәа сыхъшы... Акарулцәа еимданы рәырыпсахуан. Сара акәакъ сыкфәгылан, атзамц снадиалар, ма снейхәткәыкәлар, резина лабала сысра иалагон. Исхәар иитахузеи Шлихта? Атроцкисттә контрреволюициатә гәып сшалоу ала исымщыр, снапы атцазымщыр, сара усггы сыр-шьуеит, аха сыпхәысггы схәычггы шыршыуа агәра сиргон. Урт рыңсы еиқәхарц стахызар сара икастцакәоз ацәгъақәа схәароуп. Аршәарала иаххәап, иумыхәеит, усқан иалагоит мчыла урхәацәара. Ашәа сытцкьасо, еибгаз тьпк сымамкәа... Җнак иансыс, санкаха магә шхәала сылахъ дасит Шлихта ихата. Абар ашәахста. Ушыкало уасхәап? Илаугәыдцаны ур-шьыр, ахақәитра уртазшәа акара уеигәыргъо акынза унаргоит. Ианитцааит иитаху зеггы. Иахъааутаху снапы атцазыщуеит. Ирласны сыршьааит. Уи ащыза анасып узтода. Шықәсык абрака сыргәакра иафын. Уаха сус аилкаара, сус азбара хәа акы иаламгакәа, шықәсык ашьтахъ аетап сартеит. Шака нызкыщы тоу анцәа идырп хазго аешелон. Амща зызхымгакәа ипсуаз, апоезд шцо, аценцъыр аартны, иршәны икарыжбуан. Ачымазара, аҗажәкара, нас зынза хәақәзхзәз атцоп, атца. Убас атца харкит уытцра унапы ытдушьыр, уацстәык аатцугон. «Жить стало лучше, жить стало веселей» ихәон

ускан хкумир. Иаарыцкыаны ѡажәижәаба мшы аатцханы, хдәыгба Владивосток инеит. Уаҕа мчыбжыык хаҕан, нас аҕба хақәдыртәеит. Хнеит Нагаево апорт аҕы. Хара хаицш уаҕа инанагаз жәа нызкыѡыла... ѡымш аатцханы асия иацхәеит дасу шаҕа шықәса хақәыртәаз. Уажәшьта иалагеит хшара. Аб-налара акәым, хаурышьтыр аныкәара халшо хаҕоума, арахь акануеицәа ихацу, хаѡыр хәа ишәаны, алақәа аҕапырхәа рхатцаны иркуп. Шаҕа ла. Сара сақәшәеит Адыгалах хәа хаблак. Амѡақәа кәхтцон. Ахьта ѡынѡажәа градус ианеихазгы, жәаѡа саат рҕынза аус аауан, назаза еикәшәы ишьтаз аҕаа цәхәуан. Аусура хшаҕу иара убратцәкы, уаха рзымычхакәа, инеикәшәы шаҕаѡы рыцсы рхытцыз цѡа амам. Хара Калыма ханнанага, начальникс икәз Гаранин ижәлан. Уи абаандаѡцәа ахлымзаах итаргыланы иман. Изыхиркыо чанабак анааизыцшаа, иара уатцәкы инаргәыдцаны ишыуан. Ашьтахь ихаҕагы дтаркит. Ус акәын ишыкәз, икарцалак иақәиыртәуан асадистцәа, уи моу шаҕаѡ узшыуа шыла хәа идыртцон, нас иахуркыацәеит хәа иар-гы дыршыуан. Иара итыцан иаарышьтыз Никишев ицхәысгы иаргы иахагы еицәан.

– *Шәыңсы злеикәхазеи?..*

– Ихауцару, сара ашәа сеикәнархеит. Ицәгымкәан ашәа схәон ианакәзаалак. Аха ашәа ахысхәоз акәым, еихаразак исыхәаз амузыкәтә инструменткәа рҕы сахыхәмаруазоуп. Амандалина, абаиан, ацсыцтә инструменткәа асырхәон. Зны азәы, нас дәәазәы дсыдсыцхәало, зны мазала, хәычы-хәычла ххы зырааго, ажәакала, еиҕыскааит аоркестр. Хашәақәа зеицшраз уара иудырп. Уимоу, ххалагы ашәақәа хәѡуан. Исыцшааит, соркестр иаластеит, ашьтахь еицырдыруа икалаз артистцәа дуқәа Вадим Козин, Гаи Степнои, акомпозитор А. Пельце. Ёнак апункткәа шеимыздоз, сыцшызар, алагер агәамсам ахькажыз ацсызкәа рхқәа цшааны, абаѡқәа дрыц-рыхоит сара саткысгы иқәцшыз арпыск. Снаихәацшызар, унаитәхәар дкахауеит, амла дагоит, ицәеи ибаѡи еикәрша. Сара схәтагы аарла сыцсы штәзгы, сызхара ыфаны адәы сықәу цыушьап ари арцыс убаскәк сгәы дрыцханашьеит, имахәар снаҕагылан, хпункт ашҕа дсыман сааит. Ицынҕа укыр ицсы ихшәон, аха иблақәа цымцымуа мцәк рхыхәхәылон. Иасхәеит аоркестр аиҕкаара сшаҕу, сиязцааит изакәызаалак инстру-



ментк аҕы ухәмаруама хәа. Мап анихәагы, дысмыштырц стаххейт. Досу ххы ахъеикәхархашада хәыцырта аныкәмыз аамтазы, дызласгәаҕхаз сзымдырзо, ҕара акала дысгәаҕхан, абри арҕыс еикәырхара нап аласкит. Аоркестр уалатәаз, иаурхәошәа ҕацала, амандалина усыркуейт схәейт. Сара исылоу акызатҕеикоуп, әжәеинраалақәа сыџуейт ихәейт. Дасырҕхъейт акы – ицәҕам, дасырҕхъейт еакы – ибзиоуп. Изымпыхыашәоз ҕара азәы, ашәақәа рылаххуан уи иажәеинраалақәа. Исхәар сылшоит убас иҕсы еикәсырхейт хәа апоет Борис Ручиов. Аибашыра иааирала ианеилга, асовет уаа зегы реипш, хара хзыхәангы иҕәырҕара дуун. Борис Ручиов убри иазкны иџит әжәеинраала: «Ииаиз әжәлар» ахызны. Сара уи әжәеинраала ашәа алсхит. Аоркестр аҕы иаххәон. Абасала, еидыскылаз акультбригада сыманы алагерқәа рҕы хәкәгыло халагейт. Артистцәа ашәахәаратә жанр ала икәгылон, ашытахь данаурыжь, СССР ашәкәыџцәа Райдгылахь ирыдыркылаз, деицырдыруа поетны икалаз, Борис Ручиов ихатәы жәеинраалақәа дрыҕхьон.

– *Иажәеинраалақәа акыр шәгәалашәозар?*

– Уара иуџит анаххәалак, сыршыырц зышәтахузеи, уи сара изымџит ихәон. Аха хара хлагер аҕы, зынзаск ихы-игәы ахшәазаны, ихала иеизымшыуа, арахь адунеи данызаар итахны аҕынза инеиуаз, ибжыы џтганы ихәон абри әжәеинраала: «Наша юность увядает за тюремной стеной, потому что управляет Сталин нашей страной». Соркестр сыманы Магадан инаркны Оимиакона аҕынза, Иакәтиатәи АССР иахыатәанакуаз, Гулаг (Государственное управление лагерей) анапаҕы иаакәз алагерқәа рҕы хәкәгылейт.

– *Жәашықәса ишәхыжәгейт?*

– Мап, жәашықәса анысхызга, дәеа шықәсыкгы соурмыштыҕейт. Саноурышытгы уака, Калыма, Адыгалах ахаблаҕы саангылейт. Абахтаҕынтә соурышытит, аха ахара сыдхымызт. Акультуратә ханаҕы ҕарулс аусура салагейт. Убракагы еиҕыскааит ахаҕшыгаратә ансамбль. 1949 шықәсазы азин соуит Калыма алтра. Аха азин сымамызт Ақәа анхара. Сара исыдырҕхыазалаз ахара аамышытахыгы, сашыа Владимир Ладариа сыхдырҕаргы ауан. Владимир иҕшәма, Қсения Пивицкаиагы, ишудыруа, усқан дтаркит,

Воркәтәкә дхыртцеит. Рхәычы, Валери ианду, Вовей сарей хан, длыманы дцеит Қартқа. Уақа дылтәахит. Сара саныхынхә, срышталаны Қарт исыңшааит. Уааңсы бзиақәак, Асатиани зыжәлаз ҳақымцәәқәак, рыкквартирафы уадак рытаны, ирыдкыланы ирыман. Снеит Қарт, аха ашәкәы сычәтазфыр сыркуан, сеитатаркуан. Аңсны абком афы мазаныкәгафыс аус зухъаз, Георги Стуруа уақа, Қарт дшынхоз саҳаит. Иара уажәы мычхарахәа акгы имамызт, хыхь дыргәампңеит, иматцурақәа дрымхны дықан. Сашьа иңкәын дсыцны хнеит убри ифы. Уии Владимири даара пату рзеиқәын, аиқызара ду рыбжъан, Георги Стуруа уафы псыцқъан, амилат еилихуамызт. Исыцыз ахәычы Вова иңкәын шиақәыз аниасхәа, илабжышқәа җахәкәәлан, җааитит «Ваш брат и твои отец никогда не был врагом народа, он был честнейшим коммунистом и я его люблю». Матцура шимамызггы, идырцәа рыла дсыцхраан, Рустави аусура салагеит учийотчикс. Аха 1950 шықәса алагамтазы, еиҗах иалагеит ауаа рҗакра. Арақа иаха ишәартуоп схәан, хҗынхацәәқәак нхон Ленинград, убрахь сцеит сыбналаны, улахьынҗа уацәыбналар ауашәа... Мап, улахьынҗа акәым, Сталин ирепрессиақәа рцәыбналар азәыр илшозшәа... Ленинград амҗан Волхово хәа иахьашьтоу аихамҗафы аус зуан. Аха иаарласны уақаггы ауаа рҗакра иалагеит. Иаарымпҗыхьашәоз җаркуан. Сцеит Чудовақа. Убрақа исыхьзеит. Сырkit, еиҗа сынҗарkit. Ленинград аҗнутқа иказ абахҗаф саарган, уаха азәггы даасзымҗаазакәа, сырхашҗзаны стакин пшымз. Ашҗтахь иаасыпхъан, сзыхдырҗкәаз хәа акгы мхәакәа, уңсы ахьынзатоу нхарҗас иумоуп рхәан, Красноиарсктәи атәылаҗацә ашқа срышҗтит. Снанагеит Абансктәи араион Озирное ахаблафы. Зықьыла хайцын абаандаҗцәа. Абнеиужьра агәҗан, дәхәыпшк афы хнаргеит. Зны апалаткақәа хрыҗан, нас халагеит ақалақьқәа рыргылар. Хышықәса хнарҗалоны, хрыцхарақәа зыхкәаз дыңсит. Дысҗәыуеит гәыкала. Абасқак аазаб ахыгара ахьсықәшәаз сыңҗстазаара зәәкәаз иара шиақәыз абаздыруаз. Дыңсит Сталин, хаужьра иалагеит, аха Аңсныка ара сацәшәеит. Исхашҗыз, Красноиарсктәи атәылаҗацә афы саныказ, абна аганахьала занааткгы сцеит. Москва санааи, Свердловсктәи аобласт ашқа срышҗтит усура. Убра сшыказ, 1954 шықәсазы, ақыза Ладариа иааухугаз зеггы акгы ухаразамкәа иухугеит, цәгьара каумҗацеит хәа ашәкәы

аасдырkit. Аиаша уасхәап, ацәгъара кастаны, абриакара сақәшәазтгы иаха исзымариахон ахыгара. Схы злеиламгаз сыздыруам, 1958 шықәсазы апартиа салалейт. Қышықәса аатхьаны, Серовтәи апартбиуро Химлесхоз ағы апартбиуро амазаныкәгафыс салырхит. Ақсныкә саазгазу? Изыбзоуроу Архип Лабахәуа июп. Уи усқан Ақсны аминистрцәа р-Совет ахантәафыс дықан. Уии сашьей пату рзейкәын, иеизааигәан. Ақсуа школ сантәзаахыс иаргы саргы хаибадыруан.

Еиуеипшым аматцурақәа...

Апартиатә дтәқәа... Уажәгы, ишудыруа, аус зует. Смацәа саазойт.

– *Айхәтәантәи азйара. Алексеи Константин-ицә, шәара шәеипш харада ахара рыдйаны итәркыз, аазаб еикәйцәа зхызгаз санрацәажәо зйарак рысталоит шәгәы иа-лымсуазар, шәаргы сшәазйааует. Иарбан хтысу, иарбан мшу шәыпстазаарағе реиха ишәцәыцәгъаз?*

– Уара узфү реиха сгәы ахәра анытцәз акәхан? Агәрагара уцәыцәгъахашт, аха аиаша уасхәойт. Сара сызхәан зегьрейха итрагедиахеит Асовет хәынтқаррағы иаакалаз арыцхарақәа, ацәгъоурақәа, сара схатәгы саазықәшәаз зегы зха-раз Сталин шиакәыз анеилыскаа. Сара бзиа избоз, зыгәра згоз, хзықәшәаз издыруам акәымзар, аиаша иаиргон хәа сызхәыцуаз ауаф, ихаҭа иакәзаарын... Фырпштәык аазгойт. Аколнхацәа рацхьатәи реизара ду Москва ианымцапысуаз Тәцыкыстан ахьзала, дара раазамтә апионер пхәызба хәычы, абамба аизгарағы арекорд ахьаалырпшыз азыхәан дхашьтит иахьа зыхьз еицырдыруа Мамлакат Хахангова. Уи Москва дахьнеиз, Сталин илапш дытәшәейт. Лара зынзаск дса-бин. Авожди ларей рпатрет еицтырхит. Ахәыцқәа бзиа ишибо, ахәыцқәа иара инапатәка насып шрымоу хәа символс икәтаны, абри афото зехьынцәара иахырцәан. Харгы агәра хгон, ииашаны ахәыцқәа насып рыманы икаитцейт хәа. Усқан иабәхдыруз, миллионфыла итәкыз ауаа рхәыцқәа ахьыршыу-аз, иаанхаз еитымцәаханы, алахьынцәгъара иахьтагылаз иара ихаҭа ишихараз...

## ҲАЛАЦАЖӘАП АЦӘАЖӘАШЬА

Уажәааигәа еизарак салахәын. Егараан хгәы иаҗахым аҗатарахақәшәахьеит. Исцәымҗқәоуириеуоупаизарамцхәқәа. Урт аизарақәа реихарак ибашоу, иаамтарзгоу еизарақәоуп. Алашара рыхбалаанза хаблақәа зыҗсоу шахзымдыруа еиҗш, нцәашьа зқәым акәу цышьаны, зыхә хамшьо хаамта реиха хазцәымҗу азәы иахзиуашәа, меигзарахда иахьхацәцо ххы иқәахкыргы, ишҗаҗсыхәо урт аизарақәа раан иахцәызуа хгәабзиара. Иҳанахәозеи абри атдыхәала аҗоурых? Аизараҗы ирызбеит, аизараҗы иҗқаны ишьтырхит анырхәа, азәы днал-кааны илахьынцда акәым, Аҗсадгьыл алахьынцда анызбахозгьы ықан. Аизараҗы ажәа рыртон реиха икәығаз, зажәа акыр аҗхылнадоз. Асоциалтә еикараара иаанагом хшыҗлагьы аикараара.

Азакәан ауаа еилнахуам, аха даараза илаҗшуеит, ауаа еилнахуеит аламыс. Шаҗантә ачхара хақәшәахьоузеи, цыхәаҗцәара змам ихшыҗ рцагам ацәажәара. Агазет ианын Москва имҗаҗысыз еизарак азбахә. Аизара ианалагоз азал ду иамкуа иҗәын. Алгамтахь ианнеиуаз, унацәкьарақәа рыла иуҗхьазартә имацхяхьан ауаа. Азырҗышьа хаздыруам, ицәажәо пату рықәахцдом хәа ауп изҗыз цакыс иеиҗаз. Ғакала хазхәыцыр? Рыуа иарбан иаха иламысу хәа иҗхьазоу, уаамтагьы угәабзиарагьы нахтынцдо, угәы иамыхәо аизараҗы, сгыланы ссар җхашьароуп хәа ичхауа атәара акәу, мамзаргьы саҗашәымцдан адунеи азна пату шшәықәысцдо, аха уаха шәзызырҗара сычхара азхом, избанзар, ишәхәо сыхгьы сыгәгьы акгьы анаҗом, исоуа атцкыс иахтнысцдо акырза еихауп хәа угәы интаҳәаны уҗагыланы ацара акәу. Аҗак сара исзыҗатцдом. Сызлацәажәарц истаху, даҗәа цәажәароуп, даҗәа еизароуп. Ажәа ахы умхәакәа, атдыхәа узхәом. Ххәынтқарра аҗнутқәа, хәуаажәларраҗы атдыхәтәантәи ажәашықәсақәа рзы имҗаҗысуаз апроцессқәа убасқак аҗырхага хнаҗеит, хәҗхьаҗа акыр шықәса рыриашара уадаҗын. Дуриашар калоит акгьы ихаразамкәа иршьыз, ибаҗа ургылар калоит ихаҗхаз ауаҗ ду. Уи ихьз-иҗша шыақәургылеит. Аха адунеи ахаан шыақәыргылашьа амоуа изуеит ахәынтқарра абеиарақәа раҗхьа игылоу – ихәам ахшыҗцтак бзиа, изыргам аҗәыҗара. Ауаҗымра ахра анагалак, иҗабгоит аҗәыҗара. Еицырдыруа ашықәсқәа раан аҗәыҗацәа, иреихау кәыҗарас иршьо иалагеит





адгьыл. Дныкэызго, зыда цстазаара имамкэа дызхэацшуаз адгьыли иареи еицэыхьшэашэеит. Уаанза анхафы итагылоз атцеи диеигэыргыатцэа, диварцало адгьылкэаарыхрахь дигозтгы, уажэы наф икакж, дад, ацэмааи аеагеи урызныкэгом, ухы уахэа, укэц, ақыта ааныжь ихэеит.

Сгэанала, хыпхызарала ажэлар реизхарагы абри иахьадхэалоу рацэоуп. Уаанза анхафы ахшара рацэа имазар итахын, избанзар, урт ианрызхалак, иара имахэфақэа инарыцлон даргы рмахэфақэа. Арскак арахэ исзану сара исылымшо саналагалак, избода, сыпсыр иззынсыжыада сара сынхара, сыдгьыл даеазэы дааины дзыкэнхарызеи, сара исыхшо ирыхшо уака инхароуп хэа дхэыцуан.

Уажэы ахэыцра далагеит, имышэхэы анауанза. Сара дыстэуп, уинахыс ихы ахынахо дыкэцны дцозар, схы зсыргэакуазеи, ирацэафны ахшара зыстахузеи хэа. Абарткэа зегы лцшэас иаиуз, хааины хаатагылеит. Ыырцштэы затэык. Аарла-афора хэа актэи акласс иазхашаз ахэыцкэа еизыргеит сара скытан Атара иаххысыз атцара шыкэс азы. Афатэ тирта адэкьанкэа шэнарыццалар, иртиуа фатэыла иахьынзеикэшэоу шэыблала ижэбоит. Анхафы ицэхарзыз адгьыл агэыблра, имхэшэтэыкэа класск ахасабала здац-цашэ ахэра гэгэа анахцыз анхацэа рыккласс, збашыа аиуам афатэ-ажэтэ азцэара мацара акэым, инеизакны аекономика зегы. Уи катцашыс, збашыс иамоузеи? Еиуеипшым агэаанагарақэа рхэарала, жэашыкэсала ирылаазаз агэыткыара ауаа рхы-ргэы ацэгарала. Акыр шыкэса хтагылазаашыа зеипшраз, азакэан еилагарақэа иказ, амассатэ репрессиақэа имфапыргаз хрыламцэажэакэа, иаххагылаз закэ уааз аиаша еилахамкаакэа, ажэакала, ачымазара – хгэы ак таны, хфэы даеакы архэара – адунеи ахаан хэшэтэышыа хзатом. Уи хамхэшэтэыкэа, уи адоухатэ тэра хэцэымцакэа фиашыа, еизхашыа хауам.

Хаиасып даеакахы. Ахатэ гэаанагара ахэара, аиаша амцэахра ханазааигэаха ицэырцит, ахы хнардырити ахцэызны иказ даеакгы. Хараза иахцэызхьан, иаххаштзарц иалагахьан ацэажэашыа, избанзар, ацэажэара уақэитымкэа, ацэажэашыа ахаан иуздараны указам, акэашара уақэитымзар, акэашашыа шузымцэо еипш. Исыздыруам егырт амилацкэа рфэы ишыкоу, традициақэас ирымоу, халацэажэап, инартцуланы акэымзаргы, еуизгы иаха иаадыруа, иаха иахзааигэоу – апсуаа ацэажэашыа шахцауаз. Апсуа хэынцкарра аныказ,

аҗсха Лыхны дантәаз аамтақәа рҕкытә акәхап иахьынтәаауа, абжьыуаа рҕы ирхәо саҳахьейт абри еипш. Қытацыпхьаза имѡапыргон ацәажәаѡцәа реиндатларақәа. Реиха еигьны ицәажәоз, зажәа кәыгаз, зажәа пҕаз, зцәажәашьа пшзз даладырхәуан абжьуаа еикәшәартас ихьрымаз Мыкә аизара. Абжьуаа реизарта хәа иашьтан Мыкә ашта. Уаҕа аицлабра мѡапысуан жәлары зегьы ишырбоз, ишраҳауаз. Хәарада, ицәажәоз, даҕа цьоукы идырѡны акәым, рхатақәа ирѡыргы, ақьаад ркымызт, акгы иапхьомызт. Дцәажәон ажәлари иа-реи рыблақәа еихәапшуа. Убраҕа абжьуаа еицырзеипшыз еиндатлараҕы дреигхьейт хәа иалырхуаз ус дук анрымоу рҕахы еиҕахәатәыс, цхаражәхәаѡыс дрышьтуан Лыхныҕа, ах ишҕа. Ацәажәара абаѡхатәра еҕа илазаргы дарбан-заалак иҕахуп азыҕатцара, апышәа. Ажәйтәан абырзенцәа ацәажәаѡцәа рышкол рыман. Абоиарцәа ражәа анырхәоз, қьаад хәычык иадамхаргы рнапаҕы иркыр иузомызт Пи-отр ду.

Ақьаад иахьапхьо мацара акәым, қьаад ркымкәа, уаҕа иану заа игәарымтақәа, аизарақәа рҕы ажәа уаѡы ирымто аҕынза хнейны хәкан. Иаазгарц стахуп ҕырпштәык. Изаамтанутәи аизара ду хаураны хәкан Аҗснытәи ашәкәыѡѡцәа зны. Ишааба-цыз еипш, иқәгылараны иҕаз рсиа заа иҕартейт. Уи уеизгы-уеизгы цәҕара дук амамызт. Шәықәгыларақәа жәѡы рхәан, хлартәаны иааѡит. Уаҕагы иаанымгылейт. Ижәѡыз ааганы иахшәырбароуп, заа хара хәпхьароуп анырхәа, зхы ахатыр ақәцара згәатцаҕы зынза арцәара иахьымзацыз цьоукы ацәажәара мап ацәыркит, цьоукы шәхатцкы-шәыпсатцкы шәапхьа хәа инаганы дара ирымтаркит. Зынзаск даҕа мѡакы данылейт сѡыза шәкәыѡѡык. Длатәан иқәгылара иѡит. Саирпхьейт. Иреицәоу абиурукрат, иреицәоу амтақьақьаѡ, напхаѡ изыѡрымызт уи ииѡыз. Иганы идирбейт.

Аизара цоит. Ажәа наиртейт. Ицьыба иаатигейт иқьаадқәа. «Аламысда амтақьақьаѡ, аҗсахы!» схәоит сахьтәоу. Дапхьо иҕынеихейт. Исхәара сҕамшәейт. Иабаҕоу сара сызирпхьаз! Дныркыларц, идмырхәарц иалагейт аиаша иацәшәоз. «Исшәырхәа, ҕазны ажәа шысмоуа здыруейт» – ихәейт. Еҕиашатәкьаны, уинахыс уи ауаѡ еизара дук аҕы ажәа ихәо сымбейт. Абасеипш иҕаз ауаѡы ицәаҕера, ауаѡы иларкәра кәмларц, ихы аҕәра игарц, иаргы дышуаѡу, ипсҕазара дшапшәймоу идырырц ауп изызхәоу адемократиа артбаара.



Аха адемократиа тбаа иаха-иаха амтдэыжэоакэа еитднахырц, иаха-иаха аеаргэгээрц азы хазиааиша ацынгылақэа иреиуоуп даеакгы.

Ххы аанкылашыа ҳақәшәазом, иѡбахаз, уақа иатыпуп, иатыпым хәа хазымхәыцзакәа, хгәы иаатоу, хьаас иаахамоу зеггы рхәара халагоит. Сақәзбарц, саҕагыларц, ацәажәара аанкылахарц азыхәан акәзам абри зысхәауа. Ус зыкалаз хазхәыцны, ичҳаны ҳаицхырааны уи «ачымазара» ацәцара ҳаицазықәцалароуп.

Ауафы шақа ацәажәара имоуа, убриақара ацәажәашьа ихаштуа далагоит. Ицшзаны ацәажәашьа анихаштлак, иажәа иахьакәым, ишакәым ицәыбыруа ағынанахоит, игәы итоу уаѡцас изымхәо, иажәа хәанчахоит. Ацәажәара – ари кәзароуп, ақазара арҕиара мацара акәым, ирҕиоу еилукарц азыхәангы иатахуп азықатцара бзиа.

*«Аңсны қаңшы», 1988*

## АНАПШОЫ...

Хантамта хәыцқәа хрылагап лаф-тәалатцарала. Ажәаңқа: «Алаф абжа иашоуп», – иахҕазкуа атак иахтап заа: «Абжа акәым, азнагы ахьиашақәоу ыкоуп». Ус акәзар, иабатәи лафу? Иааурызеи, хшыѡла ҳаиқароу аиҳа цәажәашьалаггы ҳаипшым. Абрақа зызбахә ҳамоу араион ажәйтәан, амхацьырра қаланы, амкәыл қаҳаанза, Аңсны бғашшарас иа-маз дгьыл тыпын. Иахьа инханы икоу аңсуаа азәык-ѡыцьяк, мамзарггы дапсуамзарггы, аңсшәа здыруа, арақа зыхьз схәауа атыпхьызқәа рѡызцәа смаҳацт ихәашт. Харггы иахмаҳацызт, аха уңхызггы иаламшәаша, лабҕаба иахьубо х-Аңсны цшза аңны, уи аѡыза аргама иахьаабаз зынзаскгы ицьяхамшьазеит. Иаадыруан Ельдорадос иззықаланы иаанагаз ршьап тып, рнап тып шыаҕацыпхьаза ишаҳпылоз. Аха уеизггы... Абасала, цхны шыыжык, мшы ссирк аҕены, ҳаамтазтәи «аҕыѡ» қәарқәашьеи «Жигәли» ҳлақәтәаны, Амцба хатцаки сареи ҳақәлеит амѡа. Ақәа ақалақь ҳѡалсит. Хналагылеит Мархьул ақыта. Ианыршәла ҳғынаҳхеит Сталин иулица. Хашнеиуаз ҳѡықәсит Мачара азиас ихыз ацҳа. Арт ахьзқәа анызтаз, рнапы ианнатаз акәымкәа, ргәы итан хәа сгәы иззаанагақәо

уашьтан иасхэап аңхьаф. Уажэы «хэыф» неиуеит пхьака. Зыхьз ахэашьа ззымдыруа, ма сышьтыбжь шэсырхалап хэа, хашьтахька ахьхьахэа ицэажэоз азиас ааныжьны, ашьхака хнаскьацыпхьаза, иаафэымтцзакэа ххы итагыежыуан тцаарак. О, ари ашьыжь, ари алашьцара еимыггацыпхьаза, зхы-зэы хтуа апсабара ант, ашьхақэа ухэа, азиас ахықэқэа руак афы инаргыланы, егы ахықэ афы иургылар ауафытэыфса иламыс, нас ауафы уиазтцаар, иарбан фықэу уара уиасырц ахьутаху хэа, иалихрызеи? Урт зеи фаргылатэузеи ихэашт акритик. Рыцхарас икалаз, арт еи фазыргылаз, иара аламыс ахафойп. Афактэойу? Хапхьака иаххэараны хакоу ашка хаиасаанза, ишэаххэап, хашьтахька инхажьыз. Хашьтахька инхажьит Амшын Еикэа, амшын иатэа, амшын ссир... Иаххэап иахтаху шэыблала ижэбарц шэтахызар, хахтны-қалақ ахықэан шэынзаапшыл Амшын пшза, уака ихызсало амцкьарақэа жэбап. Аха хахьцо уакагы... О, уака... зназы, уахьтэка хнеианза, дэа уск збатэыс ихауит. Зиаск хаитанхықэгылеит. Уажэраанза зыцха хақэсыз азиас, атаца лыхьз анырыпсахуа еипш, дэа хьзык ахьзыртцазаргы, ма хьзык амоуп, аха ари азиас ахьз... Мап, хьзыдатэка инымхеит, аурыс бызшэала ахьз фэафаза иануп, иануп иара убас қырт бызшэалагы. Аха апсышэала... Нырцэгы-аарцэгы адшыла гэкэа игылаз амардуан надыргыланы, еихатэрыла, апхзы катэаны, ес ирулак игьгыны иамырхгэышеит. Ельдорадоаа, хэарада, ус катцар акэын. Издыруада, бжьыс хэыцқэак икартаз иалацэажэатэызма хэа азэыр ихэарц итахызар? Ибзиоуп, ус акэыз, ахэыц бжьысқэа заазази, ма икартаз змыриашази хаблақэа рызхаафоп. Аха хахьгылоу хаитатып, избанзар, апсышэала азиас ахьз «Сакьан» абас иахьырыгыгьаз апхьатэка дэа адшылак гылоуп. Уи уажэраанза зызбахэ хамаз *Мархьул* аткысгы еицэахеит. Адшыла хапхьойт, астрелка иахнарбойт. Уаргыарахь уцар унанагойт Сакьан ақытан, уармарахь уцар... Уабананагой? Ихаздыруам. Избанзар, уара иуахахьейт уахь икоуп хэа ақыта *Омаришара*. Аха уара уаныртцарц ртахуп дэа мфакы – *Омаришара*. О, урт еипшым, еипшу аха ақалақ ханналалатэкоз иаабаз ақыта ахьз *Бағбарани Бағмарани*. *Бағмарани* қырт бызшэала, зынзаск дэаакы аанагойт. *Бағбаран* псышэала иананаго еилышэкарц шэтахызар, анцэа ицьшыоуп, иахьагы уи ақытафы инхойт, шэразтцаа *Абағбақэа*. *Омаришара* иананаго еилкаауп. Ифэафаза апсышэала иуацэажэойт, аха зегьы ир-

зымдыруазар калоит иаанаго *Омаришьара*. Уи агыршәала иа-  
анаго *Омар имѡа* хәоуп. Ажәакала, Бағбарани Омаришареи  
рыхъзкәа рѣы, цъара «б» атыңан «м» ѡагылан, дәеацъара «ш»  
нас «а» арпшқага иѡарыбжьалан, ахъзкәатцәкыа уафы изым-  
дыруа инеиладырѡынтит.

Хдәықәлеит Сакъанка, иаабарц иахтахыз Кәыдры ахы  
ахытыцуа ашка. Имлашыа ауаѡ ачыс еишәа дахауртәар,  
иѣи инапи шизеилымхуа еипш, атцлақәеи атракторқәеи еи-  
лыхшьа рымамкәа анибартцәара иахъаѣу хабла иахмырбарц,  
ма хәхшыѡ азахмышытырц «хәлбааит» нак, ихаѡсхыоу  
ашәышықәсақәа рахъ. Ацсны ахыынзаназаазо икамызт  
дәеацъара тыцк, абри аѡхааѣы акара ацсуа жәларшытрақәа  
ирхылцыз ауаа рацәаѡны иахътанхоз, абра акарагы аци-  
визация ахыхаракыз. Ххы агәрагара хәцәнарзырц иаѣу,  
хәцсадгылагәыблра хгәаѣы иашыырц хықәкыс измоуаѡурых  
акәымкәа, егыи иахамхәо аиаша хгәалахаршәозар, ақыртүа  
царауаѡ Мацавариани излеихәо ала, ампытцахалаѡцәа  
арака иантала, уахык иалагзаны, ацсуаа иқәдыргылеит  
жәа-нызкъѡык ар. Уажәы итыртәааны инхозшәа шубогы,  
иаатанхо зегыи еизугаргы, жәа-нызкъѡык камлозар, ускан  
ар рымацара жәа-нызкъѡык анықәдыргыла, хәычгы-дуггы  
упхъазар, шакаѡы ыказ уажәшьта шәара шәазхәыц. Аха хара  
хәхнымхәыр амуит хәзцәыбналарц иахтахыз – хабла иабауа,  
хлымхәкәа ирахәуа ашка, избанзар, атракторқәеи атцла кды  
кыантазқәеи ахықәибаргъежъаауаз убаскак амѡа кәыбаса  
иқәырцеит, убаскак ахәынтцәа тыркыит, хара хмашына  
хәычы аныкәара акәым, ашәқәа аарла иаартны, хәиқәақәа  
нтцахаркәакәеит. Ахәынтцәа хәхыинзалхоз, уи хәеипшранатәыз  
шәара изышәтахузеи, шәара шәрызхәыцла абарт афактқәа.

Иаарыцкыаны жәашықәса уажәацхъа аихабыра иры-  
дыркылеит Ақәцара ду. Азыхъ ахы ытхын. Уи апунктқәа  
руак аѣы иахәон Ацсны ипыркауа абна шәипшыинѡажәа  
нызкъ кубометра ларкәызааит ѡынѡажәеи хәба нызкъ кубо-  
метр ркынза хәа. Аха еитәх икалеит икалац. Ари апункт ла-  
мыс змази ауаа царшеикәеи еимдырххейт. Ауаа ламыскәа  
еигәыргъейт Ацсны еикәнархоит хәа, аха ацаршеикәа ргәы  
интаччейт егырхәейт ргәанала: «Аца ашә адырkit, аха аца  
ашьтахъ унапы ѡтушыртә акылхара аанрыжыт, уи хара  
ихазхоит». Абас егыикалеит. Уажә ааигәа матцура уаѡык  
сиацәажәон. Аекология, амедицина, афлора, афауна ухәа ина-

дыркны, шәәхәәфык лхәашьа, синхрофазотрон афынза зеггы шидыруа ансирба, сарггы санақәшахатха ашьтахь, уи диасит сара сзыргәафуаз – абнаңкара атәы ашқа. Икалап, агәра игатәкьаны дыказтгы, икалап, иихәоз шиашамыз дырны, аха сара газас сшьаны ихәозтгы, аха уи иблақәа неихамкәскәа сахәара дафын асанитартә бнаңкара аныкамла, абна ахатә цсыхәа шамам, убри афнытә шакәу 45 нызкь кубометр пырқаларц аплан зааныжью. Афы, уеизггы-уеизггы инеихамкәа инеитцамкәа есышықәса Ацсны 45 нызкь кубометр абна шычмазафхо заа Москва издырда, фбаггы, ажәа медицина калаанза акәым, ауафы ихатә адунеи дықәнагалаанзаггы, акыр миллион шықәса еихышәшәо адггыл иқәиаауан абна, аха ичмазафхоз атдлақәа халшәымгеит хәа иаанхазггы чмазафханы имцсит, уимоу, ак чмазафханы, иажәны, икаханы, ибааны иахьцоз, хыцхьазарала иахаггы ирацәаны, иахаггы ицарцаруа афызцәа фагылон. Амацпурауаф исейхәақәази Сакьан сыбла иабақәози сышрызхәыцуаз иаасгәалашәеит... Иарбану жәдыруандаз! Реиха идырәхәауа ақыта, Лыхны ақыта. О, уи ахьз хара иахьнафуа, аехәаңхьыз ахьырхәауа, хартгы агәеизхара шқахнамтои, аха хара иаха агәеизхара хнатон уи ақыта пхьақатәи аңейцш ханазхәыцлак илаша-каччараны иаабозтгы. Алашара, хәарада, икалашт, афымца лашара. Аха агәырғара каларушь усқан, акыр шықәса антцлак уақа инхауа ауаа рыгәқәа рфы? Избан, хзылакфакуазеи? Ацсны зеггынцъара ақәа анауа, Лыхны ианамуа еихауп. Изыхкьазеи? Аарфареи Лыхны ииуаз ашәапыцъаң рықәхрей шақа еидхәалоу азәыр дазхәцу? Иахьатәи аплан мацара ишазхәыцуаз, пхьақатәи ақыта аңейцш рхамыштзәишь уақа? Цсы зхоу зеггы ааңсоит, аңсеитакра ртаххоит. Зыцсы тоу иафызоуп адггылггы. Уқәаарых шықәсык, фба, хқа, жәаба. Уинахыс аңсшьара аноумта, уаафәмтцзакәа иоуталар акәхоит ахәшәқәа. Адггыл шақа ахәшә аутауа, убаскак уара, ауафы, узырчмазафуа ахәшә лбааудоит. Адәахьала еиәаччауа, фнутцкала ма уара, ма сара хәа адггыли ауафи ақәибакхразы аиқәпара иафуп. Ицашт шықәсқәак, мышкызны адггыл иарггы ахы изамыхәо инхашт, аха ауафггы илиымгар аузом. Цаны, уажәы ари ақытафы цлакггы пұкар рузом, аха уажәшьта иабахәо, уеимдозарггы ипұкаша ыкамзар, утрак, аңсы ашьап хәа инышьтатцаны, дафәа утрак аашьтухыртә, дггыл нымхазар, арахә хәырта рымамзар. Афәажәижабатәи ашықәсқәа

инадыркны лхаа рнапхгаџцаа ажэлар алашарахь ркылга-  
ра нбанткакыла акәхарын ишеилыркаауаз, шака абнакәа  
ықәрхуаз, уимоу, хәшәык иафызюу, асызбал ссир злырхуа  
акатәхәрагы налатцаны, шака итцәаны икарыжьюаз, убаскак  
рыуаажэлар алахтырахь икылыргоны ирбозар акәхарын. Уи  
хара ихаздыруам, иаадыруа убри ауп, ауафы шака ихдырра  
хараку, шака иџнутцкәтәи икультура беиоу, убаскак, дзых-  
шаз иан лхатә леицшцәкыа, хәтыр ақәитцойт, дахзызаауейт  
ацсабара, ашәапыцәац.

Харзыхынхәып еиґах амџан халапш итцашәақәо. Ани,  
асанитартә бнацкара абна ахатә иазеиґыуп хәа агәра сзыр-  
гоз аматцурауаџ иеицш, ракагы дара ртәала еилыркааит  
абнацкара иазкыз ақәцара. Зықәра дуу, ма ичмазаџу атцлақәа  
ааныжыны, абзиа-абзиақәа цкәтәуп хәа рархәазшәоуп урт  
арака ашәтцлақәа, амзақәа, ацсақәа еилараа ишкарыжьюа.  
Ицырко атцкыс апырхага калоит, ицырказ анкахауеи, атрак-  
тор иацрахәаны ианыргауеи. Атцла кәтақәа уаха изымгылахуа  
иаакәнахуейт.

Хара иаххәом кәцашья змам. Убарт рацхья игыло-  
уп арака инхо аиха аанышәымкылан, цлак пышәымкан хәа  
рахәара. Уимоу, сара сақәитызар, абас ицъбароу ацсабараџ  
инхауа азин рыстон рычезладырцхаша, рхазы аџны дыр-  
гылозар, аматәахә иазхаша ухәа хәыда-цсада ацкара. Аха  
дыхнарцәо аґынза аштраф иқәыстцон абна цканы изтиуа.  
Абна иланхо ихазы абна дақәитзароуп, адгыл иқәаарыхуа  
иара ихатәны имазарц шахәтоу еицш. Сгәанала, ақытауаа  
адгыл ргәы ахьахшәаз, аґар ахьықәтцуа зхарақәоу рацхья  
игылоуп, адгыл анхаџы ихатәны иахьыкам. Хәычы-хәычла  
адгыл днапырццуа мацара, уажә хәхьыкоу хаакылсит.

Сакьян ақытан ханнеи, ари аџыза амџаџ сара уаха  
аныкәара сылшом ахәазшәа, иангылейт хмашьяна хәыч.

Хґыџаххейт анцәа иахзишаз хныкәагақәа рыла.  
Храцәажәо хнейуейт амџан ихәқәшәаз ашәанцәа џыцья.  
Руазәк икәрахь днеиххейт, егыи шықәса џажәака ихытцуейт.

– Шака тзы каларызеи Сакьян инхауа? – хнаразцааит.

– Жәохә–џажәа шықәса уажәацхья 70–80 тзы хәкан,  
уажәы 40 рґынза иааиххейт. Итцә–тацәза игылоуп аџнқәа, –  
ґааитит абырг, – ақалакыи хәреи еимахкуейт аґар. Дара шәааи,  
шәтахаџуейт, аусуртақәа шәахтоит, шәаацшыр, ауадақәагы  
шәоуейт рхәоит, хара шәаангыл, шәабацәа рџнқәа кашәмыжыын  
ххәоит.

– Ирыхъзузеи абарт ашьхақәа?  
– Ахарәа, Омаришара, Аҕацара, – реикәпхьазара даҕуп ашәануа бырг.

– Хгәы иахәеит ажәйтә ацсуа хьызқәа еикәырханы иахьшәымоу, – ххәеит.

– Ацсуаа иахьзыртцазар қалап, аха урт арақа инхазомызт, – ихәеит, ақәыпш. – Лаҕа, Ажара, Дал, Цабал, Қабачара ухәа еснаг инхоз ҳара ҳакәын.

– Уара ухы еиларгазаап ашкол ағы, – инаимаикит абырг, – ҳара нақынтә хааит, ацсуаа амхаңьырра ианага ашьтахь. Уахьынхо азәыр уахибаауама, унхоз, аха уаанза инхоз рыхьз ухәар акыр иупдырхагоума?!

– Ихароузеи, идыртцазоуп иидыруа, – схәеит.

Амәа ҳахьықәыз, сназхәыцит даеакгы. Акьыпхь ағы иупыло иалагеит, уажәаигәа, икыпсцәа пылтыксаза, из-хара иҕазтаз иматц ахьиурада хьаа змамыз академикгы телехаапшрала иқәгыларағгы ихәеит абри еипш ахшыцтақ. Адгьыл цынцыла изтәу, тоурыхла ацшәымас иамаз атәы ахәара иахәтам, ииашам хәа. Сгәанала, абрақа ахы ытнахуеит апатриотизм ауағы игәағы ашыра. Сабацәа рцынць абрақоуп хәа ахәара дақәухыр, аборигенс уара цьаргы уамазам хәа агәра иургар, аокан нырцәкагы нхара дзымцарызеи. Хайыызара, хаешьара иапырхагоума, Ацсны аборигенцәас иамоу ацсуаа роуп, урт зтоурых дуззоу ажәларқәа иреиуоуп хәа иоухәар? Уи ацсуаа иахагы пату рықәйтцо даламгазои? Жәынгы ҕангы зеггы еицышәтәын, аборигенцәахәагы азәгы дыкам хәа анухәалак, великодержавный шовинизм, мамзаргы анационализм амәа аауртит хәоуп иаанаго. Арт зеггы даеа зцаароуп, аха амәа уахьықәу уззымхәыцра икоузеи. Хнеит Нарзан хәа иахьашьтоу Сакьан ақыта аханза. Хабла иаахгылеит қалақь хәычык. Зықә ҳаракны икатцоу акәарч өнқәа, ақәахьқәа, ақьалақәа, атып ҕкьарақәа... Ғара ханнеи апынра ниасуан, зыпсы зшөз рахьтә жәа проценткгы ыкамызт, агаҕақа илбаа-хьан. Аха аилкаара мариан ауаа рацәа рыпсы шырьшөз. Икоузеи, абаскак ауаа зеизауазеи абрақа? Наукала ишьақәыргәҕоу акгы злаҳзеилымкааз ала, ауаа рыҕцәажәарала еилаҳкааз ххы иахархәароуп. Арақа итыцуеит аөнүцкатәи ачымазарақәа рацәаны изхәышәтәуа азцәытәы, Кәыдры азиас ахықәаныцәкьа, ахапшьа ахы ахырқазшә цла гәаҕак хцәаны итагылоуп. Цақа ацслымз иаалцны, убрақа италоит ахьаакәа

рацәаны иахәышәтәуеит хәа ззырхәа азтәытцәы. «Сара схәычы астма (ашьырхынц) ихьуан. Ицсы ихәлахон. Азәы исеихәеит абрахь дааугар дыбзиахоит хәа. Убас егыйкастеит. Арака аоны еихасақәа ргыланы ирымоуп ақытауаа. Урацәажәар, аамтала иуртоит. Убра сааны сыфналон. Ашътахь схатәы қыла сырғылеит. Акыр шықәса цуеит саауеижьтеи. Схәычы ахаан акы имыхьцшәа дыбзиахеит. Стаацәа зеггы ирзеиғхейт», – ихәеит Ашәбак. «Акыр шықәса сыца сыхьуан. Акрысзыфомызт. Ицысымқар ада цсыхәа сымамкәа ақынза снейхьан. Иаасфоз сығнахуан. Азәы исеихәеит абри азтәытцәы ужәыр иухәоит хәа. Абрахь аара салагеит. Иахьа ахахә сұтар исфо сыбзиаханы сықоуп», – ихәеит Ахәбак. Ицүазеишь ари азы ыцтыцуеижьтеи, ауаа ирдыруеижьтеи хәа ссызтааз Ахсалбак: «Сара сахьыз Қәабчароуп. Ла́та азааигәара. Саныхәыцызггы абрахь сааргахьан. Быргь бзиа́к исеихәахьейт иара иакәымкәа, иабду ихаанггы уалыр хтәахатцас азтәытцәы абыржәы итагылоу убасканггы итагылан хәа. Сгәанала, ацсуаа амха́цьырра икәнагаанза ирчапахьаз акоуп. Ицьюшьаша, атла ахатә ахьымбаауоуп. Араш иалхуп. Иа́ха шыннатцуаз рдырны итарцма, машәырны иакәшәама, мамзарггы азы ахатә иамырбаауама здыруада. Издыруа убри ауп, ацхын ашыкьымтаз, ааигәара узымнеиуа ирацәоуп ауаа. Ацатлыкақәа рхы ачацагақәа ааганы, ари азы нта́тәаны аоны́ка иргоит».

Уазымхәыцыр ауам акы. Ацсны цсшьарта тыцуп. Кырттәыла, Урыстәыла, Украина, Нхытц-Кавказ ухәа акыр ареспубликақәа арака ирызгылоуп ацсшьарта ынкәа, асанаториақәа. Ацсны ахатә иатәны цыаракыр икоума, цыаракыр иамоума ацсшьарта ыны, асанаториа? Хавтономтә республика икәынхо а́цяжәлар, ма цсшьара, ма еыхәшәтәра ртахымкәа ишцакалеи?

Ххынхәып Сакьан аханы икоу Аҗа́дара ашьха амцан ишьтоу, ауаа рхала, мчыла курортс икартцаз атыц ашка. Акыр жәашықәса раахыс, шә-фыла акәымкәа, зыкьфыла цсшьартас иахьаауа, иахьа уажәггы еихабырак зазхьамцшыцзеи? Икалоит, ииашатцәкьаны уи азы чымазарақәак ахәшәтәуазар, аха иалшоит изцырхагоу ы́казарггы. Убаскак иуадафума азы аатганы, лабораториа бзиа́к ағы анализ аақатцаны, иззыхәшәу абарт ахьаақәа роуп хәа та́накьык инантцаны аргыла.

Хагәтыха хада зынамзеит. Асоура ианалага, хзымцеит Кәыдры ахытыцүаз абара. Ххынхәны хәааххеит.

Хантамтақәак хрылгап хлаф-тәалатцарала иаанагакәо апхьаф инаиахәаны. Сталин иулица ианыршәланы хнеиуан хәа ззаххәоз аулица ыкоуп хәашьа узамто идырхәанчаз *Мархьул* ақытан. Усеипш ақыта шәмахәзаци? Уи *Мархьаул* ауп. *Мачара* хәа хазфыз азиас иахьзытәкьоу *Мачароуп*. Шәхынхәны шәшаауа, *Кәдри* зыхьзыртцаз зиаск ацха шәныксуеит, уи *Кәыдры* ауп. Амшын агафә иаваршәны игоу амфәду шәанаангыло шәнацшны Гәлрыцшъ араион анапхгара афнқәа жәбауа шәаннеилак, фырак шәылапш нақәшәоит, аха Кузма Прутков ихәашьа, шәыбла иабо агәра шәымган, мамзар шәкьалоит. Уака иахәоит, армарахь шәцар *Қарт* шәышнанаго, арғьарахь – еиҥах – *Акәа*. Шәара шәца шәхата иахьыжәдыруа, ма *Қартқа*, мамзаргьы *Акәака*. Шәхала ишәзымдыруазар, амфәду ахьзгьы шәарфашьоит, уи амфәду афы шәара ижәбоит, ацивизация ахьнеихьоу цъара тәылак афы ишәымбауа шос-сек ахьз. Уи *Акәа* ақалақь афы ифалагоит, ақалақь ифалсны, *Акәа* араион ифалалоит, уигьы ифалсны, Гәлрыцшъ араион ифалалоит, уи ахы инаркны атыхәанза ифалсны, Очамчыра араион ифалалоит хьзы затәык ахьзны – Қарттәи ашоссе.

Мфамш шәықәлааит!

«Аңсны қапшь», 1988

## УАЦӘТӘИ АМШ АЗЫ

Уатцәтәи амш иахьа ишалаго еипш, уатцәы хәы змам тоурыхтә документс ипхьазахо, иахьа ифны ишьтыхтәуп, иахьа еиқәырхатәуп. Уафы ишимбац иласны аееитанакуеит, апштәхәы ацсахуеит хәамта. Абицарак ахаанхеит ауаатәыфса ртоурых афы икамлацыз ахтысқәа акымкәа, фбамкәа... Аимпериалисттә еибашьра, Февральтәии Октиабртәии ареволиуциякәа, аешьей аешьей ахәаҥыхла еиҥазыргылаз аграждантә еибашьра, коллективла аицынхара аҥазышәара, ажәлар рынасып иазықәпоз «ажәлар ираҥацаоуп» хәа цьоукы кьидцаны рышьра, цьоукы ртакра, аибашьрақәа зегьы раткыс ишәартцәыраз Аңынцътәылатә еибашьра, азәы дналкааны акәымкәа, ажәлар шеибгоу рахцара, фажәижәаба



шыкәса «ныхачаңас» ирыңхьазоз ахаңсахьа ахыбгала-  
ра... «Уңәа-ужьы ианыло ахәра ахгара иаха имариоуп, дад,  
угәатца еикәшьшьаны ианыло ахәра ааста. Убри акнытә  
агәра згар сҭахым уи изыхәан ирхәауа. Уи сара игәра згон,  
бзиа дызбон гәыкала, иныхәәңа жәуан», – ихәеит акыртә  
азалымдарақәа ирықәшәахьаз, зыңсҭазара мыкәмабараз  
быргк. Уи хәа дызңыз Сталин иакәын. Иеилкаара хуалуп ус  
зхәогы. Аха аиаша мыжда, уара иудукылома, иудумкыло-  
ма хәа иҭаазом, ашықәс аикәшара ааңын шаанаго еиңш,  
ахшыф лыңшаахкәа инартало, ажәлар намчеханакуеит. Иава-  
хаз ихы ахыгзааит аамҭа. Абарт ахтыс дуззақәа, ишкәакәаз  
хтысума, еикәатцәазма, аши ази еилаҭәазма, изеиңшразаалак,  
ақбаад ианҭданы ишьҭыхтәуп. Ихәцәцахьоу шырацәоугы,  
разкыла, макьанала хәрхаануп «зыңсы ҭоу адокументқәа».  
Еикәырхатәуп урт ргәалашәарақәа, ранҭамҭақәа, рысалам  
шәыкәкәа, шахатра зуша адокументқәа. Абас ишьақәгылоит  
аҭоурых, аҭашәкәа гәгәахоит акультура зегы. Зыңсы ҭоу  
ихьымзгны ихәдзами акгы зхаразамыз, иреиңгыз аҭеицәа,  
ажәлар рынасың иазықәңоз «ажәлар ираҭацәоуп» хәа  
ипхьазаны шакаф ҭаркыз, шакафы ршьыз иахьа уажәгы  
рхыпхьазара ахьахымдыруа? Агазет аңы дыкәгылеит аңеи  
аибашьреи рветеран Хақы Ладариа. Уи ажәалагала ҭаитцеит  
«ажәлар раҭацәа» ахьдырхәацәоз, иахьыфнаршьуаз, иа-  
хьа уажәгы зыҭзамцкәа ашьа ркыдтаталоу гагратәи ахы-  
бра музеины иҭаҭазарц. Ари даараза изыдгылатәу, зҭаҭара  
иахьаҭцәкьа напы арктәу усуп, ари – ҭоурыхла ахәыцроуп,  
ңхьака хәа анаңшроуп, уаҭҭәи амш еиңхарц азықәңароуп.

Абасшәақәа иказ хәыцрақәак, гәалашәарақәак срылан  
абри, зхәамҭақәа анысҭаз ауаф лацәажәараз амҭа санықәлоз.

Лызбахә акырынтә исаҳахьан. Илхылгахьоу дзыни-  
ахьоу хәа исаҳақәахьаз рыла, схаңы ишьақәгылахьан  
хаңсахьак: ихьҭашьыз ауаф иеышҭаихәхәо еиңш, абаскак,  
инбанҭакылагы ажәеитарслагы иухәозар, ахьҭа бааңс  
зысхьоу, хымҭада, гәартыла уафы диацәажәом, иҭалоит  
ауаа рыгәрагара лцәызы, ргәаг лкхьазаргы. Аха хара  
иахазбуеи аңсҭазара ахаҭеи шеикәымшәало еиңш, аракагы  
сгәаанагареи сыблала избазы еицәыхаран. Саңхьа дҭәан  
ақьиара зҭықәыхәхәа ицоз, аҭашәарахь акәымкәа, ашьақәа  
рывҭразы ашәахәақәа зышьҭа амра еиңш, зыфнутҭаҭеи  
лашарак, қьиарак ңхьаза иаауаз аңхәыс бырг. Хәицәажәара

ашьтахь мхэашьа сымамызт, лыпсы еикэзырхазгьи убри ауп, апалач дихэапшыргьи, мацзак иадамхаргьи, бзиарак идылбалон.

Лгэеилгара, лгэынкылара, ашыкэсқәа рымацара ракәым, иарбан мзаз, иарбан мшыз, ауаа рыхьзқәа, ирыцша-сахьаз ирцэажэашьаз, дызлацшыз, илхылгаз...

Абрақа иґахыстцэап сара сцэажэара. Дцэажэалааит лара лхатә. Ицэажэалааит дара, аґоурыхтә шахатцэа рхатәқәа. Сара ысылшоны, исуалны избаз акы затцөыкоуп – азтәарақәа рыкәыргыларә, аґакқәа еицәмкыкәа ақьаад ранцара.

– *Вера Андреи-ицґа, истґахын зны инасыц лашараз, еазны цьаханым иафызаз шәыцстәзаратә мґа шәанысны шәґаашәхар... Аханатә...*

– Саб дызустаз аґкнытә салагар? Уи инаидкыланы иаласхэап. Ақәа адендропарк, Аботаникатә бахча, Ақәа ашьха бахчаитәырц иаґыз ухәа рыхьзқәа анеикәыцхьазо, цьаргьи ирхәо смахәзац Апионерцәа рпарк, уажәы Кәрченко лыхьз зху зтәқәаз, уи еиґазхаз, изаазаз рызбахә. Уи апарк уахьынґало уармарахь итәын Шаншиев; уарґарахь – Толстои. Ааи, Лев Толстои ихатә ицкәын. Убри иґкны бахчаазафьыс аус иуан саб, Андреи Пиотр-ицґа Сигәуа. Хәихылцит ґыцьа азґабцәа. Сахәшьа Лидеи сареи. Лида лхатә Амашукели ижәлан, арратә цыршын. Ахәирплан каимыжьзар, азәы дґаимырхазар, апырґгьи ажәлар дызлараґахозеи, аха усқан ауафь харас идупхьазалалак ауан, ажәлар драґоуп хәа дґаркит, дыршыт. Сара схатцеи сареи ахшара дахмоуцызт. Иқалап, уи иахәгьи еиґьзаргьи. Илахьынцәахоз еилкаан. Аґоурых аґы иқалахьоу зхәцәа бзиахәха извагылаз ахәса ахшара дахьхамамыз иахә еиґьын хәа рхәауа? Убас зхәауаз ахәса зыкьґыла ысыцґакын. Убасқан Сталин «Жить стало лучше, жить стало веселей» – хәа алозунґқәа кыдитцон. Лида илхылцыз лоуп, аа, акахуа ршны иузаазгаз, ацсуа скульптор Иура Цкадуа ицшәма. Ари аґыцхәу? Уи дара рыцґа, еицырдыруа ашәкәыфьы Гьарґь Гәлиа иґаца лоуп. Иумбари, адунеи аґьарґалас иафызоуп. Сара саб Толстои ицґа иґы аус иуан. Сахәшьа лыла сматә Дырмит Гәлиа иґанатә дыґнагылоуп. Уара узсәзтәаз... Нестор Лакобеи Сталини реизықзаашьа. Аха зны иуасхэап уи злаздыруа. Сара сыцшәма Михаил Антон-ицґа Цьергения иакәын. Арра аматц азиуан. Чынла дподполковникын. Ацсны арратә комиссарс

дыкан. Ацара дукэа дрылгеит Қарті Ленингради. Миша ди-  
ман еишэа затэык – еицырдыруа апсуа дирижиор, рапхэатэи  
апсуа скрипкархэафы Лев Цьургения иаб, Гришэа. Аха Миша  
иман хэ-фык аеҳэшэцэа. Убарт руазэк, Шэахэсна зыхэзыз  
длыхшеит... Нестор Лакоба. Абасала, Нестор иан лашэа  
гэакэа сара сыпшэма иакэын. Апсууала, ишудыруа, ан лашэа  
идуззаны пату икэуп. Адунеи азна пату икэитон Несторгы  
ианшэа. Цаны, аншэа иаткыс қарала аеҳэшэаца деихабын.  
Аиуара аамышэахыгы урт еидызкылоз рацэан. Нестор иеипш  
Мишагы «Къараз» далан. Аменшевикцэа рықэпаразы Акэа  
инаркны Қатешынза днеит. Кэбантэи абандақэа рықэхра  
далахэын. Ажэакала, Нестор иаргыажэақэа дыруазэкын.  
Рдунеихэапшышэа еизааигэан. Ашыцагы ацара бзиақэа ры-  
ман. Еицныкэон, еизцауан. Акэа икоума, ақытақоума руазэк  
дыкамкэа егы иреитцоу сасыкгы дидикыломызт. Иахысхэо  
пшзам, схатца иоуп, аха Миша ауаа рфы ихымқапгашэа идыру-  
ан. Ус дыкамызтгы хара хэеибадыруамызт. Хэхэеибадырызу?  
Акэа икан Цэамтэыла ахэаахэтра ахатарнакра. Убарт  
адкылара рыман, асасцэа дахықэа нарыпхэон. Убрака  
хаибадырит. Хазыхынхэып узцаара. Мап, уи ухэан-схэаным.  
Ииашатэқэаны Сталин даараза пату икэитон Лакоба. Урт  
реицэажэара, реицныкэара, ынатала реитанеиааира зыблала  
избахыз рахэтэ руазэк, машэыршэа деиқэхан, цэаханымынтэ  
дхынхэны дааны уапхэа дтэоуп. Лыхны ақытан Сталини Не-  
стори еидтэаланы акранеицырфоз, сара, икэпшзас атаца, сыр-  
хагыланы, изныкымкэа афы снахэхэан. Уажэааигэа азэазэала  
исгэаласыршэон убасқан астол ирыцахатэақэаз. Азэы, азэы  
затэыкгы иацэал ааны, ихы нықэтцаны дымпсит. Абахтақэа,  
алагерқэа, ақарсқэа, ишдырхэацэоз иршыз... Сыблала из-  
бахэан Сталин уахынла Нестор икны пхэара даангылауа. Не-  
сторгы Москва даннеилак Сталин ионыка неиртас иман. Уи  
бзиа ибон Нестор ипшэма Сариа икалцоз афатэ, еихаразак  
акатцахэыр сытбал. Быфатэ сеилахаит Сариа хэа ателефон  
дасуан.

*– Азэырфы ргэы иаанагоит Нестори Сталини еибатэахын,  
аха Бериа дрыбжэалан ацэга рыбжыхэеит, диқэлазшэа,  
дишыуазшэа еиқикааит, насоуп Сталин Нестор ишыра  
данақэшақатхаз хэа.*

– Ои, шака имарианы иазнеиуазеи, шака Сталин дырзым-дыруазеи ус зхәауа. Бериа, ақьаҳиа, Сталин игәы иааҭашәоз, ахәаха иоуаанза инаигзон акәымзар, ихала акы избуа, ихала уиакара идууз аусқәа ҕаитцо дыказма!

– *Вера Андреи-иңха, схаҕы исзаамгауа, абаскак изааигәаз ауаф, димыхәозар иңырхагамыз, дишьырц апалач изидийәзеи?*

– Уи аилкаара мариоуп. Сталин ауаа дукәа, аре-волиуционерцәа иашақәатцәкьа зылихәдаитәуаз пхьа-катәи рымшқәа, иахьатәи русқәа мацара ракәмызт. Уи иа-лыхәдаитәуан урт ирафсхьаз рымшқәа, рфырхатцарақәа. Ыюуки ирцәигон, иара итәитәуан ридеиақәа, дача ыюуки – рбиографияқәа. Кавказ иара ида револиуционер дыкам хәа рхәартә икататәын. Убри азыхәан икәыхтәын, рыхьзгыы ырцәатәын ареволиуционерцәа иашақәа. Ахы, урт ыкәихит. Аха урт зустцәаз здыруадаз? Изхәар зылшодаз? Уртгыы ыкәхтәхеит. Абри бзиаазаны еиликааит ақьаҳиа, апалач. Сара сахьтакыз...

– *Саташәымҕан, аханатә...*

– Август җажәи жәба, 1937 шықәсазы, ахәылқаз, асасцәа ицны абыржәы аресторан «Амра» ахьыкоудныџналеит арратә комисссия аподполковник Михаил Антон-иңа Ыбергения, сара сыпшәма. Акрыфара иналагаанза дрышьталаны дныџналеит аорган аусзуфкы. Ибзианы еибадыруан. Инеидтәалеит. Акре-ицырфеит. Асасцәа наскьаргеит. Рџыҕа рхала ианааизын-ха, Миша, адца сймоуп, усыцны уалароуп, иуазтцаакәарц икоуп хәа наиахәаны, џ-саатк рышьтахь Картка дрышьтит. Сара аџны сыкан. Сизыпшын. Шакаџы ирхәахьаз, Миша, умацурагы кажьны, Аңсынгы уалцны уца, утаркуеит хәа. Сзыхдыркьозеи ихәон, иуамызт. Зеггы ирыхьуаз убри акәын. Цәгыара ҕахамтац, хашцатаркуеи рхәон. Аухатцәкьа, асаат џба рзы, шахатс дкартарц, агәылапхәыс дрыманы иааит хуадаҕы. Хәыц-хәыц еимырдеит. Акгыы рымбеит. Ауада зеггы амхәыр аадырхеит. Сара спианисткан. Спианина уахь иџнахеит. Схатца илахьынцахазу? Мап, уаха Аңсныка даарымгазеит. Азнык азы ихәхаит Гәымста аңшахәаҕы дыршьызшәа, аха уака ир-шьыз дрыламызт. Уака дыршьит иара иџыза бзиа Владимир Гвалиа. Уи иџыза аңсуа дмацын. Ах, пату шпеикәырцоз Ла-кобеи иареи. Америкака дцон Гвалиа. Нестор бжь-долларк имазаарын. Уанаауа ҕара акы алаахәаны иааугап хәа ииҕеит. Иара дхынхәаанза Нестор дышьны, дахьыржыз

дытхны, инышэнтрагы рөашыаны, ажалар драгонуп хэа  
рылархэахыан. Агвалина иаахэаны иааигеит акостиум зылтцшаз  
аба. Уара уатцкыс изааигэазгы Лакоба мап ицэыркиит, ахамта  
шизааугаз азэггы иоумхэан хэа шиархэоз, сара сыламыс  
сзыфом, иситаз апарала ахамта изаазгеит, иара дыкамзаргы,  
ипхэыс дыками ихэан инаганы Сариа илитэит. Ахэа аиза-  
ра цон. Бериа далахэын. Азэы дфэгылан Нестор Лакоба  
ахамтакэа Американтэи изаазгаз, ифыза гэакыа анапхгара  
аус иуеит ихэеит. Уиакэхеит. Ацара ду змаз, аматтура ду иа-  
хагылаз Владимир Гвали дтаркит. Ишуасхэаз еипш, изласахэз  
ала, уи дыршыит абыржэы аспорттэ база ахыкоу, Гэымста  
амшын иахыалало азааигэара. Шакафы ршыыз адунеихаан-  
гы еилкаашыа аиуам. Сара сыпшэма Карт даннарга, фымз  
ракара ипсы тан. Саноурышты, ашэкэы аластеит ихабар аил-  
кааразы. Уахэапш исзаарыштыыз. Зхы зтэым цыоуки ирфыз  
цыушьоит. Дызгаз ачымазара атэы ахэоит. Данпсы амш, уимоу  
дахыцсызгы ахэшэтэыртагы. Аха анафс иану ауп ацашыатэ.  
Дахыцсыз атып рыздырзом. Ари афыза уахахыоу! Итахашыа  
шыкалатцэкыаз уамак цуам еилыскааижытеи. Абар, уи адоку-  
мент уахэапш. Камерак афы ицтакыз, зыблала избаз ифит. Уи  
ипсы тоуп, Гэдоутэ дынхоит. Уи излаифуала Михаил Антон-  
ица Цьергения ахаракэа идырцоз зеггы мап рцэикит. Егэа  
ддырхэацэазаргы акгы инапы атцаимфит. Жыахэала ихы  
ишасуаз мацара дыршыит. Сара, ишуасхэаз еипш, ауада зеггы  
хэыц-хэыц ианеимырда, амхэыр анаадырха, сан лахы сцеит.  
Сыштаркызу? Старкит сгазарала. Шакафы исархэазеи бымцан  
хэа. Сара спианисткан. Апианина сара сзы иртцага шэкэын  
Есены иасмырхэалар ауамызт. Сыматэа-фытэа акгы агэхыа  
скым, спианина затцэк сышэт хэа аорганаа срыцрымтцит. Сан  
бымцан лхэеит. Сызтаркызеи, икастахыоузеи цэгьарас! Ахацэа  
таркит, иашоуп, аха икалоит, урт цыара ажэакэак еимаркзар,  
мамзаргы икалоит, ирзымдыркэа шэкэык рнапы атцарфызар,  
сара икастахыоузеи! Абасоуп зеггы ртакра шымариахаз. Дасу  
дхэыцуан сышпатаркуеи, цэгьарас икастахыоузеи хэа. Абзи-  
ара икаитцахыоу дахыркыаны дшыршыуаз азэыр ихафы иза-  
агозма! Снеит НКВД акны. Баазгазеи, бызустада? Иахыеипш  
дысгэалашэоит зыкны снеиз. Дапсуан. Сыпсымзар ижэла  
Тарбан. Ашьтахы, рыцха, иаргы дыршыит. Сызустаз аниасхэа,  
схатца ибзианы дидыруазаарын, бца афныка ихэеит. Изы-  
муит. Сара спианисткоуп, схатца дташэкызаргы спиани-

на иахароузеи, арахь исышәт схәеит. Агаза! Икоу басхәап, цьургенияа рҭаца, бца, бөйтәак акәымзар, бусқәа ҕеихом ихәеит. Иара акы ихәоит, сара изуам. Убри аамҭазы цьара ипхьеит. Иара дцоит, сара сишьтоуп. Кабинетк дныџналеит. Сара сгылоуп. Дуаџҭсы бзиоуп, даадәылцыр иҭегь сихәап, ишҭасимҭари спианина хәа. Ииашаҭцәкьаны, иарада ҭсыхәа сымамызт. Схатца, издыруан, Қарт дықан. Саргы аконсерваториа сҭаларц акәын. Сеазыкастдар, сҭалар, схатцагы абахҭаҕы дызбалар... Акоридор дыбжьаланы азәы дааиуан. Даасыдгылеит. Бызустада? Аҭсны арратә комиссар, аподполковник Цьургения иҭшәма соуп! Ара бааишь Цьургения иҭшәма ихәан, сганаҕыҭцәкьа иҕаз ашә камеразарын, иаиртын, днасыцәхасны сныџнаирҭалеит. Аҕьейоҕхәа ашә лаир-кит. Уаҕа избақәазу? О, дызбеит, аха уаҕы дидыруа дыказма! Убасқак дырқәакәахьан дышдырхәацәоз Михаил Чалмаз ипхәыс Қсения. Лхы-лҕы зегьы ашәыта иаганы иқан. Аарла дцәажәон. Сыбзымдырзеи анылхәа, схы еилагоз цьысшьеит. Ашьтахь Драндака харгеит. Акамера хәџнарғалаанза ашә аҕы икнахаз аҕәыцәмакьа сылаҭш нақәшәеит «карцер» хәа шаныз. Аха хзыџнаркыз карцермызт. Егырахь акамерақәа зегьы абаандаџцәа рыла ианҭәы, уигьы камерас икарҭазаап. Иааицарсаны акәакь аҕы ацәартаҕы кҕагылан. Жәааџык цәартаҕык хайцықәиан. Хган хәқәиазар акәын, убасқак хайдыгәғәалан. Абахҭа аихабы Костин ижәлан. Хәсақәак убри иазҭааит, иҭаркыз ахацәа рацәаџзоуп, урт рыхәсақәа усқак храцәаџзам, егырт абакоу хәа. Иихәазоуп ухаҕы иузаамго: «Вы попали в процент», – ихәеит. Абриакара процент ҭактәуп хәа иказарын. Хазегь хус еипшны ирызбеит. Астатиа џынџажәи жәаа, апункт жәаџа. Бхатца аконтрреволюициатә ус дшаҕыз бдыруан, ицәгьа бымхәеит, дыбцәахит. Аҭхынра ааит, ххәаены аҭсра халагеит, арахь ахауахь зынза хаурыжыуам. Акрыфара хәкәытцит. Убри ашьтахь уахынла, аамҭа кьаҕ хәычзак хандәылырго иалагеит. Ашьтахь харгеит Қартқа, Ортачалтәи абахҭахь. Убрака хастатиақәа рыҭсахит. Уи астатиа иахьзын ЧСИР. Уи иаанагоит: «член семьи изменника Родины». Иҳақәырҭеит хәба-хәба шықәса. Хдәықәыргалеит. Хтоуп аидарагага адәыгба. Амџа хәқәын мызки бжаки.

– *Шарацәаџны шәеицизма Аҭснынтәи?*

– Сара издыруаз џажәи фбаџык иреихан. Зегьы аматтура дуқәа ирхагылаз рыхәса рақәын. Иаха хәеидкыланы хәкан

Меги сареи. Меги дузымдырзои? Зегъы еицырдыруз абалерина, ацшза-ссир Меги! Акапдан Качарава иахэшья, Костиа Семерцьев ицшәма. Сара иаасхызгаз зегъы ларгъы илхыганы дхынхәит. Лыпсы тоуп. Уажәу? Лымахә иҕы дыкоуп. Ацсуа университет иахагылаз Заур Аәзба ианхәа лоуп.

– *Сатамыз, уи ицшәма лыжәла Качаравоуп.*

– Лыжәлатәкья Качарава акәым, аха Семерцьевоуп. Костиа Семерцьев ицхазатә лоуп. Лани лаби антарк, лара асаби ланшьцәа дыртәахит рыжәла лхыртцеит, мамзар дыршыуан. Убри исгәаланаршәеит. Алагер аҕы дхацтакын Авель Енукизе иҕаца лыпхәи лареи. Лыпхә, жәаха шықәса зхыцуаз, хәышықәса лықәырцеит, лан аа-шықәса лықәын. Апхә лыҕхәара анынцәа доурышътит, ан ицегъы даанхар акәын. Апхә сцом лхәан ирымуйт, ан усгъы доурыштыуамызт. Урт реибартцәыуара уахар... Ишуасхәоз сакәытцит. Мызки бжаки аатхьаны хнаргеит Акмолинст. Уака узызцааз... Абахтәкәа рҕы ицегъы исықәшәкәаз... Қарт сааигәаратәи акамераҕ дтакын санхәыпхә, Нестор Лакоба иан Шыхәсна, хамхәаҕырц ханаадәылыргоз лара дахьтакыз акамерагъы ашә анаадыртлоз еикәшәалон, убасқан сылапш налыкәшәауан. Ддырхәацәон. Аха Шыхәсна ахатампхәыс ззырхәоз лакәын. Исгәалашәоит, зны Нестор дицны Калинин дықан рыфны, Лыхны. Шыхәсна Калинин дааизыткьян, икашәтәкәоу иашам хәа лҕаалхан, хататцас диҕагыланы диацәхаит. Амала, рқытан зегьрапхьаза аколнхара далалейт. Абахтәҕы уи баапсыла ддырхәацәон. Лычкәын мап ицәылкырц уаҕы иимбац лзааргеит. Дубар аарла дудыуан. Ашәытақәи ашәеи дырганы дықан. Илымуйт. Лычкәын изы шәкәы баапсык лнапы аталымҕит. Уахык асаат пшьба рзы дындәылганы дырган, иналгәйдтаны дыршыт. Нестор Лакоба ицхәыс Сариагъы дтакымыз. Шәкәык аҕы самыпхәац, ирхәонгъы смахац уи апхәыс лакара... Сатоумтқан, ахәара сылшом. Лычкәын Рауф ишибоз ахәызба надыркылейт лгәыпхәы. Бхатца дышконтреволиуционерыз, Апсадгьыл шипсахыз, ажелар дышрағаз ала ашәкәы бнапы атабымҕыр бгәыпхәы ҕапахкоит рхәеит. Жәипшь шықәса зхыцуаз лысаби ахәхәара далагеит, сан, папа усгъы дыпсхәеит, бнапы атаҕ ихәеит, уаха илымуйт. Лгәыпхәы ааҕдырффеит. Акамера дахьтарыжыыз, ирулак, ахәса ашә нкыланы деикәдырхейт. Ашьтахь лхахәы ишахоз иаатцхуа мацара, сара данызбаз атыхәтәан лхы ажыы зегъы аапшуан.

Ирхэон лхахэы ытцижэжэеит хэа Бериа ихата. Уаха лхатца даалмышэшьадкэа дыршыит. Рычкэын Рауф 1944 шыкэсанза дырхаштшэа деикэханы дыкан. Ашьтахь Бериа ихатаа икаитцаз адцала дыршыит. Ускан ауаа дуззақэа, Ленин ивагылаз ареволиуция иреигьыз атцеицэа ранацэа, рыхэса, рыхшара... Знык ала жэа-нызкьык ахэса қэыпшқэа... Апианисткацэа, асахьатыхыцэа, актрисацэа... Адипломатцэа, ашэкэыцэа, атцарауаа рыхэсақэа, рыпхацэа... Бухарин ипхэыс, амаршал Тухачевский Рыкови рыхэсақэа, рахэшьцэа...

– *Шэажэа сапылоит, ишэсырбарц иаззгеит. Абри аңхэыс дыжэдыруама? – ажурнал аартны иналсырбеит.*

– О, Лиза! Амаршал Тухачевский иахэшьа Елизавета Николаи-ипха Тухачевскаяа лами! Атцара ду лыман, шытрала даамыстан.

– *Сышэзаңхьарц стэхуп уи ылыауа агэалашэара акнытэ абзацк:*

«Постепенно появлялось отупение, притерпелась к беспробудному мраку и ужасу. Быть может это и помогло не сойти с ума. А между тем наши судьбы, судьбы жен, висели на волоске. В верхнем эшелоне власти не могли прийти к окончательному решению, что с ними делать? Нам, однако, было известно, что Молотов был за расстрел, – ведь мы много знали» («Огонек», 17.1988 ш., ад. 21).

– Елизавета Николаи-ипха дызлацэажэо аибашьра аныкалаз аамтоуп. Иуасымхэеи, лагерк афы еицтакыз ахэса жэа-нызкьык хреихан. Аибашьра хшэышьты ххэан, хагэра згодаз, арахь хафэхэара нтэеит. Илхэо иашоуп, иахьа уатэы харшьуеит хэа хапшын. Ашьтахь, хархашту, ус хаанхеит. Убас хақан 1946 шыкэсанза. Исхаштыз, ыншэажэи пшьбарзы, хара ахэса алагер ателкэыц аанда хантцаны, хтыпан итаркит цэа рымамкэа инаргаз ахацэа. Икахтцоз уасымхэои. Азын 50-55 градус ихьтоуп, апхын убаскактэкэа ишоуроуп. Исызуахэом реиха еицэоу иарбану, ахьта акэу, ашоура акэу. Азын асы иатцахаз, изыкэцааз аисыр пшааны ихэытцхуа, еизагон. Ипшьыркцаны ипканы асы иалхыз аандақэа еикэахтон. Аурт анаслак, асы амгарц, акраамта ишьтахарц, нас аарыхра иаха иазеигьын. Уи аамышьтахьгы Москва азыхэан аматэа хзахуан. Сара зны сычмазафханы апсра салаган, Меги сыпсы еикэлырхеит. Уи, еицырдыруз абалерина, лразкы иакын, ашьышьматрафы аусура лоуит. Уака ибзианы аус ахьылуаз



абаандаџцэа рымыцкыара ахыылгоз азыхэана фатэина цташэа илыртон. Саргыи инасџатџ сеикэлырхеит. Хаурышьтит жэ-шыкэса анынтџа. Аха даџа жэ-шыкэса адэы сыкэын ахэызба цар сахагылан. џынџажэи жэаба километр азааигэахара азин сымамызт акалакы. Рыцсы еикэханы ихынхэкэаз... Ааигэа дыцсит Шура, акомџареидгыла амазаныкэгаџ Влади-мир Хишба ицхэыс... Лакоба ицхырааџыс аус зуаз Петросиан ицхэыс, Меги, нас сара...

– Ацыхэтэантэи азцара. Шэара, цхэыск лахасабала, шэзыниаз амш еикэацэакэа зеггы инарылышэкаартэ, реиха алабжыш анкашэтэаз иарбан мшу?

– Реиха сантэыуазу? Иуасхэар усхыччар? Ишудыруа еипш, ацхэыс лыхцэы дузар пату аџуп Кавказ, еихаразак Ацсны. Ахцэы змам дыцхэысзам хэа акэын саргыи сшаазаз. Зыгэчамахкэа ракэым, зшыамхкэа инахысуа зыхцэкэа дууз дубарын. Саргыи сыхцэы дуун. Акмолинск хашнаргатџкэыз, хазеггы хэхцэкэа зны хэхэда илытцакны идыркэыдит, нас илыкэыршэны далакыла хэхкэа рсеит. Саргыи убри аэны акара алабжыш касымцсац, убри аэны акара ахэса рылаб-жышггы сымбацт...

«Ацсны аказара», № 3, 1988

## ААМЦА ҒЫЦ, АМџА ҒЫЦ

(13.12.1988. Жэлар рфорум «Аидгылара»  
аизара ду ағы ихэоу ажэа)

Сабицара зхаану ашыкэскэа рымацара ракэым, акыр ашэышыкэсакэа ахытџеит, аринахысггы, хрыцхара агартэ, сгэанала, цыхэаццэара аураны иказам, ацсуа жэлар рыкэцара зызку: рыдгыл гэакыа ацшэымацэас дара ама-зарц, рразкы азбара дара рхатэкэа акэитзарц. Ари акэцара – ицшыоу, акэцаракэа зеггы ратцкыс ииашоу кэцароуп. Ла-мыс змоу, марцхалк иадамхарггы ауаџра злоу, ари акэцара ма дацхраалароуп, ма, уаха илымшозар дацырхагамхароуп. Ускак ихэаам, ишыаартэыроу ари акэцара мџағы азэырџы рхы ахыакэыртцаз даџа цыоуку уаха нарылмшо иахыкарахаз, урткэа зеггы цыпк уаџы ирзицшааџеит. Ихэдоу, ажэлар рхатэ

рыказаароуп. Исыздыруам иахьынзанаһыцу, исыздыруам иахьынзаразкыдароу, аха аңсуа хәыштәарас иоуит убасеипш адгьыл җыт, дгәыла ааигәаз, дгәыла хараз, зымч ааибызтаз азгәы дызвымысц, аринахысгы дызвысраны иҗам.

Харгәылаларым ашәышықәсақәа. Аңыхәтәантәи шәышықәса затәык иналагзаны җынтә ақәзаара, антәазара инхықәгылеит аңсуаа. Зны, амхаңырмаан, рыбжеихарафзак налазит, ашәтахь, ааигәа, 1937–1953 шықәсқәа раан иҗалаз, амхаңырмаан аан иҗалаз иаадҗыло, амилаңтә трагедия рхыр-геит.

Ааигәа акәу, хара акәу, уртқәа зегы ихафсхьоу роуп.

Иахьатәи амш...

Изеипшроузеи, Аңсны хәа, географитә еилкаара ма-цараны иазынханы иҗоу, ари адгьыл җыт иахьатәи ахаҗы? Изеипшроузеи аңсуа жәлар ртагылазашьа?

Ишеилыскаауагы, сызрықәшахатхом зынза агәкахара иамеханакуа. Убастәҗыа исызсыдкылом, газә дыччаууп хәа, мцәыжәҗада аңырма. Илхтәуп, иңшаатәуп урт аф-полиуск ирыбжьоу агәтантәик. Иахтәхызарц адунеи ханызарц аңсуаа, ихахшароуп убасеипш иҗоу хшыфк, милаңтә философиятә системак, иахьатәи аиаша аихшыаала ахьазуу, цхьаҗазы ипсеиқәырхагоу, ххықәкы ду ииашоу, амфә хәқәызто.

Ухатәи цышәа умамкәа,ужәлар ртоурых цышәа аилкаара уцәыуадафхоит. Изхысхәаауа, уажәшәта шықәса җажәижәаба иреихауп аңсуаа хәхтыс дукәа ма шахатс срымоуиҗьтеи, мам-заргы акыр срыхәоит ахьысгәахәуа, схы ахымбаауа, исылшо ахәычала, снарыцхраауа сааиуеиҗьтеи. Иаха санқәыңшыз, сеиха рдыруеит, сеиха иҗәыҗоуп зысгәахәуаз ирхәо снықәныҗәар, уаха атахзам схәон. Сусгы иаха имариан. «Иахьышәхәо сшәыңцоит, шәыгәра згоит», – иаха имариоуп. Иуадаууп: «Иахьухәо хуңцоит, угәра хгоит». Хабицара абри, афбатәи иаатагылеит. Агәтыха, ахықәкы еилкаауп. Ақәпара зызкхаша дыруп. Иуадафхеит уи анагзарахь укылызго амфә аңшаара. Ухатә, ухазы иузымдыруазар уи амфә, азин умам даҗәзәгы духьырцшны игара. Агәтыха ахәара, аиҗахәара, амца ацратара – имариоу авторитет архароуп. Сажәақәа зықәку жәдыруеит.

Абарт схәыцрақәа зхәыцраз, схьаақәа зхьааз азәык җыңык хәаиңәажәан, еизахгеит аинициативатә гәың. Аизара. Иахьа имфәаңгоит уи афорум раңхьатәи аизара ду. Аамта

кыаҕы иалагзаны, афорум анапхгара ирөөт аустав, иазгэартейт апрограма.

Обаҕа ажэа афорум азыхэан реиха ихадоу хэа исыпхызо. Афорум калароуп аңсуа жэлэр ирыхшыотраны. Аңсны пхыкатэи алахынтца азбаразы гээанагарақэас иҕоузеи? Иарбану иаха изыдгылатэу? Автономтэ республика азинқэатцэҕы, автономтэ республика астатустцэҕы амазар, ихазхоит рхэоит цыоуки. Теориала азинқэа меигзарахда ихамоуп уажэҕы. Хконституция уаңхыар, агэыргыара уагоит. Убраҕа иану зегы аңстазаараҕы ишэоуеит хэа хаҕала сарахынтэ ирхэо саҕахыит, 1958-1967-1978 ашықасқэа рзыхэан. Хынтэ иржыаз, дгазамзар, уаха агэра имгароуп. Уажэшьта азтаара ықэгылоуп абас: иалхтэуп оба рахытэ акы.

Актэи. Ишыҕоу еиңш, иаххэаап, Дагьстан, Иакутия, Коми ухэа, автономтэ зинқэа аманы, РСФСР иалатцазааит Аңсны.

Аобатэи. Республикак иахыпшымакэа, мамзарҕы афедерацияҕы иаламакэа, хазы, ишыҕоу еиңш, иаххэап, Кырттэыла, Ермантэыла, Еидгылоу республиканы икататэуп Аңсны. Абри, аобатэи, убаскак ихараку гэтыхоуп, азтаара ақэыргыларатцэҕы рзыгэагыуам цыоуки. Уи калашыа амазам, изаххэарызеи рхэоит. Егы, актэи, иаха акалара мариоу цыушыап.

Хара жэынҕы ҕанҕы милаҕк ргэы нахмырхазац. Уимоу, хқыиара аахэны ххы ианкыо хааиуеит. Ахаан азэҕы ибызшэа иҕахамхзац. Аңсны амчра зегы аңсуаа ианахкызҕы, егырт амилаҕкэа рбызшэала афра аңхыара азин рахтон.

Аңсны Еидгылоу республиканы ианыкалалак, араҕа инхо амилаҕкэа иарбанзаалак цыара акала ргэы нырхахот. Ифлоит, иапхыалоит рхатэы бызшэала. Хараза еиҕхыоит рсоциалтэ тагылазаашыа. Убасканоуп ххэынҕкарраҕы амилаҕкэа зегы зинла ианейкарахо.

Октиабртэи ареволюция аидеиакэа раңхыаза иадгылаз иреиуоуп аңсуаа. Аколлективизация анырхэа, иаҕамгылеит. Асовет Еидгыла Афырхатца хэа ахыз зыхцоу милаҕла, хыпхыазарала уахэапшуазар, напык иамоу анацэкыарақэа рхыпхыазараҕы иалашэоит аңсуаа. Аинтернационализм акэзар, ихамоу иреигыу – хадгыл атэым милаҕ ыкэнхархеит. Абарткэа зегы рышьтахы, ииашам, аңсуаа зинла егырт амилаҕкэа хахыракарам. Ихавырбо акы затцэыкоуп – хмачра. Ауашы иоура ахыкыаҕу азыхэан ауаа кэыҕақэа ахытэоу

дрыдумыртӕалар иафызоуп хыпхъазарала шӕмачуп хӕа амилат рзин армачра. Агуманизм злоу дахъымгӕаароуп, акырткӕа ххы нарыкӕкны, шӕарггы харггы зинла хайкараз ахъаххӕо. Милатк раткыс даӕа милатк зинла реихатӕра иаа-нагозеи? Уи иаанагоит зинла еихаутӕыз амилат арасизм, ашовинизм рылаазара. Ианатаххо аамтазы, Ацсадггыл ахъчарафы, Ацсадггыл азыхӕан ашьа акаӕарафы зеггы зинла хайкаразар, зинла хайкаразааит атынчра аамтазггы, Ацсадггыл алатхацъра аамтазггы. Иабоубеи, зинла шӕабейкарам хӕа исазцаар аует. Иаахгап ӕырцштӕик. Ацсуаа зынзаскггы ирзымцаазакӕа, рыдггыл ӕыт-ӕыт ишаны, Ацсны Антыцынтӕи иаауа, зхазы изтахуггы, аорганизациякӕа изтахуггы меигзарахда ирытауа иахъаауа, иаанагозеи? Ацсны иаадрыхуа амал, аэкономика Ацсны антыц ирмазцаакӕа аныхра азин ахърымам иаанагозеи?

Ленин данцсы инаркны, хазныцуа хааиуаз амӕа, зеггырыла иахныцшит. Шӕахӕацш, шӕацхъа атоурых. Амилат хыпхъазарала шака идуу, убаскак идууп ртоурыхггы, шака рхыпхъазара мачу, ртоурыхггы убаскак ихӕычуп. Усоуп иахъатӕи атоурыхтцаара шышьаӕгылоу. Игӕашӕта шакафы ркышӕ аччацшь ыкӕлауа, ацсуаа ртоурых дуззоуп, ицаулазоуп, акыр зкышыкӕса ахыцуеит ухӕар. Ӕырцштӕик. Урыстӕыла рнатижътеи зкышыкӕса ахыцра азгӕартӕит. Сыбжыы нытцакны, сшӕапырхапуа цъара ӕыцъара инасхӕа-аасхӕаӕеит икамлазои ацсуаа акъырсиан динхатцара рыдыркылеижътеи зыкыи хӕышӕ шыкӕса ахыцра азгӕатазар хӕа. Исыхӕацшуаз аблакӕа убас икан, аналационалист хатапсаӕа сакӕызшӕа. Амхацъырра сынтӕа шӕи жӕаба шыкӕса шахыцыз рапхъаза акыпхъ афы ихӕан, рацхъаза ауаа иргӕаларшӕан ажурнал «Ацсны аказара» адакыакӕа рфы. Ашьтахъ, анцӕа нагзара ритартӕ, аӕар иазгӕартӕит илахъеикӕцагоу ари ахтыс. Аӕар иӕархыхӕхӕаны ӕада иахъымӕеиз зыхкыазеи? Изкӕиаазеи? Амилаткӕа зинла реикарамра атеория. Хара ххӕынткарра аӕнутка адунеихаан аинтернационализм иаша калашъа аиуам, милатк рлахъынца даӕа милатк азбара иакӕырхаанза, амилаткӕа, акъаад афы акӕымкӕа, ацстазаараф зинла еикарахаанза.

Изака организациоузеи «Аидгылара», хыкӕкыс иамоузеи, иззыкӕпозеи, насггы акӕпашъа формас иалнахраны икоузеи? Ари ацсуаа рымацара злахӕу, ацсуа милаттӕ органи-

зациамзароуп. Иқәнаргыло азцаара хада – Аңсны аидгылатә республиканы аҕацара – Аңсны иқәынхо амилаҭқәа зегъы ринтересқәа ирыхькысуеит. Убри аҕнытә «Аидгылара» аусу-ра иалахәзароуп амилаҭқәа зегъы рхаҭарнакцәа.

Акоммунисттә партия иаҕагылауа аппозициатә органи-зациоума? Мап! Еиҭах мап!

Асовет хәынҭқарра аҭоурых иахнарбоит акоммунисттә партия ахызала, Ленин ипартия ахызала изныкымкәа ацәгъара дуззақәа шыҕалахьоу.

«Аидгылара» азкызароуп акоммунисттә партия ахызала ацәгъара ҕазцауа рсабрада рҕыхра, ажәакала, перестройка ацхраара.

Иахгәалахаршәап шықәса ҕажәижәаба раахыстәи Аңсны ахтысқәа. Иҕан ақәгылара 1954, 1958, 1967, 1978 шықәсқәа рзыхәан. Арт ақәгыларақәа зегъы националисттә қәгыларамызт. Даҕа милаҭк ирҕагыламызт. Акоммунисттә партия иаҕагыламызт. Арт ақәгыларақәа рызкын аинтернаци-онализм иаша Аңсны ашьақәыргылара, Ленин имилаҭтә по-литика, акоммунисттә партия аполитика Аңсны аиааира ар-гара. Азәырҕы даараза реазыршәеит Аңсны анационалисттә организация ыҕоушәа шыақәдырғәгәарц. Уимоу, идеологиатә усзуҕыкгы асия ҕаитцахьан. Уаҕа ианын шәи ҕажәаҕык аңсуа интеллигенция. Аха ишырхәо еиңш, анцәа иңышьаны, аиааи-ра агент аңсуа иинтернационализм, имилаҭеилымхра, ауаҕара, аламыс.

Иаха сазаатгыларц сҭахуп ақыртқәеи аңсуааи реизыҕазашьа. Иаха зхәара шәартоу, иаха иҕыгкны иҕоу зцаароуп ари. Уи уаҕцас амҕа иқәымҭакәа, уаҕцас иалацәажәамкәа егырахь иаххәо зегъы бжамеамуп. Цыдала сара сзыхәан иҕоуп ҕ-Қырттәылак. Иҕоуп Руставели, Церетели, Иване Цывахишвили, Галактион Табизе ухәа реиңш иҕоу агуманистцәа дукәа, аинтернационалистцәа дукәа рқырттәыла. Иҕоуп Павле Ингорокәа иеиңш зепшроу, Нои Жорда-ниа иидеология злаҕеу р-қырттәыла. Иҕоуп акоммунистцәа иашақәа рқырттәыла, иҕоуп КПСС абилет ҕаңшыза зңыба иҭоу, аха аменшевикцәа рбираҕ шәыршәыруа зыңхыз иа-лоу Қырттәыла. Актәи Қырттәыла, Қырттәыла иаша, хара ихашьоуп, иахтынхоуп, аҕбатәи Қырттәыла, Қырттәылагы иаҕоуп, харгы иаҕоуп. Убарт, ацыхәтәантәикәа рҕагылароуп «Аидгылара» аусура зызкхаша.

Сазаатгыларц сҭахуп зҭаарак.

Азҭаарақәа ирҭадоуп адгьыл азҭаара. Зегьы зыхкьо, ишыжәдыруа, адгьылоуп. Қарт уразҭаар, Аҭсны аматурақәа ирҭагылаз Аҭсны адгьылқәа рҭиит, инырхит, дегьызмаха иршеит рхәоит. Аҭсны уразҭаар, қартаа ҳармазҭаакәа, қартаа ирмызбақәа, дгьыл ґаҭақ ашара ҳақәиҭым рхәоит. Иаазгоит сара шаҳаҭс сызмаз фактк. Акыр шықәса уажәаҭхьа сҭызцәақәаки сареи ххатә харҭьала «Кьаразаа рҭоуба» хәа аҭсуа кино хәычык таххит. Убриала иаххәарц хҭахын, киностудиа хәычык Аҭсны еиґекаазар, аҭсуа кино аҭҭаразы арґеґиаратә мҭқәа шыкоу. Ахатәгәаҭхаратә фильмқәа рфестиваль аґы иреиґьыз аҭыҭқәа руак ханаишьеит уи ажиури ахантәаҭы Асаҭиани. Сара уи сиязҭааит, угәы ишҭаанагои, зметраж кьаґу, ма адокументтә фильмқәа рҭыхразы, Аҭсны амҭқәа ыкоума, уи азҭаара ықәхаргылар, ҳарҭхашьома хәа. Шәхатә киностудиа шәымазар, иахьаҭцәкьа аҭсуа киноқәа рҭыхра шәалагартә шәыкоуп ихәеит Асаҭиани. Ус акәзар, аҭсуаа ххатәы киностудиа хҭахуп ххәеит. Сҭызцәа шаҳаҭцәоуп, «Қырҭфильм» адиректор инапқәа ҭышьҭихын: «Анцәа иҭышьоуп, аҭсуаа ххатәы кино хҭахуп хәа ахьышәхәаз», – ихәеит. Хара хлықәланы хҭан, «Мосфильм» аґы храҭәажеит. Иаххаагаз, аусқәа зегьы кәҭцаны ишыкәз зышәтахузеи, зегьы хзырбгалаз шәасхәап. Иахзалрымхит акиностудиа ахьықалашаз адгьыл, Аҭсны аихабыра хразҭаан, қартаа роуп адгьыл шәыҭара иақәиҭу рхәеит. Уимоу Гәдоуҭа актәи амазаныкәгаҭ ашәкәы изынарышьҭит адгьыл рзалх хәа. Уи аччара далагеит. Ишышәхыччаз шәымбазои, ианбыкәыз сара адгьыл санақәиҭыз ихәеит. Амилаттә культура аґиаразы ус дуззак абас иҭҭарбган. Насгьы иханахәоит ишыкоу адгьыл азҭаара. Адгьыл аус азбара Аҭсны иақәиҭымқәа иқанатц, иаххәо зегьы баша цәажәароуп. Аха арака исоуеит гәыҭбарак. Сара ағәра сызгом, ишырҭаху адгьыл ианақәиҭха, Аҭсны аихабыра ироуа азин, ииашаны рхы ишадырхәауа, иаха иаахжәаны исхәозар, адгьыл ҭира шыкамло. Икәҭатәузеи? Аҭсны адгьыл еицырҭәызар иқәынхо амилат зегьы, Аҭсны адгьыл ахьчарагьы амилат зегьы еицырусзааит. Ари азҭаара абас иқәыргылазар еиґуп хәа сгәы иаанагоит: Қарт ирызбама, Аҭсны ирызбама, иахьырзбуазаалак, «Аидгылара» ирмазҭаакәа, иақәшаҳаҭымқәа, гектарк иадамхаргьы, Аҭсны адгьыл даґа организиациак аҭара, даґа цьоукы рьҭара азин

ыкамзааит. «Аидгылара» ирмазцаакэа гектарк иадамхаргыы абна алакыысра азин ыкамзааит, иара Ацсны иатэугыы фабрикоума, зауадума акы аргылара иакэитымзааит. Абри акы «Аидгылара» ааигэазатэи ауснагзатэкэа рахытэ.

Даеакы.

Милатеилых камцакэа Ацсны ииз, иаазаз ауафы усурта имамкэа дшыкоу, Ацсны антыцэнтэи ауаа ааганы ашэкэы итафны, аусуртакэа рытара абанзаиашоу? Асовет хэынтқарра иабанзаеигыу аекономикафы, аполитикафы Ацсны аусу-ра зылшо, аха усурта рымакэа икоу ауаа рхыпхьазара есены иахьазхауа? Акэа азыхэан апаспорттэ режимшэа акы кэртеит. Уи акэцара, аца, ашэ аркны, ашьтахь кылутцэар иафызоуп. Ауафы дыфноуцэртэ унхарта тбаазар, ууа утынха итафара азин умоуп. Усоуп уи акэцара шыкоу. Абасала, атафарафы апарархаразы агэашэкэа фэфаза иаатит. Дааит накынтэи азэы. Апаспорт стол афы днаганы ироухэоит абри ауаф ианду, сабду иахэшья ланхэыпқа лакэын хэа. Уаха атахзам. Уи ауаф дынтафхоит. Абас мацэроуп зыкыфыла иааны рыештарфыз. «Аидгылара» азыкэцэроуп Ацсны апаспорттэ режим акацара, ишыкоу еипш, иаххэап, Москва, Ленинград. Хара хэзтаарызеи, ишыкоу еипш Шэача. «Аидгылара» азин амазааит шыкэсыкахытэ знык, иахагыы еигыуп фынтэ Ацсны иааз, итарфыз ргэатара.

Ахцатэи.

Кырттэыла, Урыстэыла, Беларуссия ухэа еифыркааит ахеидкыларакэа «Мемориал». Сталинтэ репрессиакэа раан итархаз ргэаларшэара амшкэа азгэартэит. Ускан иршыыз иахыыржыз атыпқкэа рфы амитингкэа мфэцыргоит. Абакакэа рыргыларазы асчиот аадыртит. Абри аус аитцыхра иацхраа-роуп «Аидгылара». Даеакала. Ацсуаа ирхыргеит хэа, ацсуаа ирыдкыланы ажэа геноцид рапхьаза аизарафы ихэан 1967 шыкэсазы. Иналк-фалкны азэык фыцьяк ирхэаз аамышьтахь, апрокуратуратэ усзбаратэ, аусеилкааратэ комиссиак алхны, ари ажэа иатцанакуа тцааны, иахыынзаиашоу шыакэзыргэгэо аофициалтэ документк иахья уажэгыы икам. Сгэанала, «Аидгылара» абри атцааразы аус артэроуп апрокуратура. Фырпштэык, Куропаты ауаа ахыыршыуаз атып анырба, Бело-руссия апрокуратура аус ахы дыртцысит.

Атыхэтэан. «Аидгылара» ргэы феаныстцар стахуп. Уи уа-мак атцанамкуашэа убоит, аха анапхгафцэа равторитет азы

иатцанакуа рацѐоуп. Иахаану шахатцѐоуп. 1967 шықәсазы, ажәлар анеиза,аа-фык халырхит Москвака ацаразы. Ажәлар хус азы ицо ажәлар ххарць ала ицааит рхәан, ацара еизыр-геит. Издызкылаз, ацара зырҭаз, иахьаггы рыҭсы тоуп. Харт аа-фык Москва ханнеи, асасаирҭа ахә хзымшәо, хазлаауа хамамкәа ҳақәхеит. Ажәлар рҭара цьоукы ибжьыганы ир-феит, ажәлар ракәзар, иахьаггы агәра ганы иҕоуп аҭьабаа рыдызбалаз рхарць дара адгылеит хәа. Абастцәкьа ҕартцеит цьоукы – 1978 шықәса азыхәанггы. Убасқанггы ацара зшәаз, иахьаггы агәра ганы иҕоуп, ашәкәы зфыз, уи аус аханы игылаз, хрыцхрааит хәа. Сара сацәшәоит абасеиҭш ахәымгара уажәггы иазыруп хәа «Аидгылара». Еиҭасхәахуеит, ари уамак атцанамкуашәа иҕоуп, аха аус ду ахадараҭы игылауа равторитет азы акырзатцанакуеит.

Ажәакала, ишыжәбо еиҭш, «Аидгылара» иаиуроуп максимум хәа изышыҭоу апрограммей иахьа уатцәы иҕататәу, минимум апрограммей. Ма зеггы, мамзарггы акгы хәа хмаксималистцәамхароуп. Исса-мыссоушәа иубауа, иахьа иҕататәу аус, иарааигәоит уатцәтәи аус ду анагзара.

1988

## ҒАРҒЬ ҒӘЛИА

Атҭеи дыцәгьахар иани иаби затцәык дыртәуп, дыбзи-ахар – ажәлар зеггы дыртәуп рхәоит. ҒарҒь Ғәлиа Аҭсни, ххәынҭқарра дуи рыџнуцка мацара акәымкәа, ииашатцәкьаны, адунеи зеггы датҭеин, ажәларқәа зеггы дырхатарнакын. Уи илан еиуеиҭшымыз, цқьа уазымхәыцыр, еинаалашьа рымам ззухәаша, абаџхатәрақәа акымкәа, џбамкәа. Занаатла дынцьнырын, аихамџақәа рыҕатцара дазҕазан. Дсахьаҭыхџын. Асахьаҭыхыџцәа азәырџы уаҕа ибаџхатәра ахәшьара харакы арҭахьан. Иахьа уажәггы иреиҕу ҭыхымҭаны иаанханы иҕоуп уи иҭихыз иаб, Дырмит ипатрет. Аҭсуа театр асимвол зырҭеиамтоуггы ҒарҒь Ғәлиа иоуп. Уи илан даҭеа баџхатәракгы – иналукааша журналистын. Иахьа иаҭаху, иахьатцәкьа иџуан, насггы иџуан ишабалк хәа акәымкәа, иахьынзахәҭоу иҭцаны, идырны. ҒарҒь Ғәлиа шықәса џынџажәа егьаагымхо «Литературнаиа газета» аредколлегиа далан, СССР ажәларқәа рлите-





## АИАША МХӘКӘ

Хапхьаҕа атцарауаа, апублицистика итыртцаап, иршып 1989 шықәса июль 15–17 рзыхәан иҕалаз ашыақатәара зыхкьаз, ишалагаз, иахькылсыз. Апрокуратура, аөнүтқатәи аорганқәа ухәа иаадырпшып Ө-жәларык реиҕажьра, реичыр-чара еиҕызкааз зустцәоу, хықәкыс ирымаз. Сгәы иаанагоит абарт сантамта хәыцқәа рыхәап хәа убарт, зызбахә схәазгы, иара убас иҕалаз ахтыс бааҕс аполитикатә хәшьара азтогы.

Даҕсыуазааит, дқыртүазааит, уаөҕсыс зхы зыпхьазо дарбанзаалак уажәы ииҳәо, ииҕаху аҕоуп – иаанкылатәуп ашыақатәара, ихаршалоу абцарқәа уаха итымкьароуп. Аинышәара, аинышәара... Уи ҕалашьас иамоугы арызатцәыкоуп – аиҕарара зыхкьаз аҕыхра.

Иааркьаҕзаны ахтыс атоурых.

Аҕсуааи ақыртқәеи реимак ахы ыцтнахитаөажәижәабатәи ашықәскәа раан. Аҕсуаа ирҕахыз, Октиабртәи ареволиу-ция изадгылаз – рыпсадгылы дарей еиқәитны, агәыларатәи ажәларқәеи дарей зинла еиҕараны, рекономика ҕеио, ртоурыхи ркультуреи еизырхауа, ажәакала, зхы иақәитү, ацстазаара азин змоу жәларны аҕалара.

Ленин ицстазаара даналтц инаркны иахьа уажәраанзагы аҕсуаа рзинқәа иаха-иаха ирыгхо иаауеит. Уахәапшыр иубо-ит аконституция рҕеыцны ирыдыркылацыпхьаза, иаха-иаха ишыпсыҕехоз, ишымчыдахоз. Бериа Аҕсны иааганы ақыртқәа рнырхара далагеит. Ашыҕахь избаны иман аҕсуаа зынзаск иахигарц. Зынзаск рахыгара дақәшахатымхеит Сталин. Уи избеит даҕеакала – аҕсуаа рышны ишыҕоу милаттцас рықәыхра, иақыртүартәырц. Ашыҕагы рыгәҕыха рзынамыгзакәа хазшаз дхәхәан, азәы дыпсит, егы дкыдтцаны дыршыт.

Абартқәа рышыҕахь аҕсуаа милатк аҕасабала иқәырхырц, рыпсадгьылгы рцәыргарц иаҕыз ртактика рыпсахыр акәхеит. Ирызбеит уаҕы ихаҕы изаамго, аибарпсыгатә теория. «Цара-дыррала, документла ишыақәырғәҕәаны» рапхьаза уи атео-риа хазы шәкәны итижыт П. Ингороқәа. Уи ашәкәы аҕсуаа ирыдыркылеит Гитлер ишәкәы «Маин кампф» асовет тәылаҕы итытзар еипш. Хшыөтцак хадас уаҕа иахәон – аҕсуаа зқәынхо адгьылқәа қыртүа дгьылуп, дара рхәтақәагы зхылтцыз қыртүа жәларшытроуп хәа.

Амц иахылтцуеит амц. Ишниешнеиуаз ари аналцио-налисттә теория итегьгы иаздырхаит. Аҕсуаа шқыртуам

шьақэзыргәғәо зеггы уцәахырггы, иумхәарггы, цъара мцык рзузбарггы, цсыхәа рзамто ирымпыцхаеит абызшәа, ацсшәа. Егъа азааргандазггы иамуит, ихтхәааз атеория ирызтамцалеит хбызшәа. Убаскан избахеит даҭеа теориак. Ииашоуп, ацсуаа қыртқәазам. Аха изқәынхо адггыл қыртуа дггылуп. Урт ааит Нхыцынтәи, иааижьтеггы уамак цуам, ҭышә ианеихаха хышә шықәса роуп ицуа.

Ирхәазар ирхәалааит, мыцхәаџцәақәак ирхәо атак аҭатцара иацсоума. Аха атак ҭамцашьа аҭамгылашьа амамызт, избанзар, уи ахықәкы ахара инацшуаз акы акәын. Иапырхырц акәын автономтә республика. Ашовинисттә теория иашоуп хәа агәра ддыргеит абицарак, џба, хҭа абицара.

Хҭынаххап. Ишысхәаз еипш, ацсуаа рахгара, ма рақыртуатәра рылымшеит Бериеи Сталини. Урт рыгәтыха анагзара иақәыркит рдоухатә цеицәа. Нагзашьасггы иамаз акы зацәыкоуп – зеггы агәра дыргара ацсуаа хәа хазы амилат ыҭамшәа, дара, ххазы милаҭуп зхәоггы ахьынхо қыртуа дггылушәа. Урт рыгәтыха анагзаразы, маза-аргама шаҭа аус руаз, убаскак ацсуааггы аҭагылон. Шаҭантә уи иаҭагыланы икәгылаз еицырдыруа усуп.

Уаанза еипш акәымкәа, Ацсны автономтә республика ақәхра иаха иаахтзаны ирхәо иалагеит, ашьҭахь, ишне-иуаз алозунгқәаггы кны убри аус рызбарц иажәлеит 1988 шықәса, ноиабр мзазы Қырттәылатәи СССР Иреихазоу Асовет асессиаҭкны. Баша ақьаад аҭы акәзарггы иаанханы ирымаз автономия шрымырхуаз збаз ацсуаа, иҳамоу шҳамоу хрылымцыр, акггы ҳамазамкәа ҳаанхоит рхәан, азцаара ықәдыргылеит Ацсны АССР астатус ацсахразы.

Қырттәыла азәырҭы уаанзаггы ирымаз хықәкыс – СССР алҭра, уажәы Ацсны иахарартәырц иалагеит, ибзиоуп ҳара Қырттәыла ҳалҭзом, хшыҭац ҳаҭоуп хәа ацсуаа ирхәар, дара рызцаара – СССР алҭра иаҭәцуаз цуышәап. Ацәгьаршыџцәа ирызбеит даҭеакы. СССР ацәымҭра, бцъаршыҭыхрала аҭагылара аҭынза инеирц азыхәан рыжәлар, рхы иадырхәарц Ацсны. Уи ҭатцашьас иамоузеи? Ацсуааи ақыртқәеи еиҭаҭәтәуп. Уеизггы иҭалароуп ашьақәтәара. Убри ашьҭахь адунеи иахырҭәатәуп – ижәбома ҳадггылаҭ иааны инхаз ацсуаа иахзыруа, абцъар шытышәх ақыртқәа.

Апрель жәба рзыхәан Қарт иҭалаз атрагедия ацсуаа ирхароуп ахыырхәаз азымхеит, избанзар, ишымцыз рықәыҭеит.

СССР ишағагылаз, СССР иалтырц шыртахыз аапшит. Март азыхэан лыхны ирыдыркылаз аапхьара иахароуп анырхэа иаапшит тьпх, ноиабр азыхэан ацсуаа автономия рымшэх хэа асессса ишажэлаз.

Уажэшъта избатэхеит даеаки. Излатцхаркьарызеи ацсуаа? Шэара ацсуаа ишэхараны итахеит хэа Акэа реиха рылапш иахьыташэалаша иргылатэуп асовет хэынтькарра иағагылаз апрель жэба рзыхэан Қарт итахаз рбака. Уи акгы алымтит. Бакас, цсыжыртатас Маркс иулицеи Атынчра апроспекти ахьааипылоз ағы еиғыркааит. Агэырџа рымоуп, цхашьароуп, хаарцеипшып рхэан, ғырымтит, ирычхаит ацсуаа. Акэа ашьакатэара анахылымт абака дыргыларц иалагеит Очамчыра. Уакагы инамзеит рыгэтыха. Ашьакатэара камлеит.

Убаскан еитах даеаки збан. Избан акэым, иманшэаланы ирымцыхьашэит Ацснитэи ахэынтькарратэ университет. Ацэгьаршвы ибз шхам нбжышьратэ акара еикэышьшэара хэычык ауниверситет акны ишыказ гэартэит. Аикэышьшэара кэзтэзгы уи ауп, ауниверситет аректор ғыц цьоуки рьыба дапырхагахеит. Атара ззымтэз астудентцэа тцеит. Урт ацара шэаны италакэаз ыкан. Ацара зшэазгы, изгазгы гэагла итэит. Арака иатданакуеит афмилаткгы. Урт рыцсахы цыжэжэо ишамаз, уакагы даанымгылеит аректор. Ғыц адкыларакэа раан атартышагаџцэа рнапкэа ғыиэхэо далагеит. Акэтагы агара иашьылаз ала, акэтагы ағухырц уалагар, унапы иацхауеит. Ргэы иалатэкьаз хэашьа рзамто ишыказ цытвык ағар акыртуа театр ацхьа итэит.

Сара схаца хынтэ снейны срызцааит уака итэаз ишэтахузеи, шэгэы иалоузеи хэа. «Апрель жэба рзыхэан Қарт итахаз иарбан газу излашыз, насгы убри афыза априказ кэзтэз дхархэароуп», – рхэеит. «Ус акэзар саргы сшэыкэшахатуп», – схэеит. Ашэкэы рғырц, саргы снапы атэзғырц хаицэажэеит. Адырџаены санней ххы зыххаркьо хэа ирхэакэоз жэба ркынза инейхан. Абжымш рзы џажэа инархыхэхеит. Урт антэоз ииашатэкьаны Қарт икалаз атрагедиа ауп изыхьказ, аха ашьтахь ртэара рхы иадырхэеит ауниверситет ағы агэала змази, ацсуааи акырткэеи реиғажьра иашьтэз. Азцааракэа ируакхеит Ацснитэи ауниверситет аректор иамхра.

Харас идрыпхьазалеит анационалистра. Акомиссия игэартэит. Акгы идрымбалеит. Лыхнытэи аапхьара инапы

атцаицит, убри азыхэан дамхтэуп, дмилаҭеилыхѳуп рхэан акгы ацанамкит. Уара умацара уакэым, иахтахым апсуаа зегы рхэан, ауниверситет афы иҭаз астудентцэеи алекторцэа аихараѳыки дэылганы иргеит хыхь зызбахэ сымаз.

Атеатр апхьа итэаз штэац итэан. Уаҭа шэтэаз, шэымгылан, уи иалххуа рацэоуп хэа напхара рзызуаз аусура иаҭын. Еиҭахкаароуп, ашьакаҭэара ҭалароуп апсуааи ақыртқэеи рыбжьара. Уи Қырттэыла арбыжкүеит, абцар шьтырхүеит, нас уи абцар аархэны Асовет хэынҭқарра аҭытрахь уаҭы иxy иаирхэоит. Ѳ-жьак шьхоит. Акы, Апсни апсуаа хэа ыҭамкэа азҭаара збаны халгоит,ѳбагы реиҭа ихадоу агэтыхагы нагзахоит. Иҭалоит ихьыпшым Қырттэыла.

Уаанзатэи апровокациатэ еиҭажьаҭэа апсуаа ацэцазар, уажэы изыргэааша цэыртцит – еиҭкаатэуп Қарттэи ауниверситет афилиал. Инапшуа изыхэангы акы хэатэын. Апсуаа ргэы изалсрызеи?! Дара руниверситет шрымац ирымазаауеит. Хара хҭоит хазы, избанзар уаҭа, Апснэтэи ауниверситет аҭны хакҭацаланы хрымоуп, цсҭаха хартом апсуаа. Афактқэоу? Иабатэи факту! Хара иаххэеит, уаҭа акгы. Имцымзар шэылзызырѳы Марика Лордқипанизе. Ақэҭара кылкыа иааит Қартынтэ Аҭэа иҭалоит хэа афилиал. Апсуаа изыргэампхазеи? Аҭэа еипш ихэычу ақалақь аҭны афилиалгы ауниверситетгы еицыҭалашы роуам. Хэарада, иаркхоит ауниверситет. Иѳбахаз, изахэхьада ауниверситет милатла ашара. Ихҭаз, избан имцу, ихтхэау факт затэык адагы ишыақэыргэҭам – апсуаа икҭацаланы иахырмаз аҭнытэ ицазшэа, ахьз баапс апсуаа ирыхҭаны изҭара?! Ирацэоуп апсуаа афилиал аҭалара излақашахатымхақэаша.

Апсуаа аихабыра иразҭааит ииашатцэҭыаны афилиал ҭалома хэа. Изхэо здыруа, изуа здыруа, зажэа ажэоу еихабырак рымаз цыыршьеит. Қартынтэи иааз ақэҭара акгы ацанакзом, атеатр апхьа итэаз аларжьарц ақэҭара ҭартцеит хэа рархэеит. Хымҭада ақыртқэа даҭааы рархэеит.

Аихабыра зегы рыхьзала Ленин иашҭаҭы афилиал ҭалазом хэа ажэлар ажэа шрыҭазгы, ишыржьоз аҭара гəварас изкыз, ашəҭы алартцеит Москваҭа аиаша хашəхəа хэа. Иреихазоу атцараиурҭа акомитет аҭнытэ ауаҭы дааит. Афилиал аиҭкаара иашазам ихэеит иааз. Уи ус шихэазгы афилиал ҭарымҭар рымуашəа анырба, апсуаа азҭаара ықəдыргылеит СССР Иреихазоу Асовет адепутаттэ комиссия

аарц, иҗалаз, аңсуаи ақырқәеи еимақыс ироуз еилырка-арц. Уи адепутатцәа рыла ишьақәгылаз акомиссия, акыпцхь ианырцеит афилиал аҗалара шиашам. Убри ашьтахьгы афилиал җалоит хәа алахәара агазет «Сабчотә Аңхазети» ианылеит.

Изакәандароу җамлароуп хәа аңсуаа цытфык еизеит. Афилармонияҗы ажелар ахьтәаз аиҳабыра неины ирархәеит аситуация хара хнапаҗы иаахгартә хәҗам, анапхгара халымшеит хәа.

Уи иаанагоз хматцура шытахцдоит хәа акәын. Уаҗагы ишыржаац ажелар ржәеит.

Афилиал аҗы адокументкәа рыдкылара иалагеит. Аңсуаа ишрархәац ирархәон афилиал җалазом хәа, ақыртқәа ирархәон афилиал җалоит, иҗамлошәа рахәаны аңсуаа хжәеит хәа. Убриала иацхраауан ант, уаанза зызбахә сымаз, аиҗажьыџцәа, ашьақатәара аиҗааџцәа рус.

Атрагедия аҗалара мышқәак шыбжъаз, аңсуаа цытфык еизаз рыхьзала Аңсны аиҳабыра иразтцааит абыргцәа, абри аус шҗақоу, шәҗы иҗоузеи хәа. Асабша, ииуль жәохә, асаат цшьба иахымгакәа, афилиал азтцаара збахоит хәа ажәа рыртеит. Изныкымкәа амц рархәахьан аҗнытә, иҳахаз ахьынзаиашоу хбаанза хәпшуеит рхәан, рыфныҗақәа имцеит цытфык.

Урт цшын Арҗиаратә фны ааигәара. Азәыр ирытцеихәама, рхала еибаргәйтәны ицама, исзымдыруа сызхәом, избанзар Кәтол, Гәыргәылиа рҗаацәараҗы Тьркәтәылантәи иааз аңсуаа рҗылара иазкны иҗаз аишәачараҗы сыҗан. Ишыҗалазаалак аңсуаа цытфык изакәанмыз афилиал җартцарц адокументкәа ахьрыдыркылоз ақыртуа школ иакәшеит.

Ашкол афнутҗа ифназ ақыртқәа ауаа рзынарышьтит, ирархәеит, ирҗахызар адокументкәагы рыманы ицарц, мап рхәозар адокументкәа акгы рзаауам, шәара шәхатақәа шәдәылцны шәца хәа. Егьиашатцәҗыны, фыҗыа рыда зеггы цеит. Адтца анроу акәхап, аамтә цахьаны, мазала даҗа цытфык фналеит. Еиҗа ауаа рзынарышьтит идәылцны ицарц. Усгы аңсуаа уахь изнеиуамызт, избанзар амилиция акәшаны игылан, уахь ифназ аҗенцьыр аҗнытә аңсуаа рзы ажәалагы ицәхауан, напылагы ицәаҗыгаз ддырбон.

Ашкол ифноу идәылырмыжьуашәа, рышьра иаҗушәа ажәа рылартцеит аиҗажьра, ашьақатәара планс измаз. Хара хтәқәа ршьуеит хәа заҳаз ақыртқәа цытфык асабшаҗыны еизеит Руставели ипарк аҗны.

Икәығароу мѡакы икәызтѡаша дырмоуит ажәлар. Икәтѡамызт аиҳабыра еиҳа ирыхәтѡаз. Уѡѡтѡас аѡсуаа ираѡәажәѡзтҕы, ашкол иаѡырганы ргара алшон. Иаххәап, уи алымшеит. Икәтѡатәын даѡаакы. Ашкол аѡнуѡѡка иѡназ адокументкәа нарыѡкыланы иаадәылганы иргар акәын. Ии-ашоуп, амилиѡиѡа рыѡбжәадыргылеит ашкол иѡнази иакәшѡази. Ус акәмызт айкәытхара шыкәтѡатәыз. Ишеит, ихәлеит. Ахәаша...

Афилиал акалара аткыыс, рымпѡан имнеиуа инзыжыыз аиҳабыра ирызгәааны, рыѡсахы ѡыжәжәѡ иѡшын аѡсуаа. Апарѡиа Аѡснытәи обком акнытә инеиз амазаныкәгаѡ С. Таркыыл, егәа ихәандазҕы, акҕы илымшеит. Уи иихәѡз иазхәыѡызтҕы ашкол аѡнуѡѡка иѡназ, иазхәыѡызтҕы аш-кол иакәшаны игылаз, иахырѡахон атрагедиа. Ашьакаѡәара акамларазы реиҳа аус зуз, ахара идѡаны, ихәѡа дамырхит.

Ажәларкәа еиѡамхарѡ, ашьакаѡәара камларѡ акҕы казымѡаз, уимоу, ашьакаѡәара акалара иаѡхрааз, ѡѡуѡкы рѡыпкәа рѡы иаанхеит, даѡа ѡѡуѡкы иахыаҕы маѡѡурала еихартәит.

Ххынхәып. Иааит асабша. Иааигәахеит асаат ѡшьба хәа ирахәѡз аамѡа. Исыздыруам убри амши убри асаатѡи ѡхәарас изамаз. Заѡәанла афилиал хартѡит, аха аѡсуаа ирымуйт, уи-моу, мчыла ѡытѡык аѡырѡкәа ашкол иѡнакны, рышьра иаѡуп хәа рахәаны, ижыаны идырбыжкыз аѡырѡѡа азәырѡы еиза-ны иѡшын Руставели ипарк акны. Еитәх икәтѡамызт аиҳабыра ирыхәтѡаз. Икәз аиаша рарымхәеит аѡырѡѡа.

Асабша, ииуль 15. Асаат фба иахысхыаны афили-ал азыхәан кәѡѡарак иаѡхыеит. Уака иахәон ибжамѡамны. Аѡышәаракәа рѡиуеит хәа Карт. Иѡалоз уинахыс иахыѡѡ хәамызт. Аха уи агәхыаа мкыкәа, аѡсуаа аимпра иалагеит асаат ѡшьба рзыхәанеиѡш.

Асаат фба рзеиѡш, аѡсуаа ибжамѡамны ақәѡара ианырѡаѡхыѡз аамѡазы Валери зыхызу Кәытѡниак, хатѡарѡыск, Руставели апарк азааигәара автобус дақәѡѡит. Ауаа раѡәѡуп амѡаѡы сызрылсуам ихәан, автобус уака иаангылеит. Иара аахәатәыс иман ашәыга. Дѡон Басла аѡхәа ааигәарака иѡѡу абазар ашка.

Автобус данаатыѡ, ѡѡуѡкы ааидгылан қырѡтшәалеи гыршәалеи иаѡәажәеит. Дшаѡсыуаз анеилыркаа, ипкара иа-лагеит. Ихы ѡаѡыреит. Ихдырра зынзаск иѡәызт. Иѡсы ахәага штѡаз зѡаз ѡѡуѡкы даашыѡхны дыргеит ахәшәтәырѡахы. Ии-

уль жәохә асаат фба инаркны дыказамызшәа дызит, азәгыи избәхә имхәеит Акәйтңниа. Ихәтә иґы еилгомызт, ихдырраґе дзымааицызт. Анаґсан. Дахшыит хәа Акәйтңниа ианиґырц, апарк аґы ипшыц еиґа ипшын.

Абри ашьтахь, асаат ааба алагамґаз, убрахь инеит ґыґа аґсуаа. Руазәык Саґаниоуп, еґы Торчуоуп. Асаґаниа афотоаппарат ааґыганы, уаґа игылаз аґсуааґы ақыртґааґы рфотоґа рґыхра далагеит. Амилиционер дызцыз қыртґаак дааныркылан ифотоаппаратґы имырхит, ихәтәґы дыпґаны дыпхарґеит. Аторчуа имашына иажәлеит. Дрыпґеит. Амашынаґы рґәәґеит. Ииулак амашына аус аруны, дрылґырц дандәықәла, иаґхәаґа игылаз атакси дасит. Амашына ыґәеит. Ихьзеит ақыртґәа. Имашына еиґа иґырґеит, ихәтәґы еиґа дрыпґеит.

Анаґс игылаз аґсуаа иґалаз рбеит. Урт маґґын. Азәы дыґны дґеит аимпра иалаґахьаз аґсуаа рахь. Анаґа, апарк аґны, аґсуаа рышьра иаґуп хәа реиҳәеит. Инаґшыны изысхәо уиоуп, уажәы иґалаша ґаланы ианалґа, ґоуґы ишьақәдырґәґарц иалагеит раґхәа аґсуаа рнапы шыґырхызшәа, ақыртґәа ирықәлазшәа. Ус шақәым, раґхәа ақыртґәа аґсуаа шырыпґаз аґы ихәеит ақыртґа режиссиор Г. Қавтаразе, аха уи ииҳәаз афото ґызхуаз иґәоуп, аґхәа иґалаз Акәйтңниа изырухьаз дыршьа имамызт, избанзар уи изыруз еиґазхәаз уаґ дґамлеит, ихәтә усґы ихдырраґы ааигәоуп данааи.

Абас иалагеит абри атрагедиа.

Иааркәґны сґәаанаґара схәап еиныршәашьас иамоу. Иґалаз, ишыґалаз аиаша раҳароуп аґсуааґы ақыртґааґы. Убри ашьтахь ииастәуп атрагедиа зыхьаз ашґа. Аґсуаа Қыртґәыла ирыпшааит аґбатәи рыпсадґыл, аґсуаа ахьынхо адґыл иашьаґәыґзам хәа ифашистґәу атеория мап аґәнакыроуп Қыртґәыла. Урт ирхәароуп аґсуаа Аґсны рыпсадґыл ишашьаґәыґу, дара, ақыртґәа араґа иааиаанза, акыр зқьы шықәса уажәаґхәаґы араґа ишынхоз.

Ұба. Уажәы баша ақәад аґны ишыґоу еиґш ақәымкәа, ма ииашатқәыоу автономтә республика роуроуп, мамзарґ еидґылоу республиканы, ґаса ишыґаз еиґш иґалароуп Аґсны хәа аґсуаа иқәдырґылаз азґаара иамырґәаароуп ақыртґәа, избанзар анс избәхарґы, арс избәхарґы, Аґсны инхо ақыртґәа ирзеиґымхозар, ґара акала ирзеиґәам.



Хпа. Ақыртқәа агәра ганы иалгароуп аңсуаа рбызшәа шытатданы, ақыртшәа шыштырымхуа. Акама кьафуп хәа иштыоутозар, даеа кама кьафк зыштыхрызеи, ухатәы кама шытоумтдар амузаны укалозар, ма иштых ахәаццышә. Уанцаакәрылах, амшын уашьыр иаха ихьзуп, азиа хәычы утаңсыр аткыс. Убри адаггы, аңсуаа шәбызшәа кажьны аурыс бызшәа шытышәхроуп хәа азәггы ирыдицалом. Шәбызшәа ацымхәрас ақыртшәа шытышәхроуп хәа аңсуаа изныкымкәа ихтаркхьейт ақыртқәа.

Даеакггы. Хара храцәафуп, шәыкәаххуейт хәа аңсуаа ршәаны ирмацәажәалароуп. Иакәйтцроуп ицәаңеыгоу ажәакәа рхәара аңсуаа рзыхәан. Абартқәа раткыс, инейханы ицәыртцуейт даеа еикәымшәаракггы Қырттәыла цьюкы иштырхыз амәа – СССР алтра аңсуаа ирымфам. СССР алтра иаанагоит Урыстәыла адтра. Аңсуаа рлахьында уи иадырхәалейт. Уи збоуп.

Исхәакәаз рыдаггы итеггы ирацәоуп икататәу, аха уи зеггы каттахароуп ахшыф аңыжәара анаиулак, уи аңыжәара аиурц азыхәан иаанкылахароуп ашыақатәара, аиааира аргатәуп адипломатиа, адиалог, азцаарақәа, аймакқәа хшыфла рызбара.

*«Бзың», 1989*

## **АГРЕССОР ИХЫҚӘКЫ АКОУП**

Ахәашаены, амш антәамтазы, асаат ааба рыбжа калахьанейцш, Отап иршыит урт, афицер Новикови, акурсант Акопови. Асабшаены ашыыжымтан агазет «Правда» акор-респондент В. Е. Черткови сарей амәа хәкәлейт атрагедиа ахыкалаз хцарц, хаблала иаабарц шахатс иамоу ауаа.

Амәан иахпылоит, ихавсуейт БТР-қәа (аибашыга танкқәа), асолдатцәа рыла итәу амашынақәа. Аибашыра еилгазараахыс Аңсны абаскак асолдатцәа ықәнамгалацызт. Икалазеи, абри еицш ақынза иназгазеи хавтономтә республика? Дарбану, мамзарггы иарбану изхароу? Изкәызбуада, мамзарггы изкәызбуазеи атоурых? Икыруа, ижышауа алахәа ардәына иакәитны иказтада? Раңхьаза ахара адуп хазхаанхаз асистема ахата. Цасхәа иуызбуауам амилаққәа рзинқәа шышыақәгылоу. Хыпхьазарала иаха ирацәоу, зин-

лагы еихауп, иаха хыпхьазарала еитцоу, зинлагы еитцоуп. Ареволиуциа калаанза азэы даеазэы ихэура дтазтгыы, уажэы милатк даеа милатк рхэура итамларада псыхэа амамкэа иктацоуп. Шыкэса хынџажэижэаба раахыс хылагэыла зеилатцара иафыз ахэынтқарра иарбан перестроикахаришь иахэауа.

Кэыдры ацхафынза хнеианза амџаан иаабоит гэып-гэыпла еидгылоу ауаа. Урт ажэылара иазхиоуп. Убаскак ауаа рыхшыџ тќыаны идырџашьеит, убаскак еичдыр-чеит, шэаќымцала еиеагыланы анибартцэара иалагеит амилатќэа. Зыжэлар зырбыжкыз ақыртќэа зегы аайдкыла-ны ирыхызыстеит қарттэи академикцэа хэа. Гэылрыпшы ара-ион афы ажэйтэан қыртүа затэык идамхаргыы дшынхауаз зхэауа документк шыќамгыы, амхаќыырра ашытахь уаќа иаа-ны инхаз агэра ддыргеит атоурых аамта калаанзагыы араќа ақыртцэа нхауазшэа. Уаќагы иаанымгылеит академикцэа. Агэра ддыргеит абри адгыл абцаршытыхрала ихычатэуп хэа. Изцэыхьчода? Иќэырцауа зустцэада? Хэарада, ацсуаа. Цэара иќалахьеит хэа смахацт дгылк аборигенцэа ирцэырыхьчауа.

Цлоуќа хамџахьцит. Мыќэ уназаанза иќоуп Араду хэа ақыта. Инхоит айбашыра ашытахь Қырттэылантэи ихырцэаны иааргаз. Иаазар иааит, инхозар инхалааит. Мап, уи рызхом. Рнаџстэи ақытаќэа рфгы инымхааит ацсуаа. Амџа ркит академикцэа зхы тырќыаз. Қырттэыла еиќэзырхо абри ауп хэа агэра аныддырга, амџа афыќэан, афымца баќэ ахыќэцэан иахадыргылеит аменшевикцэа рбираќ. Хынџажэеижэаџык рќынза еизаны уи абираќ иатцагылоуп. Хапхьаќа инеиуаз автобус аангылеит. Асолдатцэа равтоматќэа кны иаатытцит. Ако-манда кайтцеит амаиор В. А. Шошин. Аменшевикцэа рбираќ иатцагылаз асолдатцэа рыкэшеит. Сара абыржэада исымба-цызт автомат ауаџы иќэкны. Ацэажэара сылшом. Қыртүак дцан абаќэ аќэлага ааигеит. Асолдат дыхэнан абираќ книхит. Амаиор инаииркит. Уи иааикэаирхэын аѓацэа ирымпытцухыз трофеиуп хэа иаархынхэны асолдат иитеит. Хамџа ана-ат, хапхьаќа хфынаххеит. Хнеит Мыќэ. Зќышыќэса ацсуаа иахьреизартаз ақыта. Акгы фыцым, иќалацоуп еита иќалахуа адунеи афы. Шыкэса хынџажэа уажэапхьа абраќа ааигэа ацсуааи аменшевикцэеи еидыслеит. Уажэы аменшевикцэа ридеология зхы итаѓалахаз Мыќэ акалтафы айбашьраз рыфшынархара игылоуп. Изабашьуа зустцэада? Иааины иацы зыдгыл иќэынхаз.

Хнеит Отап. Иаабац ацсуа қытақәа рҕы еипш афнқәа неицәыхара-ааицәыхараны игылоуп. Амҕа уахьнымҕахытсуа, штак иаҕароуп дәхәыпшк. Сажәа снапыҕланы исхәарц стахуп. Сара агәра згоит абрака ишыргылахауа хара хәхьчаразы итаһаз рбака.

–Абракоуп урт ахьыршыыз, – иахдырбоит араатәи анхацәа. –Шьынқәбак жигәлила даауан. Дааныркылеит изым-дыруаз цьоукы. Бцъарла еибытан. – Хәхәара иафуп еизаз. – Отап иахьацсуа қытоу аҕнытә даанызкылаз ацсуааз цьишьан, сара сапсуоуп, соушәышът ихәеит ацсышәала.

Даанызкылаз урысшәала ицәхан дтыцны амашьы-на ритарц идыртцеит. Убри аамтазытцәкыа иаакылсит автобус. Уака иақәтәан асолдатцәа. Урт ааит Отап икоу алагер аҕнытә ауаа ргарц. Автобус аангылеит. Солдатки фицерки тытит. Ашьынқәба имашьына абцъар кны иадгылаз рдокументкәа ддырбарц рыдыртцеит. Дара цьоукы армарахь, цьоукы арыҕьарахь иҕит. Абнара илалеит. Ашьхара аганахьала ицаз ағдаррақынтә ихысит. Автобус итаз асолдатцәа ахысшьа иақәымшәеит. Ахысыбжықәа захаз ажәлар уахь еиеит. Урт еицәакны ирхәоит асолдатцәа хцырхагамхазтҕы, ашьра кәзтаз хара ихашьтуамызт, хәршьуазаргы иахкуан хәа. Аха икалаз уиоуп, ажәлар агәақьхәа уахь рҕанынарха, асолдат дачеакала еилыркаау, автоматкәа рықәкны, иршәаны иныркылеит. Убри рхы иадырхәеит ашьра кәзтаз. Урт цеит абнаршәыра иасны.

Ххынхәит Цлоука. Сара исахауан ажәлар еицәакны ирхәауаз.

– Ашьра кәзтаз хампыхьашәар, рус азәгы збатәыс иахтом. Ххала иааимахәжәжәоит. Хара ххаҕы иахзаагом ацсуақәак икартцеит хәа. Аха атаацәа рҕгы еилагак дрылиаауеит. Асолдатцәа Ацсны икоуп хара хрыхьчарц. Изахахьада дзыхьчо дишьуа?

Хиацәажәар хтахуп Ашьынқәба, аха уи ахыбра афнутка иазтаауеит СССР апрокуратура аҕнытә иааз аустцаафцәа.

Очамчыра ханнеи амитинг иалгахьан. Акультура Ахан аҕы икҕан итаһаз. Ианаадәылыргоз хнарпылеит. Сылабжышқәа хәкәкәалоит, арахьгы иаақәымтцәкәа схы итаҕьежьюеит азтаарақәа. Адәахьынтәи иақәлаз аҕацәа рыла ақәымкәа, асовет уаа рнапала атахара иафуп асовет солдатцәа. Изхарада абри ашыза аамта хәхьтагылаз? Изхарада хыпхьазарала

еихау амилаҭ зхыцхьазара мацу ацстазаара рырымтарц  
иахьаҕу? Зыгәра гатәу хәа акыр нхама?!

Сара срацәажәеит азәыршы. Ацъынцътәылатә еибашьра-  
ан акәызтгы, Асовет Еидгыла Афырхатца хәа ахьз зхутцәаша  
ауаа рызбахә хархәоит иаашар амза жәафны уахеицш Аалзга  
ацхаҕы аибашьратцәкьа иаҕагылаз. Зыхшыҕ иахыцыз,  
қарттәи академикцәа раазамтәкәа цәа рымамкәа Очамчыра  
иажәлеит. Аибашьраан амч шәашьас иамоуп акы. Зхы зыхь-  
чауа, ампытцахалаҕ иҕагылауа ихы зкәйтцауа идыруеит. Ицсы  
ахьынзатоу деибашьуеит. Убри аҕнытә азәк дышәфыкхоит.  
Академикцәа егъарыла ихы атра итырҕьазарггы, ақәылаҕ  
инартцауланы цъара изынханы иҕоуп қәылара дахьцауа ад-  
гьыл иара ишитәым. Иабацәа рабацәа ҕахақәамызт. Арақа  
иаанагеижьтеи уамак шымтцауа иархәахьеит. Хәарада, иабацәа  
рабацәа иархәаз иашазам хәа агәра идырҕахьеит агрес-  
сор империятә политика атеориятә цатцҕы азызызбаз  
академикцәа. Иацы Очамчыра зчеицъыка дахатәаз ацсуа  
дишьырц иабцъар шытихит галтәи агыруа. Иацы забхәараа  
рҕынтә Очамчырақа ихынхәыз ацсуа уаха аҕәақ хәа ахыс-  
ра даҕуп иабхәараа иреиуоу Аалзга ацха иқәымсырц. Ршьа  
кеибацәоит еиншьеи еихәшыаҕеи. Ацивилизация злыс-  
хьоу ажәларқәа азхәыцра иаҕуп адгьыл аҕы ауаатәыҕса  
еиқәырхашьас ирымоузеи хәа. Урт рацхьақа ицшуеит,  
Қырттәылагы цъоукы дара ртәала рацхьақа ицшит. Мәак  
ылырхит. Хықәкык шытырхит! Ахьшь зкырц зтахугы излеикша  
дазхәыцуеит. Ақыршы амахә иқәҕаихәоит. Ихықәкы ақыршы  
ала инаигзоит. Қарттәқәак рхықәкы анагзашьа ҕыршыс  
ирызбеит Ацсны, ацсуаа. Аҕа думамкәа уеузеибытазом, ажәлар  
узеидкылазом. Уразкы иакит уи аҕа унапатцақа дықазар, насггы  
абцъаршытыхраҕы шәаннеилак, уара мчыла акырза уеихазар.  
Уара х-миллионк уахыкыоу, иара шә-нызкыггы дахыкыам, уара  
ламысла иуднатцауа иазхәыцуада. Агрессор ихықәкы аҕоуп.  
Ацсуаа ашәкәы рҕит Москва. Урт усеицш азин рызтада.  
Иахьырхәтәуп. Изла? Адемонстрация дуззала, зынзаск асовет  
мчы халцны ацарала. Ацсуаа ашышьыхәа рычынырымкылар,  
хара акоммунистцәа аххәаны икаҳажьуеит. Ацсуаа ракәу  
цъушыап акоммунистцәа амчра дзыркыз. Иалцыз еилкаа-  
уп. Апрель жәба. Иазхом. Даҕакала ирбыжктәуп ацсуаа. Урт  
аныбыжклак, ицнарҕьоит ақыртқәа. Еиднакылоит. Абцъар  
дыштынархуеит. Уинахыс ахықәкы хада анагзара иналагоит. Уи

иарбану? Асовет мчы ахырбгалара, акоммунистцэа раххэара. Аңсуаа ихазшыуа уеизгы-уеизгы иштәуп. Иаанхаз хаманы хцойт, ма иқәахцойт. Уи азы иқататәузеи? Еинызкыаша акы збатәуп. Ихәоуп, иқатцоуп. Иңшаауп ауниверситет афилиал. Ахықакы наңзоуп. Иаанхеит ашыа катәартә еиңш аиқкаара. Зеггы қалауа иаауеит Қырттәыла зымпытахаз ишырызбаз еиңш. Аринахысгы зеггы шырызбаз ицауан уамак зтазымкуаз хәыцзак дырхамыштызгы – Аңсни аңсуааи османтәи аимпериа дузза иафәытцызхыз – аурыс солдат.

Еиңа исхәарц стахуп. Сара агәра згойт бзиара зхамыштәуа аңсуа жәлар урт аасолдатцәа ашыцәа ахытахаз атың афәи абака шдыргылауа. Абарт ацәахәақәа ирыхтныцәуа агонораргы автор итахуп убри абака ақатцаразы еизыргауа ақара иалатцарц.

*«Бзың», 1989*

## **ИАПШӘЫМАЦӘАНЫ ИАСЦӘАХАЗ**

*Уархан Шамба иажәа исызнарцысыз гәтәхәыцрақәа*

Хәтыр зқәысцәуа Уархан!

Уареи сареи хәибадыруеижәтеи, хәтырла ашәықәқәа хәбжәоуижәтеи жәохәқа шықәса цуеит. Хәиднакылауеит бзиабараки хәааки – хәқсадгыл Аңсны. Убри еиднакылароуп згәатцәфәи заңсуара мңсыц. Зхәтәи цсцазара атқкыс зыңсадгыл алахыңцәа иазхәыцәуа атәымцәара хәшала учозар атқкыс, амлеи ахәтеи уакуазаргы ухәтәи хәыштәара еиңуп хәа изыңхәазауа.

Хәтыр ду зқәу Уархан! Аңсны иашәагәытыз, иапшәмаз, аха аамтала, лахыңцәла исасхаз, ихәгу ихәбзоу аахтны иахыхәаз, даара гәахәас иқастеит. Аңцәа иишәиз иоуп ақәыга иихәауа змахауа. Уара гәаартыла уцәажәара азин снаҗойт сара сыгәтәхәыцрақәагы иаахтны рхәара.

Аңсны инхауа аңсуааи ахәаанхыц иқоуи иахәа санрызхәыцәуа, схафәи иааиуеит абасеиңш сахыак. Аишыцәа гәакықәа абаагәарақәа иртакын, рызбахәқәа еинышыргыи, рыбжықәа еинышуамызт, рыбақәа еибабомызт. Ишааиуаз, абаагәарақәа бгеит, агәашәқәа аатит. Аишыцәа еигәыдибахәхәалеит. Гәыргәара лабжышла реыркәабейт.

Уи мышкы, уи ыымш. Рыгәкәа андыртынчлак, рыпсқәа штоу агәра аныргалак, инейдтәаланы еицәажәароуп аринахыс ишпақахцари, еицынхашьас иахазбарызеи хәа. Убасқанoуп ианейбырхәауа ирыгу-ирыбзоуггы. Уажәа кәыга сара абас сахәапшуеит. Анапшөы ибла иаха итәшәоит Ацсны инхауа апсуаа ихагқәоу, аха, сыгәра га, егъа халашьцылазарггы, хартггы ишахбартоу. Хара ихагу шәара ихашәхәар, шәара ишәыгу хара ишәаххәар, убасқанoуп бзиарак ашка ханейцкылсуа. Халамыс абзиарақәа мырхәанчауа, хапсуара мырзуа, хапсадггылггы анахзеикәырха, убасқанoуп милатцас адунеи афы ханыкалауа. Аха абри аус афы сара гәытцахк сымoуп. Амчымхарей амхаңыррей ирыхканы, апсуаа, иудыруеит, аихарафөык ахәаанхытқа шәагеит. Изыхкызаалак жәанызкыфөык ркынза апсуаа Ацсны антыт хара ххәынтқаррафы инхауеит. Ацсны азыхәан уртггы-егьыртггы сасцәахеит. Урт асасцәа цыоукы-цыоукы Ацсны инхауа апсуаа ирыхәапшуеит абасшәакәа: айшыцәа «анейфытцауз», руазэк рабацәа рынхара зеггы изаанрыжыт. Амал-мазара зеггы иара иртеит. Идыртцеит акызатцөык – раб ихәыштаара еихейхаларц, иазирхаларц, ихьчаларц. Ианыхынхәлак иазтаауеит икаутцазеи, иузынхажыыз иабанзатурхәхөу хәа. Иапхьака икайтцакәаша хәа инаилабжыаны ицоит. Ацсны иаанхаз арака дыхьчафөхеит. Азөыр даару хәа иблакәа траа дыпшуп. Ичейцыыка рхианы дтәазароуп иашыцәа анаауа хәа, иабцяр еитцатаны икәнызароуп иагацәа аникәлауа хәа. Ускан дара, атагылазаашьакәа ирыхканы, ашта антыт игылаз, агәашә ззаамыртуаз, ирыхәтоу дачәакзоуп – упсы тоума, уанаңьалбеит, анцәа илыцха уоуааит, имырцәакәа хаб ихәыштаара еикәырханы уажәраанза иахьяаугаз, ужәа икәу аидара уажәшыта хара хажәафөхыр натцахкуеит хәа ахәара, акатцара. Q-нызкы шыкәса инарзынапшуа ауриацәа рыпсадггыл рцәызны икан. Афәажәатәи ашәышыкәсазы урт рыпсадггыл дырхынхәит. Апсуаа хапсадггылафы хәейдкылара уи абжа-аитабжаггы иуадафөым, избанзар ани, зызбахә схәаз, ахәыштаарафы иаанхаз аиашьа еикәирхаз шыарда ирацәоуп. Цаны, изейкәмырхазггы ыкагәышьоуп. Убри изейкәмырхаз хәа сызфөу сғанала, Ацсны инымхауаз апсуаа инагзаны ирыздыруам уи ауаф ахәыштаара ахьчараан ихигаз, дзыкәшәатцәкыаз, убартқәа цкыа издыруа уи дидылон абылра иалцыз ишицылауа еипш.

Хара хаамтазы, ххәынтқарратә система ашьакәгылашьа иахканы, апсуаа иахзыкалеит амхаңыррей аткыс еицамыз

агәәкра. Сара даараза сазхәыцноуп ари ажәа шысхәаз. Шәара, ахәаанхыт икоу, аңсуаа шәызгаз амхаңырра аткыс иеицәаз хзыкалеит харт, арака иаанхаз. Асовет мчра анышьақәгыла, жәабака жәохәка шықәса аңсуаа рыбга еитыхны икан. Рыдгылафы дара аңшәымацәан. Уинахыс иааит ашықәс еикәатцәақәа. Раңхәа иршыит аматцурақәа ирхагылаз аңсуаа зегы. Ашәтахь напы рыларкит атцарауаа, ашәкәыџцәа. Азәык-џыңык машәыршәа иаанхаз раамышәтахь урт зегы ндыртцәеит. Зынзаск ибгапцәагахеит Аңсны реиха цәәаншәапыс иамаз анхацәа рхыртцәара. Иреиңыыз анхацәа реиха ауаџра, аламыс ныкәызгоз, уара, Уархан, иухәаз аграқәа реиха хауазар, ус кәшәымтцан хәа хазхәашаз цюукуы абахта итаршыит, даңа цюукуы рхы изамыхәо ихдыртцәеит. Абас иша-аиуаз икалеит аибашьра ду. Германия ххәынтқарра дақәлеит. Ауаа аибашьра рышәтррей рымышәтррей знапы ианыз аңсуаа зцәымгыз ракәын. Иахынзарылшоз аңсуаа аибашьра иаңарыжыит. Хара хазламачызи шакаџы хәцәтахази уаџы иеиңирпшыр, «аңхәахә» аанахкылоит. Аибашьра ду анцоз аамтазы аңсуаа иахзыкалеит даңа рыцхаракгы. Хбызшәала хашколқәа адырkit, рыжәлақәа рхырхит, ақыртқәа хәа ианыртцәеит. Уакагы иаанымгылеит. Шәарт шәызхылтцыз амхаңырцәа Аңсны ианыкәырца итаңыыз адгылқәа ркны иааганы рнырхара иалагеит атәым мила. Убаскан аңсуаа акаңыгара ду аадырпшит иааргоз иахыреамгылаз, шәхамбан хәа иахыкәымгылаз. Ахәынтқарра ду ахата зегы ишыртахыз рнапаңы икан Сталини Бериеи. Адунеи ханзамкәа хаанырхуан.

Изхысхәауазеи, Уархан, абартқәа зегы? Ахәышәараңы иаанхаз аиашәа уахгы-еынгы даатымтцакәа азлагара алуқәа изқәа икәзар, уаха бҕеитцыхрак, мчыла ирхаз аамышәтахь, хаала, акгы аимоузо далагар, иныкәашәа аеиҕтанамкыр калом. Атцаа иатцытыз ашәт ахәда кына-ауеит, иудыруеит. Хазтагылаз аамта еикәатцәа ирацәаны иахныпшит. Хаңсыжыртақәа даңакеит, хчараушьа хәанчеит. Имаңхеит еихабы-еитцбыла апатуеикәцара. Ххы ххшыџ зегы азкхеит акы затәык – ххы аикәырхара, хаңсадгыл Аңсны шахьзу иаанхартә ахьчара. Уара убла иташәаз, угәы узырхыыз аграқәа хатала саргы даараза ихәаазгақәо, исцәымгқәоу ире-иуоуп, изныкымкәагы акыпңх аңы исхәахьеит. Аха, Уархан, шықәса хынџажәа раахыс хаңсуа жәлар зтагылаз, ирхыргаз, хыхь исхәаз анысгәалашәалак, саназхәыцлак, излакоугы

аикәырхара зларылшазеи, уағоу аеыпныхәа ритаит, ариакара  
иақәдыршәаз амилаҭ рыламыс зларцәымззеи, рмилаҭра  
ргәатцаҕы изламцсызеи, рыдамздам даеазәы илшарым урт  
ирылшаз, сара сапсуазамзаргыи убартқәа рзыхәан аңсуа  
хәа сеаныстон, ари амилаҭ аехәапхыиз мацароуп изыпсоу  
схәауеит, срылагәдуеит. Уара Аңсны уанаи, уанаахалапшкәа  
ихагу ихабзоу шубаз еипш, саргыи, ҫырқәтәыла сшымнеиц-  
гыи, ишәыгу хәа акык-қбак збоит, иахыисхәауа, сиашамзар,  
шәгәы иалымсын. Еиҭа иугәаласыршәоит ауриацәа. Ауриак  
дахыйказаалак, Израиль дынха-днымха, ипсадгыл ацхыра-  
ара иуалны ипхьазоит. Хәарада, урт ашыақәтәара икартауа  
сара садгылафым, аибашыра саҕагылафуп. Аха сара сгәы  
иахәауеит урт рыпсадгылахь иахыихынхәауа, рыпсадгыл иа-  
хьацхраауа. Аңсны антыҭ инхауа аңсуаа, ахәаанхыҭ икоума,  
хара ххәынҭқарра аонуҭка икоума, рыпсадгыл Аңсны из-  
лацхрааша, уи аикәырхаразы икарташа иазхәыцындаз  
угәахәуеит. Уара иаха иубартоуп, аха сахынапшуа сара  
сгәы иаанагоит ахәаанхыҭ инхауа аңсуаа абасеипш икоу  
акаҕы шәнеиуеит хәа: ма милаҭцас шәйказамкәан зынзаск  
шәызуеит, мамзаргыи мышкызны, шәара шәтәымуаауп,  
шәықәҭ хәа шәархәар калоит. Ускан Аңсны убасеипш икалар  
ауеит, кәытцарак аргыларта адгыл уафы имоуа. Аңсуаа  
рыпсадгыл ахь ахынхәра азыхәан абыржәы акара аамҭа  
маншәаланы икамлац. Сара иуцәыиззом, уаргыи ублала иубе-  
ит, ххәынҭқарра ауадафракәа иртагылоуп. Аңара амч каңсеит.  
Афатә даара имаңхеит. Анхара кәзтауа аргылага маҭәахә  
апшаара ицәыцәгьоуп. Аха хәзтагылази уажәы хәзлакоуи  
еиҕурпшыр, дшымгәыгзоз аҭеи дзыхшаз хәиҕызоуп.

Сгәы икәыфәуеит амшын нырцә инхауа аңсуаа ирхәауашәа  
абасеипш икоу ажәақәа: «Хәааз хәназзеи аҭырқәа дгыл!  
Хәпсадгыл хәнахырбаа, уара худукылеит. Иумаз ак-  
гыи хәхумбааит. Харгыи ихалшоз ала ибзианы хәузыкан.  
Аназзеи лгәы иалымсыроуп лаазамҭа даныфәидас иан гәакьа  
лышка дхынхәазар. Ажәцарақәатқәкыагыи аапынра анааи-  
лак рытрақәа рышка ихынхәуеит. Амфә хәкәлоит хәбацәа,  
урт рабацәа рхәыштаарақәа ахыйказ хәзшыагәуҭу адгыл  
ашка. Уака иахыпшу хәшыцәа, ега рыгзаргыи, иахыкарҭеит  
зегьрейха иус дуу акы – иахзеикәдырхеит хәпсадгыл Аңсны.  
Ацивилизация зхысхьоу адунеи амилаҭқәа зегьы ирымо-  
уп рхатәы школка, рхатәы шәкәыфәра. Икалаз аамҭа бзиа



ххы иахмырхээр, хагсадгыл ашка хaxнымхээр, ихахшо ирыхшо иханарыжьюам». Абасшөөкөө икоу ажөөкөө хөөны, ауадафракөө дырцөымшөөкөө, ахатөы цстазаара бзиа аткыс Агсадгыл ашка абзиабара харакны изыргылаз иоуп ииашатцөкөөны иапсыуоу, аламыс дугыы ныхээзгауа. Аламыс, Уархан ишудыруа еипш, зегьрейха еиханы ихаднатауа акоуп – хагсстазаара азкызарц Агсны.

Шэыламыс шөөгымхааит!

Хатыр дуны иукөызтцауа Цьюма Ахэба.

*«Агсны кaпш», 1990*

## АИБАРБЕИАРА

Антөөмтахь инеихьан 1985 шыкөса, асовет уаа хагсстазаара абаскак иеитазкраны иказ ашыкөс. Инцөөыр-көөацөөырасуа иуахауан дөөа мөөак хакөымлар ада цсыхөөа шыкөмыз. Иаха ииашаны иухөөозар, ихөөыцуаз ауафы еилым-каашьа имамызт дөөа мөөак хананымла, ацөгьей абзиеи хөөа хазхөөацшуаз дөөакала рыхөөацшра ханаламга, абгалартафы хнейны хашхыкөгылаз. Цьара акы катцатөуп, хххөөынткярра еикөөырхатөуп хөөа акөөын ирхөөауаз. Аха ускан акөым, иахьа уажөгьы ауафы идыруеит хөөа сыкам иарбану убри, икатцатөу хөөа хазфү. Уи зегьы иреицөоуп, акыр жөөашыкөса узныз амфө шиашамыз убар, арахь ииашоу иарбану узымдыруа, алакө акны еипш, бжь-мөөак ахьейхагалоу унанагар. Хххөөынткярра ацивизация ахьынзахараку, мамзаргьы иахьынзалакөу ашөөагазагас иамоу адемократия, аргама, ахшыф ахакөитра, хара акыр жөөашыкөса хагхызтцөкьа иалашөөаргьы, цхыз ишахбаз азөөыр иеиликаар хөөа хзыцөшөөауаз, инытцөаатцөфны рызбахөкөөа рхөөауа иналага-аалагахьан, аха макьана Москва далцан, дахцан А. Сахаров, макьана иаргьы имхөөацызт, икамлароуп аимперия дукөөа, аимперия хөычкөөа, амилаткөөа зегьы зинла иеикарахароуп хөөа. Агсны ашөкөыфөцөөа Рөидгылафы аус зуаз, С. Солженицын ифөымтэкөөа дрыпхьойт хөөа лыцөгьа анырхөөа, зматцура иамырхыз аурыс цхөөызба, макьана аусура дрыдыркылар каломызт, цаны уи, афөажөатөи ашөөышыкөсөзтөи аурыс литература аламыс хөөа ззырхөөаз ашөкөыфөы ифөымтэкөөа змаз реимадара, ртакра

иафэйтцқаахьан, мазала ушапқаахьоу умшәакәа иухәартә ифамзарггы. Хыхьынтәи ирархәауа аамышьтахь, уаха даеакы ыфоуп хәа ахәыцратәкәа иафэйтцхьан, зны мазала, җазны иаахтны рыжәлар ринтерескәа ирфагылауаз ацсуаа матцура уаақәак (даеа ажәак сзымпшааит, аинтеллигенция хәа усггы дара рзы иузхәом), иацсуа патриотцәоуп хәа рзырхәарц азыхәан, макыаназ ицхеибарс ахьз-ацша иашьтамлацызт...

Абжыаацны анакә згымыз Лондон ажәоан, ари аены иахзылпхан, иахьа шәсасны шәыстоуп, нас, уатәынахыс, шәыпсадггыл ахь шәхынхәуеит, иахьа шәылапш ахьыназо зеггы аасыртуеит, зеггы хыстуеит ахәозшәа, ацәылашамтаз инаркны, адггыл аеафэйтхауа, ицәаакза ишыхьантазггы, аеышьтыхуа мацара, уажәы ицкыаза, уимоу, амраггы лбаарпшуа иаххагылан. Зегь рыла игәыхәу хаха-хымш рыла шака иеизыртәрызеи! Шака урыхәапшызеи, шака урызхәыцрызеи. Егырт агениацәа дукәа зеггы урфәатцырггы, уаатгыланы «ацсшәа» иамхәакәа узлаивсрызеи абаскакузырч-чахьоу, абаскак илахьеикәтцагоу ажәабжыкәа ирлахфыхны иуазхәахьоу, аргмаду иузырбахьоу Чарли Чаплин. Уивсны уфынаухар, уныкәашьа, уццакышьа мацараггы дырхыччар хәа уацәшәаны уаангылоит. Иара дгылоуп иеыргызмалны дцәытцапшуа, илабчашьы ишлиапеи ырхәмаруа, атуць далху, дхахәхоу азхәыцха узтада, уарццакуеит асаат Биг Бен. Уи аминуттә хыцкәа аангылашьа рыкәзам. Уца, уццакны, уара уакәым, абан, уихәапш Черчилль ихатаггы җыарак дгылазар убап. Иарма шыапы иапхьафа иааихигеит, илаба наитцаирсит, апалта ишәуп, изынразар акәхарын амәа даныкәлаз, аха ихашту, мамзарггы аәнуцка еипш, адәахьггы ишыр хәа дшәаны ихиту, ихы хылпа ихазам. Издыруада, инафсан аеы дакәтәаны игылоу, ахәа җызкәыцәааз алым агәы зызтоу Ричард иахатыраз ихылпа ихихзар?! Ашьтахь, адепутатцәа рпалата аилатәартә азал ашә афапхьа игылоу ибакаггы санахәапшуа, игәастеит Черчилль уакаггы иарма шыапы иапхьафа иеихганы дышгылоу, исыздыруам, машәырны иеикәшәоу, мамзарггы цакык амоу.

Җагхар аткыс минуткәак заа хнеир еиҗуп. Вестмистертәи Ахан афы, апарламент ахьеилатәауа, хидикилараны дыфоуп апарламент адепутат, алеиборист Мак Келви. Җаицуп Ацснйтәи иааз хажык. Акәа ақалакытә совет ахантәафи, Акәа алокомотивтә депо аусуфи, сареи.

– Ари Ахан ифналахьеит асовет қалақықәа рмерцәа, асовет журналистцәа, аха абыржәы рақхьаза акәны Британиатәи Еиду акралракәеи Асадатәи Ирландиеи рпарламенттә Хан ишьапы ифнаиргылеит апролетариат рдиктатура ахьышьақәгылоу афьинтәи иааз аусуфы, – фәаитит аңсшәа шааибаххәатқәкьаз, ашә афь иахзыпшыз Мак Келви. Арт ажәақәа уи заа иширмазеихьаз ихәашьала мацарагыи иудыруан.

«Уи иашоуп, англиатәи апарламент ахьеилатәауа ишьапы ифнаимыргылацт хара хусуфы, аха уи даңшәыманы дыидалеит аимператор тәартас иахьимаз – Азынтәи Ахан», – сқышә иаақәххит, аха сәааныскылеит. Иаасгәалашәеит адипломатцәа реиха ихадоу рыңқара: «Ауафы абз зимоу игәаанагара иашатқәкьа алаитцәахларцоуп», – насгыи ажәа «рақхьазатәи» убасқак сашьцылахьан, уи атқыс иеигьу ажәак ыкам хәа, убасқак схәычаахыс исдыртцахьан, Каин икаитцаз иара иаңхьагыи сара икастцахьан хәа соухәар, убригыи сеигәыргьауан. Икастцаз закәу аума иусу, рақхьаза икастцаз сара сакәзааит. Рақхьазатәи асоциалисттә революция, рақхьаза апролетариат рдиктатура ахьышьақәгылаз, рақхьаза анхацәа класск ахасабала рықәхра амәа иахьанылаз, анапхгарафь иказ апартия рақхьаза иаахьахәаз уажәтәи абицара акоммунизм афь инхо-интца икалоит хәа... О, шакацьара аңхьагылара хәмоузеи! Амала, уеиқәа мыжда пыжәжәазар, утәартә кьантазза иааңшуа, даеазәы иаңхьа уангылоу, уамак иманшәалам, аха уи усума! Рақхьатәизааит!

Хзыидалаз Ахан аиуцқа шака кәзаратә рфеамтәа ссир улапш ицашәауа, зқыи инареиханы иамоу акабинеткәа шыкатоу, зегьы реицәхәара зылшода! Егьабахтаху, аха зегь реиха сыңсы злахаз акы сымхәар ауам – абиблиотека. Адунеи афь иеицырдыруа абиблиотека. Акыр шәышықәса зхытцау инадыркны, иахьа уажәраанза итытцау, реиха хәартара злоу ашәкәкәа цырак-цырак, миллионла... Урмыпхьазакәа, ртыжышьеи, иара абиблиотека ахатә аиуцқа архиашьеи мацара урыхәапшларгыи агәаазага, ахшыи еизырхага. Изака насыпузеи имоу, мызкы иадамхаргыи абри абиблиотекафь аус зуз. Егьа материал иңшаап Аңсни аңсуаи ихазку? Азинкәа риура аамышьтахьгыи уи азыхәан иацахуп иудыруа-зарц реиха ихадоу акы – абызшәа. Сара сабицара иатцанакыз аңсуаа хзыхәан уахь назаза ашә аркуп – хара тәымбызшәас

иахдырцоз, ахэаанхытц акэым, асовет тэыла аѡнутѡагыи  
иумыхэауа – ақыртшэа акэын. Уаныхэычу ушыапы цѡэаны,  
иркѡахэны идыргъазар, уцсы ахынзатоу ушыцыркѡуа еипш,  
сахънеилакгыи иаасыпгылоит уи сыгра – абызшэа азымдырра.

Адипломатиатэ усѡэа рынагзаразы хазлаѡаз ала, хэарада,  
хара рапхъаза иахбарц иахтахыз адепутатѡэа ахъеилатэауа  
азал акэын, урт русушыа хазѡлымхан. Убра азал ашѡа  
химаны иѡынеихеит апшэма. Азал ашэ ааиртаанза адэахыи  
иѡоу хзеитеимхэакэа иахзеилкаауам аѡнутѡа имѡаѡысуа.  
Ашэхымс ухытцаанза, адэахъала игылоу абудѡа, апарламент  
анеилатэауа, анаѡар еикэатѡэа ишэцаны, уаѡа дтатэоит хатѡак,  
уи икуп ихъантѡыѡза аѡытэ лабашъа. Азал ашэѡэа ытѡарбаѡа  
иаркуп. Иара дахэапшуеит ашэ аханы икыду асаат. Аймак-  
аиѡак иалгараны ианыѡоу аамтѡа идыруеит. Аамтѡа шаантэалак,  
ашырхэа ибудѡа даатѡыцны, илабашъа рыхха, ашэ дасуеит.  
Убасѡак игэѡэаны дасуеит, уахъахэапшуа итѡаѡы-тѡэылыны,  
илаба ашытѡа ануп. Аиашазы, азынк азыхэан агэра сзымгеит,  
маѡкгыи иѡъасшыеит, хара хэамтѡазы, аелектроникеи аком-  
пиутери ианырсаѡахэымтѡоу, абжъаратэи ашэышыѡэаѡэа  
раан еипш, апарламент ахъеилатэауа ашэ алаба рыхха ауаѡы  
дамысѡэа аамтѡа шынтэаз уаѡа дѡэа еилкаашъаѡа ахърымам.  
Аха саназхэыц, убри аѡабзгыи пшзѡарак аманы, иѡажьтэым  
акы акэны избеит. Аѡеѡхэа ашэ данаслак, ажэахэара иѡѡу  
адепутат, иажэа наигза акэым, ахэоу абжаѡы днеихъазаргыи,  
аѡыпхэа аѡэажэара даѡэытѡроуп. Ус иѡоуп азакэан. Ираѡэаны  
аѡырѡштэѡэа уаѡы иааигар ѡалоит, аха абри адеталь хэыѡгыи  
иунарѡоит, закэанда адемократиа ѡастѡоит хэа уаналага, ахаос  
ашѡа ишиасуа. Амтѡа ѡыруазар иуахэртэ иѡынчрахэит. Аенытэи  
аимак-аиѡак атѡыхэа ааѡѡэоит.

Азал ашэхымс ухытцаанза наѡ-ааѡ игылоуп абаѡаѡэа  
ѡѡа. Уарѡъарахъ лорд Георг. Уи иарманап иганахъ ирых-  
ха, иарѡа напы уара иуѡѡ, укылкааны убас духэапшуеит,  
ихэарѡ итѡахушэа, уахъ уѡналоит, уара уалахэхэит Британиа  
Ду алахъынѡа азѡара, иухэарѡ иутѡаху ѡѡа уазхэыѡѡа, ажэа  
шаѡа атѡанаѡуа удыруама хэа. Зынзасѡ дѡэа гылашыѡуп, дѡэа  
пшышыѡуп имоу армарахъала зѡаѡа гылоу Уинстон Черчилль.  
Иѡэеижъы шэпа-жэпа хъантѡаза, ихахэдаѡъал еихасаѡэа,  
иаамыѡхэѡоума ухэартэ идуу ихы, иапхъаѡа иаарыххашэа,  
иѡнапыѡа рыла изѡараѡэа тѡрс духэапшуеит. Унеи, уѡнал  
Азал, ихэа угэаанагара, аха сара исхэаз схэеит, ииашоугыи

убри ауп, убас егыҥкалароуп. Ифаивакны ахахәтә ашәвас пычәеуп. Ипычәеуп ашә ахыхьгы. Аибашьраан афашистцәа Лондон абомбақәа аналарыжьуаз, бомбак Ахан илақәшәан, абрака итқәацит. Аремонт карымтцарц, афашизм закәу ргәаланаршәаларц, убас иаанижыт усқан Англия апремьер-министрс иказ Черчилль.

Апшәма иааиртит мафак акара ижәпаза, ихьантыцъыз ацътә шәқәа. Аөнутцка дыфналаанза:

– Хара хәы цасны убас иапуп. Апарламент ахьеилатәауа азал иаафнало зегьы абас картцалароуп. Анцәа дидырп рапхьаза ус кәзтәз, икалап амтцакьакьара злаз азәы иакәзар, икалап, Черчилль иршәазахьаз депутатк иакәзаргы, – ихәеит иажәа абжак лафны. Черчилль ишьапы азқәа инапы нахьышьит. Зашхәа утоу иашәа ухәароуп. Харгы хнапқәа нахьахшьит. Апатриотизм минутқәак иааухарштны, Черчилль уизхәыцыр, насгы дидукилар Сталин, Сталин имәзтгы хәфык, уи ахафь иахтнитцалакгы, итың афь иеынкыларә акәызтгы Черчилль ҭ-хәфык иман. Зны ишьтаитцон имәцүра, нас алхрақәа рыла деитәфеины, ейтәаникылон итың ду. Аибашьраан хара дхәцхраауан, аибашьра анеилга, бцьарда хабашьра рапхьаза иацшыызгаз иара иакәхеит.

Европатәи хәынтқарра дуззак алахьында абрака ишыр-збауа уазхәыцны иухәозар, идущәам акәым, иаакәнушьартә ихәыцуп азал, Ацсны аобком азал атцкыс акыр иеитцоуп. Урт анеифсырпш, исыздыруам сахьынзаиашоу, аха схафь иааит даеакгы. Аизарафь шака ауаа рацәафү, убаскак иахагы имариоуп гәаанагара затцәык аргара. Уазхәыцыр, ауаа рацәафьызар, агәаанагарақәагы рацәамхои ухәоит, аха ишыкалатцәкьоу уахәапшыр, ауаа анырацәоу, уара иамукып, сара иамыскып хәа ишеикәгәыгуа, дара иртәхзам инақәыршахәтны, иаахдыркәшоит аизара. Еиҳарак ус икагәышьоуп хара хәы, хыхь икоу агәаанагара аамышьтахь, цәка даеа гәаанагарак аныкала, ауафь ицстазара зегьы ахьыфәкәахауа.

Рапхьаза улацш итцәшәоит акы – апарламенттә зал агәта ешоуп. Абжашык армарахь итәоуп, абжашык арғьарахь. Изықәтәоу, рапхьа икнахау амикрофонқәа ухәа, зегьрыла иеипшуп. Иарбан гану иахьтәоу анапхгарафь икоу апартия, иарбан партиоу иатцахаз, унарылацшны еилкаашьа амазам. Хара хәы, партиак шыкоугы, унарылацшаанза, аиҳабырей аитцбырей еишудыраауеит. Хыхь, апрезидиум афь итәаны

иаапшуа агәың хәыңы, напхгара рзыруеит, рнапатцака икоуп цака итәоу аиҳара. Наҥ-ааҥ иеиҥапшуа иаатәоит «иеиҥацәоу». Урт рыгәта, азал агәтатцәҥыа, итбаатыцәза инагоуп ауархал еитцәа зныршәылоу амҭа. Убри ауархалҥы абраҥа ус дуззак нанагзоит. Армарахыҥы арҥарахыҥы итәауа раҥхыаҥа шыаҥак ааихыргартә аҥара инаханы, ауархал иалдоуп иҥапшыы цыр-цыруа ацәахәа.

– Ажәеимакрақәа раан, – ҥааитит Мак Келви, – адепутат-цәа ражәахәара убасҥак иалашуеит, убасҥак рыҥсахқәа пибажәжәоит, рхы рхаштуа аҥынза инеибагоит. Тацкәымла иеилалар хәаҥы ишәартахоит, убасҥан ихы изнымкыло аҥынза инеиз адепутат, напыла дыкша акәым, ауархал иалдоу ацәахәа ҥапшы данынахыс, далгеит, иажәа имхуп, – Мак Келви иихәозҥы саҳауан, сара стәалаҥы сазхәыцуан адемократиа. Уи зыхьзу, изакәу усҥан сара сыпхызҥы иаламшәацызт, цъара жәарк аҥы самыпхыацзар, аха гәныхәтыстала иеилыскаауан имариамыз акы шакәыз. Иамазаап иара ахәаакәа. Урт ахәаакәа уанынархыс, адемократиа адиктатура атцкысҥы иеицәахозаап.

Ахыҥара аиашараҥы, азал агәта игылоуп астал. Уи аханы дтәоуп аспикер – аизара ахантәаҭы. Наҥ-ааҥ инатәоит адепутатцәа. Цьоукы алафқәа еимырдоит, аха цьоукы ииашатцәҥыаны еиқәмақаруеит, ааибарҥәаара иалагоит. Аҥхәара аминут инақәыршәаны иааҭналоит ҭыцъа. Аиааира згаз апартия ахантәаҭы, апремиер-министр, нас уи апартия иаҥагылоу, алхрақәа раан иатцахаз апартия ахантәаҭы. Астал наҥ-ааҥ акыпшықәа рҥы иқәгылоуп чамадан хәыцқәак ираҥароу, ихьзырку шәындыкәрақәак. Урт иртәоуп абиблиақәа. Апремиер-министр инапы ашәындыкәра инақәитцоит: «Тоуба зует аиаша, аиаша затцәык шысхәауа!» – ихәоит уи. Инапы ашәындыкәра инақәтданы убасцәҥыа атоуба иуеит аоппозициатә партия ахантәаҭыҥы. Иалагоит мчыбжьык ахьтә мышкы имҭаҥысуа апарламент аилатәара. Апремиер-министр ипартия адепутатцәа, нас еиҳарак иҥагылоу апартия адепутатцәеи рҥаҥхыа акакала дазаатглауа, аҥатцарбажәа ихәароуп, мчыбжьык аҭнуцҥала ахәынтқарра аҭнуцҥа имҭаҥысыз реиҳа ихадоу аусқәеи, рхәынтқарра ахәаанхытц аусқәа зеипшроуи, ихәароуп ихата убри амчыбжь аҭнуцҥа иҥиатцаз, дызҥыз, усурас имҭаҥигаз иара напхгаҭыс дызмоу

аихабыра, икабинет. Иажэа хэаны данаалгалак, дцэажэоит иѳагылоу апартия ахантэаѳы. Амчыбжь аѳнуцѳкала икатѳоу абзиарақэа ихаирштуам, хэарада, аха уи еихарак дзышьѳоу иаѳа дызлеикыша афактқэа роуп. Уара, апремьер-министр, хара ххэынтқарра ду иахагылоу, хатала уареи, нас уара упартией ихаѳсыз амчыбжь азыхэан ххэынтқарра иазеицэаны икашэцеит абасеицш иѳоу аусқэа, избан, абас изыкашэцэзеи, ус иаха иеиғны изышэыпхьазазеи хэа рѳааирхоит азтцаарақэа, иразкы иакны, аконституция, ма азақэан цыара кыр иеиларгазар, усқан зынзаск даарылгоит. Абаандаѳы иѳахэы аниѳырхуа еицш, иатцахаз апартия адепутатцэа рѳапхьа акаттарбажэа ихэароуп аиааира згаз апартия ахантэаѳы, ахэынтқарра анапхгараѳы иѳоу, апремьер-министр. Атак каттароуп уи апартия адепутатцэа зегы. Азтцаарақэа ыртоит, абыртқал икылырхуеит аматтура дукэа рѳы иааѳоу азэгы даанмыжкэа. Ажэақэа еимаркуеит апартияқэа рхантэаѳцэа, ажэа еимаркуеит хазы адепутатцэа. Адунеихаан еиышэашьа рықэым ухэартэ ырахэацэақэа тибакэауеит. Аконтроль рзеибауеит. Ажэа «аконтроль» анауухэалак, хара, асовет уаа иаахгэалашэоит апартиятэ комитет аконтроли жэлэр рконтроль акомитети. Аха хара хѳы рыцхарас икалаз, аконтроль катцауагы, аконтроль ззыруагы партиакоуп излоу, насгы зегьрейха иччархэгахаз, урт, аконтроль акатцара иазку аорганқэа, аконтроль зыкатцауа рнапатцака иѳоуп, ианааргэамцха, иамхны икарыжьюеит. Убри акнытэ, иртэхы иртэхым, иеилибакаалароуп, русқэа еицыкатцалароуп. Дыркуазар зегы аконтроль рзуны, русура ахытыртцауа ухы икэукуп, аконтроль азыруеит рхатэы цстазаарагы. Азал иѳахыкны агалиоркақэа рѳы итэоуп апериодикатэ кыпцх ахатарнакцэеи адепутатцэа ырахэсақэеи. Урт, ишдыру еицш, даараза ишэартѳоу уаапсыроуп, ихэеит, ицэажэашьа лафла итэны Мак Келви, ажэак уѳытшэондаз адунеи ишахытэарыз. Иаххэап, аоппозициятэ партия адепутат дѳагыланы азтцаара итир калоит абасеицш, уара, ххэынтқарра ду аминистр, анапхгараѳы иѳоу апартия адепутат, уажэааигэа абри аресторан аѳы улыцны узбеит абасеицш зыцшра-зсахьа ыѳоу апцхэыс. Уара уццхэыс лакэзам. Уи апцхэыси уареи ишэзеилоузеи, иухымѳапгашьюузеи, ихэухэарц стахуп. Асеицш азтцаара зауз, даатгыланы атак каттароуп. Ицѳақэа анееимха, убратцэа

иматура шытеитар акәхоит. Апремиер-министр уи дихьчарц далагар, рматуракәа шытарцар акәхоит ашыцагы.

Адепутат Мак Келви абарткәа ахынзеитеихәоз сара еиҥах сгәы сынтахәыцит. Аидгылатәи аминистри ЦК КПСС аусзуи ракәым, Ацсны аобкоми аминистрцәа рсовети, ианамузах араионтә напхгараҕы иҕоу иакәзааит, еизарак аҕы уаагыланы, абасеипцш иҕоу азтәара иутар, иугәаҕызар убри ашыза, иупеипцшхозеи? Реиха уанрыцхаршыа, апровакатор хәа ахыз баапс ухыртдоит акыпцхь уантцаны, мап анакәха, иузыпцшхоит ахагацәа рыҕны.

– Хатыр зкәу Мак Келви, шәара аоппозициахь иҕоу, алеибористцәа рпартиоуп шәызлоу. Хәарада, Маргарет Тетчер лпартия ацахарц шәазыкәпоит. Аха обиективла ишәхәозар, иааираны иҕоу алхракәа раан, шәгәы ишцаанагои, шәара шәызиааиру? – снаиазтәаит.

– Мап. Хатцахоит. Иҳалшо зегь ҕахцашт, аха хәаиааиуам. Хпремиер-министр шәарт, асовет уаа ишылзышәхәаз еипш, «аиха иалху леди», уафытәыџса дизаҕаҕеуам. Уи зтәк лыҕамцә азтәара узыпцаазом. Дкәышуп, дгызмалуп. Лара лпартия, аконсерваторцәа, рразкы иакит усеипцш иҕоу аҕыза дахьрымоу, –иҳәеит Мак Келви. Шака акультура харакы алоузеи уи иҕаитцәз атак. Цьара акала длаимыркәит иаҕа. Ажәытәтәи ацсуа хәамтакәа рҕы аамышытахь ацстазаараҕы испымлазацизт аҕа ас ихцәажәара.

– Даҕаакгы сшәазтәауеит. Иаххысыз амчыбжь азыхәан, адиспуткәа раан, чыдала шәара азтәара хәа акыр лышәтама апремиер-министр? Сатамзааитсахьшәазтәауа, хәынтқарратә мазазар, атак ҕашәымтцан.

– Мап, уи мазазам. Сара усқан илыстәз азтәара ахьану нас ишәыстоит. Иҕоу уиоуп, адиспут адырхаены, иааххәаз зегьы шәкәы хәыцны иҕацаны иаахдыркуеит. Уашьтантәи аилатәараангы уи уафы ихы иаирхәоит. Убри аҕнытә, иаххысыз амчыбжь азыхәан, сара «аиха иалху леди» илыстәз азтәара уаҕа иануп, ишәыстап, шәацхьап... Сара ус слазтәаит, ахкәажә Тетчер, иахьа бусура амш анынтәалак, усс ибымоузеи, бызфүзеи?

– Лусура асаат нтәеит, лхы дакәитуп, лыҕныҕа дцоит, илҕаху ҕалтап. Усеипш азтәара лыҕара... Саҕамыз, аха провокациазами?



– Иахагы еигу ари провокациатэ зцаароуп, атак кастазом, шэара, алеибористцэа шәдепутат иихэауа издырзом хэа дгэаар, лычхара дахыцыр, усқан сара сөызцэа шэарт, аконсерваторцэа, ххэынтқарра иахашэыргылаз ауафы, азцаара атак ақатцашыа лыздырзом, ачхара лымам, ауафы пату иқәтаны дызцэажэом, мамзаргы хара иахзымдыруа, ххэынтқарра ацэа пызёыша усқәак дырфуп, ишэымбои, илхэазом хэа иѡагылоит. Лара илуалуп аиартэ лхы нықәтаны дыцэаанза дызфү зеггы халхэарц.

– Атак қалтама?

– Тынч, саат-саат даатгыланы дызфү зеггы халхэеит. Иарбан саату данышталло афынза. – Даапышэарччан инацитцеит. – Аиартэафы дызфү, мамзаргы пхыз илбауа затёык лымхэар азин лымоуп. Ишэасымхэеи, уи уафытёыѡса дизафархазом, лычхарагы дузахыжзом. Дыңнышуп уи ахкэажэ... – абрақа даёа ажэак нацитцеит, акыпхь антцашыа змам.

– Хатыр зқәу Мак Келви, партиак аиааира агеит, егы атцахеит. Убри ашьтахь ани, аиааира згаз апартия, амчра зеггы анапафы ианықалалак, иатцахаз апартия иалоуауа рыцстазара зеипшрахоузеи? Ирышьклампшзои? Ихтарымкзои? Русурафы, руалафахэы афы ухэа пырхага рырымтазои?

– Хэарада, зеггырыла ирпырхагахарц ртаххашт, аха пырхагахашыас ирымоузеи? Аконституция. Хазеггы хханы игылоу – азакэан. Уи дара иеиларгама, хара иеилахгама, азакэан аёапхыа зинла зеггы хайқароуп, атак қахтар акэхоит.

Адиспут афхэара анаантэалак ани, амонач иеипш, анапар еиқәатцэа ишәтаны ашә илатёоу, илабашәпа рыхха, ашә ағьёѡ хэа данаслак, ианаатынчхалак, аѡ-партиак рхантёаѡцэа еицны рёынархоит ари азал атқыс итеггы зцакы еихау, дара афыцёеггы ратқыс иеиханы игылоу даёа цёоук ахьеилатёоу азал ашка. Уи алордцэа рпалатоуп. Урт рханы дтёоуп акрал пхёыс. Арт еицны уахь иныѡналоит. Рдиспут шымѡапысуаз рархэоит. Азцаара хэа акыр атак изықамтазар апремиер-министр, мамзаргы икаитцаз атак ииашам хэа ипхьазозар, алордцэа рпалатафы ирылеихэоит аоппозициатэ партия ахантёафы. Реимак уақа иеилдыргоит.

Сара еихарак сырзаатгылеит аконтроли ақатарбажэеи. Аоппозицияхь иёоу апартия мацара акэзам акритикеи аконтроли қаздауа. Анапхгарафы инеиз апартиягы акритикеи

аконтроли азнауеит аоппозицияхь икоу апартия. Шәара абри амчыбжь азыхәан икашәтцаз абарт аускәа рҕы аконститу-  
ция еилажәгеит, икашәтцауа аус ахәынтқарра иазеицәоуп  
хәа ахара анрыдыртца, атак қартцароуп. Уазғлымхәхартә  
икоуп даҕеакгы. Алхракәа раан аиааира агеит партиак. Убри  
ахантәафы дқалеит премиер-министрс, аха уи иаанагом  
Англия зеггы ахьынзаназаазо зехьынцъара анапхгарағы  
икалароуп хәа убри апартия иалоу ауаа. Иаххәап, қарт,  
ақәаа аишызара зхәбжьахцаз Килмарнок апровест (ақалақь  
ахантәафы) алеибористцәа рпартиоуп дызлоу, Маргарет Тет-  
чер, ишысхәаз еицш, консерваторуп. Икоуп ихадоу даҕеакгы.  
Алхракәа раан ииааиуа иатцахауа хәа, еинышәашья рмоуа  
ишеиҕагылоу апартиякәа, алхракәа ианаарылга, убри аены  
инаркны ииасуеит аицхыраарахь, хшыҕла аибарбеиарахь.  
Абасеицш қашәтар ххәынтқарра иазеиҕып хәа, иатцахаз  
апартия иаақәымтцзакәа ажәакәа аларгалоит. Шақа ажәа бзиа  
изалагалаз, шақа аус бзиа дзадгылаз, убри алоуп ихә шыр-  
шьяуагы адепутат.

Уарггы сарггы мѡак ҳаицықәлеит. Ххаларц ҳазбеит  
Ерцахә ақәцә. «Измк» нацданы уи иутаху хьзык ат. Акапита-  
лизм, асоциализм. Иалаххыз асистема зеицшроу еицш. Уақа  
хаиқәышахатуп, избанзар иҳамоуп конституцияк, иҳамоуп  
закәанк.Хнамтцагылеитахра.Уараиухәеит,аҕадахьалахәҕалап,  
амѡа иаҳа еиҕып, иаҳа цъабаада ххалоит хәа. Сара сымшәа  
смырҳа исхәар, хәҕалап ахра аҕадахьала, уахәацш уи закә  
мѡоу,иаҳа егьымариоуп,иаҳа егьааигәоуп хәа.Уара уқәыҕазар,  
сара сиаша сиашам, умыццакыкәа, сара исхәаз уазхәыцроуп,  
уара исхәази иарей еиҕурпшыроуп, еиҕу алухыроуп. Сар-  
ггы сқәыҕазар, смыццакыкәа, уара иухәаз сазхәыцроуп, сара  
сызныларц истахыз амѡей иарей еиҕсырпшыроуп, иеиҕу  
алсхыроуп. Ашьтахь, ҳахшыѡ еилацданы, иалаххыз амѡа  
хаицықәлароуп. Ус ақәымкәа, ҳуазәк, амчра зымпыцдаку,  
игәаанагара анихәалак, егьи, коснтитуцией закәани рыла ихь-  
чам, Драндеи Калымеи рышқа амѡа дықәтцахар, мамзарггы  
Бағлани Гәмыста ацшахәеи рҕы цсышыацәгьа ицахар, иаанхаз  
днанагоит иахьа ҳара ҳахьнанагаз – Ерцахә ақәцәа ахалара  
ақәым, амақҕахәаранзаггы ҳзымнеизакәа шьтахьқа албаара.

*«Аидгылара», 1990*

## ЕИЦНАГАЛАТӘУП

Хапстазара иахылеитдаға шықасык. Иаанхеитжәашықәса иниасны ицарц азыхәан аҗажәатәи ашәышықәса, назаза атоурых ашқа иниасырц азыхәан аҗбатәи азқышықәса. Иисус Христос иххәау алегендақәа рҕы иҗоуп абри еицш. Назаза адгыли ауаи ааныжыны данцоз, иҗнацәак дирбеит, абарт аҗба раан, җ-нызқь шықәса антлак, еиҗа схынхәуеит шәара шәахь хәа. Абри ауп еиҳарак изхырхәауа, аҗажәатәи ашәышықәса антҗамтәзы, ахырзаман җалошәа. Избан, Иисус Христос, зшәа ахтынцаны, ауаатәыҗса рыгәнаҳақәа рхыз-хуаз, дхынхәуазар, ахырзаман зыҗаларызеи? Агәнаҳарақәа җазтәз нарцәы ианнеилак, цәаханым рзыцшуп. Аха адгылағғы иҗалараны иҗоуп Аусзбара ду амш. Еилдыр-гароуп ацсыцқәаеи ацсымцқәаеи. Убри амш акәхоит Иисус ихынхәра. Рыцҳарас иҗалаз, адгылағ ацсымцқәара убасқак ирацәахеит, ауаатәыҗса зегғы ықәнамхыр цсыхәа амоуа. Ари зегғы легендоуп, лакәуп. Аха, ишдыру еицш, алакә еиҗарсны ахәоу хшыҗортцагоуп. Ауаҗы иуаҗымрақәа цәара акала инкылалатәын, цәара акы дацәыршәалатәын. Уаҳа цсыхәа имам ауаҗы, ма азәы игәра игозароуп, мамзаргғы агәра игозароуп цәара акы. Хшәышықәса антҗамтәзы, уи иа-хаанхауа еихыршәалозар акәхап, шәышықәса рыҗнутқала иҗалаз ацәҕеи абзиеи. Убасқан иргәаладыршәақәо ируак-хоит, сгәанала, ари аамтәзы ауаҗы иҗеицшхаз пышәарак. Хәынтқаррала, закәанла мап ацәкым хыхь иҗоу хәа азәы игәрагара, зегғы збауа хәа акы агәра агара. Убартқәа ргана-хьала, ауаҗы ихы дақәитыртәит, дҕазхәоз зегғы пдыртлеит. Хәарада, ахақәитра аиуит иуаҗра, аха ахақәитра аиуит иуаҗымрагғы. Ишәартоу, анцәа дыҗказам хыхь акгғы ыҗказам ахьырхәауа акәзам, ишәартоу, анцәа днаскьаргацыцхьаза, ацьныш иаҳа-иаҳа дахьааскьауа ауп ихәеит җәыҗак. Хара ххәынтқарра азыхәан ари ашәышықәса алагеит ауаҗытәыҗса иҗнутқатәи идунеи мап ацәкрала. Ашәышықәса антҗамтәзы мап зыцәнакыз ашқа ианыхнымхә, ауаатәыҗса дара рнапала рхы шықәырхуа икказа иаабеит.

Атоурых азеибафара инахәлазуеит ацәгьарақәа, аха ацәҕеи абзиеи рышыхәа еивтдоуп рхәеит, ацәгьа аназнымха атоурых, уи иазынхом абзиагғы. «Ищите свой корень, свой гла-

гол», – ихәеит апоет. Тоурыхла ахәыцра... Инахараны пхәаҕа апшра... Апсуаа хтоурых азқышықәсақәа ургәылапшыр, угәы азхәауа иумхәр алшауам, тоурыхла ахәыцра, тоурыхла пхәаҕа апшра хәггәышһан хәа. Еггырт аамтақәа хәркәатцыргыи, уащы ицәеимшһарц залшом Апсуа хәынтқарра аан, апсуа ипсадгһыл иара ида ах данамамыз аамтазы, рапхәаҕа рыхыз злархәаша, назаза атоурых иазынхаша ащырақәа, антарақәа ахһнырмыжһыи. Исхәаз иаанагом, хәжәлар ирымамызт хәа тоурыхла ахәыцра. Урт ртоурых щуп ажәала, афольклор ала.

Исгәалашәеит, хәжәлантәык, хәешһара иаиуаз азәы иҕаитқаз. Излархәо ала, псабарала дкәыған, ажәа бзиагһы иған. Азеижәтәи ашәышықәса антәамтәи ащажәатәи ашәышықәса алагамтәи зтәымта ақәшәаз абицара рғапхәа ицәырцит ус дук – рабацәа ииашамкәа иеихыргаз ашәаға – аурыс хәынтқар иғагыланы абцһар аштыхра, апсуа жәлар зегһы шадымгылаз ахәынтқар агәра иргара, убри ала апсуаа ирыдыртқоз ахара рыдихыртә ақатцара. Ажәакала, аурыс агәра идыргар акәын апсуаа зыгәра игаша амилап ишреиуоу. Иқатқатәыи иарбаныз? Ацхыраара ахытаһыи ицхраатәын. Убри аус азыхәан Урыстәылаҕа зхатәгәапхарала амща иқәлаз дрылан зызбахә сымоу хәжәлантәгһы. Уи далахәын аурыси аиапони реибашһра. Сызжәлантәи ахатцара мща данықәлоз, ащыи даанижһаарын зцәа зтәымыз ипшәма. Ихһымзгһны аурыс тоурых иазынхаз ари аибашһра даналапш, хашхәауа игәы ианахәеит аусқәа щееимыи, иааирада деибга-деизщыда ахынхәра дақәгәыгыртә ишыҕамыи. Иара итаһымызт хьзыда-пшада дһиазаа дцар, итаһын дызғеи аус ихшо ирыхшо ухәа пытраамтакиргәалашәар. Ашәкәыи щит (азәы иирыщгәышһеит) сара абра сшыҕоу ахшара дбоуазар, сыпшәма, ибыхшауа дычкәынзааит, дызғабзааит, хьзыс исызита Манчжуриа хәа. Хәхыҕоу атып иахьзуп абри. Апсуаа азәымкәа рыбащ амахдахәеит араҕа адгһыл. Исыхшаз ихьз аһырхәауа, ма убри ала азәык-щыцһак иргәалашәааит апсыуаак рыпсы ахһынхаз адгһыл тып ахьз. Ипшәма, итынхәа, убас егһықартцеит. Апха диоун илыхьзыртцеит Манчжуриа хәа. Ускан ииз асаби ақәра бзиа нтһны, илыхшаз ирыхшаз лхагыланы, лынарцә мща дһықәырцеит уажәааигәа. Еитасхәахуеит, цара змамыи уи анхәыи иара итәала дхәыцуан тоурыхла. Сыззааирц истәху, ари исхәазгһы сгәалзыршәаз, ашәышықәса зегһы неидкыла-

ны хамхэицыргыи, ашэишықэса ашбатэи азыбжа азыхэан мацарагыи, ацсуаа хазлацшыз, иаххаагаз ацэгьеи абзиеи зкыишықэсала изхызымгац амилатгыи убап. Урткэа зегьи иждэируа, иаххэац иеицэаххэац роуп. Аха сара сзыцэшэауа даеакуп. Уақэгэицэртэ икам ауафы игэиынкылара. Ақьаад ианцэны, ишэны ишытыхым, ицэахым, хымцэада аамцэ инахэлаз ицоит. Уртэ иицызароуп: атоурых ачацара, атоурыхтэ ускэа рыкатцара нас икатцоу, ицэгьаз ибзиаз, атоурых иазынхартэ, шэкэи-быгышэыла ишэны ашытыхра. Уажэи акара атцара змоу ацсуаа ахаангыи икамлацызт. Еиуеицшыи атагылазаашыакэа ирыхкыаны, хрыццара агартэ, цоуuky зынзаск ирыздыруам рхатэи бызшэа, ацсшэа. Цоуuky ахыхыахэа ацсышэала ицэажэоит, аха ирыздыргэишышом ацсышэала афра, ацхыара. Усеицш иакэшэаз ирыхыиз цхарымшыароуп. Ицхаршыаша, ираноумыжыша даеакуп. Ацсышэала дацхыозааит, дамыцхыозааит, ацсшэа идырузааит, изымдырузааит, дарбан ацсыуазаалакгыи иоулароуп ацсуа газеткэа, ацсуа журналкэа, ишэны имазароуп ацсуа шэкэкэа. Уи иеиликаароуп ацсуа изыхэан уи атцкыи иеицхэу даеа малк шыкам. Инацахцэап хыхы иаххэаз ахшышэац хзыркэшауа даеакгыи. Иидыруа абызшэала, ашышыа злеидыруала, дарбанзаалак ишэны ишытэицэроуп иара дызхаану, иибаз, иахаз, ихигаз ихатэ, мамзаргыи изааигэоу ауаа.

Абрака ихэатэны исыцхыазоит даеакгыи. Иаххысыз ашыкэс, ишыждэируа, даараза ихыанцэз шыкэсан. Ашэишыкэса ааизакны уахэацшуазар, ацсуаагыи хычатэиыс ироуазтгыи амилаткэа зегьи иеицырзеицшыиз ахакеитра, иаххысыз ашыкэс азыхэан ацсуаа хычатэиыс ироуит дара рыпсадгыи мацара, дара рмилатра затэиык. Анационализм згэатэахы акыз кыртцэакеак, ацсуаа ирыжэлеит рзинкэа зегьи рымырхырц, рыпсадгыи иахырбаарц. Хмилатэ цэагылаз, иахыагыи зцыхэа цымцэац ацышэара ду аан, изыизарызеи, хацала сара даараза сацэшэаны сыкан, хжурнал ацхыашэа ацэиызуеит, избанзар ажэлэр уажэи уи аамцэ рымам, уи иазхэицыртэ икам хэа. Аха сара сахынзамгэиыгзоз акынза ихаракызаап хажэлэр тоурыхла цхыака хэа рхэицра. Ихэамаз ацсуа кыицхытэ органкэа ирыгха акэиыи, иахэагыи рхыцхыазара иацлеит. Ифэицэаны атэцэра иалагеит, ацсышэала ихэацэажэеит даеа газеткэ – «Аидгыларэ». Ари, хэарада, хкультурацэ цэцазаарафэи

хтыс дууп. Уаҕа инацлеит игэыштыхгоу даеакгы. Шэзыҕхьо ари ажурнал, хмилиаттэ ҕазара азыргара иазку, атираж цыҕх аткыс сынтэа иахагы иеихахеит, ус анакэха, рхыпхьазара иахагы иацлеит хаҕхьаџцаа, рхыпхьазара иацлеит аҕсшэа бзиа избауа, змилиатра пату аҕэызтцауа. Шэызшаз пату шэықәйтцааит, ишэзымшхааит хазтагылаз ашықәс!

*«Аҕсны аҕазара», 1990*

## **ЕИҒКААТӘУМА АҒСНЫ ДАЕА ПАРТИАК**

Ублақәа хуџар, амшаҕ увсны ицоит ахәоит аҕсуа жәаҕқа. Хара хахаанхеит аамта ҕыашахәы. Аенышыбыбжьон иҕалеит ареволиуциатәҕьа захьзу. Хәышықәса уажәаҕхьа, аиҕакра ахы анытднахуаз, агәра агара удаџын хаҕстәзаара абастәҕьа аееитанакуеит хәа. Арт ашықәсқәа рыџнутқала зынзаск даеакхеит ххәыцшья, хцәажәашья, ххымџаҕашья. Хәарада, мышкымзар-мышкы ахшыџ амџа шаартхоз, ахәынтқарраз еихау ахьтәы фонд – ауаџытәыџса ихшыџ, амџа ылнам-хыр ҕсыхәа шамам дырын, аха уи апроцесс абас иласхот хәа икадаз. Сыхгы-сыгәгы итамшәацыт атоталитартә хәынтқарра аџнутқа, ахра зегьы партиак иахьампыцакыз, даеа партиакәак раҕцара абас иаармарианы азин канатцап хәа. Урт аџба еидхәалоуп – ауаџытәыџса ихшыџ ахақәйтра аиуреи ахәынтқарра аџнытқа апартия рацәа аҕалареи. Руак ыҕамкәа, егыи ҕалашья амазам. Сгәанала, абольшевикцәа рпартия – акоммунисттә партия ахала ахы анышә ианаҕеит, анапала изтаҳашаз ажра ажит, ареволиуция аиааира ана-га инаркны, дара рыда даеа партиак ыҕамкәа иахьаҕырхыз иахьаны. Аконтроль змам ауаџы ма дынцәахароуп, мамзар-гы дыңнышхоит. Убри иаџызоуп апартиягы. Уи зҕазшыоу акоммунисттә партия мацара ақазам. Партиатә системак ала ишьяқәгылоу ахәынтқарра аџнутқа ацәгьоурақәа аанкыла-шья рымазам. Мчык иаҕагылаша даеа мчы гәҕәак ыҕазароуп. Абартқәа зхысхәаауа, уажәтәи аҕсуаа хтыгалазаашьоуп. Сара иахьынзаздыруала, аҕсуаа хәџнутқа аамышьтахь, уажәы зегьынцьара республиацыпхьаза, шамахамзар, рхы ытыргеит, еиҕкаахеит, акоммунисттә партия аамышьтахь

даеа партиакэакгы. Акоммунисттэ партия ахатыр кахает, анырра иамаз ацэызит. Ари ас шакэу ацсуаа ихамбо хлашэым, хдагэам. Ус анакэха, уафы дазымхэыцыр ауам, абри еипш азцаара. Избан иахьа уажэраанзагы ацсуаа хэвнуцка ахы зыцнамхыцзеи даеа партиак, избан, акоммунисттэ партия затэык хтакны изхамоузеи? Ганкахьала уаф дазхэыцуазар, асовет аамта анааи, еихаразак шажэижэабатэи ашыкэскаа инадыркны, ацсуаа хакара ацэгьара иакэшэада? Абасеипш анухэалак, ғырцштэыс иааргоит ишмилаңыз зегьы неидкыла-ны иахцаз ажэларкэа. Урт зыкэшэаз атрагедия ласыркэырц, мамзаргы сгэатэа иазеилымкаауаны акэым изхысхэаауа. Урт ирзыкалеит арыцхара дузза. Аха харгы арыцхара дузза хакэшэеит хэоны хшыказ. Ацсны шыапыргыларта умоуа амилат ааганы икэындырхеит, ацсуаа хыцхьазарала хреитцаны хкартеит. Адашэкаа урыхэацшны иухэозар, акоммунистцэа ракэзми абри афыза арыцхара хзаазгаз?

Хэынаххап. Азеижэтэи ашэышыкэса ханалацэажэо, уи ашэышыкэса аказшырбагас иахэоит ажэак – амхацэырра. Уи ажэа зегьы ацанакуеит. Ацсуаа реихарафзак рыдгыл гэакьа иацэызит, итацэит Ацсны рыцха. Агэра ганы сыкоуп, убастэкаа ишыаартэыроу шэышыкэсаны хтоурых ишазынхо ашажэатэи ашэышыкэсагы. Ацсуаа иахзыкалеит амхацэырра ғыц, абольшевикцэа иахзааргаз амхацэырра. Хэарада, арака ажэа амхацэырра ацакы еитарсноуп ишысхэо. Амхацэырра иаанаго ахцара хэа акэзар, арака цакыс иасто аныртэара, аоны хшыказ хныртэара хэоуп. Арепрессиакэа ирыхьама, егырт амилаткэа раткысгы ацсуаа хтакны аибашьра иа-хьыргоз иахьама, рмилацра рымхны, мчыла даеа милацкэаны иахьтарыфуаз иахьама, амедицина ацсуаа иахьырфэаргылаз иахьама, ишакэхалак ацсуаа хабжафык, еихамзар еитамкэа, иахцэызит. Административтэ-командакатаратэ система убас ишакаыргылан, мчыла акэымзар, хаала, цсабаратэ фэарала ацсуаа хзымфэауа, иахзымхауа. Абригы зхарада? Иахзаазгада абри еипш аамта еикэатэа? Ауафы ибафхатэреи, ихы-ихшыфэи ракэымкэа, ипартбилет ала мацара аматцуракэа ркны дфэиуа иказтада? Адэы икэызгы абаандафы диефымсуа хтазыргылада? Цсышьацэгьа рызтада миллионфыла ауаа? Уажэааигэа журналк акны сацхэеит, жэаа шыкэса инадырк-ны, фынфажэеи жэаа шыкэсанза асовет хэынцкарра аф-

нуджа мчыла рыпстазаара иалхын хэа ындаажэижааба миллионшык инарыцны ауаа. Өба-хца хэынтқарра ду ирыз-хаша ауаапсыра тахеит. Итахаз тахеит, аха ишпакоу ианхаз? Рыламыс, рыуафра убаскак ирхэанчахеит, шэышықасалагыы изышыақэымгыло. Амлакратцэка хнаганы хтазыргылада? Иухээр изоухэода акэымзар, хара ххэынтқарракны уажэы ам-лакра баапсытцэка ыкоуп. Иаамыцхэцэаны иухэеит. Устцэка млакра ыкам. Ауафы иифаша ипшаауеит зхэо дкалашт. Мап, икоуп амлакра дутцэка. Уажэы икоу, шэыпату схы икэуп, аха акрыфара акэзам. Икоуп амгэартэра. Урт зынзаск ихазы-хазуп. Ауафытэыа иорганизм иатаху аколориақэа риоуразы, хара ххэынтқарра адунеи акны иааннакылоит атыхэтэанзатэи атыпқэа руак. Дацэыхьчоума асовет уафы ачымазара? Илаф-ноума ишырхэо хэхэштэыртақэа угэы бзианы урталар, учмазафны утыцуеит хэа. Шэахэапш, палатак акны шакафы ачымазцэа шытоу. Адунеи акны ирыдыркылахьоу анорма излахэо ала, чмазафнык ихэтоуп жэипшь метра пшыркца ауада. Уи иакароу ауадакны хара шакафы шытахцода?!

Инзыртэада аинтеллигенция? Шэышықасалагыы рхы изымфахо, рыбга рззеитцымхуа иказцада анхацэа? Иахзааз-гада абри афыза асистема? Уи еилкаауп, идыруп. Ус анакэха, иарбану хэхынхаланы, иарада хамамкэа изахку абаскак хакэзыршэаз апартия? Уи азы икоуп еиуеипшыым агэаанагарақэа. Ииашоуп, асовет аамтазы ацэгъара баапс-зақэа катцан, аха уи казтаз, изхароу акоммунисттэ партия акэзам, ахэынтқарра иахагылаз, акоммунисттэ партия, Ленин ду иидеиақэа цхастазтэыз, иназырхэы-аазырхэыз роуп. Абас зхэо инацыртоит. Аа, иумбои уажэы, анапхгарафы атцара змоу, икэыгаз ауаа аннанага, ахэынтқарра анапхгафыс даныкала М.С. Горбачов, зеггы аееитанакит, ахэынтқарра анылеит ацивизациатэ мфа. Апартия ахата акэым аус злоу, уи анапхгарафы ишеиуа роуп. Абас ануархэалак, уар-гыы уаалакфакуеит. Уеизгыы-уеизгыы апартия аума изха-роу, сара схатагыы апартия салоуп, аха азэггы дсымшьыцт, азэггы дсымнапхацт, азэггы ситдамгыычт, апартия иа-лоуп узфэипшыша, аламыс змоу, ауаа ниртэазар Сталин, ахэынтқарра еилирбгазар, ирхэызар, аламыс ирхэанчазар Брежнев, акоммунистцэа зеггы ирхарагэышьоузеи ухэоит, избанзар, уара ухаатагыы апартия уалазар, уламыс ухьчаро-уп, ухаа цсыхэа умазам. Убас хыркыиagak умцшаар, ма ухы



илагәйдтаны уеушыыр акәхоит, мамзаргы ужелар рҕаҕһа, ушьамхы ҕарсны, исыздыруамызт изакә партиаз сызлалаз, исыхыт, сышәшы, саҕашәымтан ухәар акәхоит. Иахья ибзиа-роуп, аха уатҕы иаацәҕарахар, ма уара ухаҕа ушьа ҕакуеит, мамзаргы даҕа шыоуы ршьа ахькашуа ухаҕа иухарахоит. Абасҕак анысхәа, хәарада, уаҕ дысмазцаар ауам, узалоузеи уара ухаҕа, узалымтцузеи хәа.

Апартия сзалаз, саналала инаркны апартия аҕнытә шаҕа ҕамчы саахахьоу рхәара араҕа иаҕыҕым. Ишақәхалак, апар-тия салууп, маҕына. Хазлацәажәаша убри ауп, избан, аҕсуаа хәаһуцҕа изымицзеи даҕа партиак? Убасшәақәа сгәы иаана-гоит, аконсерватизм аҕсуаа милаҕтә ҕазшыаны иҳамоуп хәа. Иацы иҕаз аидеология, адинхатцара, иацы ихеиқәырхагаз, иахья иҳахәо акәым, ишаҳпырхагоу аабаргы, иаарласны инышьтацаны, даҕаҕы ашьтыхра хцәыцәҕоуп. Иацы аҕы хәо, иахья даҕаҕы хәо, ари ламысдароуп, ахатца иаҕәам хәа хаақәҕылоит.

Аҕшыбатәи ашәышықәса инаркны, ажәафтәи ашәы-шықәсанза (зқыи ҕышә шықәса!) аҕсуаа динхатцарас иҳаман ақьырсианра. Ажәафтәи ашәышықәса инаркны азеижәтәи ашәышықәса алагамтанза (хышә шықәсаҕы мацума?) динхатцарас мчыла иҳадгалан аҕсылманра. Изхысхәаауа, абасҕак аамтә динхатцарала хшааиуазгы, аҕсуаа иахья уажәгы иахзынханы иҳамоуп, адинхатцарақәа зегь иреи-хабу – амыртатра (иазычество). Хара адинхатцара официалтә хәынтқарратә динхатцараны ианҳадаҳкыла ашьтахь, аҕыр шәышықәса цхьаны издызкылаз ажәларқәа, амыртатра рхаштхьеит, икарыжхьеит. Иҕалоит уи хара хмилиҕтә ҕазшыа иабзоуразар, нарҕаа ршьа иҳалоу иахаразар. Иар-бан динхатцаразаалакгы, иарбан идеологиязаалакгы, анар-хистцәа рпартиягы налатцаны, еҕа ахақәитра амоуп ухәаргы, зегәакоуп, хәаақәак рыла ишьақәҕылоуп, цьара акала ауаҕы дҕанамхәар ауом. Аҕсуеи ахақәитреи синонимгәышьян. Из-дыруада, убри иахҕьозар аҕсуаа хрыцхарақәа руак – иаар-ласны аамтә аҕанраалашья хәхьақәымшәо. Издыруада, убри иахҕьозар аполитикеи хәреи лассы-лассы хәхьеиҕахауа. Апо-литика анапы алазкыз ауаҕы аҕама аҕеицш анахәы-аахәра дазхиазароуп. Аҕама ҕ-ҕык амоуп, аха аҕынца цьаракоуп иахьхоу. Аамысташәара ианаамтаз, ауаҕы ииҳәаз ажәа ихы анақәитцоз, нцәас ианимаз иламыс, уи аамтә ауаатәыҕса

тысит, иалгеит. Акоммунизм ашқа изыхынхараха, усеипш икоу ауафра ду ашқагы уаха хынхәышыа рымазам. Ирласны аеыпсахра иахьхмилаҭ ҕазшыам аамышьтахьгы, иахья уажәгы хара хкны даеа партиак ахьымиц, акоммунисттә партия акажыра хажыаламгац сгәанала, иҕегы изыхкыақәо рацәоуп. Уи каҳажьыр, ишьтаххуазеи? Абри аганахьалагы икоуп еиуеипшым агәаанагарақәа. Цьоукы адинхатцара хайднамкылои хәа аҕак урҕоит. Ацсуаа цытҕык қыырсианцәоуп, даеа цытҕык мсылманцәоуп. Ақырсианцәа ныкәалааит аныхабаақәа рышқа. Амсылманцәа рзыхәан иргылазааит аҕаамақәа. Хакәытп, иаххәарым урт адинхатцарақәа ахәаҕыла ишааиҕагылало. Хакәгыгып, ацсуара иабзоураны, хара хәонуцқа усеипш каларым, еинааланы цхьака харгалап хәа. Сыззааиуа даеакуп. Уафы игәеимтар ауам, аҕыхәтәнтәи аамтазы, ауаа адинхатцарахь ишеихаз. Цьара акы агәра ргозароуп. Аха рыцхарас икалаз, адинхатцарагы цәгыра ушақәнамыршәо агәра згода? Уафьтәыфса ихафь изаамгаша ашыақәтәара канатцеит акоммунисттә идеология. Аха хшла икәабоума ақырсианра, амсылманра? Қырсианцәазамзи аинквизиторцәа, ацивизацияқәа шеибгаз иҕазырбгаз? «Крестовый поход» хәа изышьтаз кәзтаз зустәда? Ленинград икоуп аинквизиция амузеи. Мышкызны икалашта акоммунисттә музеигы. Ускан музеик акнытә даеа музеик ашқа уаннеилак иахьеипшқәоу еихахар хәа сшәоит иахьеипшым аҕкыс.

Урт рышьтахь иаанхашам амсылманрагы. Ишцарзыруаз иқырсианцәаз? Нбанцакылатцәкыа иухәозар, аҳаиуан ацәа шахырымхра ауаа рцәа рхырхуан. Атәфәан ларгырхәаны, акәты еипш амца иеҳәатцаны ирзуан. Исгәалашәоит, иҕсаҕа бзиахааит рыцха, избаз излархәо ала, Самсон Чанба иаб ддырхәацәарц амца дыеҳәартцеит, днархәы-аархәуа амца идыршыло мацара, иҕсы ааихырхит акоммунистцәа. Аболгарцәа рдокументк излахәо ала, ақырсианцәа аанкыланы, игәакны иҕсларц, атәфәан иахарцон. Артқәа зегы зхысхәаауа, уажәы адинхатцарахь аихара икалаз ауп. Акоммунисттә идеология нкажыны, адинхатцарахь сиасып хәа угәы иантәшәалак, абартқәагы урзымхәыцыр, уанырымкылар ауам. Абри аамышьтахьгы, иахья уажәгы хара

хҗны даеа партиак ахымиц, акоммунисттә партия акаж-  
ра хажыаламгац, сгәанала, ицегы изыхҗыакәоу ыҗоуп. Хара  
хазтахым рыџнуцҗка даеа партиакәак цысыр, хара хаанхар  
хазлоу апартияҗны, ххырхартақәа рымацара рақәымкәа,  
партиалагы идеологиялагы хайҗәыгахоит. Уи инартцуланы  
уазымхәыцыр ухнахыртә иҗоуп. Сызтахым дызлоу апартия  
акәымкәа сара даеа партиак салоуп анухәалак, изахауагы  
игәы иахәоит, уаргы угәалакара аашьтнахуеит. Аҗснытәи  
акоммунистцәа Қырттәыла акоммунистцәа ирхәарызеи хәа  
рҗы итаҗшуаз, уимоу, ирымхәазаргы, абас җахцдар рҗы  
иахәап хәа раҗсуа жәлар ишынарыҗраҗалоз, еицлабны Аҗсны  
шыртшуаз, иахәа хажыааргаз жәбоит. Иарбан еихау агәырҗара,  
партиала еиҗәшахар, уара узлоу даеа партиоуп, уара иухәо  
сара икастџом, сара спартия исананажыуам ихәар араҗатәиик.  
Ари ус иҗкалар стахноуп ишысхәо. Ишыҗатәҗыоу удырырц  
утахызар, уажәнатә ахы ытнаххьеит, уназхәыцыр иубоит.  
Аҗсны раикомқәак, қалақҗкомқәак ирхагылоу акоммунистцәа,  
мазала даеа партиакәак ирылалахьеит. Уи еилкаауп. Аидеи ду  
акәым акоммунисттә партия ашҗка ииазгаз. Еихау аматцара шио-  
уа агәра анааига, иарбан партиазаалакгы далалоит. Аха аамта  
ас ицалашам. Аестонцәа бзиақ аҗшыырҗеит. Акоммунистцәа  
азин рырҗеит дара рпартия иалымтцкәа, даеа-даеа партиакгы  
алалара. Уи аамтала акәхоит. Ацивилизациятә тәылақәа рҗны  
апартияқәа ахырацәоу, азәгы азин имам, партиак даланы,  
даеа партиак ацхыраара, даеа партиак алалара.

Хыхь ишысхәаз еиҗш, аҗсуаа адинхатцара халаеым.

Ицәҗа ибзиа акоммунисттә партия хайднакылоит. Пар-  
тиякоуп хазлоу. Хара хазламачу ала, еиуеиҗшым апартияқәа  
аҗшыаагар, хайҗәнашоит, хазы-хазы хажоит, ақыртқәа хара  
хатқыс шаҗка еихаузеи, аха рпартияқәа ахырацәахаз  
иахҗыаны, рхықәкы – СССР алтцра, хазы хәынтқарраны  
рыҗкаларазы уаџтас амџа изықәлом. Абас зхәо акоммунисттә  
партия еҗа авторитет қахазаргы, маҗыана амч җәҗәоуп,  
ахцшагы амоуп, ацәҗарақәа иҗканатцахыоугы ариашоит,  
аиҗakra аҗшыызгаз, ахәынтқарра зинтә хәынтқаррахарц  
амџа иқәызтцаз, апартияқәа ицегь еиҗкаахаларц азин җазтцаз  
акоммунистцәа роуп, Кремль дара иркуп, хара ххы уахь ихоуп  
хәа нацырцоит. Ажәакала, аргументқәа рацәоуп.

Уажәшьта ҳазыхынхәып даҕа партиакгы еиҕкаатәуп хәа зхәо ргәаанагара. Иаахакәыршаны инхо егырт амилаҭқәа, ша-  
маха зеггы ркны аиҕкаарақәа ирылагахьеит даҕа партиакәак.  
Иаарласны урт апартиакәа закәанла ишьақәдыртгәҕоит.  
Акоммунисттә партия иамоу азинқәа дарггы ироуеит. Иахьа  
анапхгара зеггы акоммунистцәа рнапәцака иҕоуп. Ирҕагыло  
хәа иҕоу амч иформалтәым аилазаарақәа роуп. Иаарлас-  
ны урт, иформалтәым аилазаарақәа, хазы партакәахоит.  
Аха иформалтәым аилазаарақәа акоммунистцәа ратцкыс  
еицәахар калоит хәа гәҕарас излоукша акы ахы ытнаххьеит  
уажәнәтә дара ркны. Акоммунистцәа амчра рнапәкны  
иааргаанза бзиара дук рыман. Урт рпартия милаҭтә партия-  
қәамызт. Интернационалтәын. Аидеиа акәын еидызыкылоз.  
Иформалтәым аилазаарақәа, шамахамзар, иахьаатцысыз  
ареспубликақәа зеггы ркны имилаҭтә еилазаарақәоуп. Аңсаса,  
ашьамака, ауахьад хәа, арахә роуп шытрала зееидызыкыло.  
Уара умилаҭ дахьеиуоу азыхәан мацара абзамыкә думаны  
амҕа уқәлари, уара думилаҭымзарггы, аҕәыҕа дуцзари, иар-  
бану иаха еиҕыу? Милаҭла мацара аееидкыларә иаанаго аб-  
накроуп. Аңсны, аңсуа жәлар, ишыжәдыруа, уажәакара ихуаа-  
даны икамлацт. Хназдыңшыло хәа ихәмоу жәлар рфорумггы  
гхас иамоуп иахьмилаҭтә форумхаз. Хәарада, аңсуаа хазы  
ихәмазар аеуеит афорум, аха усқан еиҕкаатәуп аңсуаа активла  
ххы злахархәыша – Аңсны ажәларқәа рфорум. Аха уажәшьта,  
ишырхәо еиңш, анцәа иңышьаны, азин кәлеит, афорум, аф-  
ронт хәа акәымкәа, изакәытцәкыоу ахьз иаахтны ахәара –  
апартиакәа реиҕкаара. Аңсуааггы ххы злахархәыша даҕа  
партиак, иаххәап, еиҕкаахар асоциал-демократиатә партия,  
мамзарггы адемократиатә Аңсны хәа апартия, усқан милаҭла  
аееидкыларә акәымкәа, ацивилизация злысхьоу атәылақәа  
ркны ауаа рышьееидыркыло еиңш, хыла-хшыҕла, гәыла-  
псыла, дунеихәаңшарала аееидкыларә иаха имариахоит. Иа-  
хьа амилаҭқәа реидкыларә, аинтернационалтә партиара зна-  
пы иану акоммунисттә партиоуп, аха уи апартия аңсәзаара  
иахнарбеит уака амч шымхаз. Амилаҭқәа реидкыларә  
ацынхәрас, коммунистцәакәак амилаҭқәа реичырчароуп изҕеу,  
уимоу, ашьакаҕәараҕынзаггы инаргеит. Аңсуааи ақыртқәеи

ашьакатэра ахьхабжьалаз ииуль азыхэан атрагедиа ду  
иҕалаз, хэарада, раҕхьаза иргыланы изхароу акоммунистцэа  
роуп. Сара агэра ганы сыҕоуп, ирҕагылашыа амч анцэырымт,  
аҕанамырҕэҕа даҕа партиак, зынза еицэоу аҕны хашнарго.  
Убри аҕнытэ, сгэанала, амилатқға ханзыршэаша, хайдыз-  
кылаша, ма мҕақы хайцықэытцаша даҕа партиак хмоур  
ада цсыхэа хамам. Абри акы, ҫба, ххэынтқарра аҫнуцқа  
мацара акэым, адунеи зегыы аҕны акоммунистцэа рыхьз-  
рыцша каҳаит, рнапаҕны иааргаз ахэынтқаррақға рҕны  
рыжэлар рызныкэымгеит. Уи зҕазшыоу акоммунистцэа ры-  
мацара ракэзам. Партиак амацара ахыҕоу, зегынцъара  
ус акэхоит. Адунеи аҕны абри еицш аҕыхара аныҕоу, харт,  
ацсуаа акоммунисттэ партия аамышытахь, уаха акгыы хтахзам,  
даҕақы халалом ххээр, ишҕахахаацшуеи? Насгыы, ацхыра-  
ара злахтаху ала, иаахакаыршаны егырт амилатқға рҕны  
даҕа партиакэак еиҕкаахар, хара хашпакалои? Урҕи хареи  
еимадашыас ихауазеи?! Иҕоуп азтцаарақға, ацсуаа ххала  
хаидтэаланы хазлацэажэаша, иахазбаша, аха Аҕсны иҕоуп  
убас еицш азтцаарақға, апроблемақға, амилатқға зегыы  
хаидгыланы иахмызбар ада цсыхэа змам. Хаидызкылозеи?  
Ишысхэаз еицш, сара агэра ганы сыҕам уи аҫыза ароль  
нанагзап хэа акоммунисттэ партия. Уи иара ахала ахы ади-  
скридитация азнауеит. Иҕататэузеи? Ацсуаа ихамоу ахшыҫқға  
зегыы абыржэы аҕара инеилатцаны акы анахазбыша аамтэ  
хтамгылацт. Дкоммунистума, днеформалума, афорум далоума,  
аматцара ду дахагылоума, дарбанзаалакгыы, здырра ыҕоу ауаҫ,  
ижэлар дрыхэароуп. Аидгылара хтахуп акаҕы – аполитикатэ  
ориентация аҕатцараҕы, аамтэ ашыаҕа аҕакаыршэаразы.

Сара акгыы шыақэсырҕэҕом. Зегынцъара сиашоуп  
хэагыы схэом. Ашәкәыҫы дхакымым. Ашәкәыҫы азтцара  
изықэыргылар – убригыы мацзам.

Атцыхэтэан.

Агазет аредакция аусзуҫцэа! Сшыхэоит, иҕалозар, абри  
астатия шыкыпхь. Хэарада, исхэакэаз шэара шәахьақә-  
шахатқэам рацәахашт. Аҕхьаҫцэа ирхэааит ргәаанагарақға.

«Бзыҕ», 1990

## ИААДЫРУА ЦЬОУКЫ РАХЬ ИААРТУ АШӘКӘЫ

Хаамтеи хтагылазаашьей урызхәыцыр, ухаҥны дааиуеит ахсаала инакәыршәаны амѡа дшықәыз, ахсаала ианзамыз, ацҭа зхым азиас дук, зиас хәашьык инхықәгылаз ауаѡы. Амѡа анагзара мариахон азиас ахықә аҥны иаанхазтҭгы амѡа иқәыз зегьы. Иҕалеит арыцхарақәа ѡба. Азиас хәашьы рыгәта ибжьысит, еиҕәнашеит еицшәа инеиуаз.

Иѡбахаз, ххала ахәыцшья ххаштхьеит. Хашьцылахьеит хыхьынтәи иаархәо ақәшахатхара.

Иахцәызит аибачхара. Хгәаанagara иақәшахатымхаз «ажәлар драҕоуп», «контррреволюционеруп».

Ари цырхагас ирымоуп амилат дукәагы, иахагы иахныпшуеит амилат хәыцқәа. Ацсуаа еиҳарак еиҕәшахеит аѡажәатәи ашықәсқәа инадыркны. Изыхҕызгы ацсуаа рполитикатә хырхартоуп, нас ацсуаа еиҕәнажьзеит атәыла зегьы аҥны «ишәты-какачуаз» ауаа реибатира, рыцәгьеибахәара.

Иахья уажәгы иааиуеит уи атрадиция. Цыпх, 1989 шықәса азы ииуль азыхәантәи ашьақатәаратә еидысларақәа рышътахь, ацсуаа уаареигәыргьартә еидгылеит. Москваҕа хырхартас, хыхьчартас измаз рышҕа ииасқәеит уаанза ирҕагылаз. Агәра ргеит аменшевикцәа рхылтцшьтәра рҕны аус шхамоу.

Угәы иахәартә иҕалеит даҕеакгы. Цаса ацәгъара ззырухьаз, шәхамбан, наҕ шәхалтц хәа изҕагылаз рышҕа ианиас, хамдан шәмааин, иахзыжәухьоу ххамыштит, шәара шәчархәаѡцәоуп хәа аеҕныхәа рырымтеит. Ишиашамыз еилыркаазаап, рыламыс ҕыхазаап, насгы хара хтагылазаашья зеипшроу, хазламачу ала, агәалақәа уаҕоу игәалаиршәеит, убри аума уажәы иусу, напык иамоу анацәкьарақәа реипш хазәыкны хҕалароуп рхәеит.

Даргы, азиас хәашьы даҕеа хықәк аҥны ихықәгылаз, арахь иаарны, цаса ҕацәас ицхьазауа изхәапшуаз ианаарылагыла, цытраамтәк, аштә иааталаз асас иеипш рхы мѡапыргон. Аха ишнеи-шнеиуаз, иаха-иаха ацшәмарагы ааныркыларц иалагеит. Уигы усым, ихьяам, иацсыуаами рхәеит уи цаса апшәымацәас иамаз.

Ламысла уцәажәозар, зны чархәара узызуз, уара ушҕа дхынхәырц иҕахызар иҕоу амѡа затцәык ауп. Сиа-шамызт, сымдырра саҕоумцан, исыхьыз шуаѡрам, ишы-

ламысдароу еилыскааит ихэароуп. Мамзарггы, дахьааиз итэашьа-игылашьа убас икалароуп, хаи, ари ауаф иламыс зегьытцэка ицэымзыцзаарын, анкьа акы ихькэахьазарггы, игэалахаршэарым ухэартэ. Ус икамлеит ихынхэыз цьоуки. Ган-ха-ганха ашьшы-шьшыхэа ашта атыхэан иааталан, аатра рэавак-авакуа ишааиуаз, ашта ианныкэгыла, рмашьхэылтцкэа надырхаха-аадырхахо, рааигэа-сигэа игылақээз инарыгэтас-аарыгэтасырггы цэгьа ирымбо иалагеит. Уакаггы иааным-гылеит. Иахьааиз аштакны, апхзы казтэахьаз, зхахэы шла-хьаз, шэара шэызуствэада, шэара шэакэым, хара хауп арака иапшэымацэахаша хэа афеаца-феаца хэа рыбжькэа фтырцеит. Уажэы апсуаа хаизарақэа ркны узырфыр, урт рыбжьы улымха цнахуеит, апсуа кьыпхь аахуртлар, хаи, абарт ракэцэказаап апсуаа хазтахыз ухэап, убас икоу апатриоттэ статиакэа рыфоеит.

Иаххэап иаха иаахтны. Афажэижабатэи ашықэскэа рзыхэан ауаа зтиуаз, знапкэа ашьа рыхьшу апсуаа уажэггы ихалоуп. Урт шытэуп, икнахатэуп сымхэеит. Ашьа иахылтцуеит ашьа, уи ашьа дача шыак ахылтцуеит. Цыхэапцэара аиураны иказам. Рыцсы таз, аха аламыс марцхалк иадамхарггы ир-зынханы иказар, ачараишэа агэтатцэка иахамтэароуп, иаана-скьаны игылароуп.

Ирацэафуп хажэлар акыртуа меншевиктэ полити-ка иафеагылацыпхьаза, иаахэны змилат ирфеагылоз апсуаа, убри алаггы акырткэа рполитика амфадгара иацхрау-аз. Сара исхэом урт азэазэала рыхьз хэтэуп, изыргатэуп, рсабрадакэа рфыхтэуп хэа. Харт уажэы уи аамта хамам. Иацы ичархэафцэаха азыхэашь нырцэ игылаз, иахьа ихынхэны иахьааиз, уаанза арака игылаз ашьшыхэа инарывагыланы, хажэфа еибактап, абаакэа, цхьака хаиццалап хэа ахэара ацымхэрас, ишыкартацыз еипш, ахарадцарақэа ирылаге-ит. Цаса ахара рыдыртдон, рыцхақэа рфеакэон политикала, уажэы рцэа цыреуа иалагеит ажэлар рыфнутцка. Уиггы хь-ам, уафы ичхарын, уатэы еица иаацэгьарахар, ашьамтлахэқэа рышьтыбжь гар, урт аахэны рыжэлар шырымтиуа агэра ганы указар. Игэастахьеит, абцьар ашьтыхра акынза ауаа зырбыж-куа, ашэартатцэка анаакало аамтазы афасара иасны ибна-лоит. Зеггы ахэара, зеггы фны акьыпхьра азинкэа аныкала ипатриотхаз азэы уажэааигэа аизарафы қышэкэцарала

длыхцэажэон Сталини Бериеи рхаан лхы акды икэцаны апсуаа рыхьчаразы ашэкэы звыз Тамара Шыакрылпха.

Абарт агэтахэыцракэа уаанзагыы исызцэыртцхьан, аха исымхэар амуа акынза снанагеит Борис Тьжэба атыхэтэантэи истатиак санапхьа. Уи кыпцхьуп апрель 23 рзы итытцыз агазет «Ацсны капшь» акны. Изызкыуггы сара систатиа «Бзыц» ианылаз «Еифкаатэума Ацсны даеа партиак» зыхьзу ауп. Партиак ала ишыакэгылоу асистема ахьухьчауа, убри ала атоталитартэ режим уахьаадгылауа уара иуусуп, Борис. Абафхатэра сылоуп, атцара сымоуп, ажэлэр рфэхэы зхэауа сара соуп хэа, зхы этэу ауафы иимхэакэаша, сара исхэахьоушэа иахьсыдупхьазало, ицэапцэыгоу ажэала уахьсыхцэажэо, исмахазшэа кастцап. Исычхап систатиа акнытэ ацитатакэа рыхшыфцаккэа ахьынаурхэы-ааурхэыз, рцакы ахьурхэанчаз. Исычхап журнал «Ацсны аказара» ахэашьа хэа авторк истатиак акнытэ ажэак ааганы, убри ажэа аредакция зеггы иахэашьоушэа, сара сгэаг иумаз журнал ашфакг ииаганы, иааумфатэны, агэыпхтра зтыжжуа ажэала журналк ацэа ахьахухыз. Уиггы уажэы ихамбеит. Азэы игэаг даеа шьоуuky рышфакгыы аиагара Сталин итеориякэа ирапхьагылоуп. Уахьацрасыз акэым, уацрамсыр акэын сара ифьасшьоз. Урткэа зеггы сымбазшэа, исмахазшэа кастцон, Борис, акы акэмызтгы. Иара убри акгы атак утара иапсамкэа исыпхьазон, чыдала сара исызкызтгы, насггы зеипштэ тенденцияк иатцанамкуазтгы. Уи ахшыфцак иарбану? Ирмаанашэа, иргызмалшэа иухэарц уеазукурггы, зхы акыр цнафо еиликаартэ иухэеит Ахэба иеипш зеипшу роуп амхапьырра зыхфьаз, апсуаа рыбга цызтэаз хэа. Арака иатцанакит акыр жэашыкэса раахыс сара сызцу, акыртуа колониалтэ политика иафэагыланы, изныкымкэа, ифынтэымкэа ашэкэкэа зыфхьоу сфызцэа. Уматцурафкны иупдырхагахар хэа сшэоит акнытэ салацэажэом шыкэса фажэеи жэафа рапхьа уареи сареи хахьейдгылаз иарбан усыз. Срылацэажэом убринахыстэи упозициякэа. Уара ишыкауцаз еипш, хара баапс удысдом. Схата усазцаауазар, Ацсны зеггы акэым, апсуаа хэфнуцфакгы акыр жэашыкэсакэа раахыс 2-3 партия ыкоуп, урт апартиякэа иаакэымтцзакэа аусура иафуп, зны мазала, фазны иаахтны еифэагылоуп, уашьта иаамтоуп урт рыргамара хэа сгэы ишаанагогы, систатиа акны сара акгы шыакэсмыргэфеит, азтаара ыкэсыргылеит акароуп. Иарбан



партиакәоу аңсуаа ҳафнудқа иґоу ҳаа уцаауазар, абыржәы иустауа азтаара атак қауцар, уара ухала иухәоит.

Адәахыи сахыглаз слымҳа иаҳаз, сыбла иабаз сара исхәап, афнудқа иґалаз, уақа иаххәаз ажәакәа уара инацта.

Иугәаласыршәап, 1978 шықәса рзы акәын. Қартынтәи апартия актәи амазаныґәгаф Шевардназе даан, аобком аґны актив еизганы, Аңсны хыла-гәыла еилазцаз ҳара иаадыруеит, урт ґажәауык иреиҳам, наґ инашәылаагоит, нас итынчрахойт анихәа, азал аґнытә итәаз игәырғьатцәа, агәырқьхәа рнапқәа еинырқьеит. Ақыртүа колониалтә политика уаҳа чхашьа амам ҳаа ашәґәы зфыз, знапы атцазфыз цьоуқы рматцурақәа ирымырххьан, апартия иалырцахьан, цьоуқы лахыи рыртахьан. Аңсуак, Аобком амазаныґәгаф аңсуаа еиґекааны ирымоуп анационалисттә партия, иалақәогыи абарт роуп ҳаа 120-уык ҳарбаны, Қарт ЦК ашәґәы шытеитцахьан. Убри аамтазы аус ахьуа аредакцияґны днеит Қарт ЦК аидеология амазаныґәгаф, аңсуаа ҳзыхәан цәғьарамзар бзиа зымхәац В. Сиразе. Убри анҳаҳа сфызцәакәаки сареи хнеит аредакция ааигәара. Иґаларызеишь, ирхәарызеишь ҳаа ҳағәжәажәо адәахыи хғылан. Уақа ишәылан ашәґәы знапы атцафыз, зыпстазаара ашәартә итагылаз ҳфызцәакәак.

Акыр цхьаны даадәылцит ҳфызцәа руазәк. Уи дышәґәыфшуп, джурналиступ, уаажәларратә усзуфшуп. Анцәа ицъшьаны иңсы тоуп, акыр ацыстцозар ихәааит иара, Анатоли Возба.

– Иґоузеи, абаакәа, акыр шәызхәама, уафцас цәажәара ыґазма, ҳашәґәы иадгылама? – ҳаа хнаидххылеит ҳфызә Анатоли Возба. Иңсахы пыжәжәо, ацәажәара илшомызт. Дцәышза, цскәарак ихамкәа, фу ухәар дшынхышәтра дыґан.

– Илхәазеи Қартынтәи иааз? – дыхтаҳкит.

– Уи илхәоз еилкаауп. Ақыртқәа ирґагыланы ашәґәы зфызи уи иадгылази ртың иқәтатәуп, нас тынчрахойт Аңсны лхәеит. Аха сара сғәы цызжәауа, ҳара хтәқәак, аңсуаакәак ирхәаз ауп, – ихәан ґааитит.

– Изустцәада? Ирхәазеи? – хнаиазцааит.

Имхәеит.

– Хара-хара аиґагылаха ҳамоума, ҳазтагылоу шәымбазои?! – иаахиркәшан, деишәара-еитцараха дынҳадтны дцеит.

Хара хапшын. Аизара шәалгахъан. Убри аамтазы уфызцаақәак урылагыланы, зыгәтыха назаз ауафы дышпышәарччо еипш, удышәарччо, угәалақазаара бзианы аредакция уаадәылтит уара, Борис Тыжәба.

Уиаахыс акыр шықәса ниасит. Исхаштит. Аха абыржәы, адәахъала гәыблрала итаҳәхәашәа, ҟнудқала ашхам алыжжуа, харадцарала, цәаңерала итәны иуфыз аста-тиа санаңхъа, иахъаанага сзымдырзо, сыбла иаахгылеит ҟ-хаҕсахъак. Иңсахы пыжәжәо, ацәажәара злымшоз Анато-ли ихаҕсахъеи, ухы наркыынаа-ааркыынаауа, иреиуыстаа-ыргызмалшәа, унцәытдачча-аацәытдаччо згәалақара бзиаз уара ухаҕсахъеи. Абарт ахаҕсахъақәа анеиҕагыла, ус ҕаастит схазы: «Шәеинышәароуп, шәеилаланы, хаҕсахъак шәылцроуп. Аңсуаа хмачуп. Хайдгылазароуп. Партиак хамазароуп. Убри апартия абольшевикцәа иахзааргаз апартия акәзароуп. Даеа партиак анхау, хаикәнашоит. Уаанза азәк иеипш хайдгылан. Уажәы ихаму апартия, атоурых уздыруам акәымзар, исси-руп. Анасың лаша хзаанагоит. Уажәраанза ихазнаухъоугыи хақәнагон, ииашан. Ацәа пумҕын. Иумбои, ауаф кәыға уара уеипш зеипшу роуп аңсуаа арыцхарақәа иақәзыршәахъоу ихәеит. Иара иеипш зеипшу хаикәырханы хшааргауа шцоузеилымкаац». Абас сналаган, Борис, уара уеипш зеипшу, жәлары ирҕахәхәафу аңыза ду, ақәыға ихәап хәа сгәы иаанагақәоз зегъы еикәысыңхъазеит. Иамуит, аңсуара, ауафра, аламыс хәа егъа мчыла еидызгәагәаларгыи, урт аҟахәақәак неилатданы, хаҕсахъак сызрылымхит. Урт аҟахәақәак еидылартә ақатцара уара иулшар, Борис, нас агәра згоит, аңсуаа еснаг партиа затцәык шхамаз, аринахысгыи даеакы шахтахым.

Иқалазеишь, Борис, аңа дуоузшәа уздышәарччоз? Ақырта меншевикттә политика иаҕагылаз, рыфны амца акызшәа, рылахъ зеикәыз убасқан аредакция шәанаадәылтц.

Иухаштзар, суцхраап, иугәаласыршәап.

Мышқәак анаатц, Анатоли Возба хихәеит, иқалаз аиаша хаихәарц. Атак иқайтаз ажәак бжәамыжкәа, исгәалашәоит. Уи еснаг даргамоуп, уиазтцаа, уаргыи иуеихәоит. Абар ихаихәаз: «Аңсны кәпшъ» аредакцияҕы апартия иалоу зегъы аизара иалахәын. Қарт ЦК амазаныкәгаф В. Сиразе илхәаз аполитика санаҕагыла, хәаццышә тыхла иаасҕагылаз раңхъа дгылан Бо-рис Тыжәба. Уи аңхзы наңхәхәо, иңсы тқәакәаа дрыгәтасны азы ихитцон аңсуара иадгыланы, ақыртауа колониалтә полити-

ка иаҕагыланы хаҕаһаҥа иҕаҕа, хала тараа хаҕаҕаҥа  
хҕарауаа, хинтеллигенция, аҕсуара ахычаразы ашәҕаы  
һны Москваҕа изыһытыз. Сара Һынһыҕара һыһыҕаы  
исхаштһом Борис Тһыҕаба иһы һасыҕаҕны иһыаа: «ҕаына  
Һантапырҕаа, имхыһыҕаа, шәҕаык рһын, уи ала хаҕсуа  
жәлар еиларгоит. Урт аҕсуара иаһеиҕу аһыр Һартһо Һыһыа,  
аригы (иһааа рҕааҕны иһыһыҕаы иһны) дара реиһш,  
дымхыһыҕаа, дмыһаа-дымтәа, дыһуа дрыһыһуһ».

– Атаҕ узиһтәһеи? – дыһтаскит сара.

– Иһырымуаз, аҕара шыһадырххоз, иасхәһеит иһәтәз.  
Уи иасхәһеит абас: «Борис, уара аҕаһынһаа Һантапырҕаа  
хәа иуһыазо, Аҕһны аиҕаырхара иаһыһуу уаауп, урт  
реимааттаршыы уаргы саргы хаҕсазам! Анһаа иһыһуһу  
иаһыа 37-тәи ашыҕәс еиҕәтәаҕаа аһыһаҕ, хәзегь уһы  
хәҕаыхһаны аһыаһаны аилаһра хтаужуһан!» – иаҕәа данал-  
гоз, Анатоли иһаһиһеит, – аизараһы сара сымаһара сәҕаым,  
азык-һыһыаҕ хус иадгылаҕеит, иаххәап, Хәыта Һыапуеи  
Вова Һуази».

Абартҕаа, аһәиһаҕ еиһш иһахәы-аахәҕәо рзыхәан аҕаһап,  
Борис, аҕсуаа изырхәаз, ухатәы зһаны, зһара уһала хәа.

*«Бзыһ», 1990*

## **ЖӘИИИРААЛАК АҔША-МЫҔШЕИ ҔСТАЗААРАТӘ ПАРАДОКСҔАКИ**

Дызуһтада, дарбан Һаыһуу иахыатәи амш хәаһыа  
иҕәһаргылаз азтәараҕаа ртәк хәзтәуа?

Мыһхәаа иһхәыс Һаыргыа даҕеит иһәһеит. Уахылы-  
таһыһыҕааһа ыһуһу уи, мыһхәаа иһхәыс. Дҕаыһшыһ, рыһа,  
лхатә иааиһәоз аҕара лҕон. Нымха-хымтәаҕ иаҕаһарыһ лхатә.  
Аһа уатәы сһынһауа, изакә малу иһуа, изакә Ҕстазара сһиру  
иһыһтауа хәа ахәһара даналаҕалак, Санчо Панса иҕәра шиг-  
гоз еиһш Дон Кихот, лхатә иҕәра лҕон уи аһхәыс. Даныһәалак  
аһыһы хааҕаа дрыһан, данааһшлак мтәыжәада дһыруан.  
Абас маһара иһааиуаз, лыҕарахь дһеит, дажәит, дхымхәаһеит  
уи аһхәыс. Дахытәуу дзымгыло дҕалаит лхатәагы. Ирфо,  
иржәуа рымам. Һыһ-һыапык зтәуу рахәык раһта итәм. Рыһны  
аҕәзар, алыхәта иаһыаһеит ахыб. Уажәһыта илбаҕәһыһеит

лхатца иааихэоз зеггы шымцыз, лкэыпшра, лыуафра баша азы ишалтаз, лажэымтаггы шыцэгъахаз.

Абра икоуп хара хзыргэакуа азтаара. Илзеигы илзеицоу атакэажэ, лхатца дшижыауаз, дышмыцхэафыз ахылбаз? Издыруада игэра шылгац илгауа, лынарцэмѡа данықэлауа аеынгы, даеа мышқэак сзымнеит акэымзар, хымпада, схатца иааихэоз зеггы калауан, зеггы соуан, ахкэажэ сара сакэхон шылхэауа лынарцэ мѡа днықэлал лзеигыызтгы? «Тьма низких истин нам дороже нас возвышающий обман», – ихэеит апоет. Лафмкэан иаххэозар, издыруада зхатца мыцхэарала ирчоз уи ацхэыс, лажэымтазгы лматацэа, атыпхацэа ссиркэа ааизганы иралхэар, нанраа, сара сыпстазара баша, амцхэаф игэра шызгауаз имѡасит, сара исыхыыз шэара ишэмыхын, даеазэы иихэауа шэазызырѡы, аха шэара шэхатэы шэхала анцэа дшэымшалан хэа ралхэар иаха еигызар?

Руак аллымхыр ада цсыхэа лымамкэа иаатагылаз убри атакэажэ дааугэаланаршэоит иахьатэи хара хтагылазаашья. Хара игэагыны иахзымхэар, ацстазара иара ахала атак канатоит атакэажэ лажэымтазы лѡацхья иаацэырцыз азтаара. Ус анакэха, ихамхэар цсыхэа хуаум: ианба, ианбыкэу рацхьяза агэра анахгаз уи амц?

Иахааныз, уимоу, агэтацѡкья иалагылаз ишцарыдыркылеи? Издыруада ирыхызар даеакы?

Азыршы иацэшэаз амца далацалеит.

Еицоу умбакэа, еигы уздыруам. Аха дарбану уатэтэи амш иаха еигхэоит хэа имгэыгыц.

Ацсны, ишдыру еипш, Асовет мчра шыақэгылеит март пшьба, 1921 шықэсазы. Ишыақэгылатѡкьяз, атыхэтэан излеилкаахаз ала, Асовет мчра акэымзаарын, ишыақэгылеит абольшевикцэа рдиктатура. Иара ахата ишцапылеи ускантэи хкэгацэа, насгы изеипшрааз уи иацааиуаз аамта? Абасеипш азтаара уацхья ицэырымцыр ауам уажэтэи хтагылазаашья уаназхэыцлак. Зыкы жэышэи жэаа шықэсазы, ѡынѡажэа мшы реиха изымнеиз Ацсуа коммуна, ашьтахь, Ацсны ишыақэгылеит аменшевикцэа рымчра. Ускантэи хкэыгацэа, азэык-ѡыцбак ихамаз хцарауаа, убри амчра ишазыказ ххафы иаахамгакэа, еилкаашья хзатауам ашьтахь, ѡажэиак шықэсазы иааиз, ма абас изрыдыркылаз, мамзаргы егыс, даеакала изазыказ.

Иќалап амаалыќ иакәзар афстаа дафыстааны дќазтаз.  
Амаалыќ изтаарақәа нымтәазеит, афстаа иидыруаз зеггы  
ихәар акәхеит. Иидыруаз зеггы анихәа, уафыстаауп ихәеит.  
Хазтаарақәа, цәамфәхә-тәамфәхә хамтауа хандыргәаќуаз  
аамтазы, ихәихәозеи хәа хзызтаауа, хәарада, рапхьа дгылоуп,  
хаблахтфы, хќәыға ду Дырмаит Гәлиа.

Иаакәсхит ифымтақәа реизга актәи атом. Уаќа иану  
ипоезиатә рфеамтақәа роуп. Апстазара аеанеитанаклак,  
аееитанакуеит ауафы ихәыцшыаггы, насггы уаныхәыңыз, мам-  
зарггы уанқәыпшыз узыпхьаз афымта ушазыќаз, ишеилукаау-  
аз, аамта анынаскылак, ууафра уанааталалак, зынзаск даеақы  
уанахәоит. Апышәара... Дааќәымтцзакәа апышәара дахысуеит  
ашәќәыффы. Апышәара дахысуеит ипсы антоу, апышәара да-  
хысуеит ипстазара даналтцлак ашытахьггы. Иара, Дырмаит ду  
ипстазара уфырц азыхәан, иумазароуп Моруа ибафхатәреи  
идырреи. Уи даеа усуп.

Азтаарақәа, азтаарақәа...

Исоухәозеи, хаблахтфы?

Иажәеинраалақәа акы снапхьеит, даеақы...

Фырхәала аизарақәа рфы иааххәақәоз, артага шәыќәқәа  
ирныз, хартәфцәа ихәилдыркаауаз... Уртггы даеа блак, даеа  
хшыфцакқәак... Издырқәо, сгәалашәарафы иаанхәқәаз...

Абри закәу жәеинраалоузеишь, самыпхьеижьтеи акраа-  
цуеит? Насггы еизарак афы азәы дапхьауа, статиак афы азәы  
ацитата ааиганы исгәалашәауам, ртага шәќәыкггы ианым.  
Знык сапхьеит. Иуахәхьоу, иухаштны иќаз мелодиак фыхазшәа,  
гәтыхәқәак, хьаақәак рцәаара... Цәахәа-цәахәа саатгылауа,  
иаахтны исеихәақәаз раамышытахьггы, иажәа иатцатәахузеи,  
гәтыхас-хьаас имаз хәа сназхәыцуа сфынасхеит.

Ианбааши абри ажәеинраала, убасқан изифызеи?

Иахьеипшқәоу рацәоуп ашәќәыффы ашәарыцаффи.  
Агыгшәыг анаацәырќьауа блеихәќәысрак иналагзаны дхыс-  
роуп ашәарыцаф. Мацзак ипцасаны, мамзарггы икьасаны  
данхыс, баша ихы кашәоит. Ашәќәыффы иажәа ианаамтоу  
изхәазар, абцарқәа иреихәу абцархоит иажәа. Иќоуп  
ашәќәыффы ашәарыцаффи злеипшымггы. Ашәќәыффы иажәа  
хәырбггыцзар, ашәарыцаф ихызатә цстыхгоуп. Дырмаит Гәлиа

изныкымкәа дтагылахъан убасеипш аамта, иажәа ианазбуаз апсуаа рлахъынца. Асеипш икоу атакпхыкәра ашәкәыџы изыхәан егынасыпуп, аха егылахъыцәгыроуп. Ихәатәкьарц иитаху цәахны, иахъатәи амш азыхәан ижелар иаха ирыхәаша имхәар ада цсыхәа имамкәа дтагылар алшоит.

Агәахәареи апстазара иднатәуеи...

Дыззыпшыз, дзызхъуаз, аха икалатәкьаз зеипшроу...

Иаахгап аамтак. Җажәиак шыкәса рзыхәан Ацсны Асовет мчра шыакәгылеит. Уи аамта аира апоет дшазыпшыз атәы уажәшьта халацәажәап.

Асовет мчра анааи, деигәырғьатцәа статиакәак иџит. Астатиа, ишдыру еипш, аџра иаха имариоуп ашәкәыџы изыхәан, асахъаркыратә ҟымта ааста. Аамта анаабжьыслак, хәарада, ажәеинраалакәагы иџуеит, Асовет мчра дазышәахәоит хәа уаџы игәы иаанагауан.

Ицеит амзакәа, ицеит ашыкәсқәа. Акы, џба ракәымкәа, жәаба ркынза. Икалазеи, ихъзеи, жәеинраалак зимпыцымтцызеи апоет?

Имариоу зцаарам. Аха уажәы сара сзыргәакуа даеакуп. Җажәиак шыкәса иацааиуаз, аменшевикцәа рхаантәи аамта дышпазыкәаз? Уи дшазыкәаз анеилахкаалак, нас егыи, җажәиак рзы иааиз дшазыпшыз аилкаара иаха имариахоит. Интыртәааны иахзымхәаргы, хәзааигәахар здыруада даеа зцааракгы атак. Җажәиак шыкәса инаркны жәашыкәса изефнамтуаз ипоезиатә гәахәара?

Еиҗахсыртлан сеиҗапхъеит аскак сылапш зыдхалаз, хыхъ зызбахә сымаз ажәеинраала. Иахъзуп уи «Сбахча».

Ауаа тацәкәа агыҗа-гәгәахәа ианеилоу, җымт, ашышьыхәа, иеыпхъак иаагылаз акәыҗа иеипш, Дырмит Гәлиа егырт иажәеинраалакәак ипхеибарс пхъака ианцәырцуаз, уеизгы-уеизгы хажәбароуп хәа рхы анзырыргоз, ари ажәеинраала, саргы саамта ааихра икоуп ахәозшәа, аеыпхъакны игылан, игәазтозгы нак инавсуан, арахъ иара иакәзар, иахәауагы рацәазаап, ахәашьагы цшзазаап. Имеыгцәаны исхәеит ауаа тацәкәеи ажәеинраалакәеи ахъеиҗсырпшыз, аха ипсыеу аџымтакәа, уимоу, зынзаск реиҗатыжыра иапсазақәам џымтакәак змам шәкәыџы дузыпшаауам. Усеипш икоу аџымтакәа еихаразак ирацәахозаап аҗоурых хыкәк аҗынтә даеа хыкәк ашка ианисуа аамтазы. Икалатәкьази изызхәыцуази...

Ажәинраала «Сбахча» ускак идуцәам. Ишеибгоу иааз-  
гоит:

Сбахча цшза, сгәзырхага,  
Игәыргъахәын, ицстатәган,  
Икато иәеиуан ииатәаза,  
Цхаста амамыт уи зынза.

Атыпхацәа, зара еихатыркәа,  
Арцар шыахәкәа, ацелуанкәа,  
Ахы-разны еаргацәа,  
Неи-ааиртас ирыман абра.

Ажәа хаакәа рцышә икәкын.  
Ацәгъа-абзиа дара ирцхыкән.  
Анхара ухәа, аәһрақәа  
Ртәы акәын ирхәоз иара убра.

Абар, иасит җадахъала  
Ацша, анаатә хаҗцәгъарыла.  
Иархәеит амахә рыхәтагы,  
Игәых иагеит рыбгъкәагы.

Ауаа шәазызо уа интыцдит,  
Ацштәы иахаз наҗ инахыцдит.  
Ашәт абаҗаз, зегь каҗсеит,  
Цхәызбеи цкәыни зегь цақәеит.

Лацш цәгъак уа инахысит,  
Уи хъаала сара инасысит.  
Сбахча бахчам, аеакхеит,  
Ахи атдыхәеи зегь тацәхеит.

Иацәызит уи алашара,  
Ихәашыит абла тыпхаара.  
Гәыргъеи ччареи рцымхәрас,  
Бжык аатыәуеит мыткәматас.

Арцафы дышразцаауа еицш атәәцәа, ххы иахтап  
азтаара: изакә жәеинраалоузеи ари, иҳанахәозеи?

Ауаф кәыга дуцны амѡа укәзар, шакаамта амѡа шәыкәу, убаскак икәыгара шузаатуа еипш, уацханы уеитацхыаццхыаза, аеаанартуеит, тоурых аамта дук уагәыланарцшуеит. Иарбан сахьаркыратә ѡымтазаалакгы, азкышыкәсакәа рацхыа икалахыоу тоурыхтә хтыск иазкума, азкышыкәсакәа анцалак икалауа хәа дазхәыцны, фантастикатә ѡымтак ацитама, ианымцшыр ауам ашәкәыѡѡы дызхаану иаамта. Хәарада, ари иаанагауам партиатә кәцарак анаакалалак иакәнагахаша аѡымта аццара. Аофициалтә хәаи, аофициалтә, ақәцаратә гәыргәареи ракәымкәа, инартцуланы ажәлар хәаас ирыматкәыоу, ргәы-рыцсы иалоу рхәыцра, рыгәтыха шака иаанарцшуа, убаскак изаамтанутәи ѡымтахоит, убаскак ирыдыркылоит, иргәацхоит ашәкәыѡѡы дызхаану иацхыаѡцәа. Ари иаанагауам инеизакны жәлары зегы ианыргәамцха, ианрыдрымкыла, мамзарггы инеибанеипшны зегы ианырзеилымкаа, уи ихыысхау ѡымтоуп хәа. Уацхыака инеиуа ауаф убаскак днаскыар ауеит, улацшхәаа дацәызыртә. Уара укәуз уи имѡа. Ухатә уихыымзар, ихызап ушытахька иааиуа, уара иутдагылаз. Ашәацыцәац унарылацшыр, аацынроу тагалану, иарбан аамтоу шудыруа еипш, асахьаркыратә ѡымта уанацхыа, инартцуланы иеилукаарц азыхәан, иудыруазроуп уи аѡымта анаццаз аамтакәа рзыхәан «ахауа» зеипшраз, изакә бжыыз ашәкәыѡѡы игәлымха иахауаз. Дырмит Гәлиа иажәеинраала «Сбахча» иѡит 1920 шыкәсазы, иара убаскан, сентиабр мзазы ианитцеит агәзет «Ацсны».

Мацк хазыыхынхәып убри аамта.

Ишдыру еипш, жәибжъ шыкәса, церуал мзазы аурыс император иахра мап ацәимкыр амуит. Урыстәыла икалеит аамталатәи аихабыра. Уи иаанагоз, нак-нак, ианазыкатхалак, ианазырхиалак, икалоит алхракәа, икәыргылахоит аконституциатә еихабыра хәа. Аха абольшевикцәа, абцъаршытыхрала, ахәынтқарра аадырхәит. Иаарласны ахырхарта бзиа, ахырхарта иаша алырхит ацсуаа. Шәышыкәса инареиханы убри ацхыа издылахыаз Урыстәыла ишытнахыз амѡа дарггы анылеит. Зыхьзхырххыаз рыпсадггыл Ацсны ахьз аздырхынхәит. Аимператор Ацсны иахьзитцаз – Акәатәи аокруг Кәтешьтәи агуберния – иара дахьцоз инаиццаны ирышьтит. Ипсадггылаф дацшәымахеит уи адггыл иашыгагытыз – ацсуа. Иццит мчыбжык, инахысит мызкгы. Изеипшраз агәалакара убри аамтазы апоет ибахча цшза? Убри аамта, игәргәахәыз



аамта, даеакала иухэозар, ианаапынраз, иазикит ажэеинраала актэи ахэта.

Q-ажэак еихысхэаалоит. Аажэижаэабатэи ашықәсқәа инадыркны, аамтацэгъа хтамшэакәа хааиуазтгы, иеитца-гылазгы ацсуа профессионалтэ композиторцәа, сара агәра згоит, иахъа уажэшъта иапыртахъазаарын абри ажэеинраала иалху асимфониа. Убри азыхәан ажэеинраала ахата иатцәны игоит ашътыбжықәа. Иалагоит уи асимфониа ацсабара афыхарала. Игәахыртаагаз ахъта ниасит. Изытит ашъашьалқәа. Акәарацқақәа рышътыбжықәа дыргеит. Инеикә-фырт-ааикә-фыртит царақәакгы. Асы нықәзытны ианцалак, ашъац иатцәара ахәитцә хәа афәнаанахо еипш, зегърыла ацсабара фыхеит, ацсы талеит, ацстазарахъ, амра лашарахъ инеихеит. Инахараны, иаха-иаха иааигәахо, иаауеит атацаагарашәа. Рысабицәа аарымпытыкәкәааны изтиуаз тауадаа Ацсны иахызаанит, ацсуаа зыгәра гам жәларуп, ишәзықәцо ықәшәца, иаанхауа амшын ахықә афы анхара азин рышәымтан зхәаз аимператор дкыдцаны дыршыт. Икалоз милатрацәала еилоу ахәынтқарра ду, уи бзиоуп, харггы азәы хәа хнарылагылап. Ихәмоуп даеакы иаламашъауа абызшәа, аламыс, ахымџапгашъа, ауаџра. Ихәмоуп адоухатэи аматериалтэи бака дуззақәа. Уи азыхәан мацараггы иарбан милат дуу зышътахъ хгылауа. Асеипш ихәыцуаз:

Ажәа хаақәа рпышә иқәкын,  
Ацэгъа-абзиа дара ирпхықән.  
Анхара ухәа, аџнрақәа  
Ртәы акәын ирхәоз иара убра.

Хцәажәара иналахтоит: ацсуаа иахзауам, ихәкәым азәы хнаимпытыцыр, даеазәы днахақәлоит хәа. Иаххахарштлоит акы. Ус икоу ацсуаа хамацара хакәзам. Ацивизация ду злысхәоу хәынтқаррақәак ргәылацәа ракәымзар, адунеи афы амилат мацқәа зеггы усоуп ирлахынтоу. Еихарак уи аџыза алахынтца рпеипшуп ацсуаа хадгыл еипш икоу адгыл иану ажәларқәа. Ауафытәыџса дызшоз ус дишеит, уи аџбаггы еицилоуп: асыс-мкааггы даџызоуп, ижышауа ақәыцма ақазшьаггы ицәа иалоуп. Цәанат иаџызоу Ацсны пшзафы уара, уи адгыл иашъагәыту, уацшәыманы, уи ахауа зџыда уалачауа, ацсабара пшза уалагәыргъауа, ишутаху уеиауа,

иузхауа – ари афыза анасың уаҕаршьома, иуанарыжьуа-  
ма иаха зымчара ыҕоу, иаха иҕиаз. Ма мчыла дуабашыны  
унасың уалхэдаитэуеит, уцсадгыл умаикуеит, мамзаргы саб  
рыцха цыоуки рзы ихэалон еипш, иахыа уашта апындаҕынза  
иаиуа, нас убартца ицалауа, ашытаһы, хэазарыла, қыақыралала  
уоны агэта иныфнатэуа, гызмалрыла улахыцэгьартэуеит.  
Иудаигалаша, иуизизбыша хыцэхэыцла ирацэоуп. Иамузар,  
имызбуеи Крылов иқэыцма иазбаз. Цыара хтынҕыак анатар  
акэын асыс. Изыхнарҕыазеи? Ацсуааи қыртуа царауаакэаки  
еицэажэауашэоуп уи ажэамаанаҕы ақэыцмеи асыси  
шеицэажэауа. Иҕажэкуаз асыс иажэырц азыхы инахэеит. Сара  
истэуп ари азыхы, уара ишцоугэаҕзеи ҕамҕак ажэра ахэеит  
ақэыцма. Иаманакит. Ақэыцма асыс иазнауз еилкаауп. Абар  
апоеит ибахча ишазныкэаз:

Абар иасит ҕадахыла  
Апша, анаатэ хаҕцэгьарала.  
Иархэеит, амахэ рыхэтагы,  
Иҕэых иагеит рыбҕкэагы.

Адуеитэи алитератураҕы ирацэоуп аҕырцштэқэа,  
жэеинраалак романк акара ануанахэауа. Сара сроман «Аи-  
башьрей атынчрей» Михаил Лермонтов иажэеинраала «Боро-  
дино» иахылцит ихэон Лев Толстои. Ацсуа литератураҕы убас  
уахэапшыр ауеит Баграт Шынкэба иажэеинраала «Амха-  
цыйраа ргарашэа». Ихата данқэыпшыз ииҕыз ажэеинраала  
иахылцит итэымтазы ииҕыз ароман «Ацынтэарах».

Ажэеинраала «Амхацыйраа ргарашэа» азбахэ анысхэа,  
ианбыкэушь, абри анбаиҕи хэа снахэапшит. Даараза  
ицбасшьеит. Сашэахэара ахышь аанагома хэа изхэыцуам  
ардэына. Уи ашэа амхэар, аҕсы еихэлаханы, агэы пжэаны  
ицсуеит. Апоеит имҕыр ауамызт, иҕит, аха изакэ разкэуеи  
деикэзырхаз! Леонти Лабахэуа дзыкэдырзыз ажэеинраала,  
угэаларшэаны, уанрыпхыалак Баграт Шынкэба абарт  
ицэахэақэа:

Уандухалак Амшын Еикэа  
Ур, уҕныжэқэа имыззахыоу,  
Акарма рыкэных архнышьнақэа,  
Амца еикэутцап ицэахыоу!

Асаба ақәтәа афны архәараф  
Иубоит ахәа мфашьахуа,  
Икных, икных! Уи ақәпараф,  
О, изылшода иалшахуа...

Иумхәар ауам апоет ихала ихәда ашаха ахаиршәит хәа. Аха, сгәанала, икалаз уиоуп, аицабаа-хәацсақәа Самсон Чанбеи Леонти Лабахәуеи ршьала рфәжәкра хырәижьтәи уамак цуамызт, даеа шыак иазхьыртә имфәжәкыцызт, насгьы икалеит даеакгы. Ажәеинраала ифит фынфажәа шықәсазы. Икьыпхьаанза, нас ацәгьахәафцәа ацхьаанза, аибашьра калеит. Аурысцәа рхәашьа, анасыц аныкамла, анасыцдара ихәеит.

Сажәа инацыстцәп. Убарт, романк акара хазхәауа ажәеинраалақәа лакфакрада ирхупхьазалартә амчхак тбаауп, ицаулоуп Дырмит Гәлиа зызбахә сымоу иажәеинраала «Сбахча».

Издыруада ххәынтқарра иахьа уажәы изтагылоу агәак-рақәа рхы ытырхызар убаскан. Атәра аңаххит, азәы даеазәы ихәда дыкәтәауа икалом шырхәауаз, ирызгәамтазакәа, ашышыхәа иит, ифеиет зынза аткыс иеицәаз. Иахьмачу иахьканы зымч мхауаз амилатқәа рыхәда иныкәтәеит, иахьырацәаз иабзоураны мчыла иеихаз. Даргьы гәыргьатцәа рфьинархеит хара зинла хәиҳауп, избанзар хәиҳауп мчыла хәа. Ускан ирхаштит ацсабаратә закәанк. Сара сыхәда уара уқәтәеит. Аидара сцәыхьантоуп. Ишыстаху сшыапқәа сзе-ихыгом. Аха уара? Сыхәда икәтәоу? Уара унапқәа, зфүзеи ускан? Иумпыцдаргәгәа уфнапык рыла иуызароуп исфәоуцаз агәра. Мап анакәха, лацәааихьшырак иадамхаргьы, унапқәа анаацсыгәха, уагәра наумпыцызжәоит. Уара иушьаҳаит сара сшыапқәа, сара ифәсхәеит уара унапқәа. Азәымкәа афилософцәа ирхәахьеит: даеа жәларык ахақәйтра иалхәдазтәыз ажәлар, дара рхатақәа ахақәйтра роураны иказам. Уи шака ииашоу хара аргамәду хәхаанхеит. Уи шиашоу рыблала ирбауа ианалага, аимпериалисттә политика иафәытцит, аколониакәа аунашьтит Британиа ду. Хара хфьы уи апроцесс парадокслоуп ишымфәпысуа. Ицсыртлеит ушыапқәа, саргьы уара унапқәа рхы иакәитыстәит хәа аибыхәара ацымхәрас, хәхәдацәақәа цибакәауа, хшьа каибацәауа хәибакит. Ииашатцәкьаны ахақәйтра ртахызар аурысцәа, урт,

иаххәап, ақыртқәа ирархәароуп, шәаргы ахақәитра шәоурц азыхәан, хазы шәкаларц шәтахызар, хайцхыраап, шәца, харггы шәхацхраала ххала хкаларц азыхәан хәа. Ииашатцәкыаны хазы икаларц ртахызар ақыртқәа, ацсуаа ирархәароуп, шәара шәоухашьтуеит, шәца иахьышәтаху, аха убри азыхәан харггы шәхацхраа хазы хцарцаз хәа. Убасканоуп дасу игәтыха (иашаны игәтыхатцәкыазар, баша адәкәа рфы хәхәарамзар) аныназауа.

Илахьеикәтцагоу уск данакәшәалак, ахых, уажәшьта унатәаны, аккахәа ашәа хәала ихәауан саб. Исгәалазыршәаз хыхь исхәазоуп. Ацсуааи ақыртқәеи хайзыкказаашьа сазхәыцыр, ахагацәа реицш, ччараха исысуеит. Ацсуаа ахақәитра хтахуп, ақыртқәа хархьыпшымкәа хкашәтца ххәеит. Ақыртқәа ракәзар, ахақәитра хашәт, аурысцәа тәыс хкашәтцеит, аоккупация хзыжәуит, атәра хташәтцеит хәа икәгылеит. Хмал зеггы хцәышәфеит, адонор хайфызахеит, иазхоуп, уаха халшом рхәеит аурысцәа. Абри афыз апарадокс афстааггы изызбауам. Зеггы ахақәитра ртахуп, аха азәы дафәазәы доуишьтыр атцкыс илеигәыдтцаны дыршьыр иаха иеигышьоит. Икалазеи?

Дырмит Гәлиа хыхь иаазгаз ицәахәакәа рынахыс, иалашоит апоет итрагедиятә симфония афбатәи ахәта. Ацшатлакә баапс анас еипхьбеит, еикәтәеит игәырғыхәха иаафуаз атацаагацәа рашәа. Ацстазааратә цштәкәа – ашкәакәа, аиатцәа, ажәфан гәцштәыла ухәа зеггы рыцштәхә нархахән, иаархәеит цштәы затцәык – аикәатцәа. Агара ашәа зхәауаз амыткәмахәацәа иаарымырдеит. Убастәкыа ифит апоет ибахча азыхәан:

Ауаа шәазызо уа интытцит,  
Ацштәы иахаз наф инахытцит.  
Ашәт абаказ, зегь кацсеит,  
Пхәызбеи цкәыinei зегь ццакуеит.

Изустцәада абнахәакәа зталаз аутра иафызаттәыз апоет ибахча Ацсны? Уи ззымдыруада, атоурыхтә документкәа захтахузеи, иахьаггы, анцәа ицьшыаны, рыцсы тоуп иахааныз. О, игәырғон ускан урт, ақыртуа меншевикцәа. Игәырғон ишымгәырғьара ацәхәырафы асыс зымцыхашәаз агыгшәыг. Аха ажра жжуа ица дтахәуеит рхәеит. Ацсны

хампытцахалеит хәа рҗатца ишалаччоз, дара ражәакәа рыла иухәозар, рхақәйтҗа нарымпытшышан, рхатақәа даҗа цьоукы иаарымпытҗархалеит.

Аҗстазара иамоуп ахатәы ҕәыҕара.

Сара исыздыруам рыуа дарбану иаха ииашоу, адунеи амаза аилкаара мацара зҕәыҕара азызкуаз афилософцәа рақәу, мамзаргы адунеи амазақәа реилкаара акгы иҕахәом, аус злоу, адунеи еиҗактәуп зхәаз иакәу.

Зхы зымхакәаҗроу азәы иакәымзар, уафцсы изыгәаҕуам аҗсабара иашаз, адинхатцацәа ражәакәа рыла иухәозар, анцәа иишаз адунеи, сара ишыстаху ала иеиҗаскуеит хәа ахәара. Ииашатцәҕыаны, иеиҗоукыр ауеит, аха агәра злоугарызеи иеиҕны ишеиҗоукуа, хараза ишеицәоумтәуа. Уи ус ишоуп, адәы атцыхәан ашхам анилак, адәы агәҗан ахәшә нықәиаауеит.

Хазыхынхәып апоет иажәеинраала зхылцыз аамҗа.

Аҗсны акоммуна аиааира анага, ацхыраараз ахәара ҕартцеит Урыстәылаҕа. Иҕаздыруам ателеграммақәа иоуу имоуу Ленин. Иаххәап, ателеграммақәа иоуит. Иара иидеиақәа аиааира шыргаз ибеит Аҗсны. Ацхыраараз иҕәоит.

Ғыхәа җшзак уара иуццарц иухҗцәыуеит. Аха уара уахь иаармышьҗит, ирылацаланы иргеит ауахьад. Ауахьад уаҕагыланы узеибашьрызеи, дара, уара иухҗцәыуоз аҕыхәа злалаз ауахьадгы уара уахь иаауазар уатцәы. Саҗамыз аиҕырҗшра маҗк иҗшзамзар, –аха аҗсуаа аҕы ауафы ишьа алоуп рхәоит, убаскак хатыр ақәырҗоит. Урыстәыла, – агәра ганы иҕан асоциалисттә револиуциа аиааира шагоз, зреволиуционерцәа Ленин икәшаны итәаз Қырҗтәыла мацара акәым, адунеи зеггы аҕгы. Иахьамзар уатцәы, иаарласны адунеи ахәаакәа зеггы аатуеит, иҕалом ахәынҗқаррақәа хазы-хаз, иҕалом хазы-хаз амилатқәа, иҕалоит зеггы азәны, бызшәак еицырхәауа, җсадгылк – адунеи кәымпыл еицрыманы хәа агәра гатцәҕыаны иҕан. Уаҕа инацлеит даҕаакгы. Амчымхара иҗагылан Урыстәыла. Даҕазәы ацхыраара ирҗартә иҕамызт. Ифбахаз, ипарадоксхаз. Урыстәыла иаҕагыланы аменшевицәа ирымпытҗархалеит Қырҗтәыла, иаха ихыхьчагоуп рхәан, Ленин имфә, абольшевикцәа рымфә шыҗырхит аҗсуаа. Убасқан рыжәлар ахырхартә иаша иахьықәырҗаз азыхәан хьзи-җшеи иаҗсоуп Ешбеи Лакобеи реиҗш иҕоу ареволиуционерцәа. Аҗагылазаашьа иҕалаз логикала хазхәыцып. Абольшевикцәа иргаз Урыстәыла азыхәан иарба-

ныз иаха еиғыз, аңсуаа аңхыраара рытаны, аменшевикцәа ирымпытархалаз Қырттәыла иадырхыр акәзу, мамзаргыы уақа, рағацәа рыфнуцқа иказар уатәазы иаха ихәартахозу? Ақыртүа меншевикцәа шақа цәгыамыцәгыала ирызныкәоз, убаскак абольшевикцәа рышка иеихон аңсуаа, уаха хыхычашья рымамызт. Иухәар калоит: ақыртүа меншевикцәа аңсуаа убасеипш итадыргылеит, иртагы-иртахым, абольшевикцәа ирыдымгыларада псыхәа рмоуа. Сара скәдырцашым, исыздыруам рапхьяқа иахыкылнагашаз, аха ақыртүа меншевикцәа аңсуаа уафцсас, еишьатсас ирызныкәазтгыы, дара, аменшевикцәа рхатақәа ирзеигымхазоз? Ахакеитра хзааргоит хәа ашәтқәа рыманы Ар Капшь ирцылартә иказтада аңсуаа? Ақыртүа меншевикцәа ракәзами? Аңсуа большевикцәеи ақыртүа большевикцәеи иддырбауаз амәада дәеа мәак ыкам хәа аңсуаа идзырхәада? Ақыртүа меншевикцәа. Ус дшоуп ауафы, уани уаби ирыхшаз уашья гәакья иакәзаргыы, утацкәым ратәаны икышә икәуқыр, знапсыргәытца аартны изырбаз уаға ишка диасуеит. Иахья уажәгы иаиуеит абри апарадокс. Ақыртқәа хадрырхацыпхьаза, аурыс ишка хәихоит аңсуаа. Нас, дара, уахь ххы хмырхарада хеикәырхашья хмоуа акынза хназгаз, иаахәны ихәзгәауеит, хара, иаха ишәзааигәаз хкажыны, иаха ишәцәыхароу ишка шәхы шәырхеит хәа. Аха ари апарадокс уақагы иаанымхеит. Иахылцит дәеа парадокскгыы. Хара шақа аурыс ишка хәихауа, убаскак аурыс иахагы итаххоит хара ақыртүа хидзар, избанзар аурыс ибoit ақыртүа иара дшитахым, убри афнытә дызтахым рыфнуцқа дызтаху ыказар, иара изыхәан иаха еиғып, иинтересқәа рыхьчалоит. Еилацатоу алабиринт. Халзыпшуп Ариадна, арахәыц изыркыша Тесеи.

Ишырхәо еипш, акгыы фыцым ари адунеи афы. Икалахьоу еитакалахуеит. Ақыртүа меншевикцәа Аңсны иакәлеижьтеи шықәса хынәажәижаба цхьаны, урт, Аңсны ашьаартцәыра илазыргылаз анационалистцәа рхылтшьтрақәа фагылан, ифьртит аңсуаа рахь, ишәыхъзеи, шәмыцәан, хеикәрхагас ишәымоу Москва затәык шакәу шәымбазои, шәеидгыл, аңхыраара шәахәа, мамзар хара милаттсас шәыкамкәа шәықәаххуеит хәа. Ашьтахь, ақыртқәа «ирхәаз» аңсуаа ианынарыгза, аурыс имацара иакәым, хара хтынхадам, атла гәафара хтымцит, ифоуп шыала-дала иахзааигәоу хашьцәа, уртгыы хацхраароуп анырхәа, еитах ишгәаац, иаахәны агәаара иалагеит ақыртқәа,

шәара хара хашәтахым, шәара даеаңбара шәфеи шәырхәит хәа. Ажәа шкәакәа зкыз хәиөызәхәит.

Иаххәап, ииашазааит қыртқәакәак ирхәауа: аурысцәа ахцәас ирымоуп, дара, ақыртқәа, тәцәас икалеит. Убри аҕнытә аурысцәа ирыдтырц ртахуп. Ахреи атәреи ага-нахьала, сара усазтаауазар, ахра дара ақыртқәа ирыма-ны, атәра иґоу аурысцәа ракәноуп ишызбауа. Ақыртқәа аурысцәа ныҕәыргауоу, аурысцәа ақыртқәа ныҕәыргауоу? Уи сара исусым, дара еибабалааит. Аха ххы тызкьаз даеакуп. Ииашатәкьаны, ажәала ахәара мацара акәымкәа, Урыстәыла иадтырц ртахызар ақыртқәа, аурысцәа мпытахалаөцәоуп, империалистцәоуп хәа ирыцхьазозар, дара рхатақәа аҕәйтцроуп Аґсны ашкә имөаңыргауа аимпериатә политика. Уажәазы ақыртүеи аурыси реимак азыхәан аґсуа ихәар ауе-ит, аимпериа хәыци аимпериа дуи рыхәдацәакәа тибакәаит хәа. Узнапык ахәыркьыразы ирыхханы, еґи унапы тацкәымны иратәаны ушьтахь иаваукыр, цхьаҕа цашьа умоур калап. Цыцх ақыртүа еқстремистцәа Аґсны ианақәла (зны полити-кала, идеологиала, априказқәа, аусґкақәа, ақәцарақәа рыла, нас зынза абґьаршьтыхрала), ишґәыґуаз еицш аусқәа аныма-риамха, Цира дегьыкшон дегьцәыуон хәа, ахәхәара иалагеит аґсуаа хәкәлеит, аґсуаа хәршьеуеит хәа.

Аиаша шәасхәап, өба-хґа цәанырра сызцәырнагоит ақыртқәа абас рхәацыцхьаза. Ахәаґыхла ажәыларә, ажәыларә, ақәыларә, мчыла апроблемақәа рызбара, агыгшәыгра иахылцуа акеицш сахьахәаңшуа аҕнытә, сара уаөрала сыцәтәымуп. Садгылаөуп Лев Толстои ихәыцшьа. Урыстәыла дузза Кавказ хәыцза ианақәла, иара, аурыс шәкәыөөы, даахәны кавказаа дрыдгылеит, дақәызбеит ижәлар иґартцауаз. Инаур гении аґаңхьа схырхәауа, саґанаимцааит, аха сиқәзбаөуп абри азтаараґы Пушкин дузза, аполиакцәа еибашьрала дахьыриааиз азыхәан аурыс император ашәа ахьизихәаз азы. Сара смилат миллионла ақыртқәа раткыс иеиханы, рыдгьыл рымакуа, рґоурых иалхәдатәуа ирықәлазтґы, хымпада срықәзбуан. Аха уажәы, аґсуаа қәылаөцәас маца-ра акәымкәа, мдырцәасґы ицхьазаны, ихтхәау ахарақәа анрыдырталак, уаґсыуазамзарґы, ламыс уманы, аиаша иад-гылауа уаөңсызар, аґсуаа урыдымгылар ауам. Аґсуаа раткыс дара кәыґацәаны рхы ахьырыцхьазауа уи еилкаауп, избанзар, ашовинист усоуп кәзшьас, хәыцшьас ишимоу, аха еилкаашьас

исзамтауа, адунеи зегъы газакъаны, дара иаархъауа амц агәра  
ргоит хәа ахырыпхъазауоуп. Шә-нызкъык икоу амилат мил-  
лионла ирацәоу амилат ихәкәлеит, хандырцәеит анухәалак,  
атәым хәынтқарра афынтәи изахауа игәы ишцаанагауеи?  
Изаке уаа шәыргәындакәоузеи, анаука азыхәан даараза ин-  
тересуп, итцаатәуп убарт, миллионла ирацәоу, нас икатцатәуп  
реиха ихадоу –иаххәап, хара, афранцызцәа, хгенералцәа  
рәапхъа инаргыланы, хсолдатцәа хашьтыроуп ацсуаа рахь,  
иахдырцароуп урт иреибашышыоу, ажъа ашыга шәақылеи,  
лабалеи, хахәлеи адунеи афы икамлазацыз афырхатцара  
катцашьас иашәтаз, иахшәыртца, абаакәа, нас хара хшәартахом,  
атомтә бомбақәеи атанкқәеи ирықәаххарцъуа захтахузеи,  
иаххәап, ихәкәлар акитаицәа, шәара шәеибашышыала  
ханеибашь, уахыки-енаки рыла хариаиуеит рхәароуп. Абри  
аганахъала саназхәыцлак, зызбахә сымоу публицистцәақәак  
ирхәауа иахагы сгәы иахәоит. Ишысхәаз еипш, ақыртқәа,  
иашатцәкьаны Урыстәыла иадцырц ртахызар уи рхықәкы  
ашка иназгауа мфаны избом иахъа изну амфә.

Жәаа шықәса рзыхәан хара ихаман аконституциатә  
еихабыра, хара ихаман адемократиатә республика рхәеит  
иахьатәи аменшевикцәа. Ииашатцәкьаны, урт апстазара  
бзиа аазгауаз цыоуки ракәызма? Ихәихәазеи апоет ажәа  
сахьарк ала?

Лапшы цәгъак уа инахысит,  
Уи хъаала сара инасысит.  
Сбахча бахчам, аеакхеит,  
Ахи атдыхәеи зегь тацәхеит.

Ажәа атцакы бзиа атаны иухәозар, абри ажәеинраалафы  
Дырмит Гәлиа революционерны ихы ааирпшит. Икалаз  
шәеим, шыатанкыла ишыпсахтәу ихәеит апоет. Излеитактәу,  
еитакшыасгы икоу, насгы иарбан системоу ишыақәыргылатәу  
збатәыс измаз иара иакәмызт. Еифсырпшуаны акәым, аха уе-  
изгы март цшыба иацааиуаз ашықәсқәа раантәи ифымтақәа  
уанрыпхыалак, нас ухафы ианааугалак, март цшыба ана-  
аи дшапылаз, аха мзақәак, шықәсқәак анаатц, ипстазареи  
ихәыцшыеи зеипшрахазы ирфеиара аешейтанакыз, хәпсуа  
поет даараза дахьугәалаиршәақәо рацәоуп Максим Гор-  
ки. Атәра ханбатыцуеи, афыртын асааит игәғәаны хәа аре-



волиуциа аира иазышәахәоз апролетарцәа рышәкәыџџы ду, октиабр анааи, изакә фыртыну иасыз, иааиз закә уаау данрылапш, идимкыла акәым, ибла иахьамбашаз дыбнале-ит. Акыр шықәсагы дыхнымхәит Урыстәылака. Ахәаанхытқа дыкәымтцит, ибахча дзапырымтцит Дырмит Гәлиа, аха аби пәи еиҕазыжыыз, аешьей аешьей ршьа кеибаҕтәауа иҕазтцаз адгы-лара изымариамхеит: «Бзабаала дҕалааит агәыблра змоу,зани заби згәы иазмыргауа» хәа уаанза изхәахьаз, ақырсиантә динхатцара злаз, дунеихәапшрала идемократыз апоет. Исы-мазкуа дҕалашт, Дырмит дызлаказақәамыз идупхьазалеит, џынџажәижеабатәи ашықәсқәа рҕынза уи партиак даланы ихаздыруам,анцәа сиашьапкуан, аныхабаахь сныкәон хәагы ҕьаргы имхәац хәа иаасҕаркышт. Иашоуп, усеипш иҕоу адокументқәа саргыы сырмыпхьац. Аха усеипш снархәартә исымоуп даҕа документк – исахьаркыратә џымтақәа. Урт унарыпхьар,иарбан «партиоу»дызлаз аилкааразы уаха утахзам. Хәкәыцпы, иаххәарым март пшьбанзагы Дырмит иҕаитдахьаз аус дузза – ишеиҕегахьаз ашәкәы пшьа, иаххәарым, пхәыс данааига, азагс ашҕа акәымкәа, агәыргын рхартцарц аны-хабаа ашҕа дышцаз, уртқәа наҕ инышьтатцаны, иаашьтаххып иеиҕикааз, иҕижуаз агазет «Апсны». Уаҕа иҕаҕаза иатцаџуп: «Демократ газетуп». Убас атцаимыџзаргыы, уанапхьалак уи шдемократ газету ухалагы иеилукаауеит. Официалла, КПСС даналалаз, зынзаск даҕа аамтан. Ипстазара далтхьан ати-ран, дкыдцаны дыршьхьан апалач. Ииашатҕәкьаны, апартия амчқәа даара иҕәҕоуп хәа апоет ихәартә иаацәылашеит, Еренбург ихәан еипш, ахауа аацәыркәандахеит.

Арт антцамта-гәтахыцтрақәа уи иазкым, уи хазы итцаатәу усуп, аха иаасымџатәны исхәарц стахуп, Дырмит Гәлиа иџымтақәареизгаф-томкныитыцызашҕаазгәатаракәаисымоу рахьтә акы затҕык. Изаазарызей, алапш даара иагны итыжыуп. Иаахҕап ажәеинраала «Хара хпартия» ианџу, ианкыпхьу хәа аилкаага иацу. Ажәеинраала ахатә ахьаантәауа, ианиџыз ашықәс хәа иарбоуп 1954. Иаахартып Шоҕа Салаҕаиа ииџыз апхьажәа. Араҕа иаҕыпым, имахкрым «Д. Гәлиа ирейгьзоу иџымтақәа ирхыпхьазалоуп уи иажәеинраала «хара хпартия» хәа иихәауа. Хара хзышьтоу даҕакуп. Ажәеинраала иџит хәа иарбоуп 1952 шықәсазы. Сара ажәеинраала ахатә иатцаџу ашықәс сахәапшаанза, абри ашықәс азыхәан иџит хәа санапхьа, цәымагтцас сгәы иналақшеит. Дырмит иеипш

иҕәығаз ауаҕы имыхыыр акэын абри аҕыза, иатәасымшьеит, хара хпартия амилаҭкәа иреиҕыыз рҕеицәа рныртәагас ианыҕаз, уи иахагылаз реиҕа ирасакыахәымтаны ианыҕаз аамтазы, уи апартия ашәа азхәара... Сыццакны иаасыпшааит ажәеинраала ахаҭа. Ишысхәаз еипш, уаҕа иатцауу санахәапш, схәыцра аҕааитанакит, аха урт ашықәскәа реиҕа ииашоу иарбанушь хәа сахыццакуа, азгәатарақәа ахыану снахәапшызар, уаҕа зынзаск даҕаакы ахәауеит: «Хара хпартия» – абас ахыны икыпхыуп 1945 шықәса, февраль 21 азы». Ари кылаҭш-кылзырыфрам. Хыхь ишысхәаз еипш, аумаза атцанакуеит ашәкәыффы иажәа анихәаз аамта. Убри аҕнытә Дырмит ифымтақәа реитатыжыраан иарбан шықәсоу ари ажәеинраала анфыз цқьа иеилкааны акы арбатәуп.

Хазыхынхәып уаанза хазлацәажәоз ахшыфҕақ. Абағыртцысоуп атрым-трымхәа мышкы жәантә ажра инахыҕа-аахыҕауа. Аҕка хықәк аҕынтә даҕаа хықәк ашҕа аиасра акраамта иадхалоит, имиасзакәа хықәк аҕы иаанхазаргыи ауеит. Адемократ, агуманист Дырмит Гәлиа изыхәан акыр шықәса аҕаххеит абольшевикцәа рдиктатура, автократия ашҕа аиасра. Уимоу, иухәар калоит, зынзаскгыи дмиасзеит хәа. Ииашоуп, КПСС далалеит, хыхь зызбахә ххәаз ажәеинраалагыи ифит, аха уи, уажәраанза ишаххәаз еипш, ианифыз аамта зынзаск даҕаа аамтан – иҕааршәыи азынра ашьтахь, ашьашьалқәа азыҕра иналагартә, анаҕьалбеит, издыруада хәа уаҕы ихәартә иаатцандахеит аҕауа. Абасеипштәҕкы иҕаз, аҕауа атцандахара иаамтан, иааҕынрахеит хәа уаҕы дажыартә иҕан март пшьба иацааиуаз раҕхыатәи ашықәскәагыи. Игәашәтахьеит, ааҕынра акыр шагу, маҕк ианпхаррахалак, иаразнак ипытуеит, ибыбышза ишәтуеит абхәаса. Аҕауа иажыагыишьоит. Иаацәыркыоит ахытақәа. Абхәаса ашәтыцқәа псханашьуеит. Аҕсабара аҕыцқьара згәыцқьараз апоет, деигәырҕыатцәа дапылеит ҕажәиак шықәсастәи ааҕын. Мыткәматцас абжыи зтыфуаз ибахча, уажәшьта, анцәа иҕышьаны, аҕырҕыаччабжыи тыфуеит хәа аҕара игеит, даҕакала иухәозар, убас ишпәкамлари хәа дақәгәыҕит. Статианы ифны ажәа бзиақәагыи ихәеит. Иаҕхыаҕа игәыҕра иашахауа аҕынанахазтгыи, хәарада, ицәыртцуан иаҕа аамта зтахыз, иаҕа игәатца итыжытәыи асахыаркыратә фымтақәа, аха усҕак аамта аҕахымхеит изакә аамтоу иааз, изакә уаау уи аазгыз апоет иеиликаарц азыхәан. Аилкаара мацара акәым, ихаҭа ипишәарц

азыхәан. Иаахгап фактк затәык. Зызбахә сымаз аңхьяжәаҕы Шоҭа Салаҕаиа, иара ишиказшьоу еиңш, ираамысташәаны ихәеит абас: «1924 шықәсазы Д.Гәлиа днаңхьан Қарттәи ау-ниверситет ахь...» Ииашатәҕьаны, уи уахь днаңхьан. Аха уи уахь днаңхьан Максим Горки Италиаҕа «ңсшьара» дышцаз еиңш. Горки дықәымтқыр амуит. Гәлиа уахь днарымңхьар уаха царта имамкәа, Аңсны аангылашьа имоуа дтадыргылеит абольшевикцәа рнапхгаҕцәа, ахәаҕыхлеи, «пеу-пехә» хәа хыс-ралей зегьы зызбауаз иаңтәи апартизанцәа. Иҕалеит ахьяаңарч зхылтқыз иахәлаҕаҕьон. Аңсуаа хазы милаҭуп хәа рхәартә, рхатәы бызшәала ашәҕәыҕәра рызтаз, рхатәы бызшәала иаңхьалартә, аңсуа милаҭ апапортра рзызуаз агазеттзыйжуаз ауаҕ, Аңсны далымтқыр амуа дтадыргылеит. Анцәа илңха ро-уроуп уи усқан Қартҕа дызгаз ақыртүа интеллигентцәа. Усқан даҕа аамтан. Усқан даҕа патуеиқәцаран, диплолла акәмызт аинтеллигентра шықаз, ақыртқәа зызхәыцуаз зынзаск даҕа уаан. Абраҭәҕьа салацәажәарц стахуп даҕа деталь-кгы. Акырынтә сазхәыңхьейт, дышпахәаңшуазшь Дырмит Гәлиа агазет «Аңсны қаңшь» ааиртыңыңхьаза уи ахьз? Иара инапаҕы ианықаз, раңхьаза ианиз иахьзитейт «Аңсны», нас-гы ахьз аамышьтахьгы, уи аҭақы ағанахьала иаман аңштәы рацәа. Уажәы, абольшевикцәа ңштәы затәык ахьз ахьзыртейт, насгы аҭақы ағанахьалагы иаанахәейт ҕ-ңштәы затәык – аиқәатцәеи ашкәакәеи. Ари дыцәҕьоуп, деиқәатцәоуп, ари дыбзиоуп – дышкәакәоуп. Ауаҕы дызшаз ус димшазаргы хара ҕың дахшароуп рхәейт. Дара ршәагазага иаазтамлоз зегьы, Прокруст ицәартәҕы зшьапкәа ахьхәхәоз ршьапкәа шхитцәтәоз еиңш, рыхқәа ахсара иалагейт. Аменшевикцәа ианрысакьахәымтаз абахча иазыруз хәа апоет ихәейт:

Иацәызит уи алашара,  
Ихәашьит абла ҕыңхара.  
Ғәырҕеи ччареи рцымхәрас,  
Бжык ааҕыҕит мыткәматцас.

Арҭ ажәакәа усқан акьыңхь ианымлакәа, насгы иан-иҕыз ашықәс аҭаҕымызтгы, аҕажәатәи ашықәсқәа реа-нааиҕырша инаркны, ҕынҕажәижаабатәи ашықәсқәа рала-гамтанза шықәсык иаҭауҕлакгы ауан, инаалон. Уимоу, Дырмит Гәлиа иңсы ҕаны, абри ажәеинраала иҕызтгы 1989

шықәсазы, ииуль мза нахыс, хаи, анцәа диныхәароуп, Аңсны зтагылатәкьоу гәатаны, шаҕа ииашоу ажәакәа ихәазеи хәа изумхәар каломызт.

Ишысхәаз еиңш, атиранцәа рхаан ишымызт ажәеинраала «Сбахча», аха атиранцәа реиҳа ианрысакьахәымтәз уи ишит даеа жәеинраалак, аиашазы, идам здам уафы изымгәагышаз. Аңсуаа реиҳа амчымхара иантагылаз аамтазы ибжыи иргеит абас:

Абраҕа исхәарц стахуп уажәы:  
Хараза еиңуп зеггы зкынггы,  
Ахақәитразы дшықәдо, аңсра иара изыс,  
Азә ихы дшықәсуа, тәыс дҕаитдар атқыс.

Абри ажәеинраала иахъзуп «Аеацә». Иәуп 1952 шықәсазы Адунеитәи алитература ухафы иааганы уазхәыцуазар, хәарада, уи ихшыфтак ҕыцым, акырынтә ирхәахеит, аха адунеи аҕы иузыпшаауам ҕырпштәы затәыкгы, хара хпоет дызтагылаз аамта дтагыланы, убри аамтазытәкьа асеиңш зыбжыи ҕыганы иххәахьоу.

Дырмит Гәлиа хара хзыхәан иахьагы уатәгы цәым-заркырак дафызоуп анаххәауа, абасеиңш иҕоу, ажәасахьарк ыҕанатц ңсра зкәым, ишымтақәа хгәалахаршәоит. Ирацәоуп иднартауа, аңхьафцәа рымацара ракәым, акалам зкугы. Асахьаркыратә литература, ихәоит уи, иларкәу, изиндатәу, ихәтамкәан зцәа ңеу ауафы ихьчагоуп, ауафы ибҕа аитцыхразы игауа асаркьал бжьуп. Ус акәымкәа, ауафы длазыркәуа, дзиндазтәуа, мчыла, шыақатәарала аиааира згаз амчра ианад-гыла, ашыақәыгәғәара ианазышәахәа, уи амчра анцауа, иар-гыи нацны ицар акәхоит. Даеакгы иңьоушьаша, Дырмит Гәлиа атәра атқыс аңсра алызхыз аеацә даназышәахәоз, шықәса ңшыиңаажәа дырзааигәахахьан. Егьиашатәкьаны, ашыауар-дын иани инаркны агәеисра неикәтәаанза ишшыауардыну иаанхоит.

*«Алашара», № 6, 1990*

## АГӘТЫХА ДУ АНАГЗАРАЗ...

(Асессиа асас ианџамтқаа)

– Узыпхыаша хәа кыр ааугама?  
– Ишпаасымгоз. Журналқаак сымоуп. Уара?  
– Саргы шәкәы бзиақ аазгеит. Уара, журналгы ашәкәгы аазымгаз, аамта злоухугарц угәы иџоузеи?  
– Сыцәоит. Сахытәаша сызбахыеит – ускак сахырымбаша. Сыцәоит сылтахәахаа.

Алаф абжа иашоуп. Абасеипш иказ аицәажәарақәа уахауан асасцәа хкынтәгы, дара адепутатцәа ркынтәгы паса, иаадыруа аамтқаа раан асессиақәа анымџапысуаз. Иааигәахо ианалагалак, шыри, снармыпхьондаз, снарыпхьар, сымнеир пхашьароуп, иатәасымбазшәа икалоит, снейр, башаза аамта сцәызуеит, џбагы – икақәоу, хазтагылоу убла-ла даеазнык ианыубалак, угәы пыжәжәо ухынхәуеит уфныка схәон. Убас акәын егыртгы. Азәы дцәажәаргы, рызегы цәажәаргы ирхәоз акы акәын. Ирызбаша, ирыдыркылашагы асессиа мышқәак шыбжьоу, цьоукы неидтәаланы заа избаны, имазеины инаргон.

Уи ашәкәыџаы избәхә анырхәауа, иахьагы иргәалашәоит избаз, изахаз.

Апсуа театр афы асессиа мџапысуан. Ипсаџа бзиахааит, дыпсхьеит шәкәыџаык иааиртуан. Акалам дазыманшәалан акәымзар, ацәажәараз, дџықәгыланы џ-ажәак рхәара ицәыуадафын. Иихәашаз зегы угыы ифны иртон. Аредақциақәа рышқагы заа ирыштыуан. Асессиа аазыртуаз, имџапызгоз иихәақәаша: – «Иакәшахатда? Зегы акәшахатуп. Иафәгылода? Азәгы. Ихадахкылеит» хәа, – иблақәа аакәымтхауа, дапхьо дышнейуаз агазет азыхәан иахьыршытуаз ианыртазар акәхарын «анапеинкьабжьқәа» хәа днапхьеит. Азал афы икалаз рзымдырит. Ибзианы дапхьазтгы, иашь-цылахьан, ииашатцәкыны рнапы ззеиныркыашаз акы ихәазар акәхарын, аха икәакәачакәаны данапхьа, азәгы инапы еинимкьазеит. Иара деитанапхьеит. «Анапеинкьабжь. Зегы гылоит». Иацтаны ифылеихеит. Азәгы инапгы еинимкьеит, дахытәазгы дымтысит. Адырџафны агазет иа-нын: «Анапеинкьабжь. Зегы гылоит».

Хаамтазы имџапысуа апроцессқәа ирыхьзыртцеит аитакра хәа. Сгәанала уи ианаалоит даҕеа ажәакгы –

арҕыһара. Ахшыы ыцээр, аҕаастаҕа ахылтуеит ихэон абжыарашыышыкэсатэи нидерландиатэи асахыаҕыһы ду Боск. Еиҕагы еицэоуп аламыс аныцэа. Акыр жэашыкэсаҕа инеипынкыланы ахшыы ахэаереи аламыс арцэареи ракэын изҕыз. Хара хархаанхеит убарт, ауаһы дуаһы дҕазтаз аҕба рҕыһара аамта. Зыхшыы шыцэаз изцэымпсыз ихшыы абыржэы аҕара аус арура иаамтаны иҕамлац, зыламыс назаза имыцэаз, иламыс ишатцанакуа ала аныкэара иахьеипш дакэитны иҕамлеижыҕеи ицуеит хынҕажэи жэаба шыкэса инареиһаны.

Апышэара! Ахшыы ахынзашэу апышэара! Аламыс ахынзацкыоу апышэара. Ауаһы дахынзауаһу апышэара. Зегы хаҕык анрымаз аамтаҕа цеит. Иаамтахеит дасу дызустоу аилкаараҕа.

Абарткэа ракэын сара сзыхэан изыкыз. Ацснитэи АССР Иреихазоу асовет иаххысыз ассессиа.

– Ирхэо сахэхеит Нестор Лакоба ихаан ассессиаҕа абас имҕапысуан хэа. Аха сара, шыкэса хынҕажэа иртысхыоу сахаанымхац, сахаанхап хэагы сақэгэыгуамызт ари аһыза. Ари тоурыхта сессииоуп, – ихэеит ибжыы нытакны, акыр шыкэса адепутатра ныкэызгахыоу быргк.

Хаицэажэара инацахтеит ацсшыара аан.

– Кобаһиа ажэахэ аныкаитцоз, сара сзызхэыцуаз уасхэап. Уи уажэы ассессиаҕы иихэаз аиашаҕа рыбжагы хэамызт 1967 шыкэса азыхэан ацсуаа аиашазы ианыкэгылаз. Аха убаскан, ибжамеамыз аиашагы ауаа ақэдырзуа аҕынза инаргеит.

– Насгы уаҕа ихэаз официалта документым. Акы уһуазар, ма уцэажэозар, ухы иузархэом. Ари иажэа шаҕа утаһу ацитатакэа аагала.

– Хацхыакатэи хус мацара акэзам иахыа избаһауа. Избаһауеит даҕа ус дуззакгы – ириашахоит, акгы узахымхэаауа иҕалоит Сталин дыцсызар аахыс ацсуаа рыкэгылараҕа зегы. 1978 шыкэсазы ацсуаа зтагылоу хэа ашэҕы зһыз рзыхэан абензин рыкэҕэаны ибылтэуп рхэеит. Абыржэы абри ассессиаҕоуп урт ареабилитация ахыырзыруа.

Ажэахэҕа, ақэгылараҕа ирылгауа, абжытыра ааигэахо инаналага:

– Агэыхь хэшэы умазар? – днасазтааит исыдтэалаз. Ине-исыркит. Саргы сыбз инатцасцеит.

Иќаларызеишь? Еићах аламысдара, ауафымра аиааира агарымашь? Еића инаскъагахомашь аиаша аиааира анагауа амш?!

Азэы игра изап. Депутатс уалхразы ухьз ххэоит анырхэа, сзакэшахатымхазеи схэеит сгэанала. Убжбы акы атцанакуа аамтқакэак калоит хэа иакэгэыгуадаз. Азал афы итэоу срылапшуеит. Ашкэыфэра знапы алаку изыхэан ари иеигьу амомент ацшаара уадафуп. Изфлымхэхара иацсам аиаша итагылауа. Абан, дызбоит урт рахьтэ руазэк. Уи иќаитцаша избахьеит. Дтэоуп дтынчза. Егьа уахэапшыргьы, аиқэатцэа пштэыкоуп иамоу. Убла азыхэан акгы иацсам. Ашкэакэагы убасоуп. Абан аиаша иадгылауа ицшышыоу. Ихифы аччапшь ықэуп, игэы тынчуп. Иламыс, иуафроу аус аќалара иаргы дахьалахэхауа агэеизхара инафит. Сылапш дытмыршэауа, уажэы-уажэ снаихэапшуеит даеазэы. Абар, акинооператорцэа анатуратэ тыхрақэа хэа изышьтоу. Ари адепутат жэйтэ-партиатэ усзуфуп. Иахьагы аобком афы дыкоуп мазаныќагафыс. Ацсшьараан иахьихэоз сахауан Ацсны хазы республиканы аќатцаразы абжытырахь ианнеилак, иара иешааникылауа. Сихэапшуеит уи, адепутат Москаленко. Изакэ процессузеишь игэатцан имфапысуаз? Аиаша иарбану шидыруа, уи дадымгыларц збаны имоуп. Амц иаха еигьуп хэа ихала избоу, уаха цсихэа имамкэа дтагылоу? Зыламыс иафагылауа ауаф ицшышьа, итэашьа, ихымфапгашьа зеипшрахозеишь? Уажэы-уажэ аееитцанакуеит ихифы. Дышкэакэахоит, деиқэатцэахоит. Итэоу лапшыла иеимидоит. Усыцхраа ихэошэа, ажэфанахь ихы даафохоит. Ахауа изымхазаап. Дфагылеит. Дцеит азал дындылтцны. Изакэтэ «натуратэ тыхымтозеи» исцэызыз шысхэауаз, даафналан, даеацъара днатэеит. Аха уаќагы ихифы бзианы исбартоуп. Саќаимтцааит, аха изурызеи, ус анцэа сишеит, ари афыза ахамта абакоу ашэќэыфэы изыхэан. Ишламысдароу аадыргэшьоит, аха иауам сихэампшлар сзычхауам. Аоперативтэ усзуфцэа ражэала иухэозар, аобиект еићах атэитцэира далагеит, еићах ахауа ицамачхеит. Шэсыцхраа, сышзаакэрылауа шэымбазои ахэоит ицшышьа. Қыад бғыцк ишьтит апрезидиум ашќа. Уск сымоуп, сымцар ауам хэа, мамзаргы сгэы баапсхеит хэа анитцеит хымпада. Сфашьазаап. Аиаша дшадымгылауа, иешникилауа Озган игэаимтар хэа дшэазаап. Изаќаразаалак хьаа имазамкэа дтынчуп иварафы итэоу адепутат Саакиан.

Снаихэацшит а́кароуп, уи сара сзыхэан обиектым. Аиаша дадгылауазаргы, да́агылауазаргы, и́кайтцаша дахымцауа избаны далгахьейт, дтынчуп. Ахаан дмыччакэа а́дсшэа уеихэазом. Акыр жэашыкэса цуейт дыздыруеижьтэй. Ус сгэы иаанакон. Дыздыруаз цысышон. Иаасгэалашэейт азэй сарей убри изыхэан ажэа шеймахкхэз. «Уи ии́таху, дызфэ даеакуп, ишухэо ды́кам», – ихэейт. Сара имаскит: А́дсны инхауа аерманцэа дрыламысуп, зегы реиха а́цара змоу, и́кэышкэоу дреиуоуп», –схэейт. Иабаздыруаз асессиа а́ены исзаатраны ишы́каз уи ичча́шшэ ишафызаз, дшэыламысуп, шэ́кэышзакэа дреиуоуп ахысхэоз азыхэан аерманцэа р́афхэа гэаныла аминауа́тра аш́татцара шы́кэшэоз, мшкэак анаатцлак, сара иуасымхэоз, агэра угомызт хэа дшысхыччоз ажэа змаскуаз.

Уажэымзар уажэы абжы́тирахь ииасуейт. Фы́тыбжьтас сгэы и́кэыфэуейт а́дсуаа рыбжы́: Шэ́ана́цъалбейт, хадгыл и́кэнхауа, шэ́ыкэ́тцны шэ́ца хэа азэгы ишэ́ахамхэейт. Шэ́ынха, шэ́ынтцла, шэ́аргы хэргы х́республика хэ́ыцы а́фы хэ́пшэ́ымацэ́аны, хэ́алагылап хэ́ара иша́хтаху хэ́кэйтны, хэ́жэ́фани хэ́дгылы хэ́ара иа́хтэны х́калар, ари адгыл иашы́агэту иалаагауа аткыс еи́хамзар еи́цамкэа шэ́аргы иалышэ́агауа шэ́калоит. Шэ́ызегь шэ́аткыс хэ́ара хэ́анейхэз, амчра зегы анхэ́ампы́цакызгы, азэгы шэ́гэы на́хмырхейт. Ишэ́ыман шэ́хатэы шко́лкэа, шэ́хатэы театр́кэа, шэ́хатэы газет́кэа. Хэ́ара иа́хтаху, хэ́азыкэ́пауа акы зат́эыкоуп – ами́лат ма́ч, ами́лат ра́цэа хэ́а еи́лых кэ́амтцакэа, зегы зинла хэ́йка́рахарц. Акы́рткэа, ауры́сцэа, аерманцэа, аестонцэа шэ́ызегы шэ́ыпса́дгылкэа р́фы арэ́спублика́кэа шэ́ымоуп. Шэ́ара ишэ́ымоу а́фыза хэ́ргы и́хашэ́тар, абри акэ́зами ауа́фра, аламыс захь́зу?!»

О, ша́ка аш́а аныршы́лоузеи аиаша́хь ицауа ам́фа! Схы ахы́збаауейт сфэ́ызца́кэак ры́лымкаа сара сахь́ахаанхэз абри а́фыза амш.

Сыш́тахь итэ́аз ихы аасы́дыкылан, ажэ́акэак нейхэ́ейт. Шэ́кэы хэ́ычык аасиркит. Снахэ́ацшит. «А́дсны азыхэ́ан аиаша́». Авторцэа – Миминошвили, Цанц́ыкизе.

– Са́дхэейт, – схэ́ейт.

– Ииашану? Ус акэ́зар, угэ́аанагараз суазцаароуп.

– Уажэ́штан, асессиа ианалгалак.

Абар аш́тахьтэй хэ́ицэ́ажэ́ара:



– Зхы зтәу ихафы изаагом, убри афыза рөуеит. Хаи, ранаңьалбеит, шака гәагла итәүзеи, шака имыцхәацәоузеи! Рыжәлар еиларгеит, уара арт, – ицсахы пыжәжәон уи.

– Дара рыжәлар ирзыруаз сыздыруам, аха хара хажәлар рыбла хыртит. Итәбуп хәа рахәатәуп абас ицәаңҗыгоу апсуаа хзыхәан изоуа. Итәбуп хәа иахәатәуп тыпх қарттәи ауниверситет афилиал Акәа аартразы ақәцара кәзтәз, хтоурых нархәы-аархәны изыркшаңауа, мчыла мацара ихаңәажәауа тыпх шәақымцала иҳажәлаз, сынтәа абасеиңш ашәкәкәа хазкны итзыжәуа, Миминошвили Пәнцыкизеи рброши-ур апсуаа рыцпхәаза тыжыны ирытәтәуп. Иҳанахәозеи уи ашәкәы. Шәара шәсабиқәоуп, шәқыиңшқәоуп, шәразцәоуп, шәқыиәцәоуп, апсабара шәшашаз шәыкоуп. Асас анихъзхала, дзакә уафәу еилишәкаанзагы шәгәашә аашәыртуеит, шәчеиңыка дахашәыртәоит. Хшыжәбауа акәзам хара хшыкоу. Ажәала ишәаххәауа акәзам хгәы итоу. Хгәы итәтәкәыоу абар иахъану. Реиҳа злымхәкәа царыз ари афытбжы анрахалак, шәанаңьалбеит, урт шәәфәы ишәархәауа акәзам, хәзго азы рбар кәапеик азна алартәоит, иртаху хадгылоуп анырхәалак, дара ракара иахзааигәо хара азәгы дхәамазам, урт хара ихашыңәоуп рхәауан зыгәлымхәкәа дагәаз. Иахъатәи асессиафә аиаша аиааира ахәагаз. Атоурых ус дузза ахыкәлаз абри ашәкәы хәычы иабзоуруогы раңәоуп, – схәеит.

Ххынхәып азал ахь.

Ирыбаргәзеи аиогцәа. Афымца адыркуашәа, идырцәошәа рыхдырра аадырцәоит, ианаҗаху иаадырфыхоит.

Снаихәаңшит Азиз Агрба. Гәацәа зызтоу, уи ауаф дыздыруа илабжышқәа игәатца итәпсап. Изаанагазеи ачымазара мыжда. Дабакоу жәларык рапхәагылара зылшоз ауаф. Ихшыф мацара акәым, ицәажәашьа, иаңсуа бызшәа ахәашьа иатцәмшыңцрыдаз. Аиаша ухәар, апсы даргылоит рхәоит. Уи ахыңзаиашоу сыздыруам, аха абар аиаша дыргыланы иаанагаз ачымазаф. Ашта дтыц акәым, аиарта илимтцәуаз ауаф, асессиа ыкоуп, Апсны иаңәыргаз азинкәа аздырхынхәуеит, ихыиңшымкәа, хазы республиканы икаларц азыхәан азтәара ыкәгылоуп хәа аниаха, ари афыза амш сахаанхап хәа сақәгыгуазма, сыңсуазаргы убрака азал афә акәхааит, сыблала исымбар, слымхала исмахар зуам иҳәан, ахақымцәа дшырмышьтуаз дааит. Илабчашь иаңхәа иарсны иблакәа ааихмырсыгь, атрибунахь дыпшуеит. Жәымтә шкәакәа имо-

уп ажәлар рыпату шиқәу зыхәылқаз иазааигәахаз. Азал ағы дтәоуп аңсуа культура ахәштаарақәа руак мырцәакәа акыр жәашықәса иаазгауаз. Абжытыра қалаанза дцандаз аасгәахәт. Еиҥах аиаша ианамга, изихымгар хәа сшәеит.

– Қыңыа рыченыркылеит. Аиҳарафык рыбжыи артеит, – слымха иҥафәеит асессиа ахантәафы ибжыи. Аргамоу, мамзар-гыи иҥхызу?!

Ирхәоит, газак ииҥиуа азтәара, уаашәфык аҥак рзықамтар әуеит хәа. Азәи затәык Сталин иахцәиғаз хзинқәа шықәса хынфажәа архынхәра хәфын. Ари, аңсуаа цыоуки рхы зқәырцаз, дача цыоуки ргәабзиара зыхтныртцаз аус, агәтыха ду ахыназаз асессиафы, сара аргама избейт дачаакгыи. Шақа ичымазара бааңсузеи, ахәшәтәра шақа ицәгәоузеи сталинизм. Уи убриақара шыоуки ршыа-рда иалаҥхәеит, рхы-рыхшыф атқәахәеит, рейкәытхара жыи наҥхи рейкәытхара иафызоуп. Асессиахы имнеиз инеины аиаша изадымгылазгыи, ирызгәаатәым, шәуаам хәа рахәатәым. Урт чмазцәоуп. Рчымазара иахызуп сталинизм. Урзықазароуп ахақым ачымазаф дшизыкоу еиҥш.

Ирхәоит, ашта агәтаны амаалық данилак, ашта атцыхәан диуеит хәа аңынышгыи.

Аҥеи иира мацара азхом. Уи даазатәуп, дыхычатәуп ишыапы дықаргылатәуп.

Зымаалық аңыныш ицәыхычара зылшаз иоуп хәыштаарафы еснаг алфатә шәиуа.

*«Аңсны қаңшы», 1990*

## **ИАХМЫХӘО ПАТУЕИҚӘТЦАРАҚӘАК**

Аңсуареи аламыси – еишыеи ехәшыаҥеи роуп, – ихәеит сфызаки сареи хшеицәажәоз.

– Аха икоуп ианеиҥагылоугыи урт, еишыеи ехәшыаҥеи хәа узәу, – снахлафит иажәа.

– Иарбанзаалак цыара акала дача милаҥк рышыҥахы дгылам аңсуа. Уи имоуп ихатәи ҥоурых дузза, миллионла ирацәоу амилаҥқәа зтәшыыцша аҥапыцтә хәамтақәа, уи имоуп зегьрейха дзыхыҥхәаша, насгыи зегьрейха дзыхызааша – имоуп ихатәи милаҥтә хәфы. Имилаҥтә хдырра иахызитеит

аңсуара, имилаттә хаҕы – аламыс. Ирыцхарақәа зыхкыауа, зегьрейха игузеи аңсуа? – даасыхәаңшын, ихала атак ныкаитцеит. – Ажәйтәан аңсуаа иханоумыжыртә ихагхеит акы – иаңахамтцеит ххатә шәкәыџџыра, аҕатәан – ахшароура ахьмачхаз.

– Агәра ганы сыкоуп ашәкәыџџыра шхамаз, аха ишахцәызыз. Атоурых аҕы ирацәоуп усеипш икоу аҕырцштәкәа. Ашәкәыџџыра хамамызтгы, иабааназ хбызшәаҕы ирацәаны иалоу, ашәкәыџџыра иадхәалоу атер-минология? Ишцәхәои Нартаа ирызку хәамтак аҕы?

Урт рынхартә хахәла икәыршан,  
Иахыагы иџашьом, лакәушәа ишан,  
Урт ирыкәыршоу ахахәтә гәара,  
Итыҕҕа-тыҕҕа иануп ашыра.

Шака атданакуазеи ажәаңка: «Ахахә еикәнажәо иџуп!» Аңхәыс ахатцә длыкәымшәакәа ахшара длоуит ухәар иаџызоуп, ашәкәыџџыра рзымдырзауа арт, архитектуратә бака ссирқәа дыргылеит ухәар.

– Ихахыыз уасхәап, – гәтахәыцрала сажәа насымидеит сџыза, – ацәгъеи абзиеи хыла-гәыла иахынархә-аархәхаз ххәынтқарраҕы, анационализм инадкыланы, амилаттә патриотизмгы рхәаҕеит. Аурысцәа ишырхәауа еипш, ацызәзәарах днадкыланы адәахы ддыршәит асабигы. Хамшқәа рзы убри, ихәаҕы ирымаз амилаттә хдырра, амилаттә патриотизм, акаҕран пжәаны ихәытцыцауа адац еипш, ахы анцәырнага, ианҕыха, еиҕах ацызәзәарах иадкыланы идыршәыр хәа ишәан, цстазара амазарц убас ақәпара иалагеит егыашатцәкыаны, цъара-цъара анационализм ашқа ирцәиасқәеит. Ус акәымкәа, аханатә уаџцас иҕиауа иааиуазтгы, дасу дзеиуоу, дызустоу ахәара, аџыра дақәитызтгы, дасу даазазтгы иара ихатәы имоу идыруа, нас убри пату ақәитцауа, уи дқалон даеазәы итәгы идыруа, даеазәы итәгы пату ақәитцауа.

Убри шыақәзыргәгәо ҕырцштәык аазгоит, – сажәа инацыстцеит. – Аурыс царауаџ Турчанинов аңсуаа ажәйтәанза, хара хашықәспхызара қалаанза ажәипшәтәи ажәахатәи ашәышықәсақәа раан ашәкәыџџыра рыман анихәа, ақыртүа националистцәа убасқак ргәы иалсит, рмилац рзыхәан ицааңҕыгоу ажәа бааңсык ихәазшәа. Уи цъашьатәзам, из-

банзар убас иаазоуп. Ицьоушьаша даеакуп... Аха уигьы зцьоушьарызеи, уигьы зыхкъауа зызбахэ сымаз аазашьоуп. Турчанинов аартра дузза икаитцаз, апсуаа рхатакэагы, цьоукы-цьоук, ихьшэашэазоуп ишрыдыркылаз. Изыхкъазеи? Апсуаа хтоурых ахэара хакайтимызт. Хазтахым ракэым, ххатакэагы атоурых хамамзаап ххэауа акынза хнаргеит. Уака еилатэаны ихажэлеит азыхэашькэа фба. Асовет тэыла зегьы афы иказ атенденциеи, нас уи атенденция акыртуа националистцэа инацыртцаз. Ицьасшьауа уасхэап? Кыртуа академикцэакэак рыпцэазара зегьы азыркит апсуаа атоурых шхамам ауаа агэра дыргара. Икоу ыкамшэа ахэара уалагар, убри ауаа агэра дургарц уеазукуроуп апхзы акатэара анукашэауа акэымзар, икатцэакэамзар, ишыкам ускак ахэара атаху? Абри ауаф дгаруп, ахы цэахны имазам хэа уаакэымцэакэа азэы изыхэан исоухэалар, адунеихаан сшымгычыцгы, убри ауаф сикэландаз сгэахэуеит, избанзар уаакэымцэакэа уара исоухэауа нархэы-аархэны агэра агара салагоит. Изыхсхэауа, апсуаа тоурых рымам хэа кыртуа царауафык ихэацыпхьаза (дара усгы уи рымхэакэа, мчыбжык бжыарыжьзом), сара иаха-иаха агэрагара салагоит апсуаа атоурых дузза хамаззаап, урт ирдыруеит, аха ргэы цжэаноуп изырхэауа хэа. Абгакэа ахьтоу атыфорууп алакэа ахьташуа. Изыкарцозеи? Иеилка-ауп акыртуа националистцэа рыгэтакы. Хара хтоурых дара иртэыртэырц иафуп.

– Хтоурых мацара акэындаз, хадгьылгы...

– Урт еицуп. Изыхсхэауа, ажэытэанза ашэкафыфара хамамызт. Хтоурых уафцас ифым. Аха икоуп, егьа иумхэаргы, цэахышьа змам, фашьара зкэым. Хдоухатэ бакакэа.

– Ажэлар рхэамтэаэоу?

– Урт рымацара ракэым. Доухатэ баказами апсуара хэа иапахцыз? Доухатэ баказами аламыс? Урт рапцара шака зкышыкэса атахузеи?! Шака зкышыкэса атахузеи амилат ироурц азыхэан рхатэы бызшэа, дафазэы иламфашьауа рхатэы милаттэ хафы.

– Сакашахатуп иухэаз, – инацыстеит, – аха апсуара, аламыс, цыара-цыара урызхэыцыр, харт апсуаа ххазы ихазбаны, иапахцаны акэымкэа, реиха хазтахым азэы иахизбаны, абри шэымазаит, шэарфяарым, ишэышыклахэлап, пхьака шэашьтырым хэа ихайташэоуп ишыкоу.

– Уи уажэы ихэатэым. Хабзиаракэа, хаидызкылауа... Абарткэа роуп ихэатэу.

Имаскырц стахым. «Җабзиарақәа хцәызгода. Аха ацәгъарақәа иҳадчаблаз, шақа иахкәахаблаауа, убаскак амч ахтоит җабзиара».

Акғы иасымхәеит. Схала сгәы стахәыцуан.

Ажәйтәан, аңа даниоулак анхаф бзиа, ддуханы, пхәыс данааигонза хәа, ахапшыа афы нтаәаны итәахуан. Шықәсык-шышықәса анахытцлак, ахапшыа аахтны, афы нтигон, ах атихуан, нас еиҗа афы нтаәаны ихифон. Уинахыс ахапшыа афы тан ицкыакәакәараза.

Аамта анцалак, адоухатә бакагы иаҗаххоит аерыцкыара.

Царауафык икны сапхәеит. Ажәа «асоциализм» шақа цакы артауа ипхьазазаап. Җажәижәохә ркынза калеит. Ажәа «аламыс» шақа цакы амоу уафы изыпхьазарушь?

Ламысуп, ацсуароуп хәа иахапхьазақәо ркнытә, икзамишь иахдырхагақәоу, аламыс иашатәкыа бжыыз-хуа? Сиашоуп схәом, аха хатала сара аламыс, ауафара, ацсуара сшахәапшуа абасоуп. Иахьатәи җапстазарафы, нас-гы рапхьаза иргыланы җафеиаразы иҳахәозар, иламысуп, иацсуароуп. Егъа иламысуп, иацсуароуп хәа ипхьазазаргы, җафеиаразы иахдырхагазар, мап ацәктәуп.

Сыгәтахәыцрақәа срылагоит җырпштәкәак рыла. Атыхәтәан ажәалагалакгы кастарц стахуп. Иахмыхәозар, иҳадхамкылар, җазшыада. Аполитикафы мацара акәым, зегьынцъара икзароуп еиуеипшым агәаанагарақәа. Анцәа иишәиуа, уеиҳа здыруа, ииҳәауа умахааит хәа дишәиуеит. Ус акәым, иахзеигы абри ауп хәа даҗазы иҳәар, уахь хниасып.

Халагап реиҳа хзыргәакуа җырпштәык ала.

Арыжәтә аҗаршыра. Абри, иреигыыз апатуеикәцага, шакарыла инархәы-аархәны иеилагоузеи, шақацъара ла-мысс ипхьазахазеи реиҳа иламысдарақәоу. Аизарақәа рфы, акыпхь афы азәырфы алацәажәахәеит, аха икоуп җаззымхәыцкәацгы. Ишпеизыкоу арыжәтә хтакны измоу ауааи, җара хахьчара, ауаажәларратә пориадок ахылапшра зыхәтоуи? Урт реизыкәаашыафы иарбан рольу инарызгауа аламыси ацсуареи?

Җенак Гәдоуҗа араион, Приморск ГАИ акны сгылан. Автоин-спектори сареи аиуара җабжъан. Уи здыруаз азәы уск азыхәан сизынаишьтит. Ушпакоу, сышпакоу, ажәйтәра, аҗәтәра... Ахы, уажәшыта иасхәап сихәарц сыззааиз анаасгәахәуаз аамтазы, амфәхь даанапшит. Илаба еилигараа наирххан, машына ласк ааникылеит, «Жигули».

– Ижэны дыкоуп ашофер.  
– Излоудырзеи?  
– Ижэны иаиуа ауафы харантэ дузымдырзои? Амашынагы убасоуп. Аруль зку ижэны дшыкоу харантэ снаихэапшыр издыруеит. Жэафык рахытэ икалоит знык сфашыар. – Иааникылаз амашынахы ифынеихеит.

Сара сахыгылаз иаасгэалашеит акы.

Амашына хақэтэаны Глазгонтэи Единбургка хкон. «Аилабаара иафу акапитализм» иканатцаз амша ханын. Амашына убаскак итцысуамызт, иутахызар, агает уацхала, иутахызар, убжыи рхэычны уцаажэала. Цыаразатэык, харантэ сылапш наикэшэеит автоинспекторк. Аспидометр сахэапшит. Шэи шажэа километр. Хаанимкылазеит. Амша зеипшрази хмашына аныкэашэеи еинаалон.

– Иаххэап, иамыцхэзаны аныкэашэа урдуит. Уааникылеит. Иузиуазеи? – снаиазцааит хмашына арныкэаф.

– Аштраф. Аныкэашэа амцхэза иацутаргыи, акалакы афы иахыахэтам иургыларгыи, аштраф иакэу аокуп. Шэки фунт стерлинг, – ихэеит хшофер. Сыбла иаахгылеит мышкэак уи апхыа адэкыан афы сзеилахаз шэцатэкэак. Иреигыиз акостиум апсан шынаажэи хэба фунт стерлинг. Иреигыиз ашытадыбыжа-ааба фунт стерлинг.

– Иаххэап, арыжэтэ ыжэны машыналы уцоит. Автоинспектор уааникылеит, иузиуазеи?

– Рацхыза акэзар, иуиршэоит аштраф, хэышэ фунт стерлинг.

Еидах сыбла иаахгылеит адэкыан. Уака зеиуахкы утаху амашынакэа ртиуан. Хара хмашына «Запорожец» апсан пшышэи бжаки фунт стерлинг. Уажэшыта шээзхэыц уи аштраф ахыназауа..

– Ашынтэ раан уанааныркыла, – иажэа инацитцеит хмашынаиарныкэаф, – хышыкэса амашына арныкэара азин умырхуеит. Ахынтэ раан, азин умырхуеит уцсы ахынызатой.

«Уажэшыта ихэала Англия демократиатэ хэынтқарроуп хэа» – сгэы сынтахэыцит.

Примосрктэи автоинспектор иааникылаз «Жигули» даатыцит хатцарпыск. Саргы дара рышка сфынасхеит, апсышэала ишеицаажэауаз ансаха. Амашына итатэан ахэсакэа, ахэыцкэа. Иеицыз «командирс» дрымазар акэхарын, даатыцит пхэыск. Цэала-жылыла, аурыла-тбаарыла,

насгыы лзамѡакѡа тыпхаауа дызлаказ ала, ацстазара бзиа змаз азѡы лакѡын. Ажѡакѡак анылхѡа нахыс сгѡы иаанагеит абри ма ахатца зынзаск длымазам, мамзарггы ахатца длымазарггы ацшѡымас иѡоу лара лоуп хѡа.

– Уара уацсыуазами? – автоинспектор днаижѡеит ацхѡыс. Лхѡашѡа убас иѡан, уи ауаѡ имилац инацханы, аѡцныхѡа илѡшѡа.

– Ааи, сацсыуоуп! Уи бара изыбѡахузеи, цхѡыс дысзааб-гома?! – ихѡашѡа даахнаѡеит ацхѡыс. – Икалозар, сбыхѡеит, бахцырхагамхан. Сара аус ахьсымоу ашофер иѡоуп.

– Уара узы дшоферуп, аха сара, сааухатцкуп, сыцкѡын иоуп. Уи исцѡизауа маза имазам.

– Сарггы избоит ибыцѡзаны аѡы шимжѡыз, – иналаѡаикит автоинспектор.

– Уара иужѡлоузеи? – иаѡа даататахеит ацхѡыс.

– Бара изыбѡахузеи исыжѡлоу?

– Ужѡла цхоушьѡма, нан?

– Ди, икалозар, сбыхѡеит, бахцырхагамхан, – ихѡан, арныѡѡ имихыз аршаѡатга иманы рхыбрахѡ иѡынеихеит. Ацхѡыс дицрыцуам. Ашѡ аѡы днеиуаны, лзараѡа царс икны, иацхѡа даагылеит. – Абасоуп хара, ацсуаа хшыѡоу. Быспыртц хѡа даауеит! Ушѡалаѡѡажѡо уан илыѡѡлоу цхѡыск! – Сара даасыхѡацшит ацхыраара даѡѡауа. – Ацхѡыс алатѡѡѡа леишуам рхѡеит. Уара усыѡѡѡеит. Уцхамшьѡзои?! Абри аума аламыс зыхъзу?!

Убри аамѡазы амашѡына иаѡибахѡан рѡѡархеит егыртггы. Цѡоукы аѡуан, даѡѡа цѡоукы ихѡауан, ахѡыктѡѡѡа абри дузымдырзои, абри уареи шѡеиуаѡѡазами, абри уареи шѡеиѡызѡѡазами, убри даахѡаны сухѡеит хѡа ахыызѡѡа, ажѡѡѡа еиѡѡырыцхѡазон.

– Баша шѡысмышѡан. Сшѡыршѡарцггы шѡаламган. Ижѡны дыѡоуп. Апрауаѡѡа ишѡѡѡом. Шѡарггы шѡѡаирхѡеит, ихггы ѡаирхѡеит. Абри шѡѡшѡѡеилымкаауеи? – ахыбра дныѡналан, ашѡ наиркит автоинспектор.

– Хара хѡуп иибаз! Уаѡа азѡггы димбеит иааникылашаз.

– Усоуп, мшѡан, хара, ацсуаа хшыѡоу. Зныкыр хайдгылахѡоума?!

– Дѡѡым милаѡызѡггы, ма хихѡар хѡуишьѡуан, мамзарггы ѡѡрышьѡѡѡа иѡѡаба инѡѡѡон. Ари аѡѡараггы игом, дацсыуоуп, ицхѡишьѡеит, ламыслаггы иузыѡаитѡом, – лыблаѡѡа агѡаг рхыхѡѡѡала даѡын ирыцыз цхѡызба ѡѡыцшк.

– Шәйкәт. Уи изыбзиақәу сара издыруеит. Урт рыла сыпрауақәа имсхуеит, – ихәеит ззамәақәа иаха-иаха афы рықәлоз арныкәә.

– Дәә цыоукы рыла халагозар, сара сақара уара ауаа удыруама?! Дшахзыкоу узымдырзои? – еңныхәтцас лыцкәын днаихәапшын, реикәпхызара дналагеит Гәдоутә еихабырак зманы иааказ зеггы. – Уәтцәи удокументқәа ихала хәфны ине-иго дқасымтәшеи, аха иахьоуп акәымзар.

– Ус балагар, еицәабтәуеит. Сара дыздыруеит, дыб-зыршәазом.

– Икоу уасхәап. Ламыс хәыцзак имазар, упрауақәа сара имсхуеит уажәытқәкы, – лхәеит ан. Исаркыацсараз аңенцыыр лхы нкылалкит. – Сухәоит, нан, аңхәыс улыхшазар, абрака, аулицафы сшәмхы арсны сумырғылан, уадәылтц, усацәажәа икалозар. Сашыа гәакыа иңа пхәыс дааигеит. Ари, – лыцкәын лнапы наикәылкит, – идваиурадни брат иоуп. Имжәыр цсыхәа камлеит. Хнумырхан, сукәхшоуп, афныка хәццакуеит. Ихәхыт, иаххароуп иара ихызала, сара, х-фык ахшара ран, аминауәтра шәтәстәоит. Уңшы, аа, абыржәытқәкы сшәмхы арсны сгылоит. – Уи ылыцдырғызуан егыртггы. Сара нақ снаскъеит.

– Итәбуп, ибзиараха аңцәа иуңигалааит, – лхәеит аңхәыс ахыбра ианнадтәуаз. Рызеггы итәбуп шырхәоз ицеит.

– Иумтар акәын ипрауақәа, – схәеит урт анаанаскыа. Автоинспектор уабаанагеи хәа сцъашыауа даасыхәапшит.

– Уара изумхәозеи?! Дламысдоуп, аңхәыс лшәмхы арсны диргылеит хәа сзырхәар стахым, умбоишь. Уиггы хыам. Уәтцәи икало удыруоу Гәдоутә? Зеггы ршыапы иқәлыргылоит. Аихабыра усым. Урт сеилыркаап. Ишңа рзуеи абыргцәа?! Уешыи рхәар, уңсы уамеигзартә икоу ауаа лыманы дүтаауеит. Удырпхашыоит. Сыбла ишабо ауафы амашәыр кәитцәоит, арахь...– иңсахы цыжәжәон. – Икоу уасхәап, саргы сналатцаны, аорганқәа рфы аус зуа аңсуаа зеггы нақ хамхтәуп.

– Егыртггы ус икам цыушьоу!

– Уртггы еицәоуп. Ххала ххы ақәхра хәфуп, уара. Уажәшәта абри иоусышәытз дышнеиуа авариа кәитцар, сара ишңасызхәатәу? Аламысда. Дара амашына иақәтәаны иахь-цо исзырхәауа удыруоу? Егъа умхәан, рыцха, акы ихәарггы, дәәақы имдыруеи, дапсуами, ламыс имами хәа сырәхәара иафуп. Ари сара сыхшыә азом...

Уск азыхәан сышнеиуаз изымдыруа дыкамызт. Ус днасазтәаит. – Акыр утахны уаазар? Ани, уаазгаз амашынафы



итатәакәо зустәада? Изумхәахуазеи! Аа, уаангылеи, ано-  
мер... Иаразнак уагъанбаипшааи, уагъанбааигеи иахьа  
ашьжымтаноупеи ианимсхыз...

– Истахыз цыушьома, аха дсыхәеит, – ахәыркыира снала-  
геит. – Ихаҭагыи ихәеит дышиашамыз.

– Дышиашамыз... Ихгыи ҭаирхоит, цыоукгыи ниртәоит.  
Анцәа ицъшьоуп, арыжәтә ижәуам, аха егыирахь? Шаҭа ирц-  
цакны иныкәицозеи амашьына, ихы итәу, уара? Уст, Акәантәи  
уанаа, угәи нырханы усзышьтуам, – апрауакәа аасиркит.

Сызкәызбауаз аҭхәыс слеицәаны схы збауа снаипырцит.

Хаамҭазы амилаҭкәа реизыкәзаашьа ахьееим иахьканы,  
милаҭла аидгыларақәа ҭалеит. Цыцъа арныкәащәа, азәи  
зцәазна ижәны икәз, ихаҭа ипсҭазарагыи, уаргыи саргыи  
хапсҭазарагыи ашәартә иҭазыргылоз, даеазәи, амашьына  
ирласцәаны иахьирныкәоз азыхәан, здокументкәа ииашаны  
ирымызхыз автоинспектор, хара икәутцаз иашоуп, аҭсуара  
уацхраауеит, аламыс иахьазхаша уашьтоуп хәа иахәаны,  
идгылара ацымхәрас, имилаҭтә цәанырра ххы иархәаны,  
иаха иаахтны иухәозар, халахәаахәтны, дырпхашьаны,  
рдокументкәа ирхынхәыртә дҭахҭеит. Аҭсуара иапырхагоу  
хнапала ирҭацаны, шаҭа даҭсуа бзиоузеи хәа дырехәауа  
хнаипырцит. Ламысуп хәа аламысдара амәа аахартит.

Уажәшьҭа ххәыцып инаццаны.

Аҭсыуаакәак аҭсуа автоинспектор убас анизахуаз  
аамҭазы, агәра ганы сыкоуп, қырҭцәакәакгыи, ашоферцәа  
ахьқыртцәаз азыхәан, аиакәым ҭазҭаз цыоукы шоурышьтыз.  
Аҭсуааи ақыртцәеи дрыҭамхозар акәхап аермангыи.  
Аурысцәагыи рмилаҭтә цәанырра иаха-иаха афыхара иафуп.  
Аха урт ианамузах, иахьырацәафә акнытә, иеибадыруа мачуп.  
Автоинспекторцәа икарцауа афыз аныкарҭа апрокуратураа,  
амилициаа, аусзбащәа... Урткәа инарыцҭа раҭхьаза игылоу  
даеакгыи – ҭартышагарала аилахәаахәтра. Хара хсистема  
уи аганахьала, аҭартышагащәа неидтәаланы, абри афыз  
азакәан аҭахҭар, аҭартыша агара иаха иманшәалахоит  
хәа ирызбазшәоуп ишышьақәгылоу. Иаахҭап фырпштәык.  
Аҭартыша згауа абахҭа дҭашәоит хәа дшәартамхарц азыхәан,  
иапыртцеит даеа статиакгыи. Аҭартыша згаз дыштәктәу  
еипштәкьа, деимгәаххаа абахҭа дҭактәуп изҭазгыи. Азәи  
иаамхахәар хәа егыи дшәауа иныкарҭеит. Уаҭа инацҭа  
афантастцәа ирызбазшәа ифәу хконституциа. Уанапхьауа

агәырҕара уагоит, аҕстазаараҕы аус шауа уанахәацшлак, хара хашықәспхьазара калаанза иапырцахьаз бакак еипш иааумпытахойт. Милатеилыхра камтауа, напейкәыршала иа-хьеибабауа хәа сара иахьыздыруа рацхьа игылоуп цьарак – цартышагарала иеилахәу аматцурауааи аорганкәа русзуоцәеи. Цьоуки-цьоуки рыхәдацәақәа анаатцибакаауагы, еихарак иеимаркуа еиха згази еитца згази хәоуп. Урт рыфнутцка машәыршәа днанагар уафы псыцқьак, алахәақәа ахәыхә рылашәар дафыхахойт. Иҕеипшхауа еилкаауп.

Хара уажәы хазлацәажәарц иахтаху ашқа ххынхәып. Хаҕстазараҕы иахпырхагоу, хазмырҕеиауа, уимоу, цкьа уазхәыцыр, ирцхашьагоу, аха ацсуара иатәуп, иацсуа ламысуп хәа иахапхьазауа ишпарыпсыхәо? Ишпацисыхәо ишьатарзгоу хапатуеикәцарақәак?

Аоҕстацәа неидтәаланы, абарт ауаа хархыччап хәа цасхәа ирызбазшәа акәымкәа, ахшыҕи аламыси змоу ауаа еиҕыркааз ахәынтқарра афнутцка ханхо-хантуа даҕа акыр жәашықәсагы хзыкалауам. Уи агәра згеит. Анцәа ихәааит сәашьауа. Изхысхәаауа, убас икоу хәантқаррахаанза хара ххәынтқарра, инагзаны збашьа аиуп хәа сыкам ацсуаа хазтаарагы. Уаанза ихагу-ихабзоу мхәауа, ус хнеилар, хабакылнагои? Гха змам уафыпсы дшыкам еипш, зыфнутцка гра змам милат адунеи ианзам. Ацсуаа хәфнутцка ихагу адәахьы азәы имахандаз хәа шака иахтәахуа, хәфнутцка имызбакәа, шака иаххәаҕырц хәазахкуа, уажәштан иахагы ирцхашьагаха адунеи инахытәойт. Иаазгоит ҕырпштәык. Акраатцуеит ацсуа театр хыла-гәыла иеилоуижҕеи. Рәыршеит гәып-гәыпла. Ажурнал «Ацсны аказараҕы» иеиҕеаан гәыпдык рыҕәәажәара. Иахтахын егы агәыпгы рыҕәәажәара антцаны, нас ахәапшыоцәа ргәаанагарақәа иацтауа, азтаара инейтыхны алацәажәара, ауаажәларра алархәны, атеатр аус азбара ацхраара. Иахзынамызгеит. Изыхкьазеи? Иахагы иеиҕашәыжьюеит. Измахацгы ирахартә икашәтәойт. Шәара шәызҕу ацсуа интеллигенция реирсроуп, рхәеит. Иалцзыеи, иабакылси? Аурыс кыпхь аламцәажәарада псыхәа амоуа афынза инейт. Ацсуа театр афнутцка ацсуаа гәып-гәыпла иеиҕагылоуп хәа нарахаит аурыс бызшәала ацхашьа ааздыруа зегьы. Хазтаху ргәы иалсит, хазтахым рцатца иналаччейт. Изыхкьазеи? Имцу, иахпырхагоу апатуеикәцара.

Акгы шыақәсырҕәғәом. Сазтаауейт акароуп.

Ламысуп, апсуароуп хэа ицхьазаны, ихамоу амееиракэа хаблакэа рызхахаломе? Иртахукарцалааит хэа харкэатцуама аламыси апсуареи аргмаду хэаахэтгас иказтэз?

Икоуп убасеипш агэаанагара. Ихагу ххатакэа иаххээр, хазтахым атэы иахартцит, хэагыларакы иаархэны рхы иадырхэцит хэа. Еифырцшра харакцэоуп, аха убри азыхэан иаазгоит фырцштэык. Хагацэа рацэаоуп, хэонутца акритика камлароуп, хабзиаракэа мацара ххэалароуп апринцип шытырхит абольшевикцэа. Иахкылнагаз, иалцыз жэбоит. Убри аамтэзы «аилабаара иафыз» акапиталисттэ тэылакэа рфы, анапхгарафы инеиуаз апартия, дара ирфагылаз, дара акритика рзыуаз апартия иалоу ауаа ауалафахэы рыртауан, ицегь шэычешэыргэгэа, ицегы акритика хзыжэуы хэа ирыцхрауан. Уажэы хара, адунеи фыцэара ишаны хэтэак нхартэс изатэашыахаз ахэынткарра, хнапы рымцакны, амла хантэоит, акрахэашэтца хэа, акапиталистцэа хрымцагылоуп.

Апсуаа ихагу-ихабзоу хэонутца шака ихамхэауа, шака иахцэахуа, убаскак иаха-иаха азыхэашыкэа рылатэалоит халамыс, хэцсуара. Мшэан, апсуаа ракара ибзианы изхэада агха атэахразы: «Азэа зэаз иан дагеит». Хазтахым рхы иадырхэцит хэа фытгас иахыкхэцэо аамышытахыгы, хэонутцатэи хамееиракэа ахыахзымхэо, ицегы изыхкыакэо рацэоуп. Апсуаа хмачуп, хэидгылароуп. Уара узакэу, сара сзакэу хэа айбыхэара халагар, хэгэкэа еихшээр, игэырцса хэкэшэоит хазтахым. Абри акы. Ифбахаз. Хэацэаоны хэибадыруеит. Аифызара хэбжэоуп, хэиуацэоуп. Хэгэкэа еибамшатэр ауам. Апсуара иапырхагоу кэзцауа, иаххэап, интеллигентк, акритика анааизыууы, убри иахэшыаца, мамзаргы ианшыа, убасеипш ашыафэаршэ узиуеит, уахыкахауа узымгылауа. Уахь днарытца араионтэ патриотизм згэатэахы кны иамоу ачымазэфгы.

Абарткэа санрызхэыцлак, хзыкэтэоу анышыа азэгэа иххалазшэа збоит. Аарцэгы хэкам, нырцэгы хэзлазхытышагы хэздыруам. Ииашоу, ииашамугэылацэакэак, дара рыонутца акритика ахырызеибауа, адэахы иахнеидгылауа, иахыеибарехэауа? Схы саназцаалак, еифагылауеит ф-гэаанагарак. Хааилгакэап, хыкэы хадас ихамоу зны инахагзап, нас хара хэонутцакэа хускэа хрылацэажэап. Ас зхэауагы ахыиашоу рацэоуп. Реиха ихадоу аус – Апсны зылыхэдартэыз азинкэа азырхынхэра, хыпхьазарала

иенцоугы аңсҗазара дшақәитү агәра дыргара, хәарада, иаз-кызароуп ххы-хәхшығ зеггы, хгәамч-хәлшарақәа зеггы. Анацәкьарақәа зеггы анеиламтәа аҗақкәым шалымтәуа еипш, азәы затцәыкгы дналмыршәакәа, хәзеггы хәнеидымгыла, иахьеипш, даҗа милаҗк хәрхыпшны хшыҕоу хәказаауеит. Аха абрака исхәарц сҗахуп даҗаакгы. Сара акыпхь аҗы исхәахьеит, азҗара ықәсыргылахьеит Аңсны даҗа партиакгы еиҗаатәумашь хәа. Азәырғы исымаркит. Урт еихарак ирхәауа уиоуп: аңсуаа хмачуп, апартиакәа рацәаны икалар, хазы-хаз хашоит, ххәатәы еиқәымшәо хәлагоит, хәзҗахымгы иғәырҗса хәқәшәоит. Ухнахыртә ишыҕоугы, ари ахшығҗак адкылара уадағуп. Аполитикатә партиа адуеиҳаан аңсуаа хәиднамкылазац. Уимоу, хәғнудҗка ахәатәеиқәымшәара, иаахтынгы аиҗагылара иахагы иканатоит. Ғырҗштәы затцәык. Аңсны аҗагылазаашьақәа иҕоуи, җхьақатәи аҗеипши рзыхәан 1978 шықәсазы ашәкәы зғыз аинтеллигенция, ашҗа илықәыргылараны абензин рықәҗәаны ибылтәуп зхәазгы, ииашаны иухәеит хәа уи иқәшахәҗхазгы, паспортла иаңсыуаан, аматтура дуқәагы изырхагылаз иахьаңсыуааз азыхәан акәын. Изхысхәауа, абольшевикцәа рпартиа ашьаҗа зкыз ишихәаз еипш, ииашаҗәкьаны ари апартиа «ум, честь и совесть» акәзар, икастаз ацәгьарақәа, ашьакаҗәарақәа, миллионла ауаа рныртәара, саҗашәымҗан хәа нахәаны, иканатарц иахәҗоу нықатаны, ицазаргы, даҗа партиак аңсуаа хәиднакылап хәа. Хәра хәңсреи хәбзарей зызбуа, хәидкылара зылшауа, мҗакы хәицкәызҗауа хәа иҳаман, аринахысгы иҳамазароуп хәнцәахәы – аңсуара. Ахшығ, аламыс, ауағра зеггы хәоуп убри ажәа затцәык ала.

Аҗацәа зырхәуа, зхы зцәымгәу иоуп.

Акгы мхәакәа, зеггы рзы уаағы хааны указарц узбауазар, аҗыҗгақәа уңшаауеит. Аха ишҗаңсыхәо уғныҗкантә иғауа абжы: «Узҗахым рхыпхәазара иаңлар хәа уацәшәаны, аус иахәоит хәа зыгәра ганы уҕоу ануьхәа, уғымҗрала, ацәгьара уацхәаит. Иашас иуңхәазауа уазықәңалароуп, уашьа хәҗа дулнахуазаргы.

Абас иғауа абжы инаңлоит ишьақәзыргәҗәуа аргументқәа.

Ххықәкы хада ишыназара инагзахаанза, аамҗа акыр инаскьар қалоит. Иаххәап, аиашеи аламыси аиааира ргеит, сталинизми бериевшьчинеи ықәзааит, Аңсны қалеит ишахәҗаз – хыпхәазарала рыҗкыс иеиҳаз амилаҗқәа ирақарахеит зинла.

Иќама абжаранза атра итыхны икызароуп ацсуа ихэеит. Убас ианааќала инаркны, ацсуа иќама атра итаитцома, игэы каршэны диома ашыашэырафэы? Адунеи хақэнатцы хапсадгбыл хамарклоит. Лыцэхак нахќэахцар, даеа лыцэхак цхлымуа хгэашэ иаалагылоит.

Ацсадгбыл дасимволны лхафсахыа апцоуп нартаа рахэшыа затэы Гэында-цшза. Иахгэалахаршэап ахэамта аќнытэ сценак. Аешыцэа хыызрацарантэ ихынхэит. Урт рыцсадгбыл антытц иќан. Ахыз-ацша рыманы ианыхынхэуа, лыцшзара итцегы дацклацшны дырпылар акэын рахэшыа затэы. Лара ихыжэкэыжэны лееилахэаны, уимоу, лыхцэытцэќыа хэамкэа даарпылеит. Ибыхэзеи, хахэшыа, ас бзахпылозеи анырхэа, лара атак иќалтауа ауп ацыашыахэ. Ацсуа ишиќазшыоу еицш, лхы аармачны, сара сзацсамыз аќара сыхыз ахара инафит, сыцшзара неимырќыо ирхэо иа-лагеит, сацэшэоит, сызкэыхшаша сашыцэа, сара исыхќыаны иакэымк шэаќэшэар хэа. Шэшыа зыхтнышэцэуа сыцшзара схы ахызбаауеит, иатаххозар, мап ацэкра сазхиоуп хэа Ацсны цэажэеит нартаа рахэшыа лфэла.

Ари ацсуаа ирхэеижытеи акыр нызќы шыќэса тцхэит. Аринахысгыи ицалоит иаха-иаха ифыцхауа, избанзар ауафы дыќанатцы, иуафэа инадкылан, иќэыцымарагыи ицзаауеит.

Изхысхэаауа, ацсуаа аѓацэа хамамкэа хќалаанза, аидгы-лара ахынзыхтаху, ацсуареи аламыси ирыдхэалоу азтцаараќэа рылацэажэара хаќэытыр, ихадцаблауа амееираќэа хабла рызхахфэар, сара сацэшэоит, иахцэызыр хэа хмилиаттэ хафэы.

Инацахцтап даеакгыи.

Хашнуцќа хеахамрыцќыакэа, иахзынагзом иара, ххыќэкы хада хэа хазфэу? Уаанза ишэтаху ќашэцэала хэа харќэатцуама хадгбылќэа тыны ахэ атцхра иафэу ацсуаа? Ишпырыцсыхэо, иааќэымтцзакэа, Ацсны иааганы ауаа тазыфэуа? Абри афыза агэаќра хантагылоу аамтазы акэзами Ацснýtэи ауниверситет ацсуа лекторцэаќэаки қыртуа лекторцэаќэаки ртцартышаќэа ахырызымшаз иахќыаны, ауниверситет зеишэахаз? Рыцхарас иќалаз, ахэымгараќэа ирфеагыланы аќэпарэфэы, рымч мацхеит знацхы цќыз. Ускан амч рызтэзеи атцартышагафэцэа? Ама-фия иалазфэахеит амилаттэ цэанырра. Даеаќала иухэозар, ацсуаа рмилиаттэ цэанырра хэаахэтгас иќартцеит ахэымгаќэа. Арт хара хтэќэа роуп, азэгыи ргэы нирхар аауам хэа ацсуа цартышагафэцэа шыардаф рыдгылауа иќартцеит. Ақыртуа

цартышагаџца, ирыдгылазгы, арт хара хмилаџта патриотцаа роуп, Қырттғыла аңсуаа ирцәырыхьчоит, шәеиха, абаакәа, хџеицәа гәлымџаахкәа хәхьчап хәа икәгылеит.

Уакагы ианымгылеит атцартышагаџцаа ирыдгылақәаша рыңшааразы. Урт рзыхәан иаргъажәџахеит апартиатә-коррупциатә мафиягы. О, уи амафия аңсуа жәлар хакәым, аурыс бызшәала иухәозар, сверхдержавакәагы рымч рықәхауам. Урт рыбз иалоуп ареспубликақәа реиџажьра. Уи-моу, динхатцарак змоу амилаџқәатәкыагы нибартцәо ақынза инаргеит.

Дабакоу Шекспир?! Сара истоит сценак асиужеит.

Амафиатә банда еидтәалоуп. Асовет шәкәыџы ипхызгы иаламшәац ус ибеиоу, ус ирхиоу, ускак иџбаатыцәу ауада. Алџатә ахылыззуеит астал икәжьу афатә. Рзамџакәа ыџцәраауа, аламлашықәа реиџш, ақыпкыпхәа акрыфара иаџуп амафиозцаа. Атцартыша рызтақәо азәазәала иааџналоит. Азәазәала иаанаскыарыпхьоит. Еиқәрчақәа аџарақәа рыбыба инџартцоит. Изџиуа ирацәаишыоит, изгауа икәнишыоит. Шака рфауа иржәуа иаха-иаха ргәалакара шыџыцуеит. «Шумел камыш», – иаацәыригоит азәы. «Арџи кочи қәмоуртүдо», – инаимидоит даеазәы. «Ои, сирун-сирун», – ихы аџаирхом аџшыџктәи. Атцыхәтәан рызегы еицырхәоит «Интернационал», уи иалыџуеит: «О, бара, Анџица».

Убри аамџазы уи ауада анџыџ, ахыбра ашџаџы, ауаа гәып-гәыпла иеидгылоуп. Гәыпк егы агәып ажәыларазы рыедырхиоит. Агәыпкәа зегы излацәажәауа абызшәакәа хазы-хазуп. Инахараны, иеибархьусуеит ахәсақәа, ахәыцқәа. Абар агәыпкәа еижәылеит. Рыхәдацәакәа џибакааит. Абрака, хаамџазтәи Шекспир, ихы иаирхәар акәхоит акино. Акадрқәа лассы-ласс реырыпсахуеит. Ахаџқәа... Ашьа зџашәу ниақьар, иаацәыркьоит ашша зџашәу.

Аџсабараџ, ухәыцыр, икоу зегь џыашьатәуп,

Игәоуџазар, абзазара аџхызқәа рахь ипхьазатәуп, – ихәеит Дырмит Гәлиа.

Аиаша зегы ахәара уаџсы ишилымшо анырба акәхап, аиаша ухәар, аџсы даргылоит зырхәаз.

Исымоуп ажәалагалак.

Аџсны жәлар рфорум ауаажәларратә-политикатә еи-лазаароуп. Уи ақәџара – политикатә қәџароуп. Ирџагылоуп ақыртүа националистцәеи апартиатә-биурократиатә мафиии.

Атоурыхтә ус ду кәртеит, аринахысгы аҕацара иафуп нхыцтәи хашыцәеи хәреи хәизааигәарафы. Кыпхыла, цәажәарала аду-неи ажәларкәа ирахартә аҕацара иафуп аңсуаа хазтагылоу. Агха змам аңсы иоуп. Гхақәак рымазарггы, изфәу маңым, иҕарцахыоуггы рацәоуп. Еитасхәахуеит, уи ауаажәларратә-политикатә еилазаароуп.

Ихауит узеигәыргыаша даҕа еилазаарақәак. Аилазаара «Аңсадгылыи» адемографиатә еилазаареи. Иахынзаздыруала, аилазаара «Аңсадгыл» реиҕа иуснагзатәны аҕаңхыа икәгылоу аоуп – ахәаанхыцт иҕоу аңсуааи хәреи хәимадара, урт раб иңынң ашқа рырхынхәреи рыңсадгыл агәбылра ргәатцафы арфыхареи. Адемографиатә еилазаараггы зфәу аңсуаа реиҕа хзыргәақкәо иреиуоуп. Ххыпхыазара аизхара ацхраара. Уи аформақәа рацәоуп. Аус дуқәаггы рҕаңхыа ишытоуп. Абарт еиқәысыпхыазаз аилазаарақәа зеггы русурафы аңара рымамзар ауам. Цыдала сара усазтаауазар, ажәлар рус аилазаара аганахыла иафәу, иазықәңауа, есымза ауалафахәи иоуа иртәара азхәицра атахуп хәа сгәи ишаана-гоггы, ажәлар ус еиғуп рхәозар, иҕазааит. Сара сызфәу аила-заара азыхәан аңара еизгатәзам. Уи иатахуп аентузиазм, уаҕа акгы. Инықәңшшәа хызыс иахтап «Аламыс» хәа. Изустцәада уаҕа иалататәу? Қытаңыпхыаза ухәар, ирацәафхозар, фба-хпа қыта еилаланы, азәи далырхыр ауеит. Иалхтәуп унеишь-уааишь зархәо ауаа. Урт ибзиазаны ирдыруазароуп аңсуаа хцас-хқьабз, аламыс иашатәкьеи иахмыхәо, аха ламысуп хәа хазхынхалауеи. Мызкахыи, ма ҕымз рахытә знык иааилатәоит. Иалацәажәоит зцаарак. Иаххәап, ачароура. Иазкылсуе-ит акы. Убри қканы ишытырхит. Аңсуа жәлар ирылархәоит. Саңсыуоуп хәа зхы аазыпхыазо азәггы дахымңауа. Ачароу-ра, аиныхра, аңсхәра, амахә инашытра, атаца лҕы ахтра, шақа мшы аңсы дықәаталатәу, ажәакала, атцас-қьабз иаатцанакуа зеггы ирылацәажәаны, ажәытә ишықазы ағатә иаццахазы еиҕырңшны, еиғу алырхуеит. Убас анықахамца, аңсуаа иаахадгылеит даҕа шәартак. Жәахәарада, абызшәа анықамла, изықалом амилат. Аха ахыхыахәа рхатәи бызшәа рхәауа, милаццас иқәзаарггы қалоит ажәлар. Урт ирцәызыр ауе-ит, ишысхәаз еиңш, рхатәи милацтә хәфы. Убри аиқәырхара хықәкыс ишытнахуеит зызбахә сымоу аилазаара. Амилатә хәфы аиқәырхаразы аилазаара.

Иҕоуп, сгәанала, урт злацәажәаша даҕаакгы.

Ишдапсыхәо имцу, иахпырхагоу, аха зиааишыа ҳамам апатуеикәцара, аибатәахра?

Ацивилизация злысхёу амилацкәа рёы акыпхь ианырцоит дасу дызустоу аахтны. Аиакәым кайцазар, иаахтны иархәауан ацсуаагы ажәйтәан. Икайтцаз ускактәкья ицәгьамзар, ахабла далырцон, инеихау цәгьаразар, далырцон ақыта. Ус акәымкәа, амахагыара баапсза кайцазар, ижәла ихыхны, Ацсны далырцон. Икан шыакатәаралагы амилац рёаныдрыцкёоз, шыала ирызрыжәуан рыламыс. Ажәйтәан, ус аныкартоз, хәарада, Ацсны уажәеипш атәым милац рыла итәымызт, аха ускангы ацсуаа рхыпхьазара рцәымыцхәымызт.

Асовет хәынтқарра аөнүцка хгозар, Сталини Бериеи рхаан ауаа зтиуаз, ипалачцәаз, ма рыхьзкәа иаахтны ирхәеит, мамзаргы цьара рхы цәыррымго, ашышыхәа идыртәеит. Хара, имцу һапатуеикәцара иабзоураны, ишхалагылац иахьагы ихалагылоуп. Ианаамтаз убарт зустцәоу ахьахамхәаз, иахьахцәахыз иахылҗиааит даеа цәгыара дукгы. Урт рызбахә анырымхәа, сара икасто азәыр ихәараны дыкоума рхәан, Сталини Бериеи анахызаа ашытахьгы, апартиатәии асоветтәии усзуоцәакәак, ацсыуакәак, Ацсны убаскак иртиит, ирыхшаз ракәым, рматацәагы ирыхшаша атнырхит. Иахьа? Иаазгарц стахуп җырпштәык. Дызустоу ихьзи ижәлеи здыруеит, исызхәом.

Дыздыруеит ацсыуак. Дандухалак ацсуара чархәара шазиуа рдыруазшәа, данитцәкья иацсуа хьзымыз ахьз иртеит. Ижәла, ихьз сызхәом. Пату зкәу жәлоуп. Ижәлантәкәа ркынтә саргы исымоуп ауацәа, ашызцәа бзиақәа. Имцу патуеикәцарала стәуп схаҗагы. Абри ацсуа, шықәса җажәихәба ркынза Акәа хәшәтәырта дук хакьым хадас дахагылан. Урыстәыла атцара иалгақәахьаны, уимоу, уака аус зуқәахьаз, апышәа зуқәахьазгы ацсуаа аусураз худкыл хәа иара иёы ианнеилак, ирхынхәны ишытуан. Чыдала дырҗыгәхәауа бзиа ибон, иаразнак аусурта ритон Егры нырцәынтәи иаауаз.

Ахәшәтәырта милаттә принципла ишыакәгылазароуп зхәауа дшовиниступ. Аха хьзыс имоузеи дапсуаны, ацсуаа аусура рызымтоз? Милаттә чархәаоуп.

Еикәахапхьазап уажәы тәанчара икоу, ацәгыи абзи-еи рёы даннеилак ацсуаа неипыланы, бзиала уаабейт хәа ацсшәа зархәауа уи ахатца шака цәгыара кайцаз.



Актәи ацәгъара.

Урыстәылатәи амедицинатә школ иалгаз ахыдимкы-  
лоз цәгъара дуззан, избанзар Қарт амедицинатә институт  
ақара шәаны иахьталоз, қарала иахьалдыргоз азыхәан арек-  
тор абахтә дтаркит. Урыстәыла иалгази Қарт иалгази аусу-  
раз иудуқыларыда хәа алақшра ануоу, ажәлар ргәабзиара  
уазхәыцуазар, иаразнак дудуқылароуп Урыстәыла иалгаз. Уи  
милаҭс дзеиуазаалакгы.

Афбатәи ацәгъара.

Ақәа ахақьымдаразы агәәқра ыкан. Ақсны имиз, иамаазаз  
дудумкылар, дцап ахақьымцәа ахьазымхо. Иуалқшья уақа  
инаигзалап. Убри ала уарггы урыхәеит хакьымда инханы  
иахьықаз. Уара Ақәа далафәохәеит нақынтәи иааз.

Ахқатәи ацәгъара.

Адгьылқәа мацуп, иқәнхауа мыцхәеит Ақсны. Хара хҗы  
ақара имачу атерриториафы абасқак ирацәафны ауаа ахьын-  
хауа асовет тәылафы цьарггы иқазам. Апаспорттә режим  
зықарымцауа еилкаауп. Бериа иполитика даеа формакала  
анагзара иафуп. Итахы-итахым, убри аполитика анагзара дац-  
храаит, дацхрааит ақәым, ақхзы азкеитәеит зызбахә сымоу  
ахақьымггы. Ақггы узаххәаауамызт Ақәа ииз, иаазаз ақыртқәа  
усура идикылозтггы. Аха уи, ишысхәаз еиқш, мыцхәы  
дырфәыгәхәауан нақынтәи иаауаз, Ақәа зынзаск дтафымзар,  
иахаггы еиғишьон.

Исхәап ламысла.

Ақсны адгьылқәеи ауадақәеи җины амал иалатәақәоу дре-  
иуам. Уимоу, спенсиа сызхом, усуртқак сышәта хәа рышә дыла-  
гылоуп рхәеит иацы идикылаз, иахья дызрырхаз. Ихъеи абри  
ауаф? Иқалоит абольшевикцәа – ленинец иашақәа ринтерна-  
ционализм иахәнатәқәаз дреиуазар. Урт ртәала, аинтернацио-  
нализм зыхьзу еилкаауп. Уара уахьашьагәыту адгьылаф нхартә  
умоуа уанықарцалак, уарггы убри ашәа азухәозар, уацхраа-  
уазар, уара уинтернационалиступ. Хайфызцәоуп, хайшыцәоуп,  
зеггы бзиа избоит, аха изурызеи, сыдгьыл мацуп, асқафык  
хакуам ухәар, уара унационалиступ. Изхысхәаауа, зызбахә  
сымаз ақсуа хатца, инақхы цқьоуп хәа ихықәаара шылым-  
шогы иқалоит «аинтернационалистцәа» ихшыф бжьырхзар.  
Шәазызырфы анафс уи ихьыз. Шықәсыла дышмачмызггы, ма-  
кьана апенсиахь дымцар ауан. Аха дызфәыгәхәауа бзиа иибау-  
аз, иарггы ифәынтәауашәа изырбоз, ахәшәтәыртә уаха иамкуа

иантэы, уажашьта дмыцхэхеит иара ихата. Итэарта инкыласын, наӳ дындэылдырпеит. Дара ртэык днаганы днахадыргылеит. Ыххэшатэра акэым, угэы бзиаазар афналара узымгэагыа, Акэа хэшэтэыртак ацсуаа рзыхэан ашэ наиркит ацсуа хатца.

Зегьрейха угэы ңызжэауа, абасеипш икоу ауаа ирыцхра-ауеит ииашатцэьаны ацсуара зхы акэызтцауа. Ирыцхрауеит ацэгьара икартцауа акэфымтрала. Хазегьы хэахэаны хазмоу, хазшьахауа, имцу хәпатуеикэцароуп. Инацца даеакгы. Хара-хара лабахыла хәиҕагылар... Иеилкаауп. Иаңсыхэозеи? Агазет иузантом. Телехәапшрала рыхьзкәа узхэом. Жәлары зегьы ахьеизауа шәыпсадгьыл Аңсны зтикәаз дреиуоуп абри ауаф хәа, иухәауа злашьақәурғәгәауа адокументкәа укы-заргьы, ахәара згәагыа дабакоу! Хәшәыс иамоу, сгәанала, акы затэыкоуп. Зызбахә сымаз аилазаара. Аңсуа дгьылкәа тины ахә ытцызхыз, уажәы зыбафкәа амадоу, ирыхәтоу хара иахзыкатом – рыбафкәа ытцхны ихазкаңсом. Аха аилазаараҕы икаитахьаз иалацәажәар ауеит. Иңсхьоу ракәым ихадоу. Инарыңхьоит зыңсы тоу. Уара абас кәутцеит. Иаадыруеит. Уаҕәымтдыр, аңсуаа ахьеизо узцәырымтцауа уҕахцоит, ужәлар урылырцоит хәа иархәоит. Ирхәаз хаимтцар, ажәлар ирахартә икартоит, абри ауаф абасеипш кәитахьеит, иаххәазгьы абри ауп, аха ххәатэы хаимтцеит хәа.

Аматцара ду дахагылоуп, иаххәап, аңсыуак. Уи уаҕа днар-геит еихарак дахьаңсуаз азыхэан. Усеипш икоу аматцара данаалартә еипш адыррагы имам, ауафрагы илам. Датәхын убрака аңсыуак, иара днаганы ддыртәеит. Машәыршәа азәы ҕада дрыцәөеир ишәасхэозеи акәымзар, усгыы қартәа аматцарахьы ишаргауа реиха Аңсны зтиуа, аңареи акарие-реи рзыхэан дзыхшаз иангы илмеигзауа роуп. Усеипш икоу аңсуаа аматцарахьы даншаргалак, хәи, абаакәа, сара сахьаңсуаз азыхэан сааргеит, цсыхәа зламоу ала сыжәлар, смилаҕ рзыхэан бзиарақәак кәстцап хәа дхәыцзом, уимоу, иахәгыы даахәны, имилаҕ рзыхэан цәгыарак ахьыкаитцара дашьталоит, избан-зар агәра ганы дыкоуп иара аматцара ду дшаңсаз, аха имилаҕ дышгәарымтаз, уи шгәартаз қартәа, убри аҕнытә иара ишиуалу урт иаартаху аҕатцара. Ишңаизутәу убри дахьаңсыуаз азыхэан мацара аматцара ду зауз, аха аңсуаа рзыхэан цәгьамзар бзиа кәзымтцауа? «Аламыс» аилазаараҕы днаганы, тынч днартәаны, иазтаатәуп, уара узфүзеи хәа, насгыы иахәатәуп уара узыхэан хара хгэы иаанагауа абри ауп хәа.

Даеа ғырпштәык. Акыр жәашықәсақәа цуеит Ақәа ақалақь аңсуаа ахадырғылоижьтеи. Уафы иңшаар аеит архив ағы. Абри ашықәс инаркны абри ашықәс азынза Ақәа ақалақь дахағылан абри ауаф, убри аамтазы Аңсны имиз, иамаазаз, нақынтәи иааганы абасқафык тафын, абасқафык, уамак аамта имырпшыкәа, ауадақәа рытан, абасеипш иқаз аилагарақәа қатан, абри ауаф абас дықан хәа зхәауа адокументқәа. Уи захтахузеи? Еитасхәахуеит, уажәшьта иааи-уа, ақалаақь иахағылауа, сара санықамлогы, ахыз бааңс схы-лоит, ишакәым исыхцәажәоит ихәоит, даршәоит, дыннакылоит. Икоуп ақәызбара кыпхыла, икоуп ауафы иахыырхәра апро-куратуреи аусзбареи рыла. Исызхәазар, сара зызбахә сымоу даеакуп. Ауафы иқәызбара ламысла.

Ихамоуп даеа рыцхарак.

Аңсуа милаң рейкәырхара иазықәпауа ағацәа шры-моу ззымдыруада. Урт ахыцәхәыц ақара ирацәоуп. Дырцәымшәакәа, рыгәхәаагы мкыкәа, дшықәпац дықәпо дцалароуп уи амца ианылаз. Аха ирацәоуп убри амца ианы-лаз даараза игәы казыжьқәо. Убарт иреиуоуп абзиа иашытоу ауаф икәшамыкәша аухәансхәан бааңсқәа ргәаратцара. Ицааңеыгоу аухәансхәанқәа дызғағылоу иангәарартцауа еилкаауп. Иеилкаауп хықәкыс ирымоу, амацура ду иаха-ғылоу, акритика зизыруагы. Аха ишңарыпсыхәо, зегьрыла иаңсыуоушәа, аңсуара азыхәан рхы-рыңсы иаеиғзошәа ауаа ирдыруа, арахь аңсуара иқәырхара иашытатцәкыоу рзыхәан ажәа бааңсқәа гәаразцауа, убриала ауаа зыгәра ргаша равто-ритет ахыңыреыша иашытоу.

Иаазгоит ааигәазатәи ғырпштәык. Обком ағы хаизыргеит аинтелигенциеи, апартиатәи асоветтәи усзуфцәеи, нас, уажәраанза ишырхәалоз еипш, аноменклатуратә усзуфцәеи. Сара слымқала исахауан хыызак дахыцәажәоз иихәаз. Уи ғырпштәыс иааигеит абри еипш афакт. Қырттәыла Аминистрцәа Рсовети Аңсны Аминистрцәа Рсовет Ахантәафи изақаразаалак рхәхы иаарғауам Аңсны автономтә республи-ка шакәу. Урт агәхәа ркым ауаажәларра ргәаанагара. Уаасгы ирыпхәазауам атыңантәи аминистрцәа. Уажәааигәа азәгы изымцаазақәа ирыдыркылеит Ақәа еиңқаахарц ақыртұа ан-самбль. Аңсуаа интернационалистцәоуп. Рыдгыл ағы ин-хауа амилаңқәа зегьы рхатәы культурақәа ғиәуазар ртахуп, ихәеит ицаажәоз. Жәахәарада, азәгы дағағылауам ақыртұа

ансамбль иефекаара. Аха... Аброуп иахыикалаз закэанс икоу зегы реилагара. Ансамбль шакафы алартцазеи, насгы адо- тация иазоурыжызи рыла, иефекаахаанза иатцанакуа икалеит актэи акаатегория. Аеырфортэ адэи икэмлазац аеи заа ацхяхэ аутар иафызахоит ари. Икамлац, бафхатэрас ирылоу аазмырпшыц ансамбдь, икалаанза иреихазоу ака- тегория иахыпхызалахеит. Ари афыза анрахалак, иаххэап, ацсуа ансамбль иалоу, ма егырт ансамблькэа, актэи акаате- гория роурц жэашыкэсала амфа икэыз, иахырхэаауазеи, ари иаргэгэома амилаткэа реифызара, милатк иаха ахылапшра атауа, даеа милатк иаха ауадафара ртаргылара иааного- зеи? Асеипш ақэтара анрыдыркылоз Ацсны акультура ами- нистр, дахыацсуаз азыхэан, зынзаскгы иахымазцааз уафы иаихэаарызеи? Абас зцаарала далгеит ари ауаф иажэа.

Мчыбжык мтыцкэа, ацсуа ансамбль хэаас измоу цыоукы нкылсит аус ахызуа.

– Абри ауаф аобком аеи данцаажэоз ура иуахазма?

– Ишпасмахауаз, уака стэан.

– Ажэа зимаумкызеи? Ыымтзакэа утэан... Иаргы иаргыи шэеипшуп.

– Икаитцазеи, иихэазеи цэгьарас?

– Ура ихаухэом, аха иахмахаз цыушьома?! Аихабыра зегы еизаны иахьтэаз, ацсуа ансамбль актэи акаатегория за- моузеи хэа дашшит.

– Усеипш шээзхэада?

– Уака итэаз. Шэеицэажэарае абри ауаф дыкамыз? Убри ихаихэеит. Ансамбль затэык ихамоу!.. Ацсуара дазыкэпоит хэа избахэ рхэоит, арахь иара хатцарбгароуп дызфэ. Абасоуп ауаа шахзымдыруа. Адэахыи иахьхахауа акы рхэоит, аихабыра рфеи ианнеилак, хартиуеит. Жэашыкэсала хансамбль актэи акаатегория аиурц ақэтара иафын, изрышэтэзеи хэа иара даш- шит, иатцанакуа удыруоу? Ансамбль иалоу рхыпхызара агыр- хара, руалафахэи армачра, арепертуар аркыафэра, ажэакала, ансамбль арфеиаратэ мчкэа рырцсычэра, шытахька агара, – рыцсахы цыжэжэон урт ауаа.

– Шэара иаашэхэо зегы иашоуп, аха рыцхарас икалаз, уи ауаф иихэаз ус акэзам. Ишихэаз абасоуп, абар сыблокнот иахьану. Иашэымтцозар, абарт ауаа шэразцаа. Ашахатцэа рацэафуп. Сызлашэыхэо, шэакэытц, уажэи убри абз хэымга иахэаз алацэажэаха хамам.

Акыр мшы убри аус архара хаёын. Аиёагылара, ажәа хьантәкәа реибыхәара. Изхысхәаауа, хахькылсызоуп. Избаны ишътәххит. Абри аус иалахәыз азәгы хёы иаатыхны ььаргы иаххәом. Азәгы ихьз зыраагом. Ипхашьароуп. Ҡыцьа иры-дамхаргы, ацсуаа рыгәкәа нибамырхароуп. Хаидгылароуп.

Абри астатиа зһаанза, сһызак иасхәеит абасеипш зһырц сгәы итоуп, изыргазәаит, халацәажәап хәа.

– Иапсам. Хәзтахым хахнарччоит. Иашагәышьоуп, иахпырхагоу апатуеикәцара хәмоуп. Хаицәыпхашьаны, иахамхәакәо рацәоуп. Суқәшахәтүп, уи ацсуара иазеицәоуп, аламыс архәымгоит. Аха уажәы уи аамта хәмам. Иаххәап, ацсуа ансамбль дазашшызшәа, иимхәазаз ихәазшәа, иажәа аархәны аиҗахәара, угәы иалымсын, аха ухәансхәануп. Аухәансхәан алацәажәара иапцоума, ахатца иаҗәоума? Уцҗазараҗ, сһыза, уқәныкәала пқарак, даҗеакала иухәозар, ажәапқак иуанахәауа акәыгара: «Ала шуеит, аёы хәуеит».

Егәа убас икәзаргы...

Ааигәазоуп, сара иахьынзәздыруала, ақыртқәа ахәара иа-налагаз ақыртүара хәа. Урт милаҗкны, милаҗтә хәёык рыманы иахьагыцкьа ишьақәымгылац. Ажәа «русскость», аурысра сара рапхьаза сахьапхьаз академик С. Д. Лихачиов иһымҗаёоуп. Уи иахьагы ипсы тоуп. Урт амилаҗкәа иаха ишътәханы икан хәа схәазшәа еилкаатәым. Ацсуаа ртоурыхтә тагылазаашьа убас икалеит, рхатәы милаҗтә хәёы апыртцеижьтеи, даҗеакала иухәозар, ацсуара хәа рхәауа иалагеижьтеи, ььардаза цуеит. Исыздыруам даҗеа милаҗк ирыманы, зегьрейха ипшьоу ныхәаёоуп ззухәаша, Һ-ныхәаҗак – Ацсуара, ажәлар рныхәара. Цаны, аҗыхәтәантәи аамҗазы ианыпшуа иала-геит акыр ажәашықәсақәа раахыс иахьацрасуаз – ажәлар анцәа иныхәааит анырхәауа, инацыртчоит ацсуа жәларгы убрака иналатцаны хәа. Ацсуаа рныхәара иаанагауам даҗеа милаҗк ирылукьуашәа, даҗеа цьоукы ушәиуашәа. Анацәа зегьы пату рықәсҗоит, аха сара сзыхшаз сан зегьы дреиғьасшьоит зхәаз ауаҺ иахагы игәра угоит, ииашаҗкьаны анацәа пату шрықәиҗауа. «Анцәа иныхәааит ацсуаа...» – нас иҗахызар инаиҗааит егырт ажәларқәагы.

Зеилкаара ус имариам, даараза узырхәыцша ако-уп ацсуара хәа изёу. Убри иатцанакуа, убри аилкаара ду хмилаҗ иапыртцауан шәышықәсала. АтоурыхтҗааҺцәа цкьа иҗырымҗаац, аха сара иахьынзәздыруала, ацсуаа рмилаҗтә

хдырра еихаразак ихаракын, убри иабзоураны рыпсадггыли дарей иаха еикәйтны еггыкан ажааатәи ашәышықәсазы.

Апсуаа адунеи икәнагалазараахыс изәу рыпсадггыл ахь-чароуп. Убри акынза ианнеиуаз ыкан, аеага аникьозггы, изкәа икыдын ашәакь. Ипсадггыл аикәырхара даакәымтцзакәа азхәыцтәыс ишимазггы, уи дафын даеакггы – даеазәы диламшашәауа имилаттә хафы аццара. Апсадггыл зхы ақәызтцз афырхатца ражәа дшалаз, рашәа шизкыз еипштәкьа, ауафы ламыс, ауафы аамысташәа, апсуара зегьрыла иныкәигоит ззырхәауа, ахатыр ду икәун, икаитцауа хатцарак иадкыланы иахәапшуан. Ус акәымкәа, аламыс ахәаакәа иртыцыз, Апсадггыл чархәара азызуз иеипш икәызбауан. Икаитцз ацәгьара зеипшроу гәатаны, ахабла далырцон, ақыта алалара азин имырхуан, икалон Апсны даныкәырцоз, уимоу, илеигәыдтцзаны даныршыуазггы.

Ухы иазыууа, уагаггы иузиуам рхәоит. Жәахәарада, Ста-лини Бериеи, нас дара рмилац ахатарнакцәакәаки апсуаа ирзааргаз атрагедиа акаратцәкьа хызуз апсуаа хамоуп хәа хәашәа амам, аха уеизггы, апсуа милац даараза ацәгьарақәа рзызухьоу апсуаа рацәащуп. Цьоукы иаххәап, мраташәара аганахьала Акәа уанналсуа, Қарт итахаз рзыхәан абака зыргылаз, ақыртқәа ааганы рнырхара хацәнымырха иацхраауаз иеипш икоу, рдунеи рыпсаххьейт, даеа цьоукы, игәыпжәагаха, иахьаггы хадггыл икәныкәоит, ианаахцылалак, ишцакахцари, хапсыуаауп, пхашьароуп хәа, икарцахьоу ацәгьара раецныхәара ацымхәрас, рнапы аанкыланы, апсшәа раххәоит, хчеицьыка иахахартәоит, рчеицьыка хеахаркьашуейт.

Ирыцсыхәозеи?

Сгәанала, ипсхьоуггы, абасеипш картцахьан хәа рыхьзқәа хәатәуп, зыцсы тоуггы ирахәатәуп, икашәцахьоу абасоуп, ишаадыруа жәдырузааит, аринахыс шәанакәымтц, ажәлар шәрылырцо икахтоит хәа.

Иаазгоит ґырпштәык.

Уажәааигәа акәаа зеггы ршьапы икәнаргылейт, Апсны зеггы азбахә ахытәейт уск. Акәа арион ґыц аґы идыргылаз ґны харакык, етаж рацәала иеихагылоу, иргыланы ишалгара иалгаанза, рхала, ашәкәа пжәаны ауаа ґналейт. Иґналаз зеггы апсыуаауп хәа ансаха, ацәгьара картцазар, рахьырхәра сылшауам, аиаша картцазар, срыдгылейт хәа акыр схәартоума, аха уеизггы икалаз еилыскаап хәа снейт. Матцурауаа

дукәак, аңсыуаак, рыңсахы ңыжәжәо, рзамәәкәә ңыңны иңо, ашта икәғылоуп. «Ҳдырңхашеит. Аңсуа ианбыкуз атәым ифны даныфналахъаз. Аишәачыс рхианы игылазар, зныки фынтәи иоухәеит хәа, егъа амла дакуазаргы, дахатәомызт. Ҳаиазаахъеит, аңсуаа хәа зәыр дыкоума!» – дағъзоит руазәк.

Аиашазы, даараза исцәымығхеит. Ииуль азыхәан акырҥкәә аңсуаа ишҳақәлазгы, иаархәны, хара, дара хрықәлазшәа ахәара иафуп. Уажәы ари афыз афакт анроу, адунеи иахдырцәоит, харңхашеит сгәахәт. Аха цкьагы агәра сызгомызт.

Иеилкаауа сфынасхеит.

Афны дыргылеит ергесәа. Идыргылеит Акәа акәым, Аңсны инымхазо рзыхәан. Избан? Аменшевикцәа рполитика анагзаразы – егрынырцәынтәи иааганы рнырхаразы. Афны аанызкылазгы аңсуаа рымацара ракәзамзаап, аинтернационализм калазаап..

Исгәалазыршәаз, абрака сзалацәажәаз, убри афны Акәа аргылара азин анрырҥауаз, Акәа ақалақьтә Совет иахагылаз, хымҥада, даңсуан, избанзар, шықәса фынфажәа ркынзаахыс уака иахагылоу аңсыуаауп. Убри ауаф дааилкааны, абри афыз ацәгъара кәутеит, уара узакәу шахдыруа ухардыруеит, Аңсны уҥиит хәа иахәатәзми? Иазхәода?

Рышхәа еивцоуп иахпырхагоу апатуеикәцареи, хаицәыпхашьаны, аиаша аибымхәареи.

Азәа ззаз, иан дагеит рхәеит.

Сфызцәа ашәкәыфәцәа иумхәар акәын хәа исәе-ңнырхәаргы, зцаарак салацәажәарц сҥахуп. Абрака иаҥыңны, ианаалоны избоит.

Зеггы хәқәшахәтуп акы. Аңсуа шәкәыфәра аныкәмлауа афны инаркны изуеит, икалом аңсуа милаҥ. Атәы налазцоггы дубап, ашәкәыфәра анҳамазамызгы аңсуаа хәкан хәа. Ашәкәыфәра змам, иаңызымҥац ажәлар, ашәкәыфәра аҥцарахыы амәа икәуп, урҥ милаҥҥас ишәқәымгылац, раңхәака ирзыңшуп. Аха ашәкәыфәрафы знык инеины, акыр шықәса ирыманы, дара рхәҥақәа рыңсы ҥаны адунеи ишану, рхәҥы бызшәала ашәкәыфәра анырцәыз, уинахыс хазы милаҥк ахасабала рызбаахә уафы изхәом, ирыхыызхалоит: «Икан абасеиңш амилаҥ» хәа. Урҥ иеиңшхоит, акыр шықәса атҥи изыңшыз анхафы, аха атҥи ссир данихша, игазара иахкьаны, зҥҥи ахыҥа дагаз.

Аурыс кыпчх афы иахтны акырынтә иалацаажәахьеит ашәкәыџџәа рматериалтә тагылазаашья. Хара хҕы, акыпчх афы акәым, еизара хәычыкаҕы иухәаргы, ихы иҕоу аҕароуп хәа, уцәа ааухырхуеит. Асаби ихаҕа имхәеит ахыҕа сакуеит, сзырпхаша акы сықәҕа хәа, аб ҕимтзеит, азәгы иеимхәеит ахәычы унаихылапш, ахыҕа дагоит хәа. Итәџаншыап аатдихит.

Аҕсуа шәкәыџџәа ртагылазаашья иаха уаџы иеилика-арц азыхәан, арцаџәа рхәашья, алапшҕабатә хархәагас иа-азгоит ҕырпштәык.

Иреихау цәаҕеыгоуп адоухатә мали аматериалтә мали реидкылара, аха зынзаск ицәаҕеыгоуп, ауаџы ишыаитцауа аимааи реиҕырпшра. Адоухатә беиара арҕиаџәа шәҕаҕхья аминауатра заа ишыҕастгоит.

Уажәааигәа дәкыанк сныҕдалеит. Акомиссиатә ахызын, аха уи аргамату бжыхәаахәтратә дәкыанын. Хара ххәынтқарра акы ахызын, иара, иахызмдырзауа, даеакала ишыҕоу еиҕш, арт иреипшу адәкыанқәа, акы рыхызуп, изҕыҕтәкыоу, изакәыҕтәкыоу даеакуп.

Еимаақәак сылапш нарықәшәеит адәкыанаҕ. Ашыапы-лампыл асразы аҕхяхә зго хәа адунеитәи ачемпионат Ита-лиа ианымџаҕысуаз, телехәапшрала, иныбжыаршәны, аре-кламаз, ихаманы иаахамхәозшәа, хҕы пыржәаларц, амла иакуа аҕаҕа икыышә инықәкны, уара уҕы инҕоуҕар еиҕш, иаакәымтцакәа иахдырбон убарт ашыаҕақәа. Афирма «Ади-дас». Кәрышықәак сцыыба иҕоуп, ампыл асра акәым, напык иамоу анацәкыарақәа ракарагы астадион аҕы сымнеиц, аха абжыааҕны исышыастдалар иабаҕырхагоу сгәахәын, ислыр-кырц слыхәеит аҕы. Сара сзыхәан ирзахыз цыушыап.

– Зака иаҕсоузеи?

– Абар ахә ахыану, – лхәеит аҕхәызба, асовет хәаахәтраҕы изласымбазац ала, аахәаџ хәтыр сықәҕауа, дысҕаҕха-ҕаччауа. Ақяад бҕыыц снахәапшит. Агәра сзымгеит.

– Ииашатәкыаны зыкы хышә иаҕсоума?

– Убриакоуп инхаз, хәба сыман. Ашыжы иқәсыргылан, инцәахьеит.

– Иҕабуп, быххь згеит.

Снеиуан аҕсуа шәкәыџџы итагылазаашья сазхәыцуа. џышә дакыа мацк иацны иҕоу ашәкәы, атыжыртатә бызшәала иухәозар, жәа кыпчх бҕыыцк иназауа атыжыртә даараза изыбзиахар, хәҕсас иакәырҕгоит х-нызкы маат. Уи



ашәкәыџџәә бзиақәа, иеицырдыруа хәа ирыпхьазауа рџымтәқәа. Х-нызқь ркнытә, амцхә уоуит, убеиахоит хәа, ахәынтқараа наимпытцасны, алагалатә шәахтә нахьызтцаны, афып хәа иаахырхуеит хышә маат. Иаанхоит џ-нызқьм быжышәы, аха изаанхаз афнытә акәымкәа, рапхьа иахтәит хәа иархәаз афнытә, ихырхуеит даеа шәахтәк – апартия дахьалоу азыхәан. Уигьы хышә маат. Изаанхеит џ-нызқьы пшышә маат. Уафакгы даанрыжьюам, аимтәџ иғба иакәтәоу агәаф. Рапхьаза иуқәнагоит хәа иархәаз, х-нызқь маат хәа дандыргәыргьаз афнытә еиҭа, даеа шәахтәк идыршәахуеит – азнааҭеидгыла дахьалоу азыхәан. Инеихырхуеит даеа хышә маат. Изаанхеит џ-нызқьы шә-маатк. Реиҭа ирацәаны иџуа шәкәыџџызар, џышықәса ркнытә зныкоуп ашәкәы анизтытцуа. Уаҭа алшара амам аҭсуа шәкәтыжырта.

Хаиасып уажәшьта аимааи ашәкәи реиҭырпшрахь. џышә дафьа икоу ашәкәы тзыжыыз аҭсуа шәкәыџџы изаахәазом афирма «Адидас» иҭнажыыз аимаақәа џба.

Иаахгап даеа ҭырпштәык. Шамахамзар, аҭсуа шәкәыџџәа зегьы аматцурақәа ирылоуп. Урыстәылеи, Қыр-тәылеи, шамахамзар, ашәкәыџџәа аматцурақәа ирылазам. Икалазени, аҭсуа шәкәыџџәа хқариеристцәоума, акабинетқәеи амчрақәа хампытцакреи бзиа иаабауама? Аҭсуа шәкәыџџы аматцура даламлар, амза анаантәауа уалафахәык имоур, ихы изныкәгауам. Арахь аматцура иаамтә ахыцәагауа иахкьаны, ииџырц ииҭаху, абжагьы изыџуам, иихәарц ииҭаху, игәы иштоу интаҭсуеит. Аматцура дахьалоу ичхәп, уи аматцурагьы уџтас дазныкәнагондаз. Даеазәы ҭырпштәыс даазгар игәы нсырхар хәа сшәоит афнытә, схәтә схы ҭырпштәыс иаазгоит. Иаарыцқьаны шықәсабжак уалафахәыс исоуа, маатк ахымхкәа истцәахуазар, нас даеазәы иситар, ма цьара исзырхар шә-маатк, убасқан иаахәаны исышьастәоит хыхь зызбахә схәаз аимаа. Убасеипш икоу џ-еимаа затәык рзыхәаноуп есышьыжь, афны, аџырҭа астал ааныжыны, уара уаҭа сымам, аматцура сазыпшуп хәа икажыны, усура сызцауа шықәсы нафьак. Уи сара, матцурала ирацәафны ашәкәыџџәа иреиҭау, уалафахәгьы азәырџы среиҭханы изауа. Уажәшьта шәара шәазхәыц егырт рҭагылазаашьа зеипшроу.

Аҭсабара ирнәтаз, рыжәлар рыматц аура иазыркышаз рбаџхәтәра абжа аиҭабжагьы рзаамырпшыкәа, ирџышаз



афны аргылара хшафыз, ихазгэамтазакэа, уаха изеикэымлауа, ифецэаар калоит ххэыштэара зхэауа?

Ацсуа милац иахьатэи рхьааи, ртагылазаашьеи, рыгэтыхеи  
Ацсуа театри, дгыли жэфани ракара ишеицэыхарахаз  
иалацэажэода, икашэцэо закэзеи, арепетициақэа  
зламцапыжэгауа иарбан бызшэоу, асценафынтэ ишэхэауа  
закэ ацсышэоузеи, ишэцэажэашьоузеи, ххатэы бызшэа хгэы  
ахшэыршэарц шэафума, ацсуа шэкэыфэра шэышпэзыкоу хэа  
разхэода?..

Уажэааигэа Ауадхара сыкан. Агэарп афэ хайдгылан  
хатцаки сарей. Анацэеи ахэыцкэеи ирацэафны аштэ икэын.  
Рейхаразафык ацсыуаан.

– Сзызхэыцуа уасхэап? – фэаицтит ахатца. – Хэацсуа  
хэсақэаирацэафны рыгэра сызгом... Уаха иахысхэаара сыз-  
дыруам. Рхатақэа ацсыуаауп, рхэцэа ацсыуаауп, ирыхшо  
ацсыуа хэыцкэазам.

– Ишпацсыуа хэыцкэам?

– Мап, лхэычы дшапсыуам лдыруейт азоуп ацсышэала  
дзимацэажэауа. Иди суда, Ахрик, анылхэауа, лытцэфанах  
табгаайте, уааи, нан, лхэар иаха ицшзазами? Ацсуаа дызры-  
ламгыло, даныфеидаслак, сыбжамфеамны сзыбаазазеи хэа иан  
илаефнихэартэ... Иухэозеи ура! – ицсахы пыжэжэон.

Исгэалазыршэаз, убарт анацэа, анака-арака инеиз-  
га-ааизган даеа формак азырпшааноума, хатцэфан атцхра  
шэзафеузеи хэа иразцаауада?

Атцыхэтэан даеа фырпштэык.

1954 шықэсазы ацсуаа қэпарала идыхынхэит рапхьатэи  
ралфавит. Егьи, ақыртэу алфавит ала атцара зтэоз, ацсышэала  
изамыпхьэ иаанхейт. Изтцаз ыкоуп, аха иззымтцазгы рацэафуп.  
Убри абицара иатцанакуа иахьагы аматцурақэа ирхагыло-  
уп. Ирыхьыз, ирхыргаз еилкаауп афнытэ, уафы иранаижьуе-  
ит. Икоуп урт атрагедиятэ шықэсқэа ирхаанымкэа, уадафэра  
дукгы иакэмшэазакэа, ацсышэала изымыфэуа, изамыпхьауа.  
Иашоуп, ура упаспорт ала уацсыуоуп, аха икоуп даеа па-  
спортк – ухатэы бызшэала афэра, ацхьара, убри ахьумам  
афнытэ, угэы иалымсын, ацсуа иахьытыпу аматцурагы хазутом,  
ххатарнаксгы уахзалхуам хэа иазхэауада, убри пкарраны  
афатцара зылшауада?

Ишысхээз еипш, имцу, иахпырхагоу апатуеикэтцарақәа шхамоуеипш,ихамоупиахпырхагоудаеакгы – иахьаҭахыуггы иахьаҭахымггы агәеибашаҭара ҭацаны, иаахтны аиаша айбымхәара. Уи азәы дналцны ахәара ицәыцәгьоуп, дырралаггы зыхшыџ азраа ицшаара мариам.

Издахцода?

Сгәанала, зызбахә сымаз аилазаара, иныкәрпшшәа *Аламыс* зыхьыстцаз. Иҭалоит *Аҭсуара* ахьзутар иахәггы ианаалозар. Иахҭахума убасеипш аилазаара? Хәхшыџ неилахцәп.

«Алашара», № 11, 1990

## ЗЕГЫ ДХАЦХЕИТ

Уи ауаџ ипцстазааратә мџа анхыркәшаха, сара дахьын-заздыруала, иусқәа еихшьаалауа санизхәыц, зегьрапхьаза схаҭы иааит ажәаҭҭа: «Аеы цсыр, адәы аҭынхоит, ауаџы дыцсыр – иажәа». Шьоҭа Шьакаиа дреиуамызт ажәа аматц азызуа ашәҭәыџџәа, мамзарггы атцарауаа. Аха уи ажәаҭҭа иара изкхоит, ажәа азыхәан Пушкин иихәаз анугәалауршәалак. «Ажәа – ариггы усуп», – ихәеит уи. Ацсуааггы, хәарада, цакыс иартаз убри ауп. Иарбанқәоу ажәас, ус дус уи ауаџ иҭынхауа, дызхааныз ауаа хәтыркәцара дула аҭыхәтәантәи имџахь инаскьагара дацсатәуа, насггы пхьаҭатәи абицарақәа дызларгәалашәаша? Уи ичаҭеит, назаза ацсуаа ирхамыштәуа иҭацаны инижьит џ-ус дуззак. Рацхьаза азбахә хәатәуп, усҭактәҭьа инеиужьны ажәлар ирзымдыруа, аха ахааназ цсра-зра зкәым, дарбан ацсуа матцурауаџызаалак азәггы иҭаимтацыз, иара напхгара азуны, иеиҭекааны, ишахәтәтәҭьз еиқәыршәаны ишырхәо еипш, ахахә еиҭәнажәо иџны ишьтеитцаз аҭоурыхтә документ ду. Зызбахә сьмоу ирхәанчоу Ацсны атопонимика ашьақәыргыларазы жәашықәса инареиҳаны уажәапхьа иеиҭекааз акомиссия иҭартцаз адокумент ауп. Убри акомиссия хантәаџыс даман иара, ацсуаа рҭеи ду Шьоҭа Шьакаиа. Уи идыруан аматцурауаџы изыхәан реиҳа ихадаз – аус аҭацашьа. Иажәа рацәамызт, аизарақәа рҭы, шамаха, дцәажәо дубомызт. Сшапсыуа патриоту хәа игәы дҭасуамызт, аматцура азыхәан, схаҭа исзеиҭьхәп хәа Ацсны дгьыл ҭацак имҭицызт, тәымк дааганы дҭеиџуамызт.

Абна алымха амоуп рхәоит, ауафы иускәа зеггы абнатоура иафызоуп, аха дарбанзаалак дызустоу ажәлар заманалатәкьа ирдыруеит. Шьотә Шьакаиә аус ахьаиухьаз, еихарак Ткәарчал аихабыс даныказ, мамзарггы Очамчыра арион данахагылаз, абасеипш ацәгъара кәитцеит хәа реиха дызцәымгызггы фактк рзаагомызт. Иман даеа цәафә дукггы, сара еихаразак схызхуаз. Уи иаадыруа амафиақәа дрыламызт. Дрыламызт акәым, дырфәагылан, дарггы дырцәымгын, изныкымкәа ихәаҭәра иа-лагахьан. Хыхь зызбахә схәаз, акариеристцәа амфә зырымтәз, иара хантәафык иахәсабала инапы атцәфны иаанижьыз адокумент ду аамыштәхьггы, икоуп даеакггы, даеа ус дуззакггы, сара абри ажәа сзырхәаз. Уи иаха ауаа еицырдыруеит. Абар уажәшьтә жәашықәса инареиханы ацсуа делегациак цъара ицома, мамзарггы Ацсны сасцәа дахьқәак аҭаама, иреигьу хамтас хәа инахдыркуеит афото-шәкәы ду «Абхазия». Уи ашәкәы атекст рөит А. Гогәуеи В. Пачлиеи. Афотоқәа авторс дрымоуп Н. Рахманов. Урт икартаз аус ласыркәуа акәым, аха иухәар ауеит, Шьотә Шьакаиә ишәкәы хәа, избанзар ашәкәы аира зеггы зыбзоуруу иара затәык иоуп. Зеггы еиҭикааит, зеггы кәитцеит. Матцурала зеггы дышрылкаамыз еипш, ацсуа патриотизм аганахьалаггы днарылкаамызт. Аха уи дреиуан ацсуара иашатәкьа цәатәы шыақас иамақәоу, еикәырханы изку. Схафы иаанхеит атцыхәтәантәи хәицәажәара. Изхысхәааз захтәхузеи, аены сгәы кыдгылазаны сықан:

– Сара сбырзенызтггы, мамзарггы сауриазтггы, мышк-ггы саангыломызт, сықәцны сцон. Изылшода ари зеггы ахы-гара, – схәеит.

– Ара ушыкоуггы, ушапсыуоуггы емиграция уцар ауеит. Ус ицақәаз узымдырзои? Цьоукы икаггы икамггы акоюп. Афнудкатәи аемигрантцәа, – ихәеит даапышәарччан, нас инаицтеит: – Дасу Анцәа дшишаз дыказароуп.

Ихсыркәшарц стәхуп уи ауаф ипцстазаара аҭнытә даеа ҧырпштәык ала. Азцаара дузза ахьызбахаз Ацсны атцыхәтәантәи асессия уатцәы икалараны ишыкоу, хәарада, зцаарақәасггы иқәгылоу, иара иказаара шака иаҭаху. Аха ахатәы ус, ахатәы пцстазаара... Аены Иугославиантәи Москва иаараны иқан уака, Иугославия ирымоу ипқхаи иматәи. Имата хышықәса ихытцуеит. Зныкггы димбацызт. Урт хтәылафы ианаанхо, мышкы затәык акәын. Ашыжь иаауан, ахәылпәз ихынхәуан. Дырзыпшын Шереметиево ахаиртә

бағғазафы, иаабаны, нас Аңсныка дхынхәырц. Цас иауазшәа, иугославиантәи иаараны иказ ахаирплан аара, адырғаеныка иахыргеит. Адырғаены зыхъыз, ишысхәаз еиңш, Аңсны асес-  
сия аныкалоз амш акәын. Знызатдәыкгы зыбла дтампшыцыз  
имаҭа ибара азыхәан мацара акәмызт, уи асессиахь дмаар  
ауан хәы змазам даеак азыхәанггы. Аеыхәшәтәразы Мо-  
сква дыказар акәын. Зеггы рыгәхъаа мкыкәа, ауха Аңсныка  
дхынхәит. Илахь еикәны иуирбазомызт, аха иихәаз, даара  
илахьеикәтцаган: «Издыруеит смаҭа зны затдәык иадамхарггы  
дшысзымбо. Агәабзиаразы сускәа ҭеим. Дара даеазны ианза-  
ауа, усқан сара...» Убас еггыкалагәышьеит.

Хъзы игарцоуп ахатца дзиуа рхәеит. Шьоҭа Мама-иҭа  
Шьакаиа ихъз-иҭша аңсуаа рҭоурых афы инзырхаша аускәа  
иҭынхеит. Иахраҭ бзиахааит.

*«Аңсны каңшь», 1990*

### **АБЗИА ИҭАХУШӘА...**

*Ақыртүа националистцәа ҭахәхәагас ирымоу агазет «За-  
риа Востока» (иун 15, 1990) ианын Ткаарчал абанк аихабы  
Нодари Салиа истатиа «Наше главное достоинство» ахъзны.  
Автор излеихәауала, аңсшәа идыруеит. Убри акнытә аҭак  
иасхәарц сызбеит аңсышәала.*

Устатиа, ура утәала даараза иргызмалны иуфит. Убасқак  
ажәа бзиақәа, ажәа ҳаракқәа ухәеит, иаңхәауа ахәыцха  
имоукәа, дгәырғьатцәа инапқәа узеиниқьартә. Аха ушнеиу-  
аз, анапеинқьабжь иалыфны аңсуаа ирахарым анугәахәуаз  
аамҭазы иухәарц иуҭахыз, угәы иҭатцәкьаз ажәак ҭажәак рыла  
иныбжьауршәит, иара ус иааумҭатәшәа, ҭынла илашоуп, мам-  
зарггы уахынла илашьцоуп хәа уафы ихәар еиңш.

Ах, шақа игәырпшаагоу ажәақәоузеи уи ухшыҭцак хада  
злаҭаухәхәаз! Уара иухәоит: «Не лучше ли люди дорогие,  
вместо того, чтобы спорить о том, кто пришел первым на эту  
грузинскую землю, заниматься изданием интересных само-  
учителей и словарей, поставить дело так, чтобы люди сами  
тянулись к изучению языка, богатств культуры своего соседа»

Җхас иухъыз, абанк аихабы Салиа, аңсуаа ажәа ңшзақәа  
расхәар, нас ани, сара исхәарц истаху, ныбжьасыршәырггы,



## АЦӘЫКӘБАРҚӘА АНЕИЦЫЛАЛАК

Амилаҭ ртоурых азыхәан, ашыкәсқәа ракәым, мышкғы, сааткғы акыр атцанакуеит.

Апсуаа грас ихәмоуп хтоурых еснагь архәычра, армачра, иҕоу, ихәмоугғы инагырханы, иааларкәшәа ахцәажәара. Жәахәарада, узлакам ала аехәара, амцхә аеырпагыара уафы дарпшзом. Ицәаҕеыгоуп иҕам-иным ахәара, афра. Хмилаҭтә кәзшьа аанарпшуеит ажәаҕка: «Дтәаны ирымбаз дгыла-ны ихы дирбеит». Ари ламысуп, уафроуп азәы идкыланы уахәапшуазар, аха амилаҭ рыхьз-рыпша азыргараҕы, ржәйтә-рҕәтә ахәара, афра ашҕа аиагараҕы – даараза иҕырхага дууп.

Харкәатчып азкышыкәсақәа зхытцау хматериалтәи хдоухатәи бакақәа. Иаххәарым Г. Турчанинов иҕаитцаз аартра апсуаа хәәнуҕка иахьынзахәтоу адгылара ахьа-моуз. Иахгәалахаршәарым ускацәак азбахә шахамхәауа Апсуа хәынҕқарра. Ҷыдала убри мацара иазку атцара-дырратә усумтақәа, ашәкәқәа ахьхамам. Ускак хара хцарым. Сырзаатгыларц сҕахуп қәрала ирхытцау ала урыхәапшуазар, абицарак, ө-абицарак ирхытцау аҕара зхытцау акультуратә бакақәа, урт ртоурых. Иналкааны азбахә сьмоуп апсуа периодикатә кыпчх қәрас иахытцау, нас иахьа ишаадыруа.

Абри уалацәажәарц азыхәан, иааумәатәшәа акәзаргғы, унхьампшыр ауам ажәйтәрахь, нас уи ажәйтәра ишазыҕоу хара хәамта.

Зегғы нархәы-аархәны, аха атцәа ағалоит, атцәа аха ағалоит хәа ианахдыртцоз, мап зхәаз псышьацәгьа анрыртцоз аамтақәа раан, ишәтыкакачуан дәәа теориакғы. Амилаҭ хыпхьазарала шаҕа имачу убаскак ихәычызароуп ртоурыхгғы, хыпхьазарала шаҕа ирацәоу, ртоурыхгғы убаскак идууп ақәра рацәа амоуп. Убри аҕнытә, апсуаа тоурыхла хреитцазар акәын хыпхьазарала хзеитцоу зегғы. Ари атеория иахылцит, иарҕеиет уафы ихаҕы изаамгаша амцқәа ацәгьоурақәа.

Уара ужәладоуп, ушьтрадоуп, упсадгьылдоуп уани уаби хәа иудыруа уара узыхшаз ракәзам, укашәарахны ураазеит хәа ауафы дшыхәычу инаркны иоухәалар, дужьалар, дан-духалак, аиаша анеиликаалак дахьужьоз азыхәан угәаҕ шытихуеит. Изхысхәаауа, абольшевикцәа рпартией ажәлари убас рыхьра иафуп хәамтазы. Шаҕа аиаша еилахқаауа убаскак хгәы ахшәоит хашней-шнеиуа агәагғы хкуеит.



Иаахгап ҫырпштӑйк. Ацсуа культура атоурых аҫы ахра ауан теориак. Ацсуа литература, ацсуа театр, ацсуа ансамбль ухӑа, ажӑакалa, реиҫа ихадақӑаз зегӑы ирыхцӑажӑауан асовет аамтa иахылцит, рыҫиара, рзырҳара, рцӑырцра зегӑы зыбзоуру Октиабртӑи ареволиуциа аидеиақӑа роуп, Ацсны асовет мчра аиааира анага ашьтахь иҫалазоуп хӑа. Ари амц иахӑа уажӑгӑы цьоукы-цьоукы мап ацӑырымкыц. Атоурыхтӑ фактқӑа ихарҳӑауа зынзаск даҫакуп. Асовет мчра Ацсны иааиаанзагӑы ихаман ашӑкӑыѿѿра аҫиара иалагахьан ацсуа сахьаркыратӑ литература ацсышӑала апиесақӑа рыѿхьан, аспектальқӑа ықӑдыргылахьан, ажӑакалa, шаҫа ирласны аиаша хӑахауа, убасқак иазеиғуп ажӑлар рдоухатӑ гӑабзиара.

Ххӑынтқарра ду зегӑы аѿнудҫа иҫаз атенденциа маҫызшӑа, иахзымхозшӑа, ацсуаа хзыхӑан инацлеит даҫакгӑы. Егьырт ажӑларқӑа имцу ажӑақӑа рыла агӑы ҫарталара акӑын жӑибжӑ шықӑсазтӑи ареволиуциа. Агӑы ҫарталар акӑын адиктатура. Шӑыссируп, шӑынцӑоуп, насып хашӑтеит хӑа рархӑалар акӑын абольшевикцӑа. Ацсуаа, убарт ирхӑауаз инахзацлеит даҫакгӑы. Ргӑы ҫахтчалар акӑын ақыртӑа меншевикцӑа рхылтшытрақӑагӑы. Иаазгоит ҫырпштӑйк. Ацсуа театр ахы ытнахит ѿажӑиак шықӑса инаркны ххӑеит азнык азы. Ус анаххӑа, иашоуп, уи бзианы ихашӑхӑеит рхӑеит абольшевикцӑа. Аха игӑааит ақыртӑа меншевикцӑа рхылтшытрақӑа. Ишпaҫахтaҫагӑышьѿз. Итегӑы агхархеит ацсуа театр ақара. Ацсуа артистцӑа, арежиссиорцӑа ҫарт ицаны, атара иалганы ианаа, ақыртцӑа анҳацхраа ашьтахь, даҫакала иухӑозар, Ацсны Ҫырттӑыла ианалартa ашьтахьоуп хара атеатр анҳау хӑа ахӑара ханалага. Мцык инацлеит даҫа мцык. Абарт амцқӑа зегӑы ххӑалар акӑын хкультура атоурых иагырхауа, иларқӑуа, ирмачуа, ххала иҫахтaзгӑы даҫа цьоукы ихартазшӑа иацтауа.

Абасеицш хӑауаз, изыѿуаз срықӑзбауам ираҫҫнысхӑом ажӑапҫа: «Ар ирнымиаз дхатa ҫӑкӑоуп» схаҫы иааганы. Азӑы дналкааны акӑым, ажӑлар шеибгоу ирбаандаѿны ианхыртцоз аамтазы, амаҳағьаратқӑа ҫазтаз изыууазеи акӑымзар, егьирахь, амилат ркультура атоурых иагырханы ихӑеит иҫатқӑаыз изымхӑеит хӑа уағоу аҫҫныхӑа ритеит. Аха уаѿы иранеи-мыжьша даҫакуп. Аиаша ахӑара иаамтахеит. Уажӑшьтагӑы аиаша зымхӑаз, уажӑшьтагӑы атоурых зырхӑанчаз уи иоуп гӑыбған зтатӑу.

Акгыы шыакэсыргэгэом. Исымоуп азтаарақәа. Сахыиашам, шәара ишәхәап.

Салацәажәарц стахуп ацсуа периодикатә кыпцхь атоурых акнытә фактк.

Кәрас иамоузеи, иахытцазеи ацсуа периодикатә кыпцхь?

Атак, ишыжәдыруа ецш акыр атцанакуеит амилат ркультура атоурых азыхәан.

Ацсуа ашәкәыѿѿра цәыртцит азежәтәи ашәышықәса хынѿажәтәи ашықәсқәа ралагамтазы. Уи дыруп. Рапцхьазатәи ацсуа сахьаркыратә шәкәы тытцит 1912 шықәсазы. Аха ианбалагеи апериодикатә кыпцхь? Уи азыхәан ихархәауа абанзамцу, аиаша иарбану?

Хнапәфы иаанахкылоит хапсуа газет затәы «Ацсны қапшь». Знык иахмақаз цышьаны, ынтәгыи хнапцхоит алозунг: «Атәылақәа зегыи рпролетарцәа шәеидышәкыл!» Уи алозунг азыхәан хгәаанагара даеазны халацәажәап. Хҟынаххап. Нбан дула иануп ахьз – «Ацсны қапшь».

Ирхәоит, ажәа «ақапшь» ацытцаз Миха Лакрба иоуп хәа. Сгәанала, ускантәи аамтазы даараза иманшәалаз, аамта иакәнагоз ажәа азицшааит. Иабаанагеи ажәа «ақапшь»? Урыстәылан, Пензатәи агәберниаеы 1861 шықәсазы ақәгылараан бирақтас ишытырхит. Октиабртәи ареволиуциа ашытахь, хәынтқарратә бирақ цштәыс икартцеит. Убри ацштәы аҟаанахан хара хкынзагыи иаазеит. Рапцхьаза, сгәанала, Ацсны иаанагеит 1921 шықәса, март цшыба, Ар Қапшь Акәа ианааи. Уи символра азнауан абольшевикцәа рдиктатура. Иахьанзагыи убас иааит. Цштәыс абираққәа ишрымоу макьанагыи цытраамтак ицозар акәхап. Аха иабанзаиашоу агазет аханы, ажәа «Ацсны» анаѿс иахьацу? Ақапшь ацсуаа символс ирымамызт. Уимоу егыахыччон, ажәытәан. Икалап, ашыа ацшшәы ахьыргәаланаршәоз, ацсуаа ашыақәтәара иахьырмилат кәзшьам иахкьозтгыи. Убри аганахьалагыи ажәа «ақапшь» анаа-лауам. Икоуп даеакгыи, уи атцкысгыи иеитцамкәа изтазкуа. Ажәа «ақапшь» анацыртцоз, агазет ахьз мацара акәзам ирыцсахыз. Иаалыркьаны идырхәычит ақәрагыи. Агазет «Ацсны» атытцра иалагеит 1919 шықәсазы. (Абри ашықәс, абри амш, рапцхьаза ацсуа газет анттыцыз – церуал 27 ацсуа периодикатә кыпцхь азыхәан иныхәа мшны иазгәахталар замузеи?) Уакагыи иаанымгылеит ажәа «ақапшь» анацыртца иканатцаз ацәгыарақәа. Агазет атцакы аганахьалагыи аеацсахит. Иаанахәеит ѿ-цштәык.

Ақапшы – абзия, уи инағагылеит даға пштәык – аиқәатдәа. Ауафы ма дыбзиоуп, ма дыцәгыоуп. Ажәытә аамтәзы зеггы баафсын, ағәтә аамтәзы зеггы бзиоуп.

Аиҥкра иахзаанагеит хазқәымгәығзоз. Ацензура апыххеит. Агазет уажәшты аҥақы ағанахыала ианахәароуп еиуеипшымы апштәқәа, аҥштәқәа зеггы.

Ажәа «ақапшы» анамаххлак, ириашахоит ирхәанчаз аҥоурых ҥабырг. Аҥсуаа символс ирымамыз аҥштәы наҥ иаҥыххеит. Ифбахаз, агазет атыҥра ианалагәҥкәыз – 1919 шықәса ашқа ирхынхәхоит. Ихҥахаз, ахәара мариахоит даға иашак. Агазет хаҥиркит Дырмит Гәлиа. Агазет «Правда» иануп иахцзыркыз дызустоу. Убас ануп «Литературнаиа газетгы». Избан, хара хҥазет хаҥзыркыз ихыз занахәмҥозеи изахмырхынхәуазеи уи иахызҥкәыз? Изахәмхәозеи қарала иахыҥҥкәыу?

Ацәыкәбарқәа анеилаҥәалак, азиас шрылҥуа еипш аки-аки неиҥылауа ишыақәгылоит, иҥбаахоит, иҥаулахоит, амилаҥ зыда ҥхәақаҥашыа рымам рхатәы ҥоурых.

*Аредакция акнытә.*

Ашәкәыффы Ҧума Ахәба иқәиргыло азҥаара хымҥада зтыҥ иқәҥатәу аҥоуп. Абри ағанахыала агазет «Аҥсны қаҥшы» аредколлегиа уаанзагы аилаҥәажәара рыман, аҥхәафҥәа ргәаанагарақәагы еилыркаахыан, Аҥсны аихабыра рҥны инаргахыан, иагызгәарҥахыан иааиуа ашықәс азы агазет «Аҥсны қаҥшы» ахыз «Аҥсны» хәа ишыҥсаххо.

*«Аҥсны қаҥшы», 1990*

## УААНЗЕИ АРИНАХЫСИ

*Еихшыаалақәаки гәҥахәыцрақәаки*

Календарла ашықәс нҥдәаны акәымкәа, хәыцрала, гәҥыха-гәығрала аамҥак ханҥысны, даға аамҥак, хаҥҥстазаараҥ даға периодк хҥалауашәа аҥәанырра узцәыртцуеит, иаххысыз ашықәс маҥара адагы, хсистема аиҥкра халагеижьҥеи иҥахҥахыоуи, уажәы хәазынгылаз амфә, хәаины хәзтагылаз аҥҥстазаара ухәа еидкыланы, еиҥырҥшы уанрыхәаҥшлак, уанрыхәыцлак. Жәибжь шықәса раахыс зышыҥылара

хаҕыз,ирпхашьагахаз, аха уажэшьта мап зыцэкра халагаша иреиуоп акы – ххэынтқарра иахагылоу, дыканатц, иар-гы, хапстазаарагы рзышэахэара, рырехэара. Апсцэаха дшаахпыригалак, дахьынзаказ иаамтагы, ихаҕагы, зы иамызэзэауа, ахэынтэа рықэтэара. Ускан бжеихан, иаххаштуеит, ахэынтэа ххата ххы ишақэахтэауа, избанзар, уи аамтазы хақан харгы, иара дзычхауаз, хаигэырғьатэа иаамта иаланхауаз. Арака халамыс зыхьчауаз иарбаныз? Ххэынтқарра хадас иамаз хара дахахмыргылеит, хара далхамхит. Убри аҕнытэ, иаакаитцаз ацэгыарақэа рзыхэан хара тақпхықэра хэа акгы хадым. Иаамта акэзар, уигы хара иахгэапханы иалаххыз акы акэмызт, мчыла ихадгэалан.

Хэезахшэап убри атас «бзиа» аилагара. Анцэа иҕышьаны, хгэы иҕатцэҕоу ххэартэ аамта хауит. Ма иаххэалап, ус-гы, анарцэ хэаран иказ, урахэа акгы ыкамызт хэа, хажэа аамышьтахь, хусқэа хэа уамак егыыкам. Хгэы харкычып апоет иажэақэа рыла. «Ажэа – аригы усуп».

Бзиараси цэгыараси иахзаанагазеи, аиҕакра зыхьзахтцаз, аха ахьзцэҕа ухэозар, ажэа арбгара иаха ианаалауа арт ахэышықасак?

Алакэ ажэала иухэозар, урт ашықэсқэа бжеиқэа-бжашлан, акапанга иақэтаны, еихау еитцоу хэа капан-шьа рымам, аха ишырацэаз еицш рыбзиарақэа, убастцэҕа ирацэахеит рыцэгыарақэагы ухэар калоит.

Быргк иажэа иналеитцеит абасеицш жэабжк. Дад, ихэеит уи, дасу анцэа дыззишаз даҕызароуп, илымшауа далагар, их-гы ижэоит, ажэларгы иргэакуеит. Пхэыск ахацэа дреиканит, ихэеит. Атцлақэа ирықэланы ажь зтаауаз ахацэа даарытцагылан шэара шэеихагы атцла сықэлоит, ишэеигьынгы ажь стаауеит лхэеит. Амтэышэ лыманы атцла дықэлеит. Лымтэышэ антэы, уаҕы инапы назартэ акара илбаалышьтит, ихэеит. Исытцызэга хэа лыбжы лыргеит. Азэгы ихы дѳаханы амтэышэ икуам. Ишэыхьзеи, шэыхэда шэыкэае, шэыпхашьаны шэгылоуп акэу хэа ҕылтуеит, ахацэа азэгы ихы дѳахом. Ианылмуза, хатцак хатца еикэак аашьтихын, иблақэа хѳаны атцла дыхэнеит, ихэеит. Абри бышьатца, нас атцла быхэнала, ибытцагылоу ахацэа ишакэым бырбоит, бара быпхашьом, аха дара рхы иѳаханы бытцапшра рхы ирзатэашьом ихэеит.

Атахмада иажэабжь ѳынтэ-хынтэ исгэалашэеит уажэааигэа, ашықэс антэамтазы Чехословакия саныказ.

Аха зны еихшыалақәак ҕахтдап иныңқаауа.

Ацивилизация иазааигәахәеит хәа хзырхәартә ххатақәагы иахзеигьхартә, хәхьзгы бзианы иаргартә иҕахтдазеи абарт ашықәсқәа рзы? Ажь зтаауаз аңхәыс леиңш, иҳалымшоны хазлагазеи?

Раңхәа – хабзиарақәа акык-ѳбак.

Ахы иақәитхеит жәибжь шықәса раахыс асапат зфаз ажәа. Аамтала хәа усқан инахәаны, убриаахыс ишыҕац, иаҳа-иаҳа игәғәамхозар, икәадамхо иааиуаз ацензура аңыххеит. Уи иахылтдит даеакгы – азин ҕалеит даеа партиақәакгы раңцара. Абасқак шықәса аҳра зуаз апартия, уажәыгь амчра иара иампытакызаргы, ианамузах, аконтроль азызулаша, иа-гу-иабзоу зхәаша апартияқәа ҕалеит. Уи азеигьуп иара, аком-мунист партия ахатә.

...Адәыгба аңеңьыр садгыланы сыңшуеит. Цыхәаңцәара рымам. Чехословакиатәи иаауа адәыгбақәа. Еихарак еидарагагақәоуп. Урт ирықәгылоуп атанкқәа абронетранспортиорқәа, аракетакәа, абзарбзанқәа. «Ампы-цахалаѳцәа» сара сашта итытны ицозшәа сеигьырҕауан уи ахьызбауаз. Издыруадашь, анаңьалбеит, ахәаанхыт агрессорцәас хрымцхьазауа аамтак ҕалар!

Акласстә интересқәа мап рыцәкны, азеиңштә уаатәыѳсатә интересқәа рышка аиасра – акгы злымтцуаз ауаажаларратә система акгы шалымтцуа баны мап ацәкра.

Апарламенттә система аңцара. Адепутатцәа ралхраҕы иҕалеит хәңхәаҕа уаѳ дзызхәыцқәаша. Депутатцәақәак ажәлар ишыртахзамыз, ишыҕартцаңыз еиңш, мчыла ирыдыргалан, иалххеит. Даеа депутатцәақәак, рыхгы ржьеит ажәларгы рамхажьеит. Ирбахьаңыз акәыз цьыршьеит. Аизараҕы инатәон. Иаархәалак ишақәшахату ала рнапы иааѳахон, нас рнапқәа иѳаханы ишырку акассаҕы инкылсны, адепутатразы ирықәнагауа аңара аамырхуан, уаҳа ус рымамызт. Уи иашьцылахьаз уажәгы ус иааиуеит. Иҕоуп ахңатәи акатегория иатданакуагы. Урт, ишыртахзамыз, ралхыѳцәа рамхажьеит. Уалафахәык зган, сналкааны пату сықьырцалап хәа акәымкәа, ииашатцәҕыаны сыжәлар акы срыхәап хәа адепутатра иазықәеит, алхрақәа раан ажәа ҕәғәақәа рхәеит, ауаа ргәы хырхит, аха ирустцәҕыаз – азакәанңцара ашҕа ианиас, аизара дуззаҕы рыжәлар рзинқәа агыхьчатәха, раатцратә патриотизм нарымпыцдышша ицан, акапеи кылтцәа иаңсамкәа,

амгьал мзы иафьзахеит. Урт леипшхеит, ахацәа дреиканны, ажьтааразы атла иқәлаз аңхәыс. Аха абри аусафьы, разкыла, икалеит уаф дзеигәырғашагы. Депутатцәакәас цюуыкы алхкәахеит рхатакәа ашьтазамкәа, рыжәлар ргәаңхарала ма-цара. Убарт ракехеит, ииашатәкыаны, зыңстазаара рыжәлар рымат ауре иаызыкызгы. Рдырра иахырымбааит, рхы иамеигзеит. Абасоуп Аңсны ишыкалаз, уаанза сыздыруам, аха асовет мчы ааижьтәи икамлацыз. Раңхьаза акәны Аңсны еихабыс дахагылеит ажәлар иргәаңханы иалырхыз, мчыла азәгы ирыдимцакәа, абжы зыртәз ауафьы. Абрака ицәырцит хзышыцылам даеакгы. Ажәлар иалрымхыз, хыхынтәи иры-дыргалаз иусушьеи иуафьышьеи рзыхәан азәгы атакдхыкәра идзамызт, егә бааңсра кәитцаргы, ухгы иаеңнухәомызт, изаеңнухәауагы азәгы дуздыруамызт. Уажәы Аңсны иаха-гылаз иусушьеи иуафьышьеи рзыхәан атак кәртцар акәхоит, раңхьа иргыланы, аинтеллигенция, нас иалхыфцәа зеггы.

Цаны, Аңсны хантыцны хнаңшуазар, насгы хара хахьадхәалоу, иахьхәцрасуа акнытә халамцәажәар, хазфлымхамхар амуазар, цәкәнтәи, ажәлар рыбжьала ахадаратә напхгараь афеирафьы уафьы игәы иамыхәакәаша кәлеит. Зызбахә сымоу Кырттәылоуп. Акыртүа жәлар иртәхызар СССР алцра, иртәхызар Урыстәыла алцра, уи дара ирусуп. Аха хара фымтзакәа хәзтәауам зхәыцшьеи зыпро-граммеи егырт амилацкәа ахақәитра рцәырзрала итәу, зиде-ология ашьа алыжжуа ауаа анапхгарахь ианфеиуа аамтәзы. Цаны, уажәтәи анапхгара пату рыкәутцартә икоуп акафьы. Афажәижабатәи ашықәсқәа раахыс Аңсны аколониалтә политика мфапызгоз ажәала акы хәаны, аусафьы даеакы кәртцозтгы, арт ражәеи руси акоуп.

Хазыхынхәып ахацәа иреикануаз аңхәыс илызкны абырг иихәаз ажәабжь. Ахацәа реиңштәкыа ларгы атла дахыкәлаз азыхәан узрабашьуам уи аңхәыс. Уимоу, улеигәырғьаратәгы дыкоуп. Аха атла ақәларазы иатәхкәаз лзымдыритоуп икалаз, раңхьаза иргыланы, дызмырпхашьашаз, ахацәа рус далага-зар, ахацәа реикәа шлышьалцаша лдырыр акәын. Иарбанқәоу хара арт ахәышықәса рыла «иаххаштқәаз?»

Схатәы фырпштәык. Декабр мшы кәас-зысуан Прага салаланы снейуан. Сахьыфназ асасаиртә ахь налахәаны, иабашәакоу, уахь сызлацозеи хәа слазцааит ачех пхәыс.

Кәрала, дандумзарггы, ма хатда ицаша аңхацәа лымоуп, мам-зарггы – зпццә зсахьоу арцарцәа ухәарын.

– О, усовет уафума?! – хар амамкәан илхәоз ау-рыс бызшәала фәалтит. Лхәашьа сгәамцхеит. Хыччашақә-цәалатцаран. – Абри иску убомә? – снахәаларцшит ақьаад кәалац илкыз. – Абрака афатәи аңтекафәи иаасхәаз ахәшәкәеи тоуп. Шәара шәышкә ирышьтырц иганы ирыстоит.

– Итәбуп, ацхыраара, агәманизм... – ажәақәак неиласкәәкәеит.

– Мап, угәы уажьоит, сшәыцхраарцггы стахым, шәара шәзыхәан агуманизмггы сылам. Амшә атыфәра итымыфәырц азыхәан уака иахьтатәоу акрафәоуцар иаха иузеицгуп. Уца, абансшәақәоуп иахьыкоу усасаиртә, – лхәеит. Цырзәзәарахк сгәыдылтәалазшәа сгылан. Даныспртцаз инацылцеит. – О, икаларушь аамтак, уаха хара хашкә шәмаауа?!

Мшқәак анаатц Братиславака хцеит. Асовет аерофлот ахатарнак Иура Латариеи сареи хәицәажәо хтәоуп икабинет афәи.

– Акы уасхәашан, Иура, асовет хәынтқарра зеггы иазхаша уара иабуоцшаауеи, аракаггы изларылшозеи. Аңсны зеггы иазхаша аңшаараггы цәгыахашт, аха уареи сареи хқыта, Атара азыхәан мацара акәзарггы, иамузои, иаххәап, тоннала амандарина рахтар, дара адәкьанкәа рфәи хәдацәахьы икәжьу афатә хартар? – схәан фәастит.

– Хәи, исоумхәан, абаақәа. Уи сара иадызбалахьоу уара иудыруазеи. Асловакцәа ақәшахатуп. Акәац агара азин ыкам, аха иуртоит акәац иалху аконсервкәа. Амандарина атныцсахлара иазхиоуп. Ега шәкыла тонна ааугозарггы...

– Икалазеи цырхагас?

– Зеггы цхастәзтәыз, ағәыцәхәы хәкәзыртәаз – хбиуроқратиа. Уи иаишьа змам мчуп.

Абарт афәырцштәык аазгеит хшыфцакык аласхәарц. Ажә атаара икәлауаз аңхәыс, атцла ахәнара, ажә афыхра шлылшауа-зоуп дзызхәыцыз, егырахь ахьмызг илгауаз лхәхьы имааицеит. Раңхьа избатәын амфә иаша икәтатәын аекономика. Раңхьа инагзатәын жәибжь раан изларжьаз алозунг – анхацәа ирытатәын адгьыл. Иаахтны иухәозар, ахәынтқаррақәа хнапы нарымцакуа, хартқхашьагаха, ахәыркыра ақынза хнеит, адунеи фыцъара ишаны хәтак адгьыл иану ахәынтқарра. Изыхкьазеи? Икатцамызт хекономикатә политика.

Закәанла, конституциала хәаакәк иртакым адемократия иахъзуп анархия, аилафынтра. Иаартаху акатара иакәитны штакы еицтаташа рымазам ақәыңмеи ауасеи. Адемократиятә социализм, акапиталисттә демократия хәа ыказам. Адемократия ма икоуп, ма иказам.

Хара уажәы адиктатура, автократии хацәцеит, аха адемократия хәагы акгы хзыкамтеит. Абри ауп изыхкыаз ихымзгу дакхаха, җажәи жәибжәтәи ашықәсқәа иреипшха, цәахәа еиқәатцәаны хтоурых ианылауа икалаз амилацқәа реиҗахара, апстбара рыбжьалартә ақынза рнеибагара. Уи ахкәеит даҗаакгы. Амилац рацәақәа ицеггы еихау азинқәа рыртауашәа, милац мацқәа зинла амилац дукәа иракарартәуашәа, анахь ак хәауа, арахь даҗаакы иақәыргәыгуа, иахыагы зтыхәа цымтәац аполитикатә хәмарра.

Изаазарызеи, адепутатцәа реизара ду акәзааит, асессия акәзааит, ианымҗапысуа, цаса еипш, ателевизор хадымтцау хадтәалауам ирхәзеишь хәа адепутатцәа рықәгыларақәа хрыпхыауам. Цаны, хара хдепутатцәа ирхәауа, хәарада, хгәы хытхытцау хазцшуп, сара сызҗу иааизакны адепутатцәа рцәажәароуп. Изыхкыазеи, хзацәыхьшәашәазеи? Ажәа рацәахейт, аус мацхейт. Акырза ирацәоуп ирыдыркылаз азақәанқәа. Рыбжеиҳарак башахейт. Иапцдам азақәан аус азыруша амеханизм.

Игәтахәыцроу ханцдамтақәа ххаркәшап игәышьтыхоу ажәақәк рыла. Урт ажәақәа рхылтцует иауаы зыда цсыхәа имам – иахыаткыс уатцәы еиҗуп хәа агәыгра. Анцәа ихәааит хгәыгра хмеиҗбауа.

«Ақсны», 1991

## АЖӘЛАР МИЛАҢЫЗТӘЫЗ

Изакаамта уадаҗу хазтагылоу ззымдыруада. Аэкономика акаҗареи, иеилахаз аполитикеи ирыхкыаны, ххәынцқарра зеггы акны ажәларқәа зташәаз ауадаҗрақәа Ақсны инарыцлеит даҗа уадаҗра чыдақәакгы. Урт ауадаҗрақәа ирапхыагылоуп асасцәа хәпшәымацәоуп, хара иахыаххәо иказароуп апшәмацәа хәа иахыкәгылаз. Абасеипш хмилац амахә җа ианықәгылоу аамтазы дасу илшауа дыззыманшәалоу, Анцәа дыззишаз каитцалароуп ихы-ицсы дамеигзауа, дмаашыакәа.



Ашәкәыѿѿцәа, ҳазшаз иҳатәаишьан, реиҳа амч змоу хнапы иакуп – ажәа. Иахьатәи ҳаамтә иахьахгәаланаршәақәо рацәоуп 1921 шықәса. Ареволиуционерцәа, аҭаажәларратә усзуѿцәа аҭын дара рус. Дырмит Гәлиа иѿызцәа еидкыланы рус ду нарыгзон. Рымчкәа анеиларцәоуп ацсуаа хазы милатуп хәа хзырхәауа, ххатәы хәынтқарра анхау. Ахра зуаз апартиатә командатә система ииашамкәан имѿацнагоз амилаттә политика иахкьаны, ацсуааи анапхгараҭы игылази изныкымкәа аиҭагыларакәа рықәшәахьан. Ускан, хәарада, иреигьыз аинтеллигенция ажәлар ирыдгылон, ирыцхраауан раамтәи руси уи иазыркуан. Атагылазаашьа аеацсахит уажәы. Нестор Лакоба ихаанаахыс иҭамлацызт, ажәлар иргәацхауа, рхала абжыы итаны, рхала далхны дырхадыргылахьаны. Рыгәтыхеи рхәатәи еиқәшәеит ажәлари аихабыреи.

Аеацсахит аинтеллигенция рроль. Иаҭахханы иҭалозар, аихабыра ирыцхраауеитоуп, абжыаацны дасу даҭызароуп иара иус. Сцәажәашьа хшыѿртқарашәа ишыҭкалаз збоит, аха исзырхәауа хьаауп, гәалоуп. Иҳазгәамтазакәа, мамзаргыы иҳамбазошәа ҭацаны, насгыы аус ытказырбгауа, имцу хәпатуеиқәцарақәак ирыхкьаны, аиаша ахьеибаҳамхәо иахароуп, аргамadu аҭыцәаара иахьаҭу хажәлар милаҭызтәыз, Ацсны антытц хәхьз злархәауа иҳамоу – асахьаркыратә литература.

Ихыбгалаз асистема, цәгьа-мыцәгьарала иштәызгыы, бзиарақәакгыы аман. Амилат мацкәа ркультура, рлитература аҭиара иацхраауан. Цаны, иара асистема иазышәахәалар акәын. Аха убас ишыҭказгыы, асистема ақәзаара ианалага, иазымгакәа, инхаша, адунеи ыҭанатц иақәлахаша, асахьаркыратә рҭиамтақәа раццара алшеит ацсуа литература. Уажәы зышкә хәиасуа асистема ҭыц акны акультура, алитература дара рхы иазныжьхоит, рхала рхы ныҭкәыргалар акәхоит. Ахәынтқарра ацхыраагза мацзахоит.

Ахәынтқарра аархәны, амчра зегьы абольшевикцәа ирымпыцархалаанза, акультуреи алитературеи рыҭиара иацхраауан аҭаа беиацәа, амеценатцәа. Урт малла мацара акәмызт ишбеиаз. Ацара дуқәа рыман. Акультура ҳаракы рылан. Рхатақәа беиан доухала. Амал зымпыцaku аҭаа ҳамоуп иахьагыы. Аха цәашьыркыла дузыцшаауам хатәы бызшәала ашәкәыѿѿра иатданакуа здыруа. Раамтә иахьамаазаз инацлеит даҭаакгыы. Изаазарызеи, ацсуаа жәытәнатәаахыс ххатәы бызшәала ашәкәыѿѿра пату хзақәмызт. Ажәытәанза

хаҕаыттып, азежэтэи ашэышықәса азыхэан ххатэы бызшэала ашәкәыѿѿра ҕамазтҕы, сара агэра ганы сыҕоуп, амхаҕыырра шахзыҕамлоз.

Еиҕхарҕшып ѿ-аамтак. Зкыышықәса уажәаҕхьа аҕсуаа ирыман рхатэы хэынтқарра. Аҕурых аҕы аҕшаара уадаѿуп, аҕсуаахаиҕш,хышәшықәсаинарзынаҕшуа,зхатэыхэынтқарра зманы, зхатэы бызшэала ашәкәыѿѿра аҕызымтҕаз. Абри сгәаланаршәеит уажәааигәа еилыскааз. Аҕсуа районк аҕы, хпатриотцәоуп хәа рхы ахыыршыауа, цараиурта затцәыкҕы, мѿаду затцәыкҕы рыхьз ахым аҕсуа литература аклассикцәа. Рыдәкыанқәа рҕы ѿышә хышә цыра аҕсуа шәкәкәа аннана-галак, абжеихарак азәҕы иааимхәазо уаҕа икәуп. Абартқәа уанрызхәыцлак, иугәаланаршәоит ихаразоу даҕа аамтак. Царауаақәак излархәо ала, хара хашықәспхьазара ҕалаанза, ажәиҕштәи ажәахатәи ашэышықәсақәа раан аҕсуаа ихаман ххатэы шәкәыѿѿра, аха нас иахцәызит. Ускан ихамазтҕы ишҕахцәызуаз зхәауа сара дхьасырҕшуеит хара хаамтахь. Ххатэы бызшэала ашәкәыѿѿра абыржәы иақәу апату аиха ақәхамтҕауа ханалага, уажәы изқәу амѿала ианца хаҕсуа ли-тература сара сацәшәоит, абыржәы иҕыцныҕәоу асабицәа ахаанхар хәа аҕсуа шәкәыѿѿра анҕыцәаауа амш.

Исырхәозеи илахьеикәтҕагоу арт ажәақәа? Есышықәса иацлауа акәымкәа, иаха-иаха иагхауа ицоит аҕсышәала итытҕуа ашәыҕәкәа рхыпхьазара. Арт ацәахәақәа зыѿуеит нанхәа мза азыхэан. Еиҕсырҕшит тьыпх уажәааны шаҕа шәкәы тьытхьази сынтәа шаҕа тьытхьоуи. ѿынтә рҕынза иеитцаны итытхьеит. Изхарада? Иааиз асистема ҕыц. Хәкәҕыҕуеит ажәлар рыпстазааразы уи наҕ-наҕ абзиарақәа аанагап хәа. Аха изаҕаразаалак сара сақәҕыҕуам абзиарақәа аанагап хәа амилаҭ мацқәа ркультуреи рлитературеи еизхазыҕыларц азыхэан. Ахашәала ахьамоуа акҕы ахтыннатом.

Уажәраанзҕы иуадаѿын асовет шәкәыѿѿцәа ртагы-лазаашьа. Урыстәылеи Қырттәылеи ашәкәыѿѿцәа ртагыла-заашьа иахаҕы иеицәан. Ари шыақәзыргәҕәо афактқәа рацәоуп. Иахьа уажәраанза дахмоуц ашәкәыѿѿра мацара иазку. Хашәкәыѿѿцәа зегы рматцурақәа ирхашәаланоуп ирѿыз шырѿыз. Уажәы уи инацлоит даҕаакҕы. Уажәраанза ишәкәыѿѿреи иматцуреи ирылтҕны иланагалоз ала ихы ныҕәиҕартә дыкәзтҕы ашәкәыѿѿы, иапхьаҕа ифатәтцәкыа иазымхауа далагоит. Хәарада, амла иеаиркрым, ихы зла-ныҕәиҕаша иҕшаап. Аха раамтәи рылшареи даҕа ускәак иа-

нырзырклак, ишпацсыхэо хлитература? Еицырдыруа усуп: ашәкәыѿѿы ишәкәыѿѿра азыхәан аамта шака имачны имоу, убаскак имачхоит ииѿуа ахыпхьазара, убаскак ипсыехоит ииѿуа. Уака инацлеит ашәкәы атыжыра иацу ауадаѿра. Шака имачны ацсышәала ашәкәкәа тыцуа, убаскак рхыпхьазара иагхалоит ацхьаѿцәа.

Аидашшылареи, аатра хавтагыланы, хгәы атасреи акгыи хнаѿом. Хәхшыѿ неилатцаны, хәзхәыцып хлитература җиаларц азыхәан хәзлацхрааша.

Исхәоит схатәы гәаанагарақәак.

Ацсуа шәкәы алахьынтца знапы ианыда? Ашәкәыѿѿцәа реидгыла, ашәкәытыжыртә, акьыпхь азы акомитет, атипо-графия, асахьаркыратә литература апропаганда акацаразы абиуро, Д. Гәлиа ихьз зху апремиа ашаразы ахәынтқарратә комитет. Абарт неицхыраан иапырцароуп Ацсуа литература аҗиаразы афонд. Азтцаара ыкәыргыланы, азбара ал-шоит, амилаттә литература ыказарц азыхәан, ахәынтқарра иаизоунажыуа апарақәа убри ашьчот ашка италартә. Аха уи азхом. Азаудқәа, афабрикақәа, ақытақәа, араисоветқәа, аcoopеративқәа ухәа ирацәажәаны, цхыраарак ахасабала, абри ашьчот ашка апара таргалартә акацара ускак иуадаѿым. Амал зымпыцaku ауаа апара иршәауа зызку, иахьцо, иатцанакуа закәу рахәазар хымцда рыхәтаа аларгалоит. Иа-азгоит җырцштәык. Уажәааигәа аус ахьызуаз днеит Леиба хатцак. Ажәлар рус шәаҗуп, шәхы иашәырхәа ихәан, иҗыба иаатыганы сацхьа иныкәитцеит ѿажәа нызкь маат. Итабуп, аха уара уѿашьеит, сара апара аизгарагы еизыргауа аных-рагы салам схәан, исыдсымкылеит. Хәицны хнеин афорумаа ириҗеит. Сара агәра згоит уи ауаѿ ипарақәа баша ишныхым-хауа. Аха агәра ганы сыкоуп даҗакгы. Убарт апарақәа рыла итыжыызтгыи ацсуа хәыцқәа рзыхәан ѿба хҗа шәкәы, имилат рзыхәан еихәу хамта катцашьа аиуамызт.

Ацсуа шәкәы хәыцы-хәычла, иаха-иаха амѿа алхра иаҗуп ахәанхыт. Амшын нырцә инхауа ацсуаа харгыи хмилиатуп хәа рхәауа, шака рмилиаттә хдырра иазхәауа, убаскак иртаххо иалагоит ацсуа шәыкәкәа. Азѿа ззаз иан дагеит рхәеит. Ахәанхыт инхауа ацсуаа ирахәатәуп ацсуа шәкәыѿѿра иа-хьа атагылазаашьа шыуадаѿу, аринахыс иахагыи ишыуадаѿо, шәкәыла реикәыршәара хара ишхалымшауа. Иарбанзаа-лак цхашьара амазам зызбахә сымоу афонд ашка ишәылшо

алажәгала хәә рахәазар. Уимоу, дара реиха иртаху ашәыкәкәә, рыхә шәаны, абрака итрыжьлар аует.

Ажәакала, аңсуа литература аҗиаразы афонд аңдареи, уи ашьчот ашка аңара җанагалалартә аҗатареи, аус азузар, усҗак иуадаҗзам.

Ишҗаныхтәу урт аңарақәә?

Ақбаад аахәатәуп. Атипографияҗы ирылазатәуп.

Раңхәаза итыжьлатәуп: ахәыцкәә рзыхәан ашәыкәкәә, хлитература аклассикцәә рҗымтақәә. Иаазгоит җ-җырҗштәык. Хәышықәса раңхәа итыҗны иалгеит Дырмит Гәлиа иҗымтақәә реизга афбатәи атом. Даҗеа томк нханы иҗоуп. Ихымызгуп аңсуаа хзыхәан, убри атом аиқәыршәареи атыжьреи ахыҗа-лымшаз. Иарбан милатзаалакгы иахыҗеҳәалартә аҗымта ссирқәә хзынижьит Миха Лакрба. Уи иновеллақәә аңсышәала итымҗиҗҗеи иҗеует җажәи хҗа шықәса. Убасҗан, җажәи хҗа шықәса раңхәа итыҗит иҗымтақәә реизга афбатәи атом. Ахҗатәи атом тыжьзамкәә иаанхеит.

Уи афонд ала уаҗы итыжьеует хәамҗазтәи ашәкәыҗҗцәә рҗымтақәә, иара убас иреиҗу аңсуа жәабжькәә, аҗеин-раалақәә адраматургии аҗритикатәи статиакәә.

Даҗеакгы, уи афонд ахархәара ахәаиуша. Хлитература пхәакатәи аҗеиҗш аҗар ракәзар знапы иану, уажәазы иҗахҗо даараза имачуп уи аҗеиҗш бзиахарц азы. Еиҗау аҗараиурта иҗоу убри афонд аҗнытә иҗазар аует астипендиа, итыжьзар җалоит раңхәатәи ишәкәы.

Ахыркәшамҗаз. Хаззыҗшу Аидгылатә еиқәшахәтра анапатәҗра җаларгы Аңсны зегьрыла аҗагылазаашыа бзи-аны адунеихаангы җалашыа амазам. Аңсуаа уи рхәахәеит хара хашықәсҗхәазара җалаанзагы. Ихархәазеи нартаа рахәшыазатә Гәында-җшза лхаҗсахыала? Убри илеиҗшуп хәпсадгыл. Имҗадырсырц иеилахәауа җыхәаҗҗәара рымам. Зегьрыла хусқәә маншәалахаанза хәә хәпшыр, хымҗада иҗахәеит хҗылақ ихыыз. Инхареи-инҗыреи иҗнымаҗәеи ухәә, аҗгы игымкәә, зегьрыла иҗеибиҗаанза, иҗхәыс ахша-ра длоур имуит. Урт зегьы анеиқәиршәә, ахшара дылмоуа, даҗхәан иҗхәыс.

Исызхәазар, сызлацәажәаз аус, дахыынхозаалақ, дар-бан аңсыуазаалақ, еиҗахзеиҗшу усуп. Милатҗас хәиқәхарц зҗахугы дахатҗгылароуп.

*«Аидгылара», 1991*

## АЛОЗУНГИ АҢСҢАЗААРА АИАШЕИ

Аңхьащцәа ишәыдызгалауа агәаангара, ақьаад иа-  
нысдаанза, сөызак иасхәеит. Уи ус ґааиҗит:

– Уажәоума абартқәа зеггы анухәауа?! Уажәраанза  
уабаказ?

– Уажәраанза, чыдала сара усґызар, сара стәы хакәытып,  
аха сара агәра ганы сыґоуп, хтагылазаашья зеггы еилызка-  
ауаз, асаркья уаныпшылар, ухаґы шубауа еипш харбара,  
хахәара зылшауаз ауаа шыґаз, аха ахәарта рызтауадаз, нас-  
ггы рыхшыщ зтахыдаз акәымзар. Анцәа иишәиуа, уеиха зды-  
руа ихәатәы умахаант хәа дишәиуеит.

– Уаґа уиашаґышыоуп.

– Иобахаз, – сажәа инацыстеит, – уажәраанза  
иаххәомызт хәа, мамзарггы уажәраанза хақәшахатын хәа,  
аринахысггы ґахамтыр, аринахысггы ус хцалар, хазлаґоу  
атқьыс иахаґы хайцәахоит. Ауащы данилак инаркны ахәарта  
дтауаазар, дандухалак, ґенак, уара узыщнатәоу хәатроуп, уара  
ууащуп, ари ащыза уатәам хәа иоухәар, дуқәшахатхом, уимоу,  
алаба шытыхны, ихәатра ашә дылагылоит ахьчаразы. Анцәа  
ицышьаны, хауащра лазырґәуаз, халамыс зырхәанчоз, хахшыщ  
зхәынчауаз наґ иахґәахаблаартә атагылазаашья бзиа  
анхау, ажәларқәа зеггы аґерыцқьара ианалаґа, хампшыроуп,  
хәахрыцқьароуп аңсуааггы. Иахтәымкәа, мчыла ихәдыргалаз  
зеггы наґ иахґыраагароуп. Ишәаз ала аетцә еишуан рхәоит.  
Хшәахьеит, уатцәы иґалауа иаадыруазеи. Аамта убас  
аґеиґтанакыр алшоит, ххы зытхархәхәаз ахәатра, шытахьґа  
еиґа ханґацаланы, аихац еиґах аґьеш хәа инадыркыр ґалоит.  
Хаццакып аамта хаманатц.

– Зныкгы акыпцхь аґы иухәахьеит. Зызбахә умоу КПСС  
акәхап. Иуасхәоит иаахцәаны сґәаанагара. Хара уи апартия  
ада даґа партиак хтахзам. Аңсуаа КПСС хайднакылауеит, –  
иаахижәеит сөызә.

– Мап, уажәазы зызбахә сымоу уи акәзам, аха  
ианцәыругах, щ-ажәак рыла иуасхәап уи азы сґәаанагара.  
КПССаума, даґа партиоума, динхатцароума, ишакәхалак,  
партиамзар, динхатцарамзар уаха хайдызкылауа аңсуаа  
акгы хамамзар, милаґк ахасабала хара адунеи акәзаара  
хапсам. Азқьышықәсақәа харґәылганы хаазґауа, арина-  
хысггы хайқәырхара зылшауа, аңсуаа ихамоуп «апар-

тия» затдэык – ацсуара. Убри анахцэыз, милацк ахасабала халгеит, ханызааитоуп адунеи. Уи иазаауазеи, уи даеакуп. Хэзыхынхэып еимахкуаз.

Абар иара.

Есэны ацхьаф инапафы иааникылоит ацсуа газеткэа, иаххэап, «Ацсны Кацшь». Агазет ахьз дацхьаанза, ацхьаф иа-разнак иеилнаркаауеит агазет ацакы хада. Уи аханза иануп алозунг: «Атэылакэа зегы рпролетарцэа, шэеидышэкыл!» хэа.

Ацсышэала абри уанацхьалак аччара уакуеит.

Уажэааигэа уи алозунг исгэаланаршэеит Африка саныказ исыхьыз. Ашжьымтан ажэван снацацшит. Уажэымзар уажэы акэа алеира иалагоит ухэартэ икан ацтакэа. Ахаргь аашьтыхны асасааирта сындэылцит. Ччараха исит хэитагаф-хамфэацгаф. «Акэа ауандаз, шыри, ахьы бырфын иалху ахаргь сара иухасыргылон. Мызкоуп иагу шыкэсык цырц кэацырак налымшэеижьтэи ажэван. Ацтакэа харжьоитоуп», – ихэеит уи.

Изхьысхэаауа акэа ахымлеизо Африка, акэа укэызкыша ахаргь ухаргыланы амфэа уанылар иафэзоуп ацсуа газеткэа рханы иану алозунг.

Ажэытэан, ари аамта анааиз уазхэыцыр, ухафы иаа-иуазеи? Ирхэоит, Ар Кацшь Акэа ианалала, апролетариат рдиктатура анышьякэдыргылоз ишеимдоз, ирулак, жэафьк ракара аусуцэа рыцшааит хэа абагэазафы. Убарт ракэын про-летариатс Ацсны иказаз. Ацсны қытанхамфатэ республикан. Тауади аамыстэи мыцхэхазар, амчра рнапафы икалар акэын анхацэа. Убас Катцазтгы, аамта аитакра цыара акала уафы ириашар ауан. Аха зынзаск даеа хькэкын иамаз иааиз аамта. Адунеихаан ацсуаа ирылымцыцыз апролетариат, аччацэа, ахэыркыиацэа Кататэын. Иказ анхацэа рыккласс рыбга рзеитымхуа иццэатэын, адгьыл ргэы ахыршэатэын. Абри акэын, сгэанала, апролетарцэа, шэеидышэкыл иаанагоз.

Амала, цаны ари алозунг аус ауит даеакафы.

Лафушэа иуахауеит, аха икалатцэкызоуп. Шькэсқэак уажэацхьа, уаа кыалацалакэак кны инаргеит Очамчыра араионтэ милиция акэшафы. Аначальник ус фэааитызаап:

– Маркси Енгельси ирхэеит «Атэылакэа зегы рпроле-тарцэа шэеидышэкыл!» хэа. Аха урт цыаргы ирымхэеит Ацсны рееидыркыларц. Асовет хэынтқаррафы иаакоу акыалацалацэа зегы абрахь шэаауеит хзыниазеи?

Аҕылаҕалаҕа, ҕыда-гэарада анкыдыгэгэалаҕа рганахыла уазхэыцуазар, алозунг, ииашаҕаҕыны, аус аут, аҕсуа газет аханы изанузеи узхэом. Сара иаасгэалашэозар аахыс ҕылаҕалак усуҕыс дахырымам Аҕсны қыҕак узыпшаауам. Аҕсуаа хжэар иалалеит, ххатаҕаҕы хазмырҕшзауа, аурысҕаҕы ргэи иалсша еилкаарак: «Ҙара аурыск дубозар, дысзааугарауазеи» хэа, – науархэоит анхаҕа. Уи иатцанакуа узымдыруазар, иухэара уғамшэо уаанхоит. Изахызузеи аурыск дубозар дысзаага? Ғылаҕалак дубозар, сынхарағ дысххарац дысзаага хэоуп. Еғиашаҕаҕыны, зегытҕаҕы аурысҕаамзаргы, аҕылаҕалаҕа рыпшаара мариазоуп. Ашыжымтан шаанза Аҕа ағашытағы, мамзаргы асасаирта «Тбилиси» аҕхы унеир, шакағы утаху аҕылаҕалаҕа, шакағы утаху аусуҕа, хазгарыда хэа игылоуп, акапиталисттэ тэылак ағы «биржа труда» хэа изышытоу аҕны унанагаз ҕыушыоит.

Аҕсны иааны инхеит атырқаҕа иқарцаз аерманҕа, ҕыоуки мчыла иааганы индырхеит, даҕа ҕыоуки рхала, иааны инхеит агырқеи ақыртҕеи, Аҕсны иааны инхеит Қрым ихдыртҕааз аҕатарҕа. Иааны инхеит рыпсадгыл кармыжыыр ада ҕсыхэа змауз аестонҕа. Акыр ҕеуеит Аҕсны инхоиыҕтеи, уажы зыпсадгыл ахь ахынхара иалагаз абырзенҕа. Аҕсны адгыл ахьмачу аҕнытэ, атэым милаҕ ахыауа еҕа ииашамзаргы, инхауа, аус зуа, ма ҕара акала дучхап. Шэаазеи хэа уразтааргы, ханхарц, аус ааурц хааит рхэоит. Иахухэаарызеи аҕылаҕалаҕа рзыхэангы ағашэқа ахыарту? Убас иааз ҕылаҕалак, ҕыпх, ибахчағы аус шиуаз, еихала аҕсуа хатца нагак дишыт. Усеипш шаҕантэ икалахыоузеи! Иғныдоу-игэарадоу, иҕылаҕалаҕоу, иаазтаххалак Аҕсныка даазмышытыша азакэан атыцан хаҕсуа газетқа рханы: «Атэылақа зегы рпролетарҕа, шэеидышэкыл!» – хэа унаҕхэоит. Издыруада абри алозунг Аҕсны азыхэан ҕакык аурц азыхэан акэзар апаспорт режим зыҕарымтауа? Ус анакэымха, ари алозунг хара ажэытэангы иахнааломызт, избанзар апролетариат хамамызт, ағатэангы иахнаалом, избанзар апролетариат иахыагы ихамам.

Иххаркэшап. Аҕсуа газетқа рханы иану алозунг «Атэылақа зегы рпролетарҕа, шэеидышэкыл!» – ҕакыс иахтауазар Аҕсны ағашэқа зегы аартуп, ҕыда-гэарада анкыдыгэгэалаҕа, аҕылаҕалаҕа, зыпсадгыл казыжыыз, ма иқэырцаз амахаҕаҕа, ағычҕа, акахпҕа, аморфинистҕа

зегы шәааи, Аңсны шәеидышәкыл хәа, усқан, хәарада, хгазетқәа рханы ишаныц ианызароуп, аусгыи шауц иаулароуп. Ус акәымкәа, Маркси Енгельси иззырхәаз харгыи цакыи иахтозар, усқан, сгәанала, уажәшты иаамтоуп аныхра, еихарак аңсуа газетқәа рфы.

Абри алозунг аңсшәахь ианеитаргоз абасеиңш калейт рхәейт.

Дырмайт Гәлиа ианидыртца, еиңеигазаап абасеиңш. «Атәылақәа зегыи рыцәхәы-кьантазцәа, шәеидышәкыл!» хәа. Уи ибзианы идыруан ихәатәызи ахәашьей. Дырхыччейт. Аштыахь дара рхатақәа еитаргейт. Ус шакәу агәра злоугаша, ажәа «цәхәи-кьантази» атыңан апролетариат ахьаанрыжбыз ала акәым. Уи иашаны икарцейт. Иааныжытәын адунеи афы ирыдыркылахьоу алатын ажәа. Ииашамкәан еитаргейт зынзаск дачагы. (Аха, издыруада, ацәхәы-кьантазцәа, анкыдыгәгәалацәа ирласны, мышкгыи иахымгакәа Аңсны иеизыргарц азыхәан Маркси Енгельси рыхшыотцак еитарсны, икарцазтгыи). Аурыс ажәа «соединиайтесь» шейтагатәыз «шәеидышәкылыла» хәа акәын. Дара еитаргейт «соединитесь» «шәеидышәкыл» хәа. Ажәа азказа ду Дырмайт Гәлиа ус еиңеигомызт.

*«Аидгылара», 1991*

## ЗЕГЬАКОУП ХГӘЫЦЛАРОУП

*Аредакцияфы дахтан ашәкәыффы, ажурнал «Аңсны аказара» аредактор хада Цьума Ахәба. Уи диңцаажәейт хара хкорреспондент Владимир Капба. Аиңәажәараан хара хазкәышахатқәам уи иихәақәаз рацооуп. Аха иааихәаз мңсахкәан изахкыиңхьуа, хара хаамтәзы дасу дақәйтзароуп ихатәы гәаанагара ахәара, ифбахаз, хара иаадыруейт уи усеиңш изырхәаз – хьаас имоу.*

*– Цьума Басариан-иңа, хара иаадыруейт, редакторк иахасабала, уара уажәы хьаас иумоу. Ишңамфәңысуей ажурнал анапәйәфра?*

*– Иееим, даараза иееим. Цыпх уажәааны шакафы рнапы атцарфхьаз абжагы иатцарымфыц.*

*– Изыхкьозей уәанала?*



– Амзызкәа рацәоуп. Ацстазаара хьантоуп. Ауафы игәы-  
ипсы, ихы-ихшыф раткыс, имгәа иаха дазымхәыцыр анамуа  
аамта хтагылоуп. Убри акы. Җба. Уатәы икалара издыру-  
ам. Уатәтәи амш ақәгыґра рыцәмачхеит ауаа. Адинхатцара  
иранахәон, шәыпсы ахьынзатоу шәгәақларгы, иаашәычха,  
шәанцслак цыанат шәцоит хәа. Иажьон, аха игәыгуан, ма,  
ианамузах, санцслак цыанат снанагап хәа. Акоммунистцәа  
цыанат адгылаф ишәзыкахцоит рхәеит. Ирзыкарцеит. Иар-  
бан? Иахьнаргаз жәбоит. Егьыкам, хапсы ахьынзатоугы  
гәақрахеит рхәеит Хца. Аихатә бетонтә уасхыр ацоуп хәа  
хзыкәгәыгуаз ахәынтқарра, ихамбазакәа, ауасхыркәа  
атцабаахьазаарын. Афны анаадыртцысы, агәгәахәа еилахауа  
афынанахеит. Адемократиеи аимпериатә политикейи зи-мцей  
реипш ааибышья рымазам. Адемократиатә мөа ханылоит  
зхәаз, амлакра катцауа, амилаткәа еифажьуа акәымкәа, шәхы  
шәакәитуп, изтаху шәца, изтаху шәаангыла рхәар акәын.  
Иаарласынгы ирызбар акәын. Ма ахәа аутра аталара  
агәампхауа азхара ыфаны иказароуп, мамзаргы аутра аанда  
гәгәазароуп. Ахәамлашья акакәа аыххны, аандагы змыргәгәаз  
иоызахеит ххәынтқарра адемократиатә напхгара. Цшьба.  
Ацсны аполитикатә хырхарта ақәшахатхара уадафуп. Иахья-  
зы Ацсны коммунисттә дгьылбжяхоуп. Ишәтәахы анырхәа,  
аамтала иахтәахыз хкоммунисттә билеткәа хаманы хабацой?  
Иахья икоу анапхгара ықәтыргы, агәра згоит, ақыртүа жәлар,  
рыпсы танатцы, анапхгарахь инарышьяуам иреигьыз ринтели-  
генция тазырхаз апартия. Урыстәыла адемократцәа рнапәфы  
иааганы иалгеит. Европафы акоммунистцәа ыкәрцеит. Иа-  
анхеит Куба затәык. Ари лафым. Ари аиашоуп. Ахәаанхытц  
Кубей СССР афы Ацсны затәыки рфоуп марксизм-лени-  
низм аидеология ахра ахьяуа. Шықәсыки бжаки уажәапхья  
исхәеит егырт амилааткәа ххыччо хкалоит хәа ацсуаа. Убрака  
хнанагеит. Ацсны аофициалтә напхгарафы машәыргы  
матцүра хәычык дахагылам адемократ. Афорумаа, изшаз  
илыпха роуааит, апутчистцәа анааи, ирыдымгылеит, адемокра-  
тия иагароуп рхәеит. Аха мап ацәыркыроуп, рәыдрыцқяроуп,  
ихахыт, хиашамызт рхәароуп даеакы афы. Ацсны антытц  
ацсуаа хавторитет даараза иланаркәит Жириновскийи Ко-  
гани рцыларакәа икартаз. Ма Ацсны зтиуа, мамзаргы по-  
литикала илашәу ауаф иоуп знапы Жириновскийи изыркуа. Уи  
ауаф иаахтны ихәеит амилаттә республикакәа рмилааттә хьзы

республикаға ирхысхуеит спрезидентны сшааҕалалак  
хәа. Аурыс хәынтқар диашан, убри ихаан ишыҕаз иҕастоит  
ихәеит. Иахъзыз аурыс хәынтқар ихаан Аҕсны? Шыххъ зге-  
ит, Жириновски еибарыџуа ишыҕаз, иҕыларакәа еиҕызкаауаз,  
ахәынтқар ихаан Аҕсны ахъз ахзамызт. Уи иахъзын Қәтешьтәи  
агуберниа, Аҕәтәи аокруг хәа. Уажәгы убас ахъзыстоит  
зхәаз ауаџ шәара џызас дышътышәхызар, шәара шәаҕсыуа  
патриотцәу Аҕсны шәтиуу? Жириновски иатқкыс дызлеиҕу  
хәа егыҕам Коган. Иаанагозеи ари зегы? Иахнарбозеи  
уажәааигәа имџаҕысыз алхракәа? Аҕсны ареакциатә мчкәа  
иаха амчхара рымоуп хәоуп. Урт амчхаракәа рыманатцы  
Аҕсны азыхәан Аҕсны антыт агәашәкәа зегы аркхоит. Шака  
еиқәысыпхъаззеи? Пшьба. Иҕоуп итегы. Хәба. Аҕсуаа  
хҕы даараза илаҕәит ххатәи бызшәа ахатыр ақәцара. Аса-  
би даагархны, адәахыы дыршәны, агара аматәахәкәа аҕны  
аргылараҕы зхы иазырхәаз иҕеипшхозеи? Инеиқәыцәоит  
ихәыштәара. Хбызшәа кажны, ххеиқәырхара хашъталеит.  
Зхатәи шәкәыџора зцәызыз, зхатәи бызшәа зцәызыз амилат,  
амилат рыхъызхалазом, урт милатк рахасабала ашәкәи ианыр-  
хуеит. Сара саҕсыуоуп хәа уара ухәхәаларгы, инаҕшуа азәгы  
дыҕсыуоуп хәа узихәазом, дургәаҕзар, ихәар ҕалоит анкәа  
даҕсыуан хәа. Иахбатәи аҕсуа, иахъеитынхазамгы аҕсраҕы,  
ачараҕы днеины, шә-маатк, дамеигзакәа, ишәоит, убри  
абжа ахтнитцазом агазетқәеи ажурналқәеи рнапатцәразы.  
Ишәхәашт зегытәҕкәа ус иҕам хәа. Сақәшахатуп. Аха иа-  
анагозеи абри еҕш афакт. Хәышықәса уажәаҕхәа итытцит  
Аҕсуа бызшәа ажәар. Ирыџуа ҕсыҕезааит Гәлиеи Шьынқәбеи,  
иааумхәан Ахәба ииџуа. Ачақьмаҕыа ахы антарцауа еиҕш,  
хаҕсуа бызшәа еидкыланы изну, зыда хамам амал згәылатцәаху  
ашәкәкәа џ-томкны, ф-маат затцәык иаҕсаны, атираж хә-нызқь  
затцәык итрыжызыз, иахәа уажәгы атиртаҕы иқәгылоуп. Ус  
анакәха, амилат милатцас еиқәзырхауа здыруа, лабаҕьарала  
акәымкәа, амилат милатцас реиқәырхашәа еилызкаауа, хә-  
нызқьџыкгы хәамазам. Аҕсуа бызшәа пату ақәымтцара тәка,  
ахархъ уаа рҕы мацара акәзам иахьтәырпсаз. Аҕсуа бызшәеи  
аҕсуа культуреи пату рзақәым аиҳараџык анапхгаџцәаҕы.  
Аматцурохы дџаргома, депутатс далырхуама, аҕсуа, аҕсшәа  
изымдыруазар агра имоуп хәа акәымкәа, иахаҕы акультура  
злысны иҕоууаҕны, иахаҕы дтцарауаҕны, дҕәышны ихәаҕшуа  
иалагеит. Иҕан аамтәк агазет «Аҕсны ҕапшъ» ажәак аҕсшәа

ззымдыруаз редакторс данамаз. Сгәанала, уажәгы убри амға ханылеит. Икалеит даға рыцхаракгы. Аңсуа интеллигенция еидкылам, аңыза дрымам. Инахаракны акабинеткәа рҕы, аңсышәала ашәкәыәәра икоу-икаму хәа азәгы агәхәаа икым. Быжьба-ааба мза раахыс итымтыц ажурналкәа ыкоуп. Кабинетк бжык дәылымтцит икалазеи, ажурнал зтымтызеи хәа. Уака инацда даеакгы. Итытца ажурналкәа аңхәәцәа ироуам. Ажурнал аңошьтағы изкажьузеи, знапы аңазәыз изрышәымтозеи хәа азәгы акгы иархәом. Абарткәа зегы анеицыла, аңхәәцәа анапатәәра иакәтцит.

– Икацатәузеи, угәанала?

– Икацатәу здыруеит, икаццо дхамам акәымзар. Аихабыра уи картцом. Афорум уи агәхәаа ркым, урт зәу зынзаск даеакуп, рхәақәагы зынзаск даға уаауп. Адекларация анхадакылоз еиңш, лыхнаштоума, мыкәаштоума аңсуа жәлар рмилаптә еизарак мөаңгәтәуп зтәара затәык ыкәыргыланы, мап аңәахкуоу, аринахысгы иаххәауоу аңсуаа ххатәы бызшәа? Мап аңәахкуазар хәатәы хамам. Хәңсыуаазароуп, аңсшәагы ххәалароуп ххәозар, избатәуп, икацатәуп аңсшәа еикәырхашьас иамакәоу. Хәиңәажәара атыхәтәан акы сшәазцауеит. Шәгазет «Аңсны» акны абри астатиа саңхейт, исгәаңхейт, ма исгәампхейт хәа азәыр ател дышәзасхәоу атыхәтәантәи аамтәзы акабинет хараккәа ркынәт? Избоит, исхәакәаз ркынтәи шәызкәшахәткәам шыраңоу, егыашатәкыаны, иагыңәаны сңәажәеит, аха иаахтны иаххәар иаха еиңуп уатәы азы зтәабаз аңсыз хәаызахар аткыс. Угәы казыжьша раңәаны ишысхәазгы, зегәакоуп агәыңрақәагы сымоуп макыаназы.

«Аңсны», 1991

## ХӘАХӘЫ АХӘАРОУП

Атыхәтәантәи аамтәзы, уағы иаагәеитартә, ахағы еитанакит, иаха аусура еиңхейт агәзет «Аңсны». Ари зыбзоуроу апартиатә диктати ацензуреи иахырыңәаз ауп. Уағы деигәыргәартә, дадгылартә иңнагаз абзиарақәа раңәоуп. Урт хәызгода. Срылаңәажәарц стахуп, сгәанала, иагуп хәа сгәы иаанагакәо. Урт рахытә икоуп аредакция аәнуткәа зыриашара рылшауа, аха икоуп аихабыра рмыцхраакәа ирылымшауагы.

Иааизакны агазет «Ацсны» иагузеи хэа уафы дуазцаар, атак кауцар калоит ажэак ала. Илакэуп агазет акультура. Уи хэзеггы ихагу ауп. Акультура алакэра аныцшуеит атехника аганахыала. Ашэыгакэа ахыцсыеу азыхэан, даараза ицэгьюуп ацхыара. Ишоурыс нбаныз иаанхаз ханбанкэа рыцхыара, ианамузах, иаха имариоуп, аха ацсуа нбанкэа рфы ирыццакэоу цкыа иахытымцуа акнытэ, рыцхыара даараза иуадафуп. Агазет иану асахыакэа, шамахамзар, уафы дудыруа хэа икам. Ахэынтэа рфататоуп, еимартэызыхааноуп ишыкоу.

Уафы дадныхэалартэ икоуп агазет ахызтэкыа ахышыакэыргылахаза, аха ахатыртэ дырга асахыа иану атахим хэа сгэы иаанагоит. Агазет ахыз «Ацсны» зтаку ацэахэакэа фбаны ишыкоуггы, инахараны уахэацшыр, ашэы итакума, угэахэуеит. Ахыз харантэ уанахэацшлак, уеизггы-уеизггы иуэфамыччозарггы, гэышытыхрак атцазароуп.

Агазет ахы инаркны атцыхэанза атекст зеггы злану нбанкоуп. Ари агазет даараза ихысханатэуеит, арт уаха гыама рымазами ихэоит инагэыдыцшылауа. Акыр зтазкуа, иаха ацхыаф иаликааша астатиакэа даеа нбанк ала икыцхылатэуп. Ахэаазара иазку астатиаггы, асимфониатэ музыка иазку астатиаггы нбанк ала иеипшны иукыцхыыр, акэыди ацхеи чанахк еицанутэалар иафыхахоит.

Хаиасып агазет атцакы аганахы.

Иарбану ацхыафцэа реиха иханахэарц иахтаху? Ашыкэскэа акыр аныбжыслак, абарт аамтакэа раан ацсуаа ирыцстазаашыз хэа уафы дазцаар, иахыатэи хара хадстазаара азыхэан хгазет енциклопедиак иафыхахароуп. Агазет нцэас иамазароуп ажэлар затэык. Урт рхыаа, ргэыргыара, рхыкэкы. Атцакы аганахыала агазет «Ацсны» ипсыеу астатиакэа ахыанылауа акэзам уафы ицьеишыаша, уафы ицьеишыартэ икоуп атыжыра ахырылшауа. Ххэынтқаррафы акэым, адунеи афы цыарггы икамзар калап агазет «Ацсны» акара изыцэмачу занаатла иазыкатцоу ажурналистэа. Ацсышэала афра зылшо зеггы журналистэоуцзыршыоит. Ажурналистра – ари занаатуп, цсабаратэ бафхатэроуп. Ацсуаа хфы даараза ихаракуп, адунеи ашка халацэыртцыртэ халаехэартэ ихамоуп жэлартэ, атрадициатэ культура. Аха даараза илакэуп ашэкэыцхыаратэ, ацивизизациатэ культура. Ацсышэала ашэкэыффра изыцсоу, ишмилат еикэрхагоу ахыахымдыруоуп ацсышэала ашэкэыффра иахыынзахэтоу пату ахыакэым зыхыауа.

Игәшәтәзар акәһап, еихарак атыхәтәнтәи аамтазы имодахейт, узыдгылашагы акуп, аперидикатә кыпхь иа-хьанылауа аҗәәжәарақәа. Уи змачүзеи агәзет «Апсны» аҗны? Узыҗәәжәаша, згәаанагара ауаа азҗлымхәаша хамамкәан акәзам. Ихамам усеипш аиҗәәжәарақәа кәзтәша апрофессионалтә журналистцәа. Усеипш икәышу ауаа агәзет аҗы аус руам хәа акәым исхәауа. Аиҗәәжәара иамоуп ахатәи форма, уи занатуп. Реиха дкәышуп хәа ирыпхьазауагы, ихатәгы иихәауа аилкаара уадаҗны, уара иухәауагы цкәа имахауа дыказаргы аует. Азтәара атира, атак азызырәра ус имариам.

Агәзет иамазароуп ахатәи позиция. Иахьа уажәраанза ахатәи позиция ахьамамыз уаҗы иаҗпнихәом. Ацензура закәу ззымдыруада. Аха уажәи аамта аҗеитанакит.

Иахьа уажәгы ихамам ихьыпшым, апсуаа зегы иеицәҗеипшу агәзет. Убри аҗнытә, сгәанала, даараза ибзиан «Апсны» аҗны иаартызар, иаххәап, ахатәи позиция зыхьзу арубрика. Уаҗа икәгылауа иихәауа аредакция зынзаск иа-дымгылозаргы кәлоит. Иаазгоит җырпштәык.

Атыхәтәнтәи ашыкәсқәа рзыхәан хәынтқарра аҗнуцка убасеипш икоу ахтысқәа мҗапысуеит, азәи дналкааны дзакәу уаҗы акәым, амилацкәагы неидкыланы позицияс иааныркылауа аилкаара мариахартә. Сара сацәшәоит апсуаа ареакциатә позиция ааныркылошәа рзырхәар хәа. Изхысхәауазеи? Харт Урыстәыла хадгылоит. Ар хрыхәәпшуеит хзыхьчауа ракәны. Хшалоу хаанхарц хтахуп СССР. Аха ари иаанагауам аурыс икаитдалакгы хәкәшахатуп, ауаа ирзырулакгы ар хрыдгылауеит хәа. Сара изласылшауала ақыртқәа сырҗагылашуп урт Апсны ианажәлауа, апсуаа жәлар рцәа анпыреуа, абцаршьтыхрала ианақәлауа Уапстәыла. Аха сара сзакәшахатхауам ақыртқәа СССР халтүеит рхәазар, Урыстәыла халтүеит хәа икәгылазар, мчыла, абцарла раанкыла. СССР авторитети асоветтә ар равторитети даараза иланаркәит уажәи Прибалтика икалаз. Хсовет хәынтқарра иалтны хазы ицарц зтаху ареспубликақәа рус ар рыла, мчыла, шәақымцала азбара – ари иаанагауа адемократиа хәпхызгы иаламшәацт хәоуп. Апсуаа Кырттәыла иалтырц ртахызар, мчыла ралагәара шиашам еипштәкьа, ииашам ақыртқәагы СССР халтүеит рхәазар раанкыла. Абцар анцәәжәауа, иҗәтахоит адемократиа. Сара исхәаз еипш икоу апозиция змоугы ажәа инаҗароуп агәзет «Апсны».

Даёа зейгашыарак. Аңсуаа акалам акра аткыс  
ицәажәара иаха излаҳалоу ала, ицәгьамызт лассы-лассы  
еиҕекаалазар «астол гьежкәа», згәаанагара еиуеиңшым ауаа  
еидиртәаланы реирцәажәара.

Атчыхәтәан ажәакәак агазет авторк иаҳасабала.

Агазет еснагь иазыкәпауазароуп акыр зхәаша ауаа  
радыпхьалара. Ихала игәаңханы акы аниоуа хәа иңштәым,  
ицәажәатәуп, дыргәыбзыгтәуп, аөра игәарпхатәуп. Акырза  
атцанакуеит аредакцияҕы инеиуа анапшымта аус адулара.  
Исхәоит схатәы гәалак. Иаазгоит ҕырпштәык. Статиа хәычык  
зөит. Агазет ианылеит. Сахәаңшызар, икәазза иагәылагылоуп  
М. Горбачов ицитата. Аредакцияҕы иагәыладыргылеит сара  
исмазцаазакәа. Изхысхәаауа, ажурналисттә етика ишахәауа  
убасоуп, автор ишымта акыиңхь азыхәан ианырхиахалак, аре-  
дакция аназырулак ашытахь, автор ирбаны, дшақәшахату ала  
инапы иатцадырәуеит.

Агазет – амилат ркультура иасаркьоуп. Акультура аҕиара  
– хәынтқарратә усзароуп. Иззхысхәаауа, агазет иагуп хәа  
еикәысыпхьазақәаз аиҳаразак рызбара зылшауа аиҳабыра  
роуп. Аха урт рҕаңхьа азцаара ақәыргылара, ауаажәларратә  
гәаанагара азыкатцара руалуп дара, аредакция аусзуөцәа.

Ақәҕиара дуқәа анцәа иратәеишьалааит.

*«Аңсны», 1991*

## **ИКАЛАЗЕИ? ИКАЛАРЫЗЕИШЬ?**

Амра анынташәо, уаргыы уңсы ацташәааит хәа иршәиз  
ауаҕы икәшәар еиңпш, иаххысыз ашықәс антәамтазы, аңсы  
нацташәан, адунеи инанызааит хәынтқарра дуззак, СССР  
зыхьызы, цьоукы нцәатцас изхәаңшуаз, ргәыгтракәа здырхәалоз,  
даёа цьоукы ршәаны аө ицәзцалоз.

Шәарт абзиара шәзыкалааит, аха сара макьаназы схаҕы  
аагара, агәра агара сцәыуадаөуп икалаз. Исмаҳац, самыпхьац,  
исыздыруам ауаатәыөса ртоурых аҕы икалахьеит хәа абри  
аҕыза: ахәынтқарра иахагылоу апрезидент деибга-деизшыда,  
адунеи зегьы рабашьыргыы иатцамхартә, уимоу, ианыртахха,  
адгьыл кәымпыл уаөңсы дықәымкәа рықәхра зылшауа,  
игәаҕны хәынтқаррак дара рҕы рнапы рзышытымхуа игәгәаз

ар шыказ, айбашырағы ағышәа ду змаз, аиааира дузза зга-  
хъаз амаршалцәеи агенералцәеи шыказ, иаалыркъаны  
рхәынтқарра рымпытышшауа, шыақатәарада, еибашырада  
иатцахауа. Ус анакәха, ара икоуп хыхь-хыхь збара, зеилкаара  
уадафу, аха даараза иазхәыцны инагзоу даеаки.

Сиашоуп схәом, аха гәаанагарак ахасабала исхәоит  
икалаз иакатцашыахаз хәа сгәы иаанагауа.

В. И. Ленин ишыақәиргылаз асистема, зшыәта икыз  
ахәынтқарра, лакә бзиақ ахасабала, хәарада, иказар ауан  
афольклор ағы. Ацстазаарағы инагзахарц азыхәан, ауафы  
Анцәа дшишаз акәымкәа, ғыц деиташатәхеит. Убри рылшо-  
ит хәа агәра ргеит акоммунистцәа. Ауафы итагылазаашыа  
ианарцшуазар ихдырра, итагылазаашыа аауцсахыр, их-  
дыррагы даеакхоит, дегьхауеит даеа уафык рхәеит. Иаму-  
ит, дтамлеит дара иртахыз аклапот В.И. Ленин исистемеи  
ацстазаареи еиґахаит, еиґацәахеит. Иашоуп, ажәлар аиха  
шытырымхит. Аха ишытырхыр еиґызаргы каларын ухәо  
икалеит. Харгы хзыдхәалоу Урыстәыла дузза, шытахька  
ицо мацара, В.И. Ленин исистема шака шықәса ахра ауаз,  
убриақаратәи атыц ааннакыло аґны инкылсит.

Ххәынтқарра ацахь иахьцаз рацхьаза иргыланы  
изыхьказ, хәарада, атоталитартә режим ауп, абольшевикцәа  
ишыақәдыргылаз амонополиа ауп. Хара иаххәо аамышытахь  
даеа гәаанагарак камлароуп рхәеит. Убри алагы рхы  
аақәырхит.

Ахәынтқарра аэкономика камхашыа амамызт. Амәа  
изкәыз инеираны иахьыказ ағы икылнагеит. Уажәакәзам  
хара ххәынтқаррағы амлакра аныкалаз. Уажәы интцәеитоуп  
амгәа зладыртәуаз. Акалориатә млакра ххәынтқаррағы  
икоуижьтәи акыр жәашықәса цуеит. Ахш аурағы, ашәыри  
аутратыхи раарыхрағы, дасу шака иазауа ала уахәацшуазар,  
хара ххәынтқарра атыхәтәантәи атыцкәа аанкылауа иаауеит  
аколнхарақәа реиґкаара иналагазар аахыс.

Измацхазеи иаххәап, ацсуаа хғы ахшароура? Рацхьаза  
иргыланы иахькоит аэкономика акахара. Аха ацсуаа,  
хәарада, ихалшомызт СССР ахырбгалара. Уи хдырбгалеит  
еиґызкааз – аурысцәа. Иахьазы М.С. Горбачов, аурыс кыпцхь  
уапхьозар, ґас, нацхашыс дыцхьазаноуп ишихцәажәауа.  
Аха сара сгәанала, аамтқәа анцалак, уи дкалоит милаттә  
фырхатцаны, дмилаґеиқәырхашы. Уи ибеит аурысцәа милатк

ахасабала ақәзаара ишафәу. Астатистика излаҳәо ала, дача шәышықәсабжак рыла аурысцәа абыржәы шаҕафы ыҕоу атқыс ҕынтә еитдахуан абыржәы хашцо хцозар. Ғынҕажәи жәеиза процент аурыс таацәарақәа азәазәа роуп хшарас ирымоу. Ари иаанаго убри ауп, абицарак, ҕ-абицарак ирхымгакәа, аурысцәа рхыпхьазара ҕынтәны илақәуеит. СССР иқәынхоҕы, уимоу, адунеи зеггы иқәнхауа рыпсы штоу цыанат рзаахгоит хәа идәықәлаз, ианаахьяпш, ирбеит цыанатгыы шырзаамгаз, рхатақәагы ақәзаарафы ишнеиз. Ирейгыыз аурыс хшыҕқәа ахеиқәырхаразы ахәыцра ианалага, хеиқәырхашьас ирымоу хәа изызыкылсызи акапиталисттә тәылақәа хынҕажәи жәаха шықәса раахыс хара хзыхәан гәтакыс ирымази еиқәшәеит, еинаалеит. Хәәнуцқагы ирбеит хсистема хшашьяхаз, хшамырфеаз. Ахәаанхытц уггы изызхәыцуаз уи ақәыхра акәын.

Сара издыруазар уара иутаху, уаргы иудырыр сара истаху, иаахтны еибахамхәаргы, убас аус еицааулоит, блала хайлибакаауа, хҕыцьягы хусқәа рыла хәгәтыха еицынахагзауа. Изхысхәаауа, икалоит иаахтны еибырхәазар, икалоит еибымхәазакәа еицафызтгыы, аха ҕашьяра ақәым акы: ари асистема адәахьтәи аҕацәагы, акгы ишапсамыз збаз әәнуцқатәиқәагы аус еицыруит, еицхырааит, икәыбаса еицықәырцеит.

Хәынцқарра гәгәазак, хәынцқарра дуззак атыпан, иахьыкалаз жәохә хәынцқарра, ицәгьоу ибзиоу? Иаармарианы уахәапшыр, аҕа игәырцса хәқәшәеит, хамч мацхеит, тацкәымк атыпан, ихахаза икалаз анацәкьярақәа харҕызахеит ухәоит. Аха инарцауланы уагәылапшыр? Еихарак уи уахәапшыр аурыск иахасабала? Иаххәап, сара саурысуп. Сәапхья азцаара ықәгылеит абас: «СССР аиқәырхареи уатцәы умилат ақәзаареи рыуа иарбану иалухуа?» Абастәкьоуп азцаара шықәгылаз аурысцәа рҕапхья. Икалоит азнык азыхәан, еилибамкаарақәак рыхьны, еидыслақәазар М. Горбачови Б. Ельцини. Аха урт еиқәшәеит, хтак еицтадыршәит акафы: аҕыцьягы еицырызбеит аурыс милаттә зцаара. Урыстәыла иныкәнагоз амилацкәа, наҕ ирдырырцеит. Ирдырырцеит шәахпыртцны шәца хәа иаахтны имхәакәа, дара, амилацкәа рыәнуцқала, идырхәаны, рмилаҕеилыхратә цәаныррақәа реиха изырфыхауаз ауаа рыла. Аурысцәа иртахытқәкыз, амилацкәа рнапала идырқатцаны, шәара ус ишәтахызар,



шәца хәа рархәеит. Хаушәышьт, хашәпыртцуеит, шәара шәимпериалистцәоуп, оккәпантцәоуп хәа ихәхәоз, иаххәап, Қырттәыла, шәца, шәхы шәақәйтуп хәа анрархәа, ацашьа иақәымшәеит. Урыстәыла иахьафьтцауз, СССР иахьалтцауз дара рфырхатцара, рмилаттә хдырра иабзоураз цьыршьеит. Ирызгәамтәзеит рмилаттә хдырра аурысцәа рхатақәа ишдырфьхаз, хәипыртцуеит хәа аурысцәа рхатақәа ишыддырхәаз.

Исазхәо дфалашт,иухәо алогика амазам,избанзар,М.Горбачов изыхәан иарбаныз еиғыз, СССР дуззафь президентс дыказар акәу,мамзаргы СССР хырбгаланы,иаргы иматцура ду шытатцаны дцар акәу хәа.

Сара сыканатц сыказаант,саныкамло,иатахызар ахахәгы леиант хәа ихәыцуа изыхәан, хәарада, ес икаитцалакгы, СССР аиқәырхара дашьталон, егьымариан макьаназы аиқәырхара. Аха М. Горбачов дызлақәыға дуз ала, ахара данынапш, иара дахьынзақоу еиқәирхазаргы, цөипш бзиа шамамыз, ақәзаарафь ишынхықәгылахьаз ибеит. Уи инацле-ит хыхь исхәазгы – имилат реиқәырхара. Иуашәшәырахеит ахыбра. Қәыршәтцаршәшья амам. Ииашамкәан иргылан. Уара уахьынзафноу еиқәурхаргы уанындәылтцлак ибгоит, ауа-агы ннартцәоит. Ишцакаитцо ақәыға? Уи икаитцоит М. Горбачов икаитцаз Ахыбра иаафназ хазы-хазы ишьтны, дадраа, шәхы еиқәшәырха хәа нарахәаны иаргы ифныка дцоит. Еицыкартцоз аус, амилат ус ду анеицынарыгзоуп Б. Ельцин пату дузза иқәтцаны М. Горбачов ифныка дзишьтыз. Хара убас иахдырбеит, иртахзамыз, ргәы итазамыз акы калазшәа, машәыршәа икалазшәа.

Сиаша сиашам, сыхшыф хәычы иахьынзеилнакаауаз ала икалаз саназхәыцқәа, цәгьа избом сеазысшәар икалаша хәа пхьака анапшра.

Хәарас иатахузеи, ахахә анлеиуа, дасу ихы инапы ықәикит. Ххәынтқарра дузза анхыбгала, Ацсни ацсуаан иахлахьнтцахозеи хәа уаанза уи хәыцыртас измазамызгы дазымхәыцыр ауам. Тақәажәык ацута зегьы лхьяан, лара азәгы дигәалашәомызт хәа, саргы уи сарцәом, сартәом. Устахым хәа иазхәоз ақыртца ахақәйтра наитаны, тынхас ухамуп хәа иазхәоз хәафхьа агәашә наиркит аурыс.

Игәашә аиркит, мамзаргы иполитика бызшәала иухәозар, игәашә аиркызшәа кәитцеит. Уажәазы уаха цсыхәа

имамызт. Ареспубликаға еиңыртыр акәын, СССР аконституциала ирымаз ахәаакәа рычәтагзаны, ирыламкыискәа, мамзарггы икалар акәын зынза акатастрофа баапс ахәаакәа еимакны аибашыра, ақәибәхра. Қырттәыла хшалаз ҳааныжыны, Қырттәылаггы хазы ирышытит, дарггы хазы ицеит аурысцәа. Ламысла, уафрала, эмоциала иухәозар, хәарада, аурысцәа раткыс ҳара милатк аҳасабала ақыртцәа иаха иахзааигәоуп. Аха ҳара ҳаизыказаашыа убаскак ибжынахит абольшевикцәа рсистема, паса хшыказ еиңш уажәшәта ҳақатцара иарбан хшыуу иахәо сыздыруам. Иаххәап, ҳаизыказаашыа егыбзиахазааит. Аешыцәаггы еиңытцны хазы-хазы изынхауа, иахъеинымшәаз, иахъеинымаалаз иахкыаноума? Дасу ихатәы ҫны изгылазарц, дасу иҫнатаҫы иара дапшәымазарц итахуп. Қырттәыла ҳадзароуп, Урыстәыла ҳадзароуп хәа акәымкәа, Қырттәыла ишамоу еиңш ахатәы хәынтқарра, Урыстәыла ишамоу еиңш ахатәы хәынтқарра, икалароуп Аңсынгы хазы хәынтқарраны. Убас ианыкалалак еикароу хәынтқаррак еиңш, аиқәышахәтра рыбжәартцит егырт ахәынтқаррақәеи иарей, хәарада, рапхъа иргыланы Урыстәылейи Қырттәылейи. Абрака хаилибакаар аңсуааи егырт амиләтқәеи, еихарак ақыртцәеи харей, хаицынхо хқалоит, ишырхәо еиңш, напейкәыршала, хәатәеикәшәала. Ус акәымкәа, Аңсны иамоур ахәынтқарратә хәаакәа, агәашәкәа уажәы ишаарту аринахысгы ианаартха, даҫа ҫыоукы ирхәауа ада, ҳара хусқәа ҳара иахзымызбуа хцалозар, апарламент хәа иапахцазгы баша хжъароуп, акабинет дукәаггы нақ иарктәуп, избанзар, иаарласны жәибж процент акәым, жәаба рҫы, хәба рҫгы хнаргоит. Аңсны хазы хәынтқарраны ақатцара иаңырхагахаз, иаҫагылаз, инаигзеитоуп аурыс шовинистцәа рыгәтыха, ирааигәеит ауп урт ззыңшу аамта. Ҳара анибартцәара ханалагалак, даара азәырҫы ханынтцәалак, аңсуаа уаха ҫсыхәа анахмоулак, хәарада, шәхацхраа хәа аурысцәа хармыхәр ада ҫсыхәа хаузом. Ускан аурыс ир нҳабжыагылоит. Қырттәыла аанхоит ахәаанхыт. Аха рыцхараны икалауа, Аңсны калазом хазы хәынтқарраны. Урыстәыла азыхәан ишколониаз иаанхоит.

Арака иаанахамкылап хфантазиа. Урыстәыла, иаххәап, зынзаск мап ҳацәнакит. СССР аныказ, ҫатцакыала ихаан уах шәрыртахыан хамтас, шәрымаз шәзиҫаз рхәеит. Ар алигеит, аҫажәатәи ашәышықәса аналагамтазоуп ҳадгылаҫ шәанаанагаз, шәықәтцны шәцароуп хәа ҳазхәауа, дарей харей ҳаизынхеит. Сашыа уоуп, хәа зоухәаз уқышә дтасыр,

иуашьазам еишьас дышьтухуеит. Аңсны афьза ңанат дгьыл иану аңсуаа, ҳадгьылгьы ҳаргьы ҳудкыл ҳаа зарҳааз иарбан ҳаынтқарроу мап рңаызкуа. Рапҳаа иргылань иахгәалахаршәап аримлианңеи ҳареи акыр шәышықәса ҳшеидыз, ашьтахь иахҳәап византиатәи аимпериа ду ҳшалаз, аимпериа еилаҳазаргьы, аңңа иңьшьоуп, иахьагьы ағьараҳәа ишықоу адемократиа аңсадгьыл Бырзентәыла, иргәалахаршәап Аңсны ишыраңәоу рбақакәа, рыхьзқәа зху атыпқәа. Убас ҳшааниуа, ҳнадгылап ажәафтәи ашәышықәса. Абри ашәышықәса инаркны азәжәтәи ашәышықәсанза дареи ҳареи ҳаынтқарраны ҳақан ҳаа аңсуаа иззырҳәоз иарбан ҳаынтқарроу ргәалашәар, усқан уи аҳәынтқар ақыртүа националистңәа иреихәар қалоитабасеиңш: шәара излашәхәо ала, аңсуаа Аңсны иаанагеижьтеи шәышықәса иреихам, ахарицҳарас иқалаз, сара, атырқәа, ажәафтәи ашәышықәса азыҳәан арақа санааи, инхоз зегьы аңсыуаан. Убас ҳаилазап, сара санааи аңсуаа ахьынзанхоз сара исыдзаант, хышә шықәса ишсыдыз еиңш, уара удгьыл афь инхаз аңсуаа, уариумаз ҳәа. Ҷышә шықәса тынхас иушьауаз, реиха ауадафарауантагыла аамтазы мап уңәикыр, ишысҳәаз еиңш, уаанза тынхас иумаз дугәалашәар акәхоит. Уақа инаңуңоит аңсуаа реихарафзқак шыңсылманңәоу, реихарафык уақа ишынхауа, арахь рыхынҳәра иаҳагьы ишымариахауа ҳаынтқарракны ханықалалак.

Ихьз хҳәарым. Иахҳәап, Қыртәыла дахагылеит аду-неи афь еиңырдыруа аполитик, аңсуаа Ахышла зыхьзыртқаз. Иңынта днахыхәхәаны изымнаңшуеи, уатңы иатахызаргьы ахахә леиант, иахьа сара стәы-сыңха сықзаант зҳәауеи, аматтура ду азыҳәан дзыхшаз иан хатагьы илмеиңзауеи, сара сахьаңсыуоу пҳасшьоит ҳәа зҳәақәози, зымгәа азыҳәан Аңсны адгьылқәеи ауадақәеи зтиуази уҳәа, абасеиңш иқакәоу рзыҳәан қяфурахоит. Аинтеллигенциа рганахьгьы пьтфык хихуеит, пьтфык ижьоит, даңа пьтфык иршәоит. Уртқәа зегьы ухы иқәукып. Иқалоит зегьуреиха ибғаптңәагоу. Цәгьам-бзиам уажәы аңсуаа зегьы ҳайдгылашәа ҳақоуп. Усқан аңсуаа, еихарак аинтеллигенциа, дара-дара еиңахауеит. Ақыртқәа Аңсны аоккупациатә политика мөапыргоит, ҳадгьылаң хара есены хыпҳазарала аитдахара ҳаңуп, атәыцак пшьырҳак азна шамкуа еиңш, Аңсны шыапыргыларта амамкәа итәит, идырҳәит, еимыртңеит анахҳәалак, аналационалистңәа, шәара шәхалгазар, хара ҳабзиахәха ҳқалон ҳәа иахәагылаз

аңсуаа дара рхатақәеи, урт иреипшха ҕыц ицәыртқәои, хара иаххәаз ахәара иалагақәоуи, рыхәцәқәа ндибакаауеит. Ишықартцац еипш, Аңсни аңсуааи реиқәырхара иазықәпауа инарывапаланы акариеристцәа жьыхәтақәак налырцаауеит. Убри аамта рхы иархәаны, Аңсны иааны инхауа рхыпхьазара иацлалойт, аэкономика аганахьала Аңсны шдырхәыц идырхәлойт. Абас ишнеиуа, уаха рзымычхауа аҕынза иан-неилак, еиҕах ажәлар ақәгылара иалагойт. Аха цаса хаймак цәҕьам бзиа Москва иазбауазтҕыи, уажәы азбашья зынзаск даҕаа формак аанахәар калойт.

Уфантазиатә гәҕахәыцрақәа ххәркәшап. Шьяла-дала иахзааигәоу Нхыцтәи ажәларқәа раамышьтахь, атәым милацқәа рахьтә, хәарада, хара зегьрейха иахзааигәоу милацуп ақыртцәа. Аймакқәа, аидысларақәа хауқәахьазарҕыи, иухәар калойт акыр ззеилоу акыр еимаркуеит хәа. Инеизакны уахәаңшуазар, зқьышықәсала хаймабзиан. Хаймабзиара казцозҕыи акы затцәык акәын – аңсуа даңшәыман Аңсны, ақыртүа дахьаңшәымаз Қырттәыла акәын. Уашья гәакья иакәзарҕыи, уоны аңшәымара анааникылалак, еимабзи-ахашья амазам. Ус акәымкәа, уашья еиликаар, уоны уара ушаңшәымоу, усқан шәеиҕынхацәа дуқәахоит. Мәа иашас икоу, иаарласзанҕыи икацатәу, сара сгәанала акы затцәыкоуп – Аңсны калароуп ихьыңшым, зхы иакәитү, зхатәы конституция, зхатәы герби абираки, зхатә гимни змоу хәынцқарраны. Иаххәаз аңцәа ихаңицхәааит!

*«Аңсны», 1992*

## **Н. А. ЛАКОБА ИМУЗЕИ АЗЫ ГӘААНАГАРАҚӘАК**

Ауафы ажәытәра дшазыкоу алоуп икультура ахьын-заҳараку еилкаашьяс иамоу ихәон А.С. Пушкин. Ари ахшыџцак уи ихәеит азәы инаикәыкны, аха иаармарианы ииаугар калойт ажәлар зегьы рышқаҕыи, ахәынцқарра зегьы ашқаҕыи. Ажәлари ахәынцқаррей ажәытәра ишазыкоу алоуп ркультура ахьынзаҳараку, мамзарҕыи иахьынзалакәу еилкаашьяс иамоу.

Аңсуа хәынцқарратә музеи, амилат, хәарада, иаха ихыреу шәымтақәак инаххарштны, хара хныџналар Н. А. Лакоба имемориалтә музеи, иумхәар ауам, аңсуаа зкультура ҳараку,

змилаттə хдырра ғəғəуу ңоууы ракəзаап хəа. Адунейтəи амузеи бзиақəа инарыдукуларғыи узмырпхашьаша, ирейңу асасғыи дахьноугаша ари амузеи, ақатцарей, уинахыстəи аусура бзийеи рыбзоуруп ыңыңа ауаа: усқантəи аамтəзы обком иахылаз, ңыдала амузеи иашькляпшуаз Борис Адлейбеи амузеи анейҕкааха инаркны директорс иамоу, ииашатңкьаны лхылыңсы дамеигзауа аус зуа Лиудмила Малиеи. Ихьз зхəауа шəкəы-бығьшəык атəахра уңстазаараз ишəартахауа, зыхьз кадырцəарц иағыз ауаф изыхəан асқак аекспонатқəа реизгара, рыпшаара, аиашаз, ентузиаст дуззак иакəымзар, даеазəы илшауам.

Ауафы дзыдгылаша, амузеи аусзуфцəа ирңыишьаша аоуп даеакғыи. Амузеи, ишдыру ейңш, азəы иоуп изызку. Иахьыкоуғыи ихата нхартас иахьимаз ауадақəа рҕоуп. Аха амузеи аусзуфцəа уиазəк имацара иҕы иаанымгылеит. Амузеи аҕы атың рзырыпшааит икəша-мыкəша иҕаз ауаа реиңш иара убас уи ауаф ихəыцшьа зхəыцшьазғыи, зымфəа дықəызғыи.

Уртқəа зегғыи уафы игəы иахəақəаша роуп. Аха сара сантамтəқəа рҕы срылацəажəарц стəхуп даеакғыи.

Иаххысыз август мзəзы, ассессиаҕы ажəа сахəан, сара исхəеит Ақəа ақалақь агəта иқəгылоу В. И. Ленин ибака ықəгатəуп хəа. Исхəаз ңыара ыңыңара акьыңхығыи ианылеит. Иадгылоз шықалоз ейңш, иаргəаакəазғыи калеит. Убарт, иаргəааз хəа сызҕу, фба хңа категорианы реыршоит. Актəи акатегория иатцанакуеит марксизм-ленинизм иахьа уажəғыи ирфышьны иамоу, рыңсы ахьынзəтоу реаҕыршьаауа, афантастика агəра згаз. Афбатəи – шəтауадцəоуп, шəаамыстцəоуп хəа занахəаз роуп. Ленинизм ақəзаара урт рзыхəан ишытауадцəоу ашəкəы рымухыр иафызоуп. Актəи акатегория иатцанакуеит арыцхашьара иаңсоуп, афбатəи – ацəымңра. Икоуп даеа ңоууы зызбахəғыи алацəажəара иаңсоу, иегьзызхəыцтəу. Убарт ирейуоу руазəк, ассессиаҕы ажəабжьаршə икастəз ашьтахь даасыдгылан, ус ҕааитит:

– Ленин ибака анықəугалак, уи хəхьнанəго уазхəыцу? Иқəгатəхоит Ешба ибака, иқəгатəхоит Лакобағыи ибака.

Иаармарианы уазхəыцуазар, усоуп. Арцафы ибака анықəуга, итəфцəа рбакақəағыи, хəарада, иқəугароуп. Аха ара икалеит даеакы. Икалеит Аңсны алахьынцəа Урыстəыла иадхəалан. Ус анакəха, зашхəа утоу иашəа ухəароуп. Аңсуаа дара дырхəынтқарны дрыдыркылахьан аимператор Ни-

колаи Аѡбатѡи. Аибашьраан ахѡынтқар дрыхьчарц ацсуаа рхала иахѡаны аибашьра ицеит. Ахьз-ацшагы рыманы ихынхѡит. Аурысцѡа дара рнапала дахырхѡеит рхѡынтқар. Уи идгылози иѡагылози еибашьит. Аб ацѡа изы, аешьа аешьа изы абцъар шьтырхит. Даараза ишѡартан абри аибашьра иаланагалар ацсуаа. Кѡышра дуны икарцеит рхы ахьала-рымгалаз. Абольшевикцѡа ахѡынтқар иѡацѡагы иаргыы кыдцаны иршьит. Урыстѡыла зеггы ашьаартѡыра илагы-леит. Ацсуаа дара дара еиѡамхѡит. Класлаггы еиѡамхѡит, дунеихѡацшышьалагы. Еиѡах еиднакылеит амилатѡѡ инте-рес. Абракагы кьаразаа ирыбзоуруу раѡѡуп.

1921 шықѡсазы иааит хырцашьа змам. Урыстѡылан амчра згаз, хѡарада, амчра агон аракагы. Ацсуааи асо-вет мчи ахьеиѡамхѡаз, шыакаѡарада Ацсны асовет мчы ахьышьақѡылаз, хѡарада, рацхѡаза иргылары изыбзоуруу Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи роуп. Ианаамѡаз амѡа иаша икѡырцеит рыжѡлар.

Уѡѡ ианахѡѡ раѡѡуп асовет мчра Ацсны ианышьақѡыла рацхѡатѡи ашықѡсқѡа инадыркны, классла ауаа реилых-ра аганахьалагы аусушьа. Урыстѡыла ишаакарѡѡ хѡрггы иѡахѡцароуп хѡа амѡа ианымлеит. Иазхѡыцзар акѡхап ацсуаа рѡы анхацѡеи ѡауади аамыѡтеи реизыѡазаашьа чыдарақѡа, уала тынхалеи аазаралеи ухѡа реилысшьақѡа, насгы даараза хымхѡак иакѡымзар, анхаѡ бзиеи аамыѡтеи малла уамак еиѡыргоз хѡа егыѡамызт. Ешбеи Лакобеи Ацсны иа-нахагыла, хѡара хѡаит, апролетариат рдиктатура аахѡеит, хѡара хѡамышьѡахь азѡгы дыѡамзароуп хѡа, Урыстѡыла ишыкарѡаз еиѡш икарымцеит. Азѡгы дахьыдырзыша, иахьейдыркы-лаша иашьѡалеит. Абас икан рацхѡатѡи ашықѡсқѡа рзыхѡан. Ашьѡахь, хрыцхѡара агартѡ, ажѡлар цѡымграла ишырхѡало еиѡш, ацсуа чѡиарақѡак иламсыр амуит Нестор Лакоба. Уи икѡѡацаланы ихѡеикит ацсуа интеллигенция, Ешба Ацсны дықѡимыргылеит, аха уртқѡа даѡѡа темоуп. Хазыхынхѡып иаххѡауаз. Классла акѡымкѡа, абольшевикцѡа рѡѡасала акѡымкѡа, инеизакны ажѡлар зеггы реикѡырхѡара, рыхьчѡара мѡѡс дахьанылаз, аѡѡѡазаараѡгы иахьынаигзоз азыхѡан Не-стор Лакоба лахь иртѡахьан ацентр акнѡтѡ.

Зегѡакоуп иара иѡазшьа имѡѡсахит. Ари афакт ихѡанахѡѡзеи? Ацентр акнѡтѡ иахѡауаз аамышьѡахьгы, зхѡтѡѡ гѡаанагара змаз уѡѡын Нестор Лакоба. Еихѡаразак дызхыр-

шьаазгы абри ауп. Ахатэы гѣаанагара змоу, зхатэы хаѣы змоу, пытѣык иаарылхѣѣауа иабыкѣу, ианбыкѣу данырцѣымгмыз, гас даныкарымтѣоз?!

Апролетариат рдиктатура калейт, урт раамышьтахь уаѣ дыкамзароуп, уаѣцсы бгеитцыхра имоуроуп рхѣейт абольшевикцѣа. Уи бзиазар акѣхарын Урыстѣылан, апролетариат ахыыказ. Аха ишѣацсыхѣоз Ацсны? Ирхѣойт, Ацсны асовет мѣра анышьаѣгыла, Акѣа жѣаѣык ракара апролетариат рыпшааит хѣа. Абольшевикцѣа ртеориала, убарт ажѣаѣык ааныжьны егырт Ацсны иааѣынхоз зегы ма Сибрака иахцатѣын, мамзаргы иныртѣатѣын. Абасейпш иказ авождцѣа рѣы аус иман Нестор Лакоба. Уи уахь, ацентр аѣы.

Изакѣ уааз арака, Ацсны икѣнхауаз?

Тауади аамыстеи убас еилысхѣан, жьи нацхи узеикѣйтхараха, иузеикѣымтхауа. Процентла иугозар, акырза инейхан анхацѣа. Ацсуа нхаѣы азѣы ихѣура дтала акѣым, дыпролетариатха акѣым, ихатѣ амаццуѣа иман. Имхы даѣа цѣоукы идиррашѣон, ижь даѣа цѣоукы идиртаауан. Шака итѣахыз арахѣ изанын, изхашаз аѣыкѣреии акѣыди ааирыхуан. Амцхѣ аѣеилахѣара дашьтамызт, иара изыхѣан икамызт ахыбракѣа ркульт. Адѣы дыкѣын аѣафураз, ахьзи ахьымзги рзыхѣан. Ацсра калар, абзара калар, иахьдырпшзаша, иахьдырѣеиша акѣын хѣыцыртас ирымаз. Ашьыжь ианитѣахыз дгылон, ныкѣара дцар, мчыбжык акѣым, мызкгы аѣныка дхынхѣзомызт. Абарт, зеихараѣык абас иказ ацсуаа, ачаландар мѣаки ианыкѣыртѣауа еипш, аколлективизация нахьызтѣаны, цѣара еилацалатѣхейт, шыжь шаанза еицгылалар акѣхейт, амра нташѣаанза аус еицырулар акѣхейт, иратѣашьаны аѣага зымкзоз анхацѣа, ауаа баѣданцѣа ирывагыланы, ачаиртѣаѣеи атѣтыныртѣаѣеи ирыхгылазар акѣхейт. Аколлективизациеи анхацѣеи еиѣахѣит, еиѣагылейт Урыстѣыла. Уака атцкысгы еиѣахар, еиѣагылар, зи мѣеи еинышѣараха, изеинымшѣо еиѣацѣахар ауан ацсуааи аколлективизациеи. Арахь икарымцар ауамызт. Абрака еитѣх иаацшит Нестор Лакоба ипсабаратѣ кѣыгара.. Уи илшейт ацсуааи аколлективизация акаларей еиѣамхакѣа, ауаа мырзкѣа рейкѣырхара, рыхьчара.

Нестор Лакоба Ацсны Кырттѣыла иадутѣейт хѣа аѣпныхѣакѣа иртѣон. Аха хѣзхѣыцып дызтагылаз закѣы аамтаз. Ацсны хѣычы акѣым, Урыстѣыла дузза, СССР дузза, адунеи зегы фыцѣара ишаны хѣтак амагѣ шьхѣа итѣацаланы дахагылан

ақыртуа, ақыртуа националист, аңсуаа қыртқахароуп зхәауаз, ибла аңың анаатдыс, уащңсык иакәым, милатк шынеибакәу инхитцауа, иниртцауа амч змаз. Уи дивағылан амилат зцаарақәеи ареспубликақәа рхәаақәа рышыақәыргылареи рызбарей рзыхәан иаалырқьаны иказа духаз, гадаутатәи афельдшер Г. К. Орңьоникизе. Абасейңш иказ ауаа рнапатцака икалеит Нестор Лакоба ижелари иареи. Ар ирнымиаз дхатца гәгәоуп ихәеит.

Еикәахаңхьазақәаз инарыцахтцап даеакгы.

Ахәынтқарра, иарбан хәынтқарразаалакгы, ишдыру еипш, изыкоу ахатара ақәымчразоуп. Ацәгьа дшыннакылауа еипш, уи, данагәампха, иара инарбауа атыруа дантамла, абзиаггы дахәәеуеит, дашьякьоит. Хәарада, ахәынтқарра данахагыла, амчра аарңшрафь Нестор Лакобаггы хшла дкәабам. Иаххәап, уи ибиографияфь шәыта еикәатцәаны иануп Дырмит Гәлиа дшизыказ, Самсон Чанба изааигақәоз. Аха зегьакоуп абри аганахьалаггы В. И. Ленини И. В. Сталини дузрыдкылауам. Урт дрыдкыланы уихәаңшуазар, Нестор Лакоба дгуманист дуззоуп. Еитасхәахуеит, импыткакыз амчра ихы иахьаирхәақәаз шңакам, аха знапатцака дыказ, зхәатәи наимыгзалар амуаз, ирцащцәа дрыдкыланы дугозар, Нестор изыхәан хәашьа амам ашьаартцәыра дылагылоуп хәа.

Ажәахәащцәа ражәа даналартцо акәзаанит, чыдала иара иххәауу ажәабжықәа рфь акәзаанит, цьарамзар цьара Нестор Лакоба ихьз апалачцәа ирыдкыланы ирхәо смахац. Икоуп дахьдырхәауа еипш, изыгәдуны, иахьихлафуаггы, ацәы ахьилартцауаггы, аха уащшьык, хыртцаащык иахасабала цьарггы ихьз рәадыршәуам.

Хазыхынхәып хазлацәажәоз. Сара исхәахьеит, еитасхәахуеит В. И. Ленини, И. В. Сталини, Г. К. Орңьоникизеи ухәа реипш икақәоу рбакақәа ықәыхтәуп хәа. Варвар хасабла икакаәса иқәтатәуп хәа акәым исхәаз, цивилизация хасабла иаакәыхны, иахьыртыпу инаганы иргылатәуп. Избанзар урт рбакақәа символра ззыруа палачцәан, хәдацәахьы ашьа илагылан. Ииашоума апалачцәа рбакақәа анықәырхуа, урт инарыдкыланы, апалачцәа итадырхаз Ешбеи Лакобеи рбакақәаггы ақәхра?! Нестор Лакоба большевикын, ленинецын. Аха Нестор Лакоба большевик-фанатикымызт, большевик-теориятцаащымызт. Сара иахьынзаздыруала, уи апартия дахәаңшуан хархәагак ахасабала. Афакту? Аңсны иаха иахәап, иаха хәхьчап анигәахә, дадгылеит атроцкизм.



Уи ишазымгаз аниба, мап ацѣикит. Амш цѣгъахоит, ихътахоит ихѣан, ауапа ишѣитцеит, амра каххаа ианпха, ианшоураха, иу-апа неикѣарѣны, кѣымжѣы кабала дкашѣакчѣо даагылеит. Ас иаарласны здунеихѣапшра зыпсахуа дзакѣ уаѣузеи ихѣашт хара имхѣыцуа, дегъақѣзбашт. Аха аполитик, еихаразак жѣларык знапатѣака иѣоу, исхѣаз схѣеит, искыз скит хѣа аѣақѣшьра даналага, жѣларык импытѣазыр ауеит. Акоммунизм аргылара ишфантазиаз, адунеихаан ишамуаз анырба, ауаа кѣыгѣақѣа мап ацѣыркит, апартиа иалтцит.

Жѣларык ихъырпшны абѣацымкыра иаѣалаз, абѣацымкыра хѣнашьа шамам, ихгъы шижъаз, ажѣларгъы шижъаз аниба, дхъатыр, даѣа мѣак ацшаара далагар иаха икѣыгароу, хантѣаргъы хантѣааит, хазқѣылаз амѣа ханытцуам хѣа, ахра иаѣантѣар иаха икѣыгароу?

Хантѣамтѣа-гѣтахѣыцрақѣа ххѣркѣашап хазлалагаз, Нестор Лакоба имемориалтѣа музеи ала.

Иахъа уажѣгъы ари амузеи аѣы, сгѣанала, Нестор Лакоба иаамыцхѣѣазаны В. Ленини, И. Сталини, С. Орѣьоникизеи дрыдцѣылацѣоуп, иаамыцхѣѣаны револиucionер-большевикны дѣатѣоуп.

Цѣоуки-цѣоук инатцъыцѣаны, иѣам-иным збауа, бзиа ирбоит С. Орѣьоникизеи иареи реидхѣалара. Исгѣалашѣоит, сахъатыхѣыкгъы асахъа тѣхит С. Орѣьоникизеи Н. Лакобеи Бамбора абѣьар зхыргоит хѣа 1905 шықѣсазы. Асахъатыхѣы дазымхѣыцзеит усѣан Нестор Лакоба жѣашықѣса затѣык шихытцуаз.

Абри асахъа сгѣалашѣеит уажѣааигѣа Нестор Лакоба имемориалтѣа музеи саныныѣнала. Убла иаахгылоит В. Ленин иажѣақѣа уаѣа нбан дула иѣны икыду. Иихѣозеи? Амчра анапаѣы ишаагатѣу. Аччара сзанаркыз уиоуп, арт ажѣақѣа Ленин ихѣогъы имахацызт, агѣра сызгом, дегъацхъахъан хѣа Нестор Лакоба.

Хацсуа амилатѣа хақѣѣтратѣа қѣпара ацъа, дахъын-зѣакамыз абольшевикцѣа-револиucionерцѣа, абольшевикцѣа-апалачцѣа дрыдхѣалалауа дрыдцѣылауа акѣымкѣа, дзакѣытѣѣъаз ашѣа хѣаихауа, атѣабырг шаѣа дазааигѣахтѣуа, убасѣак изыпѣсоу духоит уи имемориалтѣа музеи мап анакѣа, ишнеиуа ари аѣыза амузеи иаѣаху иаѣахыму хѣа азѣара цѣыртыр кѣалоит. Иауазеи изахамхѣарызеи иахѣеигъу аиаша.

## ИХАЦРЫМЗААУА ИХАЦУ

Маи мза, 1992 шықәса азы, Аңсны ахтны-қалақь ашта хадағы, ақыртқа рмитинг мғапысуан. Изхәозгы, ирхәозгы акгы ахығымыз аһнытә, азызырфра иаңсахашаз хәа егыһкамызт. Азбахәгы абахәатәу. Дәәазнык ағәғ ғәнағитоуп, уаха акгы. Аха уи иһан акы – узырхәыцша, хәамтә ахағсахыа аарпшразы акырза уазхәаша, инеиғурпшыша-иааиғурпшыша.

Даараза асимволра аңан амитинг ахымғапысуаз атың. Ишдыру еиңш, Аңсны ашта хада макыана В.И. Ленин ихыз ахуп. Амитинг мғапызго уи иидеиәкәа, ипартия мап аңәызкыз, иказыжыыз, убри иағыалағхәауа уаан. Ихыз ахыаху мацара акәындаз, акыр метра ихаракны, шәабасыцәцо, шәахыцалак шәсыңшаауеит ихәарц итахушәа, дхаууала дықәгылоуп иара, зажәеи зуси мап аңәыркыз ихата. Уахтахым, наһ уқәц хәа иархәарц еизазар, усқан дәәакын. Ирхәарц иртаху дәәакзоуп. Уи дәәәцъара аакәымкәа, Аңсны ашта хада ағәтаны иғағыланы ирхәар, хәарада, иаха аңақы аиуан, ражәа иаха аңхылнадауа ирбеит.

Пытраамтәк инаңшы-ааңшуан ашта иқәғыланы. Ишңақартдари? Ихыз ахыаху рычхарын, аха дабаргои ихата. Иаргы ма ғылашьала дғыландаз. Ихылңа ихикәыцәаит. Ихы ағада ираҳаит. Иара иидеиәкәа Аңсны ианааи, ирхәоит, ирулак абағәазағы аидара ақәызхуаз хәшык, фшык рақара апролетарцәа рыңшааит хәа. Убарт рақәап изеихәо, иғы изеихакуам. Урт ахәшык, афшык рзыхәаноума, иеизаз зегы рзыхәаноуп аңцәа идырп изирбо зустцәоу; иарма напы икыәғ аңыба итакуп. Башагы иңыба интәкны акәындаз! Иңыба дақәығәғәаны, иңапан аңақахь деихоит. Сарғыа напы ахыхоу шәңар, сарма напы зықәку шәоуеит хәа ихәарц итахушәа, зыхыз ахәара қамло иңәеижы ахәтәк иақәкуп. Уи мацара акәындаз. Уи иидеиәкәа рыңсынтры кыәғуп хәа алаихәарц итахызу аскульптор, ус иңәықалоу аңцәа идырп, дызқәығәғәо изшыапык ааста. Егы инаитихыз ишыапы иаха иаууп. Аңәәәара дақәытны иғәаихар, дцыркыңо даарылалоит.

Ари ауағи, еизази бла цархәыла акраамтә еиғәңшуан. Ма иара дмыцхәын, ма дара. Иара ақәғашыа имамызт, избан-зар уажәы ара иһамзаргы, иңағылақәо раңәағуп.

Уаха икарташа анырзымдыр, амитинг амѡаѡгаѡцѡа ашта амраташѡарахьтѡи аганахь рѡынархеит. Апындаѡы иааикѡагылеит. Иамуит. Ирѡырхагаз ѡалеит. Ихылѡа ихѡѡыцѡаа, нахьхьынтѡи иааѡшуаз инацлеит, иртахымыз даѡеакгы. Мраташѡара аганахь иѡоу Урыстѡылоуп. Қырттѡыла – амрагыларахь. Амрагыларахь ухы рханы аб- зиа уѡѡозар, иабаргѡызеи, аха дара иаѡны ацѡажѡара ргѡы иѡоуп. Ахаѡѡитра артароуп агѡаѡ. Аха ирцѡымѡу рѡадкылары, иртаху ашѡа рхы рханы аѡра изалагомызт.

Ашта мраташѡарахьтѡи аганахь ииасит. Уаѡагы даѡаѡы збатѡыс ироуит. Ашта иѡѡылары ацѡажѡара иалагару, ашта аѡѡаа иахьсру? Ашта иѡѡымгылар, амитинг аштаѡы имѡаѡысит ахьызхалом. Дара уеизгы-уеизгы аштаѡы имѡаѡыргеит хѡа рзырѡароуп. Еитах ари збатѡеит. Атѡыхѡтѡан, ирулак, иа- лырхит тѡѡѡ. Ашта иѡѡылам хѡагы уаѡы изѡѡом, иѡѡылоуп хѡагы аѡѡара уадаѡуп. Мрагыларахьтѡи акалт аѡы иааикѡагылт. Уажѡшьѡа рышьѡахьѡа иѡан дара ахьынтѡаанагаз – Қырттѡыла. Рыбжаѡык ашта иѡѡылоуп, рыбжаѡык – ашта аѡѡаа антыѡ. Иухѡар ѡалоит, рызьѡапык арахь, еѡы ршьапы анахь хѡа.

Алацѡѡа тѡарѡа ауам хѡа, араѡа инымѡѡеит арѡ ауаа рус. Даѡеакгы збатѡеит. Амитинг ареволюѡиахь ииасыро- уп. Аѡсны аадырѡѡыроуп. Иарбан аарѡѡоу атрибуна змам. Ареволюѡиатѡ традиѡиаѡа инарызхѡыцит. Ареволюѡио- нер уеизгы-уеизгы аѡы дыѡѡылазароуп, насгы дзыѡѡыло шаѡа игѡѡѡ, шаѡа ахы алымѡѡо, убасѡак иусѡѡагы ѡѡѡахоит.

– Шѡааи, хрыхѡап, танкк рымаѡхьып, – иѡѡеит азѡы.

Еѡыашатѡѡыаны, ашта анаѡс, аиѡабыра рыѡѡѡа рѡанаѡы, дара зѡахымыз иртѡыз рѡанкѡа гылан. Иѡаларын, ибронетранспортиорзаргы, сара урт сзеиѡдыраазом. Аха изѡѡоз атанк иѡѡеит.

– Уаѡѡыѡ атанк, Ельцин дыѡѡылахьеит. Уи хара дѡаѡоуп, – иѡѡеит аѡы.

– Аброневик ахьѡѡоу здыруеит, иааѡгап, – иѡѡеит азѡы.

– Ани дубома? – Ленин ибаѡа ашѡа днаирѡшит уи заѡаз. – Абни аброневик дыѡѡылары ииѡѡазоуп иахьагы хьы ѡѡыаны хазмоу.

Ирулак, ирызѡеит уи аус. Еидара гага машьынак рыманы иааѡылсит.

– Аѡырзауеи машьына даѡѡылары аѡоурых иазынхаша аѡѡа маѡыана азѡгы имѡѡаѡ, – ѡааитѡит азѡы.

–Уиашоуп, иахъа иҕалоит уи, –схәеит сара.

Ачыс еишәа пшза анцәа шәахаиртәалааит. Ижәбахъеит, апсхәраҕы, мамзаргъы аиныхраҕы, усҕак ихаам ачыскәа анырфалак ашьтахъоуп абрынцъ анрылартцо. Ацәажәаџцәа азәык-џыцъак цәажәахъаны, абыржәшьтоуп «абрынцъ» андәыкәтатәу аныргәахә, ихарахапшуа азәы инаишьталеит. Абар дахъыкоу. Англиятәи алордцәа ус иеилахәам, уи дшеилахәоу, мап, аматәа ахатабзиара мацара акәым изысхәо, изылшада уи икостииум азахра! Убасҕак итбаатыцәоуп. Амашына дхаларц далагеит. Иамуит. Имч акәымхеит ицәеижъы. Абар, даҕаа усзбатәык ахъроуз. Ари шәартәхеит. Ареволиуционер атрибунахъ дызхамлеит хәа атоурых иамбац. Атоурых мыжда, ишыжәдыруа, џ-даҕык амоуп, руак еикәатцәоуп, егы – шкәакәоуп. Анцәа ашкәакәа ианимтцо, ацъныш аикәатцәа данирҕацалоит.

Амашына ламкәит, ари ауаџ дџамзеит. Амардуан пшаатәхеит. Ареволиуционерцәа ззымиааиуа иарбану. Алипси рыла амардуан рыпшааит.

Цаҕантәи цьоукы итгәеит, хыхъынтәи цьоукы ихеит. Уажәадагъы уи кырынтә итгәакәахъан, акырынтә хыхъынтә рнапы иркны иџаихахъан. Аха усҕан, данпартиатә усзуџыз, арт ажәакәа еиҕарсны рхәара акәын иара изы цакыс ирымаз. Уажәы атгәареи ихареи рынбантцакы аархәеит. Еиҕарсны ианизырхәоз еипш, нбантцакыла ианизырхәагъы ихәеит. Дџыхәнырган, амашына днангылеит. Апхзы аниџаирбоз, игәастеит, ичабра акырынтә ицъынтца инадигәалеит. Хымцада фџы баапсқәак иахаит. Хара ацара атахзамызт. Аштә абахчаҕы ииуа атцлақәеи ачыкықәеи рымтцан икататаз агәам азхон. Икалап, афыџқәа еизаны, изгәааны иара иахъ иаазар, избанзар изхытцәаз агәам акәгара знапы ианыз, ақалакы акыр шықәса издыпшылоз, иахагылақәаз дыруазәкын иара.

Иухәо хәхар рхәазар акәхап, афыџқәа анааипыртц, ичабра еилыграа ду ицъыба тбаатыцә интаиршьшьын, иажәа дналагеит. Азнык азыхәан ахәара ицәыцәгъан, аха дышнеуаз, асҕатәык дзыџнатәакәахъаз акабинетқәа руак дыџнагылазшәа ихы ибазар акәхап, иаха-иаха доунашьтуа далагеит. Хзышьцылақәахъаз ракәзаргъы, хар змамыз хшыџтаққәакгъы налашәа-џалашәалон. Ицәеижъ мыцхәы иахъышәпаз, иахъыхъантазгъы наанасыжыт. Ихарагәышьбоузеи, рыцха, акабинетқәа дырчыхзар, ицәнымхо

бзиа дабазар дызлаз апартия. Ус иапын, иахәтәз кәитцон. Игатәыз игон, изтәтәыз иритон. Аиҳарафык шыказ дыкан. Ус, иара, игәы цәгәы тәмзар калап ухәаратә дышнеиуаз, иамуит, амыждараз, дызхынхалаз арахәыц аацтәеит. Дзышыцыла-хьаз ашаха днахынхәлеит. Уи ипышәаз, жәашықәсала да-азгоз шахан. Ианаамтоу изыхәтоу рзыкакашья уанақәшәа, ахтәы кәтагы уцеитоуп. Арт, ихо-ицгәо дыхәнызгаз, дырзы-какароуп. Ахала иуқыроуп ацсыз укуазар. Инархаракзаны далагеит. Иажәақәа ырцъбараны рфәархеит. Ацсны иахагылоу ауаф изыхәан.

Абар, еитәх ацәажәара иалагеит агәаг. Уи амыж-да ишыжәдыруа, усоуп ишыкоу, знык ахақәитра анаиулак, чынкылашья аздырзом.

Изырқәоз цьоукгы гәахәарак нарфыкәлеит. Аха аиҳарафык инцәытцачча-аацәытцачкәеит. Дәеа цьоукгы рнапы кьаны, ауаа рыжәпара иналцын, нак рфәинархеит.

Убартқәа гәеитоу, уаанзатәи иахцәа цсахны, дәеа ахцәак рышка дахьиасуаз, импцзакәа инханы, цъара ла-мыск аахәыцымыцу, апхзы наикәнацәеит ацәажәаф. Ажәақәа иихәоз иаахәны нак игралозшәа, игәы ацсы ааиршыаццхьаз, иаха-иаха иацлон имгәацәа.

– Ацсуаагы зегы дыртаху цышәымшьян уи, Ацсны уажәы иахагылоу, аха рымч ақәхом, дырзамхуам! – ича-бра еилыграа ду наифишыт. Уи азыхәан акы зхәода. Зегы иртаху ацсы иоуп, мамзаргы имиц. Аха ара икалаз зынзаск дәеакзоуп. Изхәо дызустәа?!

– Догәр, му гаголь сиз(икалазеи, иухъзеи)? – снаиазтәаит.

– Си уичкыно мире ети кочи?! (Уара дузымдырзои ари ауаф дызустоу?) – уабаанагеи хәа аанаго даасфәацит. «Тфу!» – ирган дынкажыцәеит. Акы икны инаимпыцыфрызшәа, ифнапыкгы наикьан, ашацахәа ифылаихеит. Дцеит, дцазеит.

– Амашына данналбаалак, снаидыххыланы, имгәацәа тасхапра ахәызба фалсхәоит! Ишцеигәагызеи абни ихъз ахәара. Ацыртышагаф! – ицсахы цыжәжәо фәаитит ацсуа хатарпыс.

Изеихәоз иаха итынчыз азәы иакәхарын, акагы камлазашшәа, икышә аччапшь ықәца:

– Ацартыша згахьоу зегы рышыра халагар, рыжрагы хәхәом, – ихәеит.

–Уара, шәкы ицоз, ыынѡажәи жәаба ицоз аңарақәа анырыпсахуаз, зегы ирхәоит, шәырала, чамаданла акәымкәа, аухатәкы абанк ағы аатәа итажыны инеигеит хәа аңара. Хәқалақьзегы зтихыоу, абни хәатәыс имоузеи?! Хәиланагалар хәа сшәоит акәымзар, давагаланы дсымазар!..

–Ха-ха-ха! –дааччеит изеихәоз. Уи хымңада, иаақалоз зегы хәыңтәы спектакльк еипш акәын дшахәаңшуаз. –Акы уасхәашан, ари, ицәаңґеыгоу зхәауа, иаххәап, дудырузааит. Аха егы, изхихәауа ибзианы дудыруама?!

–Дышңасзымдыруеи, иашоуп, аңсшәагы хзеилам, аха уцааи, иуархәо уахап. Ажәлар ґашыазом. Адунеи ағы псыңкыа дықазар, иара дыңкыоуп. Абни! Избахә шңеихәазо абни!.. Имгәаңәа тасхап тсырбгоит!

–Сара снаидгыланы, атәах хәа даагыдыскылоит. Уаргыы убас қатца. Убри, анаңхы цкыа хәа узґу, сгәанала, убригыы атартыша далакыашыуп. Имгаңзаргыы, иритахыеит. Изитазгыы абни, ицәа ихыхны ицәажәоз иоуп. Уи дшықакәоу умахахыеи, шақа дгызмалу?! Сухәоит, абри ашыза амитинг қалараны иқоуп, убрақа ушықәгыланы шақа улшо сңәа сыхыхны уцәажәа! Убри ахысықатцә азыхәан, аа, уст ихәан, инеиқәырчақәа парақәак иңыба илтеитеит. Ха-ха-ха! Ицегы ихәондаз, шыри! Шақа ибааңсны избахә ихәо ақара, уи ихыз-иңша иаха-иаха ишытыңуеит, дызцәымңугыы иаха дыртаххо, иаха идгыло иалагоит. Иаанагозеи, уара, ари иххәо? Зңәа пнаңуа ауаѡ изыхәан иххәо убри ауп, харт атартышагаѡңәа хашқа умиасит уара, хара хмафия уаламлеит. Хара хмафия иалоу аңсуаагы уртахзам. Шәхадгыл, шәхаңхраа, абаақәа, нақ дықәаагап уи, нас шәышхархәың шәхархәлап хәоуп иххәо иаанаго! Иумбазои, еилызкааз иқартцә? Икажыңәаны, аңара иаңуп. –Ихәмарыз ифантазиа игәаңхан, алафи аиашеи неилатцә, аңсхәраґы иччаз иеипш, ччараха исит ари ахатца. –Егы хархаанхап, макыана хабакыу!..

Ари аицәажәара...Амитингамѡаңысшыеи, иахыымѡаңысуа атыңи... Ленин иашта егызтымңуа, егызтамло, рызшыапык ашта иқәыргыланы, егы ршыапы – аңтың...

Ағыңи ажәи реихынқалара...

Ацәгыи абзиеи еидкыслауа рееихышыра...

Амаң аңсымтаз ицхауеит хәа, гәагла ицәажәоит ииазауа шыақатәарала ақәара... Аха иааиуагы...

Иахьатәи хтагылазаашьа символра азызуқәо рацәаны избеит абрака. Макъана акәым, даеа акыр шықәсагыи хазшьапык иацтәи асистемаҕы иаанхоит. Егыи хшьапы зеггыи акәым, хшьацәкыарақәа амџа ҕыц инанхаргылеитоуп. Уака, иацтәи амш аҕы иаанхаз, алуқәа ахьынхалоуп. Урт алуқәа иаха-иаха ихьантахоит, избанзар ари, амџа ҕыц инанхаргылаз хшьапы, изынхаргылаз амџа убас ихахә еиқәддыроуп, цкыа хнықәгыланы, алуқәа зхьынхалоу хшьапы арахь аагара халшом.

Ауаџра џадароуп, ауаџымра ладароуп иаанаго, ишдыру еипш, џада аџеира иаха ихьантоуп, иаха ицәгьоу мџоуп, ладака ацара иаха имариоуп, ацбабаагыи ахшыџгыи уамак атахым хәоуп. Абри ажәаҕка ауаажәларратә формациахь, асистемахь ииаугар калоит абасшәақәа. Адемократиахь амџа џадароуп, адиктатура амџа ладароуп хәа. Адиктатор адиктатура шықәиригылоит иаарласны, шықәсык џышықәса инарылагзаны, жәашықәса акәым шәышықәсагыи атаххоит адемократиа ашықәиригылара. Уи еихаразак иахзыцәгьахоит, иахцәыхарахоит харт, адиктатура иаазаз, уи зшьа-зда иала-лахьоу.

Ишьаартцәыразааит, акгыи рхаразамкәа, миллионла иннарцәаз рыбаџкәа рыла иргылазааит, ибаандаџызааит хахшыџ, хабз, азы хазымызәзәо хкыашыызааит, аха хказааит уака, хәџназааит убри аџны, хтәы-хаҕхан, хашыцалан.

Ныкәаџ хатцак, хатца бзиақ ихьхьоу шәасхәап. Ахатгәын иахадыргыло ахыбраҕ, дыҕхьа акәым, давсны данцозгыи ицәымгын, игәахы тзызаауан. Аха ҕенақ, ныкәарантәи дшауаз, ақәаршџы бааҕс ихъеит. Уаха ихы ахыгара анимоу, даамџахытцын, ахатгәын иахагылаз ахыбра ихы нытцаикит. Ақәаршџы иаха-иаха игәгәахон. Сгылазар акыр исыхәома ихәан, атәартә иенықәиикит. Дтәоуп, дыҕшуп. Ақәаршџы хкәом. Сыштәаз сааҕсеит, стәазаргыи сықәиазаргыи зегьакакәзами ихәан, арымз днықәиеит. Иамуит, ихымкәеит ақәаршџы. Зынза иқәабаасабааха, икырцха алеира иалагеит. Аныкәаџ хатца арымз дшықәиаз, дылтахәахаа дыцәеит. Ашьжымтан данааҕш, амш каххаа еилгахьан. Иааикәыршаны нышәынтроуп. Дхәыцын, иҕырхагахаз хәа акгыи имбеит. Уака мџасыртас иман уи ахатца. Уинахыс ақәаршџы анауазгыи иа-намуазгыи, даамџахытцын анышәынтраҕы тәартас, псшьартас ишьтихит. Дашыцылеит. Дшәаны данавслозгыи дахыччауа акәын уажәшьта ишигәалашәауаз.

Хаҗазааит уаҗа, ҳафназааит убри афны, ҳтәуп, ҳаңхоуп, ақәаршфы ҳасуам.

Дарбану, дызустада, ҳара ҳзыҳәан ихан хытцәцараз, ифныкбасоз ашья, ахш-ца иаҳзафызаха, ҳзыфназ ҳафны длагәтасны изырбгаз, алапҕықәа ашыкласыз ҳпартия гәакыа?

Дыңшаатәуп аҗа! Убри дыңшааны дшаахшылак, иараз-накала насың ҳаманы ҳаақалоит ҳара. Шақафы ақәығәцәа ҳазшыуа, иаҳазтакуа, иаҳзырзуа, убасқак ҳқәығәхоит ҳхатақәа. Шақафы рмал ҳазрымхуа, шақафы ҳазхыртәо, шақафы чичиацәаны адәы иаҳзықәтцә, убасқак ҳбеиахоит ҳхатақәа, ҳтәы-ҳаңҗа адәы ҳақәзаауеит.

Паса асовет уаа зыхьзыз, ҳазегыи реиҳаразак ҳабеиңшу, иарбан қазшыоу еицаҳзеиңшны иаҳзынхаз? Иарбан қазшыоу уажәы реиҳа аҳра зуа? Сгәанала, атак қауцар ауеит ажәак ала – агәағ. Агәағ убасқак ҳамеханакит, агәыла агәыла дизытқәеит, амилаҗқәа еижәылеит. Дасу игәағ зхигара дишьтоуп.

Ашәқәы қәығәқәа зегыи реиҳа иқәығоу (хәарада, уажәраанза ҳнапафы иаҳкыр ҳзықәдырзуаз), Абиблиа абри еиңш ҳанаҳәоит.

Уҗсы ахынзәтоу агәнаҳарақәа қаумцан, агәнаҳа қауцар, уанҗслак, нарцәы уаннеилак, қыаҳанымқа урышьтуеит, амца уеҳәатцаны урзуеит, агәара ҳәа еилашуа ақәаб утарыжьуеит.

Харт, паса СССР иқәынхоз, усгыи аңышәараз анцәа иишаз уаан, ҳдишәарц иақәикит ҳаңсы қаны адәы ҳшықәу. Христос ихаанахыс ауаатәыфса рхәыцра ссирқәа ируакуп акоммунизм аргыла. Шәақәымтцит убри азхәыцра. Қатцашья шәымам, ус шәшам схәан, агәра жәгом. Нырцә ақәымқәа, аарцәы иқәаҳамцар аауам қыанаҗ шәхәеит. Лакә қшзатцас шәзызхәыцлашаз, иаақәаҳамцар ҳәахшыуеит шәхәеит.

Иааҳәит, амыждараз ишәыстаз ахшыф. Ишәмузозар, шәалага. Шақа шықәса шәтаҳузеи агәра шәгарц азыҳәан? Ханфәажәижәба шәызхап?

Ххәыцра ссир ҳаҳәмаргаха ҳампытахеит. Хдишәеит, далгеит. Убри аңышәара ҳанахысуаз, сгәанала даҗа пышәарақәакгыи ҳахнажьит.

Руазәк, дҳацар ақәын, анцәа, мамзаргыи аңыныш. Анцәа данҳақәдырз, ишитахыз инапафы ҳқәлеит аңыныш. Шақа узгычуа, иаҳагыи ипатууп. Иузааигәоу шақа амц



шахатра изууа, убыскак уажэа акыр аңхылнадо укалоит. Абас хахшыџ аархэны айқәатцэа шкәакәоуп хәа агәра хиргоит. Хайшыцылеит, ханџажәи жәаба шықәса амџа хәхъеицықәыз, азәы хәкәхеит, хайлацәеит. Уажәшътә шәеицрытц, ханџажәи жәаба шықәса уажәаңхәа иңхәхтцаз даауеит ухәар, алаба шытыхны хәузытцкәоит. Хайкәытхара жи-наңхи рейкәытхара иаџызахеит. Иыхыхытцәаны ацәажәара иалагеит агәағ. Нырцәы акәымкәа, аарцәы икаҳтцоит шәымхәеи цыанат, ус акәзар, нырцәы акәымкәа, аарцәы шәшыкәоу шәыгәнаҳарақәа шәкәышәыблаа. Иаҳагы иацлеит, иыхыхытцәеит агәағ.

Ари амџахыгы хәазгада? Дыңшаатәуп, дышътәуп.

Ашьхарахытә азиас, цыара иааласыргы, җаңыара ишышы-рахаргы, цыара итцааршәырахаргы, нас икәандаргы, зегьакоуп аңсабара изықәнатцаз амџа – амшын аҗы имнеир шыкамло еипш, азәы итахханы, даҗазәы дадгыланы акәзам, иара зқәыз амџатцәкәа аантцәан, хәхънанагашаз хәанагеит хәзқәыз амџа. Анана-Ғында лаштахь хәнагоит хәа агәра ганы хәкан, ускан уи амџа Арупап лаштахь акәзаарын иахыцоз. Уи лашта хытцыр акәхеит. Зыжәџа қшо, еҗаамта абнаршәыра дылазаргы, ижәџа ахықшаз атың ахь дхынхәуеит. Хәхымџахкәаз атың ахь ахынхәра хәкәшәеит. Уара иухароуп, сара исхароуп. Дарбану, дызустада изхәаз ииашамыз амџа хәкәын хәа?! Изхәада хыџаңаз аҗны хкәашыт, хәахрыцкәап хәа? Анаңхәџ, уқәңаны хәҗны иҗналаз, уажәы удәылтцны уабаңои?! Абыржәытцәкәа ухынхәны уааины хәгәтатцәкәа утәа! Мамзар...

Игәашәтахьазар акәхап, рейха ауаџра илоуп хәа узхәаңшуа ауаџ, ауаџымрахь даниаслак, зегьы дреицәоуп. Аңстазара ңашәс иамоу – аңхәыс, ан, аңстазара аңцара ацымхәрас, аңдарбгарахь диасыр, ирейцәоу ахацәа ухалырштәуеит, избанзар аңцәа даныкәз, рейха дызтаз лара лакәын, данца, аңныш данаңшәымаха, раңхәа изныңшуа лара лоуп. Имазас, ихәаҗыз агәағ... Уи ахәаақәа зегьы аңәызит.

Удырхәыцыртә икоуп ааигәа Аңсны икалаз џ-хтыск.

Ғагра ааигәара инхон џыңыа ахәса, ани аңхаи. Ахацәа ыргәыбзығны аҗныка инаргон. Арцәага ддыржәуан, ианыцәалак, иршьуан. Ауаса шеиҗумхра иааиҗыхны, акәац аңыармык аҗы инықәтцаны иртиуан.

Акәа ақалақ аҗы ахақым ңхәыс, ахацәа леилахауа изеиҗырбоз аңхәыс ңшза, хәтарңыск арџашыҗа наилацаны дылшыт. Уиакәым, уаџңыс ихаҗы изаамго. Арџашыҗа

анилалта, иңсы штаз аиашыык дталцеит. Ҷаха ракәу, хаха ракәу, иңсы тан, аиашыык ағы дгәакуан. Аңхәыс пшза, ахақым пхәыс, лыңныш длеигәыргъон. Ахатарпыс, хәарада, аиашыык дтаңсит. Аңныш иоуз агәыргъара изымхеит. Аңхәыс пшза, ан, аңсы дааџтәаны, иаха ихәычыз иашыыкк дталцеит. Лгәыла чкәынк, чкәына қәыпшк днацалцеит. (Шәхағы иаажәга Н. Гоголь изыхәан изакә темоу. Аңныш икаитцаз аус, аңсыцкә ижәџа иқәтаны, иара дыччо, диманы днеиуеит уаапшы, усыхәапш анцәа! Абарт роума узхыбаауаз, зааигәара снаумыштыуаз?! Урыхәапш арт зустцәоу?! Иубома икарто? Иаңсам урт, иаңсам. Сара ирзызуоуп ирыкәнаго). Аңсы деџтәаны дызтаз аиашыык амашына аидаратып инталыргылеит. Аңша ахәхәахәа илыndo, ақалақ днала-леит. Ақәа ашыхака дынхалеит. Аиашыык аатылган, абахә инхықәыргылань ибгалцеит. Ағныка даахынхәит аңхәыс пшза, ан, ахақым. Акрыфа, акыржә, атаацәагы акрырқатаны, днышталаны дыцәеит. Хатцакгы дылшышыуазар акәхарын ауа...

Мчык иханахәоит, абасоуп шәшыкало ауаџра шәахысыр... Аха ххы хамч ақәымхозар?

Иаанагозеи, изырхәозеи азаара узаама хәа?

Агелиобиология ашыатаркыџцәа руазәк А.Л. Чижевски (даахызу дмаацзу сыздыруам, аха истатиак ағы Аңсны азбахә далацәажәоит) итеория хадағы излеихәо ала, ауаатәыџса рхымџапгашеи амрағы имџапысуа апроцесскәеи еидхәалоуп.

Атоурых аамтаахыс иаакалахыаз аибашырақәа, аре-волиуицақәа, анибартцәарақәа аныкалаз ашықәсқәа гәеи-теит. Убри ашытахь атцаара далагеит амрағы аитакрақәа аныкалахыоу. Дназхәыцит даеакгы. Адгыл ағы иарбан тер-риториоу иатцанакуа уи аитакра, еаартра дуззак каитцеит. Абри ашықәс азыхәан, абасеипш амрағы аитакрақәа, апроцессқәа имџапысуаз, иатцанакуан абри атерритория. Уака инхоз ауаа ахьеижәылоз, иахьнибартцәаз зыхкыаз, идзырқатцәкыазгы убри ауп.

Абри апроцесс акәзар аңсуаа азаара рзааит хәа зыхызырцаз?

А. Л. Чижевски уака даанымгылеит. Ихәџсхыаз аамтақәа раантәи ағырпштәқәа рылаш ишықәиргәгәаз итеория, хәпхәака икалараны икоу алагы ишықәиргәгәар акәын. Убри

азыхәан иеилкаатәхеит амраҕы айтәкра аныҕалалак ашыҕахь шаҕа аамта бжысуа егы айтәкра ҕалаанза. Уигы титаант, ашықәсқәа иҕхьазеит. Игәеитеит адгыл ағы иарбан терри-ториоу уи айтәкра ду ахьақәшәауа, аҕсышәала иухәозар, ауаа реиха азаара рзаараны иахьыҕоу. Европа иақәшәеит.

Аеамыршыга! Аргамату ибеит иаарласны дахьтәоу иҕны ҕәыбаса ишықәыртә, иҕсра аины ишәхымс ишықәгылоу.

Афбатәи аибашьра ду ҕалаанза шықәсқәак шыбжьаз, атцарауа дықәгылан ҕитит, ауаатәыҕса, шгәышәеаныз, шәанҕәыҕамха, иаарласны анибартцәара шәалагоит хәа.

Ахшыҕ ду змоу, имазароуп даҕа хшыҕк, убри ахшыҕ ду нызкылаша иҕәеит лафхәаҕ ҕәыҕак.

А. И. Чижевски ихшыҕ нызкылаша даҕа хшыҕк имоуп, аартра иҕастаз ала, схи ақәстәозаргы, ауаатәыҕса еиқәсырхароуп иҕәо, ишакәхалак, ихшыҕ ду ихаҕа днақәхәаша дцеит. Деимгәахха днаганы дылтаркит.

Иҕалаша хырҕашьа амам хәа зырхәазеи?

Амраҕы айтәкра дуқәа ҕалараны ианыҕаз, шықәсқәак шыбжьаз, ахы зырнагахьан, ауаа разырхиара иалагахьан, иҕанатцараны иҕаз назыгзашаз армазеихьан. А.И. Чижевски ас ибжыи анга, иархиахьаз, амра ашәахәа еиқәатцәа зқәыпҕахьаз имахауа дыказма. Аҕыпхәа (Иабацәа Маркси Ленини ҕсхьан, иара иҕатца жәпақәа ыршо, иҕаҕыныжәа аҕахә-аҕахә хәа инапсыргәытца инытцакшо, реиха азаара ззаараны иҕаз рашта агәтан дтәан) аҕып хәа аҕәыга ибжыи наихәлаигәеит. ҕумтын! Уахпырхагамхан! «Ура!Ура!» –дырган, игәыргәеит азаара зза-аны иҕаз. Дахпырга, дхаумырбан аҕәыга! Урт шаҕаҕ кыдцаны иушыуа, убасҕак иахагыи еиҕуп.

Ари апроцесс, цара змамыз саб, анхаҕы, ажәаҕка азихәон: «Дад, анцәа иишәиуа, уеиха здыруа ииҕәо умахаант хәа дишәиуеит!»

Хҕынаххап. Амраҕы аҕалара иаҕыз айтәкрақәа ршәахәа еиқәатцәақәа СССР атерриторияҕы иаанынцәытцәҕа-ааццәытцәыҕхоз, амеханакра иалагахьан даҕа территориякгы. Уи иатцанакит, ррыцхара агартә, реиха ацивизацияа рылсны иҕоуп хәа иҕхьазаз – агерман жәлар.

Уаҕагыи иҕалеит саб ииҕәалоз: «Анцәа иишәиуа, уеиха здыруа ииҕәо умахант хәа дишәиуеит!»

(Уазымхәыцыр ауам абри еиҕш. Ажәытәзатәи мысраа нцәас ирыпхьазоз амра аҕәын. «Ра» хәа аҕәын уи ишашьҕазгы.

Амра нцәас ирыцхьазон ажәытәзатәи ацсуаагы. «Ра» ацхьа инадыргылазара «ам?» «Амра». «Ам-ца». «Ам-шын». Амра иааканатаз, анцәа икаитцеит хәа...)

Азаара ртаауа ишпалагеи агерман жәларгы? Хара хҕеи еипштәкьа. Ишәыхьзеи, шәхы еилагама, икашәтцозеи зхәаз рныртцәара иалагеит. Иршыуаз ршыт, иаанхаз ыкәрцеит. Альберт Энштейн дықәцаны, рыцсгыи ртәылагыи инапы ианыртцеит, амра ашәахәа еикәатцәақәа реиха изкәыпхахьаз Адольф Гитлер. Уака дрыцхрааит хара хтәи. Агәра ганы сыкоуп, В. И. Ленини, уи ишътахь И.В. Сталини ракәмызтгьи Германия ишыкамлоз афашизм. Хара хцатцакьала Гитлер анапхгарахь инеиразы дицхрааит. Уи мапкышья змам акоюп. Даеакуп идьрны икаитцоу, изымдыруа ихьу.

Иааигәахон амраҕы имѡапысраны иказ айтәкра ду, аза-ара ду.

Иахьагыи атцарауаа ирзеимакыроуп, рыуа дарбану рапхьатәи ашьяҕа кәзцаз, хара Хцатцакьала уахь ддәыкәлоу, урт ршьажәѡы арахь иҕааихоу. Аус злоугыи уиакәым. Аус злоу, ацстәазара хәзтәз – амра ахатә, иатәхыз хәркәтцара иалагеит. Ауаатәыѡса ртоурых иабахьаз азаарақәа зегьи иреихахеит ари. Рѡаштәс икьасо аҕыѡанахеит ашья, ауаатәыѡса ршьа.

Дара шака храцәаѡны хара харшыуаз, хандыртцәоз, убаскак икәыҕақәоуп, убаскак иуаауп хәа рхы рыцхьазон, харгыи дара шака ирацәаѡны ихазныртцәо, убаскак хфрхацәақәаны ххы аабон.

Амра ашәахәа еикәатцәа реиха зхы икәшуаз, зцәа зтәымыз ацхәыс, магыс дыцхьазаны акәын ацса шлыгрихәоз, ацъныш амаалыкь диқәитхеит – агара игараршыуан асабицәа.

Ицәеижьоуп ауаѡы иуаѡра аҕнытә изынхаз, егыи, иѡнутка зегьи, дкәыцъмахеит ухәар, ицәаҕеыгоуп ақәыцъма азыхәан, избанзар уи иара ашья злоу ус иазныкәазом.

Артқәа уанрызхәыцлак, амра уатцапшуа, ишулшо убжьи ѡтыганы ухәхәап: «Хара хәхәмаргақәоума, уаххыччаларцоума ацстәазара зхаутәз?!»

Хааскьап иахзааигәоу аамтахь, хнарзынапшып иахзааигәоу хҕылацәа.

Сшыхәыцыз инаркны ажәа «афашизм», сара сзыхәан убаскак атцакы баапс аанахәеит, убаскак уаѡымрас икоу зегьи еидызкылауа ажәаны изсынхеит, реиха сгәи нзырхоз ауаѡ изыхәангыи исызхәомызт. Изхысхәаауа, егьа азырхәаргыи

Қырттөйла, афашистцәа хәа анырзырхәалак, сгәанала акәзаргы, устәкьа шәымхәан сгәахәуан. Изырхәозгыы ыкәзаарын. Уажәраанза устәкьа амра ашәахәа еикәәатцәакәа иампытданамхалацызт. Уажәааигәа ауаҕс ҕакәажәцәеи, ахәса хәыцкәеи асабицәеи ишрызныкәаз ала, уажәшьта ҕыгәгәала, агәра газаны иухәар ауеит, ишаахысра иахысит рыуаѡра, агерман фашистцәа ратцкысгыы иаҕысит хәа.

Иааркьаҕыны акәзаргы, иахгәалахаршәап ақырткәа ирзыкәлаз атрагедиа кәлашьас иаиуз.

Акыр мшы ажәѡан лашьцаза, аҕтақәа атчачны иуха-гылазар, мра шәахәак аакылпхар, псы зхоу зеггы амра ашәахәакәа рахь ишеихо еипш, Қырттөйла аргама ахы цәырнагеит зеггы зыдгылашаз хшыѡттак дук, хшыѡттак ссирк. Ахақәитра... Акәыҕацәаҕы, ускак зеилкаара ыкамызгы, зеггы аднапхәалеит ари ацха-қырбыч.

Ирзынапшуаз атәымуаагы, ирыцхраауаз рыцхраау-ан, ирмыцхраауазгы, гәыла-псыла ридеиа иадгылаѡцәан. Хәарада, аколониистцәа аламтцәкәа.

Хазы милатуп хәа рызхәара иаҕсоума, шыаҕытс иа-моу рыдгылы дарей еикәйтны, хазы хәынтқарраны акалара азхәыцра иакәытцыз, уи аидеиа згәатца итапсыз. Урт мацѡыз, ирацәаѡыз, акрыфо акрыжәуа адәы икәыз, аха милатк ахасабала иҕсит, ииазааит хәа рзухәар акәхоит.

Шакаѡы аҕсуаа ирхәо саҕахьааз, хазы ицандаз, хазы ахәынтқарра роундаз ақырткәа хәа. Ус зхәоз дара иртахыз ргәылацәаҕы ирыдыркылон. Ирбон хазеггы хайдҕахәаланы хазмаз зынцьырк шакәыз. Шәеицхырааны азынцьыр ма цьарак ишәзыпцәар, нас ипытәтцәо аҕыѡанахоит. Аимпериа дузза еидҕахәаланы измазгы зынцьырк акәын – абольшевикцәа рпартия. Убри азыхәаноуп Еидгылаз ареспубликақәа зеггы рапхьа апартия мап ацәкра иаха амассатә кәзшьа заанахәаз Қырттөйла, зегьрапхьаза уи апартия ашьатаркѡы ибака кәыбаса изкарыжьыз. Урт аѡидеиак ааибышьа рымамызт.

Аҕсны убри аамтазы икалеит апарадокстә ситуация. Ганкахьала Қырттөйла хадтырц ақәпара халагеит, дәеа ганкахьала реиха қырттөйла хадҕахәаланы хазкышаз, хазмышьтышаз хахьынхәлеит. Ибзиоуп, акоммунист пар-тия ускак ишәтахызар, харгыы ишхамац ихамазаауеит, ЦК хархынхәуеит рхәар ишҕақахтҕои? Хармазтцаакәа, шәыпату схы икәуп, зкаҕәаратцәкьа хзымцо, паса хшыкәз еипш еиҕа

хаатагылон. Цаны, ускан гәйграк хаман. Акоммунистцәа Кырттәыла иахызаазаргы, Урыстәыла рнапәы икоуп, харгыы еикәхархар, хаизааигәара иацхраап. Абас шаххәоз, уи уакагы илытабга ицеит.

Хазыхынхәып ахшыотцак цха-кырбыц Кырттәыла иканатцаз ашка. Ирхыччеит амра ашәахәа еикәатцәакәа. Рыхшыотцак цха-кырбыц наигзоит хәа зегьрейха икәгәыгны, рейха ишхамызтәышаз рапхәа днадыргылеит.

Ателевизор иахәацшуаз ишәгәалашәоит. Уи апхәагыла убас иеигәырғьоз, убас насыгҭла итәын рхырәкәа, иутахы-иутахым, рнапкәа шырзеинырҕьоз, ишрейгәырғьоз угәаланаршәон Сталини Гитлери, ант, амра ашәахәа еикәатцәакәа икартарц иртахыз рейха знапала инарыгзо.

Александр Чижевский Альберт Ейнштейнии рымацара ракәмызт уи анапеинкәара иугәаланаршәоз. Дугәаланаршәон дара ақырткәа рзыхәан ихъырхәагаз ауаѳ – афилософ Мераб Мамардашвили. Апсуаа хъыхәан уи иихәақәахәаз имоукыртә икоуп, аха инарцауланы уизхәыцуазар, иткыс иеихау кәыга дрымамызт ақыртүа жәлар аѳажәатәи ашәышықәса азыхәан. Иаахтна ихәахьан уи ауаѳ, З. Гамсахурдиа хатцаирбгоит, абғаларахь хнеигоит ақыртүа жәлар хәа.

«Анцәа иишәиуа, дад, уеиха здыруа иихәо умахааит хәа дишәиуеит».

Хәарада, акәыга иихәаз раха акәым, алабақәа изышьтырхит, зны рлабақәа шытыхны Урыстәылан рейха икәыгыз, рейха зхы зыхшыѳ афы икәз ишрыжәлаз еипш абольшевикцәа.

Икәлоз, иахьцоз ибагәышьон афилософ. Ибжыы иргеит еиҭах, ихата икаитцашагы дназхәыцны. Ақыртүа жәлар рыбжыы анирта З. Гамсахурдиа, уи президентс даныкарта, сара мап рцәыскыр акәхоит сыуаажәлар, смилат, ихәеит.

А. Чижевский А. Ейнштейни рлахьынтақәа аткысгыы иеицәахеит ари, ақырткәа ркәыга илахьынца. Ахәанхытынтәи даауан. Уака уи илекциякәа амагнитафон ианцаны, иара даныкам иазызырѳуан. Москва аеропорт афы данааи, ихыччауа инаипылеит цьоуку. Уртгыы кырткәан. Амра ашәахәа еикәатцәа аусқәа знапала иканатцақәоз ракәын. Рейха здыруаз иихәаз ахьырмахаз мацара азхома?! Ахәараткәыггы шцаигәагьуаз. Икәхтцаша, иахуша хара иахзымдыруашәа... Бла иамбоз, лымха иамахауаз бжыык

гон убри аамтазы хыхьынтә, хыхьзантә: «Уара уоума сара сызлахәмарырц истаху сцәызыхьчарц иаеу? Снапаеы ус-заамгеит. Усыцәеит. Ушрыцәцо збап узхыбаауаз, иухьчоз. Урыхәаңшла, урзызырәла!»

– Хфилософ, батоно, – җааитит аеропорт аеы изыпшыз, – Звиад Гамсахурдиа шәыбжы анишәта, президентс даныкашәта, сара ақыртәу жәлар мап рцәыскуеит хәа ухәахьан. Уажәа наугзозар акәхап уажәшьта, батоно, ишубо, ақыртәу жәлар реихараәзак уи рыбжы иртеит...

Егъа дкәығазаргы, дышуафыз даанхон. Ахшыә иман, ибғалоз ихьчартә, аха ихәта ихы ихьчартә акара уеизгы дакәгамызт адгыл.

Ари афыз ажәа захаз афилософ, еидихәыцлаз, шака ахара дыпшыз, шака сахьа ибла ихгылаз ахәара, аәра иатахуп Достоевски (убригы убастәкьа иакәым амәа шәықәуп, шәыбғалоит хәа ибжы иргахьан, аха изахауадаз) ибаәхатәра, икалам. Сара ислышо акы затәыкоуп – икалаз афакт ахәара.

Акраамта дгылан, рхәеит, афилософ җымтзакәа. Уаха имч мхазт, деизкәыҗы днатәеит. Уиакәхеит, игәы айсра иаакәцит. Даеа лахьынтәк иоушьа ыкамызт. Уи дмыцхәахьан. Амәа дапыргатәын. Икаххаа иаатит амәа, Қырттәыла знылаз ашьамәа...

Хыхьынтәи иаашьту акеипш иахәаңшуа, «азаара рзааит» зхәало ажәлар, даеа ажәаңкакгы апыртцеит. Уи ажәаңкакгы, ауафы имч зкәымхо, мчык иаанашьтит хәоуп цакыс иамоу: «Ашьа ицаша, ада иалагылом». Иутәху кәта, башоуп, акгы улшазом, ацәеиҗ иалтцраны икоу ашьа, нкылашьа узатәзом.

Маи мза антәамтазы жәыргыттәык сияцәажәон Зтәымта итагылаз хатқан. Ацсуаа хзыхәан ажәа бзиақәа анихәа, ус снаиазцааит.

– Уажәыгь Гамсахурдиа идгыло рацәаәума? Уара ухада уыздгылода?

– Сара Гамсахурдиа изыхәан изныкымкәа сырхәхьеит, – җааитит дахьчәауа. – Ахақәитреи ахыпшымреи зтаху дарбан қыртүзаалак уи дидгылароуп.

– Ааи, аха уи иаакаитцаз ала уахәаңшуазар, иахагы ахыпшрахь, иахагы атәрахь игон Қырттәыла.

– Мап, амәа иаша ианыз уи иакәын. Сара схы икәстоит. Исыхшазгы иара изыхәан иңсы тоуп.

– Закаә ахшара умада?

– Цкәына затәык.

– Ихытцазеи?  
– Җажәи хәба шықәса.  
– Уи уажәшътә ихала избартә дыкоуп иҗаитцаша.  
– Ааи, ихала избейт. Уи идыруейт Гамсахурдиа изыхәан дтахар хъзи-пшеи шамоу, Гамсахурдиа ида хара пстазаара шхамам...

– Уара уцкәын затә убри дихтнутцома?  
– Гамсахурдиа идымгылаз атәи дзыстахузеи сара?! Сна-пала дысшьуейт уи данидымгыла!

– Абрахъ ишкылнагоз хымпада днапшны ибон афилософ.  
– Исхәо сҗамшәо сихәапшуан жәыргытәи агыруа.  
– Сара исгәапхоит ацсуаа шәпозиция, – ихәейт уи атыхәтәан, – шәара аҗәыҗара ду аашәырпшит. Қыртқәак ргәы иаанагоит Гамсахурдиа шәидгылазшәа. Даҗа цьюуы агәра ганы иҗоуп Шевардназе шәхы идышәкылазшәа. Сара зыҗара ганы сыҗоу аҗоуп – иналкааны, иаахтны ганкы шәадымгылейт. Реимак дара ирусуп шәхәейт.

– Саргы издыруа аҗоуп. Шәара ишәтаху ауп ацсуаагыи иахтаху. Шәара шәызшьагәйтү адгыл апшәымацәас шәаманы, ихазу, азәгы ихыпшым хәынтқарраны шәыҗазарц шышәтаху еипштәҗәа, убастәҗәа хәаҗазарц хтахуп харгыи. Уаха акгыи. Уажәи дабаҗоу уцкәын затәи?

– Гамсахурдиа изыхәан иқәцо дрылоуп. Уи дхатцоуп, хатцатас дтахәаит!

Хрыцхашәа ишеишеиуа жәфан икыду амра! Хара хәынза иааумыгзан ушәахәа еиқәатцәақәа.

Иаазахьазар? Азәык-шыцъак, иналк-валкны, ашкәакәа еиқәатцәаны, аиқәатцәа шкәакәаны иахбо халагахьазар? Анцәа хнаигәтасны, ацъныш хәаихозар?

Реиха дҗәыҗоуп хәа исыпхьазо ацсуа быргк, уажәааигәа сышиацәажәоз, реиха дапсуа партиотуп хәа исыпхьазо хатқак изыхәан ус җааитит: «Сара, дад, уи ауаф иааигәара уаха снейуам. Сара исхәо иара изыхәан баша зтахысроуп».

Адәныҗатәи аҗа дшәартам зхәода. Уи изыхәан еснаг аҗама абжаранза атра итыхны иахкызароуп. Аха уи уиаҗара дызлашәартам, ма иара уара уишьуейт, ма уара иара душьуейт. Уара иудыруейт иара дызустоу. Зеилкаара цәҗоу, иааишьагыи змам афнутҗатәи аҗа иоуп.

Шықәса җажәиҗәаба инареиханы Ацсни ацсуареи ирзықәцауа хатқак, убри аус зкариереи згәабзиареи ахтнызтаз,



ус җааитит: «Иуасхәар ихоуцарым, аха схаҗа исхызгахьюу ауп. Иреигъу ажәа ңшзақәа, иңсхатцагоу, игъытгагоу ажәакәа сара исахахьеит аңсуаа рҗынтә. Аха аңсуаа рҗынтәоуп ишсахахьюу иреиңцоуу реиҗа ишыыгоу ажәакәагы».

«Ауафы иаҗацәа иҗны аҗнуцкоуп иахыыкоу», – җапхьоит Абиблиаҗы.

Угәыла иҗны амца акыр, дутахызаргы, дутахымзаргы, уахь умнапшыр ауам. Раңхья ухы иташәогы, уара ухаҗа уҗоноуп. Сара сыҗнгы амца акрымашь, машәыр каларымашь? Қырттәыла иҗалаз сазхәыццыңхьаза, истахы-истахым, Аңсны азхәыцра сламгар ауам. Иауам. Акыр жәашықәса раахыс даргы җаргы җазқәыз амҗақәа акы акәын. Даргы азықәңон ахақәитра, ахыпшымра, җаргы җазқәыз убри акәын. Рығәтыха ссир ду ааигәахан, рышәхымс ианаакәәгыла, дара рыҗнуцка хыла-гәыла иааилалеит.

Даҗа ажәа кәығакгы ихәалон саб ңсаҗа шкәакәа: «Иқәзааша, дад, ма дызхылцыз дичыҗоит, мамзаргы ихылцыз чычарҗахыс дикуеит». Уи иаанаго, реиҗа изааигәоу ғас дҗаитҗоит хәоуп. А. Чижевски итеориала иухәозар, амраҗы иҗалаз аиҗакрақәа реиҗа изңырхагахаз ақыртқәа, реиҗа ирзааигәаз, реиҗа иртынхацәаз ргәылацәа ирыжәлеит. Аҗоурых иадыруа фактуп: акыр шәышықәса уажәаңхья Қырттәыла хәынтқарраны изыҗаломызт аңсуаа ракәмызтгы. Изустцәада абзиара ду хыҗказцыз? Аңсуаа. Ус акәзар, раңхья изжәылатәу, зшыа кәтәатәу дара роуп. Аңсуаа роуп җара зегь реиҗа ихаҗацәоу. Иреиңцоуу җажәакәа урт рызктәуп. Ихышхыцәаны аҗаанахеит ашыа злыжжуаз ажәакәа. Иахыагы еиқәымтәац. Сара исыздыруам адунеи аҗы иҗаны даҗа милаҗк, ақыртқәа раҗара даҗа милаҗк рзыхәан ицәаңҗыгоу, иларкәыгоу ажәакәа зхәахьюу. Урт аңсуаа ирзырхәахьюу, ирзырыҗхьюу зхы пату ақәызтҗо иҗы иаҗәашыаны ихәом.

– Ихәхзеи, җаинымшәартә ихәбжыалазеи? – җааитит уажәааигәа қыртуак, – еидысларак кәлазар, аешыцәагы ане-исуа кәлоит. Иашоуп, аңсуаа тахеит, аха атқысгы иеиҗаны итахеит җара хтәкәагы...

– Ахтың җоит, аҗама тың еималоит, имҗо, иеимамло ажәа иуннацыз ахәроуп, – схәеит. Уи ажәаңҗа инацыстҗеит, – насгы ажәа нцәашыа, аанкылашыа амамзар...

Ғырңштәы затәык. Реиҗа днационалиступ хәа ирыңхьазо аңсуак ихәо смахац, ақыртқәа хәа изышыҗоу қыртқәазам хәа.

Итцарауаауп, икәыгакәоуп хәа ақырткәа ирыцхьазо рцарауаа  
хапсыуаауп хәа шәхы иазышәхәоит, аха шәапсыуаазам хәа  
иахәагылоуп.

Анцәа ицъшьоуп, ачхара хазханы, дара хреипшымхакәа,  
хахьымыхәхәо, иаххәап, абасеипш хәаны: «Уусс иалоузеи, уара,  
зхы аахәыз, сара схазы ацсуа схәама, абхаз схәама, уи сара  
соуп изусу. Уара ухаҭа афны иухьзузеи, адәахьы иухьзузеи?  
Убри уазхәыцрауазеи? Шәыдгьыл шәашьагәытзам, нафынтәи  
шәаанагеит ухәеит, ухаҭа уахьынтәааз угәалауршәарауазеи?  
Зхы атып икәу ауафы ихәома, шәанацъалбеит, абри афыза:  
ацсуаа Ацсны иаанагеижьтеи фышә шықәсагыи цуам хәа.  
Арака иаанагеижьтеи фышә шықәса мцуазар, зкыи шықәса  
уажәапхьа шәара шхәынтқарра акаццаразы излашәыцхрауаз?  
Издыруада акосмосахьтә иаауа-ицо ибжьазар ацсуаа?!»

Даеакала иааурхәыр камларишь саб иажәапка? Анцәа  
иишәиуа, дад, ихшыф ааирхәеит.

Ахшыф анаахәлак гәылак, тынхак иакәзам алапш иташәо.  
Уи атынхацәа зеггы гацәас иабо иалагоит. Ацсуаа ишхәжәлаз  
еипштәкьа, ирыжәлеит ауапсаагыи. Избан? Уртггы абзиа-  
ра дукәа рзырухьеит. Кырттәыла ацәырыхьхәхьеит аҭацәа.  
Кырттәыла азыхәан ашьа картәахьеит. Ус акәзар, дара рхәтақәа  
ршьа кәтәатәуп. Ишьтәуп, иныртәатәуп. Сызфыз, ахшыф аахәра,  
Мераб Мамардашвили ижәлар ацәихьчарц дафыз, ауафы иан  
дыпцәаханы динарбоит, апсцәаха аныс дипхьазоит. Ацсуаа  
ақыртүа шовинистцәа хажәызтцаз рацхьа дгылоуп Звиад Гам-  
сахурдиа. Уи усқан ипатца далаччон, дгәырҕон. Аха зыхшыф  
аахәыз, игәыла, итынха изыхәан иаахәны, иара изыхәан атра  
итатәаны икалазом. Ианаахә, иаахәитоуп иара изыхәангыи.  
Звиад Гамсахурдиа хара ихәжәитцоз, иаахәын, иара ихәта  
инаижәлеит. Ашьа аффы захаз агыгшәыг аангылашьа ақәзам.  
Ақырткәа рыфнуцка, дара дара анибартцәара иналагеит.  
Ацарауаф А. Чижевски итеориала иухәозар, амра рхарахеит,  
амрафы икалаз айтәкрақәа рнырит.

Аиаша иарбану здыруада: адгьыл афы агәаг  
анхышхытәалак, ақәаб анеиашауа ахыпсыхь шахылцуа  
еипш, аенергия еикәатцәа ахылцны, ажәфанахь ицау-  
оу, мамзаргыи ажәфанаф, амрафы еенергия еикәатцәақәак  
хышхытәаны арахь рфәархауоу.

Сара сахаанны, ацсуаа хфы агәаг знык ихышхытәахьеит.  
Уи 1989 шкәса ииуль мза азыхәан акәын. Гәыпфык хаҭацәеи

хареи хайдислара акэзамызт усқан ишэартаз. Ақыртқәа ауаҕсаа рзыхэан, неилых ҕамтқакәа ишырцэымығхаз аҕыза, харғыы ақыртқәа рзы убас хҕалар хәа акэын ишэартаз. Хазшаз уи хәцөихъеит. Аҕсуаа шаҕа иуаа аамысташәацәаны ианарпшуазеи аидислара амшқәа раанғыы, убри ашътахъғыы пхэыск лзыхэан рнапы ахышьтырымхыз, сабик цәгыарак ахызырымүз. Аибашырағыы иамоуп хатә закәанқәа, ахатәы хәаакәа. Урт аззакәанқәа, урт ахәаакәа иаха-иаха ирхысуа ицоит ақыртүа фашистцәа.

Хәаа змауз, иазгәамтәзакәа, иаахәны, изыдгылоз иаҕагылоит, изҕагыларц атахыз иадгылоит.

Амац аду угәаланаршәоит, аду ухаҕы ишаанаго еипш амац. Хыхь сызлацәажәази иареи еидкылашьа рымам, аха агәаҕ анааилак, агәаҕ мацара ацәажәара ианалагалак, аиаша акәзааит, ауаҕра акәзааит, аламыс акәзааит, зеггы шахәаеуа аласхәарц ҕырпштәык аазгоит. Сапхьоит шәҕәыҕык сара сзыхән илҕыз ацәахәакәа: «Уи усгыи анцәа дазише-ит иааҕалалак ахтыскәа иаразнак рыкәҕытра...» Анаҕсан еикәыпхызоуп сыбжыы ахысырҕакәаз.

Иихәаз сақәшахатым, ииашамкәан ихәеит хәа акәзам шәҕәыҕык даҕазыы изыхэан лгәы иалоу. Ибжыы ахыр-газзоуп илызхымго. Ацәымҕра анеилашуа, ицәажәоит агәаҕ. Анаҕсан хәпхьоит: «Удсыр узжуа уҕызцәа гәакыацәа...» Уанпслак, иуҕызцәоушәа ҕатцаны, ауаа иахыырбо хәа, аҕерапшразы инеиуа, арахь згәатца тгәыргыауа, упсы штоу наҕ иупыруцар, уеурыцкәеитоуп.

Хыхь исхәаз аназыҕалалак ахшыҕ, ианынахә-аахәлак, иҕыза диаҕаны, иаҕа диҕызаны дахыibo мацара аҕны иангылазом. Ихата дҕааимбарны, маалыкь цәа иҕәынхәхәы, ибла итәшәаз дыңнышны, гәнахарала дибо дҕанатцоит. Зызбахә сымоу астатиаҕы, сапхьоит: «Еиҕзар ма уара иумхәар аламыс атәы...» Сзыхлырҕызои? Апартия сахьалтцыз.

Атцыхәтәантәи аамтәзы аурыс, аҕсуа ухәа апериодикатә кыпцх аҕы изныкымкәа, апартия сахьалтцыз, насгыи апартиейи уи ашьатаркыы В.И. Ленини рзыхэан исхәакәаз рзыхэан акритика сзуны, исҕагыланы, азәымкәа, ҕыцымкәа ицәажәахъеит. Ажәа «акритика» ухәар аҕеит аурыс кыпцх аҕы исҕагылақәаз ирызкны, избанзар, уаҕа исхәаз иақәшахатымзаргыы, уаҕпсык иахасабала, сцәа цызҕышаз азәгыи имхәеит. Ус сзыхәом аҕсуа кыпцх ианылаз аихарак рзыхэан. Убри аҕсуа кыпцх исгәаланаршәеит ауриацәа рзыхэан исахәхьоу лафк.

Ауриак СССР ааныжыны, Израилька дцарц далагазаап.

– Узцозеи, ура, Израилька? Уоныдоума, угэарадоума? – инаиазцааит.

– Афнеихагыла сымоуп.

– Амашына умазами?

– Ицырцыруа «Волга» сақәтәоуп.

– Издыруада, уфатә-ужәтә иагхазар...

– Агарта сымам, – ихәеит ауриа.

– Ура, ауриа-кацбеихша, уцышә хыцыгәыгәнза, ламыс умам акәымзар!..

– Иазхоуп, иазхоуп! Абар, сара сықәтны сызцо, ура уғала иухәеит. Абри азыхәаноуп сызқәтуа, – ихәагәышьеит ауриа.

Исгәалазыршәаз, апартия салымтыцызтгыы, сахьалцыз азыхәан акыпхь афы исыхцәажәақәаз реипш иқақәоу ахьалоу азыхәан мацарагы, алтра ахәтан. Ицьюшьаша, апартия иалаз, иахьагы гәыкала иазыкоу, усқангы уажәгы уаа цсыцқықәас исыпхьазоз, апартия сахьалцыз азыхәан ажәа кыынаак сзырымхәеит. Еихаразак исыжәлеит КПСС анапхгарафы ианыказ ма иаахтны «ақапшькәа» рфы аус зуаз, мамзаргы апартиатә органқәа рахь ацсуа интеллигенция ирзашшны ашәкәкәа алазцоз. Анцәа ихәозар, урт адокументқәа мышкызны иаапшып. Убри иацәшәаноуп даргы еихаразак КПСС изацәнымхогы.

Аидеиа ахата, акоммунизм, сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит Акәа иалсуа азиас хәычы, Азапшь. Ашьха ицытцуеит. Азба уамқозаргы, уеилаханы иужәып иахьытыцуа. Ағаанахоит Акәа ахы рханы. Иааскьацыпхьаза, иаха-иаха ауаа убаскак иркьашьуеит, убаскак идырхәамгоит, Акәа ианналсуа, уеимаакәа узаламызәзәо иқалоит.

Иисус Христос инаиркны, иахьа ужәраанза иреигьу ақәыгацәа зызхәыцуа идеиоуп акоммунизм. Аха убри агәтыха ду нахагзоит хәа иалагаз убаскак ацәа цыреит, убаскак идырхәамгеит, Азапшь Акәа ианналсуа иафызартәит.

«Мчыла дықәданы апартия дшалалаз, иаххаштызгыы хгәалаиршәеит», сапхьоит исызку статиак афы.

Уи зхәаз ауаши сареи парторганизациак афы хаицықәгыламызт, цьарак аус еицаауамызт, апартия салалара азбара лара лусс аламыз. Аха лхата излалхәо ала, апартия салалар луамызт. Ус анакәха, сымфә ахьыркышаз, салатареи



хҕны иара дрыжәлеит, Ленин ижәлан, иаргыи дижәлеит, еилыб-газ ххәынтқарра мцацәагыи – ахыухәа дназытрысит». Асеипш сзызхәаз, КГБ ашә ахәадыркыи сеигәыргәеит, анцәа ицъшьоуп, сыпхыи иаламшәоз агәыргәара сахьахаанхаз схәар, хымҕада, дсыжәлоит.

Араҕагыи ахшыѳ аахәра иахҕьаны, ицәахыи газ ажәакәа сзыхәоз цъшьаны иахагыи сгәи иахәашаз ихәеит, зегьынцъара апхьагылара сара сналкаан иситеит. Сеигәыргәатцәа исыды-скылон. Аха иҕалаз уиоуп, апхьахәкәа зытатәу сара сакәзам. Акоммунистцәеи В. И. Ленини раҕхьа изнаҕхаз дарбану? КПСС анапхгараҕе ианыҕаз, иаахәалакгыи иакәшахатхоз, акарматцыс ашәа шамхәара, акка-ккахәа ашәа азызхәоз, акоммунисттә идеология ргәи-рыҕсы зегьи шатәу хәа икәуаз, апстазараҕеи уи апартия, уи аидеология ытказырбгаша ҕазтцоз роуп.

Анцәа иишәиша, дад, уеиха здыруа ииэхәо умахааит хәа дишәиуеит!

Аурыс интеллигенция ирхәеит, ирѳит, ашәҕәкәа трыжыт, иҕагылеит В. И. Ленин, узқәылаз амѳа Урыстәыла ытцанарбгоит, иузбаз ҕатцашьа амам хәа. Аанкылашья имоуит амра ашәахәа еикәатцәакәа иртәыртәхаз.

Инеиҕахкып ажәаҕка: «Иара ииэхәо ада даеакы имахааит хәа дишәиуеит, анцәа иишәиуа!»

Харахпартия иахәазадауахадаҕеагәаанагаракҕамлароуп. Хатәи гәаанагарак змоу зегьи Урыстәыла иалцатәуп, иҕактәуп, ииштәуп. Апартия алтцреи алымтцреи хәа сшылакѳакуаз енак саҕхьеит В. И. Ленин ихәамҕак: «Шаҕа ирацәаѳны ишәыишьяуа, убасҕак иахагыи еиҕьуп». Шаҕантә аҕышәарақәа стихьаз уи иѳымҕакәа рыла! Хәарада, ахәшьара бзиақәа соуан. Ауаѳы дини данынкашәалак инаркны, уааҕымтцзакәа, аҕьныш дир-бауа, дҕааимбаруп хәа иоухәалар, аҕьныш нцәс дипхьазо дҕаутоит. Москва санҕаз, исгәалашәоит хлектор Томашунас зны инаиҕытцкьеит В. Ленин иѳымҕакәа иҕыжьым, итцәаху рацәоуп хәа. Ихәатәымыз акы шиамахәаз ибан, изтырмыжьяуа хәа акгыи ацимтцеит. Ари ахәынтқарра ҕазтцаз, ихаҕа ииѳқәаз, иихәакәаз тырмыжьяуазар иахзымдыруа акы ҕаланы иҕоуп, иеилкаашьас иамоузеи акәымзар хәа ианыистцеит усқан сымшынтца. Азәгыи ианимахауаз, сихәеит Томашунас, итырмыжьяуа иѳымҕакәа, акы аҕара сахәа хәа. Дшәаҕырхаҕуа даанааҕшы-ааҕшын, ус ҕааитит: «Ленин иихәоз акәын иҕаитцоз хәоуп дшырдыруа, аха иара акы ихәон, даеакы ҕаитцон. Иаххәап, аерманы революционерцәа

рпыза Шаумиан иахъ иишыз шәкәык ағы ихәоит, адгьылкәа шәахтоит анхацәа, азауадкәа аңшәымацәас шәроуеит аусуцәа хәа, зеггы шшәахто, зеггы шәара аңшәымацәас шәшауа хәа ажәа рыт, ижъа, ихадгылартә икатца, знык амчра хнапағы иахзаагар, нас емпытоуп ирахто» хәа.

Хәарада, сеиха здыруаз ихәаз смахаит. Сизгәааит. Октиабртәи ареволиуция дузза аныкалатәкыа, аухатәкыа афабрикакәа аусуцәа ирытатәуп, анхацәа ирытатәуп адгьыл хәа адекрет здызкылаз, уи адекрет знапала изшыз Владимир Илия-ица изыхәан асеипш ахәара шңеигәагъзеи. Имцуп ихәаз.

Аиаша мцны избауа, амц иашаны исахауа, сыхшыф аадырхәхан.

Аңсуа театр ағы икәдыргылеит спиеса «Ахақ ашәара». Адыршәенытәкыа «ақаңшыкәа» рнапала, ацензура иаанна-кылеит. Афишақәа кыдыжәжәаны икарыжыит. Владимир Илич Ленин дыказтгы, асеипш сзыруамызт. Хара акыр хақәызтгы, уи ирласны дыңсуамызт схәеит.

Ажурнал «Новый мир» ағы ирыдыркылеит сажәабж «Ахыча ихатхәыжә». Агранкақәа сзаартиит. Иарбан номерыз иахыанылозгы сархәеит. Сгәырғатцәа сыкан. Уи, А. Твардовски напхгара ззиуаз журнал ағы акыпхыра хыыз дуун. Иахыагы итәахны исымоуп цошәтала журнал «Новый мир» аңнытә агонорар шсоюз атәы зхәо ашәкәыбгыц. Сыңшуп, сгәырғара ансызнымкылалак, ашны икоу лҕгы снаехәа-ааехәоит.

Ажурнал тыцны иааит, сажәабж абаказ. Ашыапы натнакааит ацензура.

Сыззагъуадаз, сзызхъуадаз? Иаҕацәагы рацәажәашыа идыруан, иҕагылазпатурыкәитцон, реиха иаҕаз Троцкитәкыагы деикәирхеит, шыыри, Владимир Илич даҕа цытрак дыказтгы, иахыа саргы абас исзымныкәартә икаитцон уи схәеит. Ииашоуп, Ленин ихаан ирыдыркылахыан ацензура азыхәан ақәцара, аха уи аамтала акәын. Иара данңсы, аамталоуп хәа ихәаз, иаамтадаитәит Цацакыала. Убри ашыажәфы иоуп зеггы зхароу. Никита Хрушчов азнык азыхәан иааиркәадеит ацензура, Владимир Илич днаизааигәахеит (бзиара хәычык ааказтцоз, хәарада, уи иакәын иззааигәахоз), имфа днықәлеит. Аха ашытахы иус назыгзоз ирымуйт. Уи данахырхәа, Леонид Брежнев, ацламхәа ҕамкәыц, ацензура аңны Владимир Илич

имѡа зынзаск днанытцит. Цацакыала диеипшхеит. Иахзамуит Владимир Илич дыказтгы, ас икаломызт ацензура.

Абас санхэицуаз, агѡаѡ, зыхшыѡ аадырхэхьаз, иабазды-руаз, исоухѡаргы агѡра згома, сымѡакѡа зкуаз иара, зпатрет сцырка цыба иѡоу, Владимир Илич гѡакы ихата шиаѡѡ. Аамтала хѡа акѡзамзаап ацензура азыхѡан аѡѡцара шидикы-лаз, ацензурагы асовет мчгы атцла амахѡѡеи аѡашѡи реипш акѡзаап ишеидхѡалоу, еидызхѡалазгы сылашара, свожд иакѡзаап.

Абар исѡѡыцѡахыз, уи иихѡатѡѡьаз! «При советской политической системе дать свободу слова и печати – значит, покончить жизнь самоубийством».

Абри санаѡхыа, сзеипшрахаз атѡи ихѡаны далгахьан апоет-агении А. С. Пушкин.

Иажѡеинраала ссир «Акасы еикѡатѡѡа» проза бызшѡала иахьеитасхѡо азыхѡан инаур аѡаѡхыа аѡамзаара шытасцап.

Сара санѡѡыцшыз, аѡаѡы игѡрагара ансзымариаз, ихѡоит ажѡеинраала алирикатѡ персонаж, бырзен цхѡызба цшзак слыѡхагаахо бзиа дызбон. ѡнак сѡызцѡеи сареи иѡѡ-ижѡа, сгѡырѡо сыштѡаз, ауриак дааѡнаххын, ус насеихѡеит: уара араѡа уѡызцѡа урылагѡырѡо уѡѡоуп, убри аамѡазы улыпсахѡеит убырзен цхѡызба цшза хѡа.

Дышѡаизныѡѡеи аиаша иазхѡаз? Ашѡипхыыз наизикит.

Владимир Илич иакѡзам, уи иажѡакѡа зкыпцхыыз роуп раѡхыа сызгѡааз. Уигы нацлеит сгѡи иѡаѡаз ахьанѡара. Уаѡа исзышыѡымхѡа аѡынза саннеи, исгѡаласыршѡеит хѡамѡазтѡи философк иихѡаз. Абаандаѡѡѡа рыгѡѡаны аира, азхара лахьынѡас иѡоур, ихѡеит уи, ушыхѡычу урт рашѡахѡашыа уѡѡоит, рыкѡашашыала акѡашара уалагоит. Аха уи иаана-гом, уѡсы ахьынзѡѡоу абаандаѡѡѡа рашѡакѡа ухѡалароуп, рыкѡашашыала укѡашалароуп хѡа.

Уара насыпс иупцхьазома, уѡсы ахьынзѡѡоу, абаандаѡѡѡа ашѡа рыцхѡара, рыкѡашашыала акѡашара? Ибаандаѡѡам, шыаурдынѡас рхы иакѡитуп ухѡама? Шѡеигымхааит, шѡеицыкѡашала, шѡеицышѡахѡала. Уара хаѡѡитрас иупцхьазо, сара бахѡас исыпцхьазазар, сахьумшыаан.

Цараѡаѡык ипцхьазеит. Ажѡа «асоциализм» ѡажѡи жѡаба цакы амазаап. ѡажѡи жѡабаѡык неидыртѡаланы, асоциализм зыхьзузеи хѡа уразѡаар, ирхѡо еикѡшѡазом. Исоциалистѡѡ хѡынѡѡарроуп Швециа. Ацензурагы ыѡам, ишырхѡо еипш,



хшла рҕеыркәабо ибеиоуп. Исоциалисттә хәынтқарроуп Куба. Шықәса җажәа җит акарточкақәа рыла ача ырҕтоиҗьтеи, ацензура шәтыкакачуеиҗьтеи. Иарбан социализмыз хара иҳамаз? Иара усғы, иахьызы шықәса хынҗажәи жәаба ҳахьынхоз ахәынтқарра?

Слымха итафәуеит исымазкуа ирхәаша. Иахьызы зутахузеи, зегьрыла хтәы-хапха ҳақазтғы.

Зыфны амца ацратданы зычезырпхоз ҳаифызан. Псабаратә беиарас иааҳамаз зегы тины, хәшала хчон. Иахтиуаз анынцәа, ағәцәмакьа ҳаақәтәеит.

Иахьызы зутахузеи, ажәларқәа рнапы еикәршаны инхозтғы, шыақәара ықамызтғы хәа игоит даҕа бжык. Реиҳа епныхәас икартогы убри ауп.

Атоталитартә режим ықәзааит, абахта агәашәқәа аатит. Аха адәеиужь иқәлаз, ахақәитра знымаалаз, аибарпсра иа-лагазар, атоталитартә режим ахьықәзааз, абахта агәашәқәа ахьаатыз иеигәырғыз, иақәныхәаз ауаф ихароузеи?

Даҕеакгы. Асоциализм авариантқәа рахьтә иреицәаз хара ҳғы ишықаз еипш, уажәы хара ҳғы икоу, иахзааиз, адемократиа ахьзырцазар ацәа пыреитоуп. Адунеихаан асоциализм хғәы ахымло хшықарцаз еипш, адемократиаггы хғәы ахымло хқарцоит. Иацтәи амш ееимызт хәа ухәазар, уи иаа-нагом иахьатәи амш ссируп хәа ухәазшәа. Абарт ацәахәақәа ананысто аамтазы иахьзузеи уахьынхо ахәынтқарра хәа усазцаар, атак ақатцара сыхшыф азхом. Иуахауа акы затәыкоуп. Ацъармыкьатә еизықазашьахь амҗа ҳақәуп. Ус анакәха, ацъармыкьахь хцоит. Хәхьнеиша ханнеилак, хнеиуеит ацъармыкьаф. Ацъармыкьатә хәынтқарра шыақәхаргылоит. Ааи, аха адунеи ағы иқамлац, егықам усеипш ахәынтқарра. Иқамлацзааит, егықамзааит. Хара иқахтоит. Хәғызаауеит хынҗажәи жәабақа шықәса. Нас ҳаахынхәны, уафы имахац, иимбац даҕеакы халагап.

Сара издыруа акоуп, асоциализм хбазар аха, хара ҳабицара, ыншықәра нахцыргы, адемократиа тә хәынтқаррағы анхара разкыс иҳауам.

Афранцызцәа ирхәоит абасеипш. уара апровинциағы уизар, иузҳазар, ашътахь нхартас иалухызар Париж, уара ухаҕагы, уара иухшазгы интеллигентхашьа шәымам. Интеллигентхо уара умаҕа иакәхоит хәа.

Хаамтоуп исгэалазыршээз. Уара уабду арреволиуция азыхэан дықәпозтгы, уара уаб абеиация ирхәуазтгы, уара уашьеиҳаб КПСС ада пстазаара ыкам хәа дхәиуазтгы, уара ухаҭагы уи уалазтгы, уажәы уалтцаргы, уалымтцызаргы, сдемократуп хәа егәа ғұдыргы, ғұмтзаргы, ухала уакәым, иухшазгы ицәыцәгәахоит адемократхара. Издыруада, умаҭа дыздемocratхар. Анцәа ихәааит сәашәауа, аха сара агәра ганы сыкоуп, чыдала иахгозар Аҗсны, адунеихаан идемократиатә хәынтқарраны қалашәа амам хәа. Асоциализм гәакәа, хпартия халашара Аҗсны убасеицш иқаз ацәгәарақәа азнауит, ахағы убас еицанакит, адунеихаан ашәара изықәмло, абға азеитцымхуа. Адемократиатә алхрақәа Аҗсны ишаныма-ало еицш, апарламенттә напхгарагы, сгәанала, Аҗсны ианаа-лом. Ицшаатәызар қалап даҭеа формак.

Хазыхынхәып афранцузцәа ражәаққа. Иацы ақыҭағынтә Парижқа уазар уинтеллигентны ушзықәмло еицш, иацы апартия уаалтцны, иахәа демократхашәа умазам. Иацы апар-тией «ақапшықәеи» ицхрааны идепутатхаз иоума, иахәа адемократиатә зақәанқәа здызкыло?!

Ахәара, аҭра зылшо изыхэан, аамтә ссиртәқәа хҭағылоуп.

Сара ибзианы сахаануп абольшевикцәа рмафия реиҳа аизхазығәара, реиҳа ашәтымтә. Аха сара сахаанымызт, исыз-дыруамызт уи амафия иааишәахаз, ашәапы ақәгылашәас иқанатқаз. Убри ақнытә, шәқәықәык иахәсабала, даараза истахын, шәқәы-быгшәыла акәымкәа, салагыланы салапшыр, слымхала исахар, сыблала избар, ицаз амафия ахатықан, аира иағу амафия ғыц иааишәахо иазхашәахо, ажәлар ржәашәас иқанатқо, иазбақәо, аламыс ахәаа шақа иахысуа, ишеидгыло, цәгәарак еицықартцацықхәаза ишеиднакыло, ажәлар иреигу рыгәҭыхақәа ишрылахәаахәҭуа, ауаа ламысқәа ишрыгәҭасуа, ирзаарго, ажәакала, жәибжә-жәаа шықәсқәа раан иқалаз, иахәа иаахәычны акәзаргы, зықатцара иағу агәылапшра. Убри азыхэан иреигу акакәны исықхәазеит адепутатцәа ралхәа амәаҭысшәа агәатара, агәатара акәым, алахәра. Уақа сызлапшыз, аҗстазааратә материал еизызгаз, убасқак ирацәоуп, шәқәык ыкоуп. Уртқәа зеггы арақа иаҭахым. Иааз-гоит акы зацәык.

Хыхь ишысхәаз еицш, уажәааигәа Аҗсны «ақапшықәа» русура ааныркылеит. Уи рызбуан асессияғы. Аҗсны, ишдыру еицш, ақыртәу шовинисттә, колониатә политика амәаҭгаразы

аштаб хадақәа ируакын «ақаңшықәа» рыштаб. Аңсуа жәлар ирзеицәаз аполитика акәын уи имџаңнагоз. Аха иқан, иахьа-ггы икоуп урт аус рыцызуаз аңсуаа, хәарада, уақа аус зуаз зеггы аңсуаа ирағацәан хәа схәом, аха иаахтны уақа аус зуаз ратқыс, ажәлар ирзеицәаз аполитика мџаңызгоз, мазала агентцәас ирымаз роуп.

Абиблиаґы, ижәдыруеит, икоуп убасеиңш ажәабжык. Ауриацәа тәцәас икартеит мысраа. Акырза шықәса урт уақа тәцәас ирыман. Абицарақәа ииуан, ирызхауан. Ршьа иалалон атәра. Уи аамышьтахьггы даґеа цтазарак ыкоуп хәа рыхггы-рыгәггы итамызт. Абас ишааиуаз, ауриацәа дрылиаа-ит Моисеи. Уи ижәлар атәра иацәеигеит. Мысраа ирымпытихит. Тәцәас иахьыказ атәыла иацәеит. Аха ақәыґа ду Моисеи ибеит цәцашьа амамкәа ижәлар ирзынхаз даґаакы. Мысраа ииз, изызхаз зеггы ршьа-рда иалаґын атәра. Атәрада даґеа цтазарак ыкамкәа акәын ишырбоз. Убри ршьа-рда иаламцакәа, ижәлар адунеихаанггы хақәитра рыманы икаломызт, дгьылкггы налхны анхара-антра иаңсамызт. Икаитазеи Моисеи? џынџажәа шықәса ацәхәырақәа, асазанрақәа дрықәын ижәлар иманы. Мысраа атәра ианаґаз раґьал ааны иңсаанза, ныкәаран дызґыиз. Иниртәар, агәнаха каитон. Ашьа картәар, шыала ахақәитра изааґомызт. Раґьал ааны, атәра злаґыиз зеггы аңңсы, хақәитрала ииз рымацара ианыкалоуп, рыңсадгьыл ахь ианирхынхә.

Сара исыздыруам шақа шықәса амџа хақәхауа адемократиахь анеиразы, икалоит хзымнеизарггы, адиктатура хынхәырггы.

КПСС ахьықәыргаз уеигәыргьоит, ухаґа уахьалаз агха кастеит, саґашәымґдан ухәеит, ус анакәха, уадгылаџуп СССР ахьыгалара, амилаґкәа реибашьра рхәоит цьоукы.

Иааркьаґны.

КПСС ыказамызт, СССР хәа хәынґқаррак рыңхызггы иаламшәацызт аурыс империаґы иқәынхо ажәларкәа аиџызара анрыбжьалахьаз, КПСС-и, СССР-и абаказ аурыс генерал Аңсны дааны аңсуаа хзыхәан алфавит анаңитцоз, аңсуа школқәа анаадыртуаз.

Слымха иґаџеит аґыґбжы: «Амхаґьырра хзаазгаз, аңсуаа ықәызцаз ахәынґқартә Урыстәыла азыхәан абзиа шґоухәауеи?!»

Q-ажәак рыла иратаҗкып. «Ахәынтқартә Урыстәыла аңсуаа реихараѡзак рыдгыл иқәнацеит, ииашоуп, аха КПСС-тә Урыстәыла аңсуаа рыпсадгылаѣ ишыказ амҳаңырра атқкыс иеицәаз рзаанагеит».

СССР хыбгалазар, КПСС изықәнаргылаз ауасхыр гәғәамызт, ибаахьан хәоуп иаанаго.

Амилатқәа еибашыуазар, КПСС еиѣанажытоуп, уаѡцас еидынхалартә иқанамцеитоуп.

Амлакра атәы. Изықамлозеи, иаххәап, Франция амлакра? Зныкымкәа, ѡынтәымкәа, миллионла ауаа нтәартә, амлакра зықалозеи хара хҕы жәибжы шықәса раахыс? Уажәгы амлакра зықоузеи? Изхарада? Асистема иахароуп. Сара исыздыруам, ауаатәыѡса ртоурых аҕы иқалахьаны хәынтқаррак, хара хкны еиңш, ауаѡы хнықәгагас имоу, иан лаамышьтахь апсҕазара изто арахә ғас иахыықартахьоу. Жәашықәсала ахәынтқарра ашыапы атдырқауан, реиха изықәгылаз ашыақәа ѡба – арахә раазареи адгыл ақәаарыхреи гәхшәартас ирҕеит анхаѡы.

Амлакра абаказ, хтәы-хаңха хақазамыз Брежнев ихаан рхәоит цыоукы. Иаахрыхуаз акәзамызт хнықәызгоз, иҳамаз хтиуаноуп. Халгеит, ицәхархәит хаңсабара, иаахзытиуаз хтиит, иаанхаз уаѡы имыхәо иқахцеит. Зан дтины ачара зуз хаиѡызахеит.

Хазыхынхәып аханатә хазлацәажәоз ахшыѡцак.

Иабантәаауеи хзымҕахазкыз ацәымҕра, ихышхытцәаз агәағ? Иҳалараазаз аказшыа хада ақнытә. Уара уңсы штоу цыанат уталарц азыхәан, меигзарахда ауаа цыаханымка иушытыроуп. Шака аҕацәа уңшаауа, убаскак уара уңсҕазара еиҕхәоит. Амла уакыма, изхароу дупшаароуп, душыроуп. Амацура бзиа умоузар, изауз ицәгьа ухәароуп. Анцәа баѡхатәра улаимтҕазар, уи злеитҕаз уизашшыроуп, нас уаргыи абаѡхатәра уоуеит, еихышәшәо ажәеинраалақәа рыѡра уалагоит. Уара акгыи ухаразам, зегьы зхароу даҕеазыи оуп.

– Ацензура ахьаңырырхыз, акыпңхь апартия ахьахыламңшуа уамеигәрҕьоз, ишңоубеи уажәы иузыруз?! Иуқәнамҕазои?! – ихәеит сѡыза шәкәыѡдык. Азбахә хаман, зхы пату ақәызтцо, ихы иатәашьаны иимхәаша ажәала иѡыз, аңсуа газет ианыз статиак.

Лафшәоуп сѡыза ишихәаз, аха сара ииашаны атак наистеит:

- Мафиак ахыкэзааз сеигэыргъазар, уи иаанагом, даеа мафиак ааироуп, ажэлар даеа цьоукы иржълароуп, идырхэлароуп хэа схэазшэа. Убри акы. Иѡбахаз, апартиатэ цензура ахьапырырхыз сеигэыргъазар, хатыр зкэу афыза, уи иаанагом, ауафы иѣашэалак акьыпхь афы ахэара азин имоуп хэа схэазшэа, акьыпхь иахагылоу, рнапы иаку абцъар шыаугас, аинтеллигенция реичырчагас, ргэыпхтра аарпшыгас ирыма-зааит хэа сыкэгылазшэа. Зызбахэ умоу, упату схы икэуп, аха агэыпхт итытыз, анапы кӕпшь иафыз, цьоукгы еигэыргъатцэа иркыпхьыз еипш икоу астатиа анылазтгы, реиха идемократиатэ хэынтқарроуп хэа ззухэауа хэынтқаррак афы, изфызггы, изкыпхьызггы аус иакэдыршэон. Хара уажэы хтагылоуп убасеипш икоуаамта, адиктатура аныкэзаа, ианхыб-гыла, аха адемократиа хашта атыхэанггы ианымааиц. Хара хаамта иахъзуп ахаос. Иарбанзаалак закэан хэа акгы ыкам, ирыдыркылазггы акгы аус ауам, баша акъаад иануп. Архэреи агычреи ираамтоуп. Акьыпхь афы акэзар, аполитикатэ цензура анапырырх, аламыстэ цензурагы апырырхыз цыыршьеит цьоукы. Егыашатцӕканы, акьыпхь азыхэан азакэан хэа акгы ыкам. Апартия анапхгараѣ ианыказ, апартиатэ органкэа рахь ашэыкӕкэа алатцауа, ауаа ирзашшуаз, уажэы зынза рча иит, игэыргъатцэа икоуп, ргэы итажбу ашыыцра еикэатцэа акьыпхь ианрыжлоит. Изычхауа изыхэан, ус иахыкалаз, иахаггы еигъуп. Дасу дзакэу аапшып. Апсуаа ханнибарцэо, хэхэдацэакэа антибакаауа, апартиатэи «акапшькэеи» рархивкэа рфы ишытоу адокументкэа ацэыртцра ианалагалак, убасканоуп Абиблиафы иахэо, Аусзбаратэ Амш Ду аныкалауа. Убаскан иаапшып, сара сакэу, даеа цьоукы ракэу 37-тэи ашыкэсқэа ракэзтгы ауаа зырзуаз зустцэоу. Тыркэтэыла инхо апсуа шӕкӕыффы ишӕкӕы парархагас икашэымцан, харпхашыит ахысхэаз ауаа акэзуоу, Қарт ЦК ашэыкӕкэа алатцаны апсуа шӕкӕыфцэа ирзашшуаз ракэу ауаа зырзша ашэыкӕкэа шытазцауа, ускан, Аусзбара Амш Ду аены иаапшып. Шака иажэапка кӕышузеи «Хабж иапхьа хабж уафы изхэом». Урткэа харкэатцып, хатыр зкэу афыза, убри, апсуа газет ианылаз, зызбахэ умоу астатиа ахата, 37-тэи ашыкэсқэа ракэзтгы, сара сызлатаркыша статиазами? Қажэи жэибж раантэи апроцессқэа рфы ирхэоз ахарадцаратэ кэгыларакэеи иареи еиѣырпшы, ани пхаи реипш ишеипшу убап. Убрака иаархэоз ажэакэа зеггы абрака икоуп: анапхаф, агэрамга,

аламыс алацәажәара азин узтада... Сара сакәзаап апартия ытказырбгаз, В.И. Ленин ихъз зырцәаз, ххәынтқарра хзырб-галаз. Абар дахыкоу аға, дышәшы, дыкнашәха, нас зегъры-ла шәыпстазаара бзиахоит. Хәбжәхәахәтуам, махинациа-ла, аламыс атирала амал хәрхауам, икаҳтцалак хәкәитызарц азыхәан, абри иеипш икоу ауаф дпырхтәуп. Хзышыцылазоуп, иахдыртцазоуп, –саапышәарччан, лафқәакгы нацыстеит, – атыхәтәантәи аамтазы исфәгылоу даараза срыцхраахьейт, еилаланы, хамтак сзыкарцароуп.

Ес ииуа ирыциуа, ес ипсуа ирыцыпсуа кәзшыәкәоуп ацәымгреи агәағи. Аха ацәымгреи агәағи ахәынтқарратә нападкылара аманы, хәынтқаррала ираазо, сара иахынзаздыруала, ауаатәыфса ртоурых афы икамлацызт. Уи аамта хара халараазейт, ихалаеит. Атәра зшыа иалаеыз рацәал ааны ипсаанза ижәлар рыпсадгыл ахь иназымгаз Моисейгы хара дхәхәап хәа сыкам. Уи аамта иалаиз, иалаазаз хәкәым, сацәшәоит, амгәартә итоу рышкагы ииасызар хәа, убаскак зыхәшәтәра цәгбоу чмазароуп уи.

Игәампхоз кәзшыа баапсык ихшаз ихәдибалар, знык ихәар, ихәзкамыжбыр, хәкәымтдыр, ынтә ихәаргы, акгы алымтдыр, ихаҭагы иғәы пимжәарц хәргы ирхааны даеазнык ихәихәарц, лафцас ус фәаитун саб:

–Лараа ргыыч иеипш, уаха иамузеите, иупырымтзеите уи укәзшыа.

«Лараа ргыыч» хәа дызфыз избахә ала егыыхсыркәшоит илахьейкәцагоу абарт сантамтақәа.

Аешьцәа Лараа, таха римто, ихтеикит, ихәейт, гыычдык. Рыжә шигыычуаз дакәыркит. Дыпканы доурыштит. Дтаркит. Доурыштиты данааи, рыеқәа игыычит. Дааркын, инапқәа аафәхәаны, азы дартеит. Хәпсы хшыейт, дахпыраагейт хәа ргәы ртынчны иштәаз, адырфәены, инапшызар, азиас нырцә, ркамбашькәа еицхрашышы инеиуейт. Ргыыч, шыфцә хәа ачын нарыхко, дрыштыгылоуп.

Ибла иабоз, ифы иахәартә ипсы анааивига, ус фәаитит, ихәейт, аешья еихабы:

– Икаҳтцара уасхәап, сашья?! Усгы убас халахь ианын, уааи, азиас хнырны, хкамбашькәагы хәрхынхәып, хгыычгы дхәргәыбзыгып. Афны дхаманы хаап. Анцәа ханишоз, уара ухәцарц ухәацишазаап, уажәраанза иузахузгы хәтанамтдан хәа иаххәап. Дыртәаны дныкәахгалап.

– Импыхыашәо җәара акы аагычны дыбналоит, – ихәеит аешәа еитҗы.

– Азынҗыыр ишыапы иахатцаны дҗаххәап. Дахьҗахәоу ихәы иахталап. Идәахьцара хгалап, ишҗахаугәышыари, ус халахь ианын, – ихәеит згәы цаз аешәа еихабы.

– Ибзиоуп, аха дабаҗаххәо? Акы ааимгычыр, иара изычхазом, акы ахымгычша абахаҗшаауеи?

– Аутра дтаҗаххәап.

– Аутра ықәихуеит.

– Абахча дытҗаҗаххәап.

– Шәыр затәык аанижбуам. Азы дахтан, дамцит. Дтахкын, дтҗцит. Иахзаанхеит акы. Абахә дылхықәыргыланы дыбҗахҗап. Дкәыбаса дцап.

– Дыҗсуам, ура, уи дыҗсуам, дхацрызаауам! – игәы цазеит аешьцәа руазәк.

– Ус анакәха, – җааитит, ихәеит, егы, – ихәда ашаха лахатцаны дыкнаххәап. Мчыбжык дыкнахзааит. Дыҗсит анахгәахәлак, дыкнаххып. Днаганы атҗеҗ дтахажып. Мчыбжык уақа дтажыыз. Даатыганы, амца длақәыжыны дхаблып. Аццышә кәҗалк итахаҗсап. Аҗшатлакә анасуа, аццышә аҗша иахҗап.

– Уара, издыруада, убас кәхҗар, дхаҗрызааткәҗар хазмыргәацо хгычшы, – ихәеит, макъанагы агәра изымго, згәы цаз аешәа.

Сара исымхәаргы, шәара ижәдыруеит, Лараа ргыч иеипш, ихацрымзаауа ихашьтоу, хазмыргәацо хәа арака зызбахә сймоу. Хзацәцарушь мышкызны?

*Маи, 1992*

*Азгәатҗа*

Арт анҗамтақәа сшаарылгаткәҗаз, 1992 шықәса, маи мзазы, ажурнал «Алашара» ахь ирыстеит. Аредакция азуны, атипографияхь ирышьтит. Анбанкәшәара иалгахьаны, ажурнал җымҗыцкәа, аибашьра иалагеит. Сархив зегы, агәылацәа ишырбоз, хашны ашҗаҗы ианырбылуаз, ари анапшымтагы рыблит анацистцәа. Аха ахькыҗхьаа еикәхеит атипографияҗы. Ажурнал ианылеит 1995 шықәса («Алашара» № 1, 1995).

## АҚСТААЗАРА АҚЫҒАРА

Хақстаазара инахытцит даға шықасык, ғаанбзиала хәа ашықәс ғыц хаатагылеит. Абри аамтазы дасу ихазы икаитцит еихшыалақәак, ииасыз ашықәс иснаґазеи хәа ишґахьґа дхьацшуеит, иааиз ашықәс ғыц, анацьалбеит, изеицшхарызеишь хәа, ґаы хытхытла иацхьаґа дыцшуеит. Убас сышґахьґа сынхьацшны, сацхьаґаґы снацшны исызцәырцыз ґаанаґарақәак, избаз-исахаз шеилыскааз ала хшыцзцарақәак ацхьаф идызгаларц стахуп.

Иаххысыз ашықәс азыхәан хара хахаанхеит жәибж шықәса раан хажәлар зхаанхаз, излацшыз, ирхыргаз... Ацсуааґы хазлоу аурыс империа дузза убасґак асистема аахәит, иаалырґьаны даға мґак ианылеит. Узақәшахатхауам, ґәыцґык реааибыртан, ажәлар ирґахымыз, ирыцтәымыз асистема мчыла ирыдыргалеит хәа ахәара. Изнылаз амґа шееим, иахьакәым ишкылнаґауа здыруаз, аргамату избауаз, иршьюаз ршыт, иаанхаз ықәырцеит. Убарт зшыуаз, убарт ақәыґацәа ықәзцауаз ирыдгылеит ажәлар реихараґык. Ирыдгылеит, избанзар, амц иашатцәкьазшәа аґәра рґеит. Алакә ссир иашахоит, ацстаазараґы икалоит, хнапала икахццит хәа ханґажәи жәаха шықәса ацхыз халан. Цьоуґы уи асистема еиґу ауаґытәыґса имызбац хәа аґәра гатцәкьаны икан, иара азыхәан кынаак ухәар, дзыхшаз иан лзыхәан ажәа баацс ухәазшәа аґара рґәы иалсуан. Икан ишееим збауаз, цәґьамзар бзиа шаанамґауаз здыруаз, аха реанрааланы зхы аланыкьызгаз, икан измычхауаз, ацәа шәалц, шәанацьалбеит, шәыннарцәеит, шәыхнарцәеит, ақәзаараґы шәнеит алакәпхыз шәшалаз зхәауаз. Аха парадокс икалаз, ґазаґы кьыґаґы, абеиаґы, аґарґы ацсцәаха изыхәан зегьы шеицшу, зегьы шейкароу еицш, хазлашыцылахьаз асистема анхыбґала, иаины ауадаґра хьанта хаатагылеит зегьы, асистема бзиа избауазґы, изычхауазґы, иаґаґылазґы зегьы.

Даґеаґы, жәибж шықәсеи хара хаамтеи еиґурцшыртә, иугәаланаршәартә иахьыкоу. Ах ихата дназлаз, тауади аамыстеи рықәзаара ахьааз, уимоу, рыуа-ршәац ыкамкәа иахьықәрхуаз иеигәырґьауан ахархь уаа. Урт ирыздыруамызт иааиуаз иқәырхыз ратцкыс ишеицәахоз, ишеицәахоз зегьрыла: ауаа рныртәара аґанахьала, ажәлар рцәырхәра аґанахьала, ацсымцкьақәеи анацхымцкьареи ухәа зегьы рыла.



Набжьоу Бацьгәа хәа иархәон, Бацьгәа зыхьзыз Кәытциак дыкан, ицсаҭа бзиахааит, хгәылара, Аҭара ақытан. «Дад, азәы дналкааны ижьара аткыс, ажәлар ржьара иаха имариоуп», – ихәалон. Хышә миллион зқәынхауаз, СССР хәа изышьтаз ахәынтқарра дузза, еикәжьа икажьны, ашәа акькьахәа ихәауа дцеит итдыхәтәантәихаз раҭхьатәи хәпрезидент. Жәибжь шықәсеи уажәы иҭалази злеиҭшым: жәибжь шықәса рзыхәан рхәрала ишәырхәит рхәан, рмал рымырхит абеиациәа, уажәы, ииашатцәкьаны ахәынтқарра атцәгычрала, ииашатцәкьаны, ажәлар рырхәрала, цәа амамкәа амал зырхаз, анапхгараҭ иҭаз аусзуоҭәеи, урт рфытцра ицакыз ауаа ҭаршеициәеи, рмал, ирмыхәо аҭатцара акәым, ифырхацәаха иаакәгылеит. Сара сызлқьахьо ала, хара ххәынтқарра, СССР хәа изышьтаз адунеи аҭәи ахәынтқаррақәа зегьы раҭхьа игылоуп амиллионерцәа рыла. Амиллионерцәа рхыпхьазара хара хҭы акырза иеихауп, иаххәап, Америка аткыс. Убри аҭы актәи атып шаанахкыло еиҭш, убастцәкьа актәи атып аанахкылауеит ананамгацәа, аҭарцәа рхыпхьазараҭы. Ус адагьы ҭалашьа амазамызт: шаҭа ирацәаоҭаз абеиациәа убасҭак рхыпхьазара иазхауан аҭарцәа. Знышәара цәгьоу, иарбан хәынтқарразаалакгы даҭәа хәынтқаррак аҭы иҭамлацыз даҭәа ҭыцк, даҭәа рыцхараҭ ҭалеит хара хҭы. Америкатәи амиллионерцәа имиллионерцәахеит рдырреи реиҭҭаареи, русушьа бзиеи ирыбзоураны. Урт ирдыруеит аус уны амал архашьа. Хара хмиллионерцәа реиҳараоҭак гычралеи, ахәынтқарра архәралеи, ҭаршеиралеи, бжьахәаахәтралеи роуп ишмиллионерцәахаз. Иҭашәҭалак шәақәитуп хәа абжьахәаахәтцәа аужьны иаххысыз ашықәс азыхәан. Уажәы абжьахәаахәтцәы дыҭазам, иҭоу абизнесмен иоуп рхәеит. В. И. Ленин иаҭитцаз асистема, ишдыру еиҭш, реиҳа здырра мачу ауаа рыла акәын ишышьақәгылаз. Хәпхьаҭа, хәарада, ус ҭалашьа амам, аха уажәазы, ари асистема ҭыцгы, В. И. Ленин иеиҭш, реиҳа здырра мачу ауаа роуп цатцгәыс иоурц иатаху, избанзар, урт ржьара иаха имариоуп.

Изхысхәаауа, абжьахәаахәтцәы дҳамазам, абизнесменцәа роуп иҭоу анырхәа, харт, здырра маҭгәышьоу, хгәырҭеит ацивизация ахь иҭоу хәынтқаррак аҭы хнанагазаап хәа. Дызустада абизнесмен, дызустада абжьахәаахәтцәы? Ицәашәҭатәума, ифатәума, нхамоатә маҭәарума, иарбанзаалак фабрикала, зауадла иахьа уажәраанза хара хҭы иааҭыжьу

зегытыжыуп иара зыпсацѣкьоу ахэ акырза иагырханы. Усеипш тыжышьас иаиузеи? Анхафы иѣбаба зыпсаз ахэ рымшѣеит, арацѣатхы иѣбаба акырза иагырханы ахэ ршьеит, аматцура иалоу иуалафахэы аадырхѣцзеит, убрака ирхашѣалаз аѣарала афабрикакѣа азауадкѣа иаатрыжыуаз рыхэ рмачзаны итрыжыуан. Ус анакѣа, зыхэ мацны иааххѣоз хазегы иѣбаба уахэ иалахтѣахъан, хара иаххыхноуп уи штрыжыыз. Хшааиуаз, убарт хазегы иѣбаба алатцаны итѣажыыз аматѣаркѣа, иртѣаху ахэ наѣѣцаны, ѣоукуы атира азин рыртѣеит. Ашьтѣартѣакѣа иѣарытѣганы, ахатѣы дѣкѣанкѣа инарыкѣырѣеит. Иаххѣап, ханѣажѣа ханѣажѣиѣжаба маат иаѣсаз аимаа, иаалыркѣаны иаѣсахѣеит зкѣы, зкѣи хѣышѣ маат. Аимаа зтиуа иара итѣимыжыт, иарбанзаалак иѣбаба хѣа акѣы адым, иззахуаз маатк иимѣеит, ашьтѣартѣаѣынтѣ иааигѣеитоуп уаѣа акѣы. Убастѣѣка иѣалеит аѣѣашѣѣатѣгы. Уара, сара, хазегы иѣагырханы аѣѣаанытѣ иаархѣаз, иаххѣап, аба, ма изаху аматѣа хара хѣы иааианзѣа, жѣантѣ жѣохѣнтѣ ахэ иаѣлеит абжѣахѣахѣтѣѣа ирыхѣаны. Ажѣа абжѣахѣахѣтѣѣа ирѣшкѣаны иѣѣоуп, уртѣ аѣѣынтѣкарра итѣнажыуа, аѣѣынтѣкарра иаѣѣнатѣаз ахэ ала иртѣиуазароуп. Ус акѣымкѣа, иаххѣап, уара уаалаган иааухѣеит амѣымаѣѣахѣ. Ауастѣ дынкыланы, иѣбаба ахэ иутѣама, уара унапала иѣаутѣама, уи уара иуусуп. Иѣаутѣаз столума, кѣардѣума, уара иутѣаху ахэ лаѣѣцаны иахѣутѣаху итѣи. Уара иузымѣтит. Даа-кылсит азѣы. Иааумхны игѣеит даѣа қалакѣк ахѣ, даѣа тѣылак ахѣ. Уара иухѣаз ахэ уитѣеит. Иара инаѣццаны итѣиааит. Убри иихѣзуп абизнесмен. Иаазгоит ѣырѣштѣы зѣѣѣык. Ашыкѣс ѣыѣ аламѣалаз абазараѣ сыѣан. Сыблала избеит ашьѣакар акѣыла ѣынѣажѣи жѣаба маат хѣа ишыртѣиуаз. Аѣѣынтѣкарра аганахѣала ашьѣакар маѣыана хѣа ѣшыба маат иреихѣам. Хара аталонкѣа нахѣртѣан, хшыѣакар ашьтѣартѣаѣынтѣ даѣа шыоукуы ирыртѣеит. Уртѣ хара иѣаадырхѣеит ѣынѣажѣиѣжаба маат хѣа. Ыаса ажѣлар дырхѣуан рхѣеит акоммунистѣѣа. Уажѣы атѣкыс иеиѣѣаха хдырхѣуеит, иаахтны иаххѣап, адемократѣѣа хѣа зхы иахѣзызѣѣаз. Иѣѣгѣа-ибзиа ауаѣы ѣаршеи днызкылау-аз закѣанкѣѣак ыѣан ѣаса. Уажѣы ауаа-ламыскѣа ражѣагѣы рыхшыѣгѣы акѣы атѣанамкуа илыѣартѣан, ауаа ѣаршеикѣа иаашѣѣаху кѣашѣѣа хѣа иоурыжыт. Абольшевикѣѣа ианраамѣаз дара иртѣахыз ада даѣакуы зхѣаз ихы хырсон, уажѣтѣи хдемократѣѣа иаашѣѣаху аѣѣара шѣаѣѣитуп рхѣеит. Харгѣы уи хѣаигѣыргѣеит. Аха уртѣ иѣартѣеит абольшевикѣѣа иѣартѣоз нархѣы-аархѣаны. Иааутѣаху, шаѣа уѣаху хѣала,

уажәа izaґаразаалак акгы ацанақзом. Изыхъозеи абарт, игәкажгыны иаххәақәаз зегы? Шықәса ханфажәи жәаба инареиханы закәан змамыз ахәынтқарраґы ханхон. Уажәгы аиасра хәхәґу асистема иақәнаґауа азақәан хәа мақьана акгы ацдам.

Пасатәи СССР апрезидент иматцура шытеитцеит уажәааигәа. Дахыынзаказ хшижьоз еицш, ицамтаз зынзаск хайқаәзеит. Ицашыа убас икаитцеит, СССР аххыбгалаз игәы иаланы, протест хасабла дцазшәа. Азәгы ианимбо, уоны ауасхырқәа уґақәар, ауаа ишырбо аоны аилахара ианала-галак, сара апротест кастоит ари ашыза аоны сыфнагылом ухәар иафызоуп уи икаитцаз. М. С. Горбачов дызлаурґхәаша, В. И. Ленини И. В. Сталини рсистема ықәихит дара рхатақәа рметод ихы иархәаны. Ишырхәо еицш, В. И. Ленин данаа-имса ицынтда икылшәаз, ицаф иаша И. В. Сталин, дазхәыцны амлакра баацс еиґикааит. Ицсуаз цсит, иаанхаз иитахыз рылаигзеит. Шәара амла шәазыркыз абарт роуп ихәан, реиха икәыґақәаз дирбеит. Амдырцәа рнапала, ақәыґацәа ниртәеит. Убри аметод ихы иаирхәеит ицаз хәпрезидентгы... Уахгы ґынгы дазықәцон иагынаигзеит реиха иитахыз ажәлар амла иаиркит. Аґынамазара кәитцеит. Уи аґынамазара апар-тия иақәижыт. Убри ала ихирбгалеит СССР. Акгы ґыцым амза ацақа рхәеит. Икалац еицақалоит рхәеит. И.В. Сталин ақәыґацәа аныниртәа, ихыбгалеит исистемагы. М.С. Горбачовгы иааигарц иитахыз асистема заа абґа убас ицтәеит, акырза жәашықәса ашыапы изықәымгылауа: амлакра реиха ирныцшуеит ахәыцқәа, аґар. Урт рорганизм иахәтоу акало-риа анамоулак, ирызхауеит рыхшыф иагны, рыламыс кьаґны, ркультура лақәны. Убас еицагылауа абицара рнапаґы иныкалоит ххәынтқарра уатцәы. Аха ацстазара иамоуп ахатә қәыґара, иахьа имфәхқьаргы, уатцәы рымфә иашахь икылсуе-ит ажәлар. Узықәґыґшагы убарт роуп.

«Ақсны», 1992

## АҒЫШӘРА ДУ

Хкультура, хлитература, иааизакны хдоухатә беиара зегы иахьа уажәазы изтагылоу уаназхәыцуа, иарбан ажәоу уи атагылазаашьа зласхәара хәа ухы азтаара аутар, реиха ианало ажәоуп *ағышәара*. Аамта ипнашәоит, аамта иазрыжәуеит. Уи ағышәарафы ианызиааи, азрыжәра ицыреилатәараха ианзалтц, ақсынтцы духеитоуп, ус анакәха, хмилатгыы рыпсынтцы иазхаитоуп.

Ажәытәтәи, абольшевикцәа ахәынтқарра аадырхәаанзатәи аамтақәа рышка хнаскьарым. Хыхь-хыхь ала, хнагәлас-нагәыласны акәзаргыы, хназхьаңшып асовет аамтазы уи зтысыз. Ус еихарак изықататәу, хтоурых мөафы аамтак наххааган, дача аамтак, дача системак ашка хайасит. Ус анакәха, хынәажәи жәаха шықәса хазланхоз асистема иахнатазеи, ианцоз иахзыннажъзеи хәа ахьаңшра хымпада егьахәтоуп, егьиашоуп.

Ақсны асовет мчра, ишдыру еиңш, өажәиак шықәсазы ишьақәгылеит. Аамта фыц иааиз, егьырт милатқәак рфы иқанатцази, хара хфы иқанатцази злеиңшым, азәырфы амилатқәа рфы уи неит ажәлар рыфнудқа классла реилыхразы, абеиацәа ықәыхны, ағарцәа раамта шаанагаз днарбарц азы. Хара хфы иқанатцаз дачақзоуп. Атдыхәа цнатәеит ақыртүа меншевикцәа рдиктатура, Ақсны иахаңаны иқаз аменшевикцәа ықәнацеит. Ари, хәарада, агәышьтыхра ду рнатәит ажәлар. Ақсны иахагылаз ақсуаа, хрыцхара агартә, дара дара рхәатәы еиқәшәаны аус рзеицымуит, аха уеизгыы разкыс иқалаз, ақсуа жәлар қалеит рхатәы цеицәа рнапәфы. Зыдгыл иашьагәыту ақсуаа рыдгыл афы иаңшәымацәахеит рхатақәа. Абартқәагыы нацлеит хыхь иаххәаз агәшьтыхра.

Ирхәоит ауафы ашәа анихәауа ыынтә рааноуп хәа. Агәырфәа бааңс аниоулаки агәырғьара ду аниґаалаки. Изхысхәаауа, асовет мчы анышьақәгыла рапхьатәи ашықәсқәа рзыхәан ажәлар ирзаанагаз агәышьтыхрақәа хкультура зегы азыхәан ашьацаагага иафыхахеит. Иаарласны иеиґекаахеит апрофессионалтә театр, асахьаґыхратә училищье, реитцаазара иалагеит амузыка зырґеиашаз акадрқәа, ақырқы дырхәыхәит акиностудиа. Ирацәан, ирацәазан ашьацаагага зыңсы ґанатцаз. Аменшевикцәа анықәрцази, абольшевикцәа атоталитартә режим ашьақәыргылара ашка

иисаанза иатцанакуа ашыкәсқәа, аңсуаа хмилаҭтә культура аҕиара азыхәан, иухәар калоит, насың шкәакәа зцыз шыкәсқәан, ихкәыршәаз аамтан хәа. Абри аамта иазухәар калоит анасың бзиала аңышәара хәа, избанзар ауаам бзиа ианыказ, ирхамыштит, иаацәгъарахар, еикәырхагас ирымоу, рыхыз антыц еиҭахәагас иамоу – рдоухатә культутар. Ари аңышәара хызыла-пшала иалцит.

Ишааиуаз, аҕены шыбжьон амра инаҕахар еипш аңта еикәатцәа, хажәлар ирзыкалеит амышмышәла. Аңсны иа-маз азинқәа зеггы амырхит. Ауаа-ламысқәа, амацпура-уаа, ацарауаа, ашәкәыџцәа, акультура арҕиаџцәа, ишырхәо еипш, зыг зҕы иахәо хәа иааказ, машәыршәа азәык-џыцъак аанымхазар, ишынеибакәу зеггы ндыртәеит. Акультура реиха аңсы ахытатцәкыз иеихсит – иадырkit аңсуа школқәа. Ашәкәыџратцәкыа иакәымхкәа, иазырызбеит даҕа шыгак. Ирлас-ырласны аңсахра иалагеит аңсуа нбан. Нбанк ала иааитцагыло абицарак ашәкәыңхәара ианналагалак, анбан ааңсахны, ашәкәңхәара аарымырхуан, инарыдыргалон даҕа нбанк. Ишааиуаз убри аҕынза икылсит, аңсшәа ззымдыруаз ауаџ аңсуа газет редакторс дарҕеит, цаны, ари аныкалаз Сталин дыңсижыҕеи акыр цхәан, аха иара калеит уи инижыыз асистема иахкәаны.

Абарт ашыкәсқәа, џажәи жәибжь инадыркны, џынџажәи жәипшь шыкәсанза, абахта лашыцаратә аамта хәа ззухәаша, хәарада, ажәлар аҕәырџа ду рзаанагеит. Аҕацәа џыцъа – аџнуцкәтәи аҕеи, адәахытәи аҕеи – еицынарыгзоз акакәын – атәра аҭацалара. Иканатцаз, иалшаз маңгәшьазарггы, абри аамтазггы аңсытцәкыа рызтымхит хдоухатә культура. Цсра-зра амоуртә иарҕиаз маңзам.

Адиктатор данаххызаа инаркны, цыңхтәи ашыкәсанза, аполитикцәа иазырхәеит апартиатә-биурократиатә шыкәсқәа хәа, даҕа цюукггы ашьақәхаратә шыкәсқәа хәа ирышьтоуп. Арт ашыкәсқәа раан иарбаныз еихаразак цынгылас иа-маз акультура аҕиара? Ацензура иахымскәа тыжышьа амамызт алитературатә рҕиамта, цәыргақәцашыа амамызт асахыаҭыхы иаңцамта, ашәахәаџ азин изтодаз ацензура ақәшахатымкәа ашәа ахәара. Абасеипш иказ, ахахәтә тзамц иаџыаз аңынгыла шамазггы, ашәышыкәсақәа ирықәлахаша арҕиамтақәа раңцара рылшеит аңсуаа рдоуха аказара ахккәа зеггы рҕы.

Хшааиуаз ахахэтэ тзамц, ацензура еикэатцэа натцаркьацны, ибгеит иеилахает. В.И. Ленин иџуан: «При советской политической системе дать свободу слова и печати – значит покончить жизнь самоубийством» хэа. Уи иихээз егыккалеит. Ажэеи ахшыџи ахахэитра анроу, акоммунистцэа рпартитэ-биурократиатэ система кэыбаса инеилахает. Ирхэоит, абнаршэыра ушылоу ужэџа кшар, егыамтэ абнаршэыра улазаргы, ужэџа ахыкшаз атыц ашка ухынхэуеит хэа. Хара ххынхэыр акэхеит жэафтэи ашыкэс ашка, ианыкмацыз абольшевикцэа раамтэ, ажэакала, хара ханылеит акапиталисттэ система ашыкэыргыларэ амџа. Ари апышэара итанаргылоит зеггы: аламыс, ауаџра, атцас-кьабз, аматериалтэ культура арџиара. Хэарада, адоухатэ культура-гы. Асовет аамтэзы акультура џиаларц азыхэан ахэынтқарра ацара азоунажыуан, цаны, иџиуаз акультура иара, ацара зшээз асистема ашэа азнахэозар акэын, аха абас ишыкказгы, асовет аамтэ аныкэзауаз иазымгашаз арџиамтэқэа атцара алше-ит атсуа культура, ашэкэыџџра. Уажэы хкультура зтагылаз зынзаск даџа пышэароуп. Ганкахыла иаиуит ахахэитра, ацензура апырхагам, аха ахала ахы ныкэнагар акэхеит. Хгэыгуеит абрака атхыраара катцап хэа ацара знапы иаку зеггы. Ихэуз адоухэатэ хакэитреи аматериалтэ лшареи анахэеипгала, даџеакала иухэозар, акультура аџиара хэынтқарратэ усны, ажэлэр зеггы еицырзеипшу усны ианыкала – убаскан ихэуеит ажэлэр хазы милатуп хэа рзухэарц азыхэан зыда цсыхэа рымам – амилаттэ культура. Анцэа ихэааит ари апышэара кэџиарала халцуа.

*«Аказара», № 1, 1992*

### **АЛУ ЦЫХХААСА ИМЦАРЦ...**

Дыкамзар калап уаџцсык хара хамшкэа рзы, ажэытэи аџатэи еиџзырцшуа. Иацы хашцэаказ, иахыа хашцэакоу, хашцэаказ хашцэакалои? Иарбан мџаз хазкэыз, хэбакылнагеи? Аринахыс иарбану мџоу хазныло? Атак акатцара зылшода?! Зыгэра гатэыда, зхэатэы иаццатэыда? Бжы-мџак ахыеиха-галоу инанагаз аныкэаџ, зхала изатэны амџа ианыз, иаха деигьуп. Бжы-мџак рахытэ руак алихуазар акэхап. Дызнылаз



иахтәыз, хара хдунеи харгылеит. Ауахәама ашқа инеиуаз, аныхабааҕы зҕызыцкыоз, шәшәмтләхәкәа ырхьархьаруа абахта шәтәтәаз. Абри ауп шәара шәдуanei ҕыц, шәхы ахтынто ишәыргылаз.

Сынтәа, абарт ацәахәкәа анызыуа ашықәсан, иацы, жәацы, ииун жәохә жәаф рзыхәан, аматурауа ани аби, ирыхшаз ракәым, рхатакәа ачаи мацара ржәуазаргы, мызкы ирзымхаша ауалафахәы роуазар, абри амшкәа рзыхәан «араскладушкәа» ргылан ачаирта дәкьанкәа рҕаҕхәа ицәо, иаапшуа идыршозар, идырхәлозар Ақәа, убасқан, Дранда амонастыр ахьбахтартәызоуп изыхкьаз, аеволиуциатә мәа атыңан, ареволиуциатә мәа иахьанылазоуп икәзтәз.

Асоциалтә еволиуциеи ареволиуциеи, адоухатә еволиуциеи ареволиуциеи аки-аки еихылҕеаауа ауп ишеидхәалоу. Асоциалтә револиуция иалагозар қалап адоухатә револиуция ала. Дәеакала иухәозар, адоухатә беиара аганахьала иаақатқоу зегьы мап ацәкны, илкажьны, аҕыц ақтарала.

Иабаанагеи зтәк сзыкамтәуа абарт азтәарақәеи илахьеикәтәгоу агәтахәыцрақәеи? Урт уздырҕыхар ауам сзыпхьаз ажәеинраала. Иахьзуп иара «Алу» хәа. Рапхьаза изызхәыцтәу абри ауп хәа алархәарц ртахызшәа, афнуцқа уаҕылалаанза, журнал ацәаҕы ианырцеит аредакцияа. Ажәеинраала санапхьа, рапхьаза слымхә интәфит ашықәскәа иргәылыуа игоз еицәажәарақәк:

– Уабақоу, Иса, усымбеижьтеи? – ҕааитит зтәымта итагылаз ахатца. Иса зыхьыз, Бигәаан, хгәылара дынхон. Акыр иқәрахь днаскьахьан.

– Сабоугои, дадхеит, алу ажә еиңш, афны скажьуп, – ихәеит Иса.

– Иса, уара абзиара збаша, уи цәгьоума алу уафьзахазар? – даапышәарччеит ахатца. – Атаацәа ракәым, ахаблагьы ныкәызгода? Рҕыкәреи лаганы акрырҕазтқода? Алу ажә ауп, алу! Ухагымхааит, шәарт шәеипш иқоу алу ажәкәа ахьынзахамоу ауп хара абыста ахьынзахфауа.

– Ухы абзиара ақнытә иухәаз, уапхьақа бзиараха анцәа иуцигалааит, дад, – илабашьа наитцарсуа иҕынаихеит атләхәыста.

Ақәыпши, зыуафра итагылоу абырги еимаздо арахәыц аныцтәа, Драндатәи амонастыр бахтахоит.



Ачеченцэа рацхьа инаргыланы, Нхытц-Кавказтэи ажэ-ларкэа рцас хназхэыцып. Абыргцэа златэам уск збаны ишьтырхуам.

Ткэарчал дынхоит ацсуа бырг бзиаак. Спирдон ихъзуп, Дел-боуп. Ажэлар рус азбаракэа раан саби иарей еицныкэакэахьан. Снаизтцааит аузбараан иалашэирхэкэодаз хэа.

– Дад, – ихэеит уи, – уаби сарей зны атцкьащцэа ракэын хазхыцхьазалаз, нас хашнеиуаз, уи «атцара» ханалага, анкылащцэа рышка хаиасит. Ашьтахьоуп ханызбащцэаха, – иа-анагоз шысзеилымкаауаз аниба, инасьеитеихэеит, – иаххэап, ус дук калейт. Q-жэлак ашка рыбжылейт. Хар змам хэа ззырхэо абыргцэа адыргалейт. Рхала ирызбауазма? Мап. Инахараны рышьтахька игылоуп атцкьащцэа. Арт рганахьалагы, егырт рганахьалагы. Урт ртапанчакэа шынтькара, рахэаццышэкэа шынтырцаара ихюуп. Анащс икоуп даеа цыоуки. Урт нкылащцэоуп. «Шэеаанышэкил, уара! Акэыга хэа азэы дыкзар еидтэаланы шэус иалацэажэоит, ишэымбазои!» – рхэоит. Акэыгацэа, арт ирхэогы, егырт ирхэогы иазызырхэуейт. Анкылащцэагы инаразтцаауейт. Ари иахьа, ари уатцэы. Мызкы хзыдхалогы убарын. Атцкьащи анкылащи ыкамзар, дад, ани, акэыга хэа узхэапшуа, акгы изыкатцом, жэлар рус изызбауам. Исхэаз иаанагом, дад, атцкьащ кэрала дкэыпшзароуп, анкылащ итэымта дтагылазароуп, избаны ишьтызхуа, акэыга хэа изфэу дбыргзароуп хэа. Урткэа кэрала акэым ишыкоу, дасу икэзшьалеи иеилкаара ахьынзакоуи рылоуп.

Хазыхынхэып ажэеинраала. Хаблак рцыкэрей лаганы ирызтоз, абыста рфэзтоз алу, амазеи хамоуп, хшыла лаганы адэкьан афэи иааргоит, иабахтаху рхэан, нак индэылхэаны ика-рыжыит. Иаанагозеи, иарфыхозеи ухафэы? Шака утаху, ухшыщ шака иазхауа. Ххала ахэыцра захтахузеи, ххы зхаргэакуазеи? Хара хзызхэыцша, хэхшыщ зыргэаакша абар, имазеины ихартэит, хара иахуалу анагзароуп. Даеазэы инапала уахьа-фо бгышьа шамам еипш, даеазэы ихшыщ ала, хара узцазом, акыр унаскьаргы, енак реиха уанымгэыгто, иаантэоит амща, даеазэы ихшыщ уаха умща урбара алымшеит, уара ухаца ахэыцра уакэтхэейт.

Ишцарыхьы алу ссир ззынхаз, хэтыр акэмцакэа, идэылхэаны иказыжыыз ахабла? Ага игэыртца шрыкэшэаз рбейт. Ршыла мазеи нтэейт, арахь, рцыкэрей злагашаз



Дасу игəлымха зеипшроу еипш. Хьзы змоу алу дəылхəаны иказыжьуа роуп. Имазеиза адəкьан афь игылоуп «ашыла». Зегьынцъара ус кəртцоит. Иарбанзаалак акы фьыцым.

Иарбану уажьы еихаразак иуахауа, еыпныхəас ихəртəуа, тəцəас ххы захтəз америкаа? Изаакəрылауа еикəырхагас имоу инапкəа роуп, рхəеит. Иахагьы ирцшзаны ирхəоит апсуаа. Азəы азгьы даамтəанарсын дагон, ихəеит. Срыцхауп анцəа, анцəа, сухəоит, сеикəырха, азы самх ихəеит. Усыцхраа, ихəеит. Сара суцхрааны салгахьеит, ихəеит анцəа. Анапкəа устəма? Ашьапкəа устəма? Урт ноукьа-ауукьар азгьы уаамтцует, ихəеит.

Хара иахьатəи хтагылазаашьеи хəзшəз иихəази, хрыцхара агəртə еикəшəагəышьом. Анапкəа, ашьапкəа устəит, ухы уахə ихəеит. Инапкəа, ишьапкəа дысхьəзар гəаф рыцха, ускан ишцəипсыхəо азгьы иаанахəаз?! Уеизгьы ихы икəикып. Ахыкə афь игылоу азгьы иаанахəаз дназхьынхəло ацəфкəа ирбгозар, ускан изсара абаихəагəышьо.

Зегьы рбганы, зегьы рфьцны икəтəтəуп хəа еицəагəхит хынфəажəижəаба шыкəса рацхьа игоз абжьы. Цьоукы, реиха КПСС рыхьчошəа, реиха асоциализм иадгылауашəа зхəауа, апцтəзаарафь иаакəртц КПСС иацəтəыму ауп, асоциализм иалнамкаауа ауп. Икəз ишыкəз ахьчареи, мамзаргьы икəз хырбгалазаны афьцза ртыцан. Иузтода акəымзар, еигьгəышьан икəз инацтəуа, апырхага кəзтцоз нкажьуа, афьц неихахауа ицалазар. Аихахара злымшауа иоуп арбгара иалагауа.

Ихəнахəозеи абри атцыхəала апсуаа Хьбиблиа, нартəа ражəабжькəа? Ишəмыхьын, дадраа, хара ихəхьыз. Хəрт, аду-неи зырхьцхьцуаз аешьцəа, азəы икəитцə абзиара егьи атцəы нахьишьуа хфəанынахха, абзиара ихəмаз анхəрбга, хəгацəа ргəырпса хəкəшəеит.

Ихəихəазеи хəамтəзтəи апоет-философ? Шəацхьа уи ажəеинраала. Ажурнал «Алашара» актəи аномераф иануп. Хыхь исхəакəаз, сара исызнартцысыз агəтəхəыцракəа ракəзамкəа, уара дəеа хəыцракəак узнартцысыр, дəеазəых-дəеакы, убаскангьы уи ахыкəкы нанагзеит. Аха сгəанала, ипсахымкəа иаанхоит хшыфцакык, ухəштəара мыцəарц утахызар уныкəызго улу цыххааса имцарц, избалак акəпалалартə икəумтəн, уи уара уоуп иззеигьу.

## АХАРТЭААРА ИАЗХЭОУП

Акьыпхь иануп Омар Беигэаа Д. И. Галиа ихьз зху апре-  
миа шианаршьаз атэы зхэауа аихабыра рыкэџара. Ари аџсуа  
жэлэр зегьы зеигэыргъаша ус дууп. Ауафь иблакэа руак, мам-  
заргьы изшьапык имамзар дышуафьбжоу еиџш, ахэаанхьџ иџоу  
аџсуаа рдоухатэ беиара аламџакэа, урт аџбагьы еиџымлакэа  
изхатэаахом, еснагь ибжатахоит Аџсны инхауа аџсуаа хкультура,  
хашэкэыџџара. Омар Беигэаа апремиа ианашьара иаанагауа урт  
аџ-доухатэ беиаракэа реилаџаразы амџакэа официалла иаа-  
тит, имариахеит хэоуп. Ари аамџа ыыц иашьанахеит, иадыр-  
гахеит. Арт агэыргъара мишкэа рзы, исгэаласыршэарц стэхуп  
ари амџахь ааиразы хазнысыз ауадаџракэа, тьыркэтэылатэи  
харккаџ ду идхэалоу гэалашэаракэак, хтыс хэычкэак.

Омар Беигэаа рапхьаза Аџсныџа, иабацэа, урт рабацэа  
шьагэытс измаз адгьыл ашкэа дааны дыџан 1975 шыкэсазы.  
Абрахь даанзагьы сара уи иџымтэкэак срыпхьахьан.  
Иажэеинраала «Ра» иазкны астатиа агазет «Аџсны џаџшь»  
ианыстдахьан. Амшэ ашьаџхьыц ала ишудыруа еиџш, убарт  
ажэеинраалакэа рылагьы уафьы ибартэ иџан Омар Беигэа  
абаџхатэра ду шилаз, здырра цэулоу, ихаџа иажэа ххы  
иархэаны иаххэозар, авулкан иаџызоу агэатэа шизџоу.

Ханеибадыр аенытэкэа хэицэажэеит уск азыхэан.  
Ашьжымтан шаанза акьыпхьга машьынка сыманы сне-  
иуан дахьыџназ асасааирџа «Абхазиа» аџны. Иуадаџы  
хнеидтэалон. Иџан ыырхэала ианихэоз иажэеинраалакэа,  
аха бжеихан аџаад аанкыланы даџхьон. Исыздыруам, изныз  
аџаадкэа уахьыынтэи иааигоу, мамзаргьы сара снеиаанза  
игэаларшэаны иџуазу. Сара иситар, срыпхьарц азыхэан  
истџар акэхон ихаџа иаџшыгаз, иџыцны иизбаз анбан.  
Абри анысхэа, сажэа снаџыџлан инацџарц стэхуп. Хэтыр  
ду зкэутцауа, игхагьы мыцхэы игэы иалсуеит. Сара сгэанала,  
Омар Беигэаа анбан ыыц аџџара аџшымгар акэын. Уи  
хапхьаџа цейџш змам усуп, уажэазгьы цьрхагамзар хэартэ  
бзиа азыџатом. Хэиқэшэараангьы ицэымзакэа иасхэеит.

Сазыхынхэып хэзџыз аус.

Акьыпхьга машьынка саџхьа инасыргьлон. Иара ихэон,  
сара искьыпхьуан. Икьыпхьны саналгалак, ажэацыпхьаза

акәым нбанцыпхьаза дрыхәәпшуан, гхак каламашь хәа. Сара сиқәымшәацт даҭеа псыуа шәкәыџџык, уи ауаџ иакара иихәаз, ииџыз уахькысыр, иурееир зымуа. Игәы иаланы далацәажәеит иџымтақәа ажурнал иананыртноз, иара ишихәаз акәымкәа, еиҭакрақәак, псахрақәак шыкартаз. Саалаган, иажәеинраалақәа зныз ажурнал изназгеит. Агхақәа ахьамоу, иахьдырхәанчаз инапала ириашарц сиҳәеит. Жәеинраалақәак ириашеит, аха зегьытцәкьа рыриашара дахьзаанза дхынхәны ацара иқәшәеит.

Иажәеинраалақәа раамышьтахьгы, хәиҭцәажәара-қәакгы машьынкала искыпхьит. Икәтатәыз рацәан. Хәхьы-рымгзеит. Аџыжәрақәа, акыр саат аишәа чыскәа ирхырмыжьуа акрыфарақәа, баша ацәажәарақәа иргеит аамта. Иара данца, иажәеинраалақәа хазы шәкәны атыжьразы еиқәсыршәеит. Ускан ахшыџ, ажәа агәтыхахәара палачс ирзыкан ацензура. Апсны аобком актәи амазаныкәгаџыс аус иуан В. Хынтәба. Уи дкартеижьтәи уамак цуамызт. Апсуаа ргәы дақәшәаны дыкан. Иыхьехәауа, инеимыркьо иалацәажәон аконференцияҭы икаитаз ажәахә, иихәаз ажәа. Изхысхәаауаз, дшадгыло агәра ганы, убри ихьзала ашәкәы зџит Омар Беигәаа ишәкәы атыжьразы. Егьиашатцәкьаны дахатцгылеит. Дсыпхьеит. Хәицәажәеит. Иамугәышьеит. Актәи амазаныкәгаџыс имч амырхеит ацензура. Ашәкәы хәзтмыжыт.

Аамтақәак набжьысит. Ацензура иаха ипсычехазшәа икалеит. Уаанза кыпхьышәа змамыз џымтақәакгы ицәыртно-аатцәыртноқәеит. Аобком актәи амазаныкәгаџыс аус иуан Борис Адлеиба. Уи ахатцара злаз уаџын. Ари аус аҭы сзыкәгәыгуаз сџызцәа ишыкастцаша снарацәажәан, еиҭах ашәкәы зџит аобком ахь Омар Беигәаа ишәкәы атыжьразы. Еиҭах акгы алымтцит. Асовет цензура хзымхошәа, апсуаа хзыхәан иац-ланы икан даҭеа цензуракгы. Уи – шәкәы быгьшәы ианымыз, Картынтәи иаауаз цензуран. Ара икоу апсуаа хашәыкәкәа антытцлак зыблақәа ашәа хылоз «хашьцәақәак», хәарада, рхы еиланагеит тыркәтәылатәи апсуа шәкәыџџы ишәкәы атыжьра ртахуп хәа анраха. Апсны апартия аусзуџцәақәак усгы урт ирмазтаакәа, ашәкәы трыжь акәым, шәыпату схы иқәуп, зкаҭәаратцәкьа ицомызт.

Омар Беигәаа ишәкәы атыжыра сшашьтаз, «ақапшықәа» даеакгы салыхәдартәит, даеацъарагы сымға ркит. Тьрқәтәылеи хареи ххәаа иаха идыргәгәеит. Ацара-аа-ра ахыуадафхаз ухы иқәукрын, ашәыкәқәа хабжысра иакәырымхызтгы. Сара изыфуаз асалам шәыкәқәа изысышьтуазгы ироуамызт, шьтахькагы ихынхәны иаауамызт. Рапхьаза салам шәкәыла еибадыруаз ашьтахь Ацсныка иааны иказ Махинур Папцха лоума, ажәлар рхәамтақәак нанцаны, хшыфла итәны асалам шәыкәқәа сзаазышьтлоз Орхан Ашамба иоума, исалам шәыкәқәа рыла исхәозар, амца зыграз, иқәра иааноумшьартә икәыгоу Ардашын Абганба иоума, ныхәак исзафызаха зышәкәқәа соуаз зегы аафхатәеит. Сара, асовет уафы, схәыцаахыс азакәандара, ауафы акапей кылтәа акара пату икәымтцара, изинкәа рыграгылара, иуафра акәахара ухәа ирышьцылахьаз сзыхәан икалаз исыхьыз рзымдырит тьрқәтәылатәи сфызцәа. Ашәкәы захзымыфуазеи хәа иаарыцхауан. Исыцхагәышьеит даргы ашәыкәқәа рыфра иакәытцырц, ацензура ишырмышьтуа, акгы шысмоуа. Абас аамтала ифхатәеит Омар Беигәааи сареи шәкәы-быгьшәыла хаицәажәара. Ифымтақәа хазы шәыкәны ртыжыра акәым, апериодикатә кыпцхь акынгы ранцара алымшо икалеит. Амацтура дуқәа ирхагылаз ацсуаа, сгәы ахьыпжәоз сырзагыуан акәымзар, акгы шрылымшоз еилкаан.

Ишырхәо еипш, хазшаз имчала, аамта аеицтанакит. Зегьрыла иаахәит. Сара сеипш Омар Беигәаа иажәеинраалақәа змакәаз иаарымылхын, аредакторра азуны ишәкәы тлыжыт Нелли Тарцха. Уи аус бзиа, аус ду калтәеит. Ашәкәы ацсуа поезиа азыхәан илагала духеит. Алитературатә уаажәларрагы гәахәарала ирыдыркылеит. Ашәкәафы иагәылоуп имацымкәа иара сидтәаланы, ишысхәаз еипш, машьынкала искьыпхьыз ажәеинраалақәеи ианысцаз ифцәажәареи. Зтытцра сеигәыр-гьаз ашәкәы азыхәан уаха бзиарас икастцара анысзымдыр, ашәкәтыжыртәфы ирасхәеит сьабаа ахә сырымтарц, мап шацәыскуа, ма атыжыра ирнатаз ахарцкәа рхартәаразы рхы иадырхәарц, мамзаргы автор иртә агонорар иахыр-цхьазаларц. Аха аусқәа ус икамлеит. Икалеит Ацсны инхо ацсуаа хзыхәан ицәафьыгоу, ирцхашьагоу уск. Ашәкәы ацсоуп 50 капей. Атира иалагеит 10 маатк хәа. Азға ззаз иан даге-

ит зихээз, амедицинатэ чымазара азыхэан мацара акэзам. Аеыхэшэтэра анатаху калоит аламысгы. Тырқэтэылан инхо аңсуа поет ишэхэы ахэ иаңцаны иңины, аңара арҳара, Аңсны инхо аңсуаа хзыхэан ихьымзгуп, сгэанала. Иаңтыңуа аңара изыкызаалакгы. Хэхьымзг ххыхшыас иамоу, сгэанала акы заңэыкоуп – иаңаху аңара автор иңатэуп.

Уажэы изысхэозеи абартқәа? Омар Беигәаа ахэынт-қарратэ премиа ианашыара иаңанакуа раңэоуп. Аңсны инхо аңсуаа уи иңыбааа пату ақәахцеит. Иңабуп хәа иаххәеит. Аха апремиа икәнаңоит даеа ус дукгы. Ишымтақәа ртыжыразы рышэ иаҳа иаанартуеит, иармариоит. Ихатә Аңсныка иаа-гара аус ағы иңхыраагза духоит. Аха сара саңэшэоит, хыхь исхээз еиңш икоу, ихатәам, хазмырпшзауа даеакы хэхьыр хәа. Омар Беигәаа ара даныказ лахь рыртар, рматцурақәа рғы ирпырхагахар хәа ишәаны иааигәара имнеиуаз уажэы ыыхьшыртас дқазтқаз, ихьз иалахәаахәтны, даеа шәытак хныртар калоит. Ххазыхэан акы иңрахңаандаз хәа ихәыцуа ауаа дырцәыхьчатэуп. Ауаажәларратэ еилазаароума, форумума, партиақәоума акыр хәмазар, хәңсуа патриотңэоуп хәа зхы иазызхәо зегы неилаңаны, раңхәа иргыланы, икарңаша акоуп Омар Беигәааи Аңсны инхо аңсуааи еибардыртэуп, инаукатэ усумтақәеи ипоезиатэ рғыамтақәеи ртыжырала.

*«Аңсны», 1992*

## **АИҚӘЫРХАӘ**

Аңынңытәылатэ еибашыра аңцо, Хәңсадгыыл ахычаңцәа афырхатарақәа анаадырңшуа, ңыоуки аңтахо, даеа ңыоуки ахәрақәа ироуқәаз ирыхьаны иаабжамеамны ианаанхо аамтазы, арака иаазго ахтыс алаңәажәара иаңсамызт, иалукаартэ икам згәахәуагы калашт. Аха дарбану, азәызатңык идамхаргы изхәо ауаңпсы деиқәзырхаз ихатцара аға бңыаршытыхрала иабашыра атқыс еиңоуп хәа. Уи схәаргы, абңыарла иабашырагы зызбахә сымоу Гәырам Чакветаңе, зыңены иабашыра иалагаз инаркны раңхәа игылақәоу дрыла-гылоуп. Сызлаңәажәо уи афырхатцара ааирңшит Очамчыра араион ңыгярда ақытан, декабр 3 рзы.

Ари аёны избаны иҗан аға импытахалаз ақытәкә  
рҗнытә ахәыцқәа Ткәарчалҗа иргарц. Еихарак изыцәшәоз  
амҗа акәын. Аха ашәартә рзыпшызаарын иара убраҗа,  
Цыгъарда ақытан. Гәырам аидарамҗангага машыына ду  
җынҗажәаҗык инареиҗаны ахәыцқәа нақәиртәеит. Акыр  
еилыркаартә иҗеидасхъаз ахәыцқәагғы, изыхшазгғы Гәырам  
ианихәапшлакгғы ицшра, исахъа мацаралагғы агәымшәара  
рнаҗон.

Амашыына хҗамызт. Амҗа дықәланы, Цыгъарда ашҗа  
днықәымтцыцқәа, иаархалеит аҗсцәахә Апсны данакәлоз Б.  
Ельцин Е. Шевардназе ииҗаз аибашыыга вертолиот. Ирылахы-  
сит. Ажәлар еимпит. Цыоуки рыҗекарыжыт, даҗеа цыоуки абнара  
иасит, машыынақәак иртатәазгғы рмашыынақәа кажыны иҗит...  
Афашист-аҗырҗы, ақәыцма асарақәа адәы иахыкәыз абар  
еипш, ахәыцқәа амашыына ишақәтәаз аниба дгәыргъеит. Ама-  
шыына аснариадқәа агәыдцара далагеит. Гәырам дытрысны  
цхъаҗа ддәықәлеит. Иацхъаҗа иткәацит. Ишьтахъа деихеит,  
уахъгғы аихсра далагеит. Ашҗа дықәиргъежыауан. Авертолиот  
зны тыпк аҗы аекнаҗаны ихысуан, амашыына аҗанынахалак,  
уахъ дашьталон. Авертолиот арҗырҗы, хәарада, идыруан  
абҗыр араҗа ишрымамыз.

Иаақәымтцзакәа амашыына еихсуан авертолиот. Асабицәа  
еибархәхәон. Гәырам уаҗа хыхьчартә анизымцшаа, деихе-  
ит абнарахъ. Убри аамҗазы хыхъла ирышьтаз авертолиот  
иаатнаркъаз аснариад амашыына ашьтахътәи ахәҗа иаахе-  
ит, иамнажәеит. Разкыла ахәыцқәа азәгғы имаахеит. Гәырам  
дахъзеит амашыына абнарахъ ацәахра. Авертолиот акраамҗа  
ихагъежыауан, даҗеа җынтәкагғы абнара дылахысит.

Иантынчраха, амшгғы ахәларахъ инаскыоны, авертоли-  
от аҗзыбж ааикәтәеит. Аҗсра иацәынирхаз җынҗажәаҗык  
инареиҗаны ахәыцқәа иманы атх иҗеалак Ткәарчалҗа игеит  
Гәырам.

–Ххәыцқәа ицсы рхоуп уи ауа. Ицсынтры духааит, –  
лхәеит, зхәыцқәа җыцъа убри амашыына иақәтәаз тамшьтәи  
анхаш цхәыс.

*Цыгъарда, 1992*  
*«Бзың», 1993*



## ШЬАЛА ИҒЫХУ

Каман. Агәырғьареи агәырөеи еилазөеит адгылағе. Агәырғьара – афашистцәа иахьрымпытцжәахаз Аңсны даҕеа ҕатцак. Агәырөа – зыдлаңса аңстазаара цхы лашьцахо, Аңсны атцеицәа азәымкәа шыңьамкәа рҕахара.

Ацәгьеи абзиеи адгылағе ишеилазөаз адыруашәа, зны илахҕыхза, икеикеиуа аҕеанартуеит ажәван, аха, нас, ашәы рхьыссы, пҕақәак натцагәеит. Урт аҕбагьы ирацлабуеит аи-башьра ахатагьы. Азиаси царақәаки раамышьтахь шытыбжьы умахауа, зны иаатынчрахойт, нас абзарбзанқәа ахькахауа убас ипжәойт, иаағьызы-ғьызуеит ашьхақәа.

Иқәыццышәааиблу,ихыбла-ҕыблаауаонқәа,ихыжәжәаны икажью афымца лашара абакақәа, ҳазшаз иратәашьаны, аиа-aira згаз ҳабашьыцәа ргәырғьа-ччабжьқәа, ишынеибакәу зегьы снaryкәганы, акыр мши-цхи имыцәац ауағы ацәа ани-ааиуа еиңш, сыбла иабозгьы, слымхақәа ирахауазгьы, зегьы насхарштны, хәыцрак, гәалашәарак сама ицеит...

Ажәытәи аҕатәи реиҕырцшра, иацтәи амш, ишахылцыз иахьатәи...

...Абиблиа. Ашәкәы цшьа, усоуп ишану: Анцәа рапхьаза анышәапшь далхны дишеит ахатца. Нас убри иватцыс далхны дишеит аңхәыс. Ахатца ихьзын Адам. Аңхәыс – Ева.

Аңсуа мифологияҕы ирыхьзу ала иухәозар, Дади Нани.

Рыпстазара убрака имәасларц, нхартас-нцыртас урт ири-теит ҕьанат бахча, зегьрыла Каман еиңшыз. Мап, сыгәра жәга, милаттә цәаныррам ари сзырхәаз. Ҙьанат бахча зеиңшраз хәа Абиблиа ишануи, Каман зеиңшроуи неиҕурцшыр, Абиблиа зөыз длеиөеиуа, ибла иабоз, илымха иахауаз нанцо, Каман дтан ухәойт.

Абри ағыза ҕьанат бахча иҕаз Нани Дади изшаз ихәатәы иахыңеит. Агәнаха ҕартцеит. Агьама шәымбан хәа ззиҳәаз атцәа ааҕылхын, ларгьы илфеит, Дадгьы иҕалтцеит Нан. Схәатәы иахыңаз арака ишәтыңым ихәан, ҕьанат бахча иҕицеит Анцәа.

Уртқәа зегьы бзиоуп, аха ишьаартцәыроу иахьатәи ҳаамта изладхәалоузеи арт угәтахәыцрақәа, изтцаара сахауеит апхьаө. Еидхәалоуп урт, еидхәалоуп, атцла амахәтақәеи аҕашә-қәеи шеидхәалоу еиңш. Ирыдхәалоуп ампытцахалаөцәа. Иҳадхәалоуп ҳарт, ҕьанат бахча рапхьа изиҕаз аңсуаагьы.

Апалачцэа Сталини Бериеи рхаан Ацсны изакэ мчым-хараз изтагылаз халацэажэарым. Мчымхара – кэашароуп рхэон ажэйтэуаа. Аха апалачцэа аныкэзаа ашьтахь, цыанат бахча агэашэкэа раркра ацымхэрас, уаанза мчыла италахьаз азымхозшэа, шэааи, хашьцэа шэоуп хэа, хбахча агэашэкэа иахаггы ирзаахартит аьнышкэа.

Ажра зжуа ица дтахауеит, ихэеит. Агэнахара кэзцо ихьзоит, ихата ихьымзарггы, имата ихьзоит, ихэеит. Цыанат бахча (Каман) ихьчарц иалагоз, дкыдцаны дыршыу-ан, ахэынтқарра дузза зеггы аьнышкэа анахагылаз, аха урт аныкэзаа инаркны, цыанат бахча агэашэ наиркырц, ацсымцкыакэа уаха арахь ирааиртам зхэоз, дматцурауафзар, дзыкэшэоз акы затэык акэын – иматцура дамырхуан. Ацсны дкэмлеит ацшэыма затэыкгы, убри агэашэ аркра зматцура нахтнызтэаз. Уимоу, шэанацълбеит, хшыхдыртцэо шэымбазои, ацшэмацэа хсасцэахеит, асасцэа ацшэымацэахеит, хбахча дырхэымгеит, уаха иаашэмышьтын зхэоз, рыпсы ахьынзатоу рыбга рзеитцымхуа, акамчы рхырфьон. Уи ххэарггы, азэык фыцъак ракэзам ари агэнаха зду. Иахьатэи абацэа, иахьатэи анацэа, абдуцэа, андуцэа, хазеггы ихадуп уи агэнаха, хазеггы иаххароуп.

Иахьа, уаха изымчхауа даннеи, фетит хэзшаз. Цыанат бахча ишэыстэз, пату зкэышэымтэз, аьныш иаашэырхэаз, шэтцеицэа иреиғкэоу ршьацкыа нахтынцаны, ифышэх, дадраа, мап анакэха, цыанат бахча мацара акэым, уаха адгьыл шэбараны шэыкызам, уаха ажэфган атцарпшра шэатэахом.

Рапхьатэи абжыи хэзкын харт, рапхьа изицэз уи абахча, Каман, Анцэа ихата итэартэ. Ашьтахьтэи ибжыи рызкын егырт, цынышрала агэашэ аартны италоз. Ари атып шэарт, ацсымцкыакэа ишэатэам. Наф шэытцатэуп. Ршьа ахтынцаны ифырхроуп, рапхьа изыстэз ироуроуп.

Ажэытэреи иахьатэи аамтэи неилазфэ, гэалашэара-хэыцракэак сышрылаз, исызгэамтэзакэа Азыпшьафы снеит. Агэра мгашьас икауцдарызеи абри азыхьоуп Нани Дади ирзисшаз хэа. Изныз, ипхныз, амра капхоз, ақэаршфы леиуаз, иацлом, иагхом, иаха ихьшэашэахом, иаха икэандахом уи азыхь, амра ишазымбылуа еипш, ақэа ишазымызэзэо еипш, абан, абни ахахэ иахьшыу Ести Кристи ифызцэа руазэк ишьа.

Сызлаз ахэыцрақәагы, адгыылаҕ сыбла иабозгы, схы нарцэызгарц, ажәған ашҕа схы санааџаха, қәаб дук иақараха, имца кәымпылха Каман аныхабаа иџахыкны, ажәғанәҕ акы аалашеит. Иқалаз уиоуп, аныхабааи ари Азыхь пшьеи иџархык, аҕсәәха иџызаха, афашистцәа рхаирплан ана-ахыла, абомбақәа ркажыра иахымыгзакәа, цыанат бахча ахьчаџцәа дара ртәы қартцеит, ҳазшазгы ирманшәалеит: агәатцәахы иташәеит еиқәызжәашаз.

Егьаалашеит, блеихақәысрак иалагзаны, итқәацит зкажыра иахьяз абомба. Афашист ицәгыара қайтцеит – цыанат бахча абомба таижыт. Цыанат бахча аңыныш дтызцозгы дара ртәы қартцеит – ажәғанәҕ дшықаз еиқәыржәеит ихаирплан СУ-25. Агәахы цысит адгьыл – убас итқәацит, иазкамыжыцкәа иа-анханы иақәыз абомбақәагы иара, ахаирплан ахатагы. Иаагәынқыт, игызы-гызит ашьхақәа. Аидара ирықәхаз рцәыхантахан, иаазамазеит атлақәа, ауаапсыра хаипш, адгьыл рыченадыртцеит аҳаскынкәа.

Атцх агәы инахысхьан Афон ханылбаауаз. Анақа-арақа икахауан итқәацуан Ақәантәи иаарышьтуаз артқәацгақәа. Ақыртуа қырсанцәа ихтакзаны ари ауа аихсра иағын аду-неи ағы еицырдыруа Афонтәи ақырсантә ныхабаа.

Анақа-арақа ағәахәа абылра иағын амца зкыз аөнқәа.

Зыхшыџ иахытыз ауаатәыџса иахыччозшәа, илацәқәы-шьацәқәуан ажәған иатцатәахыз аетцәақәа.

– Сашьа, уеыргәгәа, сашьа ухатцами, уажәытцәқьа ҳнеиуеит ахәшәтәыртағы, иаачха, уахәшьа дукәхшоуп, – амашьына лыбжы тыџуеит амедицинатә еихәшьа, аҕхәызба қәыпш.

Лацхьа игылоу асакаса дыхәны дануп ахатарпыс. Ихьз лыздыруам, ижәла лыздыруам. Аха уи илдыруеит ҳарт зегы еилақкааша: цыанат бахча зырхәамгаз рытцаразы, рацхьа изиҕаз ихаурц азы, уи ахатарпыс, доухала илашоу, ҳазегы иахьшоу иахтнитцеит иреихазоу ахә – иахтнитцеит ишьа.

Зыпсы таны адәы иқәу иахьа, иины адунеи иқәнагалараны иқоу уатцәы, ҳақсахаит уи иахтынцоу.

*Каман, 1993  
«Бзың», 1993*

## АПҚАЗААРА ЗЕГЫ ИРЫЦКУП

Мызкы инареиҳаны итцит аибашьра аанкылоуижьтеи. Цаны, хара ихазхэом ари аамтазы хысыбжь мгазеит, азэггы дтамхазеит хэа. Ажэылара дукэатцэҕа изымгэагызарггы, абзарбзанкэа рыла дхысуан, аминаршэгакэа ихы иаирхэон аҕа, еиҳарак Мрагыларатэи афронт аҕы. Ала млашь аҕышэ ан-хыблаалак, атдыхэа ашьтареыла, ахаҕыцкэа хырҕаҕа, ахыу-хыу ишуеит, имақаруеит, аха ибзианы иадыруеит иара иатэым афатэ еитах ианымтцанарс, итцеггы еиҳаны аҕышэ шхыблаа-уа. Абас иеықҕаргэҕэаны аҕа ашра дахьаҕыз Мрагыларатэи афронт аҕны мацара акэмызт. Ибҕа шыптцэаз, дшатцахаз агэра изымгазар акэхап, знык, ыынтэ рақара днажэылақеит Шроматэи ахырхартаҕы.

Ақсны бцарымцала еиҕагылоуп ы-мчык: аимпериализ-ми ахақэитреи. Абцарымца аҕнынза макыана имнеиц, аха ажэала аибашьра иаҕуп Урыстэыланггы ымчык. Урыстэыла хэынтқарра дуны, итбааны, игэҕэаны иқазарц зтахуи, Урыстэыла амч армачра, ахэаакэа рырхэычра, аилажыра иашытоу амчқэеи. Абарт ымчык ринтерескэа еиҕахаит Ақсны. Ихакэлаз аҕа ицхрааит Урыстэыла аилажыра иашытаз амчқэа. Ихадгылеит, ихацхрааит Урыстэыла хэынтқарра гэгэаны иқазарц иазықэҕо.

Апресс-конференция ақатцара илимшо, ибжыы ихэлашэаны, Урыстэыла апрезидент икынтэ даадэылцит Қырттэыла анапхгаҕы. Иқалазеи, ихъзеи? Еимаркызеи? Абцар сутар уахыки ҕенаки рыла Ақсны схэаеуеит, Қырттэылаггы аҕы аасырхэуеит Урыстэылақа ухэан, шақа утахыз тан-ки ҳаирплани, цыапқхани устеит, уара уахыки ҕенаки ракэым, шықэсык цит уеибашьуеижьтеи, уатцаханы уалгеит, ақсуаа рықэхра ацынхэрас, ухата уцсы айқэырхара сықэшэеит ихэеит, хымпада, рақхьа ицхрааз. Абгахэычы хырқьиарала еҕа дтцыхаршэшэазарггы, башахеит. Изыбзоурада убри зе-ггы? Ма ҳақсыроуп, мап анакэха, ҳақсадггыл еикэхархароуп хэа игылаз ақсуаа. Ақсуа жэлар рықсадггыл айқэырхаразы, ус анакэха, милатқ ахасабала, жэларык ахасабала рхы айқэырхаразы, Анцэа иратэеишьеит: ахшыҕи агэамчи.

Ихшыҕ дуун, абарт роуп бзиа ижэбалаша хэа акоммунистцэа мчыла ихадыргалоз мрагыларатэи хгэылацэа ракэымкэа, ақсуаа ртынхацэатцэҕа, рашьцэа зуствэоу еснагь иахьырдыруз, ашэартэ аныкала, ҳашьцэа шэара шэыда ҳара

псыхэас ихамоузеи ахыырхээз. Хара хашыцэа ахыыкоу абра-  
хьоуп хэа даакэымтцзакэа Нхытцка хирпшуан Дырмит Гэлиа.  
Абрака иаапшит апсуа жэлэр рапхьатэи ркэыгара ду. Ащбатэи  
кэыгара дуун, хэарада, апсуаа рчахырымардаз Урыстэыла  
хэынтқарра гэгэаны, хэынтқарра дуны айқөырхара иазықөдо  
амчкэа. Хара хазламачу ала, Апсны ахыыкоу адгьыл тыпи,  
наггы иара псабарала изеипшроуи рыла, еихаразак  
изакэ ггэылацэоу ихамоуи рыла, уажэазы, сгэанала, Апсны  
уаха хыхьчагашья, хеикөырхашья амазам. Уеизггы-уеиз-  
ггы ахэынтқарра гэгэа – Урыстэыла ахылапшуазароуп.  
Абзиаткэа убар изумдырузеи! Апсны атцкыс уаапсыралаггы,  
дгьыллаггы, лшаралаггы акырза еитцоу, ихыпшым, хазы  
икоу ахэынтқарракэа рацэоуп. Хара хлахынтца усеипш  
анымызт. Аха хажэлэр ркэыгара зладуу ала, издырада,  
абасеипш икоу хэынтқарраны Апсны каларц азыхэан иатаху  
акэыгара аадырпшырггы. Излазбо ала, аццакра хмыхьыр,  
хащнутцка хзеидгылар, айбашья шеилгара ианеилгалак,  
Апсны иаиуеит атоурыхтэ шанс – ихыпшым, идемократиатэу  
хэынтқарраны акаларазы. Уи, хэарада, иреихау гэтыхоуп.  
Уажэазы иреихаз кэыгаран, ишысхээз еипш, аурыс патриоттэ  
мчкэа хчахырмахдаз. Убарт амчкэа роуп Урыстэыла апре-  
зидент Апсны аихабы хазы икоу хэынтқаррак анапхгафы  
иеипшткэа дидикыло, диацэажэо дказтцаз. Убарт амчкэа  
роуп анацистцэа Апсны рыкэцарафэи ихацхрааз.

Апсуа жэлэр зыкэшээз, ишақэшээз, дара ртагылазаашья  
зеипшраз ирыкэлаз ага дызустаз, дшеибытаз, иаашьяхаз  
ухэа апсуа-қыртутэ еибашья ду иахыынзахэтоу зегь-  
рыла итцааны, адунеи иадыруа икатцахар, рыгэра згоит  
ахыпшымразы, ахақеитразы икөцауа ажэлэркэа аины,  
апсуаа рцышэа, рфырхатцара рфырцаауа ишыкало. Сара  
исыздыруам атоурыхафэи икалахьаны абаскак хыпхьазарала  
еитцаз, абаскак абцарла еибытамыз жэлэрык миллионла  
дара ратцкыс еихаз, бцарла еибытаз ирфагылахьаны, иа-  
аныркылахьаны, ашытахь егыриааихьаны. Атоурыхафэ ари  
афыза камлацызт, убри азыхэаноуп апсуаа хащнутцка азэык  
щыцбак инапшуаз азэырфы изырхэакөоз икашөтцо закөызеи,  
шэзеибашьяу зустцэада, шөыкөырхуеит хэа. Хащнутцка  
апсахыщцэа зыкалазеи убри азакөхап.

Хазыхынхөып еикөышахатрала айбашья анаанкыла-  
ха инаркны реиха хзыргөакуа азцаара. Қырттэыла хшалац



## ҲАЗЗЫҶШУ РАҶӘОУП

– Љума Басариан-иҶа, ишудыруа, уажәаиҶгәа имѡаҶысит  
АҶсуа-абаза Аѡбатәи рконгресс. Уара уи аделегатс уҶан.  
ИахҶахуп угәаанагарақәа ҳаухәарц.

– ИахҶатәи ҳаҶстазаараҶы, иааира дула аибашь-  
ра еилгазар аахыс, ари еиҳау хҶыс Ҷамлац, – дцәажәоит  
Љума Ахәба. – ҶаҶсадгьыл ашәартә ианҶагыла, милаҶцас  
хаҶазаареи ҳаҶамзаареи ҳәа азҶаара анықәгыла, аҶсуаа зе-  
ггы ҶаҶкәымкны ҳаилаҶәеит. АҶаацәараггы шарамшак дры-  
лиааиуеит. ЗыҶсадгьыл зыхәшьадыз, змилаҶ зыҶсахыз азәык  
ѡыҶыак Ҷалазарггы, ҳара ҶыҶәҶәала ахәара ҳалшоит аду-  
неи зеггы иахәрдырит ҳәа аҶсуаа ҳаҶсадгьыл хҶы ақәҶара  
хшазыхиоу. ИҶеггы иаанарҶшызеи аибашьра? ИаанарҶшит  
аҶсуаа ҳахыҶазаалак ҳаибабара, ҳайдгылара, ҳаицгәырҶара,  
ҳаицгәырѡара иаҳа-иаҳа ишакхо. Абартқәа роуп изыхьзу  
амилаҶтә хдырра. Аибашьра иаанарҶшит даҶеакггы: дарбану  
иҳаҶоу, дарбану иахҶынхоу. Абарт ахәыцрақәа узцәырнамгар  
ауамызт аконгресс. ЕиҶекааужьҶеи уамак шымҶуаггы,  
иҶанатҳахьоу раҶәоуп, иаҳаггы еиҳауп ҳара уи аҶнытә  
ҳаззыҶшу. Бзиа иубо, иҶеггы деиҶхарц иуҶаху иоуп игуп ҳәа  
угәы иаанаго зоухәо, убри аҶнытә аконгресс азыҳәан исымоу  
гәаанагарақәак шәасхәап. Актәи аконгресс анымѡаҶысуаз  
ишьҶыхын зҶаара дук – аҶсуа алфавит аҶсахра, алатин  
шрифҶ ашҶа аиасра. УбасҶан сарггы сықәгылараҶы абри  
азҶаара сазааҶгылеит. АшьҶахь иҶыжьын астенограм-  
ма. УаҶа, ишыҶкалаз сыздыруам, сара исымхәазоуп иану.  
СықәгылараҶы исымхәеит ашрифҶ ҶсахҶәуп ҳәа, иҶсахҶәым  
хәаггы сымхәеит. Исхәеит асеиҶш иҶоу амилаҶтә зҶаара ду  
иаармарианы азнеира иашам, уи азбаразы, «ааи» ма «мап»  
ухәарц азын ишәатәу изатәу раҶәоуп уажәы уи, ареферендум  
зҶаххо азҶаара алаҶәажәаха ҳамам схәеит. Исгәалазыршәаз,  
актәи аконгресс аан абри азҶаара ираҶәаны ианалаҶәажәа,  
сгәы иаанагон аѡбатәи аконгресс аан гәаанагарақәак иаз-  
кылсуеит ҳәа. Ус иҶамлеит. СазыҶшын избахоит ҳәа даҶе  
зҶааракггы – аконгресс иаоргану аҶсышәала агазет аҶыжьра.  
Уи аҶакы шаҶа идуу еилкаауп. Аконгресс аҶы ирыдыркы-  
леит ааҶхьарақәа. Урт зеггы иаҶахқәоу роуп. Ихәатәуп иб-  
зианггы ишѡу. СазыҶшын ирыдыркылоит ҳәа ааҶхьарақәа

даҕа ҫба: адунеи икӕынхо аґсуаа зеггы рышка урт рҕынҕ-  
ҫсадгьыл ашка ихынхӕырҫ, аҫбатӕи – Аҫсны аихабыреи  
Аҫсны икӕынхо ажӕлари рышка ааҫхӕара. Зыкӕыла хҫеицӕа  
рыҫтазаара ахтынтаны аиааира хҫеит, аха хиааира иахӕа  
амахӕ икӕгылоуп. Инахампытышша иҫар ауеит. Иахӕа Аҫсны  
аҫнуҫҕатӕи аҫагылазаашӕа зейҫшроуи иҕатҕатӕуи рзыхӕан  
аконгресс гӕаанагарас иамоу хзымдыруа хӕанхеит. Анаҫ  
сазыҫшын чыдала иазаатгылоит, иҕартҕаҕо хӕа конкретла акы  
збахоит хӕа абызшӕа азыхӕан. Ҫсадгьылда амилат шзыҕамло  
еиҫш, хатӕи бызшӕадаггы изыҕалом амилат. Хҫагылазаашӕа  
зейҫшроу иазхӕыцны, хбызшӕа аикӕырхаразы, ахӕыҫкӕа  
дырҕараҕы рыҫхрааразы, иҕатҕатӕоу аусмӕаҕатӕкӕак  
азгӕанатар акӕын аконгресс.

– *Иҕаҕатӕузеи ура угаанала?*

– Убри сӕарҫ азыхӕан издыруазароуп алшара  
ахынзакӕу. Шаҕа доллар баша аҫӕажӕаразы иныхузеи  
ҫырҕатӕыла аҫара-аарала. Азӕи иҫара-иаара иаго нахтнуҕар,  
аҫышӕала ахӕыҫкӕа рзы иаҫуҕоит аҫсуа мультфильм. Уи  
зыкӕыла иахӕаҫшеит, ахӕыҫкӕа абызшӕа днарҕоит. Ххатӕи  
бызшӕа бзиа ишахбо хӕа ахӕара азин хамоума хӕба фба  
шыкӕса раахыс асахӕаҕа наҫтаны ахӕыҫы дзыҫхӕаша  
шӕкӕык инапаҕы иахмыркыҕар. Даҕа гӕаанагарак  
абызшӕазы. Аҫсуа бызшӕазы аҕҕараҕаҕеи ихӕоуи раҕоуп,  
аха иҕаҕоу маҕзоуп. Иахӕа излаҕоу ала аҫсуаггы аҫшӕа  
изымдыруазар, ҕарггы иҕырхагазам, ипаспорт аҕы аҫсуа хӕа  
данызааит, уаха акгы. Аҫсуа бызшӕа хӕынҫҕарратӕ бызшӕоуп  
ххӕеит, аха уи иаанаго, иатданакуа хӕам, иаҫтам азакӕан, уи  
хӕынҫҕарратӕ бызшӕахартӕ еиҫш.

– *Ҫӕума Басариан-иҕа, аконгресс аҕы иалаҕажӕеит  
аҫсуа Аҫсны антыҕтӕи хӕхӕз – «абхазы», «абаза», азҕаара.  
Ура ушҕазыҕоу уи?*

– Хара ххатӕи хӕзы – аҫсуа ауп. Антыҕт иахзырхӕоит  
«абхазы» хӕа, иахзырхӕоит «абаза» хӕаггы. Иҕоуп атӕылаҕа  
ачерҕьезкӕа хӕа анырхӕо харггы халатданы иахыырхӕо. Акон-  
гресс аҕы иҕӕажӕоз антыҕтӕи хӕхӕз «абазаҕа» хӕа иҕахҕап  
хӕа акӕын ирхӕоз. Даараза имариам, даараза изызхӕыҕтӕу  
зҕаароуп ари. Даҕ-ҕашӕк еиҫхамазарггы, ихазы милатхӕхеит



абазақәа. Урт рыпсадгьыл ағғы антытгьы абазақәа хәоуп ишырдыруа. Дара рыхъз харгьы ххы иахъзахтар ишпақало?

– *Аринахыс уззыпшузеи аконгресс акнытә?*

– Сазыпшуп ианбасахауеи хәа аконгресс иқанатцарц избаны иамоу абарт азтаарақәа рғы: ргәы ишпаанагои, еикәырхашьас иамоузеи иаагаз аиааира? Иқартцарц ргәы итоузеи адемография аганахьала? Иқартцарц ирызбуазеи хбышәазы? Сазыпшуп ажәа цшзақәа рфынтә аус бзиақәа рышқа ииасып хәа.

*Ағцәажәара анылдеит О. Плиаңха.*

*«Гагра», 10.08.1994*

### **АХШЫҢИ АМЧИ АНЕИЦУ**

*(Март 4, 1994 шықәса рзы Акәа, Аиааира аштағы  
имфағысыз амитинг акны ихәоу ажәа)*

Ажәлар абзиара шәықәлааит! Ацсны аинтеллигенция рыхъзала ишәыдысныхәалоит аиааира дузза ишәгаз! Сентиабр 30, 1993 шықәса инаркны ацсуа жәлар ртоурых ағы иааизакны Ацсны зегьы атоурых ағы иаатит адакьа ғыц – афырхатцара дузза адакьа, ахақәитразы аиааира агара ахтәы дакьа! Абри аены хъзи-цшеи згым хаибашьыццәа фырхацәа, нартаа дукәа злоу, нас ихадгылаз Нхытц-Кавказтәи хашьцәа, Урыстәыла иреиғыу рцеицәа абга цырцәеит адацкәа ытыржәеит азџафкы баацс – ақыртәуа фашизм, Қырттәыла ргеноцидтә политика. Зыкы ҟышә шықәса инареиханы изхытәуа ацсуа хәынтқарра аикәырхара, ацсуа жәлар милатқ ахасабала рышьякәгылара, уажәы аибашьрағы иргаз аиааира дузза, хыхъз-хапша ахара анафра ухәа зыбзоуруу ахшыҟи амчи иахьеицнаргоз ауп, иахьеизхәыцуаз, иахьеидгылоз ауп. Атоталитартә хәынтқарра аангы, рхатәы цстазара ашәартә итаргылауа, ацсуа интеллигенция иреиғыу рхатарнакцәа, изныкымкәан ирыхъчахьан рыжәлар, ирыхъчахьан рхәынтқарра Ацсны. Асоветтә Ацсны анапхгара рхырхартеи ажәлар рыгәтыхеи анеикәымшәалак, рхырхартақәа аныхазы-хазхалак, ацсуа интеллигенция рыжәлар ирыдгылон, рҟахәы рхәон, ринтересқәа рыхъчон. Ажәларгы ирыхъчон ринтеллиген-

циа. Урт реидгылара, реибакычара псеикэырхагахон Ацсны азыхэан. Хазшаз илдха хаманы, иахыа уажэтэй Ацсны анап-хгарей Ацсны икэынхо ажэлари рхэатэй еикэшэоит, мфак еицыкэуп, гэтыхак еицырмоуп. Аринахысгы убас хазшаз ихатэйишьяаит!

Ажәлар шәхәтқы! Иахьа иахзеилалеит ацәаныррақәа  
ѡба: агәырѡа хьантәи агәыргъара лашеи. Апсны гәырѡоит  
иапхаз атеицәа рзыхәан. Ашәы ашәуп, алахь еикәуп. Аха  
агәырѡа хьантә иалиаант агәыргъара ду. Апсны ахафы ахаччо  
иапылоит амш лашара – Аиааира Амш!

Абъар мцала айбашырафы аиааира анахга ашытахы,  
хаатагылеит даеа еибашыра еикэатэак: ауафрей ауафымрей,  
аламыси аламысдарей реибашыра.

Ажэйтэтэи афилосов иџуан: «Хорошо использовать победу важнее, чем победить», – хэа. Харт, зыпсы таны айбашьра иалтыз, аиааира амш ахаанхара затэашьахаз, аиааира иахгаз уаџцас ххы ианахзамырхэа, иханарыжьуам Апсны айкэрхараз зыпстазара ахтнызтаз, урт адамра хыла иахарситоуп.

Ирацѐоуп, ирацѐазоуп икацатѐу. Ирацѐоуп иштѐу, ихѐатѐу. Адунеи иахартѐ ихѐатѐуп, шѐкѐы-быгъшѐыла ишьтыхтѐуп ақыртуа фашизм Ацсны имѐацнагоз агеноцидтѐ политика, Ацсны зтадыргылаз ашьаартѐыра, ирыблыз – ирыццышѐыз, идырхѐыз.

Рыхъз-рыцша адунеи иахартә иҥацатәуп ахақәитра зхы ақәызтәз атҵеицәа.

Уафы дызхымзо хәа егыкам ххы ханзаиааи, адунеи афы хазлардыруа, ххатәы хәфы хазтәз, аламыс аиааира анахзарга, хзырпхашьо, хцәа пызчәуа, хиааира хзаламгәырғьо хкәзцо, ахымѡапгашья баапсқәа ханзыриааи. Ус икамларгы псыхәа ыкәзам. Агәра хамгарц залшом, аибашьра хлымзаах афы ихьамтцыз, Апсни апсуареи еикәзырхаз, ауаѡреи ауаѡымреи, аламыси аламысдареи реиѡагылараѡгы, реибашьраѡгы хьзи-пшеи рыманы ишалтәуа.

Ҳазшаз ихатъаишъаз ҳахыбаамхааит!

## АПҲАЛ ХЫШӘТІТ

### *Литератураға гәтәхәыцрақәак*

Зны-зынла убас сгәы иаанагоит, реиҫа ианейцаха ышә, уимоу хышә шықәсаггы схыцуашә, убасқак айтәкра дуззақәа мѡапысит хара ххәынтқарра аѡнуцқа атыхәтәантәи шәышықәсабжак аѡнуцқала, аха убарт айтәкрақәа зеггы, хәарада, инархыхәхәо иқалейт, адунеи атоурых ианылаша усхеит аимпериа дузза – СССР аилахара. Цәгъмзар бзиа уафы дахыччом ихәейт. Исгәалашәейт лафк. Пыңеи Кыңеи хәа айгәылацәа ықан ихәейт. Алаф еилырхузаарын. Кыңа грас имазаарын, сара исхызгахыоу хәа даақәымтзакәа аехәара усгы нацтауа: «Егъа срықәшәазарггы, егъа схызгазарггы, иу-боит сзыграцшыза сшықоу» – хәа. Абас ишааиуаз, иааикәшәан дыңсит. Аңсрафы Пыңа днәйт. Аңсы дихагылоуп, дтәыуам, фитүам. Икоутдои, Пыңа ма утәыуар, ма ажәак ухәар, фымт узгылоузеи хәа инаиәзцааит. «Сыңшуп Кыңа дангыло хәа. Даақәмтзакәа дыҫхәон, сара исхызымгац егықам, зегъакоуп сзыграцшыза сышгылоу убоит ихәон. Абыржәы дзықәшәаз ашыҫахь дзыграцшыза дышгыло збарц стахуп» – ихәазаап ауаа иахьрахауаз, ашыҫахь инацитейт аңсы ихы наикәкны: «Ееи, Кыңа, егъа урықәшәахьазарггы, абри аиңштәқьа уақәмшәаңызт. Зеиңш қамло егықам, уаҫа узыграцшыза узыѡамгылозар, уақа усзыңшыз, ухь снейуейт».

Исгәалазыршәаз, егъа ирықәшәахьазарггы, абыржәы иахьыз аѡызатқьа амыхьңызт СССР. Ацәгъеи абзиеи картошым, акапанга иақәтаны иузыкапануам. СССР зыхьзыз аимпериа, ан гәакьас, аб гәакьас ахәынтқар ихаанәзтәи аурыс империа змаз, аңсы ахьынзатәз Аңсны азыхәан ацәгъареи абзиеи иазаанагаз акапан ақәтара уадаѡуп, аха аңсымтәзы иқанатәз абзиара – уаанза иқанатәхьаз абзиара, уаанза иқанатәхьаз ацәгъарақәа зеггы хнаѡоит, ифәнахуейт. Аңсны иааганы иқәнархаз аколонизаторцәа нақ иқәнагеит. Адунеи зеггы ирахауа иаргамаха, ифәҫаза иааңшит аехәаңхьызи азышәахәареи згымыз СССР ажәларқәа риешьяра ишбаша-ажәаҫаңыз, хайѡызареи хәешьяареи бахтәк еиңтаку абаан-даѡцәа реиѡызара ишаѡызаз.

Хара, иахьатәи аңсуа шәкәыѡѡцәа, шахатс храуит абарт аҭоурыхтә хтыс дуззакәа аѡба: СССР аилахареи аколонизаторцәа Аңсны рықәцареи. Асеиңш иҭоу ахтыс дуззакәа ашәкәыѡѡы игәы-иңсы ихы-ихшыѡ аҭы «рыла-гара» даараза иуадаѡуп, ихьантоуп. Алуқәа ушьаҭцаны уне-иуазар ушымгәыңзо иаалырҭкьаны алуқәа ушьхышәшәар, ушьаѡхныслоит, укахауеит. Изҭахыз, ан гәакьас изыпхьазоз ашәа рзиҳәон СССР зыхьыз, Ленини Сталини. Уртәшәахәаѡцәа ран гәакьа дыңсит, агәыпхәы зыгхаз асаби иѡызахеит. Ирықәзбатәума? Мап. Ирыцхашьатәуп. Ирыдашшылатәуп зан дыңсыз асабицәа ишрыдашшыло еиңш. Уи акатегория иатцанакуаз ашәкәыѡѡцәа ирзыҭалеит адоухатә трагедия, аха итрагедиямзаргы адоухатә драма рзыҭалеит уи арежим аңсас изыпхьазозгы, ашәа азхәара акәым, ранҭса дызгаша ахәшә лызҭазгы. Уртҭгы, ранҭса дынхаббала данца азынх азыхәан уф гәышьа, аңсәаха дахңыригеит рхәазаргы, адырѡаҭы иааңшит икказа иҭаҭәны. Уаха дыҭамызт аҭа, уаха иҭамызт иҭыршәауаз аҭзамҭ. Ахәлаччаѡцәа реиңш, рыбжыы рыхәлашәеит ахәлаҭцәыуаѡцәагь. Уаанза арежим цәак ааңсахны даҭа цәак нашәнаҭаҭыпхьаза ахәлаччашьа иазырыпшаауаз еиңш, иааиз аамҭагы ианаалаша ашәа ссирқәа азырҭшааит хәа игәыҭ, аха башахеит. Ибашахеит, избанзар ҭасатәи арежим зны амаҭа аркәадон, еазны иарх-хон, аха иаңсахуамызт акы – иахәлаччоз, ашәа азызхәоз акриҭанатон, анапы дықәыргыланы дныҭәнагон, ари иа-аиз аамҭа еҭа дамҭақьақьаргы, иара усоуп ишыҭоу уахәлаччаргы уахәлаҭцәыуаргы, иара азыхәан зегьакоуп, иара мыждагы зынза «чаҭлахк» иакәымзар, ашәа азухәо иҭоума – аңьунгиакәа рзакәан уасхырс измоу иаиааиуа еиҭҭеиуа ахьеибафуа. Шықәсқәак уажәаңхьа иаххәозҭгы: ханхоит-ханҭуеит ибзианы, иҭегы еиҭыны ханхалароуп, ханҭлароуп, уажәы иҳәатәхеит: ханхон-ханҭуан иееимкәан, уажәы ханхоит-ханҭуеит хәиҭәаны хәа. Икалазеи? Иҳахьзеи? Сгәанала аҭак аҭаҭара мариазоуп. Аҭарауаа ирыпхьазеит ажәа асоциализм ѡажәи-жәаба инареиҳаны ҭакы амоуп. Реиҳа иреиҭәаз аҭакы змаз асоциализм хара хҭы иҭан, изықәзауазгы убри азыхәаноуп. Иреиҭәаз асоциализм хара хҭы ишыҭаз еиңш, иреиҭәоу адемократия, иреиҭәоу акапитализм ашҭа хәиасит. Акоммунизм аргылаша иауоу-иамуоу хәа

хынѡажѡи жѡаба шықѡса, акроликқѡа реипш хпышѡауаз, уажѡи хпышѡара иалагеит адунеи иамбац демократиак, иамбац системак ґыц ашыақѡыргылара ауоу-иамуоу хѡа.

Иахѡзузеи, Ацсынғы налатѡаны уажѡи Урыстѡыла икоу ахѡынтқарра? Ахѡз уаѡи издырзом, Ацсны дырхѡит, ицѡдырхѡит ѡыѡа: абѡар зку аґычѡи аматѡура иахагылоу анапхымыцкѡеи. Урыстѡылагы дырхѡит ѡыѡа: ареформаторцѡа хѡа зхы иахѡзытѡази хдемократѡоуп хѡа ихѡхѡауеи. Сара сѡѡыдырѡаѡым, икалѡа сѡздыруам, аха сха-зы агѡра згеит акы: ациѡилизѡа ахыкоу, ахѡынтқаррақѡа рѡи ишыақѡылоу асоциализм акны анхара-антѡыралахынтѡас ишысмуоз еипштѡкѡа, ѡынѡықѡра ныстѡыргы сахаанхом адемократиѡтѡ хѡынтқарраѡи анхара антѡыра. Уажѡраанзѡтѡи сыптѡазаара мѡапысит асоциализмқѡа зегы иреицѡаз аѡи, иаанхѡз, мѡапысуеит... Иарбан? Ахѡз здыруада? Ахѡзѡѡыагы ахѡсзеилымкаауа ауп сгѡи иалоу. Избанзар ант апышѡара мѡапызго, уажѡи зызбара иѡѡу ахѡшѡныртѡага ахѡз макѡа-на рхѡагы иазырмпѡаац. Икалазеи? Абас хзыхѡмаргахѡзеи абри адунеи аѡи? Ахшыѡгы азиас иѡызоуп. Азиас икацѡа-лашѡ афымѡа ахылтѡыргы алшоит. Шѡышықѡсала Урыстѡыла ахшыѡ хырхартѡс иаман аимпериа артѡаара, агѡылацѡа рымпытѡахалара, рабашѡра рныртѡара. Асоциализми аимпериеи ааидырбырц ианалага, иреицѡаз асоциализм алхтѡхеит. Уажѡи иалагеит аимпериеи адемократиеи ааидырбырц. Урт ази амѡеи реипш ааибышѡа рымазам. Аимпериа еиқѡзырхо акы затѡыкоуп – адиктѡура, атоталитартѡ режим.

Сахѡгѡакуа, сыштѡазхѡыцуеи Ацсны? Хгеографиѡтѡ тагылазаашѡа злакоу ала, Ацсны игѡгѡоу хѡынтқарра дук ахылапшѡазар ада цсыхѡа амазам. Ацѡхар анахытѡа иаху-хыроуп ихѡеит. Ацѡхар реихѡа ианахытѡа аамтѡ хтѡагылоуп. Шѡакатѡарала Ацсны империак иампытѡаххит. Уажѡшѡтѡа иазхѡыцтѡуп даѡа империак излаламзыша. Иахыынзѡзбо ала, убри ахырызѡбашѡ амѡоуп изнугы хнапхгара.

Мѡамш Анцѡа хѡѡитѡаит! Апхал хышѡѡит, иѡаз азы тыкѡкѡеит. Аус злоу иѡахтѡо азы зеипшроу ауп.

## ХЗЕИДГЫЛАР, ЕИҚӘХАРХОИТ

Иахгәалахаршәап еицырдыруа ахшыџтақ. Акультура ахккәа зеггы ирхадоуп асахьаркыратә литература. Уимоу, иухәар аует акультура ахккәа зеггы ахьынтәауа, хытцхыртас, дац-пашәс ирымоу асахьаркыратә ажәа ауп хәа.

Хара хамцап. Убас шакәу агәра хнаргоит ацсуа сахьаркыратә литература атоурых. Рацхьаза ахы ытцнахит, аҫиара иалагеит асахьаркыратә шәкәыџџра, ашьтахь аҫиара, аизхара иалагеит егырт апрофессионалтә культура ахккәа зеггы, иааизакны амилаттә профессионалтә культура хәа изышьтоу. Уи аҫны мацара иҫам асахьаркыратә литература ароль.

Асовет мчра анышьақғыла, Ацсны зны аидгылатә республиканы ианыҫаз, ашьтахь автономтә республика аҫынза иладырҫәызарггы, зегь аҫоуп ахәынтқарра хәа азырхәауа иахьеиқәхаз, аиҳаразак хәарада, изыбзоуруу ххатәы шәкәыџџра ахьхамазоуп. Ус анакәха, иахьа Ацсны ихьыпшым хазы хәынтқарроуп хәа ххәартә аҫынза хәхьџеизггы зыбзоуруу ххатәы шәкәыџџра, ххатәы милаттә культура ахьхамоу ауп.

Амилаттә сахьаркыратә литература аныҫамла, идыру усуп, изыҫалом рацхьаза иргыланы амилаттә школқәа, амилаттә театр. Атла ацашәқәа рыла аџара ишалаго еицш, ацсра-ақәзаара иалагоит амилаттә культура, ацсра ианалага инаркны амилаттә шәкәыџџра. Абри ашәартә хтагылоуп хара иахьа. Атла иалыџрыз амат ицхаит хәа, асовет мчра ахыбгала-ра азымхозшәа, аибашьра иахылцыз аекономикатә уадаџра дуггы абҫа иақәхаит хәшәкәыџџра. Аибашьра хәзтанаргылаз ауадаџра ханаиааилак ашьтахьггы, хәпхыз ишалоу еицш, Ацсны аџбатәи Швейцариахарггы, алитература иазынхоит асистема ҫыц иаанагаз ауадаџра.

Алитература азыхәан Анцәа ишаны иҫан Асовет мчы. Хәарада, атоталитартә режим зымџа аанартуаз, иара ашәа азызхәоз аџымтәқәа ракәын цхала иарчозарггы иара иа-зыкакоз, ашәкәыџџцәа ракәын. Аха иҫан даҫақгы, али-тература азыхәан ицсхатцагоу – аҫынгыла хьантә, ахықәкы ду, ауалпшья. Аидара зқәу ауардын ауп иҫыжуа, ажәлар ирықәхауаз аидара ишьацаагагахон асахьаркыратә џымтәқәа, аиҳаразак изхылцыз асовет мчы цсаанзаггы ацсра ишала-гахьазггы. Иналк-џалкны џымтәқәак ракәым, алитература атоурыхтцааџцәа ракәымзар уаха рызбахә, рыхьз рымхәауа,



уаф далагоит. Зынза хәа иахмоур иалшоит ацсахра назында. Жәа миллионк аацсахны, назынла иалатцазар, жәамз анаатцлак, ацара зымцсаху ртәы дырхынхәхәоит. Абанк афы иаанхоит жәа миллионк инарыцны. Уи нахыс урт ацарақәа иаарышьтуа аназын агазетгы тнажьуеит, хар амамкәа, агонораргы калоит. Абри амфа хәқәын ассоциация Ацсны аинтеллигенцияфы. Аха хрыццхара агартә, хкультура агацәа хорганизация амца лацратцаны ирыблит. Уажәшьта уи агазет тнажьыртә алшара аиурц азыхәан аамта кыр атахуп.

Хәааатгылап иарбан газету зызбахә хамоу. Хәарада, уи тытцлароуп ацсышәала. Изызкхозеи? Зеггы, аполитика аамышьтахь. Асахьаркыратә литература, атоурых, аетнография, асахьатыхра, амузыка, атеатр, ажәлар рнапкымта, ажәакала, азлагара алуқәа зкуа инаркны, асимфониятә рфеиамта апызцо акомпозитор икынза адоухатә мал зеггы иазку агазет.

Хәлацәажәап даеа гәаанагаракгы. Зызбахә сымоу агазет фыц хәа акәымкәа, ирхынхәызар калоит уажәтәи хгазет «Ацсны». Абарт хыхь зызбахә ххәаз ракәын уи агазет «Ацсны» ахьызтцаны Дырмит Гәлиа атыжьра дшалагаз. Ашьтахь уи агазет абольшевикцәа импытырхит, даеа хырхартак артеит, идьрқацшьит. Ишааиуаз, азы ахьышьтрахь ихынхәуеит хәа, ажәа «қацшь» нак инамтцын, рацхьатәи ахьыз ашқа ихынхәит, аха ихнырхәу ахьыз мацароуп. Ихнырхәым агазет зызкыз ашқа, ишьақәыргылам атоурых иаша. Жәахәарада, Ацсны Апарламент иамазароуп ацсышәалагы итытца агазет. Уи азтцара азбара мариоуп. Даеа хьзык натаны, иштытыц атытцра иналагап Аурыс газет «Литературнаия газета» хацир-кит А. С. Пушкин. Иахьагы уи ихьз уака иануп. Агазет «Ацсны» хацзыркыз Д. Гәлиа ихьз наццаны, ишысхәаз еипш, рацхьаза атытцра ианалагаз изыкыз ашқа ирхынхәызар, гха дук риа-шахеит хәа уафы ипхьазоит. Ус аума, егыс аума, изысхәаз иазку агазет фыц атыжьра анеифекааха, хбызшәа азыхәан иаххәауа инаркны милатцас ххы аиқәрхара акынза иаххәо зеггы, ажәала мацара акәымкәа, аус афы анагзара хшафү зхәауа факт духоит. Хәицазхәыцып.



## «АЦГЭЫ АКӘАКЪ ИКҖОУМЦАЛАР...»

*Аурыс шәкәыџы Лев Толстои имшынџағы ихәон абас еиш: «Аңстәкәа зегыи реиҗа анаалашыа бзиоуп, ацәџа кәымшәышәуп ацгәы. Аха ацгәы акәакъ икҖацаланы ашь-ра уалагар, ацыг айкыс еицәахоит, унапкәа җенафаауеит». Урыстәыла «аибашыратә партия» хәа изышытәу ауаа иахыа Чечентәыла иазаарго ахлымзаах ухағы ианааугалак, аклассик иажәакәа иахыа ихәазшәоуп иишыкоу. Рыцхарас икалаз, акәыга иажәа иуафым ауафара илхра залшагәышьом.*

Адунеи зегыи ргәахы артцисит, рыбла хнатит уажәааигәа Ставропольтәи атәылаҗацә иатцанакуа ақалақ хәычы Будионовск икалаз атрагедиа. Ачечен еибашыџәа, Шамиль Басаев ңызас дызмаз абри ақалақ иакәлеит. Зыкыџыла ауаа тәаны ахәшәтәыртә ифнаркит. Уаа шәџык ркынза ршыит. Акәылаџцәагы ңытџык тәхеит. Ашьтахь, мчыла збашыа анырзамтә, хаала еилгеит. Акәылаџцәа рыңсадгылахь идырхынхәит. Аткәацәа рхы иакәитхәит. Икалеит адунеи иамбацыз атеррор. Атерроризм уафра злоу зегыи ақәзбеит. Акгыи зхарам ауаџы ишыра, иткәара ацәгьоурақәа зегыи иреицәоу цәгьароуп. Харгыи хәкәзбуеит. Убас хшазыкоугыи, ауаџы инапы җызфааз ацгәы кнахан ишытәуп анаххәауа, ламыс хамазар, ацгәы кәымшәышә убас канатцартә акынза иназгаз халамцәажәар ауам.

Афакткәа зегыи раагара халагар, ажәа хәибаршыеит. Иаххәап лкаа затџык. Қыртәыла Аңсны еибашырала иакәымлакәа, ажәала, дипломатиала азтәара азбара шауаз еиңштәкыа, Урыстәылагыи Чечентәыла еибашырала иакәымлакәа, еицәажәарала, дипломатиала реизыказаашыа азбара ауан. Аха рыцхарас икалаз, икан, икоуп аибашыра ззеиғу ңьоукы. Шыкәсыбжак аахыс Чечентәыла имџапысуеит агеноцидтә политика. Еилых кәмтәкәа, ачеченцәа рныртәара иафуп. Усгыи зегыи хәршыеит хәа згәы кыдгылаз роуп атерроризм акынза инеизгыи. Еитәсхәахуеит, Шамиль Басаев икаитцаз узадгылом, аха аңсуаа ибзианы ирхәахыеит зңа дымңсыц уңа диумыртәыуан хәа. Азәы игәырџа аилкаара даҗазәы ицәыцәгьоуп. Уан дызшыыз, усаби дызшыыз иан думшыын, исаби думшыын хәа иоухәар уажәакәа баша аңша

иагоит. Убри, ашьоурагы дахыхәхәаны иеыҳараикит Шамиль Басаев. «Хара иҕахтәз ашьоуразы иҕахәмтеит, уи хнарҕатейт агәыцтәара, агәахы акыдгыларә, – ихәеит уи.

Дыҕам аҕсыуак Шамиль Басаев ма хатала дыззымдыруа, мамзаргы иҗбахә змахац. Харт аҕсреи абзареи ханаартагыла, шәымшәан, хашыцәа, ара ҳакоуп хәа ҳацхрааразы раҕхьаза иахзаакәаз дреиуоуп уи. Иеибашышыеи, иуафшышыеи, икәыҕареи ирыбзоураны иаарласынгыи Аҕсны ихьз ахытәеит. Иареи сареи аибашыра анцоз изныкымкәа ҳаикәшәеит, ҳаицәажәеит. Исымоуп изку антәмтәкәа. Абраҕа иаазгоит убарт рахытә акык-оҕбак.

Гагра ахы иақәитхәхьан, аха аибашыра еилымгацыт. Аткәара аҕнытә схынхәит. Хәицәажәон. Иасхәеит ибзианы издыруаз фактк.

– Шамиль, – ус ҕаастит, – Кәачара ахы ианақәитышәтәуаз икәышәцаз еибашышык, хара иҳабашыуаз, ҳаҕаки сареи хәицәажәон. Уи убас ихәеит: «Харт, Кәачараа ламыс ҳамазар аҕсуаагы, Басаев раҕхьа днаргыланы ачеченцәагы иҗабуп хәа раххәароуп, рбаҕа ҳаргылароуп, убасҕак уафрала иҳазныкәеит. Артгы егыс ауаагы, ҳазегы хәижәыланы ҳаҕхеибарс Кәачара ҳалтны хцон. Иаххыкны атлақәа рымахәкәа аттахәа ихытәтәәны икаҕсон, убасҕак ахкәа хашытан. Иаххыкны ихысуан. Ирҕаххазтгы ҳазегы хашыны хашытарцон. Хамшыкәа ҳақәырцейт. Изхарада? Хара. Кәачара атехника нахгейт. Аибашыцәа абцарла еибахтейт. Хара хрықәлараны хшыҕаз дара лаҳақәлан, иҳахәтаз хзыруит. Ииашоума, Шамиль уи ииҳәаз?

– Хара хзеибашыуа ауаа рышыра азыхәан акәзам. Иқәтны ицааит, уаха акгы, – ихәеит уи иааркьаҕны.

– Шамиль, Кәачара аныжәгоз иугәалашәома, иҕалама абри афызә: «Амашына «Волга» аҕхьа игылан, ашытахы игылан «Жигули». Агәта игылан «Вилис». Кәачара ахыи атыхәеи иалсит, уара уааигәарацәкьа ииасит, – схәеит.

– Ииашоуп, исгәалашәоит, – ихәеит Шамиль.

– Шамиль, агәта игылаз амашына дтәтәан Цьаба Иоселиани, – схәеит.

Азнык азыхәан ицштәы аеаҕсахит. «Хнапаҕы дшыҕаз дышпахацәеи! Ах, иахдыруазтгы», – ихәеит.

– Ижәдыруазтгы – шәилгон?

– Мап, дхаткэон. Аибашьрагы ааилгон. Ацсны шэалтц, мамзар дахшыуеит ххэон, – ашътыхь ус нацитцеит. – Угэанала, иааназгеи уи уака дахыиказ? Хара хашиааиуа даеазнык агэра згеит. Усеицш атыц ду аанызкыло ауафы аибашьра адэахы дымнеируоп, даннеи, еибашьцэа шэыргэиндакэоуп ауп иаанаго.

Шака диашахазеи.

Иаазгоит аибашьраан икацаз даеа нцамтак.

Ахы иакэитыртэуан Гантиади Леселизеи. Шамиль игэыц иманы шыхала дахыкэшаны Гантиади агэтака дылбаарц дауан. Иацхьака ишытит ацшыхэыццэа. Еилыркааит. Рацхьака даауеит, акыргы дааигэахахьан Каркарашвили. Ар имоуп хышэык ркынза, абцъарла деибытоуп. Игэыргыеит Ацсны ахьчаццэа. Имца хкуеит, хрылгоит. Шамиль акоманда кайтцеит. Еибашьыццэа мэахигеит. Амца иитеит Каркарашвили. Уи даниас, рымца инангылан, ифалбаан Гантиади агэта иналагылеит. Хара хтэкаэа инарыцлеит. Згэы акыфыхэа еицхауаз ас зыкаутцазеи хэа ианиазтцаа, ус фэааитит: «Хаибашьызтгы агэра згоит, хара хшаиааиуаз, аха иаргы фэгэала деибашьуан. Уаха цсыхэа имамызт, ишътыхь иацхьа зегьрыла дтакхон. Аха харгы ацкэынцэа хэцэтэхон. Хара хзы азэы акыр дацсоуп».

Шамиль Басаев Ацсны мрагыларахьтэи афронт акнытэ уаанза дахыиказ мраташэарахьтэи афронт ахь даныхынхэ, зынзаск дцеит хэа рылафит хагацэа. Гэыргъарахеит, хысрахеит. Иаахтны ихэатэуп дызцазгы. Уи кэзшыас иман, ахы иахьакэититэыз аиланхартафы иеибашьыццэа иргарц азин рымам цба: афатэи ацатцасагакэеи. Кэачара ахы ианикэитыртэ хацсуааи, аерманцэеи, Гагра ахы ианакэитха ишыкартаз еицш, гэабани хызеи иаарымпыхьашэаз акы аанмыжкэа архэра ианалагоуп даныкэц.

Ирацэоуп, ирацэазоуп уи изыхэан иухэаша. Иххаркэшап алкаа ала, Шамиль Басаев деибашьоуп, ахакэитразы жэлэрык, милатк, хэынткарра дук тэыс икарымтарц, рхэура итарымтарц азыхэан. Уи дкэыга дууп. Иуафу изыхэан дуаоуп. Абнахэа еицшхаз изыхэан алым дафызгоуп. Уас дышътухыр, днырхагоуп, гас дкоутар ашэы наушэыутцеитоуп.

«Ацсны», 1995

## АШӘЫКӘҚӘА РЫШӘКӘЫ

Хынѡажәи жәаба шықәса инареиҳаны иахцәытәахын ашәыкәқәа рышәкәы Абиблиа, Ашәкәыпшыа. Динхатцарас дзеиуазаалакғы, ари ашәкәы ззымдыруа, ацара сымоуп син-теллигентуп изхәом. Иахьатәи хкультура акаҳара, абнауаѡра ақынза хнеир изыхьаз, изхарақәоу ируакуп, аныхабаақәа ишрызныкәаз еицштәкьа иахьазныкәаз Абиблиа.

Ажәа «библиа (ашәыкәқәа) бырзен ажәоуп, «библион» (ашәкәы) акнытә иаагоуп.

Абиблиа шыақәгылоуп ѡ-шәкәыкны. Рапхьатәи иахьзуп «Ижәытәзатәиу ауасиат». Аѡбатәи – «Афәтә уасиат». Дара ашәыкәқәагы хзы-хаз еидыркылоит иаҳа ихәычу ашәыкәқәа.

«Ижәытәзатәиуауасиат» афы икало ахтысқәа, атоурых афы ииашатәкьаны атып змаз, ацарауаа излашыақәдыргылахоу ала, ианыкалаз аахыс хпа-пшыба нызкь шықәса реиҳа цуеит. Шәкәыкны аизакра иалагеит хашықәспхьазара калаанза ажәаѡатәи ажәахатәи ашәышықәсақәа рзыхәан.

«Афәтә уасиат» алагоит хашықәспхьазара, мамзаргы Иисус Христос диит хәа анырыпхьазо инаркны.

Ижәытәзатәиу ашәкәафы зынзаскғы избахә ыказам Христос. Уи зызку ауриацәа рынцәахәы Иахве (Иаҳиа) имтахырхәароуп. Анцәахәы ихатә убаскак дыцьбароуп, дгәымбылѡуп, даакәымтцзакәа ауафы длаиркәуеит, диқәымчуеит. Убастәкьоуп дшыкоу уи ихьзала зусқәа ауаа рфы иназыгзо Моисеи. Ашәкәы зегы иагәылжжуеит ашәа, алабжыш, еротика, амаҳагьара, аргәакра. Абас ишыкоугы, уи иагәылоуп убасеипш икоу ахшыѡртцагақәа, аламысаазагақәа, ауафы иуаѡра шыақәыргылагақәа, ауаатәыѡса ыканатц мап зцәырымкша. Убарт иреиуоуп, иаххәап, думшыын. Ауафы, ауафы думшыын. Моисеи ари иуасиат хада идикылеит, иахьатәи хбызшәала иаххәозар, мѡақәцагас икаитцеит, про-погандистс дазыкалеит.

Абиблиа иалхәдаахаз ауафы итцара-дырра злабжам-ѡамхо, Ашәкәы ахатә иахәо акәығара дукәа, аламысаазагақәа дахьрылхәдахо азыхәан мацара акәым. Абиблиатә сиужетқәа ззымдыруа, еилкаашьа изатәзом урт асиужетқәа рыла иапцоу аказаратә рѡиамтақәа, асахьаркыратә-литературатә пцамтақәа. Микеланцело, Бах, Данте, Пушкин, Достоевски,



Ҳазаатгылап Абиблиа ишҳанаҳәо.

Раҗхьаза Анцәа иишаз ажәәвани адггыли роуп. Уархәыцыртә иҗоуп араҗа адггыл аҗхьаггы ажәәван ахьгылоу. Еициз – еиқәлацәоуп, аха зегьакоуп, шәымтақәак рыла акәзарггы, руазәк уеизггы деиҳабуп. Еицишоит ажәәвани адггыли, урт еиқәлацәоуп, аха уеизггы шәымтақәак еиҳабуп ажәәван.

Ажәәван хыхь иҗан – цаҗа – адггыл. Ажәәванаҗ, илашан хәа ханахәом Абиблиа, аха адггыл аҗы илашьцан, акггы убомызт хәа злахәо ала, ажәәванаҗ илашан ухәартә иҗоуп. Ус анакәха, ажәәванаҗ илашан, адггыл алашьцара жәпаза иахатәан.

Адггыл лашьца иахагьежъаауа, иахаҗраауа иахан Адоуха. Анцәа Идоуха. Ишылашьцазггы, Адоуха иабон адггыл кказа ишштәцәыз, иабон азы. Уажәтәи хьызшәала иухәозар, уи планс иамазар акәхарын ауаҗы дишарц, аха уи аплан наигзаанза, ирлашар акәын.

Убасқан ихәеит Анцәа. Иҗалаанит алашара.

Ишааихәатцәҗьаз иаалашеит адунеи. Ихаҗаггы ибеит алашьцара атқыс иаҗа ишеиҗыыз алашара.

Анцәа еиҗишеит алашьцареи алашареи. Алашьцара атх хәа ахьзитцеит, алашара – амш хәа.

Шәымтақ хназхәыцып абраҗа аҗсуаа ирхәауеи Абиблиа иахәауеи шеиқәшәауа. Алашьцара – атх, алашара – амш. Изеицпроу аамышьтахьггы ахьз чыдақәаггы рымоуп.

Абас иҗаитцеит Анцәа раҗхьатәи амш азы.

Зеггы зы мацаран. Унзаакәрылон. Ушьапы зықәургылаша цәахын. Анцәа еиҗишеит ази адггыли. Еиҗишеит азқәаггы. Хыхь иҗоу, цаҗа иҗоу хәа акәымкәа, зеггы еилан. Уртггы еиҗишеит. Цьоукы хыхь ишьтит, даҗа цьоукы ааникылеит цаҗа. Хыхь иишьтыз иахьзитцеит ажәәван хәа. Цаҗа иааникылаз – адггыл хәа.

Абри дшаҗыз даҗа знык ихәлеит, ишеит. Ари аҗбатәи амш акәын.

Дызҗыз ахымш рыҗены?

Уи ххәаанза, хназхәыцып «амш». Ашара – амшара. Раҗхьатәи ашара, раҗхьатәи амш. Аҗбатәи ашара, аҗбатәи амш, аҗаша уб. иц.

Ахымш рыҗены Анцәа ршара даҗуп ицәхәза ишьтаз адггыл зырцшазашаз, аҗсы ахазташаз. Ус җааитит. Ахаскьын

ыкәиааит адгыл, шәапыцаапла ихъахааит. Ишихәаз икалеит. Ахаскын иатәаза икәиааит адгыл, цәа змам, еиуеипшым ашәапыцааң ҫагылеит.

Даҕазнык ихәлеит, даҕазнык ишеит. Ахымш рыҕены абзи-ара шыкаитцаз ибеит Анцәа.

Атқи амши еиламҫашыо иказталаша, еиҫызшаша акы збатәын. Ажәван икыдлааит амра, уи амш иатәызааит ихәеит. Атқҕы иара атәык аҫахын. Уи иазишеит амза. Ҙ-цәашыык кыдитцеит ажәван. Амрей амзеи.

Даҕазнык ихәлеит, даҕазнык ишеит. Абас дапылеит апыбатыи амш, апышаша, ашарақәа апыбатыи рымш. Уаха ишатәузеи?

Ауаапыра рхазыхәан Анцәа ҳаишеит хәа шырхәо еипш, егыртҕы псы зоу рзыхәанҕы Анцәа ишеит хәоуп ишырхәо. Акәыцмаҕы икәыцмазарц Анцәа ишеит, ауасаҕы – уаса-зарц.

Ахәмыш аҕынҕы аҫататәқәа рацәаны иман Анцәа. Азы ахаҫа иахшааит, ихәеит зыпсы тоу. (Иахгәалахаршәап апсуа ажәа «апызы», апы, азы, псы зхаз азы итәлеит). Урт раамышҫахь дыиасит аҫсаатә рышқа. Ажәван иатцалааит, ихәеит, аҫсаатә. (Аракаҕы ицәоушьяртә икоуп ажәа «псы» ахьалоу). Урт дрыкәныхәеит. Шәыҕианы азқәа шәыртазааит, ихәеит, апызықәа, ажәван шәпыруа шәытцазааит, ихәеит, аҫсаатәқәа.

Даҕазнык ихәлеит, даҕазнык ишеит. Ахәбатәи ашара ашыҫахьҕы инымтәеит Анцәа иусқәа.

Ҳазааигәахеит, апсуааҕы хналатцаны, шамахазақ акәымзар, ажәларқәа зегы адунеи ишыкәнаҕалаз хәа ирхәо ахьеикәшәо. Ауафы анцәа дишеит. Абиблиаҕы ишахәои, иаххәап, апсуаа хҕы ишырхәои, мамзарҕы даҕа жәларқәак рҕы ишырхәои ухәа, ахьеикәымшәақәо ыкоуп. Аха еикәшәоит зегы акаҕы. Анцәа иоуп ауафы дызшаз.

Иарбан мшу уи данишаз? Афымш рыҕены. Афбатәи ашара амш аҕны, асабшаз.

Апсуаа рхәамтеи Абиблиа ихәнахәои анеиҕурпшлак, даҕа хәыцрақәакҕы узцысуеит.

Ауафы данишоз аҕеноуп ианишаз, апстәқәаҕы, ашәа-рахқәаҕы, агыгшәыгқәаҕы. Мышкала хыпхьазара рымамкәа аскульптурақәа рацәаны иказтцаз аскульптор диепшхазар

калап. Егъа дгъенизаргъы инеишьтарххны аскульптуракэа казтаз иахъеипшкэоу ицэырацэамхар ауам. Ауафы данишоз аены ишеит ақэыцъмакэагъы, убри аены ишеит зегъы, аеадагъы, ажъагъы, алымгъы, ахэазамазақэагъы. Ишицэеипшцэахаз атэы апсуаа рхэамтақэа рфы икоуп. Ауафы, ихэеит, зны длоуп, зны дхэоуп, зны дқэыцъмоуп, зны ажъа шэыргэында дафызоуп. Зегъы ртэык илоуп. Цыоукы иаха имацны, даеа цыоукы ртэы иаха ирацэаны. Апсуаа рхэамтақэа рфы цсы зхоу рахьтэ зегъ реиха ауафы изааигэаны, уимоу, иара илоу ашыа афыза даргъы ирыланы ицхьазоуп аеи алеи. Дасу илеи иеи иара иеипшхоит рхэеит.

Хазыхынхэып ауафы ишашьас икаиттаз хэа Абиблиа иханахэо. Дшаны адэы дыкэиттарц избеит, аха дзеипшитэыда? Хара, ихэеит, уи Анцэа ххата дхэипшзааит. Ауафы дегъишеит Анцэа, иара, Анцэа ихата диеипшны. Дишеит ахатца, дишеит апхэыс. Дрыкэныхэеит ифеиаларц, азы итоугъы, адгъылаф ихэазогъы, ажэаанаф ицыруагъы, ихаскьынзааит, ишэапыцъапзааит, зегъы, ишынеибакэу зегъы ахас дрымазааит, ихэеит.

Гэаламыршэашьа амам апсуаа рхэамтак.

Ауафы, ихэеит, анышэапшь далхны дкатцаны далгеит Анцэа. Ацъныш даакэымтцзакэа дахыпърхагахаша дашьтан. Апсы ихеиттарц азыхэан, Анцэа днеин ауафы, ихэеит, ифы дынтатэхэеит. Ацъныш акыпхэа ауафы днаидыххылан, ауафы имгэацэа аакылитцэеит, игралан иаауаз Анцэа апсы ноуишьтит, имақфахэаранахыс цака имцарц. Убринахыс, ихэеит, ауафы деимаркуеит Анцэеи Ацъныши. Имақфахэаранахыс хыхь Анцэа итэуп, имақфахэаранахыс цака – ацъныш. Зны аиааира азэы игоит, даеазны – даеазэы. Икоуп, ихэеит, иртэу ахэтақэа анеитнырцсахлогъы.

Даеазнык ишеит, даеазнык ихэлеит. Абас иаантцэеит афбатэи ашара, амш, афабша (асабша).

Ипсы ишьон абжымш рычены. Анышэапшь ирххомызт, анышэ иеомызт, икэахауамызт. Шака уи иазааигэоузеи апсуаа абжбатэи амш иахьзырттаз. Амчыша, амчара амш. Иазааигэазоуп даеа ажэакгъы, амшара амш, акгъы анимшоз, азэгъы данимшоз амш, иаармарианы ажэа амчыша ашка ииасыз.

Ауафы дахышаз адагъы, уи изыхэан икаитцеит даеа ус дуззакгъы. Цсы зхоугъы цсы зхамгъы зегъы ахас дрицеит.



Дикәныхәеит изхаларц, дыҕиаларц. Рапхьаза иишаз ауаҕы ихьзын Адам. Уи иватцыс далхны дишеит аҕхәыс, Ева.

Хыхь ишаххәаз еипш, Гомер инаиркны, иахьа уажәраанзагы, ашәкәыѿраҕоума, амузыкаҕоума, аҕыхан-цеи аскульптуреи рҕоума, шамахамзар, дыкам рҕиаѿ дук, Абиблиа асиужет, иазхьампшыц, зырҕиамта анырра канамтац. Аха, сгәанала, убарт зегы даарылукаауеит Микеланцѿело. Уи итыхымта дузза «Сикситатәи акапеллаҕы», Абиблиа ишахәо инакәыршәаны, ҕыханцала иааирцшит адунеи анцәа ишишаз, ауаатәыѿса шыкәнагалаз ари адунеи.

Абиблиа – хшыѿрцагоуп, иламысаазагоуп. Уи иапхьа-хьазароуп, ирдыруазароуп Анцәа дхазцогы дхазымцогы зегы.

*«Аказара», № 1, 1995*

## АХҚӘА

ЗЫЛШАРА ХӘААДОУ.....	5
----------------------	---

## А П О В Е С Т

АТЦЫС-МӨАС .....	7
------------------	---

## А Ж Ә А Б Ж Ы Қ Ә А

АЛӨАТЦӘ .....	41
АУАӨ-ҖӘЫБЧА .....	46
АФЕЛДЫШЬ .....	65
АБЗИАБАРА АХЪЗАЛА .....	73
АУБЛА ЧҚӘЫН .....	83
АБЦЬАР .....	85
АИМАК .....	86
АХЪАЖЬ .....	88
АШЪҢЫБЖЬ .....	89

## А О Ч Е Р К Қ Ә А

АХЪШЫЫЦБА ГӘЕИЦАМК .....	91
АУАӨЫТӘЫӨСА ИШЬА .....	97
АХАРА УЦАРЦ .....	100

## А П У Б Л И Ц И С Т И К А

УИ АБРА ДЫНХОН .....	126
АШӘА ИХӘОИТ ЗАКАН ХАЛУАШЬ .....	128
А. С. ПУШКИН .....	131
К. И. ЧУКОВСКИ .....	135
АВЕТИК ИСААКИАН .....	139
ИТЫНХАДАХАЗ АБАКАҚӘА .....	142
МИХА ЛАКРБА .....	146
РЕИХА ИМАЧУ АЖАНР .....	147
ШӘАХӘАҢШ АМЕЛОДИА .....	154
БАКУРИАНИ .....	157
ИҢЫХХАА ИЦАП АШЬАМТЛАХӘҚӘА! .....	161
ИУА ИҢЫЗА – АЛҢЫҢ АХӘБЛАН .....	163
АИЗХАРА АМҢАЛА .....	168
ИЗАХЬЗЫДА РА? .....	173
АУАҢЫ – ААМЫСТАШӘА .....	176
АЛИТЕРАТУРА ИАСАРКЬАХАША .....	177
ИҢСАХУ АМШ .....	183
ҢСХӘЫТӘИ НҢАМТАК .....	185
ЖӘЕИНРААЛАК АЗЫ ГӘАНАГАРАҚӘАК .....	189
АҢСУА ТЕАТР АМШ .....	193
ХАҢШУП .....	195
ГӘЫКАЛА ИАҢҢОУ АРҢИАМТА .....	197
ҚЬААЗЫМ АГӘМАА .....	198
ИАХЬАТӘИ ААМТА, ИАХЬАТӘИ АУАҢЫ .....	200
ИВАН ЕСНАҢ-ИҢА КОРТУА .....	201
АУАЛҢШЬА .....	204
АҢСУА ЛИТЕРАТУРЕИ АХӘААНЫРЦӘТӘИ АҢХЬАҢЦӘЕИ .....	210
ҢЬОКОНДА .....	212
ЖӘЛАРЫК РҢАХӘЫ .....	215

МШАҒНЫ ДЫЗНЫЛАЗ АМҚА .....	220
АҚАЗАРАҚӘА РЕИЛАЗААРА .....	222
НЕФЕРТИТИ ЛХААН .....	226
АГӘЦАРАКРА ДУ АҒАКС .....	234
АГӘЫЛА ИМЦА АПХАРРА .....	235
АБРЫСКЫЛ «ДАХЫЗ» АҚНАҒЫ .....	239
«АЦЫНЦӘАРАХ» АВТОРИ АПХЫАҚЦӘИ .....	247
АПШӘҚӘА АНЫҒӘҒӘОУ .....	251
ГӘХӘАРЫЛА ИАПЦОУ АУСУМТА .....	254
АМШЫН, АҒОУРЫХ, АҒЕИПШ .....	257
АЖӘАК АУП ИХӘТӘУ – ИҒАБУП .....	263
СИКСТИНТӘИ МАДОННА .....	265
АНДРЕИ РУБЛИОВ .....	268
МАРТИРОС САРИАН .....	270
ФЕОФАН ГРЕК .....	274
ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ .....	277
АМҚА ДУ УАННЫҚӘЛАУА .....	280
АҒАР РЗЫХӘАН ЗЕИҒЫАШЫАРАҚӘАК .....	283
АХШЫАҚЦАК ЦӘУЛАНЫ, АХӘАШЫА МАРИАНЫ .....	285
АШӘКӘЫАҚРА – АХӘРАШӘОУП .....	288
АДУНЕИ АҒЫАШЫАХӘ-ССИРҚӘА БЫЖЫБА .....	289
МЫСРАТӘИ АПИРАМИДАҚӘА .....	290
БАВИЛОНТӘИ АБАХЧАҚӘА .....	291
АРТЕМИДА ЕФЕСТӘИ ЛХАН .....	293
ГАЛИКАРНАСТӘИ АМАВЗОЛЕИ .....	295
РОДОСТӘИ АКОЛОСС .....	296
АЛЕКСАНДРИАТӘИ АЦӘЫМЗАРКЫРА .....	298
ОЛИМПИАТӘИ ЗЕВС ИБАКА .....	300
АПЦТАЗААРАЗЫ, АҒИАРАЗЫ .....	302
АЗИАС ГӘНАХА АНАМАМ .....	312
ЖӘЛАР РҚАЗАРА ЕИХАХАУА .....	315

АЦХА ХЫЗЦО .....	319
ЦЬОРЦЬО ВАЗАРИ .....	320
АИАШЕИ АКАЗАРЕИ АНЕИЦУ .....	322
И. Н. КРАМСКОИ .....	326
АБЖЬАГАQ .....	328
ХӘЫ ЗМAM АХАМТА .....	329
АШӘА – АПЦЕИКӘЫРХАГА .....	330
ХАЛАЦӘАЖӘАП АЦӘАЖӘАШЬА .....	340
АНАПШQЫ.....	345
УАЦӘТӘИ АМШ АЗЫ .....	352
ААМТА ҒЫЦ, АМQА ҒЫЦ .....	361
ГЪАРГЪ ГӘЛИА .....	368
АИАША МХӘАКӘА .....	370
АГРЕССОР ИХЫҚӘКЫ АКОУП .....	377
ИАПШӘЫМАЦӘАНЫ ИСАСЦӘАХАЗ .....	381
АИБАРБЕИАРА .....	385
ЕИЦНАГАЛАТӘУП .....	395
ЕИҒКААТӘУМА АПСНЫ ДАҒА ПАРТИАК .....	398
ИААДЫРУА ЦЬОУКЫ РАХЬ ИААРУ АШӘҚӘЫ .....	406
ЖӘЕИНРААЛАК АҚӘША-МЫКӘШЕИ	
ПЦСТАЗААРATП ПАРАДОКСҚӘАКИ .....	411
АГӘТЫХА ДУ АНАГЗАРАЗ.....	429
ИАХМЫХӘО ПАТУЕИКӘЦАРАҚӘАК .....	434
ЗЕГЬЫ ДХАПХЕИТ .....	460
АБЗИА ИЦАХУШӘА.....	462
АЦӘЫКӘБАРҚӘА АНЕИЦЫЛАЛАК .....	464
УААНЗЕИ АРИНАХЫСИ .....	467
АЖӘЛАР МИЛАТЫЗТӘЫЗ .....	472
АЛОЗУНГИ АПЦСТАЗААРА АИАШЕИ .....	477
ЗЕГЬАКОУП ХГӘЫГЛАРОУП .....	480
ХҒАХӘЫ АХӘАРОУП .....	483

ИКАЛАЗЕИ? ИКАЛАРЫЗЕИШЬ? .....	486
Н.А. ЛАКОБА ИМУЗЕИ АЗЫ ГЭАНАГАРАҚӘАК .....	492
ИХАЦРЫМЗААУА ИХАЦУ .....	498
АҢСТААЗАРА АҚӘЫҒАРА .....	528
АҢЫШӘАРА ДУ .....	532
АЛУ ҢЫХХААСА ИМЦАРЦ.....	534
АХАРҒӘААРА ИАЗХӘОУП .....	540
АИҚӘЫРХАӘ .....	543
ШЬАЛА ИҒЫХУ .....	545
АҢСТАЗААРА ЗЕҒЫЫ ИРЫЦКУП .....	548
ХАЗЗЫҢШУ РАЦӘОУП .....	551
АХШЫӘИ АМЧИ АНЕИЦУ .....	553
АҢХАЛ ХЫШӘҒИТ .....	555
ХЗЕИДҒЫЛАР, ЕИҚӘХАРХОИТ .....	558
«АЦҒӘЫ АҚӘАҚЫ ИҚӘОУМЦАЛАР...» .....	561
АШӘЫҚӘҚӘА РЫШӘҚӘЫ .....	564

Цьума Басариан-ица Ахәба

ИҠЫМҢАҚӘА РЕИЗГА

Абжьбатәи атом

Аповест

Ажәабжьқәа

Аочеркқәа

Апублицистика

Джума Виссарионович Ахуба

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

Том седьмой

Повесть

Рассказы

Очерки

Публицистика

*На абхазском языке*

Аредактор *Ф. Бытәба*  
Акорректор *Н. Шьаматәа*  
Компиутерла еиқәлыршәеит *К. Бигәаа*

Аформат 84х108  $\frac{1}{32}$ . Атираж 300.  
Икацә. акь. бгь. 18. Инықә. акь. бгь. 30,1.  
Ағатцәңка №